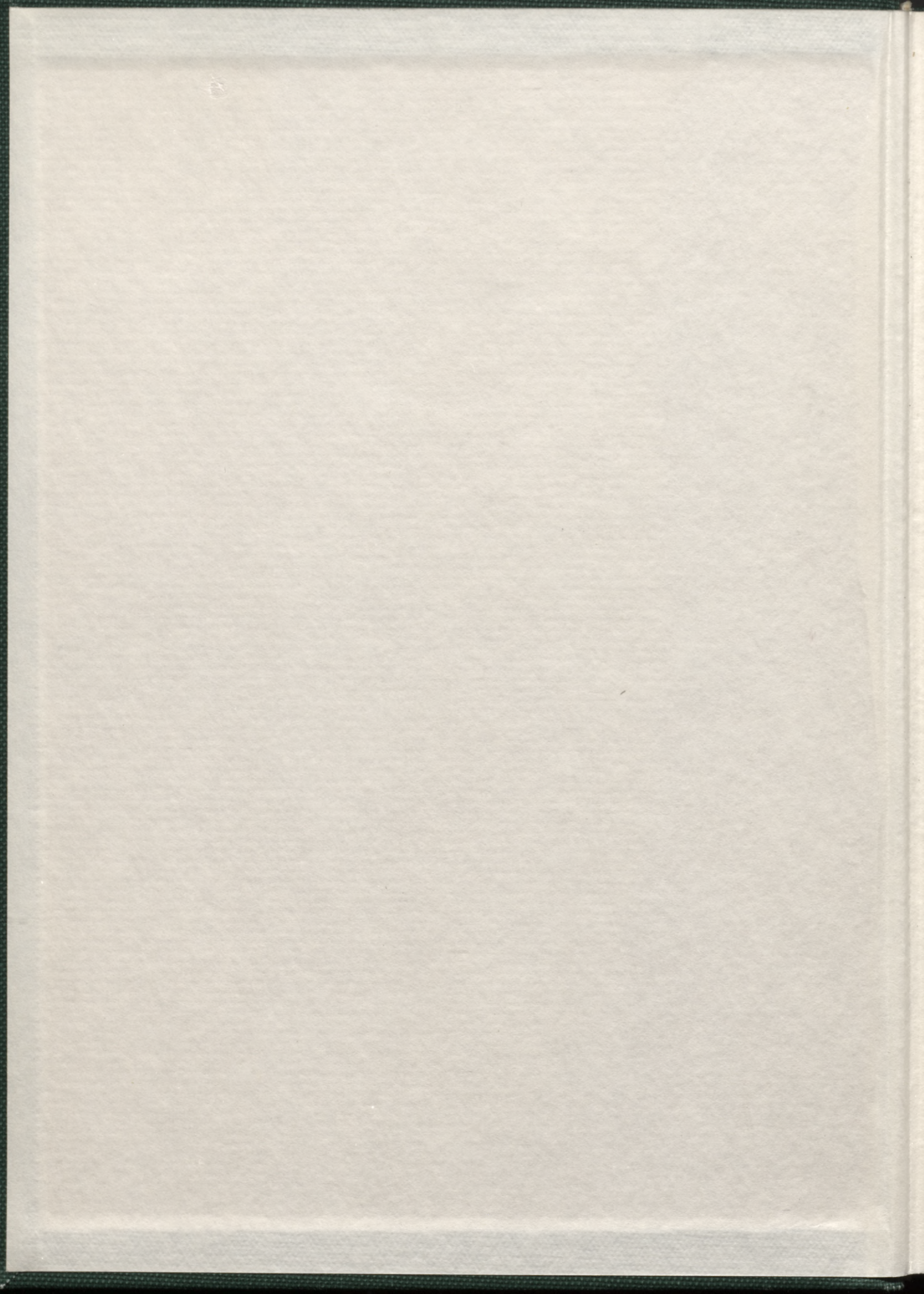

90-5
161

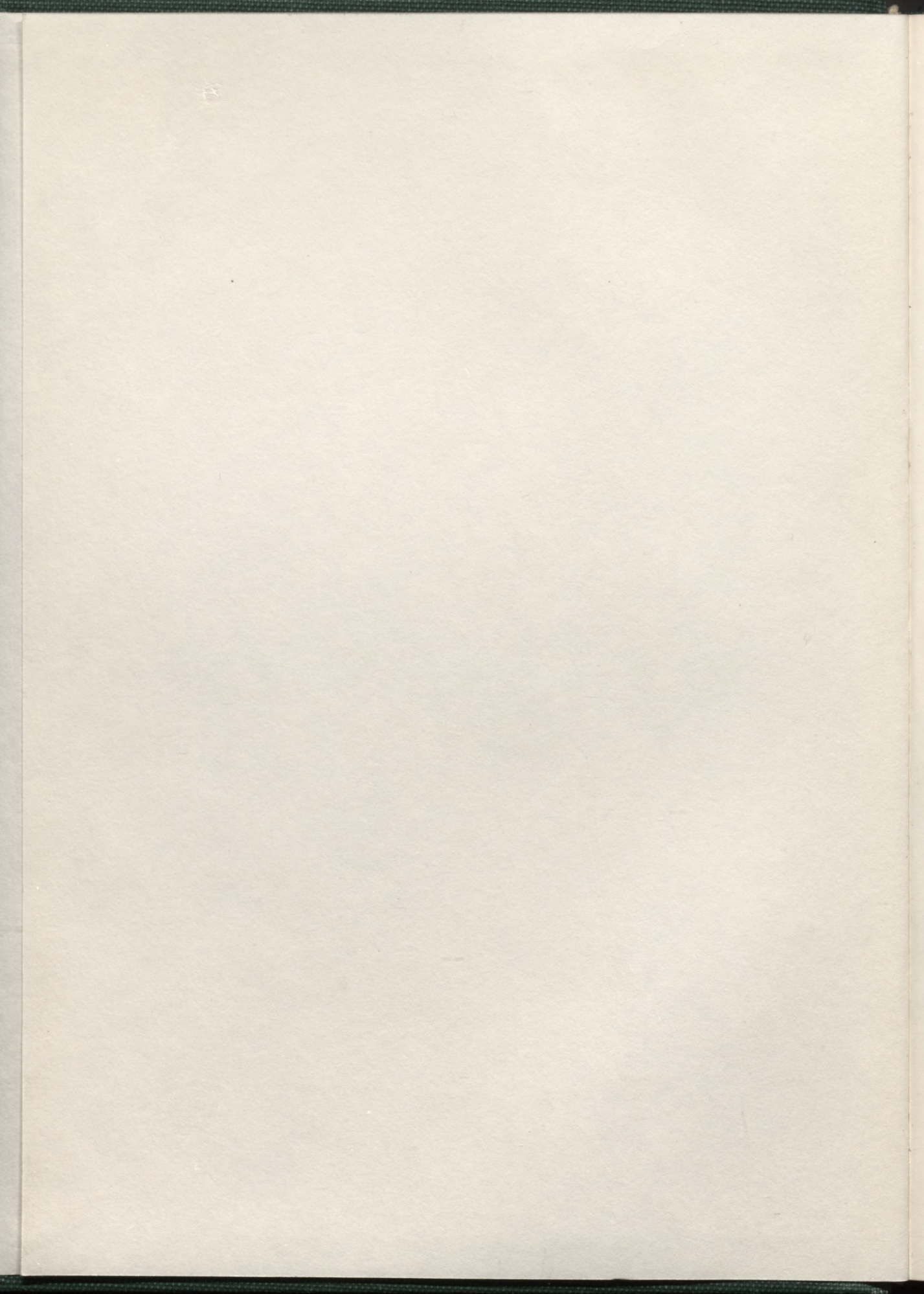

Pauls Kļaviņš
Latvju sēta

Kāļpam draugam
Konstantīnam
1955. gada 13. okt.
Pleškantē

Reģistrācija
Arīta
1.10.75. Pauls Kļaviņš
Pleškantē

Pauls Kundziņš
Latvju sēta

Labajam draugam
Konstantīnam

1986. gada 13. sept.
Mokntonā.

"Pieņemiet Labiju!"
audzu audzēs.

1.10.75 Pauls Kundziņš
Mokntonā

241223

Paul Kambour
Lafayette, La.

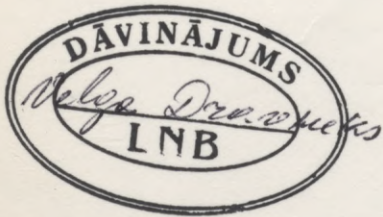

Paul Kambour
Lafayette, La.

L $\frac{90-5}{161}$

$\frac{1}{9}$

Pauls Kundziņš
Latvju sēta

Daugava 1974

B-1
L-1

x
Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

0309006432

Pauls Kundziņš
Latvian Farmstead

Normunda Hartmaņa grafiskā apdare,
sējuma mets un attēlu
techniskais apstrādājums

Vāka emblēmai izmantots
Paula Kundziņa zīmējums, kas iespiests
LU AF izdevuma *MLB* vākos

Pauls Kundziņš
THE LATVIAN FARMSTEAD
With Summary in English

© *Pauls Kundziņš*
Printed in Sweden
AB Dvobo Tryckeri
Sundbyberg 1974

Daugava 1974

Manas sievas piemiņai un mūsu jaunajai audzei

A	1
AB	2
ABA	3
ABCH	4
ABM	5
ABU	6
ABV	7
ABW	8
ABX	9
ABY	10
ABZ	11
ACA	12
ACB	13
ACC	14
ACD	15
ACE	16
ACF	17
ACG	18
ACH	19
ACI	20
ACJ	21
ACK	22
ACL	23
ACM	24
ACN	25
ACO	26
ACP	27
ACQ	28
ACR	29
ACS	30
ACT	31
ACU	32
ACV	33
ACW	34
ACX	35
ACY	36
ACZ	37
ADA	38
ADB	39
ADC	40
ADD	41
ADE	42
ADF	43
ADG	44
ADH	45
ADI	46
ADJ	47
ADK	48
ADL	49
ADM	50
ADN	51
ADO	52
ADP	53
ADQ	54
ADR	55
ADS	56
ADT	57
ADU	58
ADV	59
ADW	60
ADX	61
ADY	62
ADZ	63
AEA	64
AEB	65
AEC	66
AED	67
AEE	68
AEF	69
AEG	70
AEH	71
AEI	72
A EJ	73
A EK	74
A EL	75
A EM	76
A EN	77
A EO	78
A EP	79
A EQ	80
A ER	81
A ES	82
A ET	83
A EU	84
A EV	85
A EW	86
A EX	87
A EY	88
A EZ	89
AFA	90
A FB	91
A FC	92
A FD	93
A FE	94
A FF	95
A FG	96
A FH	97
A FI	98
A FJ	99
A FK	100
A FL	101
A FM	102
A FN	103
A FO	104
A FP	105
A FQ	106
A FR	107
A FS	108
A FT	109
A FU	110
A FV	111
A FW	112
A FX	113
A FY	114
A FZ	115
AGA	116
AGB	117
AGC	118
AGD	119
AGE	120
AGF	121
AGG	122
AGH	123
AGI	124
AGJ	125
AGK	126
AGL	127
AGM	128
AGN	129
AGO	130
AGP	131
AGQ	132
AGR	133
AGS	134
AGT	135
AGU	136
AGV	137
AGW	138
AGX	139
AGY	140
AGZ	141
AGA	142
AGB	143
AGC	144
AGD	145
AGE	146
AGF	147
AGG	148
AGH	149
AGI	150
AGJ	151
AGK	152
AGL	153
AGM	154
AGN	155
AGO	156
AGP	157
AGQ	158
AGR	159
AGS	160
AGT	161
AGU	162
AGV	163
AGW	164
AGX	165
AGY	166
AGZ	167
AGA	168
AGB	169
AGC	170
AGD	171
AGE	172
AGF	173
AGG	174
AGH	175
AGI	176
AGJ	177
AGK	178
AGL	179
AGM	180
AGN	181
AGO	182
AGP	183
AGQ	184
AGR	185
AGS	186
AGT	187
AGU	188
AGV	189
AGW	190
AGX	191
AGY	192
AGZ	193
AGA	194
AGB	195
AGC	196
AGD	197
AGE	198
AGF	199
AGG	200

Lietātie saīsinājumi

A	autors
AF	Arhitektūras fakultāte
ALA	Amerikas Latviešu Apvienība
<i>ARCH</i>	<i>Arhitekts</i> (žurnāls)
BDM	Brīvdabas muzejs
BU	Baltijas Universitāte
CK	Centrālkomiteja
<i>LD</i>	<i>Latvju dainas</i>
<i>LE</i>	<i>Latvju enciklopēdija</i>
<i>LET</i>	<i>Latviešu etnografija</i>
<i>LKV</i>	<i>Latviešu konversācijas vārdnīca</i>
<i>LR</i>	<i>Latvju raksti</i>
<i>LTD</i>	<i>Latvju Tautas Daiņas</i>
<i>LTDZ</i>	<i>Latviešu tautas dziesmas</i>
<i>LTM</i>	<i>Latviešu tautas māksla</i>
LU	Latvijas Universitāte
<i>MLB</i>	<i>Materiāli par Latvijas būvniecību</i>
PV	Pieminekļu valde
RLB	Rīgas Latviešu Biedrība
RPI	Rīgas Politehniskais institūts
<i>SM</i>	<i>Senatne un Māksla</i> (žurnāls)
v. st.	vecais (Jūliāna) kalendāra stils
ZA	Zinātņu akadēmija
ZK	Zinātņu komiteja

Saturs

Lietātie saīsinājumi	6
Ievads	8
Latvijas karte 1940. g.	10
Pagastu saraksts	10
I Sētas vēsture	11
Aizvēsture · Līdz 1200. g.	15
Vācu laiki · 1200—1561	41
Poļu laiki · 1561—1621	59
Zviedru laiki · 1621—1710	69
Krievu laiki · 1710—1918	95
Latvijas patstāvības laiks · 1918—1940	127
Svešu varu okupācijas · 1940—	131
II Sētas apbūve	139
Apbūves pētniecība	141
Sētu kopveidojums	152
Nams	181
Dzīvojamā ēka — istaba	185
Pirts	203
Klēts	210
Rija	221
Dzīvojamā rija	231
Kūts	243
Maltuve	247
Citi sētas veidotāji elementi	251
Brāļu draudzes saiešanas nami	259
Celšanas tehnika	270
Sētas architektūra	289
Latvju sēta un cittaustu architektūra	300
III Dzīvā sēta	313
Darbs un mājas dzīve	315
Sēta folklorā	332
Sēta daiļliterātūrā un veidotājās mākslās	357
Sētas nozīme latviešu kultūrvēsturē	371
Pielikumi	381
Avoti un literātūra	383
Attēlu saraksts	396
Paskaidrojumi par tekstā lietātiem nosaukumiem	403
Summary in English	417

Ievads

Latvju lauku sēta pastāvējusi jau tikpat kā 2000 gadus. Šai mūžilgajā laika tecējumā latvju tauta, audze pēc audzes, savu dzīvi vadījusi lauku sētā, nešķirami tai piederēdama. Ja gadījās, ka kāds no tautas locekļiem savā gaitā tika atrauts no dzimtās sētas, arī tas, nokļūdams citos dzīves apstākļos, arvien juties ar tēvu sētu jo cieši saistīts.

Tagad iestājies laiks, kad latvju sētai lemta bojā eja. Sveša vara sākusi izpostīt mūsu tautai no sendienām ierastās dzīves vietas, kas gadu simtešos bija saaugušas ar zemnieka sūrā darbā iekopto zemi. Uzspiezdama latviešu tautai tai nepieņemamu kolektīvu agrāro iekārtu, šī vara tišu prātu iznīcina lauku viensētas, kur nemitīgi atjaunojušies un brieduši tautas spēki — latviešu kultūras un dzīvesziņas veidotāji.

Bija gan arī agrāk laiki, kad latvju tautas sākotnējā neatkarība mainījās ar pakļautību svešiem ienācējiem, cilvēcisko tiesību zaudēšanu un ierasto dzīves vietu izpostīšanu. Bet tauta atspirga, un latvju zemnieka sēta pēc postījumiem, kas to bija piemeklējuši, neiznīka. Dzīvei atjaunojoties, lauku sētas no jauna pārklāja Latvijas āres, kamēr tauta izauklēja spēkus, kas savai zemei izcīnīja zaudēto brīvību un nodibināja patstāvīgu Latvijas valsti.

Rodas nopietnas bažas, ka latvju sētas, šie mūsu tautas pirmspēku avoti, kas satur neaizstājamas liecības par tās dzīves un darba gaitām, var tagad tikt iznīcinātas, pirms tauta spēs atgūt nolauptīto brīvību un atkal pati pārņems savās rokās noteikšanu par savas zemes un dzīves iekārtu.

Pamest šādos apstākļos latvju sētu aizmirstībai, nozīmētu laupīt iespēju nākamajām paaudzēm, it sevišķi tām, kas tagad aug svešumā, izprast savas tautas izaugšanas būtiskos pamatus. Bet tiem mūsu vidū, kam atmiņas par dzimtenes sētu nav vēl izgaisušas, lai šis tai veltītais ziņu krājums nostiprina atziņas par vēsturiskām, kultūrālām, nacionālām un vispārcilvēciskām vērtībām, kas saistās ar mūsu senču sētām.

Sastādot šo ziņu un attēlu sakopojumu, apzinājos, ka atrautībā no dzimtās zemes šāds nodoms būs īstenojams tikai nepilnīgi, jo nav pieejami tur par agrākām sētām atrodamie materiāli un tagad vēl saglabājušās sētu atliekas. Tāpēc šis darbs bija jābalsta uz publikācijām un citiem datiem, kas svešumā bija sasniedzami. Tos papildina paša novērojumi un pētījumi, pie kuŗiem biju stājies jau pirms 50 gadiem.

Architekts būdams, esmu sevišķu uzmanību veltījis sētu un to celtnu atrisinājumiem, to uzbūvei un veidošanai, bet esmu centies izsekot arī vēstures un saimniecības apstākļiem, dzīves un darbu norisei, kā arī gara rosmei, ko sevī ietvēra lauku sēta.

Raksturojot vēsturiskā secībā latvju sētas celtniecību un tās attīstību, tai sīkāk izsekots līdz 19. gs. vidum, laikmetos, kad sētas izveidošanās no ārienes maz tika ietekmēta. Turpmākie laiki ir tikai īsumā skarti, jo tad saimnieciskās, politiskās un kultūrālās pārmaiņas jūtami mazināja seno mantoto tradīciju lomu sētu attīstībā un izveidošanā.

Savas atziņas esmu centies zinātniski pamatot, bet to tēlojumā izvairījos minēt tikai sausus faktus.

Par palīdzību materiālu sagādē un par darbam noderīgiem padomiem esmu ļoti pateicīgs arhitektam V. Andersonam, Dr. E. Dunsdorfam, doktorandam inženierim K. Ielejam (†), Dr. A. Johansonam, inženierim G. Kundziņam, arhitektiem R. Legzdiņam, J. Orleanam, J. Štrausam, redaktoram A. Strautmanim, arhitektam A. Teivenam, cand. hist. D. Treijai, arhitektiem V. Zēbaueram, A. Zilbertam un viņa kundzei, J. Zvilnam, kā arī draugiem okupētajā dzimtenē. Miļš paldies brālim, arhitektam H. Kundziņam, par kopsavilkuma pārtulkošanu angļu valodā.

Īpašu pateicību izsaku arhitektūras firmai Duffus, Romans, Kundziņš (jun.), Rounsefell, kas man, nepārtraucot saistības ar to, sagādāja iespēju šo darbu paveikt.

Būtu gandarīts, ja lasītāji šajā apcerējumā atrastu ziņas un gūtu atziņas, kas ne tikvien paplašinātu viņu priekšstatu par dzimto latvju sētu, bet to tuvinātu arī viņu sirdīm.

Halifaksā, N. S., Kanādā

1971. gadā

P. K.

Šos ievadvārdus biju uzrakstījis, manuskriptu nododot apgādam. Grāmatai tagad iznākot, paskaidroju, ka esmu tās saturu vietām papildinājis ar jaunu materiālu, ko starplaikā izdevās iegūt. Neesmu tomēr sistēmatiski iestrādājis tajā datus un atziņas, kas pēdējos gados radušās šajā pētniecības novadā.

Nelūkojoties uz to, ka kavēkļu sagādīšanās dēļ darba izdošana ieilga, apgāds ar atzīstamu rūpību ir centies panākt, lai no tiem neciestu grāmatas kvalitāte.

1974. g. aprīlī

P. K.

- KURZEME**
- Aizputes apr.**
1. Aizputes
 2. Alsungas
 3. Apriņķu
 4. Basu
 5. Cīravas
 6. Dunalkas
 7. Dzērves
 8. Gudenieku
 9. Jūrkalnes
 10. Kalvenes
 11. Kazdangas
 12. Klosteres
 13. Lažas
 14. Nīkrāces
 15. Rudbāržu
 16. Sakas
 17. Sieksātes
 18. Ulmāles
 19. Valtaiķu
- Kuldīgas apr.**
1. Cieceres
 2. Gaiķu
 3. Ivandes
 4. Kabiles
 5. Kuldīgas
 6. Kurmāles
 7. Kuršiņu
 8. Lutriņu
 9. Padures
 10. Pampāju
 11. Planīcas
 12. Raņķu
 13. Rendas
 14. Saldus
 15. Sātiņu
 16. Skrundas
 17. Snēpeles
 18. Turlavas
 19. Vārnes
 20. Zvārdes
- Liepājas apr.**
1. Aisterēs
 2. Aizviķu
 3. Asītes
 4. Bārtas
 5. Bunkas
 6. Dunikas
 7. Durbes
 8. Embūtes
 9. Ezeres
 10. Gaviezies
 11. Gramzdas
 12. Grobiņas
 13. Kalētu
 14. Krotēs
 15. Medzes
 16. Nīcas
 17. Nīgrandas
 18. Pērkones
 19. Priekules
 20. Purmsātu
 21. Rāvas
 22. Rucavas
 23. Tadaikšu
 24. Tašu
 25. Vaiņodes
 26. Vecpils
 27. Vērgales
 28. Virgas
 29. Ziemupes
- Talsu apr.**
1. Ārlavas
 2. Cēres
 3. Kandavas

- Ventspils apr.**
1. Ances
 2. Dundagas
 3. Ēdoles
 4. Piltēnes
 5. Popes
 6. Puzes
 7. Ugāles
 8. Usmas
 9. Užavas
 10. Vārves
 11. Ventas
 12. Zīras
 13. Zlēku
 14. Zūru
- Bauskas apr.**
1. Bārbeles
 2. Bauskas
 3. Bruknas
 4. Ceraukstes
 5. Codes
 6. Iecavas
 7. Islices
 8. Jaunsaules
 9. Kurmenes
 10. Mežotnes
 11. Misas
 12. Panemunēs
 13. Rundāles
 14. Skaistkalnes
 15. Stelpes
 16. Svītenes
 17. Taurkalnes
 18. Vecsaules
 19. Vecumnieku
 20. Zālītes
- Ilūkstes apr.**
1. Aknīstes
 2. Asares
 3. Bebrēnes
 4. Demenes
 5. Dvietes
 6. Gāršenes
 7. Kaplavas
 8. Kurcuma
 9. Lašu
 10. Laucesas
 11. Pilskalnes
 12. Prodes
 13. Raudas
 14. Rubenes
 15. Salienas
 16. Silenes
 17. Skrudalienas
 18. Susējas
 19. Svēntas
- Jēkabpils apr.**
1. Ābeļu
 2. Biržu

- Jelgavas apr.**
1. Augstkalnes
 2. Auru
 3. Bēnes
 4. Bērzes
 5. Bukaišu
 6. Ikšķiles
 7. Džūkstes
 8. Elējas
 9. Garozes
 10. Glūdas
 11. Iles
 12. Jaunauces
 13. Jaunsvirlaukas
 14. Jēkabnieku
 15. Kalnciema
 16. Lielauces
 17. Lielplatones
 18. Lielvirčavas
 19. Līvberzes
 20. Naudītes
 21. Ozolnieku
 22. Penkules
 23. Pēternieku
 24. Platones
 25. Rubas
 26. Salgales
 27. Sesavas
 28. Sīpiles
 29. Sņīķeres
 30. Svētes
 31. Šķībes
 32. Tērvetes
 33. Teteles
 34. Ukru
 35. Vadakstes
 36. Valgundes
 37. Vecauces
 38. Vecsvirlaukas
 39. Vilces
 40. Virčavas
 41. Zaļenieku
- Madonas apr.**
1. Adulienas
 2. Beļavas
 3. Bērzaunes
 4. Cesvaines
 5. Dzelzavas
 6. Galgauskas
 7. Grašu
 8. Grostonas
 9. Iršu
 10. Jaungulbenes
 11. Kalsnavas
 12. Kārzdabas
 13. Kraukļu
 14. Kusas
 15. Lazdonas
 16. Laučdonas
 17. Liepkalnes
 18. Liezēres
 19. Litēnes
 20. Lubānas
 21. Lubejas
 22. Mārcienas
 23. Mēdzūlas
 24. Meirānu
 25. Mētrienas
 26. Odzianas
 27. Oju
 28. Patkules
 29. Pērses
 30. Praulienas
- Valkas apr.**
1. Alsviķa
 2. Annas
 3. Beļavas
 4. Bilskas
 5. Birzulu
 6. Blomes

- VIDZEME**
- Cēsu apr.**
1. Baižkalna
 2. Cēsu
 3. Cirstu
 4. Drabešu
 5. Druvīnas
 6. Dzērbēnes
 7. Ergļu
 9. Gatartas
 10. Jaunpiebalgas
 11. Jaunraunas
 12. Jumurdas
 13. Kārļu
 14. Kosas
 15. Kūduma
 16. Launkalnes
 17. Lenču
 18. Lielstraupes
 19. Liepas
 20. Līvū
 21. Lizuma
 22. Mārsnēnu
 23. Mazstraupes
 24. Ogres
 25. Priekulu
 26. Rāiskuma
 27. Rāimulu
 28. Rankas
 29. Raunas
 30. Rozulas
 31. Sērmūķšu
 32. Skujnieku
 33. Stalbes
 34. Taurenes
 35. Vaives
 36. Vecpiebalgas
 37. Veļķu
 38. Veselavas
- Rīgas apr.**
1. Ādažu
 2. Aizkraukles
 3. Allažu
 4. Babītes
 5. Baldones
 6. Bebrū
 7. Biriņu
 8. Bīrzgales
 9. Daugmales
 10. Doles
 11. Dreļiņu
 12. Ikšķiles
 13. Kaudza
 14. Inčukalna
 15. Jumpravas
 16. Kastrānes
 17. Katlakalna
 18. Keīpenes
 19. Kēču
 20. Kokneses
 21. Krimuldas
 22. Lauberes
 23. Lēdmanes
 24. Lēdurgas
 25. Lielvārdes
 26. Līgatnes
 27. Madlienas
 28. Mālpils
 29. Mangāju
 30. Mērupes
 31. Mēņģeles
 32. Mores
 33. Nītaures
 34. Ogresgala
 35. Olaines
 36. Pabažu
 37. Plāteres
 38. Plaviņu
 39. Rumbātes
 40. Ropažu
 41. Salas
 42. Saldspils
 43. Sejas
 44. Sidgundas
 45. Siguldas
 46. Skrīveru
 47. Skultes
 48. Skultes
 49. Stopiņu
 50. Suntažu
 51. Taurupes
 52. Tomes
 53. Turaidas
 54. Vidrižu
 55. Vildogas
 56. Viskalu
 57. Zaubes
- Valmieras apr.**
1. Ainažu
 2. Aļoju
 3. Augstrozēs
 4. Bauju
 5. Braslavas
 6. Brenguļu
 7. Burtnieku
 8. Daugļu
 9. Dikļu
 10. Duntēs
 11. Idus
 12. Ipiķu
 13. Jaunburtnieku
 14. Jaunvāles
 15. Jeru
 16. Katvaru
 17. Kauguru
 18. Kiģeļu
 19. Kocēnu
 20. Koņu
 21. Lādes
 22. Liepupes
 23. Limbažu
 24. Lodes
 25. Mazsalacas
 26. Mujānu
 27. Nabes
 28. Naukašēnu
 29. Ozolu
 30. Pāles
 31. Pociema
 32. Puikules
 33. Rencēnu
 34. Rozēnu
 35. Rūjienas
 36. Salacas
 37. Sāļu
 38. Skaņkalnes
 39. Stienes
 40. Svētciema
 41. Ternejas
 42. Tūjas
 43. Umurgas
 44. Vaidavas
 45. Vainižu
 46. Valmieras
 47. Vecates

- Struteles**
20. Tumes
 21. Vānes
 22. Vecmoku
 23. Zantes
 24. Zebrēnes
 25. Zemītes
- VIDZEME**
- Jelgavas apr.**
1. Augstkalnes
 2. Auru
 3. Bēnes
 4. Bērzes
 5. Bukaišu
 6. Ikšķiles
 7. Džūkstes
 8. Elējas
 9. Garozes
 10. Glūdas
 11. Iles
 12. Jaunauces
 13. Jaunsvirlaukas
 14. Jēkabnieku
 15. Kalnciema
 16. Lielauces
 17. Lielplatones
 18. Lielvirčavas
 19. Līvberzes
 20. Naudītes
 21. Ozolnieku
 22. Penkules
 23. Pēternieku
 24. Platones
 25. Rubas
 26. Salgales
 27. Sesavas
 28. Sīpiles
 29. Sņīķeres
 30. Svētes
 31. Šķībes
 32. Tērvetes
 33. Teteles
 34. Ukru
 35. Vadakstes
 36. Valgundes
 37. Vecauces
 38. Vecsvirlaukas
 39. Vilces
 40. Virčavas
 41. Zaļenieku
- Tukuma apr.**
1. Aizupes
 2. Annenieku
 3. Bikstu
 4. Blīdiēnes
 5. Dzirciema
 6. Engures
 7. Grendu
 8. Irlavas
 9. Jaunpils
 10. Lestenes
 11. Matkules
 12. Mīlzkalnes
 13. Praviņu
 14. Pūres
 15. Remtes
 16. Sēmes
 17. Slampes
 18. Smārdes

- 31. Saikavas**
32. Sarkaņu
 33. Sausnējas
 34. Sāvienu
 35. Stāmerienu
 36. Tirzas
 37. Vecgulbenes
 38. Vējivas
 39. Vestienas
 40. Viesienas
 41. Vietalvas
 42. Virānes
- Rīgas apr.**
1. Ādažu
 2. Aizkraukles
 3. Allažu
 4. Babītes
 5. Baldones
 6. Bebrū
 7. Biriņu
 8. Bīrzgales
 9. Daugmales
 10. Doles
 11. Dreļiņu
 12. Ikšķiles
 13. Kaudza
 14. Inčukalna
 15. Jumpravas
 16. Kastrānes
 17. Katlakalna
 18. Keīpenes
 19. Kēču
 20. Kokneses
 21. Krimuldas
 22. Lauberes
 23. Lēdmanes
 24. Lēdurgas
 25. Lielvārdes
 26. Līgatnes
 27. Madlienas
 28. Mālpils
 29. Mangāju
 30. Mērupes
 31. Mēņģeles
 32. Mores
 33. Nītaures
 34. Ogresgala
 35. Olaines
 36. Pabažu
 37. Plāteres
 38. Plaviņu
 39. Rumbātes
 40. Ropažu
 41. Salas
 42. Saldspils
 43. Sejas
 44. Sidgundas
 45. Siguldas
 46. Skrīveru
 47. Skultes
 48. Skultes
 49. Stopiņu
 50. Suntažu
 51. Taurupes
 52. Tomes
 53. Turaidas
 54. Vidrižu
 55. Vildogas
 56. Viskalu
 57. Zaubes
- Valmieras apr.**
1. Ainažu
 2. Aļoju
 3. Augstrozēs
 4. Bauju
 5. Braslavas
 6. Brenguļu
 7. Burtnieku
 8. Daugļu
 9. Dikļu
 10. Duntēs
 11. Idus
 12. Ipiķu
 13. Jaunburtnieku
 14. Jaunvāles
 15. Jeru
 16. Katvaru
 17. Kauguru
 18. Kiģeļu
 19. Kocēnu
 20. Koņu
 21. Lādes
 22. Liepupes
 23. Limbažu
 24. Lodes
 25. Mazsalacas
 26. Mujānu
 27. Nabes
 28. Naukašēnu
 29. Ozolu
 30. Pāles
 31. Pociema
 32. Puikules
 33. Rencēnu
 34. Rozēnu
 35. Rūjienas
 36. Salacas
 37. Sāļu
 38. Skaņkalnes
 39. Stienes
 40. Svētciema
 41. Ternejas
 42. Tūjas
 43. Umurgas
 44. Vaidavas
 45. Vainižu
 46. Valmieras
 47. Vecates

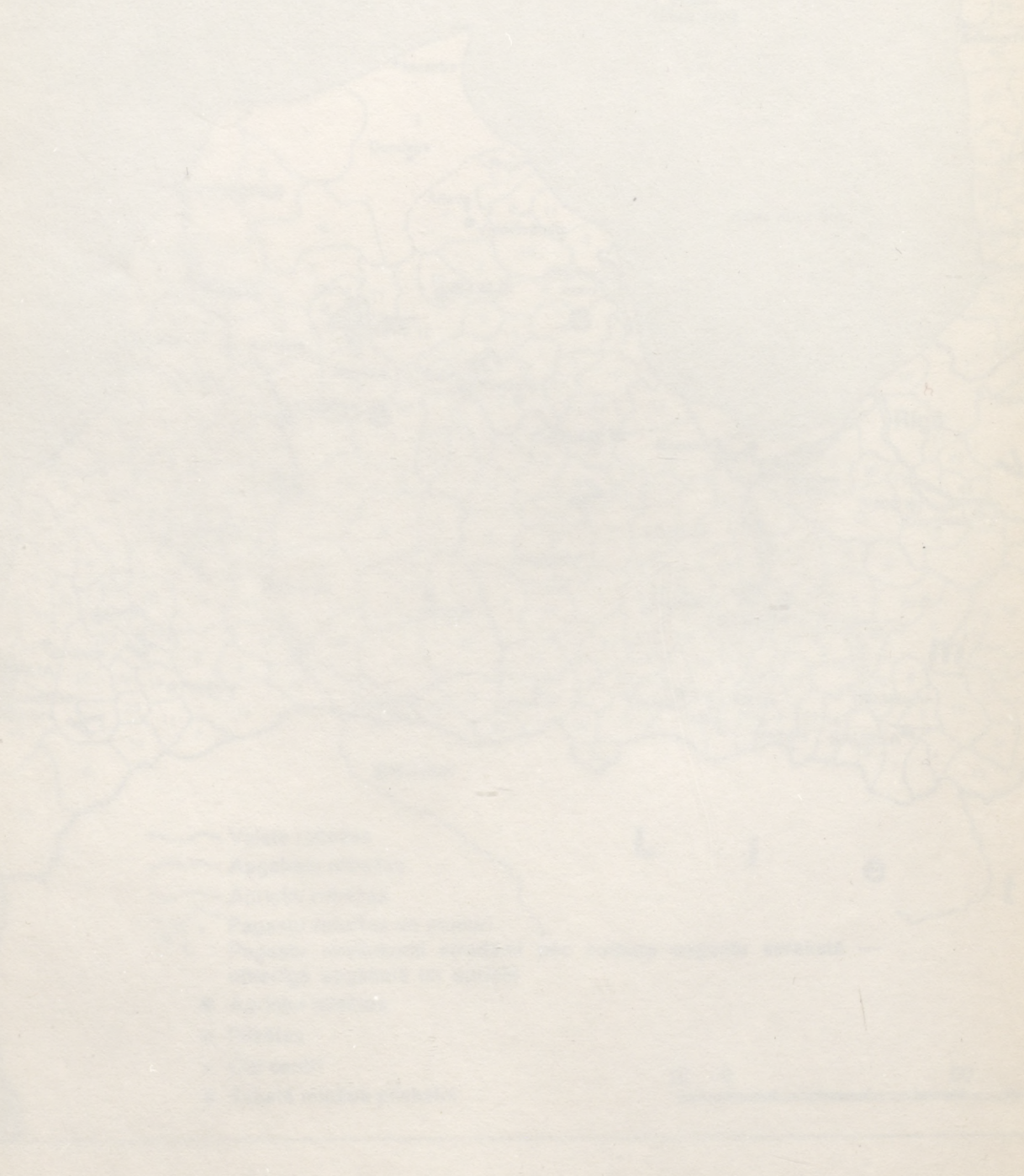
- 8. Cirgaļu**
9. Dūres
 10. Ārgemes
 11. Eveles
 12. Gaujienas
 13. Grundzāles
 14. Ilzenes
 15. Jaunlaicenes
 16. Jaunrozes
 17. Jērcēnu
 18. Kalncempju
 19. Kārķu
 20. Karvas
 21. Lejasciema
 22. Lugažu
 23. Mālpils
 24. Mārkalnes
 25. Omļu
 26. Palsmanes
 27. Pededzes
 28. Plāņu
 29. Sīnolēs
 30. Smiltēnes
 31. Trapeņos
 32. Trikātas
 33. Valkas
 34. Veclaicenes
 35. Vīciema
 36. Zeltiņu
 37. Ziemeņa
 38. Zvārtavas
- Valmieras apr.**
1. Ainažu
 2. Aļoju
 3. Augstrozēs
 4. Bauju
 5. Braslavas
 6. Brenguļu
 7. Burtnieku
 8. Daugļu
 9. Dikļu
 10. Duntēs
 11. Idus
 12. Ipiķu
 13. Jaunburtnieku
 14. Jaunvāles
 15. Jeru
 16. Katvaru
 17. Kauguru
 18. Kiģeļu
 19. Kocēnu
 20. Koņu
 21. Lādes
 22. Liepupes
 23. Limbažu
 24. Lodes
 25. Mazsalacas
 26. Mujānu
 27. Nabes
 28. Naukašēnu
 29. Ozolu
 30. Pāles
 31. Pociema
 32. Puikules
 33. Rencēnu
 34. Rozēnu
 35. Rūjienas
 36. Salacas
 37. Sāļu
 38. Skaņkalnes
 39. Stienes
 40. Svētciema
 41. Ternejas
 42. Tūjas
 43. Umurgas
 44. Vaidavas
 45. Vainižu
 46. Valmieras
 47. Vecates
- Ludzas apr.**
1. Brīgu
 2. Ciblas
 3. Istras
 4. Kāršavas
 5. Mērdzenes
 6. Nautrēnu
 7. Nirzas
 8. Pasiēnes
 9. Pildas
 10. Rundēnu
 11. Skaunes
 12. Zvirgzdenes
- Rēzeknes apr.**
1. Andrupenes
 2. Atakiēnes
 3. Barkavas
 4. Bērzigales
 5. Dricēnu
 6. Ezernieku
 7. Gaigalavas
 8. Galēnu
 9. Kaunatas
 10. Makišēnu
 11. Malts
 12. Ozolaines
 13. Rēzinas
 14. Ružinas
 15. Sakstagala
 16. Silajānu
 17. Stirniēnes
 18. Varakļānu
 19. Viļēnu

- LATGALE**
- Abrenes apr.**
1. Augšpils
 2. Baltinavas
 3. Balvu
 4. Bērzpils
 5. Gauru
 6. Kacēnu
 7. Liepnas
 8. Linavas
 9. Purmalas
 10. Ruģāju
 11. Šķilbēnu
 12. Tilžas
 13. Viļakas
- Daugavpils apr.**
1. Aiviēkstes
 2. Aizkalnes
 3. Asūnes
 4. Aulejas
 5. Biļķernieku
 6. Dagdas
 7. Izvaltas
 8. Kalupes
 9. Kapīņu
 10. Krāslavas
 11. Krustpils
 12. Liksnas
 13. Livānu
 14. Medžu
 15. Naujenes
 16. Piedrujas
 17. Preiļu
 18. Pustiņas
 19. Rudzētu
 20. Skaistas
 21. Vīrkavas
 22. Vīpes
 23. Višķu

I

Sētas vēsture

I Séttas véstur

Ziņas par latvju lauku sētas tapšanu un izveidošanos atrodamas dažādos avotos. Drošākās sniedz pašu sētu *apbūve*, to celtnes un iekārtas piederumi, kaut fragmentu veidā. Vērtīgi ir lietpratīgie *apraksti* par sētām un to *attēli*, kā arī jebkuŗa to pieminēšana senrakstos. Sētu un tās dzīvi iejūtīgi daudzina mūsu tautas *gara mantas*. Arī veco ļauŗu *atmiņās* glabājas ne mazums pieredzējumu, kas gūti dzimtajā sētā. Tāpat *valodniecība* palīdz noskaidrot vienu otru ar sētu saistītu jautājumu. Zīmīgiem sētu raksturojumiem ir bagāti *daiļliterātūras* un citi darbi mākslas laukā, kur parādības lauku sētā nereti saskatāmas dzīvākā veidā nekā lietišķos materiālos. Ir mēģināts gūt atziņas šim darbam no visiem šeit minētajiem avotiem.

Vārdam „sēta” ir divējādas nozīmes. Pirmatnējā un šaurākā nozīmē par sētu sauc žogu, ieŗogojumu. Plaŗākā nozīmē vārds sēta apzīmē kādā saimniecībā ēku puduri līdz ar tā tuvāko apkārtni, ko parasti ietveŗ ēkas un žogi. Šādā sētā mitinājas lauku māju iedzīvotāji un viņu mājkuŗoņi, tur glabājas viņu manta, tur noritēja viņu dzīve un viņu mājas darbi. Latvju sēta šeit aplūkota šādā plaŗākā izpratnē, nereti kopā ar visu zemi, kas piederēja pie sētas saimniecības. Pēdējā gadījumā dažreiz lietāts arī apzīmējums „lauku mājas” jeb „mājas”.

Lai gan nav mazums materiālu un ziņu, kas raksturo latvieŗu lauku sētu ne tikvien nesenaajā pagātnē, bet arī sen pagājuŗos laikos, to tomēr nepietiek, lai vispusīgi un kopsakarīgi noskaidrotu sētas vēsturi dažādu laiku un apstākļu maiņā. Nav arī līdz šim mēģināts to kaut vispārējos vilcienos darīt. Seviŗķi trūcīgas ir ziņas par vissenākiem laikiem. Tāpēc sekojoŗā atskatā uz sētas tālāko pagātni, līdz ar datiem, kas varētu noskaidrot latvieŗu zemnieka sētas saturu un veidu, minēti arī likteņi un apstākļi, kam tā un tās iemītnieki bijuŗi padoti.

Sadalot sētas vēsturi laikmetos, to apzīmējumi ir vispārināti, pieskaņojot tos raksturīgām pārmaiņām zemnieku dzīvē. Polītiskā ziņā tie dažkārt gan neiekļauj visu Latvijas teritoriju,

kas nereti bija saskaldīta starp dažādiem valdniekiem. Tā tas, piem., bija laika posmos, kas šeit nosaukti par zviedru un poļu laikiem, kā arī atsevišķās Latvijas daļās, piem., Latgalē, Kurzemē, Piltenes apgabalā. Arī zemnieku dzīves norise, tās kop-sakarības dēļ, dažkārt raksturota, sniedzoties pāri chronolo-gijas robežām.

Akmens un bronzas laikmets

Seno aizvēstures laiku mītnes Latvijā radušās laikos, kad zemkopība vēl nebija galvenā iztikas nodrošinātāja, kas piesaistīja tautu pie paliekamām dzīves vietām un radīja vajadzību pēc izturīgām, drošām, pastāvīgai dzīvei piemērotām ēkām.

Par vienu no visvecākām mītņu vietām Latvijas teritorijā liecina Lubānas ezera krastā atrastie kaula, raga un akmens daikti. Ir izteiktas domas, ka tur *vidējā akmens laikmetā*, mezolitā, ap 7500. g. pr. Kr., bija apmetušies Latvijas pirmiedzīvotāji, kad, leduslaikmetam beidzoties, klimats kļuvis siltāks. Tur tad vēl dzīvojis ziemeļbriedis, toreizējo mednieku kārots loms, kas vēlāk, turienes tundrām ar mežu apaugot, atkāpās tālāk uz ziemeļiem.

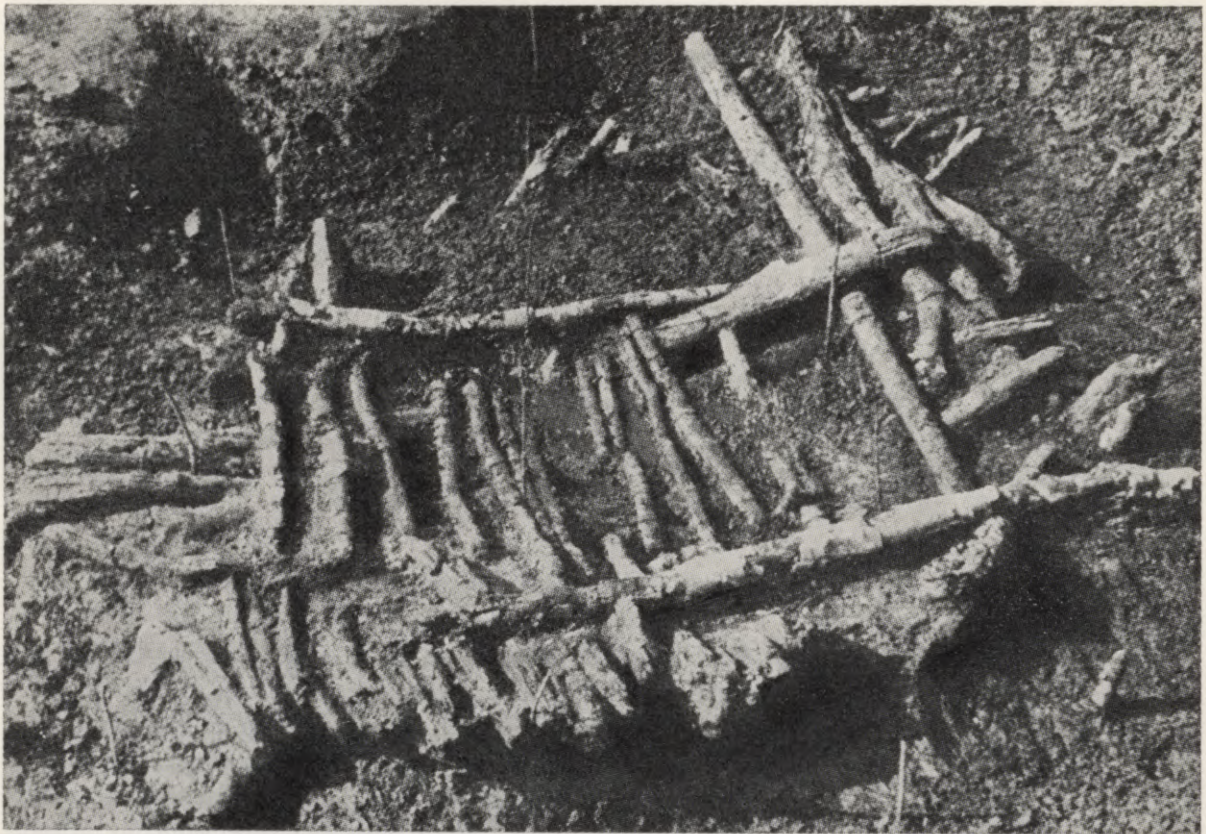
No atrastām kaula un raga senlietām (1. att.) spriežams, ka iemītnieki pārtikuši no medībām, zvejas un savvaļas augu barības, tērpušies zvērādās un dzīvojuši vieglās teltsveida celtnēs. Māla trauku un apstrādātu akmens ieroču tiem vēl nebija.¹

Māla trauki parādās *vēlajā akmens laikmetā*, neolitā (2500—1500. pr. Kr.), piem., Riņņukalnā pie Burtnieku ezera. Tur atrasti arī kaula izstrādājumi, kam ir mākslas iezīmes: rotātāji raksti vai putnu un cilvēku tēlu atveidi. Māla traukus raksturo t. s. ķemmes rotājumi, kas bija tipiski *somugriem*. Celtņu atliekas akmens laikmeta dzīves vietās nav atrastas.

Ap 2000. g. pr. Kr. Latvijas teritorijā parādās atšķirīgi trauki, t. s. auklas keramika, kas raksturo šī laikmeta *indoeiropiešu* kultūru. To tur līdz ar zemkopības sākumiem ienesa ienācēji — *pirmbalti*, kas ap šo laiku apmetās Baltijas jūras austrumkrastos līdz pat Somijai. Par baltu tautu pirmdzimteni, cita starpā, pastāv uzskats, ka balti ienākuši no Vislas-Oderas-Elbas un pa Dņepras pieteku baseiniem.

Pirmbaltu apmešanās vietās iegūtie kaula izstrādājumi un citi atradumi liecina, ka arī viņi nodarbojušies ar zveju un

1. Pie Lubānas ezera atrastā, mezolitā darinātā kaula harpūna ar caurumu auklai, ko iesēja, lai medījums neaizbēgtu

2. Mītne Sārnotes purvā: grīda zem pavarda un virsbūvei saspraustie kāršu gali

medībām, bet turējuši jau sīklopus: aitas, kazas un cūkas, tos lietādami uzturam līdz ar zivīm, gliemežiem, medijumu gaļu, olām, medu un savvaļas augiem, arī labību. Zemi viņi apstrādāja koka kapļiem, bet Zemgalē un Kurzemē, kur zeme bija smagāka, atrasti arī akmens kapļi. Salīdzināmā valodniecība noskaidrojusi, ka viņi audzējuši miežus, kviešus, zirņus. Graudus maluši, saberžot tos uz akmeņiem, bet no miltiem cepuši maizi.² Zemkopībai ieviešoties, lauku darbus, kas ar to saistījās, veica sievietes.

Sekoja *bronzas* laikmets (1500—400. pr. Kr.), kad sāka lietāt bronzas ieročus un darba rīkus.

Pārejas periodam no akmens uz bronzas laikmetu pieskaitāma plaša apmetne, kur saglabājušās arī celtņu atliekas. Tā atrodas *Sārnatē*, Kurzemē. Tur, pārpurvota ezera krastā, zem kūdras virskārtas atklāts lielāks skaits pavardu, kas atrodas uz smiltīm pārklātiem kāršu un mizu klāstiem, ap kuriem zemē iedzīti mieti (2. att.). Tie norāda, ka apmetne sastāvējusi no teltsveida savrupceltnēm (atraktas pāri par 30). To celšanai lietāti samērā tievi, maz apstrādāti koki un zari, kādus varēja iegūt un darināt ar toreizējiem nepilnīgajiem akmens un bronzas darba rīkiem. Ar ko šīs celtnes bijušas pārsegtas, nav droši noteicams, bet biežā trūdu kārtā, kas kopā ar kāršu atliekām pārklāja pavarda vietas, liek domāt, ka pārsegumam lietātas ezerniedres vai mizas, bet sienu apšuvumam velēnas.

Līdz ar krama un keramikas senlietām, dzintara podziņām un piekariņiem mītnēs atrasts arī prāvs skaits koka izstrādājumu: aiņi, kapļi, vālītes lazdu un ezera riekstu skaldīšanai, vienkoča laivas, loki, slēpes, kā arī kausi, kam kātos atveidotas putnu galvas (3. att.). Šiem koka rīkiem lietišķās formas tikpat glīti izstrādātas kā stilizētie plastiskie veidojumi.³ 1959. g. tur atrasts no koka izcirsts elka tēls.⁴

Mītne bijusi ilgstoši apdzīvota apm. līdz 1000. g. pr. Kr. Pēdējo laiku datējumi, pārbaudot Sārnates atradumus ar radioaktīvā oglekļa palīdzību, sniedzas līdz 2500. g. pr. Kr.,⁵ bet liekas, ka ar to laiku akmens rīkiem nebūs bijis iespējams pagatavot tik izsmalcinātus koka un dzintara veidojumus, kas tur atklāti. Tos nāktos pieskaitīt mītnes vēlākajam posmam. Ir mēģināts grafiski rekonstruēt tur atraktu taisnstūra celtni, bet nepiemērota liekas zīmējumā parādītā jumta konstrukcija, jo pirmatnējās mītnēs jumta noseļumi atrisināti daudz organiskāk. Rekonstrukcijā arī nav ņemta vērā pavarda atrašanās mītnē.⁶

Iegūto senlietu raksturs ir līdzīgs to laiku somugru kultūras formām. Šī parādība varēja būt izskaidrojama ar to, ka bronzas laikmetā vairākkārt Baltijas jūras austrumu apgabalā ieplūdušas somugru ciltis. Tā radusies toreizējo divu kultūru saskare, kas izpaudusies arī somu valodas patapinājumos no baltu valodām.

Dzelzs laikmets

Ap 1000. g. pr. Kr. ziemeļos no Daugavas, kā arheologu atklājumi norāda, vēl dzīvoja igauņu un somu senči, bet Kurzemes ziemeļos — lībieši. Dzelzs laikmeta sākumā, ap 500. g. pr. Kr., *latviešu* senči sāka virzīties pāri Daugavai un pakāpeniski atspieda igauņus līdz tagadējām robežām. Šī tautu pārvietošanās, kā liekas, bija saistīta ar pieaugušo lopkopību, un ir iezīmes, ka latvieši, nodrošinot sev labas ganības, sāka ierīkot sev *nocietinātas mītnes* — patvertnes. Tur dzīvošanai noderejušas teltsveida celtnes — *slieteņi*, kuŗu pārsegšanai lietāja tāsis, kamieni, varbūt arī lopu ādas. Nocietinājumos sastop zemē ieraktu *stāvkoku* konstrukcijas. Šādas apmetnes atklātas Klap-

3. Sārnates apmetnē atrastais koka smeļamais kauss ar kātu pīles galvas atveidā

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

0309006432

4. Aizvēstures māla trauks, rekonstruēts no Bauskas apr. Codes pag. Plūdoņos apaļa plāna mītnē atrastā poda lauskām; pods bijis veidots bez podnieka ripas

ģu kalnā pie Rīgas, Mūku kalnā pie Kokneses, Sārumos pie Cēsīm, Jersikā u. c. aizsardzībai noderīgos pakalnos, ko vēlāk izveidoja par pilskalniem. Tos sākumā nostiprināja akmens krāvumiem (Mūku kalnā), pītiem žogiem (Asotē) un citiem primitīviem paņēmieniem.

Arī *laukkopība* šai laikmetā pieņēmas, un tā laika dzīves vietas, kas radās uz iestrādātas zemes (piem. Codes pag. Plūdoņos), var uzlūkot jau par vēlāko lauku sētu priekštečiem. Šādas nenocietinātas mītnes līdz šim atklātas tikai nelielā skaitā⁷. Tās arī raksturo atklāts pavards, ap kuŗu uzcelta slieta vai pīta konstrukcija, ko pret nokrišņiem un aukstumu būs nodrošinājis mizu un velēnu segums. Bet vietām sastaptās ierakto stabu atliekas norāda, ka tā laika mītnēs darinātas arī stāvokoku celtnes. Pie kāda pavarda atrastas keramikas lauskas, no kuŗām izdevies rekonstruēt bez podnieka ripas darinātu trauku (4. att.).

Senkapu inventārs apliecina, ka no 1. līdz 4. gs. pēc Kr. *zemkopība* Latvijā kļūst par galveno darba un iztikas nozari. Zemes ziemeļ- un austrumdaļā piekopa līdumsaimniecību, un vieglo arklū vilka pats cilvēks. Dienviddaļā bija iekopti lauki un atmatas, un tur kā vilcējspēku lietāja govslopus, bet zirgus audzēja gaļai.⁸ Latgaļi un sēļi līdz ar kuršiem turēja zirgus arī jāšanai, par ko liecina atrastie pieši. Dzelzi, blakus importam, sāka ražot no vietējās purva rūdas.⁹ Zemgalē smagās zemes dēļ lietāja dzelzs kapli. Šī laikmeta *pilskalni* nebija vairs aizsargātas apmetnes, bet īpaši nocietinājumi, kur briesmu brīdī patvērās iemītnieki no apkārtējām lauku sētām.

Ar dzelzs laikmeta sākumu, ap 500. g. pr. Kr., saistās *Herodota* sniegtās ziņas par neuriem, kas, kā liekas, būs bijuši balti. Viņš piemin, ka tie dzīvo ziemeļos no skitiem un, tāpat kā skiti, sējot un ēdot labību.¹⁰

No citām senām rakstu liecībām, ko var attiecināt uz baltu tautām, vēl minamas grieķu ceļotāja *Piteja* (ap 300. g. pr. Kr.) atzīmes par ostioniem, kas, spriežot pēc viņa apraksta, dzīvojuši Baltijas jūras austrumu pusē. Viņš īpaši piemin, ka viņi labību kuļot lielās ēkās, kur to savedot, lai tā lietū neizmirktu.¹¹ Tas ir norādījums, ka tur *zemkopība* un arī *būvniecība* bija tiktāl attīstījusies, ka lauku saimniecībās jau cēla īpašas ēkas ražas rūpīgai apstrādāšanai. Liekas, ka tās bijušas rijas vai to priekšteces. Tā kā nav norādījumu, ka šīs celtnes lietāja arī dzīvošanai vai kādiem citiem uzdevumiem, jāsecina, ka toreizējās lauku saimniecībās būs atradušās arī dzīvojamās ēkas un, iespējams, vēl kādas citas lauku sētai raksturīgas savrupceltnes. Liekas, ka toreiz tās vēl nebūs bijušas celtas guļbūvju veidā.

Šai laikmetā baltu tautu apdzīvotais apgabals bija sevišķi plašs, un tautu pārvietošanās kustība, kas raksturoja baltu ekspansiju, vēl nebija norimusi. Tāpēc celtniecības attīstībā būs pastāvējusi zināma atšķirība pa dažādiem novadiem. Šķiet, ka lielāku izkoptību tā būs sasniegusi Baltijas jūras tuvumā, kur

pastāvēja dzīvāki sakari ar rietumu un Vidusjūras kultūras tautām.

Šos piejūras baltus, sauksdams par aistiem, apraksta romiešu vēsturnieks *Tacits* 98. g. pēc Kr. Aisti esot ziemeļtauta, kas aiz Svēbu jūras dzīvo rāmas jūras krastos. Tā apskalo zemes malu, kur saules stari saskatāmi līdz rīta ausmai. Runā, ka tur, saulei izkāpjot no viļņiem, varot redzēt saules zirgus. Aisti pielūdzo dieva māti. Viņi reti lietājot dzelzs ieročus, bet rikojoties ar vālēm. Viņi audzējot labību un citus laukaugus ar slinkajiem ģermāņiem pavisam neparastu pacietību. Viņi esot vienīgā tauta, kas vāc dzintaru sēkļos un liedagā. Viņi to neapstrādātā veidā pārdodot un brīnīties par augsto cenu, ko iegūst.¹²

Aleksandrīnieša *Ptolemaja* (87—150. pēc Kr.) kartē, kuŗas atveids saglabājies vēlāko laiku kopijās, gar „Nezināmā okeana” Sarmatijas krastu atzīmēti baltu tautu vārdi: galindi, sudini, velti, prūši, un to teritorijā upe Rudona, ko mēdz identificēt ar Daugavu.¹³

No dzelzs laikmeta turpmākajiem posmiem, proti, t. s. *romiešu* (0—400. pēc Kr.), *vidējā* (400—800. pēc Kr.) un *vēlā* (800—1200. pēc Kr.) dzelzs laikmeta līdz šim arī vēl nav izdevies iegūt pierādījumus celtņu vai to atlieku veidā, kas pietiekami noskaidrotu toreizējo sētu apbūvi. Nav tomēr šaubu, ka šais laikmetos lauku sētas būs pakāpeniski izveidojušās, pārklājot visu latvju zemi. Atklāt šīs senās sētas nākas sevišķi grūti tāpēc, ka daudzas no tām turpinājušās pastāvēt sākotnējās vietās arī vēlāk, līdz ar ko, ēkām novecojoties un to vietā jaunām rodoties, pirmatnējo celtņu atliekas ir iznīcinātas. Citas sētas turpretim lielā skaitā gājušas bojā atkārtotos kaŗa postījumos. Šādas vēlāk neatjaunotas sētas, līdz šim, par nožēlošanu, nav saistījušas arhαιologu uzmanību, kāpēc tās palikušas neizpētītas, lai gan Latvijas laukos un mežos bieži atrod senas krāsmatas, kas varētu būt tādu sētu atliekas. Pēdējos gados atklātas dažas šī laikmeta lauku apmetnes, kur, līdz ar slietu un stabu celtņu atliekām, saglabājušās arī taisnstūrīgu guļbūvju daļas un krāsni.¹⁴ Arī Daugmales pilskalna tuvumā 1968. g. atklāta apmetne, kas atzīta par lauku sētu.¹⁵

Savā laikā jau 19. gs. beigās diskutēta problēma par *pāļu būvēm* Latvijas ezeros, sevišķu vēribu veltījot Āraišu ezeram. Daŗus pētņiekus nodarbināja doma, vai tur saglabātās būvju atliekas nebūtu pieskaitāmas akmens laikmeta pāļu celtnēm, kādas ir zināmas Viduseiropas ezeros. Nesen Latvijā šīs problēmas noskaidrošanai izdarīti pētījumi vairākos turienes ezeros. Par atklājumiem Āraišu ezerā saņēmu 1968. g. jūlijā šādu tiešu informāciju:

„Lai pētījumi būtu iespējami, Āraišu ezeram līmenis pazemināts par 1,5 m. Atklāta 31 ēka. Tās aizņem pusi saliņas un celtas uz pāļiem, pārlaiŗot tiem sijas un uz sijām savukārt apaļkoku klāstu. Apbūvei ģeometriska kārtība. Tā izveidota no atsevišķiem kvartāļiem, kas sastāv no 4 ēciņām, 16 kv. m lielām

5. 10. gs. apmetne Āraišu ezera salā.
1967. g. izrakums

5A. Bērza tāss, atrasta 1967. g. izrakumos Āraišu ezera salā

dūmistabām, kuŗu starpā ir ap 0,5 m spraugas, bet kvartālu starpā 2,0—2,5 m platas „ielas” (5. att.). Lietoti pa lielākai daļai skuju koki, kas tik labi saglabājušies, ka 'skan vien'. Pa retam iebūvēti arī lapu koki — apse un bērzs. No bērziem gan saglabājusies tikai tāss. [Kāds tāss paraugs šai informācijai bija pievienots (5A att.).] Izrakti daudzi iedzīves priekšmeti”.

Nozīmīga ir apmetnē atrastā pārejas konstrukcija no stāvokoku uz guļkoku būves veidu, starpās starp celtnes stūŗos zemē iedzītiem mietiem sakraujot guļkokus un tā izveidojot sienas. Apmetne datēta ap 9. vai 10. gs. pēc Kr., bet tās īpašo uzdevumu vēl nav izdevies noskaidrot. Celtnēs atrastie materiāli vedina uz domām, ka tās varētu būt bijušas darbnīcas. Pa šo laiku sīkākī pārskati par šiem izrakumiem publicēti dažos periodiskos izdevumos.¹⁶ Sprieŗot pēc līdzšinējiem materiāliem, varētu secināt, ka apmetne radusies organizētā veidā, iekārtojot darbnīcas uz salas vai pussalas, lai tās būtu labi pārraugāmas un aizsargāmas. Tā kā Āraiŗu ezera krastā atrodas divi pilskalni, nāktos noskaidrot, vai šī darbnīcu apmetne nav saistīta ar kādu no tiem. Lauku saimniecību apbūvei šīs celtnes nav pieskaitāmas. 1969. g. izrakumi ezera apmetnē izbeigti. Tad atrakto celŗņu skaits bija pieaudzis līdz 50, un vizzemākos slāņos esot tikusi atklāta senlatvieŗu pils ar torŗiem un nocietinājumiem, bet lietiŗķs pamatojums šādam spriedumam nav sniegts. Rakŗanu izbeidzot, vieta aizbēŗta un ezera līmenis uzstādīnāts līdz normālam.¹⁷

Kamēr vēl trūkst pilnīgāku pierādījumu par lauku sētu izbūvi dzelzs laikmetā, netieši par to var spriest pēc celtnu atliekām, kas atklātas izrakumos tā laika *pilskalnos*. Dati par šiem izrakumiem, kā arī par senkapu inventāru, kas liecina par latviešu zemnieku dzīves un darba veidu, jo plaši sakopoti latviešu arheologu publikācijās Latvijas patstāvības laikos. Daudzpusīgs bijis Fr. Balodis,¹⁸ ievērojams ir igauņu arheologa H. Mōras (Moora) darbs par dzelzs laikmetu Latvijā,¹⁹ bet par celtniecību pilskalnos rakstījuši V. Ģinters,²⁰ A. Karnups,²¹ P. Kundziņš,²² par citām mītnēm E. Šturms.²³ Darbība šai nozarē bijusi diezgan intensīva arī Latvijas tagadējās okupācijas laikā. Pārskatu par to sniedzis A. Stubavs.²⁴

6. Dzelzs laikmeta šaurasmeņa cirvis

Agrā, bet īpaši vidējā dzelzs laikmeta (400—800. pēc Kr.) slāņos, Kļāņu un Daugmales pilskalnos, kas pētīti Latvijas patstāvības laikos, kā arī 1954. g. izrakumos Ķentes pilskalnā, koka konstrukcijās parādās jauns paņēmieni: no *guļus* noliktiem kokiem veidotas stingras un ciešas sienas. Šāds būves veids neapšaubāmi bija izturīgāks un drošāks par pinumu, zedeņu, mietu vai stabu konstrukcijām, ko līdz tam parasti lietāja, ceļot mītnes un aizsargbūves. Agrākie būvveidi tomēr netika pilnīgi atmeti. Četrstūru stāvkoku nami taisīti Mūkukalnā pie Kokneses vēl ap 500. g. pēc Kr.,²⁵ bet Talsu pilskalnā pat 11. gs. Turklāt pirmatnējās koka konstrukcijas, kas bija radušās aizvēstures laikos, tautas celtniecībā dažkārt parādās arī vēl vēsturiskos laikos, pat līdz nesenajai pagātnei.

Ir zīmīgi, ka atšķirība būvju celšanas paņēmienos atbalsojas arī latviešu folklorā, kur min „taisītos” un „darinātos” stāvu koku namus, atšķirībā no „cirstām” guļkoku celtnēm, kas skaitījās vēlākiem laikiem piederīgas un arī pārākas par „taisītājām” celtnēm.²⁶

Liekas, ka guļbūves paņēmieni vispirms lietāti pilskalnu *aizsargceltnēs*. Arī Ķenteskalnā atklātā krusta pakšos cirstā 8. gs. māja ar tikpat kā plakānu jumtu, ko veido grodi ar mālu segumu, būs pieskaitāma nocietinājumu celtnēm.²⁷

Guļkoku konstrukcija pilnīgi izkopās vēlajā dzelzs laikmetā (800—1200. pēc Kr.), kļūdamā par noteicēju arī lauku sētu izbūvē līdz nesenai pagātnei. Šī svarīgā pārmaiņa koka celtniecībā notika, ieviešoties *dzelzs darba rīkiem*. Ar dzelzs *cirvi* bija iespējams nolaist un apstrādāt jau pilnīgi izaugušus kokus, iegūstot izturīgu kokmateriālu; to nevarēja panākt, strādājot ar akmens un bronzas rīkiem. Pakāpeniski arī attīstījās prasme ar cirvi izveidot ciešus un stingrus koka savienojumus, sevišķi stūru salaidumus — *pakšus*, kā arī piešķirt celtnu daļām glītas, izkoptas formas. To īpaši veicināja platasmaņa namdaļa cirvis (6A att.), kad tas pievienojās savam šaurasmaņa priekštecim, ar ko cirta kokus mežā (6. att.). Ķentes pilskalnā atraktais dzelzs kaķis liecina, ka jau 6—8. gs. pēc Kr. guļkoku ciešāku salaišanu panāca ar šo rīku, kam arī vēsturiskos laikos bija

6A. Dzelzs laikmeta platasmaņa cirvis

jo nozīmīga loma, guļbūves cieši un rūpīgi nostrādājot. *Kaltu* un *slimestu* arī lietāja jau dzelzs laikmetā.

Šīs pārmaiņas ēku celšanas teknikā notika līdztekus vienreizējām pārvērtībām latviešu tautas gaitās, kad tā kļuva par *zemkopju* tautu, uz laiku laikiem saistoties ar savu zemi un tās kopšanu. Pastāvīgā dzīves vietā apmeties, zemnieks tiecās savos iekoptajos laukos tikt pie droša, ilgstoša mājokļa, kur viņš justos pasargāts ne tikvien pats ar savu saimi un mantu, bet kas paliktu arī viņa pēcniekiem, nākamajiem iestrādāto lauku saimniekiem. Tāpat viņam nācās gādāt par izturīgām telpām, kur varētu apstrādāt un glabāt saražoto mantu, turēt lopus, nolikt darba rīkus un citus saimniecības piederumus. Tā no sīkiem pirmsākumiem radās mērķtiecīgi izbūvēta pastāvīga lauku sēta, kas tapa par mājokli latvju turpmākām audzēm turpat kā 2000 gadu garā laika posmā.

Pretēji atklātām zemnieku sētām senlatviešu *pilis* būtībā bija *aizsardzības celtnes*. Tās radās, pilij izraudzīto kalnu zemes darbiem pārveidojot tā, lai tas kļūtu pēc iespējas grūti pieejams, bet ap augšējo plakumu izveidojot īpašas koka aizsargkonstrukcijas. Lai to atklātās virsmas padarītu izturīgākas pret uguni, tās nereti apmeta māliem, jo uzbrucēji parasti mēģināja pils iekārot, tās nodedzinot. Ja neizdevās pieļaut uguni, centās zem aizsargceltnēm parakties vai pārklūt tām pāri, uzceļot īpašas sastatnes. Chronikās minētas arī akmeņu metamās mašīnas, ar kuŗām vācieši sagrāva nocietinājumu vājākās vietas, sevišķi novērošanas torņus un vārtus. Piļu cēlēju galvenās rūpes bija atrast paņēmienu, kas aizsargātu pret šiem uzbrukšanas un postīšanas veidiem. Nevar atzīt par pareiziem dažās piļu rekonstrukcijās attēlotos lubu vai pat salmu jumtus pils ārējo nocietinājumu noseģšanai.

Zīmīgi ir dati par Mežotnes pili. Pārskatu par tur līdz 1940. g. izdarītajiem izrakumiem sniedzis V. Ģinters,²⁸ par vēlākiem laikiem E. Brīvkalne.²⁹ Sīks apraksts par pils ieņemšanu 1220. g. atrodams Indriķa chronikā. Tur lasāms, ka, pēc tam kad vācieši to aplenkuši, laizdami darbā savas akmeņu metamās ierīces, un beidzot pili aizdedzinājuši, tās komandanti Madis un Gailis uzsākuši ar viņiem sarunas, kas beidzās ar pils kapitulāciju. Kad kādi 200 aizstāvji jau bija padevušies gūstā, palīgā ieradās Viestura kaŗaspēks. Tas tomēr nespēja šos gūstekņus izglābt: pusi no tiem vācieši nogalināja.³⁰ Dzīvi palikušie cīnītāji varēja ar sievām un bērniem atgriezties savās dzīves vietās, t. i. sētās.³¹

Šī, cita starpā, ir liecība, ka briesmu gadījumos apkārtējie zemnieki ar savām saimēm patvērās pilis, vīriešiem stājoties aizstāvju rindās. Notikumu norisē uzvarētie arī piedzīvoja, ka nevar uzticēties vāciešu solījumiem.

Vissenākās tiešās liecības par guļbūvē celtām patstāvīgām ēkām sniedz piļu pagalmos aiz aizsargceltnēm atraktās *savrup-ēku* atliekas, pēc kuŗām ir iespējams spriest arī par toreizējo

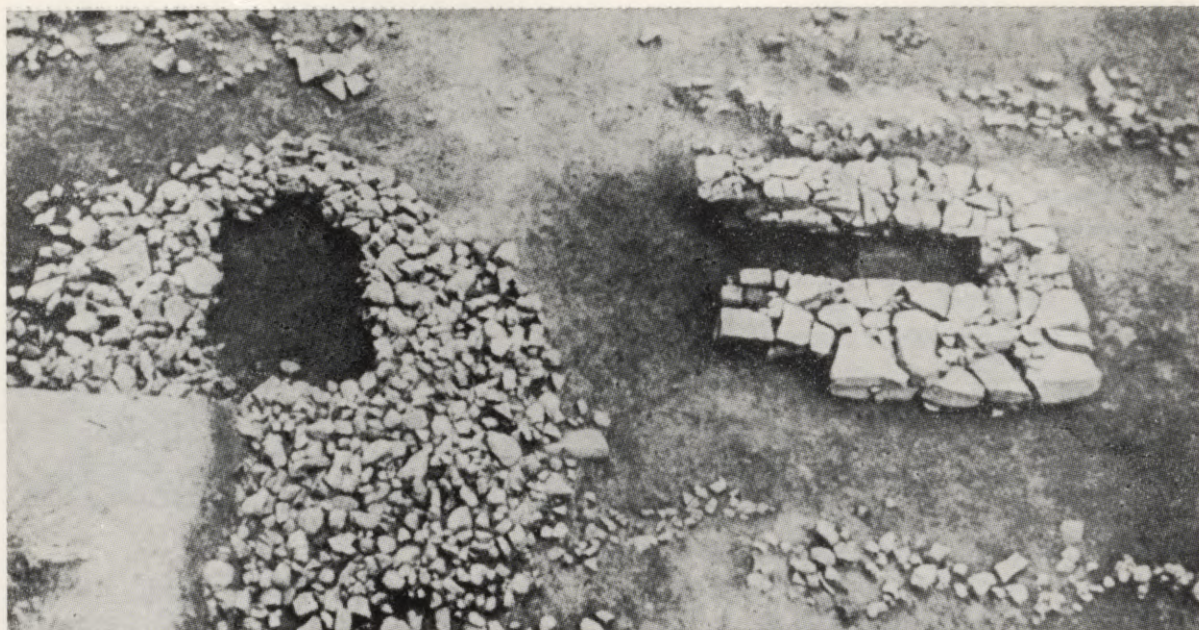

lauku sētu izbūvi. Šīs ēkas atradās pilskalnu augšējā plakumā, tā nocietinātās malas aizsargātas, un bija celtas pils iemītnieku un aizstāvju mitināšanai, pārtikas sagatavošanai, krājumu glabāšanai, it sevišķi aplenkumu gadījumos, bet arī pils iemītniekiem miera laikos. Celtņu atliekas un tajās atrastie piederumi liecina, ka tur bijušas dzīvojamās ēkas, vārāmie namiņi, pirtis, graudu glabātuves-klētis, maltuves, darbnīcas. Pilij pieslēdzās tā saucamā „lopu pils”, nocietināts laidars, kur mitināja pils iemītniekiem vajadzīgos mājkustoņus, bet briesmu gadījumos apkārtējie zemnieki tur arī sadzina savus lopus.

Visas šīs celtnes atbilda būvju tipiem, kas raksturīgi lauku sētām un bija tur izveidojušies. Tikai rijas pilskalnās nav atrastas, jo pilīm pašām nebija savas īpašas lauksaimniecības. Piļu apgāde ar pārtiku būs gūlusies uz apkārtējām zemnieku sētām.

Pie pils, ārpus nocietinājumiem, parasti atradās cieši apbūvēta apmetne — *pilsēta*, kur būs mitinājušies pilij piederīgie ļaudis, piekopjot amatus un veicot citus darbus, kas bija nepieciešami pils uzturēšanai un aizsardzībai, kā arī nodarbojoties ar tirdzniecību un iesaistoties piegādes un sazināšanās uzdevumos. Zīmīgais nosaukums „pils sēta” norāda, ka jēdziens „sēta”, kas cēlies no iežogotās lauku sētas, zināmā analogijā bija saistījis arī ar pili.

Nav šaubu, ka piļu celšanas darbos kā galvenais darba spēks bijuši iesaistīti lauku sētu iemītnieki, kuŗu starpā bija ne mazums dažādu nozaŗu amatnieku, kas tur bija izkopuši sava amata prasmi. No raksturīgām *konstrukcijām*, kas pilskalnās atklātas un sastopamas arī lauku sētās, minamas šādas: Ķentes pilskalnā un Kauguru Pekaskalnā atrakts *sliets namiņš*; pēdējā un Raunas Tanīsa kalnā *pakšiem* savienoti guļkoki (7. att.); Talsu pilskalnā pakšos cirsta guļkoku celtnē ar slietu spāŗu *jumtu četrām slīpēm* (10. gs. pēc Kr.); Mežotnes un citos pilskalnās guļbūvē celtas vientelpas *klētis* (Tērvetē ar 0,5 m biezu graudu slāni); Mežotnē atklāta 12. gs. *maltuve*, bet Tērvetes

8. 13. gs. krāšņu atliekas Mežotnes pilskalnā

pilī tāda minēta Atskaņu chronikā. Dzīvojamo ēku atrisinājums līdz ar vientelpām sastopami arī piemēri ar 2 un 3 telpām. Uguni kurināja pavardos, bet telpu ilgstošai apsildīšanai bija izveidotas *krautu akmeņu krāsnis* (6—9. gs. pēc Kr., 8. att.) un maizes cepšanai *māla kleķa ceplī* (9. gs. pēc Kr.). Vientelpas istabas-dūmenīcas un pirtis savā uzbūvē bijušas ļoti līdzīgas.

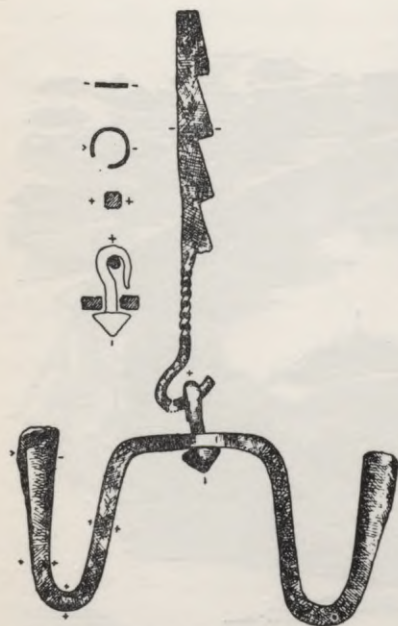
Nav vēl pietiekami noskaidrots, kā pilīm bija nodrošināta *ūdens piegāde*, jo tai bija sevišķi svarīga nozīme pils ilgstošas apdienkšanas gadījumos. Liekas, ka tur, kur pils pakājē būs atradusies kāda dabīga ūdens krātuve, uz to būs bijusi ierīkota aizsargāta eja. Bet ar pilīm saistītās teikās atkārtoti min arī aku: ja tajā pils pagalmā ielaista pīle, tā izpeldējusi ūdeņu apskatotā pilskalna pakājē. 9 m dziļu aku izdevies atklāt Tērvetes pils pagalmā.³²

Rosme piļu celtniecībā un tur gūtā pieredze būs atbalsojusies arī lauku sētās. Atrodot pilskalnu vēlā dzelzs laikmeta slāņos div- un trīstelpu atrisinājumus, ceplis un krāsnis, māla apmetumu un ornamentālus rakstus uz tā (Tērvetes pilskalnā attēlots kāds stabulētājs [9. att.]³³), durvju dzelzs apkalumus, dažādus iekštelpu iekārtas piederumus, aužamo ierīci — stāvus, divzaru dzelzs svečturi (10. att.), koka bļodu u. c. amatniecības izstrādājumus, var secināt, ka arī lauku sētai šie arhitektūrā piekļautie elementi nebūs bijuši sveši, jo starpību starp pili un zemnieka sētu tik daudz neizteica atšķirība pils dzīvojamo un saimniecības ēku risinājumos kā inženier tehniskais raksturs, kas izpaudās konstrukcijās, piešķirot tām lielāku drošību pret uguni, parakšanos, sagraušanu un citiem uzbrucēju lietajamiem līdzekļiem pils pretestības pārvarēšanai (11., 12. att.). Iepazīstoties ar šīm konstrukcijām un vērojot piļu būvēs lielāku izkoptību teknikā un arhitektūrā, lauku amatnieki

būs centušies ar tur gūtajiem ierosinājumiem papildināt lauku sētu izbūvi.

Liels senpiļu skaits Latvijas teritorijā (apzinātas ir tuvu pie 400), no kuŗām liela daļa vairākkārt tikusi nopostīta un atkal no jauna uzcelta, norāda, ka zemes iemītņieki nepārtraukti bijuši naidīgu ienācēju un uzbrucēju apdraudēti. Jau no seniem laikiem svešas tautas šķērsojušas latvju zemi dažādos virzienos. No Skandināvijas uz Melno jūru no 2. līdz 4. gs. pēc Kr. tai cauri devās *goti*. Arī *huņņu* invāzija 5. gs. pēc Kr. Atilas vadībā nebūs atstājusi neskartas baltu tautas. 7. gs. pēc Kr. *dāņu un zviedru vikingi* sāka sirot Latvijā, kamēr tie izveidoja kārtēju sirojumu un tirdzniecības ceļu no Baltijas jūras līdz Bizantijai un arābu zemēm. Drīz pēc 650. g. līdz apm. 800. g. pēc Kr. zviedriem bija pat sava kolonija Latvijā —

9. „Stabulētājs” 13. gs. krāsns māla apmetumā Tērvetes pilskalnā

10. Vēlā dzelzs laikmeta svečturis Talsu pilskalnā

Grobiņā. Šai laikmetā arī *krievi* centās iespieties latvju zemē, tāpat notika *igauņu* un *lietuviešu* iebrukumi, kamēr, sākot ar 12. gs., to sev pakļāva ienācēji no rietumiem — *vācieši*.

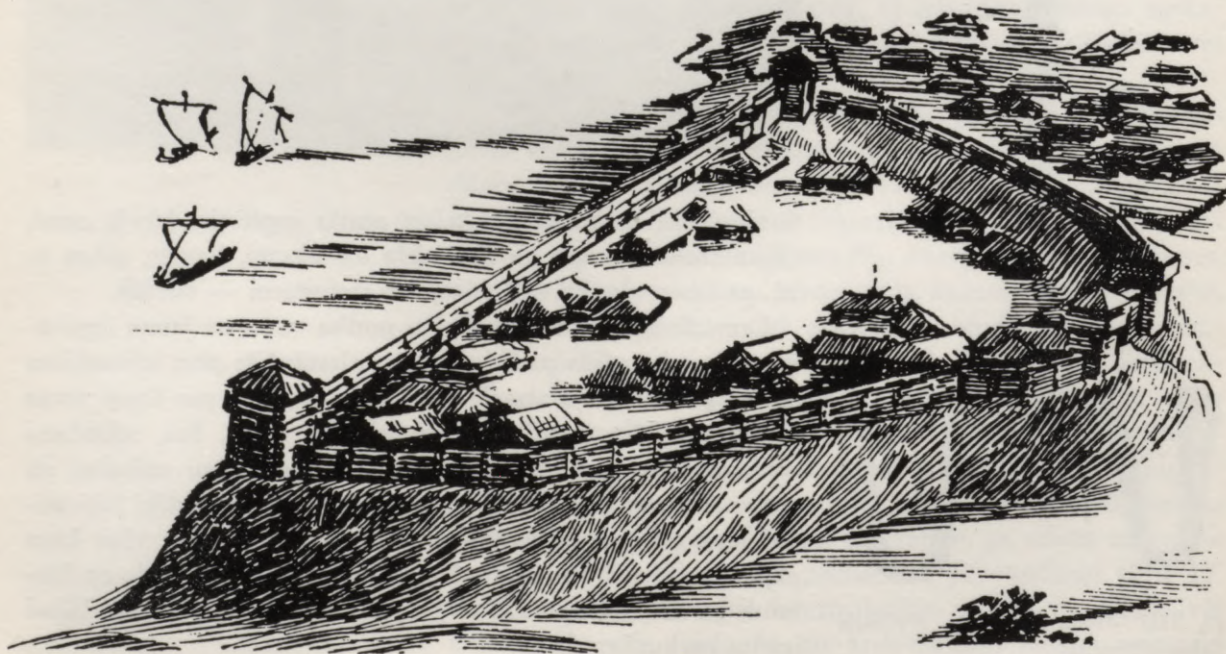
Latvieši šajos iebrukumos, kas notika varas un jaunu ieguvumu dēļ, neizturējās pasīvi, bet sīvi aizstāvējās pret iebrucējiem un arī paši sarīkoja atmaksas un kaŗa gājienu pat ārpus savas zemes robežām. Sevišķi uzņēmīgi bija kurši, kas, sekodami vikingu paraugam, devās arī jūrā, terorizēdami *zviedrus* un *dāņus*. Ne par velti kuršu kapos atrasts daudz sevišķi labi nostrādātu zobenu. Izslavēti, pat vēlākos laikos, bija viņu kaŗa gājiem piemērotie zirgi: 12. gs. dāņi ik gadus izveda uz Hollandi un Angliju ap 5000 zirgu, no kuŗiem laba tiesa būs bijusi iegūta no kuršiem.³⁴

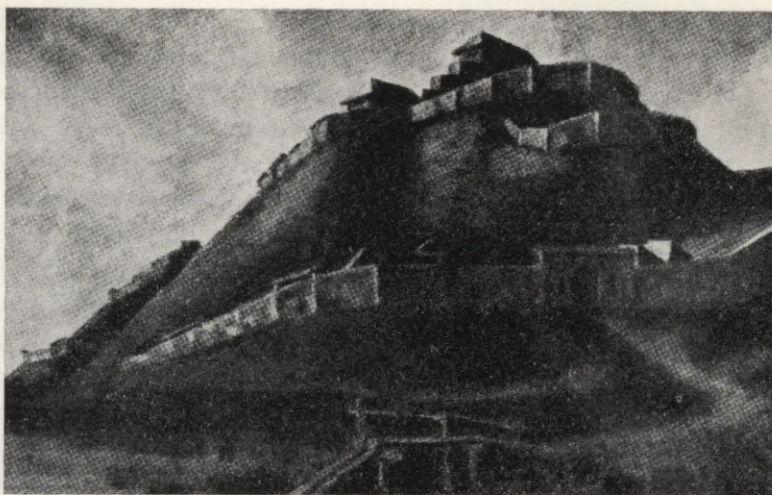
Rimberta chronikā (853. g.) minēts, ka kurši, kas kādreiz bija pakļauti zviedriem, saceldamies atbrīvojušies no tiem. Viņu ķēniņu valstī bijušas 5 pilsētas. Dāņi ar daudz kuģiem devušies turp, lai kuršus pakundzētu sev un iegūtu viņu mantu. Bet tie, sapulcējušies vienkopus, sakāva dāņus un sagūstīja pusi no viņu kuģiem, iegūdami daudz zelta, sudraba un cita laupījuma.³⁵

Ap 1100. g. kurši uzbruka kādam tirdzniecības kuģim Kurzemes piekrastē, bet tas spēja sasniegt atklāto jūru. 1170. g. kurši posta *Blekingi* Zviedrijā, bet jūras šaurumā starp Ēlandi un cietzemi tos apkāva 9 kuģos. Tikai viens vecs kursis pamānījies aizairēties projām.³⁶ Šai laikmetā abas cīnītāju puses ieguva no pretiniekiem arī *gūstekņus*, ko paturēja vai pārdeva kā vergus — dreļļus. Latviešu gūstekņu noņemšanu Zviedrijā apliecina vietu vārdi, bet dāņu gūstekņu turēšana Kursas sētā atzīmēta 10. gs. Skalagrimsona (Skallagrimsson) epā. Kuršu izdarības uz jūras pieminētas arī Indriķa chronikā pat vēl 1210. g.: viņi ar 8 kuģiem parādījušies Zundā un kaujā ar bīskapa bruņiniekiem, kas atgriezās uz Vāciju, tos sakāvuši, nonāvējot kādus 30.

Šādi pagātnes notikumi liecina, ka, saskaroties ar daudzām tautām un tautībām, latvieši jau toreiz nepavisam nedzīvoja savās sētās izolēti no apkārtnējās pasaules. Iepazīšanās ar svešām kultūrām būs atstājusi arī savas pēdas vienā otrā latviešu dzīves novadā. Par cik tas noticis tautas celtniecībā, tiks aplūkots šī darba citā vietā. Šīs parādības nevarēja pāriet gaŗām lauku sētai, jo šo notikumu aktīvie dalībnieki, it sevišķi kaŗavīri, bija latviešu zemnieki.

11. Daugmales 12. gs. pils rekonstrukcija

Skopos lietišķos datus par lauku sētas apbūvi aizvēsturē papildina dažas nozīmīgas *rakstu liecības* par to. Svarīgākās no tām sniedz *Egila Skalagrimsona* eps, t. s. Egila sāga.

Šis varoņstāsts latviešu valodā iespiests vispirms 1914. g. žurnālā *Druva*³⁷ un pēc tam tas parādījies arī citos izdevumos: L. Sk. (Lizetes Skalbes) tulkojumā,³⁸ E. Dunsdorfa atstāstījumā.³⁹ Šai epā sniegtais apraksts par Kursas lauku sētu ir bieži citēts, iztulkojot to dažādos veidos. Šeit mēģināts to darīt, turoties pie autentiska zviedru valodas tulkojuma no senislandiešu oriģinālvalodas.⁴⁰ Tam ļoti tuvs ir L. Skalbes tulkojums latviešu valodā, bet arī to nākas papildināt ar apbūves, celtnu un to elementu pareizākiem apzīmējumiem. Pārējie latviešu teksti ir pa daļai brīvi atstāstījumi vai izvilkumi, izmantojot, kā šķiet, *Druvā* publicēto versiju, kas radusies no epa vācu tulkojuma, ar ko izskaidrojamas interpretācijā un secinājumos sastopamās nesaskaņas ar pirmtekstu.

Egila Skalagrimsona „sāga” — eps jeb varoņstāsts — vēstī par šī Islandes vikinga sirojumu Kurzemē ap 10. gs. vidu. Ir noskaidrots, ka viņš dzīvojis aptuveni no 910—990. g., tikai mūža sākumu un beigas pavadot Islandē, bet savās vikinga gaitās dodoties no Norvēģijas.

Epa saturs, turoties pie zviedru valodā tulkotā oriģināla, ir šāds.

Egils un viņa brālis Turolvs (Torolv) pavasara pusē sagatavoja lielu garķuģi, sapulcēja kuģa ļaudis un vasarā devās austrumu virzienā. Tur viņi postīja, ieguva bagātu laupījumu, izcīnīja daudz cīņu. Viņi nokļuva arī Kurzemē, izkāpa krastā, noslēdza pusemēnā pamieru ar iedzīvotājiem un tirgojās.

Kad šis laiks bija pagājis, viņi sāka sirot, dodoties krastā vienā un otrā vietā. Kādā dienā viņi nonāca plašā upes grīvā, liela meža malā. Sadaloties divpadsmit vīru pulciņos, viņi sākumā devās uz priekšu pa mežu, bet drīz sasniedza iekoptus laukus. Tur viņi laupīja un apkāva ļaudis, bet vairums no tiem

aizbēga, neturoties pretim. Kad diena tuvojās beigām, Turolvs lika pūst tāšu vai koka taurē, lai ļaudis sasauktu pie kuģa. Kad viņš ar citiem tur bija sanākuši, Egils vēl nebija atgriezies, bet, tā kā tumsa nāca virsū, viņiem šķita, ka nebūtu nozīmes viņu meklēt.

Egils ar saviem 12 vīriem bija izgājis mežam cauri. Iznākuši meža otrā pusē, viņi ieraudzīja plašus līdzenumus un tīrumus. Netālu no viņiem atradās kāda *lauku sēta*. Tur pienākuši, viņi ieskrēja mājās. Cilvēkus viņi tur neredzēja, bet visu, kas bija aiznesams, viņi paņēma līdz. Tur bija *daudz ēku* un iznāca liela kavēšanās. Kad viņi atkal bija iznākuši ārā un gabaliņu pagājušies, starp viņiem un mežu bija sapulcējušies ļaudis, kas taisījās viņiem uzbrukt. Starp viņiem un mežu bija augsts *mietu žogs*. Egils, iedams priekšgalā, lika saviem vīriem viņam sekot ciešā rindā, lai nebūtu iespējams uzbrukt viņiem no visām pusēm vai iespieties viņu starpā. Kurši tiem nikni uzbruka, īpaši ar *šķēpiem* un *bultām*, bet neielaidās tuvciņā. Iedami gar žogu, Egils un viņa ļaudis pēkšņi ieraudzīja, ka arī otrā pusē bija mietu žogs un viņi nevarēja tikt ārā. Kurši pēc tam spiedās viņiem virsū iežogojumā, bet daži uzbruka no āra ar *zobeniem* un *šķēpiem* caur mietu starpām, un citi *meta drēbes* uz viņu ieročiem. Viņus ievainoja, saņēma un visus aizveda sasietus sētā.

Sētas īpašnieks bija *varens* un *bagāts*, un viņam bija pieaudzis dēls. Tad viņi apspriedās, ko darīt ar gūstekņiem. Zemnieks teica, ka pēc viņa domām prātīgākais būtu viņus visus kopā nogalināt vienu pēc otra. Bet zemnieka dēls iebilda, ka tagad, kad metas tumšs, nebūs prieka, viņus mokot, un gribēja, lai gaida, kamēr kļūs gaišs.

Tad viņus sadzina *kādā ēkā* un stipri sasēja. Egilu piesēja rokām un kājām pie kāda *staba*. Pēc tam ēku stingri noslēdza ar *bomi*, bet kurši iegāja *istabā*, ēda, dzēra un līksmojās. Egils kratīja un laužīja stabu, kamēr to izkustināja no *grīdas (klona)* un tas nogāzās. Tad viņš atbrīvojās no tā un ar zobiem atraisīja savas rokas. Kad viņam rokas bija brīvas, viņš atraisīja arī kāju saites un pēc tam atbrīvoja savus biedrus. Kad viņi visi bija brīvi, viņi sāka lūkoties apkārt, pa kuriem vislabāk būtu iespējams izklūt ārā. Ēkas *sienas* bija no *lieliem balķiem*, bet vienā galā bija plāna *dēļu siena*. Tai viņi metās virsū un to izlauza. Tā viņi nokļuva *citā celtnē*, kurai arī bija *balķu sienas*. Tur viņi izdzirda cilvēku balsis zem savām kājām. Tad viņi lūkojās apkārt un atrada *grīdā lūku*. Viņi to atvēra, un zem tās bija dziļa *bedre*. No turienes viņi bija dzirdējuši cilvēku balsis.

(Seko stāsts, kā viņi ar virvēm, savām saitēm, izvelk no bedres 3 vīrus — dāņus, Aki un viņa divi dēlus, kas saņemti gūstā iepriekšējā vasarā. Akem klājies labi, un viņš kļuvis par sētas pārvaldnieku, bet viņa dēlus padarījuši par vergiem. Pavasarī viņi mēģinājuši bēgt, bet viņus noķēruši un ieslodzījuši bedrē.)

„Jūs droši vien zināt, kā ēkas šai sētā iekārtotas,” teica Egils, „kur mums ir vislabākās izredzes izklūt ārā?” Ake pastāstīja, ka esot vēl viena *dēļu siena*: „Izlauziet to, tad jūs iekļūsit *labibas šķūnī*, no kurienes tas, kas grib, var izklūt ārā.” Egils darīja, kā Ake bija teicis. Viņi izlauza dēļu sienu, izkļuva šķūnī un no turienes ārā. Ārā bija melna nakts. Egila vīri teica, ka tagad jāsteidzas, lai varētu nokļūt mežā. Tad Egils teica Akem: „Ja tu zini, kā ēkas šeit novietotas, tu varēsi mums norādīt, kur varam gūt kādu laupījumu.” Ake atbildēja, ka kustamas mantas netrūkstot. „Šeit ir liela *augštelpa*, kur guļ saimnieks. Tur ir daudz ieroču.”

Egils teica (saviem vīriem), lai viņi dodoties augšā šai telpā. Kad viņi uzkāpa augšējā *lievenī*, viņi redzēja, ka augštelpa bija atvērta. Tur bija gaišs, un kalpotāji bija nodarbināti, sakārtojot *gultas*. Egils noteica, lai daži viņa vīri paliek ārpusē un raugās, lai neviens netiek ārā. Pats viņš metās iekšā un sagrauba *ieročus*. Pēc tam viņi nokāva visus, kas tur bija iekšā un pilnīgi apbruņojās. Ake nu piegāja vietai, kur grīdā bija *lūka* un atvēra to. Viņš teica, lai ejot lejā kambarī zem grīdas. Paņēmuši gaismu, viņi tur nokāpa. Tur bija zemnieka *naudas* glabātava, vērtīgas *dārglietas* un daudz *sudraba*. Vīri paņēma katrs savu tiesu un iznesa ārā. Egils paņēma sev līdz lielu *medalus krūzi*. Tad viņi bēga uz mežu.

Bet, kad viņi nonāca mežā, Egils apstājās un teica: „Tā gan bija nelāga rīcība, kas nav vikingu cienīga. Te nu mēs esam nozaguši zemnieka mantu, viņam pašam par to nezinot. Tāds kauns nekad nedrīkst mums notikt. Tagad iesim atpakaļ sētā un darīsim zināmu, kas noticis.”

Visi citi runāja pretim. Viņi teica, ka gribot tikt lejā pie kuģa. Tad Egils nolika medalus krūzi zemē un devās skriešus atpakaļ sētā. Nonācis turp, viņš redzēja kalpotājus nākam no *vārāmā nama* ar *blodu*, kas viņiem bija jānes *istabā*. Namā dega liela uguns, uz kuņas *karājās katli*. Viņš devās turp. Tur bija sanesti lieli koki, un vairākas ugunis bija sakurtas tā, kā tas tur bija parasts, liekot kokus ar vienu galu ugunī un ļaujot tiem degt.

Egils paņēma vienu koku, aiznesa to līdz *istabai* un iegrūda tā degošo galu *jumta seguma tāsīs*. Uguns ātri izplatījās *jumta kokos*, un tie, kas sēdēja pie dzīņu galda, nepamanīja nekā no tā, kamēr viss jumts bija liesmās. Viņi metās uz durvīm, bet tur nebija viegli izklūt ārā, jo (degošie) koki bija ceļā, un tur Egils stāvēja par sargu. Dažus viņš nogāza durvju ailā, citus ārpusē. Pēc dažiem mirkliem uguns pārņēma visu istabu, un tā sabruka. Visi, kas tur bija iekšā, dabūja galu, bet Egils aizgāja atpakaļ mežā un atrada tur savus līdzgaitniekus. Pēc tam visi devās atpakaļ pie kuģa. Medalus krūzi, ko Egils bija paņēmis, viņš teicās paturam sev par savu laupījuma daļu. Jo tā bija pilna ar sudrabu.

Turolvs un pārējie bija ļoti priecīgi, ka Egils atgriezies, un,

tiklīdz ausa gaisma, viņi aizstūrēja no krasta. Ake un viņa dēli pievienojās Egila pavadoņiem. Vēlāk, vasarā, viņi buroja uz Dāniju, uzglūnēdami tur tirgoņu kuģiem, un aplaupīja tos, kam viņi tika klāt.

Augšējā tekstā šeit iespiesti kursīvā lietu nosaukumi, kas saistās ar sētas apbūvi un iekārtu. Skaidrāka pārskata dēļ pievienots sekojošais kopsavilkums par celtniecības parādībām ar dažiem komentāriem.

Bagātā zemnieka sēta, kur Egils ar saviem vīriem iebrauka, atradās aiz lielajiem jūrmalas mežiem plašos iekoptos laukos. Meža pusē sēta bija aizsargāta ar stingriem mietu žogiem, kas būs bijuši līdzīgi tiem, kas atklāti pilskalnu nocietinājumos. Tur bija sapulcējušies sētas iemītnieki, kas, Egilam uzbrūkot, bija mājas atstājuši. Cīņā viņi iebrucējus pārvarēja un pēc tam ieslodzīja kādā celtnē, kas sastāvēja no 3 daļām. Sētā pieminētas vēl 3 citas celtnes, kur Egils izrikojies, izkļuvis no ieslodzījuma. Šajās 4 celtnēs iespējams diezgan noteikti saskatīt ēku tipus, kas arī vēlākos laikos raksturoja kuršu sētu.

Stiprā baļķu celtnē, šķiet guļbūve, kur vikingus ieslodzīja, būs bijusi rijas telpa, jo tā šādam uzdevumam stingrā būvveida dēļ bija sevišķi piemērota. Stabs, pie kā Egilu piesēja, varēja būt ārdū konstrukcijas atbalsts. (Stabu balstīti ārdū tika taisīti arī vēlākos laikos.) No rijas Egils ar saviem vīriem būs iekļuvis piedarbā. Tur viņi uzgāja ar lūku aizveřamu pagrabu, kur bija ieslodzīti 3 gūstekņi — dāņi. Atzīmējams, ka Ziemeļu kara laikā Vidzemē piedarbos dažkārt bija sastopami pagrabi mantu noslēpšanai. Trešā telpa, kur vikingi ielauzās un kas nosaukta par labības šķūni, būs bijusi *gubenis*, kur saveda seru. No turienes varēja brīvi izklūt ārā.

Celtnēs minētās dēļu sienas vai to daļas gan nav parastas senāko laiku sētu celtniecībā, bet varēja gadīties, ka no šķeltiem un aptestiem kokiem, galdiem, bija taisītas un cieši nostiprinātas *durvis* no rijas uz piedarbu un no tā uz gubeni. Tās vikingiem, šķiet, būs izdevies izlauzt, lai nokļūtu brīvībā.

Celtnē ar guļamtelpu augšstāvā un mantu glabātuvē zem tās būs bijusi *klēts* ar izbūvētu augšstāvu. Tāda veida klētis bija sastopamas vēl nesenajā pagātnē ar augšējo lieveni, luktiņu, kur no lejas uzkāpa pa kāpnēm, kas nereti bija izcirstas no viena blūķa. Piemērs klētij ar pilnīgi izbūvētu otro stāvu un to aptveřošu luktu ir 1757. g. celtā klēts Zvirgzdenes muižā, Ludzas apr., tagad novietota Brīvdabas mūzejā pie Rīgas (92. att.). Zīmīgs ir apakšējā telpā iegūtais bagātais laupījums, kā arī ar sudrabu pildītā medalus krūze, kas, liekas, būs bijis prāvs koka alus kauss. Nakts laikā tur rīkojoties, dedzināja, šķiet, sveces, ne skalus. To laiku dzelzs svečturis atrasts Talsu pilskalnā.

Celtnē ar pavardiem un virs tiem pakārtiem katliem nepārprotami bija *nams*, kur gatavoja ēdienu, blodās nesot to uz īpašu istabu, kur mīlojās. Šis nams nebūs bijis slietenis, bet guļbūvē celta paprāva vientelpa, kur varēja ierīkot vairākus

pavardus un tanīs dedzināt gaŗus kokus. Ja Egils pa gabalu varēja redzēt, ka kalpotāji nesa ēdienu no nama uz istabu, un vēlāk pats, paķēris degošu šķilu, aiznesa to no nama uz istabu, tad šī *istaba* arī būs bijusi *savrupceltne*. Ja Egils, to nodedzinot, spēja dzīrotājiem aizsprostot vienīgo izeju no tās un tie citādi nevarēja glābties, jāpieņem, ka šai istabas celtnei vairāk telpu nav bijis. Šīs istabas *jumtam* īpaši minēti jumta koki un seguma sastāvā *tāss*. Šāds jumts atbilst lubu segumam, kas Ziemeļkurzemē bija raksturīgs arī vēlākajos laikos: ar kabām, tāsīm zem lubu kārtām un slogu režģi virs tām.

Liekas, ka arī *namam* būs bijis tāds pats jumts, jo tādu namiem lika arī vēlākos laikos, turpretim rijas ēka un klēts varēja būt jumta salmiem, jo, spriežot pēc īpašā gubeņa, to saimniecībā nebūs trūcis.

Norādījums, ka šai sētā bijis *daudz ēku*, liekas apliecinām, ka līdz ar jau minētajām tur būs bijušas arī visas pārējās, kas parasti veidoja sētas: dažādas klētis, pirts, kūtis un laikam vēl kādas apsildāmas istabas.

Egila epā sastopamo apbūves datu cits tulkojums atrodams J. Vasiljeva rakstā, kur minēta „divstāvu dzīvojamā ēka”, kas gan būs maldīgs iztulkojums mantu glabātuvei ar augšstāvu guļšanai.⁴¹ Neliekas arī pamatota S. Cimermaņa iztēlotā sētas apbūve, minot, ka tur bijusi divtelpu dzīvojamā ēka, kas sastāvējusi no virtuves un mielasta istabas, ko savienoja durvis.⁴² Šāda uztvere ar Egila sāgas tekstu nav saskaņojama. E. Dunsdorfa teksta atstāstījumā neskaidrību rada daži celtnu apzīmējumi. Tā, piem., celtnes, kas nav sīkāk raksturotas, sauktas par „namiem” („celtnu” vai „ēku” vietā), labības šķūnis (zv. *lada*) saukts par klēti, un istaba (zv. *stuga*) kādreiz apzīmēta par zāli.⁴³

Izlobot no šī epa ziņas par sētas iekārtu un celtnēm, jāņem vērā, ka eps nav uzskatāms par lietišķu dokumentējumu, bet ka tā stāstījums noder tikai par fonu Egila varoņdarbu iztēlojumam. Tāpēc laikam arī nav minētas krāsniņš ne rījā, ne istabā, ne arī citas celtnu sastāvdaļas, ar kuŗām nav saistījusies kāda varonīga izdarība. No otras puses, stāstā varēja arī iekļūt kādi elementi, kas raksturo vikingu celtniecību, lai ar tiem iztēlojumu padarītu pašu tautai saprotamāku un uzskatāmāku, lai gan šai laikmetā dažādu tautu celtnēm ap Baltijas jūru bija daudz kopēja.

Nelūkojoties uz dažām iespējamām neprecizitātēm, pieminēto ziņu lielā saskaņa ar vēlāko laiku tautas celtniecības veidu Kursā piešķir šim varoņstāstam neatsveramu nozīmi centienos noskaidrot latvju sētas raksturu un tās iemītnieku dzīvi aizvēsturē.

No norādījumiem, kas Egila epā sastopami par Kursas *zemnieku dzīvi* 10. gs. vidū, lai būtu šeit minēti tikai daži zīmīgākie. Bija tur turīgi zemnieki ar labi iekoptām plašām graudkopības saimniecībām — drošsirdīgi, labi bruņoti cīnītāji, kas

kaŗa gaitās bija pratuŗi pavairot savu mantu, uzkrājot ievērojamu bagātību naudā, sudrabā vai citās vērtslīetās. Pret uzbrucējiem viņi spēja izturēties neŗēligi un, saņēmuŗi kādus gūstā, turēja tos kā vergus, bet krietnam gūsteknim kādreiz arī uzticējās, pieŗķīrot tam atbildīgu darbu un rīcības brīvību. Ir jautājums, vai stāstījums par kurŗu neŗēlību, nolemjot gūstekņus nomocīt, nav tikai piedzejots drāmatisma dēļ, jo jāŗaubās, vai vikīngi varēja saprast sarunas kurŗu valodā.

Zemnieku mājas dzīvē netrūka savu ērtību: gultu, ko klāja kalpotāji, apgaismes ierīcu, ēdamo un dzeramo trauku. Gūtos panākumus atzīmēja, liksmojoties ap mielasta galdu, bet dažkārt aizmirstot būt piesardzīgiem.

Vēsturiskajiem laikiem iestājoties, vairojas senraksti, kur pieņminētas sētas, bet par tām visumā trūkst sīkāku ziņu, kas raksturotu sētu apbūvi vai atseviŗķas celtnes. *Indriŗķa chronikā*, piem., minēts, ka īgauŗi 1215. g. Trikātā sagūstījuŗi Tāļivaldi pie pirtīm,⁴⁴ bet jau 1196. g. chronikā atzīmētas pirtis pie lībieŗiem. *Atskaŗu chronika* 1278/79. g. vēsti par maltuves nodezīnāŗanu Tērvetes pilskalnā. (Maltuves atliekas Meŗotnes pilskalnā atrastas jau 12. gs. slānī.) Ordeŗa nodokļu un līgumu dokumentos kopŗ 13. gs. vairākkārt atsaucas uz rījām, bet bez kādiem norādījumiem par ŗo celtnu veidu vai konstrukciju.

Aizvēstures beīgu posmā zemkopība un lopkopība latvju zemē bija jau plaŗi attīstījusies. Līgumos, kas noteica zemnieku nodevas vācu ienācējiem, minēti rudzi, kvieŗi un mieŗi. Ir norādījumi, ka zemi izmantoja trīslauku secībā, sējot ziemājus, vasarājus, bet treŗo gadu atstājot to atmatā. Trūkst pierādījumu izteīktai domai, ka ŗi sistēma ir aizgūta no vikīngiem, kaut Egila epā ir minēts, ka gūsteknis dānis bijis lielas zemnieka saimniecības pārvaldnieks.

Botaniķis Rasiņŗ savās publikācijās, kas sarakstītas 1959. g. krievu valodā, izteīcies, ka nevarot pierādīt trīslauku sistēmas pastāvēŗanu Latvijā pirms 13. gs.⁴⁵ Līekas, ka kultūru dažādība bez tās tomēr nebūtu bijusi iespējama, jo līdz ar rudziem, kvieŗiem un mieŗiem audzēja arī auzas, zirņus, pupas, linus, kaņepes. Koka arklam pierīkoja dzelzs lemesi. Meŗu apgabalos saimniecības paplaŗināja vai ierīkoja no jauna, līŗot līdumus. Tā lauku sētās īeguva raŗas, no kuŗām pārtika ne tikvien zemkopji, sētu īemītnieki, bet arī amatnieki un citi vietējie laudis, kas nebija tieŗi nodarbināti lauksaimniecībā, kā kaŗavīri, tirgotāji un vēlāk arī vēl īekaŗotāji — vācieŗi. Zemnieki, kopdami savus laukus un audzēdami lopus, bez tam bija nodarbināti arī vēl citās nozarēs. Savās dravās viņi raŗoja medu un vaskus kā paŗu patēriņam (medu — medalus gatavoŗanai, vaskus — svecēm), tā tirgum, jo vaska sveces plaŗi lietāja seviŗķi katoļu baznīcās. Zemnieki arī nebija atmetuŗi zveju un medības. Meŗa zvēru, piem., caunu un vāveŗu ādām bija svarīga nozīme tirdzniecībā, aizstājot pat naudu. Jūrmalas novados vāca dzintaru un tirgojās ar to, kā jau Tacits, par aīstiem rakstot, to bija pie-

13. Agrā dzelzs laikmeta kakla rota
no Jēkabpils apr. Saukas pag.

minējis. Pašu sētas izbūvējot un pilis ceļot, bija sevišķi izkopušies koka darbu un kalēju amati. Ūdeņu krastos būvēja laivas un kuģus. Podnieki traukus veidoja uz ripas.

Šādā veidā lauku sētā līdz ar zemkopību zēla *amatniecība* un *tirdzniecība*. Tur izauga arī *kaņavīri*, kas savās kaņa draudzēs — novada piļu aizsardzībā — cīnījās par savu zemi, dažkārt dodoties pat aiz tās robežām. Atradumi liecina, ka no pašu izstrādājumiem un pārdotiem ražojumiem, kā arī ieguvumiem kaņa gaitās un sirojumos, lauku sētās radās prāvi vērtīgu mantu krājumi: zelta, sudraba un citu metallu rotas lietas, ieroči, pašu un svešzemes audumi u. taml. Tirgojoties ieguva varu, alvu, dzelzi un citas izejvielas, kas noderēja amatniecībā. Radās arī *naudas krājumi*, ko rūpīgi glabāja, briesmu brīžos norokot tos māla podos vai bērza tās turzās. Depozitos atrastas 9—11. gs. arābu, Bizantijas, Skandināvijas, romiešu, vācu, angļu-sakšu u. c. monētas. Ne par velti Skalagrimsona epā minēts bagāts laupījums — skaistas rotas un daudz sudraba, kas iegūts kuršu sētā. Ievērojamas vērtības bija atrodamas arī pilīs, to pilsētās un lauku centros.

Rimberts jau 853. g. vēstī, ka Zviedrijas ķēniņš Olafs kaņģājenā uz Jūrpili un Apūli atņēmis kuršiem visu no dāņiem iegūto laupījumu, kur bijis daudz zelta un sudraba.

Brēmenes Ādams ap 1075. g. par Kurzemi saka, ka tur esot daudz zelta un vislabākie zirgi. Indriķa chronikas aprakstā par Jersikas ieņemšanu 1209. g. teikts, ka vācieši tur savākuši daudz laupījuma, paņēmot no visiem pilsētas kaktiem drēbes, sudrabu, purpuru un daudz lopu, bet no baznīcas svētbildes, arī naudu.

Toreizējās amatniecības daudzveidību un izkoptību spilgti apliecina *kapu inventārs*, ko izdevies atklāt arhaiologiem. Tur saglabājušies ne tikvien ieroči un darba rīki, podnieku izstrā-

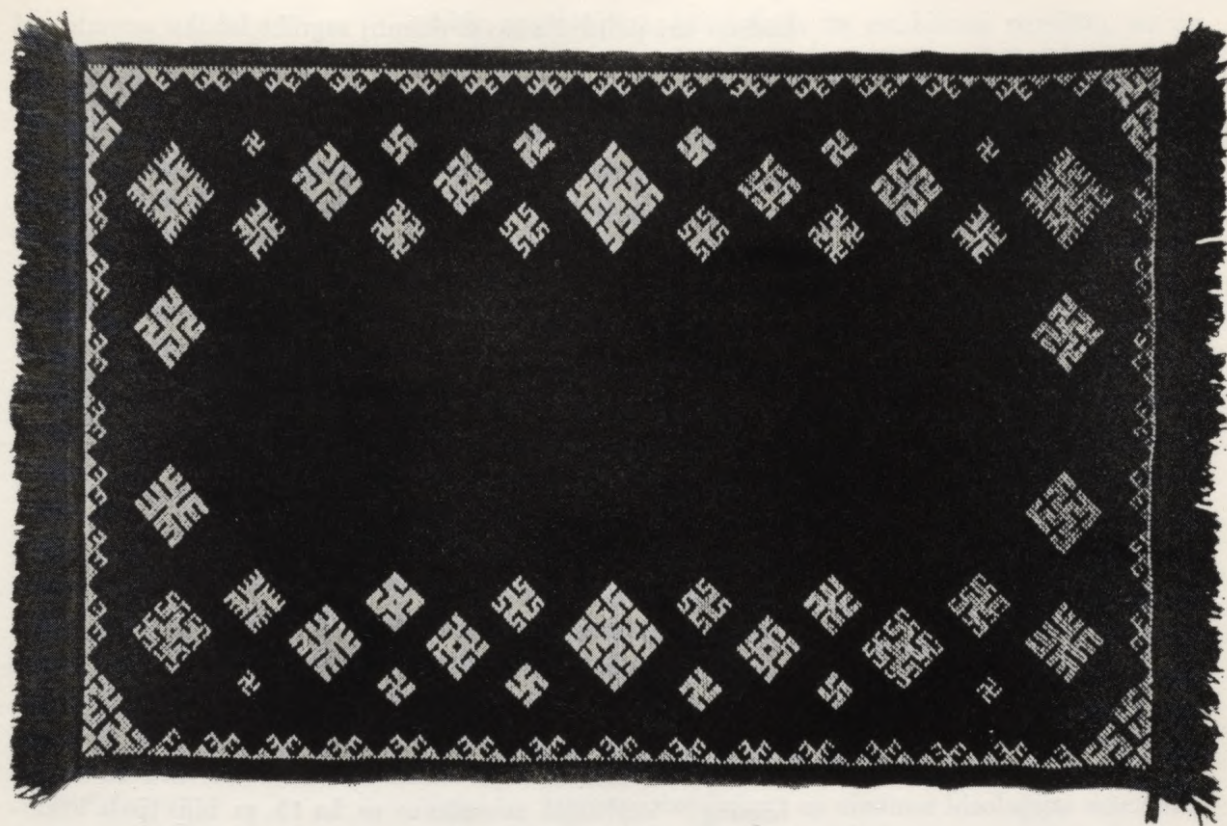
dājumi, metalla un dzintara rotas lietas (13. att.), bet arī tērpa atliekas (14. att.). Šie priekšmeti liecina par lielu tehnisku prasmi, kā arī par ievērojamām mākslas spējām. Ja metallu un dzintaru būs apstrādājuši šais darbos vingrinājušies amatnieki, tad audumu un tērpu gatavošanu gan būs visnotaļ veikušas sieviešu rokas lauku sētās, sacenzdamās vērpšanā un aušanā, kā arī savu izstrādājumu rotāšanā rakstiem un krāsām. Kā spilgti piemēri lai minētas Stāmerienes pag., Kārļu pag. un citur atrastās greznās sagšas ar ieaustiem bronzas gredzentiņiem, kas veido sevišķi bagātus un daudzveidīgus dekoratīvus rakstus īpatnējās, ģeometriski simboliskās formās (15. att.). Līdzīga rakstura ir no krāsainiem dzīpariem veidotās, celu tehnikā austās jostas un prievītes. Bet tērpos dažkārt iestrādāti arī no citurienes iegūti audumi, pat zīds un brokāts.

Šimbrīžam vienreizējs ir Tērvetes pilskalnā atklātais dekoratīvais zīmējums, kas iespiests māla apmetumā (9. att.). Tā raksturs liekas esam tuvs tā laika Ziemeļeiropas stila mākslai, bet to sīkāk analizēt būtu īpaša pētījuma uzdevums.

Technoloģiski pārbaudot aizvēstures laikmeta dzelzs izstrādājumus, kas atrasti Latvijā, izdevies noskaidrot, ka dzelzs laikmeta sākumā dzelzi gan ieguva no ārienes, bet tās apstrādāšanu jau veica vietējiem spēkiem. No zemnieku vidus sāka izdalīties kalēji, kas līdz ar savu zemkopja darbu bija apguvuši dzelzs apstrādāšanas tehniku. Sākot ar 3. gs. pēc Kr., tie prata arī jau iegūt dzelzi no vietējās purva rūdas. (Tā Latvijā atrodama ap 80 vietās, visvairāk Kurzemē.) Ar koka oglēm darbināma krāsns dzelzs iegūšanai atklāta Asotes pilskalnā 10. gs.

14. Vēlā dzelzs laikmeta kājauti ar bronzas ieaudumiem, no Ventspils apr. Dundagas pag.

15. 12. gs. mēļa vilnas sagša ar bron-
zas rotājumiem, no Madonas apr.
Stāmerienes pag. (rekonstrukcija)

slānī. Atliekas no līdzīgām krāsniņām atrastas arī Daugmales, Ķentes, Raunas Tanīsa u. c. pilskalnos.⁴⁶

Par lauku sētu ražošanas spējām var gūt zināmu ieskatu no nodevām un kļaušām, ko tām uzlika iekārotāji. Jau pirms vāciešu ienākšanas daži Latvijas novadi bija pa laikam pakļauti svešām varām: rietumos vikingsiem, dāņiem un zviedriem, bet austrumos — krieviem, kas visi tur centās ievākt meslus. Kad vācieši kļuva par noteicējiem latvju zemē, tie *nodevām* nolika īpašas normas, par kuŗām ziņas sniedz dokumenti, kas aplūkototi nākamajā nodaļā.

Nav daudz drošu pieturas punktu, kas ļautu noskaidrot jau-tājumus par latviešu zemnieku *sociālo struktūru* un sabiedrisko stāvokli dažādos aizvēstures laikmetos.

A. Švābe savos darbos par latviešu kultūras vēsturi latviešu pirmatnējo dzimts satversmi raksturo par iekārtu, kur dzimts pilda funkcijas, ko vēlāk pārņem cilts, novads, valsts. Šo kolektīvu priekšgalā ir „vecākais”, pirmais līdzīgo starpā, kas izpilda to, ko nospriež „bāliņi”, „tauta”. Dzimts terri-torija, kas sākumā ir sēta vai sētu puduris (ciems), pieaug, izvei-dojoties pagastiem un novadiem. Dzimts zemes robežās zināma daļa atradās kopējā lietāšanā (meži, pļavas, ganības). Bija savas tiesības un tradīcijas, kas ietilpa dzimts satversmē un saistījās ar precībām, dzimts aizsardzību izprecētai sievietai, gan-darījuma sagādāšanu par citas dzimts nodarījumiem. Dzimtij bija savi kuŗavīri, kas aizstāvēja šādas tiesības ar ieročiem, bet

kādreiz arī palīdzēja savai dzimtij sagrābt labāku novadu vai noteicēju stāvokli.

Laiku gaitā sabiedrībā iezīmējās šķirošana pēc nodarbību veidiem, mantas un sabiedriskā stāvokļa. Tautas dziesmā daudzinātie „labieši” ir ļaužu kārtas locekļi, kas izcēlās ar savu bagātību. Tie minēti arī 13. gs. avotos. Vēlāk labieša apzīmējumu izspieda aizgūtais vārds „bajārs”. Šo labiešu augstākai pakāpei būs bijuši pieskaitīti arī „tautas vecākie”, kas veda cīņas un sarunas ar iekaŗotājiem. Tie dokumentos dēvēti par „ķēniņiem” (Lamekins) un „lielkungiem” (Viesturs).⁴⁷

Daži autori uzskata problēmu par latviešu tautas sociālās struktūras rašanos par atrisinātu, sekojot marksisma un ļeņinisma dogmām

Tā *Fr. Roziņš*, lauksaimniecības komisārs, lieliniekiem 1918/19. g. valdot Latvijā, 1904. g. Bernē bija publicējis darbu *Latviešu zemnieks*, kas J. Zuša redakcijā no jauna izdots Rīgā 1958. g., izmantojot papildināto 1906. g. izdevumu.⁴⁸

Roziņš savā darbā deklarē: „Viens no visizplatītākajiem aizspriedumiem ir tas, ka kopš seniem laikiem... latvieši aiz kaut kādas rases savādības no laika gala dzīvojuši atsevišķās mājās, nepazinuši kopdzīvi ciemos, nedz arī zemes kopīpašumu un tādas satversmes, kuŗa daudz maz līdzinātos vācu 'Markverfassung'.” Viņš tālāk atsaucas uz to, ka 15. gs. bijis īpašs Vikas-Sāmsalas likums, *Lehnrecht*, kas igauņu zemniekiem „nokārto ciema satversmi, pagasta locekļu tiesības, kopzemes lietošanas kārtību u. t. t. Šāda ciemu likuma pastāvēšana [ir] stipra liecība, ka arī latvieši, kur vien dabiski apstākļi to pieļāva, dzīvojuši slēgtos ciemos un turējušies pie pagastu satversmes, kā to jau Hansens pierādījis pie visām Eiropas tautām un arī Kautskis atzinis par normālo un dabisko... Tātad gandrīz nav iespējams ļaubīties, ka latvieši, ... uz pastāvīgu dzīvi nometuļies, vispirms dibināja ciemus, kur vien tam nestājās ceļā nepārvarami dabiski šķērļi (upes, ezeri, purvi, meži u. t. t.). Bet arī tur, kur šie šķērļi spieda tos būvēt izklaidus, arī tur valdīja ciemu kārtība. Lai gan aŗamā zeme jau kopš neapzināmiem laikiem pa lielākai daļai atradās privātā īpašumā, tad tomēr daudzi zemes gabali atradās kaimiņu kopējā lietošanā.” Minēti meži, ganības, pļavas un ūdeņi.

Roziņš gan atzīst, ka latviešu pirmatnējās zemkopības iekārta „ir tumļš un neizpētīts lauks, kur viegli var maldīties”, bet piebilst, ka „pilnīgi pārliecināts es tik esmu par mana vispārējā virziena pareizību”. Tālāk viņš saka: „Mūsu senču saimnieciskās organizācijas elementi bij mājās, ciems un pagasts... Izdalīšanos viensētās veicinājuļas neērtības ar kopzemes strēmelēm, ražas glabāšanu kopējās klētīs u. t. l. Tad raduļies arī 'novadi', no māju zemes atmēŗiti gabali, ko varēja pārdot, atdāvināt u. t. t.”

Roziņš ļai darbā visumā cenļas būt it kā objektīvs, minot arī datus, kas runā pretim viņa pamatdomai, bet viņa dogma-

tiskie apgalvojumi, kas balstās uz marksisma teorijām, ne uz lietišķiem datiem, neļauj šo darbu atzīt par zinātnisku.

Vēl atzīmējams, ka Roziņš uzsver lielo postu, ko latviešu zemniekiem sagādāja krievu iebrukumi Jāņa Briesmīgā laikā.⁴⁹ Šo viņa pret krieviem vērsto viedokli centies korrigēt Roziņa darba jaunizdevuma redaktors J. Zutis.⁵⁰

Jaunāks darbs, kuŗa autors jau atklāti deklarē, ka tā pamats ir marksisms-ļeņinisms, veltīts Latvijas PSR teritorijas sabiedriskajai iekārtai aizvēsturē. Tā autors ir *H. Mōra* (Moorā), kas Igaunijas patstāvības laikā Tērbatas universitātē bija arhαιoloģijas profesors, nopietnu zinātnisku darbu autors, citu starpā par dzelzs laikmetu Latvijā. Tāpēc ar sāpīgu līdzjutību viņa 1952. g. iznākušajā darbā lasāma obligātā pašapsūdzība un nožēla par agrāko nostāju, kam seko solījums turpmāk „sekmēt vienīgi zinātniskās, marksistiski-ļeņiniskās Baltijas tautu vēstures radīšanu”. (No šī pienākuma viņu 1968. g. atbrīvoja nāve.) Šai „radīšanai”, kā tālāk paskaidrots, noteikti zināmi periodi, saistot tos ar ģintis iekārtu, tās sairšanu, šķiru sabiedrības un — beidzot — feodālo attiecību izveidošanas laikā no 11—12. gs., jau pirms vāciešu ienākšanas.⁵¹

Šādus periodu apzīmējumus burtiski atkārtoti A. Anteins⁵² u. c. autori. Šo periodizāciju, kas neizriet no Latvijas senatnes lietiskām liecībām, bet balstās uz zināmas ideoloģijas mācībām, acīmredzot ir noteikusi kāda augstāka vara.

Labi pārzinādams Latvijā iegūto arhαιoloģijas inventāru, Mōra savos secinājumos, kas uz tā balstās, attīsta dažu labu vērā liekamu domu, kas izmantota arī šai pārskatā. Viņš, cita starpā, pievērsis uzmanību arī maģijai un reliģiskajam kultam, kas kopš akmens laikmeta varēja būt saistīts ar cilvēka un putnu tēlu atveidiem. Tie vēl papildināti ar 1959. g. atklājumu Sārnatē apmetnē, par ko A. Stubavs raksta, ka tur atrasts „ūnikāls balķī cirsts koka elka tēls”.⁵³

Nepārliecina, turpretim, Mōras cenšanās izcelt „kopienu” un kolektīvu pasākumu svarīgo lomu baltu tautu aizvēsturē, atsaucoties uz Engelsu un — Staļinu! Par latviešu tautas saimniecisko un sabiedrisko struktūru kopš dzelzs laikmeta viņš saka, ka zemkopība Latvijā top par galveno darba un iztikas nozari agrajā dzelzs laikmetā (1—4. gs. pēc Kr.). Rodas sadalījums cilšu grupās. Pilskalni kļūst par nocietinājumiem, kur briesmu brīdī varēja patverties apkārtnes lauku sētu iemītnieki. Vidējā dzelzs laikmetā (400—800. pēc Kr.) kolektīva darba un īpašuma vietā stājās individuāla ražošana privātos zemes īpašumos. Atdalās amatniecība, pieaug maiņtirdzniecība un turība, sākas jūras laupītāju gaitas. Iezīmējas verdzības sākumi, kalpinot kara gūstekņus. Vēlajā dzelzs laikmetā (800—1200. g. pēc Kr.) latvju tauta iesaistās Eiropas vēsturiskajos notikumos. Izkopjas lauksaimniecība, attīstās amatniecība, pieņemas turība. Sāk rasties feodālas attiecības iedzīvotāju starpā. Izveidojas lieli privāti zemes īpašumi, ko apstrādā vergi. Pilskalni pār-

vēršas par pilīm, ko rūpīgi izbūvē novadu vecākie. Tie valda pār apkārtnes zemniekiem, uzlikdami tiem nodokļus un klausas, bet rīkojoties saziņā ar sava novada pārstāvjiem. Rodoties plašiem zemes īpašumiem, notiek arī zemes sadrumstalošana sīkās saimniecībās.

Ir saprotams, ka marksisma viedoklim jāizpaužas arī 1969. g. iznākušajā darbā *Latviešu etnogrāfija*, kas sākas ar aizvēstures laikiem.⁵⁴ Tās ievadā tomēr agrākās Ļeņina un Marksa piemiņšanas vietā uzsvērts, ka „prasību stingri ievērot ikvienas tautas kultūru un īpatnības pauž daudzi PSKP lēmumi”, tāpat arī „nostiprināt padomju valstiskumu formās, kas atbilst Krievijas federācijā dzīvojošo tautu nacionālajiem dzīves apstākļiem, izveidot un nostiprināt savās mājās dzimtajā valodā darbojošos . . . organus, kas komplektēti no vietējiem cilvēkiem . . .”

Jāpiezīmē, ka šie lēmumi gan pieņemti 1917. un 1921. g., bet grāmatā citēti pašā sākumā, gan neminot, kāpēc tie vēlāk maz ievēroti. Šī grāmata ir vairāku autoru sarakstīta, un viņi visumā cenšas turēties zinātniskas pieejas robežās, viscaur atsaucoties uz aizgūtā materiāla avotiem un attiecīgo literatūru, arī latviešu autoru darbiem, kas sarakstīti trimdā. Grāmatā mēģināts izsekot latviešu tautas kultūras un dzīves veidam līdz tagadnei, lai gan visjaunāko laiku „etnografija” ir visumā „radīta” ar režīma organizētām izdarībām. Nopietnāk ņemami ir pārskati par celtniecības parādībām, kas aplūkotas, sākot ar aizvēstures laikiem.

Šeit īsumā aplūkotie vairāku autoru mēģinājumi rekonstruēt arī sensenos saimnieciskos un sociālos apstākļus Latvijā rāda, ka to iztēli raksturo zināma viedokļu un pieeju atšķirība. Vistuvāk īstenībai arvien būs tādi secinājumi, kam pamatā ir iespējami objektīvi izanalizētas materiālas liecības līdz ar senrakstos un tautas garamantās saglabātiem norādījumiem, nepakļaujot iztulkojumus kādai ideoloģiskai sistēmai.

Noslēdzot šo pārskatu par aizvēstures laikiem, lai būtu *kopsavilkumā* minēti galvenie dati, kas raksturo latvju lauku sētu šai senatnes posmā.

Lauku sētas latvju zemē radās pirmajos gadsimtos pēc Kr. Pirmatnējais dzīvoklis tur bija nams. To sākotnēji saslēja no kārtīm, nereti ap padziļinājumu, kur atradās pavards. Tādu slieteni lauku sētās lietāja arī vēlāk vārīšanai vasaras laikā, bet pirms sētu rašanās līdzīgās celtnēs mitinājās senākās ciltis, vēl zvejnieki un mednieki būdami.

Dzelzs laikmetā ēku celšanā notika izšķirēja konstruktīva pārmaiņa, ieviešoties dzelzs cirvim, ar ko spēja sagādāt un apstrādāt spēcīgākus kokus. Ierokot tos zemē stāvus, izveidoja sienas ap taisnstūra plānu. Šo paņēmieni tikpat kā atmeta, kad kokus sāka nolikt guļus vienu uz otra, vainagu veidā, celtnes stūros tos savienojot pakšiem, retāk tos iestiprinot statņos. Lai guļkoki viens otram cieši uzgultos, tos visgažām sakaķēja. Šādā būves veidā turpmāk cēla arī namus un citas pirmatnējās vien-

telpas, bet, prasībām pieaugot, vairāktelpu ēkas. Slieto konstrukciju joprojām pielietāja šo celtnu jumtiem. No šī laika guļkoku celtnes ar slietiem jumtiem piešķīra latviešu sētām īpatnējo architektūras raksturu, kas tām saglabājās pat līdz 20. gadsimtam.

Izveidojot no krautiem akmeņiem krāsni, to izmantoja pirmatnējās istabas, pirts un rijas apsildīšanai, pārsedzot tās griestiem. Sākotnēji senajās sētās vientelpa līdz ar namu bija arī istaba, pirts, klēts, maltuve, lopu mitekļi un pat rija, ko vēlāk cieši saistīja ar otru telpu — piedarbu. Dzīvojamo ēku jau aizvēsturē paplašināja, ierīkojot tajā 2 vai 3 telpas. Divtelpu atrisinājums radās no nama, kam vienā pusē izveidoja istabu ar krāsni — dūmenīcu. Istaba bija pieejama no nama telpas, kas paturēja agrāko savrupnama raksturu ar atklātu pavardu, kur gatavoja ēdienu. Austrumlatvijā ēdiena gatavošana notika krāsns mutē. Maizes cepšanai taisīja māla kleķa krāsni — cepļus. Klēts telpiskais paplašinājums notika, pārvēršot klēts augšu par telpu gulēšanai, bet pārējās celtnes — pirts, maltuve, rija un kūts, vēl ilgi saglabāja savu vientelpas atrisinājumu. Tā radās sētas daudzveidīgā apbūve, katrai vajadzībai uzceļot tai piemērotu raksturīgu celtni.

Ir arī daži dati par ēku iekšējo izbūvi, konstruktīvām sīkdaļām un celtnēm piešķirto veidojumu. Var izsekot siltuma ierīču izveidošanai, ir atklāti pakšu un citu veidu koka savienojumi, jumta konstrukcijas, bet no iekārtas priekšmetiem: dzelzs divžuburu svečturis un citi kalēja darbi, aužamie stāvi, krijas tvertne, koka bļoda, podnieku izstrādājumi u. tml. Par jumtu segumiem var secināt, ka tiem lauku sētās lietātas niedras vai citi stiebraugi, ja tie bija ērti iegūstami, bet, graudkopībai attīstoties, gaŗkūļu salmi. Līdumsaimniecībās un mežiem bagātos apvidos lika kamieņu, tāšu, kā arī lubu jumtus. Pilskalnu aizsargceltnēm, vairoties no ugunsbriesmām, lietāti cieši grodu pārsegumi, kas noklāti māliem un velēnām. Māliem aplāja arī koka aizsargceltnu ārsienas.

Par tautas daiļuma izpratni liecina tā laika tērpi un rotas. Nav ticams, ka mākslas spējas nebūtu arī parādījušās celtnēs, jo architektūra vienmēr iet kopsolī ar kultūras uzplaukumu citās nozarēs. Tā arī toreizējo sētu celtnēs būs izpaudušies centieni tās veidot samērīgi, glīti un izteiksmīgi. Ka tās būs kuplīnājuši arī arhitektoniski papildinājumi, kā, piem., staboti lieveņi un raksturīgi rotājumi, secināms no koka architektūras senlaiku dekoratīvajām formām, kas vēl saglabājušās vēlākos tautas celtniecības piemēros.

Lauku apbūvei tās īpatnējo raksturu piešķīra *viensētas*. Senākos laikos, kamēr zemkopība vēl nebija izvērtusies, apmetnēm bija ciema raksturs, „darot namu nama galiņā”.⁵⁵ Vēlāk *ciemī* vēl pastāvēja vai izveidojās aiz dažādiem iemesliem: citu tautu ienācējiem apmetoties vienkopus svešā vidē (Vendu ciems, Krievu ciems, Kursu ciems); ģimenēm pieaugot; ļaudīm

turoties kopā īpašā nodarbībā (zvejnieki) vai vadoties no dabas apstākļiem, etniskām tradīcijām, satiksmes un drošības apsvērumiem. Par ciemiem apzīmēja arī vienkopus novietotas zemnieku saimniecības, kas atradās uz plaša iekopta zemesgabala, āra, ja to lauki saskārās, kaut pašas sētas bija celtas savrup savas zemes robežās un tika patstāvīgi apsaimniekotas.

Par cita veida ciemiem kļuva *novada centri*, kad zemnieki tiecās izkārtot savu dzīvi organizētā veidā ar savu administrāciju. Liekas, ka tas noticis šādā ceļā: viņi izraudzīja sev vecākos, kas, aizstājot agrākos dzimts vecākos, pārstāvēja tuvējās sētas, tāpat arī novadu vecākos ar plašāku varu. Šie uzticības vīri lēma par jautājumiem, kas skāra vispārību, piem., par nodevām un kļaušām, kā arī izšķīra strīdus. Laikmetiem un apstākļiem mainoties, mainījās arī viņu uzdevumi un vara. Kad aizsardzības cīņām un kaŗa gājieniem bija jāapvieno un jāvada tautas kopējie spēki, izvirzījās spējīgi vīri, kas kļuva par noteicējiem. Cilšu demokratiskās uzbūves vietā par politisku vienību kļuva valstis ar saviem valdniekiem priekšgalā, piem., Lamekinu, Viesturu, Tāļivaldi u. c., no kuŗiem daži senrakstos saukti par ķēniņiem. Iegūtā vara saistījās arī ar turību un pat bagātību, kas radās no plašākiem zemes īpašumiem un ieguvumiem kaŗa gaitās. Zemnieku šķira tad bija jau sadalījusies slāņos. Sastop norādījumus, ka bija sava dižciltīgo kārta, kas kā padomdevēji piedalījās valdnieku pienākumos. Bet bija lauku sētās līdz ar saimniekiem arī sīkzemnieki — „bandinieki”, laukstrādnieki — „kalpi” un pat nebrīvi ļaudis — „drelli”, par kādiem kļuva kaŗos saņemtie gūstekņi vai notiesātie noziedznieki. Kapu inventārs aizvēstures beigu posmā tomēr liecina, ka zināma turība un kultūras izkoptība raksturoja arī plašākos tautas slāņus.

Vēsturiskiem laikiem iestājoties, Latvijas dažādo novadu iedzīvotāji, kas pa lielākai daļai mita lauku sētās, bija jau piesaistīti noteiktām administratīvām vienībām un to vadībai. Tāpēc iekārotājiem vāciešiem, izmantojot šos apstākļus, izdevās viegli uzspiest savu varu, ievākt nodevas un uzlikt kļaušas savām vajadzībām, sākumā par tām vienojoties līgumos, bet vēlāk tās patvaļīgi paaugstinot un varas līdzekļiem panākot to pildīšanu. Līdz ar to latvju tauta zaudēja arī savas pilsoniskās tiesības, un viņas patstāvībai uz ilgiem laikiem pieņāca gals.

Nav iespējams novilkt skaidru robežu starp aizvēsturi un vēsturiskajiem laikiem Latvijā. Šī iemesla dēļ senās rakstu ziņas, kas piemin notikumus Latvijā vēlajā dzelzs laikmetā vai pat vēl senākos laikos, ir jau minētas, aplūkojot aizvēsturi. Vēsturiskiem laikiem šeit pieskaitītas latviešu zemnieku likteņgaitas, kas dokumentētas pēc ienācēju vāciešu varas nostiprināšanās latvju zemē.

Bagāts, no avotiem smelts ziņu krājums, kas attiecas uz šiem laikiem un sniedz ieskatu arī latvju sētas vēsturē, sakopots nesen iznākušos Latvijas vēstures kapitāldarbos: E. Dunsdorfa un A. Spekkes par laiku no 1500—1600. gadam,⁵⁶ E. Dunsdorfa no 1600—1710. gadam,⁵⁷ A. Švābes no 1800—1914. gadam.⁵⁸ Par 18. gs. pirmo pusi sīkus datus sniedz L. Adamoviča 1933. g. iznākušais darbs.⁵⁹ Konspektīvus pārskatus par atsevišķiem jautājumiem satur A. Švābes raksti *Latvju enciklopēdijā*, bet vispārēju pārskatu par svarīgākiem vēstures notikumiem — N. Viksniņa darbs.⁶⁰ Minētos izdevumos atrodamās ziņas ir galvenie balsti sekojošam pārskatam par notikumiem un apstākļiem, kas šai vēstures posmā bijuši nozīmīgi latvju sētai un tās iemītniekiem.

Lai pārskatu nesarežģītu, esmu ar norādēm uz šiem darbiem atsaucies galvenokārt tikai tur, kur aizgūti autoru personīgie atzinumi vai minēti maz zināmi avoti.

Agrie viduslaiki

Trūcīgi ir dati par latviešu zemniekiem agrajos viduslaikos. Ir tomēr norādījumi, ka tad svešā vara nav vēl pārāk daudz iejaukusies zemnieku dzīves un nodarbības veidos. *Lauku sētās* turpināja pastāvēt agrākajos neatkarības laikos izkoptās tra-

dicijas. Zemnieki joprojām bija paturējuši savu personīgo brīvību.

Ap 300 gadus pēc Egila Skalagrimsona epā attēlotajiem notikumiem, 1230. gada līgumā starp pāvesta pārstāvi un kuršu ķēniņu Lamekinu, atzīmēti Kursas apdzīvoto vietu vārdi. Tur 14 vietas nosauktas par novadiem (*kilegunda*), to starpā vairākas no tām kā administratīvas vienības pastāvējušas vēl līdz nesenai pagātnei, piem., Užava, Landze, Sārnate, Ēdole, Alsunga u. c. Bez tam līgumā iekļauti novadi un ciemi, kas atrodas abpus Ventai, pēdējos vārdā nesaucot, kāpēc ir iespējams, ka šie „ciemi” bijušas parastās lauku viensētas (sal. Skalagrimsona epu 27. lpp.). Šis bija liktenīgs līgums par kuršu padošanos bīskapijai, pieņemot kristīgo ticību un apņēmoties maksāt nodokļus pēc Gotlandes iezemiešu normas, piedalīties kara gājienos pret pagāniem un atsacīties no padošanās Dānijas vai Zviedrijas valstij. Tā kā līgumā minēto novadu skaits nav liels, pieņemams, ka katrā no tiem būs bijis savs centrs ar plašāku apbūvi, kuŗa pārvaldei bijis pakļauts lielāks skaits lauku sētu. Līdzīgi būs tulkojams arī otrs līgums, ko kurši ar bīskapiju noslēdza 1231. gadā. Tajā minēti divi novadi: Bandava un Vannenijs, un kādas 11 apdzīvotas vietas (to starpā Renda, Valgale, Matkule, Puze, Kandava, Pope), nosaucot tās par ciemiem, lai gan tie vēlāk bija ne mazāk nozīmīgi kā pirmajā līgumā minētās vietas, kas apzīmētas par „novadiem”. Šķiet, ka šais līgumos sastopamie vietu nosaukumi lietāti, apzīmējot līdz ar apdzīvoto centru arī tam padoto novadu.

Minot lauku apbūvi šī laikmeta dokumentos, kas sarakstīti latīņu valodā, lietāti vārdi „villa” un „villula”. Par *villula* acīmredzot ir saukta lauku viensēta, kamēr ar vārdu *villa* būs apzīmēta plašāka apbūve ciema veidā.

Jākonstatē, ka zemnieku *apmetnes veidiem* Latvijā līdz šim nav ieviesušies kādi noteikti, viennozīmīgi apzīmējumi. Tautas valodā nosaukumi „ciems” un „ciemats” neapzīmē atšķirīgus jēdzienus. Atkarībā no novadiem vienu vai otru no šiem vārdiem lietā, apzīmējot gan apmetni, kas sastāv no lielāka skaita zemnieku māju, gan arī tikai dažu sētu satuvināto apbūvi vai pat savrupsetu.⁶¹ Lai izvairītos no neskaidrības un pārpratumiem, šī darba turpinājumā apbūves veidi būs šķiroti, lietājot apzīmējumus, kas piemēroti vēlāko laiku agrārajos dokumentos lietātajiem nosaukumiem vācu, zviedru un krievu valodā.

1. *Sēta*, resp. viensēta, savrupsēta (vāc. „Bauer”, „Streugesinde”, zv. „bonde”, „gård”): viena saimniecība līdz ar tās apbūvi savas saimniecības robežās.

2. *Ciemats* (vāc. un zv. „zeemat”), satuvināta apbūve nelielam saimniecību skaitam, kas bija radušās no kādas agrākas viensētas un bieži bija pušelnieku attiecībās. Dažos dokumentos par ciematu sauc arī viensētu.

3. *Ciems* (vāc. „Dorf”, zv. „by”, vai vāc. un zv. „Zeem”): apmetne, kas sastāvēja no lielāka skaita saimniecību, gan vien-

sētu, gan ciematu, gan sīkzemnieku, ar satuvinātu, bet ar katras saimniecības zemi saistītu izklaidus apbūvi.

4. „Sādža” (lietuv. „sadžius”, vāc. „Dorf”, kr. „derevņa”): apmetne, kur atsevišķo saimniecību apbūve bija cieši saistīta vienkopus uz nelieliem zemesgabaliem gar sādžas ceļu vai kādā pudurī, bet pie saimniecībām piederošie lauki neatradās tiešā saistībā ar šīm sētām. Šādām sādžām vietējs nosaukums bija arī ciems, bet tas šeit nav lietāts, lai sādžas iekārtu, kas bija raksturīga Latgalei, atšķirtu no ciemiem pārējā Latvijā.

Ciemu, ciematu un sādžu izveidošanās Latvijas teritorijā laika tecējumā bija mainīga. Latviešu zemnieku visumā raksturoja viņa tieksme saimniekot savā savrupsētā, turpretim lībieši un igauņi vairāk dzīvoja ciemos, kā to apliecina arī agro vēsturisko laiku avoti. Bet par latviešiem Atskaņu chronikā (1278/79) ir teikts: „Viņi saucas par latviešiem. Šiem pagāniem ir stingras galvas. Viņi nedzīvo vienkopus, bet savrup plašos mežos.”

Par sādžu apbūvi sakāms, ka tā izveidojusies vēlākos laikos Latgalē un Augšzemes austrumgalā, tur valdot poļiem un krieviem.

Daži norādījumi par zemnieku saimniecisko un tiesisko stāvokli 13. gs. otrā pusē, kad vācieši nebija Latvijā vēl galīgi nostiprinājušies, atrodami tā laika līgumu dokumentos.

1267. g. ordeņa līgumā ar kuršiem pēc to nesekmīgās sacelšanās prasības bija šādas: „kungu tiesai” gadā — 2 pūri rudzu no arkla resp. no katra zirga, ar ko ecē; kam nav rudzu, jādod pūrs kviešu un pūrs miežu. No „desmitās tiesas”, kas līdz tam bija jāmaksā, viņi atbrīvoti uz visiem laikiem. Līgumā arī minēts, ka zeme, uz kuņas kurši apmetušies, viņiem pieder mūžīgā mantojumā. Klaušas (sabiedriskas) no arkla gadā: 2 dienas ziemā un 2 dienas vasarā. Ja ordeņa brāļi ceļ pili pret pagāniem, jākalgo 1 mēnesis paša maizē.

1272. g. līgumā ar Zemgales vecajiem nodevas ir tās pašas, tikai ar piebildumu, ka labības pūra vietā var maksāt naudā 2 Rīgas sudraba ārtavas vai nodot 2 caunu un 8 vāveņu ādiņas. Arī klaušas ir līdzīgas, tikai noteicot, ka tās jāpilda ar braucamo pajūgu un ka citiem darba spējīgiem jāpļauj siens, jācērt un jānes malka.

Nav šaubu, ka Latvijas zemnieku tauta agrāk savu kopējo pasākumu labā būs labprātīgi pati sev uzlikusi nodevas un klaušas. Iekārtotāji turpretim tās savā labā noteica ar piespiedu līgumiem un citiem varas līdzekļiem, lai tiktu pie nodrošinātas dzīves pakundzētajā zemē.

Jaunie zemes kungi sev iekārtoto saimniecību apkopšanai sākumā pieaicināja zemniekus talkās, rīkojot tās sezonas lauku darbiem. Smagāk zemniekiem uzgūlās nodevas un publiskās klaušas, jo tās drīz vien pārsniedza sākotnējās nastas, kas bija noteiktas 13. gs. līgumos. Netika tomēr skartas zemnieka tiesības rīkoties ar savu zemi un sētu. Turpretim zemnieki gan

zaudēja politiskās tiesības būt par noteicējiem un kārtotājiem savā pašpārvaldē, bet arī tas notika pakāpeniski, kamēr 1267. g. Kursu un 1290. g. Zemgali galīgi pakļāva vācu varai. Tad notika šī laikmeta lielākā vietējo iedzīvotāju pārvietošanās, zemgaļiem dodoties trimdā uz Lietuvu. Viņu atstātajās dzīves vietās, šķiet, apmetās latvieši no Daugavas otrā krasta, ar ko būs radušās zināmas pārmaiņas Zemgales sētu izbūvē un arī iemītnieku valodas izloksnē.

Ordeņa valstī un *bīskapa* valstī, kuŗas izveidojās pēc latvju zemes sadalīšanas šo divu varu starpā, nebija lielas atšķirības attiecībās pret zemniekiem un viņu zemi.

Livonijas ordeņa valsts bija plašākā no abām, bet bīskapa valsts robežās atradās visas zemes svarīgākais centrs — Rīga ar savu pašvaldību.

Laicīgās un garīgās varas nesēji pēc zemes iekāpošanas steidzās visapkārt ierīkot sev drošus atbalsta punktus un mītnes. Ar vergu un zemnieku bezmaksas darba spēku viņi uzcēla sev *mūŗa pilis*, nodrošinādamies, lai tās nevarētu sagraut, nodedzināt vai citādi izpostīt, kā viņi to bija darījuši ar zemes iemītnieku pilīm. Ordeņa brāļi un bīskapi vai to pilnvarnieki jaunceltajās pilīs iekārtojās paliekamai dzīvei, pārtikas krājumus un citu apgādi saņemot nodevu veidā, ko ievāca no zemniekiem graudā un arī naudā. Lai nodrošinātu nodokļu kārtīgu savākšanu, zemnieku saimniecības pa novadiem bija kā t. s. *lēŗi* padotas *vasaļiem*, par ko tie arī saņēma savu tiesu. Pakāpeniski vasaļi arī paši iekārtoja sev lauku saimniecības, kas vēlāk kļuva par *muižām*. Toreiz tās varēja apzīmēt par „kungu sētām”, jo būs radušās, atņemot zemniekiem viņu sētas. To apstrādāšanai kā pastāvīgu darba spēku izmantoja vergus — dreļļus, bet steidzamiem lauku darbiem joprojām sapulcināja talkās latviešu zemniekus.

Vasaļi ietilpa Livonijas *bruŗotajos spēkos*. Kaŗa gadījumā piļu pavēlnieki un viņu vasaļi iesauca arī zemniekus savā kaŗaspēkā. Pienākums piedalīties kaŗagājienos vietējiem zemniekiem bija jau noteikts 1230. un 1231. g. līgumos ar kuršiem un 1272. g. līgumā ar zemgaļiem. No agrākās tautas pašpārvaldes pastāvēja vēl zemnieku tiesas, bet tajās par priekšsēŗiem kļuva piļu komandanti. Darbojās arī zemnieku izraudzītie vecākie, bet pašnoteikšanās tiesības nebija vairs spēkā. Nav tomēr noliedzams, ka zemniekiem bija vēl savs politisks svars: viņi ar savu dzīvo spēku gādāja par Livonijas militāro drošību, bet ar savu darbu radīja jaunajās valstīs saimniecisko labklājību. Ka zemnieki bija Livonijas tautsaimniecības pamats, to atzīst pat vēl 16. gs. autori.

Sevišķi pieminama 100 latviešu kaŗavīru ierašanās Rīgā 1279. g. no Cēsīm, palīgā ordenim cīņā pret zemgaļiem, jo šādu pienākumu ordenis viņiem bija uzspiedis. Šis bija gadījums, par ko Atskaņu chronika vēstī, ka latviešu vienībai bijis

savs sarkanbaltsarkans karogs. Tas vēlāk kļuva par paraugu Latvijas valsts karogam.

Turpmāk ieviesušās koloniālās iekārtas sekas tomēr bija zemnieku noasiņošana un noplicināšana. Saimniecisko apsvērumu dēļ karaspēku sastādīja pirmā kārtā no zemniekiem, jo tos kalpināja par brīvu, bet profesionālie kaņakalpi bija jāatalgo un karotāju vasaļu bija maz.⁶²

1201. g. bija sākusies *Rīgas pilsētas izbūve* labajā Daugavas krastā pie pastāvošās lībiešu apmetnes-pilsētiņas. Līgumu, ar kuŗu bīskapam Albertam piešķīra zemesgabalu tās celšanai, spaidu kārtā parakstīja lībiešu dižciltīgie no Daugavas un Gaujas novadiem, un tā pildīšanu viņiem nācās nodrošināt ar 30 viņu zēniem — ķīlniekiem, kuŗus aizveda uz Vāciju. Savas varas sākumā vācieši bija vēl atstājuši dažiem lībiešu, latgaļu, kuŗšu un zemgaļu dižciltīgajiem viņu agrākos valdījumus, tomēr skaitot tos kā lēņus un pašus valdītājus pielīdzinot vasaļiem. Laiku gaitā daži no šiem vasaļiem kļuva atkal par zemniekiem, bet citi iekļāvās ienācēju aprindās.

Kamēr iekaŗotāji nostiprināja savu varu zemes iekšienē, viņiem pastāvīgi nācās cīnīties ar saviem austrumu kaimiņiem *krieviem*, kas agrāk ievāca meslus no dažiem latvju zemes novadiem, pievēršot iedzīvotājus grieķu-katoļu, t. s. pareizticīgo konfesijai. Šīs konfesijas baznīca atradusies Jersikā un varbūt arī Koknesē. To laiku grieķu-katoļu baznīcas darbība atstājusi savas pēdas arī latviešu kultūras vēsturē. Ir saglabājusies kāds rokraksts, evaņģelijs, ar atzīmi, ka to pārrakstījis kāds vīrs vārdā Jurģis, saukts par latvi, pareizticīga priestera dēls.⁶³ Ir arī savs vārdu krājums, ko latvieši aizguvuši it īpaši no krievu valodas reliģiskā kulta terminoloģijas.

Atkārtoti krievu kaŗagājieni un sirojumi no Pliskavas un Novgorodas notikuši 13. gs. Tallinas, Pērnavas un Cēsu virzienā, bet tie neguva panākumus nesaskaņu dēļ, kas radās šo krievu pilsētu un viņu vadoņu starpā. Toreizējās cīņās vācu pusē piedalījās arī latviešu, lībiešu un igauņu zemnieki. Smagu pametumu ordeņa spēki cieta, kad 1242. g. Aleksandrs Ņevskis tos sakāva uz Peipusa ezera ledus. Cīņas ar krieviem tomēr nenorima. Prūsijas annālēs lasāms, ka 1375. g. 5. aprīlī Rēzeknes soģis ar 400 latgaļiem siroja Krievijā, postīdams Polockas novadu. Ieguvuši 86 abu dzimumu gūstekņus un 100 zirgus, viņi atgriezās 15. aprīlī.

Ir šāda zīmīga tautasdziesma:

Zila, zaļa gaisma ausa,
Iesarkana saule lēca.
Vai tie mani bāleliņi
Krievu pili dedzināja?
(32160)

Tajā, liekas, atbalsojas kaŗagājieni, kas bija atbilde uz krievu

centieniem pakļaut sev latvju zemi, kuŗas aizsardzībai jau aizvēsturē bija pierobežā izbūvēta vesela pilskalnu sistēma.

Agrajos viduslaikos tiešas ziņas par *lauku sētām* un to apbūvi ir vēl ļoti skopas, bet vienā otrā dokumentā, kā jau minēts, nosauktas kādas tām piederīgas ēkas, piem., pirtis 1196. g. un rijas 1240. g. Ceļot savas ēkas uz zemesgabala, ko zemnieks kopš sendienām bija iekojis un tāpēc atzina par savu, viņš arī svešas varas pakļautībā būs turpinājis rīkoties patstāvīgi: izvēloties sētai vietu, noteicot celtnēm novietni, izmērus un iekārtu un piešķirot tām veidu un izveidojumu, bet materiālus iegūstot no saviem laukiem un apkārtnes mežiem. Tādā ceļā sētas būs nepārtraukti veidojušās pēc agrāko paaudžu paražam un gaumes.

Iekārotāju vāciešu galvenās rūpes bija nostiprināt savu varu, pārāk nesaceļot pret sevi zemnieku, savu maizes devēju prātus. Tāpēc viņi izvairījās iejaukties lauku sētu iekārtā un apsaimniekošanā. Nenotika arī zemnieku-kolonistu pārcelšanās uz Livoniju no ienācēju dzimtās puses, tā ka nekādi sveši paraugi neiejaucās latviešu zemnieku saimniekošanā, dzīves veidā un sētu izbūvē. Pašiem iekārotājiem pat nereti nācās mitināties celtnēs, kādas viņi sastapa vietējo iedzīvotāju sētās, līdz ar ko šo celtnu atrisinājumi pat ietekmēja ienācēju turpmāko būvniecību.

Ja latviešu tautas celtniecībā gadās dažas kopējas iezīmes ar kaimiņtautu zemnieku celtnēm, tad šīs iezīmes būs radušās senākos laikos, kad tautas brīvi saskārās kā līdzīgas ar līdzīgām.

Liekas ticami, ka pirmajos gadsimtos pēc vācu ienākšanas, kad latviešu zemnieks nebija tik smagi nopiests un nokalpināts kā turpmākos laikos un kad zeme vēl nebija piedzīvojusi vēlāko kara postu, sētu celtniecībā būs vēl izteikusies zināma turība, izkoptība un pašapziņa, kas būs bijusi raksturīga latviešu tautas celtniecībai arī aizvēstures beigu posmā.

Livonijas valsts

Izbeidzoties agrajiem viduslaikiem, par noteicēju Latvijā kļuva ordenis, izveidodams Livonijas valsti.

Iekāms tā nostiprinājās, tai nācās piedzīvot daudz kara posta no saviem kaimiņiem. 15. gs. ordenis iesaistījās cīņās pret topošo lielvalsti Lietuvu. 1481. g. krievi iebruka Latvijā, izsirojot un izlaupot Alūksni, Gaujieni, Ērgemi, Trikātu, Smiltēni, Piebalgu, Cesvaini, Koknesi, Ludzu, Rēzekni, par ko Livonijas ordeņa mestrs ziņo virsmestram Prūsijā: „Viņi visur izpostīja un dedzināja baznīcas, lūgšanas namus, lauku sētas, vācu un nevācu dzīvokļus, tāpat muižas un pilsētas... Vīrus

un sievas, kā jaunus, tā vecus, arī bērnus tie noslepkavoja, bet daudzus aizveda gūstā. Krievi nolaupīja arī zvanus un citas mantas, lopus un zirgus. Priesterus pēra un meta ugunī un tik nekristīgi apgājās ar jaunavām un sievietēm, ka negribam to aprakstīt.”⁶⁴

Šādi krievu iebrukumi notika arī 16. gs. To postījumu ceļi minēti turpmāk.

Visu šo cīņu saimnieciskais nolūks bija tieksme iegūt noteikšanu par *tirdzniecības* ceļiem pa Daugavu un Gauju, kas austrumus savienoja ar Eiropas rietumiem. Iznākumā gan galīgu atrisinājumu nepanāca, kaut, ejot roku rokā ar spēcīgo Hanzas tirdzniecības savienību, vācu ienācēju izveidotajai Livonijai izdevās kļūt par Rietumeiropas svarīgāko tiltagala pozīciju Baltijas jūras austrumkrastā.

Ienācēju dzīves dažādās nozarēs radās spēcīgs uzplaukums, kas redzami izpaudās tā laika architektūras pieminekļos — gotikas dižajās baznīcās, kā arī laicīgajās sabiedriskajās celtnēs, it īpaši Rīgā.

Muižturī, cenzdamies no rosības saimniecībā arī sev iegūt iespējamus labumus, tos gribēja panākt, zemniekus vairāk izkalpinot. Līdz 15. gs. muižās galvenais darba spēks bija vergi. Pat vēl 1411. g. ordenis tos pirka un pārdeva.⁶⁵

Pakāpeniski zemnieku klaušu darbs, kas sākumā bija noteikts sabiedriskām vajadzībām, arvien vairāk tika izmantots muižu saimniecībās, kamēr tās pēc verdzības noliegšanas 15. gs. uz tā vien tikai turējās. Feodālismam nostiprinoties, *vasaļi* izvērtās par viņiem izlēņoto zemju *valdniekiem*. Nodevas un klaušas, parasti bez kādiem nolīgumiem, arvien pieņēmas. Sāka arī patvarīgi rīkoties ar zemnieku zemi, neievērojot apliecinājumu 1267. g. ar kuršiem noslēgtajā līgumā, ka zeme viņiem pieder mūžīgā mantojumā.

Kad 15. gs. sākumā ar landtāga lēmumu noliedza vergu turēšanu un zemniekiem līdz ar to lika apstrādāt arī muižas tīrumus, viņi vairs nespēja pienācīgi apkopt savas lauku sētas. Tā zemnieku saimniecībās ražošanas spējas gāja mazumā. Turklāt muižnieki vēl centās panākt, lai zemnieki savus aiztaupītos ražojumus nevarētu brīvi pārdot. Šāds ierobežojums sagādāja nepatīkšanas arī pilsētniekiem. Valmieras landtāgam 1521. g. pilsētu pārstāvju iesniegtajā rezolūcijā teikts: „... jārūpējas, lai nabaga zemnieks, kas ir mūsu visu pārtikas avots, netiktu par daudz apspiests, lai viņš paliktu savās tiesībās un maizē un lai viņš savas preces, ko Dievs viņam devis par sūriem sviedriem, pūlēm un darbu, varētu nogādāt pienācīgās vietās, proti, tirdzniecības pilsētās.” Šīs rezolūcijas dziļākais pamats gan būs bijusi tirgotāju cenšanās aizkavēt muižnieku iekļaušanos tirgotāju tiešos veikalos ar pašiem ražotājiem, jo muižnieki bija pasākuši par pašu noteiktām cenām uzpirkt zemnieku ražojumus, kas viņiem atlika pēc nodevu nokārtošanas, un savukārt ar

labu peļņu tos pārdot pilsētās. Muižnieki dažkārt arī pelnījās, pārdodami zemniekiem pilsētas preces, piem. sāli, dzelzi u. tml.

Vidzemes muižu dokumentos ir apliecināts, ka latviešu zemniekiem 16. gs. bija vēl savi *tiesneši* un savi *vecākie*. Turpat arī minēts, ka zemnieki dzīvoja viensētās, bet lībiešu novados arī ciematos un ciemos. Par administratīvo vienību viscaur min pagastu (lībiski — *vaka*) ar pagasta vecāko priekšgalā. No pagasta iedzīvotājiem izraudzītie vecākie un tiesneši bija parasti cienijami uzticības vīri, nereti no turīgāko saimnieku vidus. Viņi sava amata dēļ bija atbrīvoti no parastajiem zemnieku pienākumiem pret muižu. Bet arī šie amatvīri zaudēja savu pārticību, kad ap 16. gs. vidu lauku sētu saimnieki vispār kļuva nabagāki lielo nodevu un kaŗu posta dēļ. Muižturu varai pieaugot, pagasta vecākiem jau nācās izrīkot sava novada zemniekus pēc muižnieku norādījumiem, kamēr sākotnēji pagasta pašvaldība patstāvīgi rēgulēja attieksmes ar kungiem. Tā 1492. g. Bauskas, Mežotnes un Iecavas pagastu vecākie vienojās ar ordeņa mestru par zemnieku nodevām un klaušām ordeņa labā. Zināmā mērā šādas tiesības līgt vai spriest līdz par klaušu un nodevu lielumu tika saglabātas vēl līdz 17. gs. vidum.⁶⁶

Pagastiem vēl pašiem atļāva kārtot savas kopējās saimniecības lietas, kas, piem., skāra malkas un būvmateriāla iegūšanu pagasta robežās esošajos mežos, ceļu un tiltu uzturēšanu u. c. sabiedriskās klaušas. Pagasta tiesnešiem nācās izmeklēt sūdzības, kas bija celtas pret pagasta iedzīvotājiem un zināmos gadījumos arī spriest tiesu, piem., *robežstrīdos*. Kādos konfliktos šādi strīdi zemnieku starpā varēja izvērsties, redzams no sekojošā gadījuma. 1544. g. Bērzaunes saimnieks Boķis apvainojis savu kaimiņu Pelēnu par māju robežu viltošanu, jo esot pārvietojis „krustakmeni”. Apvainotais atbildei paķēris šķēpu, grasīdamies Boķi nogalināt.⁶⁷ Šis drāmatiskais notikums līdz ar vispārcilvēcīgām īpašībām atklāj dažus lietišķus datus par toreizējiem apstākļiem lauku sētās. Apraksts apliecina, ka 16. gs. vidū Livonijas lauku mājām bija noteiktas, likumīgi atzītas, dabā ar krustakmeņiem atzīmētas robežas. Šis stāsts arī atklāj, ka zemnieki — pretēji 1507. g. izsludinātiem aizliegumiem, nēsāja ieročus un, ja kādam bija straujāka daba, nevilcinājās tos laist darbā, aizstāvot savu godu.

Nelūkojoties uz saimniecības spaidiem, kas gūlās uz latviešu zemniekiem, ir vērojams, ka viņi 15. gs. pirms Livonijas kaŗa bija guvuši arī savu tiesu no tā laika vispārējā saimniecības uzplaukuma. Tas noprotams no vāciešu centieniem „neapgrūtināt” zemniekus ar zelta naudu. Toreiz latviešiem Rīgā bija savi zeltkaļi. Tos respektēja pat Melngalvju sabiedrība, paredzot savos 1416. g. statūtos, ka nevāci nevar būt par šīs organizācijas biedriem, izņemot zeltkaļus un kuģiniekus. Ka zelts nonācis arī zemnieku rokās un viņiem palīdzējis kļūt turīgiem, redzams no pilsētu saeimas Pērnāvā 1437. gadā pieņemtā lē-

muma, ka nevienam zemniekam nebūs dot zeltu nedz par viņa precēm, nedz par šķūtīm, nedz par kādu citu darbu. To noteica arī ordeņa mestrs kādā vēstulē, norādot, ka „nabaga laucinieks par saviem ražojumiem nedrīkst tikt apgrūtināts ar maksājumiem zeltā”.⁶⁸ Liekas, ka tautu meitas par daudz būs dižojušās ar savām zelta saktām! (T. dz. 17006)

Sākot ar 16. gs., privāto kļaušu nasta muižās zemniekiem kļuva arvien smagāka. Gan 1492. g. līgumos Bauskas, Mežotnes un Iecavas zemniekiem bija jau noteiktas zināmas kalpošanas muižām, bet tās notika kungu maizē.⁶⁹ Vēlākos laikos zemniekiem nācās strādāt muižās ar savu pārtiku. Kļaušās no lauku sētām parasti sūtīja gājējus, saimnieki paši centās no tām izvairīties vai pildīt tajās pārraugu uzdevumus. Par to, ka par kļaušu likumību varēja būt dažādās domās, liecina notikums 1549. g., kad kāds fon Sakens Kuldīgas komturejā vasaļu zemniekiem „piekodinājis un pavēlējis” atsacīties no viņiem uzliktajiem kļaušu darbiem.⁷⁰ Ar laiku tomēr vasaļi savā varā jutās tik droši, ka kļaušu kārtā sāka ierīkot pat jaunas muižas, nerēķinoties ar sētu saimnieku tiesībām uz viņu zemi. Tā, piem., sākot ar 17. gs., Ārlavas draudzē muižas tika izveidotas no zemnieku saimniecībām, kas ietilpa 20 ciematos.⁷¹ Kļaušu nasta kļuva zemniekiem sevišķi smaga, kad muižas uz viņu pleciem patvarīgi uzguldīja visu savu lauku apstrādāšanas un ražas iegūšanas darbus, liekot tiem strādāt ar savu uzturu, saviem zirgiem un rīkiem. Iestājās t. s. *kļaušu laiki*, kas kādus 300 gadus nežēlīgi nospieda visu dzīves gaitu lauku sētās.

Ciktāl šajā laikmetā muižnieku un muižas pārvalžu ierēdņu rīcība bija pieņēmusies patvarībā, liecina kāda Grobiņas fogta vēstule. Viņš raksta: „Uz aizrādījumu, ka esmu no zemniekiem . . . nesamērīgi vairāk saņēmis, nekā līcis pierakstīt, . . . [man jāatbild, ka] man kā apgabala kungam bija pilnīgas tiesības to darīt.”⁷² Pēc Grobiņas pils 1560. g. ienākumu aplēses zemnieku nodevas naudā sasniedza 984 Rīgas mārkas, bet graudā saņemta labība, medus, lopi, putni, zivis, lini vērtībā par 2600 mārķām.⁷³ Arī Vidzemē tai laikā līdz ar nodevām graudā ievākti nodokļi naudā, kas, piem., Tīzenhauzena muižās Bērzaunē, Kalsnavā, Mārcienā, vērtībā pat pārsniedza pārējās nodevas.

Par ienākumiem, ko zemnieku kļaušu darbs šai laikā sagādājis muižām, ir šādas ziņas: Alūksnē tie sasniedza 37,6 % no visiem muižas ienākumiem, Smiltēnē 42,9 %, Trikātā 13,5 %.⁷⁴

Šai laikā svarīgākās ražošanas nozares lauku sētās joprojām bija zemkopība un lopkopība. Tā kā no šo nozaļu ienākumiem laba tiesa aizgāja nodevās un pašu saimju uzturam, maz atlika pārdošanai. Lai iegūtu brīvus līdzekļus, zemnieki centās tos sev sagādāt ar blakus darbiem: kokmateriālu sagatavošanu, pelnu un ogļu dedzināšanu, darvas tecināšanu, medniecību, zveju un dravniecību. Pēdējā gan šai laikmetā sāka jau samazināties, jo, reformācijai izplatoties, sašaurinājās pieprasījumi katoļu baz-

nīcās pēc vaska svecēm, bet medu tirgū pamazām aizstāja cukurs.

Zemnieki, kas kļaušu un nodevu dēļ nespēja savās sētās sagādāt sev iztiku, aizbēga pie „labākiem kungiem”. Muižnieki bija centušies bēgšanas aizkavēt jau ar Valkas landtāga 1424. g. lēmumu, ka tādi bēgļi jāatdod agrākajiem kungiem. Kad bēgšana tomēr nemitējās, sekoja 1494. g. īpaša konvencija par aizbēgušo zemnieku izdošanu, bet arī tā nespēja zemnieku bēgšanu apturēt.

Zemnieku piecietināšana pie zemes visā Austrumeiropā, tāpat kā Latvijā, bija notikusi 15. gs. Zemnieku bēgšana un bēgļu gūstīšana norisinājās arī Prūsijā, Polijā, Lietuvā un Krievijā.

Zemnieku saimniecības toreiz nebija lielas: lauku sētai bija ap 8—9 ha aņamzemes, bez tās pļavas un meži. Pēdējos kaimiņi izmantoja kopīgi, cērtot savām vajadzībām būvkokus, kā arī ganot tur lopus. Turpināja arī līst līdumus. Dažās saimniecībās lauku apstrādāšanai zirgu vietā lietāja vēršus (Laudonā 1590. g.). Ir pieminēts, ka turīgiem saimniekiem līdz ar cirvjiem bijuši arī zāgi un vīles, bet kokus mežā viscaur cirta cirvjiem.

Saimniecībās parasti bija divējāda zeme: pastāvīgi mēsloti tīrumi un meža zeme, iegūta līdumos uz 2—3 gadiem, pēc tam to uz 20 gadiem atstāja apaugšanai ar mežu. Caurmēra saimniecībā bija 3 zirgi (jo kļaušām un šķūtīm bija jātur kāds lieks), 4 govīs, 5 kazas, 9 aitas un prāvs skaits cūku. Lauki zemniekiem bija ražīgāki par muižas laukiem, jo viņi savās sētās turēja relatīvi vairāk lopu un tāpēc tur radās vairāk mēslu. Kurzemē bija attīstīta arī piensaimniecība: Prūsijas tirgotāji mēdza jāt uz Kurzemi, lai no zemniekiem uzpirktu vēršus un sviestu. Blakus sviestam tur ražoja arī sierus — knapsierus un „lielos kungu sierus”.⁷⁵

Līdz ar nodevu un kļaušu pakāpenisku paaugstināšanu zemes kungi, kas centās zemniekus sev aizvien vairāk pakļaut, 16. gs. jūtami ierobežoja tās zemnieku *nodarbības*, ar kuņām viņi sagādāja paši sev kādus līdzekļus. Mežu izstrādāšanā muižturī gan necēla iebildumus pret būvkoku un citu materiālu sagatavošanu sētas tiešām vajadzībām: ēku celšanai un atjaunošanai, žogu ierīkošanai, darba rīku un mājturības piederumu pagatavošanai, turpretim citus zemnieku izstrādātos lietas kokus noliedza pārdot tieši noņēmējiem (Kurzemē tos sevišķi pieprasīja kuģu būvētāji), bet lika tos par lētu cenu nodot muižā, kas no tiem ieguva labu peļņu, tos tālāk iztirgojot līdz ar ogļu dedzinātāju un darvas tecinātāju ražojumiem.

Ierobežoja arī medīšanas tiesības, ļaujot zemniekiem medīt tikai plēsīgus zvērus, vietām arī aļņus, pie kam ādas bija jānodod kungiem. Piltenē 1588. g. zemniekiem aizliedza arī likt cilpas, lai tie „nekavētu savu īsto darbu”. Medību tiesības 16. gs. beigās kļuva par dižciltīgo privilēģiju kā Kurzemē, tā

arī Vidzemē un Latgalē.⁷⁶ Medijumus muižas patēriņam tad lika piegādāt īpaši izraudzītiem zemniekiem — „biseniekiem”, kas par to baudīja zināmas priekšrocības.

Ordeņa valstī, archibīskapijā un Kurzemes bīskapijā 16. gs. zemnieki jau bija ierakstīti tā saucamās *zemes grāmatās*. Tās saturēja zemnieku sētu sarakstus ar dažām papildziņām par viņu saimniecībām un to arklu skaitu. Ja šiem sarakstiem bija pievienotas vēl plašākas izziņas, tos apzīmēja par vaku grāmatām.

Par zemnieku saimniecību ražošanas spējām 16. un 17. gs. zināmus norādījumus sniedz dokumentos minētais *arklu skaits*, ko noteica, novērtējot katru sētu atsevišķi. 13. gs. arkls apzīmēja vienību zemnieku nodokļu noteikšanai, proti, zemi, ko apstrādāja ar vienu zirgu, vienu arklu un vienām ecēšām. Ir pieņemts, ka apzīmējums aizgūts no lietuviešu valodas, kuŗā „arklys” nozīmē zirgs.⁷⁷ Gan jāpiemin, ka arī lietuviešu valodā aŗamam arklam ir līdzīgs nosaukums, proti „arklas”, un arī vācu valodā zemes vērtēšanai lietātais nosaukums „Haken” saistīts ar šādu arklu („Hakenpflug”). Zemi vērtējot, arkls nav noteikts platības mērs, bet tā lielums svārstās atkarībā no zemes labuma un ienesīguma.

Saimniecību lielums arklos laika tecējumā mainījies. Tā, piem., pēc kaŗu postījumiem Vidzemē pilna arkla saimniecību skaits samazinājās uz pusi vai arī tās pavisam izzuda (Rūjienā), bet pusarklinieku skaits pieņēmas. Piezīmējams, ka 19. gs. sākumā vesela arkla saimniecība atbilda 100—150 ha sētas platībai, kas bija novērtēta ar 80 dāldeŗu tīra ienākuma. Toreiz vairumā bija 1/4 arkla saimniecības.

16—17. gs. notika pastiprināta *zemnieku māju „spridzināšana”*, dibinot muižas uz zemnieku zemes. Šī laikmeta sākumā Latvijā no visas aŗamzemes kopplatības zemnieku saimniecības aizņēma ap 90 0/0, bet 1688. g. tikai 75 0/0, tātad šai laika starpā muižām pievienots pāri par 15 0/0 zemnieku zemes.⁷⁸

Zemnieku *nodevas* šai laikmetā kļuva arvien smagākas: lielākās bija jādod kungam, mazākās baznīckungam, vēl sīkākas muiŗkungam un rakstvedim. Līdz ar tām 16. gs. bija jāmaksā nodokļi arī vēl valstij. Labības nodevas dažos novados ņēma kā noteiktu ražas daļu, piem., ik ceturto kūlīti, un līdzīgā veidā arī no citiem produktiem, tāpat lopiem. Šo ceturto daļu joprojām apzīmēja par „desmito tiesu”.⁷⁹ (Pieminams, ka 13. gs. līgumos ar kurŗiem desmitā tiesa tika pilnīgi atcelta!) Pēc 16. gs. izdarītiem zemnieku saimniecību mēŗījumiem nodevas sāka uzlikt, vadoties no vērtējumu noteiktā arklu skaita. Daŗos novados „kunga tiesai” no arkla bija jādod 2 pūri no katras labības, trīs reizes vairāk par to daudzumu, kas bija minēts 13. gs. līgumos (1 pūrs rudzu un 1 pūrs mieŗu vai kvieŗu). Bija vietas, kur nācās nodot arī medu, citur 2 vistas gadā no „katriem dūmiem”.⁸⁰ Daŗas muiŗas sāka nodevu vietā ņemt

naudu. Vispār nepastāvēja nekādas likumīgi noteiktas nodevu normas.

Vēl nenoteiktāks bija *klausu daudzums* un veids, ko zemniekiem lika pildīt. 1564. g. Piebalgā kļaušinieki no arkla strādāja vismaz 1 dienu, bet ne vairāk par 3 dienām nedēļā. Ludzā 16. gs. bija noteiktas 4^{1/2} dienas nedēļā. 17. gs. no Vidzemes arklinieka prasītas 6 dienas nedēļā ar pajūgu un otrinieku (kājnieku).⁸¹

Zemnieku reakcija pret nodokļu un kļaušu nastas nemitīgu pieaugšanu nereti izpaudās savu saimniecību pamešanā un bēgšanā. Gadījās arī dumpji un varasdarbi, kā to piemin Kurzemes baznīcas virsgans P. Einhorns savā 1649. g. grāmatā *Historia lettica*.

Zināmi *atvieglājumi* nodevās un kļaušās bija zemniekiem, kas pastāvīgi strādāja *muižai* vai pildīja kādu *sabiedrisku* amatu. To skaitā minēti kaņavīri, pagasta vecākie, tiesneši, raitnieki (ziņneši), bisenieki, putnu ķērāji, dzirnavnieki, kalēji, sniķeři (galdnieki), mucenieki, mūrnieki, audēji, zvejnieki, rijnieki, aldaři, krodzinieki, laidnieki (zemnieki, kas bija atpirkušies naudā vai graudā) un pat bendes. Šis saraksts norāda, ka vienam otram no zemnieku vidus izdevās kaut daļēji izkļūt no nopiestības, kas īsto zemes kopēju pavadīja viņa gaitās, un iegūt zināmu patstāvību. Tomēr sakari ar lauku dzīvi un darbiem arī šiem personīgajiem brīvzemniekiem nepārtrūka, jo viņi līdz ar savu amatu kopa arī savas sētas vai dzīvoja kādās lauku mājās kā iebūvieši, kambarnieki vai pirtnieki.

Visumā latviešu zemnieku *sociālais sastāvs* Livonijas valstī bija diezgan sašķirots.

Daudz lielākas priekšrocības nekā iepriekš minētajiem zemniekiem, amatu pildītājiem, un līdz ar to arī redzamāks sabiedriskais stāvoklis bija *brīvzemniekiem*, kas savu zemi valdīja kā *vasaļi* — ar lēņu tiesībām un kaņavīru pienākumiem. Pie tiem Kuldīgas komturejā piederēja „kuršu ķoniņi”: Peniķi, Tontegodes (Pliķi), Sukanti, Dragūni (Vidiņi), Kalēji, Bertoldi. Peniķu īpašumā bija 4 arkli zemes, bet Pletenbergs 1504. g. piešķīra viņu dzimtas loceklim-kaņavīram vēl vienu arklu par izcilu varonību cīņās pret krieviem kaujā pie Smoļinas. Brīvzemnieki bija arī citos novados, piem., Salaspilī — Pitkejāņi, Vedmeri, Ķēniņi, Ļaudonā — Leimaņi, Gulbenē — Elstes, Kandavā — Tapeļņi. Daudzi no tiem pakāpeniski zaudēja savas privilēģijas, kļūdami par parastiem zemniekiem, dažiem tās atzina līdz 18. gs. Vēl citi pārtautojās: Tukuma Gaiļi, Kandavas Dumpiati. Brāļi firsti Līveni (Lieveni), kas bija ļoti lojāli Latvijas brīvvalsts pilsoņi, turēja sevi par lībiešu pēctečiem.

Lēņus piešķīra arī nelielās vienībās par dažādiem pienākumiem un pakalpojumiem. Īpatnējs gadījums zināms par 1532. g., kad Kurzemē kādam luterāņu mācītājam Īzem, kas neprata lat-

viešu valodu, piešķīra pusarkla zemes par to, ka viņš apņēmas zēnu Indriķi Kūlēnu sagatavot par latviešu mācītāju.⁸²

Mazāk privilēģēti bija tie brīvzemnieki jeb brīvnieki, kas savu zemi bija saņēmuši ne kā lēni, bet ar „*brīvības grāmatu*”, kaut arī viņi pildīja tāpat kā brīvzemnieki — vasaļi kaņavīru pienākumus. Zemnieku kārtas brīvzemniekus un brīvniekus sauca arī par leimaņiem, novadniekiem, bajāriem.

No šiem privilēģētajiem brīvzemniekiem stāvokļa ziņā jūtami atšķīrās sākumā minētie amatu pildītāji, kuņus arī dēvēja par brīvzemniekiem. Viņi bija atbrīvoti no muižas kļaušām un daļēji arī no nodevām, bet valdīja savas mājas kā citi lauku sētu saimnieki.

Skaitā neliela zemnieku kārta bija *pils ļaudis*, kas dzīvoja pilīs un muižās kā pavāri, modernieki, staļļu puīši, moderes, virtuves, istabenes u. tml.

Vislielākā zemnieku sociālā kārta bija *lauku sētu saimnieki*, kas maksāja nodevas un pildīja kļaušas. Mazāk bija *sīkzemnieku* un *iebūvnieku*, kas dzīvoja par sevi un kopa savu zemi, bet kam lauku darbiem parasti nebija ne zirgu, ne vēšu.

Sava kārta izveidojās no *laukstrādniekiem*, „kalpiem”, gājējiem, kas, būdami bezzemnieki, dzīvoja pie saimniekiem un strādāja viņu algā, lielākoties saņemdami to graudā.

Bez tam bija vēl *vaļinieki* (pirtnieki, kambarnieki) — arī bezzemnieki, kas dzīvoja kāda saimnieka telpās, atkalpodami par tām ar darba dienām, bet citādi pelnījās kā kuņrais.⁸³

Feodālai iekārta nostiprinoties, 16. un 17. gadsimts latviešu zemniekiem nozīmēja jaunu soli viņu agrākās brīvības zaudēšanā. Jau 1424. g. Valkas landtāgs bija pieņēmis noteikumus par izbēgušo zemnieku izdošanu, bet 1494. g. Rīgas bīskapijā izsludināja konvenciju par viņu *piecietināšanu pie zemes*. Bija radīta „*novada būšana*”, kas zemniekiem liedza pamest savu sētu, lai gan kungam nebija likumīgas tiesības zemnieku no viņa mājām padzīt, ja tik vien viņš neatteicās un spēja pildīt nodevas un kļaušas. Šādu iekārtu var jau apzīmēt par sākumu *dzimtbūšanai*, lai gan zemnieks nebija vēl pilnīgi beztiesīgs. Šādam stāvoklim viņš pietuvojās, kad pastiprinājās tieksme viņu piesaistīt pie muižturņa personas kā viņa pavalstnieku. Tālākais solis bija dzimtbūšanas likumīga atzīšana, pārvēršot zemnieku līdz ar viņa zemi par dzimtkunga īpašumu: Kurzemē 1617. gadā, Vidzemē 1671. gadā. (Šie likumi bija spēkā līdz 1817. resp. 1819. gadam.)

16. un 17. gs. dzimtcilvēkus gan tieši nepārdeva kā vergus, bet līdzīgi darījumi varēja notikt, pārdodot zemnieka sētu, jo tai skaitījās piesaistīts arī saimnieks ar savu saimi un mantu. Viedoklis, ka zemnieku zeme pieder muižai, sāka ieviesties jau muižu rašanās laikos, bet it sevišķi, kad muižturņi atbrīvojās no lēņu saistībām un muižas ieguva par dzimtu. Zemnieki gan joprojām turējās pie sava uzskata, ka viņu mantotā iestrādātā un koptā zeme pieder viņiem kā īpašums.

16. gs. muižnieki sāka iegūt arī *augstāko tiesas varu* pār zemniekiem, administratīvā kārtā sodot tos miesas sodiem. Zemnieki šādus sodus turēja par smagu pazemojumu. Dzirdēti izteicieni: „Tad labāk lai nocērt galvu.” Par smagiem krimināliem pārkāpumiem muižnieki varēja piespriest pat nāves sodu. Ērģemes kungi šādas tiesības izmantojuši 1518. un 1534. g., bet Kurzemē tolaik tikpat kā visi muižnieki bija sacēlušī karātavas, izmantojot savas tiesības zemniekus kārt un likt uz rata.⁸⁴

16. gs. vidū latviešu zemnieks tomēr vēl dzīvoja *savu senču dzīvi*, samierinājies ar klaušām, ja tās nebija pārmērīgi smagas — parasti 30—50 dienas gadā, kamēr gs. beigās tās jau sasniedza līdz 5 dienām nedēļā. Ar visu to viņš joprojām bija paradis *nest ieročus* (ieroču turēšanu aizliedza jau 1507. g., bet galīgā veidā 1567. un 1582. g.), bet kā *kaņavīrs* viņš piedalījās visos tā laika kaņos, kas notika viņa dzimtenē. Pārāk nopiestie zemnieki arī šais laikos prata aizbēgt pie citiem labākiem kungiem vai uz pilsētu un pat pāri Livonijas robežām, lai uzsāktu dzīvi brīvībā.

Zemnieku bēgšanu no vienas muižas uz otru, kas plaši notika vēl 18. gs., nācās grūti apturēt, kaut tā bija ar vairākkārtējiem rīkojumiem noliegta un par to sodīja ne tikvien zemniekus, bet arī muižniekus, kas aizbēgušos zemniekus pieturēja. Bēgšana pieņēmas it sevišķi pēc Livonijas kara, zemniekiem atstājot savas kaņā cietušās saimniecības. Ar to ieguva ne tikvien zemnieks, dodoties uz labāku vietu, bet arī kungam tā bija pa prātam, jo tādā ceļā viņš tika pie lieka darba spēka un turpmākā nodevu maksātāja, kaut arī ļaujot viņam, kā jaunsaimniekam — lidumniekam, pirmos gadus iekopties kā brīvniekam.

Zemnieku patstāvības apziņa un drosme parādījās arī, pretojoties muižnieku aizliegumam vest uz pilsētu pārdošanai savu ražojumu pārpalikumus. Šādas tiesības viņiem agrākos līgumos bija atzītas, piem., 1492. g. Bauskā, Mežotnē, Iecavā, bet pilsētnieki pieprasīja viņiem brīvas tirgošanās iespējas 1521. g. Valmieras landtāgā.

Kāda asiņaina sadursme ar kungiem notikusi ap 1564. g., kad bruņotie zemnieki ceļā uz Rīgu apkāva muižniekus — laupītājus, kas centās viņiem atņemt viņu pārdodamos ražojumus. 1542. g. kāds Rēzeknes zemnieks vedis darvu uz Rīgu, gan nodrošinājies ar sava kunga piekrišanu.

No zemnieku ražotām precēm Rīgas tirgotāju apgrozījumos 16/17. gs. minētas: sviests un kaņepāji, rudzi, vaski, lini, iesals, gaļa, darva, auzu salmi. Zemniekiem turpretim svarīga pārkauma prece bija sāls un dzelzs.

Smags ierobežojums zemnieka senajām ieraduma tiesībām bija landtāgu lēmumi, ka *meži* pieder kungam un tikai viņam ir tiesības tur izstrādāt kokus un medīt. Bet bija grūti šos noteikumus iedzīvināt, jo zemnieka iedzimtajā uztverē viņš dabas

doto mežu var brīvi izmantot, gan cērtot kokus savas sētas vajadzībām, gan arī medījot plēsīgos zvērus, bet savas saimes uzturam arī citus dzīvniekus.

Neraugoties uz pieaugošiem spaidiem no muižnieku puses, latviešu zemnieki savā mājas dzīvē centās saglabāt kaut daļu no savas agrākās patstāvības un pašapziņas. Šīs īpašības sevišķi izpaudās mājas godos un svētkos, dažkārt izvēršoties pārmērībā, īpaši ēšanā un dzeršanā. Bet jāņem vērā, ka līdzīgā veidā rīkojās arī muižnieki un cittautieši pilsētnieki, izpelnoties uzraudzības iestāžu pārmetumus par izšķērdīgu dzīvi. Tādus pastiprinātā mērā saņēma arī zemnieki, īpaši par to, ka kāzas tie svinot vairākas dienas un līdz ar to kavējot savus darba pienākumus. Vēršoties pret zemnieču tieksmi grezni tērpties, sekoja pat rīkojums, kas noliedza viņām valkāt zelta vai zeltīta sudraba rotas, zīdu un samtu.⁸⁵

Ka tik grezni latviešu sievietes, arī turīgās, tērpās tikai godos, izriet no kāda cita 16. gs. apraksta. Tur teikts, ka tauta Livonijā valkā vienkāršu apģērbu, īpaši pelēkā krāsā. Apavi ir liepu lūku vai ādas, atstājot tai spalvu. Sievietes rotājas ar svina, vara vai dzintara zilēm — pakariņiem. Viņu villaiņu rota ir kakla gredzens un dažādi ieaudumi un izšuvumi. Viņas staigā atlaistiem matiem, nēsā brīnišķīgas galvas rotas, ko taīsa no daudzkrāsu bumbiņām, kas līdzīgas pērlēm vai dārgakmeņiem.⁸⁶ Citos rakstos minēts, ka sievietes aukstā laikā apsien sev sarkanas vai zilās drēbes lakatu.⁸⁷

Kalpones un neprecētās sievietes valkā vainadziņus, ko gatavo, mākslīgi saaužot dažādi krāsotus zirgu sarus. Sievas galvu apsedz ar linu lakatiem, kas izausti daudzkrāsainiem pavedieniem un rotāti izšūtiem rakstiem.⁸⁸ Šie novērojumi gan nesniedz pilnīgu pārskatu par toreizējo tautas tērpu, jo raksturo to tikai dažos atsevišķos novados.

Spriežot pēc latviešu zemnieka dzīves apstākļiem šai laikmetā, viņš, ceļot savu *sētu*, būs to darījis *pēc sava prāta* un paša spēkiem, lietājot apkārtējās dabas dotos materiālus un no sentēviem mantotos darba paņēmienus. Būs gadījies, ka vienu otru reizi viņam būs palīdzējis kāds vietējais amatnieks, lietājot kādu jauninājumu konstrukcijās vai formās, ko viņš bija apguvis, muižās strādājot. Laukos izaugušā latviešu amatnieka rokās šie paraugi tomēr bieži tādā mērā pakļāvās sētas iemītnieku vajadzībām un gaumei, ka tie organiski ieplūda pašas tautas izkoptajās tradīcijās. Jāņem vērā, ka latviešu lauku ļaudis visumā bija visai atturīgi pret nepārbaudītiem jauninājumiem, kas nāca no ārienes, sevišķi no muižām.

Par tautas *gara dzīvi* šajā laikmetā liecina *tautasdziesmas*, ko dziedāja svētkos, godos un arī ikdienā. Tās bija mantotas no senākām paaudzēm, kā arī no jauna sacerētas vai pārveidotas, ieguldot tajās tautas pārdzīvojumus, novērojumus, atziņas un pamācības.

Katoļu baznīca viduslaikos nebija spējusi sev piesaistīt latviešu zemniekus tik cieši, ka viņi ar to jau būtu pilnīgi saauguši. Tā prata viņiem gan pietuvoties ar savu rituālu, mistiski-maģisko noskaņu, svēto kultu u. c. ārējiem līdzekļiem, ko tauta varēja pieskaņot saviem senajiem ticējumiem. Līdz ar to katoļu baznīca pa daļai ieguva zemniekos piekritējus, visumā neatbalstot muižnieku uzkundzēšanās tieksmes, pārāk neapgrūtinot tautu ar ticības mācībām un svinot daudz svēto dienu, kas atbrīvoja no muižas darbiem. Katoļticības elementi pat atstājuši dažas pēdas latviešu tautasdziesmās, piem., dievmātei Marijai, tautas mutē dēvētai par Māru, dažreiz aizstājot Laimu (Biezais), varbūt arī senatnīgu Māru (Brastiņš) un tajās iekļūstot katoļu svēto vārdiem. Šis parādības tomēr nespēja radīt tautā jaunu reliģisku ievirzi. Arī *reformācija*, kas Latvijā sākās 1522. g., ne arī vēlākā pretreformācija (no 1582. g. līdz 17. gs. sākumam) nespēja panākt, lai tauta atmestu senču reliģisko uztveri, ierastos ticējumus un ar tiem saistītās paražas. Tā jo-projām turēja cieņā svētos kokus un birzis, bet savās sētās turpināja dzīvot pagānisma tradīcijās, noliekot upurus, un, tām sekojot, nereti apglabāja mirušos ārpus draudžu kapiem. Guldot mirušo zemes klēpī, tam iedeva līdz rīku, ar kuŗu strādādams viņš aizsaulē varēs sevi pasargāt no nabadzības. Ticēja, ka viņš aiziet citā, labākā pasaulē, kur varēs atbrīvoties no saviem kalpinātājiem. Tāpēc viņam iedeva līdz arī asu cirvi.⁸⁹

Skolas izglītību rets latvietis varēja iegūt pirms 16. gs. vidus, kad ordeņa valsts sāka dibināt skolas dažos lauku novados. 1558. g. landtāgs nolēma ņemt no zemniekiem īpašu skolas nodokli, ko tautā iesauca par „skolas naudu”. Bet skolas bija ierīkotas reti kur, un tās apmeklēja tikai neliels skolnieku skaits. Mācību iespējas raksturo agrāk minētais gadījums ar mācītāju, kas apņēmas latviešu zēnu sagatavot mācītāja amatam, saņemot par to lietāšanai zemesgabalu.

Reformācija, kas tautai pirmā laikā likās esam kungu uzspiests nepatīkams jauninājums, tomēr iezīmēja sākumu latviešu valodas lietāšanai dievkalpojumos un skolās, kam sekoja arī grāmatu iespiešana latviešu valodā.

Šeit minētās ziņas, ka tauta par spīti smagiem darbiem svešu kungu kalpībā varēja turpināt savu īpatnējo dzīves veidu, neatstājoties no savas kultūras mantojuma, pelnī ievēribu īpaši tāpēc, ka 16. gadsimtā un 17. gs. pirmajā pusē Latviju piemeklēja smags *kaŗu posts*, kas nežēlīgi skāra latviešu zemnieka dzīvo spēku un mantu. Kamēr spēcīgākie latviešu vīri cīnījās kareivju rindās, iebrucēji, dedzinot un laupot, pārstaigāja plašus Livonijas apgabalus, iedzīvotājus nokaujot, spīdzinot vai aizvedot gūstā. Kas laikā aptvēra briesmas tuvojamies, centās paglābties mežos. Svešo iebrucēju nežēlībai parasti vēl sekoja bads un mēris. Kam laimējās palikt dzīvam, tam nereti bija jāatsāk savas zemkopja gaitas no nekā. Trūka maizes, sēklu,

lopu, nācās no jauna iekopt tīrumus, celt ēkas. Nav brīnums, ka šādos apstākļos viens otrs pameta savu izpostīto sētu un sāka jaunu dzīvi citā vietā kā līdumnieks, attālāk no kaŗa ceļiem, kur viņš bija mazāk apdraudēts un jutās drošāks. Ja kādam sēta agrāk bija atradusies ciemveida apmetnē, tam pēc tās izpostīšanas varēja rasties noteikta vēlēšanās apmesties savrup, kur vairāk bija pasargāts no laupītājiem un sirotājiem. Ciemati ar vienkopus novietotām sētām parasti bija arī kāda ērtāka satiksmes ceļa tuvumā, tātad sirotājiem vieglāk aizsniedzami un lielāko laupīšanas iespēju dēļ vairāk iekārojami. Jaunu viensētu rašanos veicināja arī mēŗa epidēmijas.

Jauno savrupsētu apbūve prasīja ilgāku laiku, kā arī atteikšanos no miera laikos parastajām ērtībām, nereti aprobežojoties ar pagaidu rakstura primitīvām celtnēm. Tām tomēr parasti nācās kalpot ilgāku laiku, nekā cēlēji bija paredzējuši. Šķiet, ka, iekārtojot jaunu saimniecību, vispirms saslēŗa vārāmo namiņu: ja to aplāja mizām un velēnām, tur varēja pagaidām arī mitināties pavarda siltumā. Ziemai drošāka mītne bija guļbūvē celts nams, it sevišķi no tā atdalītā, ar krāsni apsildāmā istaba. Bet varēja arī gadīties, ka, gaidot ienākam jauno raŗu, zemkopis vispirms uzcēla riju, lai varētu pienācīgi izkult savu labību. Kad šāda ciešā guļbūvē uzcirsta rija nebija piesērsta, tās plašā telpa ar savu iedarbīgo krāsni bija īsti piemērota ziemas dzīvei, bet krāsns — ēdiena gatavošanai. Šādos apstākļos dabīgā gaitā radās dzīvojamā rija, ko rakstu ziņas piemin kopš 17. gs. Šis dzīvokļa veids, kas kļuva par igauņu tipisko mītņi, vietām arī latviešu sētās Vidzemē palika par ilgstošu dzīvokli, piešķiŗot tām savu atšķiŗīgu raksturu. Jauniekārtotās pēckaŗa sētās, kā tajās, kur dzīvoja īpašās istabās, tā arī tur, kur dzīvoja rijās, radās viena pēc otras arī pārējās ēkas un telpas, kas latviešu zemniekam viņa saimniecībai un dzīvei likās esam nepieciešamas: pacēlās klētis, kūtis, pirts, bet rijai pievienoja piedarbu, gubeni un pūnes.

Tā kā šādas toreizējās jaunsaimniecības galvenokārt saistās ar kaŗos cietuŗiem apgabaliem, lai būtu ņeit kopsakarīgi minēti novadi, kas īpaši bijuŗi postījumu piemeklēti. Pirmais iebrukums Livonijā 16. gs. notika cara Ivana III laikā, kad 1501. g. krievi līdz ar tatāriem, kas ietilpa viņu kaŗaspēkā, izpostīja Alūksnes apgabalu un aizvirzījās tālāk līdz Gaujienai, Ēŗģemei un Trikātai. Ordeŗa mestram Pletenbergam izdevās iebrukumu apturēt, bet plašākā un smagākā veidā tāds notika Ivana IV Briesmīgā vadībā 1558. g., kad bija izbeidzies ar krieviem agrāk noslēgtais pamiers. Postījumu ceļš ņoreiz iezīmējās divos virzienos. Viens — kā pirms 50 gadiem — gāja caur Alūksnes rajonu uz Gulbeni, Gaujienu, Trikātu, bet tagad turpinājās caur Smiltēni un Piebalgu, sasniedzot Rīgu. Otrs sākās Ludzas un Rēzeknes novadā un gar Daugavu, caur Daugavpili un Koknesi arī pievirzījās līdz Rīgai. Labi nocietināto Rīgas pilsētu

krievi nespēja ieņemt. Viņi turpretim uzvarēja ordeni kaujā pie Lugažiem 1560. g., kur krita ordeņa galvenie pavēlnieki, ar ko arī izšķīrās Livonijas valsts liktenis: tā 1561. g. padevās Polijai, bet Kurzeme un Zemgale kļuva par hercogisti Polijas protektorātā.

Šai posmā cīņas turpinājās, ordeņa vietā Polijai vadot kara darbību.

Cīņas šajā laikā norisinājās īpaši ap pilīm. To aprakstos atzīmējama kādas *rijas* pieminēšana: 1562. g. Krimuldā, archibīskapa pārstāvi sagaidot, *latviešu kaņavīri*, pils vārtsargi, brašā stājā bijuši nostādīti pie rijas (kā liekas, muižas rijas). Minēts, ka viņi bijuši ietērpti „vāciešu drēbēs” (mundieņos).⁹⁰ Citur teikts, ka latviešu kaņavīri vispārīgi bijuši apgādāti ar krūšu un muguras bruņām un ka viņu galvenais ierocis bijis šķēps. Kad ieviesās šaujāmie ieroči, latviešu kaņaspēka daļās bijuši arī veikli strēlnieki. Kaut Kurzemē kopš 1567. g. zemniekiem bija oficiāli noliegts nēsāt ugunsieročus, 1601. g. sarakstā par Piltenes zemniekiem tomēr minēts, ka no kaņaklausībai padotajiem 56 vīriem sešiem bijuši „stobri”. (Toreiz arī kārtējā armijā bises esot bijušas tikai 10% no kaņavīriem.)⁹¹ Ir saprotams, ka kaņu un nemieru laikos zemnieki bija atkal pieraduši turēt ieročus, īpaši lai paši sevi aizsargātu, kā viņi to bija darījuši senākos laikos. Pastāvošām varām tas tomēr nebija pa prātam, aiz bailēm, ka ieroči netiktu vērsti pret tām, kā tas vietām partizānu cīņās jau bija noticis, jo zemnieki kaņa darbībā sekoja arī saviem politiskajiem ieskatiem.

1577. g. Ivana Briesmīgā personīgā vadībā notika *jauns iebrukums* Livonijā. Straujā gājienā, no 27. jūlija līdz septembra vidum, krievi izpostīja un izlauņīja Ludzu, Rēzekni, Daugavpili, Krustpili, Ļaudonu, Cescvaini, Bērzauni, Kalsnavu, Koknesi, Aizkraukli, Lielvārdi, Gulbeni, Tīrzu, Piebalgu, Ērgļus, Raunu, Cēsis, Burtņiekus, Smiltēni, līdz ar šo vietu apkārtni. Nepadevās pati Cēsu pils: tās iemītņieki 6. septembrī paši to uzspridzināja, apzināti ejot bojā un krieviem atstājot pils drupas. Bet drīz pēc tam latviešu kaņavīri sava virsnieka Bīrinka vadībā devās prettriecienā un atņēma iebrucējiem Cēsis līdz ar pili, kā arī Āraišus („Vecās Cēsis”), Straupi, Turaidu, Burtņiekus, Ungurpili, Limbažus. Pilīs viņi iekļuva ar zemnie-

ku kaŗavīru apķēribu, pagatavojot redeļu kāpnes un pa tām pārkāpjot pils mūrūs. Cēsu pilī turpretim viņi ielauzušies pēc tam, kad kāds viņu atslēdznieks atmūķējis pils vārtu atslēgu.⁹²

Dziļāk iejūtoties tā laika apstākļos, kad iebrucēji krievi vairākkārt bija izpostījuši un izlaupijuši Vidzemes svarīgākos centrus un to apkārtni, visnežēlīgākajiem paņēmienu spīdzinādami cilvēkus un iznīcinādami viņu dzīvības, daudzus arī aizvezdami sev līdz kā gūstekņus kopā ar viņu saražotiem pārtikas līdzekļiem, lopiem un citu mantu, atklājas neaprakstāms posts. Tas sevišķi skāra latviešu zemniekus. To dēļ cīnījās un krita kaŗavīru rindās, bet zemkopjiem no jauna iznīcināja viņu sētas, ko viņi 16. gs. pirmajā pusē, atelpas laikā starp kaŗiem, bija paspējuši atjaunot. Šo postu vēl smagāku padarīja mēris, kas ap 1550. gadu Livonijā bija plosījies 5 gadus, bet 1578. g. no jauna prasīja lielus upurus.

Grūti nācās cerēt, ka pēc tik lieliem zaudējumiem latviešu zemnieks varēs atkal atgūt spēkus un turpināt savās sētās kopt savu zemi, lai uzturētu sevi un savu saimi, kā arī pārējos lauku un pilsētu iedzīvotājus. Tas tomēr notika: latviešu dzīvais spēks ne tikvien neiznīka, bet simts gados pieauga 1,7 reizes un divsimt gados pat 2,8 reizes.

Daļēji šī posta apmēri izpaužas aptuvenos skaitļos par iedzīvotāju daudzumu Latvijā ap 1550. un ap 1700. g., ko sniedz E. Dunsdorfs.⁹³ Viņš min, ka Ivana Briesmīgā postījumos un tiem sekojošā mērī Vidzeme līdz apm. 1600. g. zaudējusi trešo daļu iedzīvotāju, Latgale mazliet vairāk, bet Kurzeme un Zemgale tikušas skartas mazākā mērā. Izslēdzot no šiem skaitļiem pilsētu un muižu iedzīvotājus un pievienojot no E. Dunsdorfa saņemtos datus par 18. gs. beigām,⁹⁴ iegūstams šāds aptuvenš pārskats par latviešu zemnieku skaitu.

Zemnieku skaits	ap 1550. g.	ap 1600. g.	ap 1700. g.	ap 1800. g.
Vidzemē	158 000	110 000	138 000	226 000
Kurzemē un Zemgalē	128 000	96 000	198 000	342 000
Latgalē	86 000	56 000	98 000	161 000
Kopā	372 000	262 000	434 000	729 000

Šie skaitļi norāda, ka no Ivana Briesmīgā iebrukuma sevišķi smagi piemeklētajā Latgalē zemnieku daudzums ap 1700. g. jau pārsniedza 1550. gadam aplēsto, bet vēl lielākā mērā tas noticis Kurzemē un Zemgalē. Visgrūtāks bija Vidzemes liktenis, kur vēl nebija sasniegts 1550. g. daudzums. Simts gadus vēlāk, ap 1800. g., zemnieku skaita pieaugums kopš 1550. g. bija Vidzemē 43 %, Kurzemē un Zemgalē pat 167 %, bet Latgalē 89 %. Šie skaitļi no vienas puses liecina par smagu traģēdiju latviešu tautas gaitās 16. gs. otrā pusē, bet arī pauž par latviešu zemnieka lielo vitālo spēku, kas parādījās 200 gados, viņu kopskaitam pieaugot par 130 %.

Minētajās E. Dunsdorfa statistiskajās aplēsēs atrodami arī daži dati par sētu un zemnieku saimniecību citiem *apbūves veidiem* šī laikmeta dažādos periodos un atsevišķos novados. Papildinot viņa citētā darba 216. lpp. sniegto tabulu par 1550. g. ciematiem un mājām Vidzemē ar datiem, kas raksturo citus apgabalus, rodas šāds pārskats par 16. gs. (par ciematiem apzīmētas kā atsevišķas sētas resp. mājas, tā arī pušelnieku veidotie sētu puduži):

	Lauku sētas resp. mājas	Ciemati	Vidējais sētu skaits ciematā	Viensētu % no ciematu kopskaita, ja pušelnieku ciematos bija vidēji 3 sētas
Vidzemē	17 800*	15 000	1,2	90%/o
Kurzemē un Zemgalē	22 500	15 500	1,4	77%/o
Latgalē	6 700	4 500	1,5	73%/o
Pa visu Latviju	47 000	35 000	1,4	80%/o

* nav ieskaitīti ap 500 sīkzemnieki.

Pušelnieku sētas bija radušās uz agrāko viensētu zemes, to sadalot divās, trīs, retos gadījumos vēl vairāk saimniecībās. Pušelnieki patstāvīgi apstrādāja savu zemesgabalu, uzcēla uz tā savas ēkas, bet agrākajai viensētai uzliktās klaušas un nodevas pildīja kopīgi. Par šādu satuvinātu sētu rašanos uz agrākās kopējās zemes liecina arī šo sētu nosaukumi, kā piem., Vec- un Jaunvagari, Kalna- un Lejassmīdes, Liel- un Mazspreņi u. c. Šādu sētu apbūve nereti saplūda šķietamā vienībā, kas tad varēja iegūt ciemata apzīmējumu. Līdzīgi ciemati arī radās, ja kādu sētu sadalīja mantinieku starpā.

Par iepriekšējās tabulās izmantotajiem revīziju datiem E. Dunsdorfs gan piemin, ka tos nevarot atzīt par pilnīgiem, bet pēc viņa vērtējuma par pušelnieku zemāko robežu varētu pieņemt ap 10 % no ciematu skaita.⁹⁵

No šeit aprādītajiem skaitļiem izriet, ka 16. gs. vidū iedzīvotāju vidējais skaits *sētā* bijis: Vidzemē 8,8, Kurzemē un Zemgalē 5,7, Latgalē 12,8, bet pa visu latvju zemi caurmērā 7,9.

Par Vidzemi ir iespējams salīdzināt datus par lauku saimniecībām pirms Ivana Briesmīgā iebrukumiem un pēc tiem, t. i. ap 1550. g. un 1600. g. Izrādās, ka starplaikā, kaņiem plosoties, galīgi iznīcinātas vai nopostītas un nav vairs atjaunotas 4600 sētas — pāri par ceturto daļu no visa pirmskaņa skaita. Turklāt zaudējumiem jāpieskaita vēl tās, kas gan bijušas nopostītas, bet tikušas tālāk apsaimniekotas un pamazām atjaunotas. Lai gan nav noteiktu ziņu par šādu saimniecību skaitu, liekas, ka to nav bijis mazāk par galīgi iznīcinātajām. Tā latviešu zemnieks šo iebrukumu postā līdz ar dzīvo spēku un mantu zaudēja arī lielu daļu no savām dzīvei nepieciešamajām mītnēm — lauku sētām.

Nepietiekami noskaidrots ir vēl jautājums par šī laikmeta

ciemiem, to sastāvu, veidu, daudzumu un izplatību Latvijas teritorijā. E. Dunsdorfs gan izstrādājis karti, kur parādīti ciemu un viensētu apgabali Vidzemē 16. un 17. gs., bet trūkst norādījumu par to sastāvu un daudzumu, bez tam pilnīgi trūkst datu par Vidzemes vidieni. Izmantotajos dokumentos ciemi pieminēti muižu vairumā jūrmalas joslā, ieskaitot Ikšķili, Ropažus, Allažus, Siguldu, Straupi, Augstrozi un Aloju, ko varētu skaitīt par libiešu novadu. Tāpat ciemi ir gar Igaunijas robežu: Rūjienā, Alūksnē un pa daļai Ērgemē, bet atsevišķi ciemi sastopami Lubānā un Madlienā. Turpretim Cēsu-Raunas-Trikātas-Valmieras-Burtnieku novadā un pa daļai Ērgemē muižu vairākumā atzīmētas viensētas. Par pārējiem novadiem nav ziņu. Šai kartē melnie laukumi nenozīmē, ka tur bijuši tikai ciemi, kā tas varētu likties, to uzlūkojot. Tie apzīmē novadus, kur muižu vairākumā bijuši *sastopami ciemi*.⁹⁶

Vēlākajā 1750. g. arklu revīzijā Gulbenē, par ko augšminētajā kartē ziņu trūkst, minēti 6 ciemi ar 7 līdz 20 ciematiem katrā. Šie ciemati savukārt pārsvarā sastāvēja no pušelniekiem. Piem., Utāna ciemā bija 12 ciemati ar 23 sētām. No tām 2 bija viensētas, bet 7 ciematos bija 2 saimniecības un 3 ciematos 3 saimniecības.⁹⁷ Katram ciematam atzīmēts arī arklu skaits, kas svārstās no 1/4 līdz veselam arklam, bet nav ziņu par ciemu apbūves veidu.

Par to var mēģināt iegūt pieturas punktus šādā veidā. Pēc tā laika Lielā zviedru kadastra datiem Vidzemes sētā ap 1700. g. bija vidēji ap 8,7 iedzīvotāju, bet uz katra iedzīvotāja 0,73 ha tīruma, tātad pa visu sētu 6,35 ha tīrumu.⁹⁸ Kaimiņu tīrumiem tieši saskaņoties, atstatums starp sētu apbūvētām daļām varēja būt ap 250 m, ja tīrumu kopējais laukums bija kvadrātam līdzīgs, bet ap 150 m, ja tā gaņums bija 2—3 reizes lielāks par platumu un sētas ēkas, kā tas parasti notika, bija uzceltas pēc iespējas centrālā vietā lauku parocīgai apsaimniekošanai. Abos gadījumos šādas savrupētas nepiešķīra ciemam sabiezinātas apbūves raksturu, tikai pušelnieku sētu apbūve dažkārt būs ciešāk satuvinājusies, apvienojot pušelnieku ciematu celtnes kādā kopējā pudurī. Ciešāk varēja būt sabūvētas sīkzemnieku, amatnieku u. c. iebūviešu sētas, ietilpstot ciema sastāvā, bet to skaits nebija liels. Šķiet, ka ciema apzīmējumu un nosaukumu būs ieguvusi kopsakarīgas kultūraugsnes platība, kur saimniecību apstrādātie lauki viscaur saskārās un šādā plaši pārrēdamā ārā laukos bija saceltas dažāda veida savrupētas. Tādā izklaidus apbūvē atstatumi starp kaimiņu sētām bija pietiekami, lai katra saime savos darbos un mājās dzīvē varētu par sevi netraucēti rīkoties, izvairoties no nevēlamām parādībām, kas saistītas ar dzīvi barā. Liekas ticami, ka sētas glītuma un vēlamās savrupības dēļ būs bijušas ietvertas kokos, bet visu šāda ciema teritoriju būs apjozušas pļavas, ganības vai meži, kas nōrobežoja to no izklaidētām savrupētām, līdum-

saimniecībām vai citiem ciemiem. Ciešāk bija apbūvēti zvejnieku ciemi un novadu centri.

Nav norādījumu, ka Latvijā sastopamiem ciemiem būtu bijusi sava īpaša *administrācija*, jo tie ietilpa pagastos. Tikai par ķoniņu ciemiem Kurzemē, ko valdīja atsevišķas dzimtas, minēts, ka tiem ir savs vecākais. Nav arī ziņu, ka ciemos pastāvējis kāds kolektīvas saimniekošanas veids. Paretam gan tuvākie kaimiņi kopā ganīja lopus mežos, norās un atmatās. Pļavas gabali katrai saimniecībai bija savi, kaut tie atradās ārpus saimniecību tiešajām robežām. Nodevas un kļaušas ciemu zemniekiem uzlika katram savas, tikai pušelnieki tās pildīja kopīgi par agrāk nesadalīto zemi. Vienīgi kādā 15/16. gs. zemesgrāmatas fragmentā ir atrasta atzīme, ka Rūjienā kādam ciemam bija jādod kunga tiesai 23 mārkas gadā un viens vērsis.⁹⁹

Labi pārredzamais satuvinātu viensētu sakopojums, ko apzīmēja par ciemu, kaut arī tas nebija administratīva vienība, vietējām varām tomēr nodereja par parocīgu lauku apmetņu iedalījumu, kārtojot nodevu un kļaušu lietas, arklu revīzijas u. tml. Tā ciemi ar saviem īpašajiem vietvārdiem iegājuši arī vēstures dokumentos, kaut tajos ietilpstošās sētas būtībā neatšķīrās no plašāk izkļiedētajām savrupsētām.

Ka ciems un ciemats nebija noteikts jēdziens, liecina daži dokumenti, kur šie apzīmējumi lietoti pretrunīgi, pat nelielā laika atstarpē. Tā, piem., par Mūrmuižu pie Valmieras 1601. g. atzīmēts, ka zemnieki dzīvo ciemos, bet 1628. g., ka dzīvo atsevišķi. Bet par Blomi Smiltenes novadā 1638. g. teikts, ka dzīvo atsevišķi, turpretim 1681. g. mērnieks raksta, ka tur ir Kaiberes „by”, t. i. ciems. Šis ciems būs bijis tāds pats satuvinātu savrupsetu savirkņējums starp ceļu un Abula upi, kā tas bija saglabājies līdz nesenajai pagātnei.¹⁰⁰ Jau minēts, ka par ciemu pat apzīmēta vieta, kur atradās tikai viena saimniecība, tātad savrupseta.¹⁰¹

Nav iemesla pieņemt, ka arī ciemi, kas *Kurzemē* pastāvējuši 16. gs., nebūtu bijuši satuvinātu savrupsetu sakopojums. Talsu apr. Ārlavas draudzē minēti 20 ciemi, kas 17. gs. pārvērsti par muižām.¹⁰² Piltenes bīskapijā 1582/83. gadā atzīmēti 113 ciemi (1585. g. turpretim tikai 92), kas sastāvēja no 7—10 ciematiem katrs (vienā gan ietilpa 18 ciemati). Katrā ciemā bija arī 1—3 sīkzemnieki. Izmantojot visus par Piltenes bīskapiju saglabājušos datus un pieskaitot arī zvejnieku ciemus un pušelniekus, var pieņemt, ka 16. gs. beigās tur bija ap 1500 ciematu ar 1700 sētām.¹⁰³ No šiem ciematiem viensētas bija 1300, ja pārējie sastāvēja no 2 pušelniekiem, bet 1400, ja pušelnieku ciematā bija 3 sētas.

Šeit minētajos skaitļos par zemniekiem un viņu saimniecībām Latvijas teritorijā līdz ar latviešiem ietilpst arī dažas *citas tautības*, kaut gan skaita ziņā 16. gs. vidū tās bija maz nozīmīgas zemkopju kopskaitā. To starpā visvairāk bija *lībiešu*:

Vidzemē 15 000 (1500 sētās) un Piltenes novadā 1 400 (160 sētās); trūkst ziņu par Engures novadu. Neliels skaits t. s. *krievu* dzīvoja Bauskas apkārtnē. Tie, kā citā vietā aizrādīts, bija cēlušies no kaņģustekņiem votiem (somugriem no Ingridas aiz Peipusa ezera), ko ordeņa mestrs 1445. g. bija nometinājis Bauskas tuvumā. Nav noteiktu ziņu par 16. gs. *krievu*, *igauņu* un *leišu* tautības zemniekiem Latvijas teritorijā. Tie būs apmetušies savos robežapgabalos, visvairāk gan igauņi. Ka šo tautu īpatnības izpaudušās viņu apdzīvotajās vietās, redzams no atšķirībām lauku celtniecībā, kas tur bija saglabājušās līdz pat 19. gs. vidum. Tās tiks aplūkotas nākamajā nodaļā, bet šeit lai būtu īsumā minēts, ka lībiešiem un igauņiem raksturīgās apmetnes bija ciemi, votu mītnes bija dzīvojamās rijas, bet Latgalē, gan vēlākos laikos, krievu ietekmē izveidojās sādžu iekārta un īpašie rotājumi ēku arhitektūrā.

Cittautu īpatnības apmetņu un mītņu izbūvē turpināja izteikties arī vēl pēc tam, kad šīm tautām, dzīvojot spēcīgākas tautas vidū, nācās iekļauties tās kultūrā. Tā Latvijā ciemveida apmetnes tikai pakāpeniski izzuda seno lībiešu un igauņu apdzīvotajos novados. Laiku gaitā Latvijas laukos ciemveida apbūve kļuva par retu parādību. Ir noskaidrots, ka ciemu skaits Latvijā it sevišķi samazinājies pēc kaņu postījumiem. Jaunu savrupsetu rašanās sakņojās latviešu zemnieka individuālajā pieejā savas dzīves un saimniecības kārtošanā. Tā sevišķi izpaudās, kad viņam nācās, apstākļu spiestam, uzsākt „jaunu dzīvi”.

Iepriekšējās nodaļas noslēgumā jau īsumā atzīmēts, ka līdz ar Livonijas valsts padošanos Polijas karalim Sigismundam II Augustam 1561. g. Kurzeme un Zemgale kļuva par hercogisti Polijas protektorātā. Rīgas pilsēta turpretim paturēja savu patstāvību vēl līdz 1581. g., kad arī tā padevās Polijai. Pa to laiku dāņi, Krievijas cara Ivana IV atbalstīti, bija ieguvuši Ziemeļkurzemi. Igaunijā tai laikā valdīja dāņi, zviedri un somi, bet labu tiesu no tās bija ieņēmis Ivans IV, kas tiecās savu valsti paplašināt līdz Baltijas jūrai.

Tādos apstākļos poļiem nenācās viegli nostiprināties jauniegūtajā teritorijā un tur nodibināt savu kārtību. Turklāt rēlātīvi miera apstākļi iestājās tikai pēc krievu pēdējā iebrukuma 1578. g., bet ar 1600. g. atkal sākās kaņa darbība, poļiem cīnoties ar zviedriem, kas 1621. g. sava karaļa Gustava II Ādolfa vadībā ieņēma Rīgu un nostiprināja savus iekarojumus Altmarkā noslēgtajā pamierā.

Šie īsumā minētie politiskās vēstures notikumi latviešu zemniekam lika atkal un pat vairākkārt piedzīvot kaņa šausmas, postījumus, badu un mēri, kas bija tik nežēlīgā veidā viņu piemeklējuši Livonijas patstāvības beigu posmā. Biežās varu maiņas lika tam dzīvot neziņā, kas dzimtajā zemē būs nākamais noteicējs. Kaņus izcīnot un sirotāju uzbrukumos latviešu zemnieki gāja bojā ne tikvien savās sētās, bet tiem nācās stā-

ties arī kaņavīru rindās. Pretojoties nevēlamām varām, viņi beidzot kļuva arī par partizāniem un patstāvīgiem cīnītājiem, aizstāvot savas sētas, saimes un mantu.

Zemes iztīrīšanā no krievu iebrucējiem svarīga loma bija latviešu kaņavīriem, kas kroņa (domēņu) muižās tika iesaukti pa vienam no 20 zemniekiem, atbrīvojot iesauktos un viņu ģimenes no dzimtbūšanas.¹⁰⁴ Tas bija nozīmīgs solis latviešu sabiedriskā stāvokļa pacelšanā, jo kroņa zemnieku nebija mazums pēc tam, kad valsts bija pārņēmusi arī privātās muižas, kuŗu īpašnieki bija izrādījuši poļiem pretestību.

Saimnieciskā ziņā turpretim latviešu zemnieks nekādus uzlabojumus nepiedzīvoja, jo poļi centās no iekārotās zemes gūt pēc iespējas daudz ienākumu, kā valsts, tā arī savām privātajām vajadzībām. Vietējie vācieši tāpēc mēdza teikt: poļi un leiši ienākuši ar koka kaņotēm un bļodiņām, bet aiziet ar sudraba traukiem. 1582. g. Varšavas seims gan iecēla īpašu komisiju, kuŗai bija jāpārbauda muižnieku tiesības, jāsamazina zemnieku klaufas līdz ar nodevām un jāierobežo miesas sodi. Sakarā ar karaļa Stefana Batorija nāvi šo nodomu tomēr neizdevās īstenot. Visumā poļu administrācija gan bija stingri noskaņota pret vācu muižniekiem, bet savā samērā īsajā pastāvēšanas laikā maz ko spēja panākt. Vācieši visiem spēkiem turējās pie viņu nodibinātās kārtības, ko, viņiem kapitulējot, esot garantējis Sigismunds II Augusts.

Tā arī neveicās ar nodomātām *tiesu reformām*. Nelūkojoties uz toreizējām humānisma idejām, zemnieku stāvoklis ne tik vien neuzlabojās, bet dzimtbūšana pat vēl vairāk nostiprinājās, muižniekiem atsaucoties uz savām privilēģijām.

Pretreformācijas laikā izpaudās zināma gādība, lai latvieši savus bērņus varētu sūtīt *skolās*, bet tai bija maz panākumu. Kā šī laikmeta svarīgs ieguvums latviešu gara kultūrā minama 1585. g. iespiestā, pirmā līdz šim zināmā grāmata latviešu valodā — Kanīzija katoļu katechisms.

Poļu valdīšana *Vidzemē* ilga ap 60 gadu, bet miera apstākļos tikai kādus 20 gadus. Kamēr Vidzemē viņi rīkojās diezgan patvaļīgi, *Kurzemes* hercogistes pārvaldē viņi maz iejaucās.

Par Kurzemes zemnieku saimniecībām šajā laikmetā Kurzemes galma padomnieks Laurentijs Millers (Müller) sniedz šādu aprakstu: „Aršanai zemnieki lietā koka arklu ar vieglu dzelzi (lemesi), ko var vadīt ar vienu roku, lai gan vagas tam ir seklas. Šķūņiem viņi ir piebūvējuši sevišķu labības kalti, ko sauc par riju. Tajā ir liela akmens krāsns kā maizes ceplis. To nokurina līdz kvēlei, pēc tam tā stāv silta vairākas dienas. Šo riju viņi piekaŗ pilnu ar labību uz gaŗām kārtīm. Kad tā siltumā izkalтусi, to izkuļ ar nūju, no kā graudi ātri un tīri izbirst. Šī viņu labība sevišķi labi turas, tāpēc to ved kuŗos uz Spāņiju un līdz Indijai.” Millers attēlo arī latviešu alus darīšanas veidu, pieņemot, ka alus sevišķi labi garšojo un arī ārzemnieki to lab-

prāt dzerot.¹⁰⁵ Dažas tā laika zemnieku celtnes Rīgas Pārdau-gavā redzams 16. att. Kāda poļu laika piemiņa saglabājusies latviešu zemnieku uzvārdiem piekabinātās galotnēs: tā Resnie toreiz sāka saukties par Resnēviciem, Braiski par Brašnēviciem, Bērziņi par Berzinskiem u. tml.

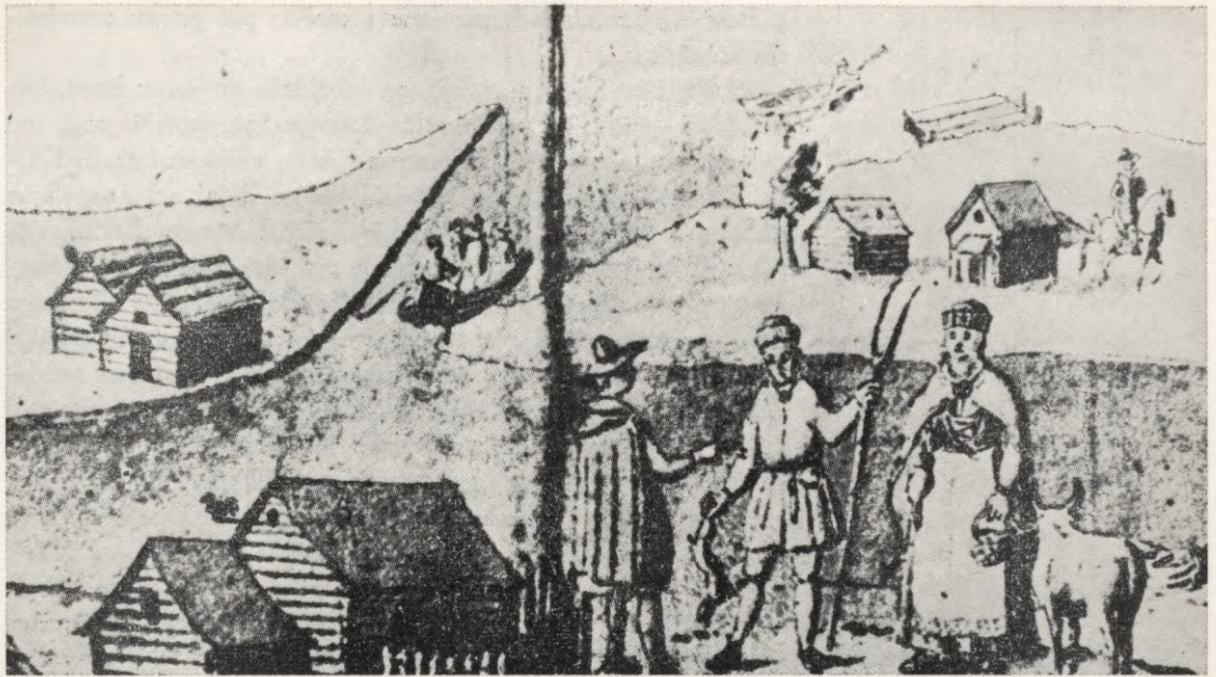
Ilgstoši poļu administrācija pastāvēja Latgalē. Polija ieguva Latgali pēc Livonijas kapitulācijas un to paturēja arī zviedru-poļu karā izbeidzoties 1629. g. I Ziemeļu karā krievi gan Latgali okupēja laikā no 1654—1667. g. un sāka tur noietināt krievu zemniekus, bet Polija to atguva 1677. g. Polijas seims no Latgales izveidoja *Inflantijas hercogisti*, kas bija pakļauta Polijas karalim.

Inflantijā agrārie un tiesiskie apstākļi atšķīrās no tiem, kas pastāvēja pārējā Latvijas teritorijā. Zeme tur bija sadalīta starp 60 muižnieku dzimtām, no kuŗām puse bija vāciešu. Šie muižnieki jutās kā patstāvīgi valdnieki, kaut formāli bija karaļa vasaļi. Kaut zemniekiem nodevas un klausas bija mazākas nekā pārējā Latvijā, muižnieki noplicināja zemniekus savos personīgajos karos, izpostot viņu saimniecības un aizdzenot lopus.¹⁰⁶ Ir saprotams, ka tādos apstākļos zemnieku naids pret viņu kungiem dažreiz izvērtās varas darbos.

Zīmīgas ir ziņas, ko sniedz mācītājs Engelke par tā laika apstākļiem Latgalē.¹⁰⁷ Rēzeknes stārasta poļa Karkofska medību suns bija pakāries zemnieka izliktās zaķu cilpās. Zinādam, ka viņu pašu par to pakārs, zemnieks aiznesis beigto suni uz 2 jūdzes attālo cita muižnieka — fon Ungerna zemi. Saņēmis ziņu, ka suns atrasts tur, Karkofskis ar saviem ļaudīm uzbruka Ungerna muižai un tās zemniekiem, aizdzina 700 lopus un, kad Ungerns aizstāvējās, norīkoja algotņus tatārus, kas nogalināja Ungernu līdz ar visiem, kas viņiem pretojās. Tālākā gājienā Karkofskis izlaupijis arī Cēsaines, Praulienas un Lazdonas muižu, nogalinot to aizstāvjus. Vēlāk zemnieki, atmaksājot par šiem varas darbiem, nosituši Karkofski ar sievu un bērniem. Drausmīgā notikuma apraksts beidzas ar vārdiem: „Tāda bija tiesa un taisnība, un tādu piemēru bija daudz.” Nav jābrīnās, ka jau zviedru-poļu kara pašā sākumā Rēzeknes muižnieki nolēma labprātīgi padoties zviedriem.

Kā redzams, šajos laikos zemnieki bija varmācību demorālīzēti. Viņi bija pieraduši pie varas lietāšanas, ne tikvien cīnoties rēgulārā karaspēkā, bet arī uz savu roku iejaucoties cīņās kā partizāni. Sākumā viņi to darīja poļu pusē, cerēdami tā izsargāties no postījumiem, bet, redzēdami, ka poļu karaspēks un tā pavadoņi — sirotāji netaupa viņu sētas un iedzīvi, vērsās pret tiem, atbalstīdami zviedrus, jo bija arī izplatījušās baumas, ka zviedri uzlabos zemnieku stāvokli.

Par *Latgales* zemnieku *saimniecību* un *apmetņu* veidiem šai laikmetā nav noteiktu ziņu. Liekas ticami, ka šajā karu un juku laikā, kad noteicēja bija vietējā vara vai patvaļa, nebūs

16. Rīgas Pārdaugava 1612. g.

notikušas nekādas lielākas pārmaiņas agrārajā iekārtā. Vien-
sētas būs turpinājušas pastāvēt arī 17. gs., būdamas skaitliski
pārsvarā par ciemiem, tāpat kā 16. gs. vidū, kad šis pārsvars
izteicās ar 75 %—90 %. Gar ceļiem un ceļu krustojumiem iz-
būvētās sādžas būs radušās vēlāk, jo arī krievu okupācijas lai-
kā, kas ilga tikai 13 gadus, krievu zemniekiem, kas toreiz tika
nometināti, būs tikušas ierādītas pamestās sētas, neuzceļot tiem
īpašas sādžas.

Lauku saimniecības Latgalē bija vājākas ražotājas par Vid-
zemes un Kurzemes sētām. Aiz šī iemesla kā poļi, tā arī vēlāk
zviedri centās tur izvairīties no plašākas kaŗa darbības, jo ne-
spēja nodrošināt kaŗaspēkam pārtiku no turienes lauku ražas.
Arī satiksme tur bija apgrūtināta daudzo mežu un purvu dēļ.

1557. g. izdotais likums, kas noteica Latgales zemnieku
pienākumus domēņu muižās, pa daļai netieši rēgulēja arī
attiecības privātās muižās. Pamatnodoklis bija „cinšs”, kuŗa
apmērs bija atkarīgs no zemes platības un tās labuma. Muiž-
nieki turējās pie pienēmuma, ka zeme un zemnieka darba spēks
pieder muižai resp. kungam, bet ēkas — zemniekam. Ieteica
trīslauku sistēmu. Bija noteiktas arī natūrālās nodevas un to
takses naudā. Maksājumi pienācās arī klosteriem. Klaušas bija
paredzētas no „valakas”, kas apm. līdzinājās arklam, — 2 die-
nas nedēļā, bet vasarā vēl četras. Zemnieka pienākumos arī
ietilpa muižas ēku un žogu labošana, malkas vešana, dzirnavu
labošana, šķūtis. Bija noteikti zemnieku militārie un bisenieku
pienākumi, līdz ar ezeru un mežu izmantošanas tiesībām.¹⁰⁸
Konfesiju ziņā Latgale toreiz vēl nebija vienveidīgi pakļauta
katoļu ticībai. Protestantisms bija izplatījies īpaši Vidzemes

pierobežā, bet nometinātie krievi turējās pie grieķu ortodoksās konfesijas.

Pārējā Latvijā poļu valdīšana izbeidzās ar jaunu kaŗu, kas no 1600—1635. g. norisinājās Latvijas teritorijā poļu un zviedru starpā. Zviedrijas hercogs Kārlis, vēlākais karalis Kārlis IX, 1600. g. iekāŗoja Vidzemi un pa daļai arī Latgali ar nodomu nostiprināt un paplašināt Zviedrijas varu Baltijas jūŗas austrumu krastā un tur īstenot svarīgas laikmetīgas reformas: revīziju agrārlietās, zemnieku brīvlaišanu, pārveidojumus tiesu un skolu iekārtā. Bet kaŗš izvērtās smagāks un ilgstošāks, nekā to varēja paredzēt. Jau pirmajos kaŗa gados posts sasniegza baigus izmērus. Tam sekoja bads un mēris, pat antropofāģija. Toreizējos notikumus pēc aculiecinieku atmiņām jo spilgti tēlo Mancelis (Mancelius) savos sprediķos.¹⁰⁹

Kaŗotāju puses rīkojās bez žēlastības, sevišķi poļi un tiem piebiedrojušies kazaki. Arī zemnieki ķērās pie ieročiem, izveidodami partizānu kopas. Tā Kurzemē, vēŗšoties pret poļiem, ap 4000 lauku ļaudis bija paslēpušies dziļā mežā, nocietinoties ap pus jūdzi no kāda lielceļa. No turienes viņi atkārtoti uzbruka poļu-leiŗu kaŗaspēkam, nodarīdami tam smagus zaudējumus.¹¹⁰

1609. g. poļiem tomēr izdevās atkaŗot svarīgākos zviedru ieņemtus apgabalus, kur viņi līdz pēdējam izlaupīja muižas un zemnieku sētas.

Pagrieziena zviedru-poļu kara gaitās notika, kad Zviedrijas karalis Gustavs II Ādolfs bija Zviedriju pārvērtis par Ziemeļeiropas lielvalsti un apņēma tajā iekļaut arī Baltijas jūras austrumkrastu. 1621. g. viņš ieņēma Rīgu, bet, karu turpinot, viņam sākumā neveicās: ieņēmis Jelgavas pili, viņš tur zaudēja savu kaŗaspēku, ko poļi aplenca un iznīcināja. Tikai 1625. g. zviedri bija ieņēmuši Vidzemes un Latgales svarīgākos centrus, kā arī Bausku Zemgalē, un beidzot atguva arī Jelgavu. 1626. g. karu pārtrauca, bet pārtikas trūkums, sērgas, laupīšanas, slepkavības un zemnieku sētu dedzināšanas vēl neapstājās. Šim postam vissmagāk bija padota Vidzeme no Daugavas līdz Burtņiekim, kā arī Latgale un Zemgale, bet Kurzemi tas skāra mazāk. Zemnieki stipri cieta arī no rekvizīcijām, ko tiem uzlika abas kaŗotājas puses. Kaŗš ilga vēl līdz 1629. g., nobeidzoties ar pamieru Altmarkā.

Ieņemtajos apgabalos Gustavs Ādolfs lika izdarīt *arklu revīziju*, lai noskaidrotu iedzīvotāju maksātspejas. Atklāja, ka atmatā bija pamesti un aizauguši 49 % no visām lauku sētām, bet 33 % bija tikai trūcīgi apsaimniekoti. Pa pārbaudītajām 5158 zemnieku mājām bija tikai 2991 zirgs un 3143 liellopi. Lai apsētu maizes tiesu, arklos nācās jūgt cilvēkus. Zviedru rīcību noteica kaŗa vajadzības. Karalis pavēlēja neievērot zemnieku sūdzības par augstajām nodevām un rekvizīcijām. Novērojis, ka zviedru kareivji nav pietiekami apģērbti ziemas laikam, karalis taisījās likt no zemniekiem savākt pat kažokus, jo viņiem esot pietiekami daudz citu drēbju. Kārtējās *nodevās* ietilpa maize, sviests, vistas, sāls. Īpašu nodokli piedzina ikmēnešus kavalerijas vajadzībām. Šo nodevu saraksts liek nojaust, ka ar visu postu atradās vēl lauku sētas, kas nebija pilnīgi izputinātas, bet spēja pašu iemītņiekus kaut kā uzturēt un barot arī vēl kaŗaspēku. Tas nenācās viegli, jo biežās šķūtis atrāva zemniekus un zirgus no lauku apstrādāšanas.¹¹¹

Gustavs Ādolfs nesteidzās iekaŗotajā zemē izdarīt kādas tāl-

ejošas reformas, kas paceltu vietējo iedzīvotāju labklājību. Viņa galvenās rūpes bija nodrošināt savai valstij pēc iespējas lielākus ienākumus, lai varētu pasāktos kaņus ar panākumiem novest līdz galam un nolīdzināt iztrūkumus valsts kasē. Kamēra miera apstākļi vēl nebija iestājušies, latviešu zemniekus vienā otrā vietā pārņēma vilšanās par zviedru rīcību. Uzliesmoja pat naidi, kas izvērtās varas darbos. Tā Kalsnavas zemnieki Bērzaunē noslepkavoja vairākus ievainotus zviedru kaņavīrus. Tik tālu tautā morāle bija pagrimusi ilgstošos kaņa apstākļos.

Kad pēc vairākiem pamieriem bija panākta kaņa darbības apstāšanās, sekoja ap 25. g. gaŗš miera posms, kas izbeidzās 1654. g. ar jaunu iebrukumu Latvijā, šoreiz atkal no *krievu* puses.

Miera atelpā zviedru administrācija tomēr stājās pie dažiem *pārkārtojumiem*, kas atsaucās arī uz latviešu zemniekiem viņu saimniecības, tiesību un kultūras novados. Īsi pirms nāves Gustavs Ādolfs nodibināja universitāti Tērbatā, kas atradās Vidzemes igauņu daļā, deklarējot, ka tajā uzņems arī zemnieku bērņus. Citi svarīgi jauninājumi dažādās dzīves nozarēs stājās spēkā zviedru laiku otrā posmā no 1660—1700. g. Tas sekoja I Ziemeļu kaņam (1655—1660), kuņā maskavieši, cara Aleksandra Feodoroviča vadībā, nonāca līdz Rīgai, bet tad postīdami atkāpās, jo mēris sāka retināt viņu rindas. Latviešu partizānu vajāti, viņi arī vēl cieta smagus zaudējumus.

No zviedru reformām lauku saimniecības sevišķi skāra t. s. *muižu redukcija*, ar ko liela daļa no tām kļuva par valsts īpašumu. Pārējām muižām uzlika valsts nodokli, kas sniedzās no $\frac{1}{4}$ līdz $\frac{1}{2}$ no to ienākumiem. Stingri pārbaudīja muižnieku īpašuma tiesības, saistot tās arī ar viņu politisko nostāju. No atsavinātām muižām lielu tiesu kā lēni piešķīra zviedru dižciltīgiem, bet pārējās apsaimniekošanā pārņēma valsts kā domēnes. Jaunā kārtība jūtami samazināja muižnieku turību un politisko svaru. Latviešu *zemnieku* tiesiskais un saimnieciskais stāvoklis pēc šīs reformas sāka uzlaboties, un redzami pacēlās arī viņu pašapziņa un drosme pretoties muižnieku patvaļai. It sevišķi, kļūdami par domēņu zemniekiem, viņi sāka apzināties, ka var cerēt uz aizsardzību kā no jaundibinātajām tiesām, tā arī no citām pārvaldes iestādēm un pat paša karaļa. Notika, ka vairākkārt zemnieku delegācijas devās sūdzēties uz Stokholmu, kur tās sākumā pieņēma karalis. Vēlāk viņu lietu kārtošānai nozīmēja kādu augstāku amatpersonu.

Ievēribas cienīga ir Cēsaines zemnieka Mača *Priekuļa* drošā uzstāšanās un izrīcība, par ko liecina viņa noprotināšanas protokols 1664. g.¹¹² Viņš paša spēkiem bija atradis ceļu nokļūt uz Stokholmu, lai sūdzētos par Cēsaines muižas nomnieka, plkv. ltn. Ulenbroka rīcību ar zemniekiem. Sūdzētāju karaļa uzdevumā noklausījies grāfs Brahe un licis lietu izmeklēt. Svarīgākās apsūdzības bija izteiktas sekojošā veidā: Pēc maskaviešu padzišanas nomnieks zemniekiem noteicis klausas ik

darbdienas, t. i. 6 dienas nedēļā, liekot nākt pašiem saimniekiem, noraidot viņu strādniekus. Tas nevar tā turpināties. Ja negrib zemnieku izpostīt, viņam jādod 1—2 dienas nedēļā brīvas, par ko tas dod kaņepājus un linus.

Seko vēl šādas apsūdzības:

Tauriņa divi dēli, bāri, nespēja apsaimniekot visu zemi, par to viņus ielika bluķī. Izcietuši sodu, abi aizbēga.

Jāņa *Kauliņa* dēlam maskavieši bija atņēmuši zirgu, un viņam palika darbam tikai viens vērsis. Nomnieks, pēc tā tīkodams, piespieda mainīt to pret nožēlojamu kleperi, prasot vēl piemaksu, bet zemnieks šo noteikumu nepieņēma. Zirgs drīz nosprāga. Tā zemnieks palika bez vērsa un zirga.

Kāds zemnieks, kas bija arī *melderis*, tika turēts aizdomās par zādzību. Par to nomnieks viņu lika dzīt trīs sestdienas caur 50 rīkšu ierindu. Zemnieks pēc tam aizbēga.

Andrejs *Šērs*, ceturtdaļarklinieks, savas nabadzības un ikdienas vergošanas dēļ arī aizbēga ar sievu un bērniem.

Kad bijusi jātīra Kūjas upe, nomnieks piespiedis to darīt 18 dienas no vietas pavasarī, aukstā ūdenī, kas sniedzies līdz pleciem. Pēc tam vēl bijuši jāved lieli baļķi uz Rīgu.

No zemniekiem, kas dzīvojuši pie muižas rijas, nomnieks licis 4—6 vīriem strādāt 4—6 nedēļas pēc kārtas.

Sūdzības izmeklēšanu nomnieks Ulenbroks pratis novilcināt un, nenogaidījis tiesas ierašanos, pats sarīkojis viņa izsaukto liecinieku nopratināšanu, kas izteikušies, ka sūdzības neesot pamatotas, un raksturojuši Priekuli kā lielīgu, uzstājīgu un rupju cilvēku. Tāds viņš, kā liekas, ir arī bijis, tomēr savu bezbailību viņš bija pierādījis ne paša labuma dēļ, bet lai panāktu taisnību savas apkārtnes zemniekiem. Līdz ar to sūdzībā pieminētie gadījumi ļoti uzskatāmi rāda, kādos virzienos izpaudās muižturu patvaļa pret zemniekiem un ka tiem bieži nebija cita glābiņa, kā atstāt savu zemi un bēgt.

Muižnieki visumā arī zviedru laikos turpināja turēties pie uzskata, ka *zeme* nav zemnieka īpašums, ar ko viņš var rīkoties pēc saviem ieskatiem, kā to agrākos laikos bija darījis, bet, ka, mantojot to, zemnieks ieguvis tikai *valdīšanas* tiesības, ko muižnieks viņam var atņemt, ja viņš nespēj vai atsakās šo zemi pienācīgi apsaimniekot. Uz šāda viedokļa balstījusies arī karaliskā hoftiesa kādā 1639. g. spriedumā. Zemnieka tiesības uz viņa zemi sargāja tikai tradīcijas. Bet zemnieku sētu pievienošanu muižām vai jaunu muižu ierīkošanu uz tām zviedru pārvalde centās novērst ar nodokļiem, kas tādos gadījumos muižniekiem bija jāmaksā. Līdz ar to pievienotās saimniecības vietā zeme bija jāierāda citur un šī maiņa jāpanāk vienošanās ceļā.

Ar reformu *tieslietās* muižniekiem atņēma tiesas varu par zemniekiem. Piecās lielākās pilsētās iekārtoja zemes tiesas ar valsts ieceltiem un algotiem tiesnešiem, kas sprieda par visām lauku iedzīvotāju civilajām un kriminālajām lietām. Zemnieku sūdzības tām iesniedza pagastu vecākie. Zemnieku kolek-

tīvās sūdzības pret muižniekiem izsprieda otrā instance — hof-tiesa.¹¹³ 1696. g. valsts muižu zemniekiem nodibināja reorganizētas pagasttiesas. Ar šīm reformām vismaz bija panākts, ka zemnieki atklāti varēja iesūdzēt muižniekus, un pēdējie zaudēja kriminālo un pa daļai arī civilo jurisdikciju par zemniekiem. Izbēgušos zemniekus varēja atprasīt tikai tiesas ceļā, bet aizliedza gūstīt tos ar varu, kā tas senāk notika. Muižniekiem gan vēl atstāja „mājas pārmācīšanas” tiesības, kas bija lietojamas ar „kristīgu mērenību”.

Dzimtbūšanas stāvoklī tomēr maz kas pārmainījās uz labo pusi. Tā Latvijā 17. gs. pat juridiski nostiprinājās, kad likumdošanā sāka atzīt, ka zemnieks atrodas sava muižnieka *privātā varā*, lai gan arī tad vēl nebūdam muižnieka privātais īpašums kā *dreillis*. Šī pārmaiņa zemnieka tiesībās, līdz ar paaugstinātām nodevām un klaušām, pie kam klaušas bija jāpilda muižnieku privātajās saimniecībās, izraisīja zemnieku pastiprinātu bēgšanu. Bēga uz kādu citu no agrākās Livonijas sastāvdaļām, uz to autonomām pilsētām vai pat uz ārzemēm.¹¹⁴

Par dzimtbūšanu Latvijā minams, ka tā juridiski nostiprināta dažādos laikos. Vispirms 1611. g. Piltenē, tad 1617. g. pārējā Kurzemē, bet Vidzemē 1671. g. ar Zviedrijas karaļa apstiprinātajiem „policijas noteikumiem”, kur minētas dzimtcilvēku dažādās kategorijas. Lai gan 1601. g. Zviedrijas valsts galva, vēlākais karalis Kārlis IX, bija griezies pie Vidzemes muižniekiem ar aizrādījumu, ka viņi zemniekus turot kā vergus un pirktus *dreļļus*, zviedru valdība gadsimta otrā pusē bija samierinājusies ar dzimtbūšanas pastāvēšanu, atzīstot to par nepieciešamību dotajos apstākļos, lai no muižu nodokļiem un nodevām iegūtu iespējami daudz līdzekļu valsts financēm, kas bija ļoti satricinātā stāvoklī. Vēlāk, 1681. g., Kārlis XI gan centās panākt dzimtbūšanas atcelšanu, bet muižnieku pretestības dēļ nespēja to izdarīt. Kurzemes hercogistē dzimtļaužu stāvoklis visumā bija vēl grūtāks nekā Vidzemē, bet arī tur viņi bija vēl personas, ne lietas. Atsavināmai lietai līdzīgs latviešu zemnieks kļuva krievu valdīšanas laikā 18. gs.¹¹⁵

Zviedriem valdot *lielāko kaņu starplaikā*, latvju zemei, lauku sētām un to iemītņiem atkārtoti nācies ciest no svešinieku īslaicīgiem iebrukumiem. Tā 1661. g. poļi ar leišiem Bauskas apkārtnē izpostīja vairāk par pusi no 311 zemnieku saimniecībām un tās izlaupīja. Zaudējumu sarakstos minētas ēkas, labība, sviests, tauki, speķis, sāls, medus, vaski, alus, katli, zirgi, govīs, vērši, cūkas, aitas, dzirnakmeņi, tīnes ar drēbēm, kažoki, svārki, cepures, sudraba saktas un skaidra nauda. Nolaupīts arī zemē paslēptais.¹¹⁶ Šis saraksts uzskatāmi parāda, kādu daudzumu mantas un iedzīves piederumu laupītāji varēja iegūt toreizējās latviešu lauku sētās. Tālāk zemē nokļuva poļu un leišu iebrucēji 1675. g., kad tie, dodamies caur Zemgali, sasniegza Cēsis, Raunu un Valmieru, rīkodamies līdzīgā veidā. Šiem postījumiem sekoja bads un sērgas.

Eid der Treue/vor die Lettische Artillerie-Bediente/

In Lettische Sprache übersezet.

S Ad schis Rehniga Pils-sakts/
Riga/pahr wißsu Dohnu/ no tihfcheem
Eenaidneekcem usbruhets un arschdechts tap-
pis/ to paschu sirdigi gelbeht mums no wißsa
Spehka/sawa Ammahä und Deenestās pehz/
pecklahjāhs; tad mehs Uuder-Oppezeres/
Eunstapeles/ Lehr-Eunstapeles/Uuder-Für-
wärtēres/ Lehr-Fürwärtēres/ Uwer-Mineer-
rers/Mineerers-Sellu/Ammatneeki/Andlan-
gers/ swehram ar scho/ pahr skippratu Ap-
stipprinaschānu/ ka mehs schinni Laikā ar ween-prahrigas Sirds
fehpa-turrehtees/ pehz wißsu muhfo Spehku to Prettikauschānu/
par fo mehs nolikti un pawehlehti eßim/ pasrahdaht/ muhfos ez-
kittos Weetos few mohdrigi/ wihrischi/ sirdigi un tiktufchi tur-
rehtees/ muhfecem preeksch-zelteem Wirfneekcem un Uuder-Op-
pezerēcem eeksch wißsahm notikkamahm Pawehleschānahm peeder-
rigu Pasklausischānu parahdiht/ teem neneeka pretti-runnahtees/
wißsu-masati/no sawas Pahrgaltwibas/pretti-spreektees/ nei kahdu
Gruhtumu neds Wehdas bihtees/ bet sawu Weesu un Affinu
lab-prahht/ par muhfu zeeniga Rehniga Labbynu/nodohht/ un
lihds pehdigu Affinu-Lahsihtu sawas celiktās Weetas awalabbe
gribbam/ wißs pehz wißsas Teetas un labba Drahta. Bet to/sas
muhfo skarpa/ ka pretti-turrigs/ ne-ustizigis/ un sawā Ammata ne-
apdohmigs eeksch wißsu-mahālahm Leetahm parahdabs/ to paschu
gribbam mehs/ tai buht kahds buhdams/ ne ween por Wilmecktu
turreht/ bet arridsan tam/ tik drihfi/ ka tas samannibts toby/
paschi muhjas Robfas peckht/ ka tas pee peederigihu Sehdu wa-
weeweehts tawt. Scho wißsu buhs mums turreht/ un wehz tahnu
darriht/ tik teeschānu/ ka Decws mums pee Wehsas un Dweh-
ieles pahhds.

Šādu iebrukumu dēļ zviedri bija spiesti ilgstoši turēt gatavī-
bā savus bruņotos spēkus. Muižniekiem bija uzlikts par pienā-
kumu sagādāt un uzturēt profesionālus kaņavīrus — jātniekus.
Tie parasti bija vācieši, zviedri vai somi, un tos dažkārt nome-
tināja īpašās saimniecībās, kur tiem piešķīra arī kādas zemnie-
ku nodevas un klaušas. Šie sveštautieši laiku gaitās vēlāk pa-
daļai izklīda, bet daži arī pievienojās latviešu zemnieku kārtai.

Tāpat kā agrākās varas arī zviedri sava kaņaspēka papildī-
nāšanai iesaistīja tajā latviešu zemniekus. 1657. g. iesauca no
zemniekiem 2172 vīrus, paredzot vēlāk vispārēju mobilizāciju
un piedraudot nepaklausības gadījumā nodedzināt vainīgajiem
mājas.¹¹⁷ Arī krievi, nostiprinoties kādu laiku Kokneses no-
vadā, 1660. g. mēģināja tur mobilizēt latviešus, bet nodoms
neizdevās, jo tur bija palikuši lielākoties tikai veci un kropli
ļaudis, kas nebija varējuši aizbēgt.

Kurzemes hercogistē tai laikā bija nolemts saformēt no lat-
viešu zemniekiem 50 rotas, nozīmējot par virsniekiem vācu
muižniekus.¹¹⁸ Latviešu kaņavīri zemessargos bija iecienīti kā

labi strēlnieki-bisenieki, bet vēlāk viņus iesaistīja arī artilerijā, par ko liecina artilerista *zvēresta* teksts latviešu valodā.¹¹⁹ (17. att.) Ne labprāt latvietis kalpoja kājniekos, viņa vēlēšanās bija turēties pie sava kumeļa un iekļūt jātniekos.

Ceļotāju aprakstos vairākkārt minēti latvieši kā veikli šāvēji un šaujamo ieroču kalēji. Airmans (Ayrmann) raksta, ka viņi iemanījušies lietot bisi meža zvēru medībās, bet pie jostas viņiem karājies nazis un ass cirvītis, ar ko viņi no 30 soļu attāluma trāpot mērķi plaukstas lielumā.¹²⁰ Līdzīgi par latviešu šaušanas māku izsakās Brants dažus gadus vēlāk (1673), atzīmējot, ka viņu nelielie, pašu kaltie stobriņi ir ļoti maza kalibra. Parastais zemnieks tomēr ar šīm bisēm spējot trāpīt zvirbulim lielā attālumā un ar šādu bisi pat iedrošinoties doties lācim pretim. Šīs pašizgudrotās skaistās bises kaļot Kandavas zemnieki.¹²¹

Savas bises līdz ar zobeniem, šķēpiem un izkaptīm latviešu zemnieki lietājuši arī, apvienojoties pašu iniciatīvā cīņai pret svešu kaņaspēku, kas viņus aplaupījis. Par to minēts mācītāja Millera 1662. g. publicētajā poēmā; tā viņi esot iznīcinājuši 6000 krievus, kas pēc Rīgas nesekmīgas aplenkšanas 1656. g. izklīduši apkārtņē laupīdami un slepkavodami.¹²²

Kurzemes hercogiste šai laikā savā politiskajā iekārtā un iekšējā dzīvē jūtami atšķīrās no Latvijas pārējām daļām. Polija rūpējās, lai Kurzeme nepakļautos Zviedrijai; Grobiņas apgabals bija iekļilāts Prūsijai, bet hercogam nācās cīnīties ar muižniekiem, kas savās intrigās pat ņēma palīgā zemniekus-strēlniekus. Zemnieku atkarība no muižniekiem bija visumā lielāka nekā citās Latvijas daļās, bet attiecības bija patriarchālākas, un, pateicoties tam, ka hercogiste bija mazāk padota kara postījumiem, turienes zemnieki bija labāk pārtikuši, dažiem sasniedzot pat zināmu turību.

Hercoga Jēkaba laikā (1642—1681) zemnieki savu tiesu tika iesaistīti rūpniecības, amatniecības un tirdzniecības attīstībā: kuģu un civīlā būvniecībā, koku izstrādāšanā, dzelzs iegūšanā, ogļu dedzināšanā, metālu apstrādāšanā, labības u. c. lauksaimniecības produktu ražošanā eksportam, u. tml. Daudz pieprasīja kaņepājus un linus kuģu takelāžai. Ir iespējams, ka latviešu zemnieki pat strādājuši hercoga raktuvēs Eidsvolā, Norvēģijā, uz kuriem sākumā no Kurzemes aizsūtītas 10 ģimenes, bet vēlāk kurzemnieku ģimeņu skaits pieaudzis līdz 48 ar 335 locekļiem. Tobāgo kolonijā nokļuva latvieši nelielā skaitā kā kaņavīri un jūrnieki, bet, jādūmā, vairāk viņu bija kolonijas zemnieku vidū. Dokumentos atrodami daži latviešu vārdi. Ir zīmīgi, ka Tobāgo saglabājušies arī latviski vietu vārdi. Par Gambiju ir zināms, ka turienes preču noliktavas celtas no Kurzemes kokiem. Ļoti ticams, ka tas nebūs noticis bez latviešu namdaļiem. Vairāki latviešu uzvārdi sastopami uz Gambiju norīkoto Kurzemes kuģu dokumentos.¹²³

Kurzēmē šai laikā radies arī viens no pirmajiem *literārajiem*

darbiem, kur aprakstīti latviešu tautas likteņi un viņu paražas. Tā autors ir Pauls Einhorns, Kurzemes garīdzniecības augstākā amata persona.¹²⁴ Šis darbs iespiests 1649. g., un, lai gan tur uzsvērtā vāciešu kā kultūras nesēju loma, pirmā vietā liekot ienācēju vāciešu intereses, tas satur daudz vērtīgu ziņu, kas raksturo latviešu tautu. Tur minēts šāds vietējā vācieša piedzivojums: kad viņš kādiem latviešiem stāstījis par seno chroniku ziņām, ka latvieši agrāk paši valdījuši pār zemi, ko tagad vācieši liek viņiem apstrādāt, klausītāji savā starpā esot sprieduši, ka būtu jāpanāk, lai tautieši pa visu zemi sapulcētos un vāciešus izdzītu.¹²⁵ Autors no šī gadījuma secina, ka zemnieki skolās nebūtu jāapmāca tiktāl, ka paši varētu uzzināt, kādā veidā viņi savu zemi un patstāvību ir zaudējuši un ka arī jau ordeņa laikā ir notikušas zemnieku sacelšanās. Šīs ziņas liek atskārst, ka ap šo laiku latviešu zemniekos jau sākusi mosties nacionāla apziņa un politiska domāšana. Tāpēc muižniekiem varēja būt pa prātam zemnieku tieksme dzīvot savrupsētās un iekopt pat līdumsaimniecības mežos, kur viņiem radās mazāk izdevības šādu apziņu nostiprināt un izpaust kopējā rīcībā.

Einhorns arī diezgan sīki apraksta latviešu ticējumus, kāzu un bēņu paražas. Viņš stāsta, ka līgavainim un līgavai pa priekšu nes zobenus, ko iedzen sienā virs viņu galvām: kuņa zobens ilgāk trīc, tas ilgāk dzīvos. Līgava met naudas ziedu visās nozīmīgās vietās: istabā, pirtī, klētī, kūtī, akā. Kāzu dziesmas esot tādas, par kuņām pats velns nevarētu nekrietnākas izdomāt. Visas to dīvainības nemaz nevarot aprakstīt.

Ziņas par tautas ticējumiem atrodamas arī citās tā laika publikācijās. Rīgas humānists Ulenbroks 1615. g. par bēņu ceremonijām raksta, ka mirušo sēdinot īpašā krēslā.¹²⁶ Šāda paraža 17. gs. bijusi arī Latgalē. Pēc ksendza Jordana apraksta, tur mirušo krēslā sēdinot ar muguru pret sienu un seju pret durvīm. Viņam aiz jostas aizbāžot cirvi, lai viņš viņpasaulē varētu ar to atriebties kungiem, kas to spīdinājuši. Dzēruši alu un jautājuši, kā viņam trūcis šai saulē. Vedot uz kapiem, vicinājuši ieročus un klieguši, lai aizdzītu ļaunos garus.¹²⁷ Tautas ticējums, kas saistās ar aiziešanu no šīs saules, plaši aplūkojis K. Straubergs.

Raksturīgs ir latviešu zvēresta apraksts,¹²⁸ kas dažādos variantos sastopams 17. gs. autoru darbos. Vecākais no tiem atrodams pie Oleārija, kas to attēlo tā: Rīgas apkārtnē zvērot viņi liek uz galvas akmeni, ņem kreisā rokā izdzisušu ogli, bet ar labo atspiežas uz balta spieķa un ar vienu kāju uz sausas velēnas. Tad teikuši: ja es nesaku to tīro patiesību, lai Dievs dod, ka palieku tik melns kā ogle, tik iznīcis, kā šī zeme, tik izkaltis kā tas koks, tik ciets kā tas akmens, un sodi manu sievu, manus bērnus, manus lopus un visu manu mantu. Liekas, ka šo formulu lietoja robežprāvās, jo akmens un ogle simbolizēja robežzīmi — kupicu, bet spieķis un velēna — lauku īpašuma nodošanu citam valdītājam.¹²⁹ Zvērināmos šai laikā

pārbaudīja, vai viņi gājuši pie dievgalda, noraidot tos, kas to nebija darījuši, un ceļot iebildas pret tiem, kas bija gājuši tikai katoļu laikos.

17. gs. literātūrā sastop arī tā laika *tautas tērpu* aprakstus. Kurzemē novērotie sieviešu tērpi J. Brantam liekas jocīgi — dīvaini. Viņš apraksta tos diezgan sīki, minot villaini, ko pasitot zem kreisās paduses, bet galus saspraužot uz labā pleca, vēl arī snātni, kreklu, jostu, kājautus ar prievītēm, pastalas. Sievas ap galvu aptinot smalku linu audumu, bet meitas valkājot krāsainu zīļu vainagu. Baznīcā ejot, sievietes ap pleciem apņēma baltu linu snātni, ko sasprauž uz krūtīm. Vīrieši valkā rupjus pelēkus svārkus, kas sniedzas līdz ceļgaliem. Tiem priekšu aiztaisa auklām vai āķiem. Ādas jostai viņi piekaņ nazi un galodu. Ikri viņiem aptīti autiem un prievītēm. Kājās viņiem ir no lūkiem darinātas vīzes vai dūmos kaltētas ādas pastalas. *Galvā viņi valkā cepures.¹³⁰

Sieviešu apģērbu Zemgalē, laikam Dobeles novadā, ap 1680. g. apraksta R. Lentiljs: Villaini jeb sagšu apņēmot ap abiem pleciem un saspraužot uz krūtīm. Sagšu galos reizēm esot zvaniņi, tā ka jau pa gabalu dzirdot sievietes nākam. Viņas valkājot platu misiņa jostu ar rindām baltu oļu, ko saucot par odžgalviņām.¹³¹ Hūpels 18. gs. atzīmējis, ka misiņa važu jostas valkā nabadzīgākas sievietes, bet turīgākām jostas darinātas no sidraba važām.¹³²

Citos aprakstos par ādas apaviem teikts, ka tie gatavoti, atstājot ādai redzamajā virspusē spalvu, bet mānīcīgi ļaudis tādus kājās nevelkot. Par vīriešu cepurēm no tautasdziesmām zināms, ka tās bijušas lapsas, ūdra un caunas ādas. Pēdējās ir visvairāk daudzīnātas.

16., 17. un 18. gs. aprakstos tautas tērpi un to atšķirība minēta ne tikvien pa atsevišķiem novadiem, bet arī pēc valkātāju turības un atkarā no tā, vai tie valkāti svētkos, vai darbdienā. Šie dati izmantoti vēlākos pētījumos un apcerējumos par tautas tērpa vēsturi, ko publicējuši V. Ģinters, A. Spekke u. c.¹³³

Senākie tautas tērpu apraksti liecina, ka svešiniekiem šo tērpu veidi un to valkāšana bijusi neparasta parādība, kas spilgti raksturojusi latviešu tautas īpatnību. Ka sieviešu svētku tērpi bijuši jo grezni un viņu rotas bagātas, redzams no iestāžu aizliegumiem, kas vērsās pret zemnieku kārtai nepiedienīgu izšķērdību.

Pieminētā 17. gs. literātūra ir īpaši nozīmīga šim darbam tāpēc, ka sniedz raksturīgus novērojumus par lauku sētu un satur arī dažus attēlus, kas ļauj spriest par tās celtni veidiem. Tā kā šo aprakstu autori bija pa lielākai daļai svešinieki — ceļotāji, kam ceļojums toreizējos kaŗa un pēckaŗa laikos sagādāja ne mazums grūtību, viņi neskopojās ar tumšām krāsām, tēlojot piedzīvoto un redzēto. Bet bija jau zemē patiešām daudz nabadzības un posta, kas sevišķi izpaudās zemnieku dzīvē un viņu mājokļos. Autentiski būs bijuši P. Einhorna kā vietējā cilvēka

novērojumi. Viņš uzsvē smagos dzīves apstākļus, kas lauku sētā valda, izceldams to iemītnieku izturību, un stāsta, cik norūdīti viņi ir, jo no karstas pirts metas aukstā ūdenī un dzīvo istabās, kur krāsniem nav dūmu novada. Viņi protot ēdienu vārīt koka traukos, iemetot tur sakarsētus akmeņus, ja viņiem kaŗa laikā nolaupīti katli.¹³⁴ Viscaur viņš tomēr cenŗas raksturot tās zemnieku dzīves īpatnības, kur pēc viņa domām izpauŗoties viņu zemais kultūras līmenis. Sētas visumā, kā arī sētu atsevišķās celtnes, viņa aprakstos par noŗēloŗanu nav īpaŗi raksturotas.

Vairāķ ziņu par tām sniedz Duisburgas profesors J. Brants savā 1673. g. ceļojuma aprakstā. Viņš ŗķēŗsojis latvju zemi pa ŗādu ceļu: Rucava-Skrunda-Dobele-Jelgava-Rīga-Turaida-Valmiera-Pliskava. Aprakstā par *Kurzemes* zemnieku māju, novadu neminot, teikts, ka zemnieki dzīvo noŗēloŗamās un mazās mājiņās. Tajās ir lielākoties tikai viena dūmistaba un reizēm mazs pieliekamais kambarītis, kur tie glabā savu maizi, sliķto dzērienu, ko viņi sauc par „Pottack” (pataķas) un skābos kāpostus. Dūmistabā viņiem ir krāsns no lieliem laukakmeņiem. Krāsni viņi stipri kurina ar melnām oŗlēm vai malku. ŗīs mājiņas ir celtas no resniem priedes kokiem. Māju ārpusē viņi tos daudzmaz nolīdzina, bet iekŗpusē atstāj apaļus. Baļķus viņi tik labi salaiŗ kopā, ka vēŗš netiek cauri. Reizēm starp baļķiem lieķ ķēŗpjus. Jumts ir no salmiem vai no pamiŗsus liktiem, plāni plēstiem kokiem (lubām). Salmus pašā augŗā nodroŗina pret vēju ar krusteniski saliktiem kokiem. Bez tam viņiem ir vairāķi tuvu piebūvēti mazi ŗķūņi, ko sauc par „Rygen” (rija). Tajās viņi mēdz kaltēt labību. Lai gan viņi daŗķārt labību kaltē arī savās dūmistabās virs krāsns.¹³⁵ Brants turpretim nepiemin, ka Kurzemē zemnieki būtu dzīvojuŗi rijās.

Branta aprakstā, kā lieķas, ir apvienoti novērojumi vairāķos Kurzemes novados, pa kuŗiem Brantam nācās braukt. Salmu jumtus ar dzēŗvītēm vai tupelēm korē viņŗ būs sastapis Dienvidkursā, bet lubu jumtus, dodoties vairāķ uz ziemeļiem. Ne visas saimniecību ēķas, ko Brants apzīmē par tuvu piebūvētiem maziem ŗķūņiŗiem, būs bijuŗas īstas rijas, jo rija sētā, it seviŗķi trūkuma laikos, bija parasti tikai viena. ŗo „ŗķūņiŗu” puduri būs veidojuŗas sētas pārējās celtnes — klētis, pirtis, kūtis, gubeņi, kuŗu uzdevumus no ārējā izskata sveŗinieķs nespēja izprast un noteikt. Viņŗ tomēr uztvēŗis sētu vispārējo raksturu, minot, ka tās sastāvējuŗas no lielāķa skaita savrupceltņu. *Vidzemes* zemnieku sētas Brants apraksta ŗādi: viņu mājiņas arī ir guļbūvē uzcirstas no apaļiem priedes kokiem un sastāv tikai no vienas dūmistabas, bet, ja kāds ir turīgāķs, tai pievienots pieliekamais, kur viņŗ glabā maizi, sāli un dzeŗamo. Pārējais ir tikai viņu zirgu un govju miteķlis. Dūmistaba parasti nav augstāķa par cilvēķa augumu, bet pārējo (telpas augstumu) rudenī piepilda ar seru, sakraujot to uz gaŗām kārtīm. Zem tā viņi kurina no laukakmeņiem taisītu krāsni mūsu maizes

krāsns veidā, tik stipri sakarsējot, ka to tikpat kā nevar atšķirt no kaļķu cepļa. Viņi arī neuztraucas, ka liesmas varētu skart salmus. Un viss tas notiek tikai, lai seru izžāvētu, kaut dažiem ir sevišķa šim nolūkam uzcelta būda. Šajā dūmistabā viņi ēd, dzeļ, kuļ un guļ. Viņi nekā nezina par gultām, jo ikviens guļ zemē uz pamestām lupatām. Ziemā (šajā telpā) uzturas pat jaunlopi, aitas, vistas, zosis u. tml. Šai istabai arī nav logu, bet tikai četrstūrainš caurums, pa kuŗu tikko var izbāzt galvu. Šo caurumu naktī aiztaisa ar koka šautru. Vakaros un naktī, kā jau tas par kurzemniekiem ir aprakstīts, viņi lieto skala gaismu. Ar to viņi rīkojas tik brīvi un droši, arī salmos un sienā, ka pat nepūlas kājām izmīt nokritušās ogles.¹³⁶

Šī Vidzemes apdzīvotā „dūmistaba” lielā mērā atšķiras no tās, ko Brants redzējis Kurzemē, jo Vidzemē tai bijuši ietaisīti ārdi — sera sakraušanai telpas augšdaļā, tādā augstumā, ka zem tiem varēja brīvi staigāt. Tā bija tipiska *dzīvojamā rija*. Brants vēl piemetina, ka dažiem Vidzemes zemniekiem esot arī īpašas celtnes sera žāvēšanai (tātad atsevišķas rijas), bet tādā gadījumā viņiem būs bijušas arī īpašas dzīvojamās ēkas — istabas. Kurzemē turpretim Brants pirmā vietā min rijas kā īpašas celtnes, piezīmējot, ka zemnieki dažkārt labību gan kaltējot savās dūmistabās. Tajās viņš nepiemin ne ārdus, ne rijām raksturīgo gries-tu augstumu virs tiem, kas bija nepieciešams sera kārtīgai sakraušanai, ne arī raksturīgo rijas krāsni. No tā secināms, ka šī telpa bija dzīvošanai celta dūmistaba, ko trūcīgos apstākļos pielāgoja arī sera žāvēšanai.

Aprakstītie celtņu veidi spilgti raksturo apstākļus laikmetā, kad lauku sētas tikai pamazām varēja atkopties no kuŗu postījumiem, sērgām, neražām un bada. Vidzemē, kur posts bijis lielāks, dzīvošanu rijās tad piekopa plašos apmēros, un šis dzīvo-kļa veids pastāvēja vēl ilgāku laiku pēc tam.

E. Dunsdorfs ir noskaidrojis, ka Branta Vidzemē aprakstī-tās mājas būs bijušas Turaidas Rudzīši. Šī sēta gan bijusi zem vidēja lieluma, bet Duisburgas profesors 1673. g. 27. oktobrī tajā pārnakšņojis varbūt tāpēc, ka Rudzīši savā laikā bijuši brīvcieņš.¹³⁷ Šī vieta atrodas apgabalā, kur dzīvojamās rijas bijušas izplatītas arī no 1700—1820. g., kā tas redzams no au-tora sastādītajām kartogrammām.¹³⁸

No Lentilija apraksta,¹³⁹ kas attiecināms uz *Zemgales* sē-tām, laikā ap 1680. g., kad viņš dzīvojis Dobelē, var secināt, ka tur bijušas īpašas dzīvojamās ēkas, dūmistabas, jo aprakstā līdz ar tām par sevi minētas vēl rijas, pirtis un klētis. Ja viņš saka, ka zemnieku dūmistabas bijušas „pašas pirtis”, šis rakstu-rojums būs gan saprotams tā, ka karstums, dūmi un suta tajās bijuši kā īstās pirtis, bet nav apgalvojums, ka parastie dzīvo-kļi bijuši pirtis. Tas izriet arī no tā, ka viņa minētās dūmistabu krāsns noderējušas apsildīšanai un maizes cepšanai, bet dažreiz uz tām arī gulējuši.

Diplomāts grāfs Karlails (Carlile) savā 1664. g. ceļojuma

18. Vidzemes sēta ar kāziniekiem, Oleārija 1635. g. ceļojuma aprakstā

aprakstā žēlojas, ka braucienā no Pliskavas uz Rīgu viņam Vidzemē nācies apmesties izpostītās zemnieku sētās, iekārtojot sev guļamvietu dūmistabās (rijās?) vai šķūņos (klētīs?). Viņa pavāram bijušas lielākas ērtības: krievu daļā ēdiens gan bijis jāgatavo teltī, turpretim Vidzemē arvien izdevies atrast vai nu virtuvi, vai vismaz šim nolūkam uzceltu būdu (namiņu?).¹⁴⁰

Oleārija ceļojuma aprakstā pa Latviju (1647)¹⁴¹ ziņā par sētu celtnēm ir skopas, bet tām ir pievienots vērtīgs zīmējums, kur attēloti kāzinieki pie Vidzemes zemnieka sētas. (18. att.) Ja arī Oleārija aprakstītās kāzu ceremonijas varētu attiekties uz igauņu apdzīvoto Vidzemes daļu, tās ir ļoti līdzīgas latviešu kāzu paražām. Bet attēlā redzamās divi ēkas gan nav raksturīgas igauņu tautas celtnēm, kur tipiska ir dzīvojamā rija, kas apvieno sevī visas zemnieka dzīves un saimniecības vajadzības. Zīmējumā redzamā celtnē ar diviem palielām logiem turpretim neatgādina igauņu dzīvojamo riju, tai ir prāvas istabas raksturs. Otrā ēka, kas ir redzama vairāk no gala, ir glīta klēts ar ieejas lieveni starp pagarinātiem pakšu galiem un pa pusei nošļauptu jumtu, zem kuŗa bija sasniedzama arī klēts augša. Tādas bagātāk izkoptas klētis ir ļoti raksturīgas latviešu zemnieku sētām. Abām ēkām ir tipiski salmu jumti.

Lielāku zīmējumu skaitu no dažādiem Latvijas novadiem pagatavojis mākslinieks Storno *Meierberga* 1661. g. ceļojuma albumam.¹⁴² Meierbergs devies cauri Latvijai un Pliskavai uz Maskavu. Latvijas attēlos visumā sniegti tikai apdzīvoto vietu kopskatī, ēkas parādot diezgan schēmatiski, tā ka reti redzamas

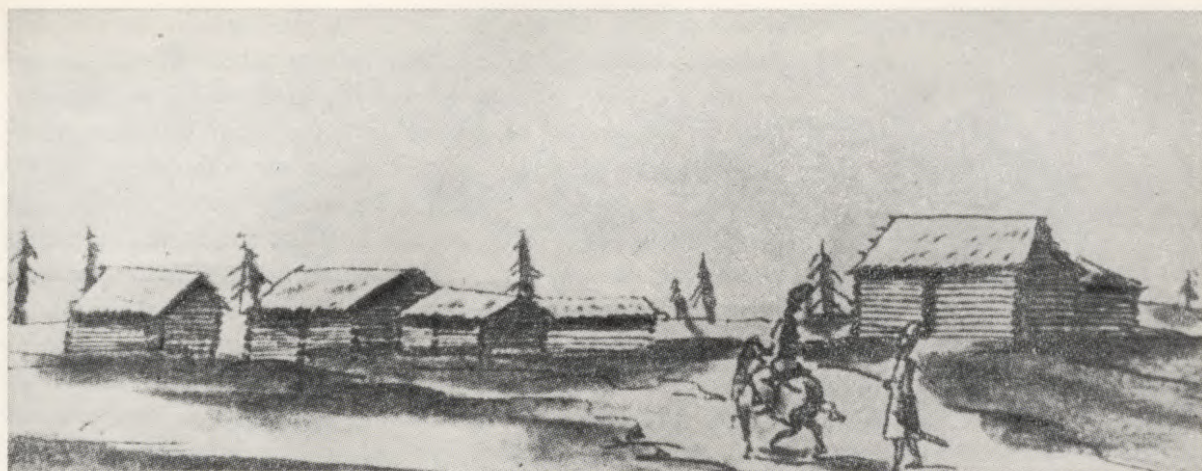

19. Bērzaune 1661. g.

to īpatnību iezīmes. *Bērzaunes* skatā (19. att.) uzmanību saista prāvs slietenis, no kā paceļas dūmi. Tā kā tam apakšējā daļa sabiezināta, var pieņemt, ka tas darīts siltuma aizturēšanas dēļ, lai telpā varētu ne tikvien vārīt, bet arī ilgstoši uzturēties.

Zeltiņu attēlā (20. att.) labajā pusē redzama celtne, kas atzīstama par riju: uz to norāda augstais stāvs un sadalījums divi telpās — rijā un piedarbā. Tas pats sakāms par trīs telpu ēku *Tadaikņu* tuvumā (21. att.): šeit rijai līdz ar piedarbu būs bijis pievienots vēl gubenis. Ka šīs rijas nav bijušas apdzīvotas, liecina to savrupā novietne, attālāk no sētas pārējām ēkām, kuŗu starpā būs atradusies dzīvojamā ēka — istaba. *Tadaikņu* rijas jumtam ir nošļaupti gali, kas raksturīgi salmu segumam. Citos zīmējumos arī dažiem divslīpju jumtiem bijis salmu segums, kas redzams no jumta korē sarindotām dzērvītēm. Divslīpju jumtu vairumam šādu dzērvīšu tomēr nav, un neskaidrās zīmējumu reprodukcijas neļauj spriest, vai jumšanas materiāls bijuši salmi vai lubas. Ņemams vērā, ka divslīpju jumtu forma ir tipiska lubu segumam, ko lietoja mežiem bagātos apgabalos, bet tā, kļuvusi par tradīciju, turpināja tur pastāvēt arī graudkopībai attīstoties, kad sāka iegūt garķūļu salmus ēku apjumšanai. Attēloto celtņu vairumam ir pakšos cirstas guļkoku sienas. Vēl atzīmējams, ka tikpat kā nevienai zīmējumos parādītai ēkai nav redzams dūmenis, tāpēc jāsecina, ka dzīvojamās ēkas bija vai nu dūmistabas, vai istabas telpai tajās būs bijusi ierīkota no nama kurināma krāsns, no kuŗas dūmi ieplūda namā un no tā pa jumta galiem izkļuva ārā. Apmetnes viscaur attēlotas latviešu lauku sētu raksturā kā nerēgulāri novietotu savrupēku puduŗi; vienmājas piemēri, kādi bija igauņu un pa daļai arī latviešu dzīvojamās rijas, zīmējumos nav sastopami. Nav arī attēloti ciemi ar plašāku vai blīvāku apbūvi. *Zeltiņu* „ciems” neatšķīrās no viensētas (20. att.), bet *Bērzaune* sastāv tikai no 7 ēkām (19. att.).

Lauku sētām ļoti radniecīgas liekas arī *Meierberga* albumā attēlotās *muižas*, kas sastāvējušas gan no prāvākām, bet arī guļbūvē celtām savrupēkām ar tādiem pat jumtiem, kādi redza-

20. Zeltiņu ciems 1661. g.

mi sētu celtnēm. Bet, pretēji lauku sētām, muižu ēkas apjož stingrs mietu žogs, ko pārtrauc tikai iebraucamie vārti, līdzīgi kā tas bijis senos latviešu piļu nocietinājumos. Atšķirībā no lauku sētām *Rucavas* muižā redzamas dažas statņu būves, bet *Emburgā* un *Iecavā* prāvas mūra ēkas. No režģotiem statņiem ar pildītiem celts, kā liekas, ir arī piedarbs Tāšu-Padures lauku sētā.

Jāievēro, ka Meierberga ceļojums noticis tikai vienu gadu pēc Olīvas miera noslēgšanas, kad tikko bija sācies zviedru laiku pirmais miera posms, vēl plosoties badam un mērim. Tā ceļotājiem reti kur bija izdevība redzēt vietas, kas nebija ķaŗa darbībā cietušas, kamēr jaunceltās ēkas varēja liecināt tikai par trūkumu un nabadzību. Šāds stāvoklis būs sevišķi izpauzies ienācēju — jaunsaimnieku apmetnēs. Šo pārnovadnieku, kas lielākoties bija nākuši pāri Daugavai, 17. gs. beigās bija 30—50 % no Vidzemes zemniekiem (sk. *LE* 576. lpp.).

Zemnieku nabadzību un postu sevišķi uzsvēŗ holandietis J. Strauss (Strausz), kas 1688. g. ceļojis no Rīgas cauri Vidzemei uz Pliskavu. Viņš zemnieku nožēlojamo stāvokli izskaidro ar viņu kungu nežēlību, kas esot ļaunāka par turku un barbaru

21. Tadaļķi 1661. g.

rīcību ar viņu vergiem.¹⁴³ No 17. gs. attēliem zināms vēl kāds Kokneses skats ap 1670. g., kur līdz ar pili redzamas tās apkārtnē 8 nelielas savrup celtas ēkas ar četru slīpju jumtiem. Nav noteicams, vai tās piederējušas toreizējai Kokneses pilsētai, vai lauku apbūvei. Ticamāk ir, ka tās simbolizē pilsētu.¹⁴⁴

Ziņas par šī laikmeta citām lauku dzīvojamām ēkām, kas savā raksturā bija līdzīgas sētas celtnēm, sniedz daži Latvijas valsts archīva materiāli, proti, par ēkām, kur mitinājušies muižai padotie lauku amatnieki, īpaši meldeři un krodzinieki. Ja daži no viņiem bijuši arī cittautieši, viņu mitekļi būs celti vietējiem spēkiem pēc tautas celtniecības paražām. Tā *Raunas* muižā, kur 1675. g. uzceltas jaunas dzirnavas, melderis vēl 1688. g. dzīvo vecā ēkā, kur zem kopēja jumta atrodas rija, piedarbs un zirgu stallis. Rijai galā bija piebūvēta istaba ar kambari. Istabai ir podiņu krāsns, ko kurina no istabas. Krāsns priekšā ir rovis, un dūmus izlaiž pa durvīm rijas telpā. *Sērmūkšu* muižā dzirnavnieks dzīvo vientelpas dūmu istabā. *Łaudonas* muižā pie dzirnavām ir maza celtne, apzīmēta par riju, laikam meldeņa agrākais dzīvoklis.

Arī krogu ēkas šai laikmetā celtas pēc zemnieku paražām, piem., ar namu un istabu un no nama kurināmu krāsnī, ko dažreiz taisīja no podiņiem. Bet sastopams arī cits šo ēku tips, kas sastāv no dūmistabas un kambaņa, kā tas vērojams pie dzīvojamām rijām. Šo dzīvokļu aprakstos piemin arī stikla logus kambaņos, piem., 1688. g. dzīvojamā rijā domēņu muižā *Klein Schmelling*: tur kambaņa logam bijušas 12 romba veida rūtis, no tām 2 pusrūtis saplīsušas.¹⁴⁵ Šādas rūtis pēc tolaiku tehnikas būs bijušas ietvertas svina spraišļos. Kurzemē tad jau darbojās hercoga Jēkaba ierīkotās stikla rūpnīcas.

Ir noteikti norādījumi, ka arī dažās zemnieku mājās 17. gs. bija jau atrodami *stikla logi*. Einhorns, raksturodams zemnieku atpalcību, min, ka viņi nekā nav zinājuši par logiem (stiklotiem), kamēr tos nav redzējuši pie vāciešiem, no kuŗiem arī aizguvuši nosaukumu („glāze”).¹⁴⁶ Šis spriedums nebūt neaplicina, ka zemnieku mājās tai laikā nav bijuši „glāžu” logi, kas bieži daudzināti tautasdziesmās.

Raksturīga ir Rīgas kopskatā attēlotā tā laika (ap 1690. g.) celtne, kur, kā liekas, pārbaudīti iebraucēji no Vidzemes. (Karātavas un kapu krusti viņus gan nebūs sevišķi ieliksmojuši.) Šī celtne ir pakšos cirsta gulbūve ar četru slīpju salmu jumtu, kas ieejas pusē, izvirzīts visas ēkas gaŗumā, balstās uz 4 stabiem, veidojot ieejas lieveni (22. att.). Šāds atrisinājums atbilst bieži sastopamiem lieveņiem klēts architektūrā lauku sētās.

Ziņās par to, kā 17. gs. lauku sētās noritēja *saimniecības* darbi, nav vērojama nekāda liela atšķirība pret agrāko kārtību. Galvenās saimniecības nozares joprojām bija laukkopība un lopkopība. Strādāja pēc trīslauku sistēmas, ziemāju, vasarāju un papuves secībā, pēdējo atstājot zaļu — ganībām, vai melnu — apartu. Bija arī līdumos iekopti lauki, kas ražoja tikai dažus

22. Celtne, gar kuŗu ap 1690. g. iebrauca Rīgā no Vidzemes

gadus. Tīrumus labprāt ierīkoja strautu, upju un ezeru kras-tos, lai pa dabīgo kritumu ūdeņi labāk noskrietu un lai nepie-trūktu ūdens mājsaimniecībai. Rūpējās par tīrumu mēslošanu un kārtīgu apstrādāšanu, kāpēc turēja pēc iespējas vairāk lopu, it sevišķi zirgu un vēršu, pēdējos arī lietojot kā vilcējus zemes apstrādāšanas darbos. Ražas zemnieku sētās, samērā ar apstrā-dāto platību, bija krietni lielākas nekā muižās. No sentēviem mantotās sētās laika tecējumā bija izveidojusies spēcīga un dziļa kultūraugsne. No rudziem un miežiem ieguva sesto grau-du, no auzām ceturto. Mazāk vērības pievērsa no kustoņiem iegūstamo uzturvielu sagādāšanai. Cūkas, aitas, kazas un putnus turēja parasti tikai pašu vajadzībām un obligātajām nodevām, ne tirgum. Dravniecība bija gājusi mazumā, jo nebija agrāko pieprasījumu pēc vaskiem un medus, kas senāk bija izdevīga tirgus prece, jo nebojājās un turējās labā cenā. Medu 17. gs. tirgū sāka aizstāt cukurs. Ka biškopība tomēr attaisnojās citu iemeslu dēļ, apliecina Trikātas pag. Ķaupju māju saimnieka Mārča Maiziša nostāsts, kur saglabājušās sendienu atmiņas. Maizītis ap 1900. g. tā izteicies: „Bites bija vajadzīgas, kad ieradās siŗi, jo, ielejot stropā pašdarītu miestiņu, bites sāka tra-kot, sadzēla zirgus, un uzbrucējiem bija jābēg.”

Labību, linu pogaļas un zirņus zemnieku saimniecībās žāvē-ja zārdos uz lauka un pēc tam saveda rijā, kur tos pilnīgi izžā-vēja, izkūla un vētīja. Ir ziņas, ka vietām bijušas vientelpas rijas, bez piedarba, un tur kūluši pašā rijas telpā. Rijā žāvētai un dūmos kodinātai labībai bija laba slava aizjūras tirdznie-

cībā, to arī cienīja nodevu ievācēji — zviedri, jo pašu zemē toreiz rijas bija tikai somiem.¹⁴⁷ Centās sēt daudz kaņepāju — to šķiedra Rīgas tirdzniecībā bija svarīga prece, bet, sagražot graudus, ieguva eļļas bagātu aizdaru, ko cienīja Vidzemē. Dārzeņos audzēja kāpostus un gurķus, ko ziemai ieskābēja, kā arī apīņus un pupas. Kartupeļi, ko Spānijā ieveda jau 16. gs. un sākumā audzēja košumam, latviešu zemnieku sētā kā svarīga uzturviela ieviesās tikai 18/19. gs.¹⁴⁸

Galvenie zemkopības rīki bija spīļu arklis, zaru ecēšas, izkaptis un vietām sirpis. Labību kūla ar spriguļiem un bauzēm vai izmina ar zirgiem vai vēršiem.¹⁴⁹ Kā liecina kāds 1643. g. aizliegums, Kurzemes muižnieki centās izskaust zaru ecēšu, „egleņu”, taisīšanu, jo tās, ātri nodildamas, bija tikpat kā katru gadu jātaisa no jauna, tā patērējot daudz derīgu koku. To vietā ieteica taisīt pītas ecēšas ar koka tapām. Izkaptis un sirpji, it īpaši rudzu pļaušanai, bija saistīti pie saviem diezgan noteiktiem novadiem: izkaptis gaŗkātes lietāja Kurzemē, vienročus Zemgalē un Vidzemē, sirpjus Latgalē un Augšzemes austrumdaļā.¹⁵⁰

Diezgan plaši bija izplatīta *pušelniecība*. Vidzemē pušelnieku visvairāk bija abās Piebalgās un Ļaudonā. Muižu *klaušas* bija jāpilda savā maizē un paša rīkiem.¹⁵¹

Vedot savu ražojumu ietaupījumus vai citus savus izstrādājumus *pārdošanai* uz Rīgu, katrs saimnieks bija spiests tos nodot zināmam tirgotājam, kuŗa iebraucamā vietā viņš apmetās un pie kā viņa māja bija piesaistīta ar parādu grāmatu. Šis tirgotājs zemniekiem piešķīra arī kreditu, pārdodams tiem sāli, dzelzi, silķes u. c. pilsētas preces. Šāds tirdzniecības veids zemniekus nereti noveda smagos parādos. Turpretim tie zemnieki, kas izdevīgos apstākļos bija attīstījuši kādu īpašu amatniecības nozari, ar to varēja itin labi piepelnīt. Tā pirms maskaviešu iebrukuma Rīgas apkārtnē daži saimnieki, kas bija arī zvejnieki, kļuva turīgi, dedzinot ogles Ropažu mežos, jo Rīgā bija divas naudas kaltuves, kas patērēja daudz ogļu.¹⁵²

Par *cittautu zemniekiem*, kas 17. gs. saimniekoja Latvijas laukos, ir šādas ziņas.¹⁵³ *Lībiešu* skaits, salīdzinot ar iepriekšējiem gadsimtiem, bija stipri sarucis; liekas, ka mēris lībiešus bija sevišķi smagi piemeklējis. Bauskas apriņķī joprojām dzīvoja „*krievīņi*”. Ir izteiktas domas, ka 15. gs. tur nometināto votu pēcteči bijuši izmiruši, bet viņu vietā stājušies no Sāmsalas pirkti dzimtsļaudis — igauņi. Par to tomēr jāšaubās, jo viņu nosaukums, kas saistās ar Krievzemi (votu apdzīvoto Ingriju), kā arī viņu valodas atliekas un tērpī tam runā pretim. *Igauņi* joprojām dzīvoja starp latviešiem Ziemeļlatvijas pierobežā, bet lielāka kolonija viņiem bija Ludzā. *Somus* nelielā skaitā kā kaŗavīrus ar viņu ģimenēm zviedru valdība nometināja Valmierā, Koknesē un Daugavgrīvā, kur palicēji ar laiku kļuva par latviešu zemniekiem. No Valmierā nometinātajiem somiem 110 vīru ar viņu ģimenēm bija novietoti ārpus pilsētas — rijās.¹⁵⁴

Kurzemes dienvidu pierobežā nelielā skaitā bija apmetušies *leiši*, bet Latgalē — *krievi*.

Lauku *amatniecība*, kas latviešu tautas kultūras celšanā bija tik rosīga un nozīmīga jau kopš aizvēstures laikiem, 17. gs. turpināja attīstīties un izkopties. Īpašu plaukumu tā sasniedza Kurzemē hercoga Jekaba laikā. Bet šai laikmetā sāka vairoties arī to amatnieku sasniegumi, kas paši — vai viņu tēvi, — glābdamies no kungu spaidiem un varmācības, bija atstājuši savas sētas un bēgdami glābušies pilsētās. It sevišķi Rīga bija viņu ilgotais mērķis, jo tur pēc 1 gada un 1 mēneša nodzīvošanas (1605. g. gan šis termiņš bija pagarināts uz 2 gadiem), viņi varēja iegūt pilsoņa tiesības un būt droši pret izdošanu viņu agrākajiem kungiem.

Izmācījušies kādu amatu, daudzi no viņiem sagādāja sev labu iztiku un kļuva pat turīgi, varēja pievienoties amata organizācijām un pat nodibināt savas „brālības”. Kā namnieki viņi pildīja arī šīs kārtas pienākumus, kaŗa apstākļos ar ieročiem aizstāvēt savu pilsētu. Viņiem un viņu pēctečiem atvērās daudz plašākas iespējas vispārējā izglītībā nekā viņu piederīgajiem, kas bija palikuši dzimtajā sētā. Amatu mācoties, tiem, kas kļuva par zeļļiem, nācās doties ceļojumā uz noteiktiem mērķiem ārzemēs (Vismāru, Lībeku, Stokholmu u. c.), kur viņi dabūja papildināties savā arodā un iegūt plašāku skatu kultūras parādībās. „Cunftēs” iekļuvuši, daži gan pieslējās vācu pilsoņiem vai pilnīgi pārvācojās, bet netrūka tādu, kas savu latvietību paturēja un nereti arī cīnījās par savas tautas tiesībām un labklājību. Lai būtu šeit daži piemēri.

Ir pamats uzskatam, ka Jānis Reiters, kas studējis teoloģiju Tērbatas universitātē no 1650—56. g. un pēc tam bijis mācītājs Raunā, cēlies no latviešu amatnieku ģimenes Rīgā. Attiecībās pret muižniekiem, viņš stingri stāvēja savas draudzes zemnieku pusē. Muižniecības vajāts, Reiters zaudēja savu vietu, kādu laiku bijis pārgājis katoļticībā, uzturējies Polijā, Romā un Francijā, ieguvis medicīnas doktora gradu Vācijā, vienu gadu bijis mācītājs luterāņu draudzē Maskavā. 1675. g. viņš dabū atkal mācītāja amatu dzimtenē — Koknesē, zviedru garnizona draudzē, kur sprediķo arī latviešiem, kas braukuši viņu klausīties pat no tāliem apvidiem. Agrākais uzskats, ka Reiters savu mūžu noslēdzis kā votu draudzes mācītājs Ingrijā, izrādījies maldīgs. Vēl Raunā esot, Reiters publicēja Mateja evaņģelija tulkojumu latviešu valodā un 1675. g. kādu bībeles tulkojuma paraugu, cerot, ka viņam uzdos bībeles vai vismaz Jaunās derības tulkošanu. Šīs cerības nepiepildījās. — Mācītājus devušas arī citas Rīgas namnieku un amatnieku ģimenes: jau 16. gs. par mācītāju kļuvis Rīgas namnieka dēls Krišjānis Miks, 17. gs. vairāki mācītāji nāk no linu audējiem: Kleišiem (Viļums Kleisis bija Doma baznīcas mācītājs no 1624—49. g.), Pinkām, Pilēm, kā arī no citām amatnieku dzimtām.¹⁵⁵

Mierīgākā darbā nekā dažkārt viņu augsti skolotās atvases

tikuši uz priekšu paši latviešu amatnieki Rīgā. 1512. g. tur apstiprināti statūti („šrāgas”) latviešu saktu kalēju amatam, kas pastāvēja arī vēl 17. gs. Šai laikā bija arī prāvs latviešu būvamatnieku skaits. Sarakstā, ko par šo gadsimtu sastādījis P. Kampe (Campe), var saskaitīt 270 latviešus, no kuņiem laba tiesa bija amata meistari un pat amata vecākie. Piemēra dēļ lai ir daži minēti gadu kārtībā no 17. gs. sākuma: Leitans — mūrnieks, kopš 1616. g. amata meistars, Ozoliņš (Oseling) — 1617—18. g. Doma baznīcas mūrnieks, Kļaviņš — 1622. g. namdaris, Bērzakāja (Bersekaye) — 1623. g. mūrnieku amata meistars, Ķīsis (Kiess) — 1625. g. baznīcas namdaris, Putniņš — 1633—35. g. mūrnieku amata vecākais, Rūsis (Russ) — 1623. g. namdaļu amata vecākais u. t. t.¹⁵⁶ Atsevišķi vēl minami daži celtnieki, kas darbojušies ārpus savas dzimtenes: Matīss Anciņš (Ancing), mūrnieks un kapteinis no Rīgas, 1671. g. uzcēlis Archangēlskā tirdzniecības centru („gostinnij dvor”), turpat miris 1672. g.¹⁵⁷ Juris Grabiņš ģenerālgubernātora Gabriela de la Gardija uzdevumā 1677. g. uzcēlis mūra baznīcu Andros pie Pērnavas.¹⁵⁸

No toreizējiem latviešiem, tieši vai netieši saistītiem ar lauku sētu, izcēlušies: kāds kuršu ķoniņu Peniķu dzimts loceklis, kas aizgājis pasaulē un kļuvis par pulkvedi.¹⁵⁹ Par sakšu kuģa kapteini Jāni Stakli (Stakkels), brīvcilvēku, kas aktīvi iesaistījies poļu pusē un kādu laiku bijis pat karaļa Augusta padomnieks, bet 1703. g. sagūstīts un nomocīts, Liborijs Depkins sacerējis „gaudu dziesmu” — kā viņš „sawas ne apdohmatas kehniņņa Saimoschanas dehl” uzmeklēts un pazudināts.¹⁶⁰

Kurzemē hercoga Jēkaba nodibinātajos rūpniecības uzņēmumos (dzelzs un vara cepļos, lielgabalu lietuvēs, stikla rūpnīcās, ķieģeļu un darvas cepļos, kuģu būvētavās u. c.) vairums amatnieku un strādnieku bija latvieši, kam radās izdevība iegūt tur teicamu aroda māku, ko viņi nereti piekopa, arī patstāvīgi strādādami un paceldami to mākslas līmenī. Tā dažās lauku sētās radās izveicīgi kalēji, galdnieki, virpotāji, audēji, virvju vijēji un citu amatu pratēji. Daži amatu apzīmējumi iegulās arī viņu sētu nosaukumos, piem., Varkaļos, Dzirkaļos, Podniekos, Sniķeros, Mūrniekos, Ratniekos u. c. Kāds misiņa lējējs, svečtuļu gatavotājs, bija savu arodu atstājis mantojumā turpmākām paaudzēm līdz pat 19. gs. Nozīmīga bija arī latviešu kokgriezēju loma altāru un kanceļu izveidošanā baznīcām, kā arī plastisko rotājumu gatavošanā kuģu priekšgaliem. Jau pieminēts, ka Brants sevišķi atzinīgi izteicies par ieroču kalējiem — latviešiem, kas taisījuši pašu izgudrotas skaistas vilktas bises, piebilzdams, ka latviešu zemnieku starpā, kas kalpībai pakļauti, ir gudras galvas, „tā ka mūsu amatniekiem atliek tikai noplātīt rokas”.¹⁶¹

Arī *Einhorns* atzinīgus vārdus veltī zemniekiem, kas, lauku darbus strādādami, paši iemācījušies arī pagatavot ratus, arkļus, ecēšas, koka traukus, dažus it skaistus un košus, tikpat kā vācu

amatnieki, kas mācījušies pie meistara un pēc tam vēl ceļojuši.¹⁶²

No ziņām par 1688. g. redzams, ka tad kalēju amats lauku sētās bija visvairāk izplatīts, jo tas saistījās arī ar kaņaspēka apgādi. Jau 1638. g. kādam kalējam piešķirts $\frac{1}{2}$ arkls zemes ar noteikumu, ka viņam kaņa laikā jānodod līdz vezumniekiem, lai strādātu kalēja darbus kaņa laukā. Skaita ziņā aiz kalējiem nāk audēji, tad mucenieki u. c. koka trauku gatavotāji, ratnieki, galdnieki, namdaři, mūrnieki, ādmiņi, kurpnieki, drēbnieki, aldaři. Arī dzirnavnieku netrūkst, lai gan zemnieku dzīvē toreiz ūdens dzirnavām vēl nebija lielas nozīmes, jo lauku sētās viscaur mala rokas dzirnavām, bet ūdens dzirnavu iekārtošana uz pašu zemes zemniekiem bija liegta. Kā izņēmums minama īpaša privilēģija ūdens dzirnavu ierīkošanai, ko ordeņa mestrs Pletenbergs kopā ar zemesgabalu bija piešķīris brīvzemniekam Peniķim par varonību cīņā pret krieviem. Kurzemē bija sastopamas arī vēja dzirnavas, bet tās tāpat cēla muižas.

Atzīmējams, ka *Kurzemē* no zemniekiem cēlušies latvieši bija iekļuvuši arī sabiedrības augstākajos slāņos: Jelgavas galma sarakstos hercoga Gotharda Ketlera laikā (1576. g.) 113 personu starpā atrodamas 42 ar latviešu uzvārdiem, arī 2 kuršu ķoniņi Peniķi ar viņu sievām.¹⁶³

Kaut gan latviešu zemnieki arī 17. gs. vēl nebija iekļāvušies *baznīcas* dzīvē kā tās pārliecināti un aktīvi dalībnieki, katrs no viņiem tomēr skaitījās piederīgs sava novada draudzei, kur viņam nācās pildīt kā reliģiska kulta pienākumus, tā arī dot sieciņus garīdznieka atalgošanai.

Reformācija, kas bija notikusi iepriekšējā gadsimtā, savu stingro prasību dēļ nebija spējusi modināt tautā dziļākas reliģiskas izjūtas. Tās vēl saistījās ar pašu senajiem ticējumiem, ar ko katoļu rituāls bija licies vieglāk savienojams. Nav tomēr noliedzams, ka reformācija, it sevišķi zviedru valdīšanas laikā, pacēlusi tautas vispārējo *izglītības* līmeni, gādājot par skolām, mājmacību un skolotāju sagatavošanu. Tāpēc ātri pieauga lasīt un rakstīt pratēju skaits, un iespiestais vārds atrada ceļu uz lauku sētām.

Kaut arī katoļu laikā bija iespiesti daži *garīgi raksti*, piem. Kanīzija katechisms 1585. g., daudz plašāku un paliekamu nozīmi ieguva latviešu valodā 1694. g. iespiestā Bībele, ko ar dažu citu garīdznieku palīdzību bija pārtulkojis Alūksnes mācītājs prāvests *E. Glikis*. Jaunās derības tulkojums bija iespiests jau 1685. g.

Bībele latviešu valodā palīdzēja arī mācītājiem, kas tikpat kā visi bija vācu tautības un parasti vāji prata latviešu valodu, tuvināt tautu ticības jautājumu izpratnei. Turklāt 16. un 17. gs. darbojās arī jau daži latvieši mācītāji, tuvāk piekļūdami tai reliģiskajai izjūtai, ko glabāja zemnieku tauta, no kuņas viņi paši bija cēlušies.

No 17. gs. pretreformācijas laika sākuma ir ziņas par 2 katoļu priesteriem — latviešiem. Juris Elgers darbojies Rīgā un

Daugavpilī no 1615—20. g. un bijis vairāku latviešu grāmatu autors, bet Jēkabs Skaldiņš bijis priesteris Burtniekos 1613. g.

Luterāņu mācītāji zināmi lielākā skaitā. Jānis Kapūns, kas varbūt cēlies no Krimuldas brīvzemniekiem, darbojies Straupē, Lēdurgā un Smiltēnē no 1621—30. g. Jau iepriekš minētais Matīss Auziņš (Hābers) bijis mācītājs Valkā (1638) un Gaujienā.¹⁶⁴ Mācītāji, kas cēlušies no Rīgas namniekiem un amatniekiem, minēti jau iepriekš.

Visumā novērtējot šo laikmetu, jāatzīmē, ka 17. gs. otrā pusē latviešu zemnieki bija jūtami atkopušies no kara sekām. Viņu saimniecības kļuva ienesīgākas, sētu ēkas uzcēla jaunas, kas bija palikušas, tās sakopa, iedzīves piederumus atjaunoja. Klaušas un nodevas bija Vidzemē normētas ar likumu, un pieņēmas to zemnieku skaits, kas tās aizstāja ar gadskārtējiem naudas maksājumiem (leidām). Kaut dzimtbūšana turpināja pastāvēt, zemnieku tiesiskais stāvoklis bija kļuvis drošāks, jo muižnieku jurisdikcija bija ierobežota. Darbojās pagasta tiesas, kur spriedēji bija zemnieki. Arī garīgajā kultūrā bija manāma augšupeja: zemnieku bērniem kļuva pieejamas skolas un pat augstskolas. Latviešu tautai tā sāka rasties sava intelligēnce, kaut tās pārstāvji bija padoti grūti atvairāmām pārtautošanas briesmām.

Nav brīnums, ka šie sasniegumi, kas bija panākti zviedru valdīšanas laikos, tautas atmiņā bija saistījušies ar „labajiem zviedru laikiem”. Bet notika, ka šos latvju tautas ieguvumus iznīcināja jauna katastrofa — *Lielais Ziemeļu karš*, kas beidzās ar latvju zemes pievienošanu Krievijas imperijai.

Šis karš ilga no 1700—1721. g., sākdamies pēc tam, kad Krievijas cars Pēteris I Lielais bija noslēdzis ar Saksijas karali Augustu II agresijas paktu pret zviedriem un sakšu armija tuvojās Rīgai, bet krievu spēki aplenca Narvu. Zviedrijas 18 g. vecais karalis Kārlis XII, kas tikko bija uzvarējis Dāniju, atbrīvoja Narvu un sakāva Šeremetjeva vadītos krievu pulkus. Ceļu uz viņu aizmuguri Kārlim XII parādījis latviešu zemnieks Stepīņš Krauklis (23. att.).

No Narvas Kārlis XII devās uz Rīgu, lai to atbrīvotu no aplencējiem sakšiem un krieviem. Tos viņš sakāva uz Spilves pļavas, pēc tam kad zviedru kaņaspēks ar laivām un plošiem bija pārcelts uz Daugavas kreiso krastu. Šī pārceļšanās notika pēc latviešu zvejnieku brālības priekšnieka J. Nariņa norādījumiem. Sekoja Kurzemes ieņemšana un kaņagājiena turpināšana caur Lietuvu un Poliju, kamēr 1709. g. notika izšķirēja kauja ar krieviem pie Poltavas, ko Kārlis XII zaudēja. Līdz ar to viņš nespēja vairs noturēt zviedru iekarojumus Baltijas jūras austrumkrastā. 1710. g. Rīga kapitulēja krieviem, un tie kļuva par noteicējiem latviešu un igauņu zemēs. Tās no jauna bija smagi nopostītas, bet, kara darbībai izbeidzoties, savu tiesu vēl paņēma mēris.

Iebrūkot latvju zemē, krievi savai postīšanas un laupīšanas kārei varēja dot pilnu vaļu, jo Pēteris I kara sākumā necerēja,

ka varētu zviedriem atņemt Baltiju visā pilnībā, kāpēc viņš lika tur iznīcināt visu, kas ienaidniekam varētu noderēt par atbalstu. Centīgi pildot šo cara doto pavēli, krievu spēku komandieris Šeremetjevs 1702. g. varēja viņam ziņot: „Varenais Dievs un vissvētā dievmāte ir Tavu vēlēšanos piepildījuši: ienaidnieka zemē nav vairs ko postīt... Ko lai es iesāku ar laupījumu?”

Sevišķi nežēlīgi rīkojās Šeremetjeva kavalerija, kas sastāvēja no kazakiem, kirgiziem un kalmikiem. Postījumu ceļi uzskatāmi parādīti E. Dunsdorfa sastādītajā kartogrammā.¹⁶⁵ Tie pa latviešu apdzīvotajiem apgabaliem gājuši šādos virzienos: 1702. g. no Pliskavas uz Rūjienu, Valku, Valmieru, Smilteni, Piebalgu, Alūksni, bet citā nozarojumā no Valmieras pa Gaujas novadiem uz Turaidu. 1705. g. gar Daugavpili caur Lietuvu uz Mūrmuižu un Jelgavu, bet atpakaļ gar Bausku un Birziem. 1708. g. no Pliskavas caur Alūksni un Tīrzu uz Vidzemes vidieni, bet otrā gājienā uz turieni tai pašā gadā no Latgales. 1709. g. lieli spēki iebruka gar Daugavu līdz Rīgai un pēc tās krišanas 1710. g. devās tālāk divos virzienos: viens gāja pa Vidzemes jūrmalieni uz Pērnavu un Rēveli, bet otrs pret rietumiem Kurzemes iekšienē. Postījumi pa šiem virzieniem aizņēma plašus apgabalus un neizbeidzās ar regulārā kara spēka rīcību, bet starplaikā klīda apkārt arī visādi siņi, kas tāpat laupīja un postīja bez žēlastības. Sevišķi nežēlīgi krievi rīkojās 1708. g., kad zemniekiem pat neļāva apart un apsēt viņu laukus.

Ir saglabājušies daži pārskati par toreizējiem postījumiem un zaudējumiem, kas liek nojaust, ka Šeremetjeva vārdi nav tukša lielīšanās. Bojā gājušās un izlaupītās pilsētas, muižas un lauku sētas liecina, ka tie ir tuvi īstenībai. Šeit daži piemēri.

Vecpiebalgā 1702. g. no 125 mājām tikai vienas palikušas

nenodedzinātas, bet 1708. g. krievi no jauna nodedzināja 41 māju, tātad vismaz 40 no tām, kas bija starplaikā no jauna uzceltas.

Jaunpiebalgā no 107 mājām nodedzinātas 82, bet 1708. g. — 13. Līdzīgā veidā piemeklēta arī Skujene. (Zaudējumu sarakstos par „mājām” sauktas lauku sētas.) Parasti mājas pilnīgi nodedzinātas, reti kad palikušas neskartas kādas attālāk celtas rijas vai pirtis.

Ir arī ziņas par nolaupīto mantu. *Vecpiebalgā* 1702. g. zemnieki zaudējuši 144 zirgus, 109 liellopus, 137 aitas un kazas, 52 cūkas un 5 katlus. Ziņās pieminēts, ka, krieviem tuvojoties, sētu iemītnieki centušies paglābt sevi un savus lopus, slēpjoties mežos, bet tur viņiem savukārt uzbrukuši vilki.¹⁶⁶ Kad 6 gadus vēlāk krievi no jauna ielauzās *Vecpiebalgā*, tie tur atrada ne tikvien jaunceltas sētas, ko atkal nodedzināja, bet ieguva arī vēl lielāku laupījumu nekā 1702. g.: vairāk liellopu, kā arī 68 bišu dravas un 37 katlus.¹⁶⁷ (Šķiet, ka iebrucēji bijuši sevišķi kāri uz katliem, taisītiem, kā liekas, no vara.) Apbrīnu rada zemnieku uzņēmība un neatlaidība, ar kādu viņi stājušies pie savu saimniecību atjaunošanas, panākot, ka, kaņam vēl turpinoties, liela daļa ēku bija atkal uzcelta, piem., *Vecpiebalgā* 6 gadu laikā trešā daļa no nopostītām.

Smiltenes draudzē krievu kaņaspēks 1702. g. no 285 lauku sētām izlaupījis un ar uguni izpostījis 204. Nodēgušās ēkas, kā arī tās, kas sētās palikušas, atzīmētas Smiltenes baznīcas chronikā. Sarakstā sastopamas dzīvojamās ēkas resp. istabas (Stube, Wohnstube, Wohnhaus), klētis, rijas, nami (Brauhaus), pirtis. Nav tiešu vai netiešu aizrādījumu, ka šo ēku starpā bijušas rijas, kur dzīvojuši pašā rijas telpā vai rijām piebūvētos kambaņos, bet pie dažām sētām gan atzīmēts, ka tur bijušas vairākas atsevišķas rijas. Vispār ēku skaits toreizējās sētās, kā redzams, bijis krietni prāvs.¹⁶⁸ Nolaupītie un iznīcinātie labības krājumi un iedzīves piederumi, kas sarakstos minēti, liecina, ka toreiz zemnieki bijuši labi pārtikuši vai pat turīgi. Šāds stāvoklis nebija sasniedzams bez čakluma, neatlaidības un sirsnīgas pieķeršanās savai zemei.

Par ēku tipiēm, kas nodedzinātajās sētās tikušas uzceltas, un to daudzumu sniegtas ziņas par *Vecpiebalgu*, kur pēc 1702. un 1708. g. postījumiem jau 1709. g. bijušas atkal uzceltas šādas ēkas: 227 rijas (no tām 108 ar piederībām, 117 bez piederībām un 2 ar kambaņiem), 186 kūtis, 58 pirtis, 52 vārāmie nami, 24 klētis, 10 istabas, 2 pagrabi un 1 kalve.¹⁶⁹ Kā redzams, dzīvojamās ēkas — istabas uzceltas samērā nelielā skaitā. Šī parādība izskaidrojama ar to, ka vispirms rūpējās par saimniecības ēku, īpaši riju, uzcelšanu, jo tās bija nepieciešamas, lai varētu kārtīgi izkult labību un tikt pie maizes. Līdz ar to rijas bija arī noderīgas dzīvošanai: rijas krāsns siltumā varēja mītināties pašā rijas telpā, kamēr radās iespēja uzcelt īpašu dzīvojamo ēku vai rijai piebūvēt vienu vai vairākus kambaņus. Rijas

ar kambaļiem gan uzceltas mazāk (2) par istabām (10), kas liecina, ka tauta centās atraisīties no dzīvojamām rijām. Zīmīgs ir arī norādījums, ka apm. pusei no jaunceltajām rijām nav bijis piedarbu: tātad grūtajos pēckaŗa apstākļos dažas saimniecības iztika ar vientelpas rijām, tanīs arī kuļot, bet piedarbu pieciršanu atstāja vēlākiem laikiem. Šī parādība apstiprina atziņu, ka arī rijas celtnē savas attīstības pirmsākumos ir bijusi vientelpa, tāpat kā pārējās sētas celtnes.

Ceļot ēkas nopostītās sētās, tās mežainos apvidos vai citur salmu trūkuma dēļ parasti juma lubām. Vēlākos laikos muižnieki, sevišķi Kurzemē, taupīdami mežus, centās zemniekiem noliegt lubu plēšanu, jo tām izmantoja īpaši vērtīgos bezzaru priežu stumbrus.

Zemgali un *Kurzemi* kaŗa posts piemeklēja 1705. g., kad Šeremetjevs tur iebruka ar lieliem spēkiem, bet nākamajā gadā zviedri tos atkal padzina no Kurzemes hercogistes. Šai laikā norisinājās arī J. Patkula izraisītas pretzviedru intrigas vācu vadītājās aprindās. Sakarā ar tām Kurzemes muižnieki ar saviem zemniekiem pat iebruka Vidzemē, pievienojoties tur jau agrāk ienākušajiem krievu sabiedrotajiem — sakšiem. Kaut 1701. g. zviedri tos pie Spilves sakāva un tā kādam laikam bija sev nodrošinājuši Rīgu, sirošana un laupīšana neapstājās, ko dabūja izjust arī Kurzemes zemnieki. Viņu pretestība izpaudās ne tikvien pret zviedriem un tiem piedalītajiem kaŗavīriem — somiem, bet arī pret krieviem un sakšiem, ja tie patvarīgi rīkojās.

Šai laikā Katlakalna un Olaines mācītājs A. Gildensteds ziņojis Rīgas pilsētas vecākajam par šādu gadījumu. Kāds zemnieks, Mārtiņš Zvejnieks, kuŗa mājās pie Misas upes ielikti zviedru kaŗavīri, kopā ar kaimiņiem smagi piekāvis zviedru kaprāli un kareivi, kas prasījuši šķūtis. Pēc tam Zvejnieks, paredzēdams, ka viņam nāksies par to atbildēt, ar visu savu saimi un mantību aizbēdzis uz Olaini pie kāda cita zemnieka. Mācītājs piemin, ka varot sagaidīt vēl lielākas nebūšanas, jo Kurzemes hercogs Ferdinands gādājis par zemnieku apbruņošanu ar āvām un bisēm: visi kalēji bijuši nodarbināti 4 nedēļas, šādus ieročus gatavojot. Tā apbruņoti, zemnieki esot vairākkārt ielenkuši vai padzinuši somus un sakšus, kas viņiem uzbrukuši.¹⁷⁰

Latgale šais kaŗa laikos cieta mazāk. Purvu, mežu un arī zemnieku nabadzības dēļ krieviem nebija izdevīgi caur turieni virzīt savus galvenos spēkus uz rietumiem. Jūtāmāk kaŗš tur atbalsojās tā beigu posmā 1708/09. g.

Lielaļā Ziemeļu kaŗā krievi un viņu sabiedrotie nogalināja latviešu zemniekus ne tikvien viņu sētās, bet vīri no zemnieku vidus krita arī cīņās kā kareivji — *zemessargi*. Kārlis XII 1701. g. lika sastādīt īpašus 6 zemessargu bataljonus no latviešu zemniekiem, labiem strēlniekiem, pēc iespējas no saimnieku kārtas, jo tie savu zemi sīvāk aizstāvēt par kalpiem un

valiniekiem, uz kuņiem nevarot paļauties. Katrs no šiem bataljoniem sastāvēja no 5—6 rotām ar apm. 60 vīriem katrā rotā. Šīs latviešu karaspēka daļas cīnījās zem saviem īpašiem sarkani-baltiem un zili-dzelteniem karogiem ar karaļa iniciāļiem. Komandieři bija virsnieki no vietējiem muižniekiem, kas prata latviešu valodu. Līdzīgā veidā bija noorganizēti arī igauņu zemessargu bataljoni.

Kad Kārlis XII savus galvenos spēkus koncentrēja Polijas un Ukrainas karalaukos, latviešu un igauņu zemessargi kļuva par Vidzemes galvenajiem aizstāvjiem.

Neizdevās turpretim kāds zviedru pārvaldes mēģinājums sastādīt no vietējiem zemniekiem *brīvprātīgas* karaspēka vienības, jo to traucēja Patkula un sakšu pret zviedriem vērsta aģitācija.

Zviedru ģenerālgubernātors Dālbergs savā ieteikumā dibināt latviešu bataljonus, cita starpā, aizrādījis, ka bises zemniekiem gan būs tikai nedaudziem, izņemot biseniekus, kam ir savi stobri. Visiem, kas netiks iesaukti, ieroči būtu atņemami. Iesauktie jāapgādā ar pulveri un lodēm vai ar salpetri un sēru, jo bisenieki parasti paši protot pagatavot labu pulveri. Viņiem gan izsniedzams svins, lai viņi varētu izliet lodes pēc savu stobru kalibra. Ja zemnieki kalpo kara dienestā, būtu lietderīgi no viņu mājām neprasīt klaufas.¹⁷¹ Pēdējo ieteikumu neizdevās īstenot muižnieku pretestības dēļ. Tam arī nepiekrita valsts muižu pārvalde, kas bija atbildīga par uztura sagādi karaspēkam.

Zemnieki visumā nepretojās šai mobilizācijai. Bija gadījumi, kad viņi saprata un atzina tās vajadzību. Par to liecina Lugažu zemnieku tiesneša Jukuma Bierna rīcība, kas 1701. g. ne tikvien pats pieteicās kara dienestam, bet skubināja arī citus to darīt, teikdams: „Mīlie brāļi, mūsu pienākums ir paklausīt Dievam un mūsu ķēniņam, labi sargāt mūsu zemi, mūsu bērņus un mantību. Daudz labāk ir ienaidniekam droši pretoties nekā padoties viņa ļaunprātībai.”¹⁷² Šī nostāja būs sakņojusies pārliecībā, ka Zviedrijas valdība, atvairījusi krievus, spēs īstenot agrāk izteiktos nodomus par zemnieku atbrīvošanu no muižnieku patvaļas.

Arī karaļa aicinājumam *aizdot naudu* kara vajadzībām tāpēc atsaucās nevis muižnieki, bet gan vairāki latviešu zemnieki. To starpā bija Āraišu draudzes saimnieki *Inķēns* un *Smīde*, kas, aizdevuši prāvas naudas summas, kļuva par brīvzemniekiem.¹⁷³ Šie gadījumi liecina, ka tautas ilgās pēc brīvības un saimnieciskas neatkarības izpaudās politiskā domāšanā, nacionālā pašapziņā un noteiktā rīcībā.

Latviešu zemessargi ir vairākkārt cildināti kā braši zēni, bet viņiem bija arī savas prasības: lai būtu kārtīgs uzturs un lai muižtuři labi apietos ar viņu saimēm. No kāda bataljona, kur nav devuši pietiekami paēst, 200 vīru ar visiem ieročiem 1702. g. atgriezušies savās sētās. 1703. g. bataljonu kaujas spējas sa-

mazinājušās pārtikas un zirgu trūkuma dēļ. Tad kaŗavīri prasījuši, lai būtu sagādāti zirgi vismaz pusei no viņiem, pārējie tad jau tikšot līdz, jānot pa diviem uz viena zirga. Nācies grūti piespiest zemessargus kalpot kājniekos, bet jātnieku trūkuma nebijis.¹⁷⁴ (Ne par velti tautasdziesmās kumeli tik bieži daudzina.)

Kurzemes hercogistē un Latgalē kaŗš citā veidā ierāva savā darbībā latviešu zemniekus, jo tur *muižniecība* tos iesauca un izrīkoja kaŗa dienestam. Latgalē to pat darija atsevišķi muižnieki, lai aizsargātu savus privātos īpašumus no sirotājiem. Cīņas ar sīriem citur norisinājušās, zemniekiem pašiem sadodoties kopā to apkaŗošanai. Tā *Cesvainē* pēc vietējā mācītāja Neideļa aicinājuma nodibinājusies partizānu vienība, bruņota ar 20 bisēm, izkaptīm un citiem zemnieku ieročiem.

Latviešu *dzīvā spēka zaudējumi* šai kaŗā bija sevišķi lieli Vidzemes malienē, jo tai nācās uztvert iebrucēju pirmo triecienu. No *Alūksnes* 1702. g. aizvesti 588 iedzīvotāji, to vidū latviešu bībeles tulkotājs prāvests E. Gliks un viņa audzumeita Marta Skavronska, kas vēlāk kļuva par Krievijas valdnieci Katrīnu I. (Daži pētnieki norāda, ka viņa varēja būt latviešu izcelsmes.) Ziņas par šo iebrukumu ātri izplatījās pa visu zemi, tā ka citur ļaudīm atlika vairāk laika paglābties.

Pēc vēsturnieku vērtējumiem aizvesto latviešu un igauņu kopskaits bijis ap 12 000, no tiem lielākā puse gan igauņu. Krievijā aizvestos pārkristīja grieķu-katoļu ticībā un pārdeva verdzībā turkiem un citām austrumu tautām. Par nogalināto iedzīvotāju un kritušo kaŗavīru skaitu ziņu trūkst. Vispārēju pārskatu par lielo robu, ko šī laikmeta kaŗi, bads un lielais 1710. g. mēris izrāva no latviešu dzīvās miesas, sniedz sekojošie skaitļi.

Pēc zviedru revīzijas datiem 1688. g. Vidzemes latviešu daļā bijušas 537 muižas un 12 272 lauku sētas ar apm. 130 000 iedzīvotājiem. Pēc 1695—97. g. bada tur bija palikuši ap 105 000 iedzīvotāju, bet pēc Lielā Ziemeļu kaŗa un 1710. g. mēŗa tikai 52 000.¹⁷⁵

Papildinot 60. lpp. sniegtos datus par latviešu zemnieku aptuveno kopskaitu 1700. g. ar vērtējumu par Ziemeļu kaŗā un tam sekojošā mēŗi zaudētajām dzīvībām, iegūstami skaitļi, kas zemāk atzīmēti. To pamatā ir ziņas no dažiem atsevišķiem novadiem, un vērtējumi izdarīti pēc zaudējumu caurmēŗa procentiem. Tādā ceļā iegūtie skaitļi uzskatāmi tikai par aptuveniem, jo arī par 1710. g. mēŗa upuriem līdz šim nav izdarītas sīkākas aplēses.

	1700. g.	1712. g.	dzīvi palikuši, % no 1700. g. skaita
Latviešu zemnieku skaits	1700. g.	1712. g.	
Vidzemē	138 000	52 000	ap 40%
Kurzemē un Zemgalē	198 000	59 000	ap 30%
Latgalē	98 000	49 000	ap 50%
Kopā	434 000	160 000	ap 40%

Kad Kārļa XII kaņavadoņa slava sāka norietēt, latviešu zemniekos kļuva manāma *pārorientēšanās*, paredzot, ka vara pāries krievu rokās. Muižnieku bardzībai pieņemoties, vietām izcēlās pat nemieri. Nepiepildījās tomēr zemnieku lolotās cerības, ka krievu valdīšana nostāsies viņu pusē un pasargās viņus no muižnieku varmācībām. Sekoja drūmākais gadsimts latviešu zemnieku likteņos, kad viņus no dzimtcilvēkiem pārvērtā par beztiesīgiem vergiem, izkalpinot tos smagos kļaušu darbos, un noteikšanu par viņiem joprojām paturēja muižnieki, kā pašu zemnieku, tā arī viņu zemju un sētu likumīgi atzītie īpašnieki.

„Lābie zviedru laiki” tāpēc nav nekāds nepamatots apzīmējums miera periodiem, kas zem zviedru pārvaldes 17. gs. bija piešķirti Vidzemei, nelūkojoties uz apspiestību, kādā zemniekiem nācās dzīvot arī toreiz. Saglabājušās liecības rāda, ka dzīve un saimniecība lauku sētās toreiz bija atplaukusi, ēkas saceltas, tautas izglītība pieņēmusies un saskarē ar Rietumeiropu pacēlusies vispārējā tautas kultūra. Šai atelpas laikā atdzīvojās un tālāk izveidojās arī tautas radītājas spējas, kas, mūžseno tradīciju stiprinātas, saglabājās gaišākai nākotnei, nenoslāpstot tautas turpmākajā drūmajā vēstures posmā.

Ne visa latvju zeme nokļuva vienā laikā zem Krievijas varas. Vidzemē krievi tapa par noteicējiem līdz ar Rīgas kapitulāciju 1710. g., lai gan ar Nīstades miera līgumu viņiem šo stāvokli nodrošināja tikai 1721. g. *Latgali* krievi atņēma poļiem 1772. g., bet *Kurzeme* no hercogistes pārvērtās par krievu impērijas sastāvdaļu tikai 1795. g., lai gan tā jau pirms tam pakāpeniski bija kļuvusi atkarīga no Krievijas galma. Tā krievi uz diviem gadsimtiem ieguva senkārotās zemes pie Baltijas jūras.

Jauno laikmetu latviešu zemnieku likteņgaitās ievadīja Vidzemes pakļaušana Krievijai. Pārējās latvju zemes daļās ārējie apstākļi maz atšķīrās no tiem, kas toreiz pastāvēja Vidzemē. Kaŗa un mēŗa sekas visās šajās zemēs bija smagi izjūtamas: nebija vairs darba roku, kas zemi varēja pienācīgi apkopt, lauku sētas bija nopostītas, valdīja pārtikas trūkums un nabadzība. Turpmākās ziņas, kas raksturo latviešu zemnieku likteņus šai laikmetā, pārņemtas galvenokārt no L. Adamoviča, E. Dunsdorfa, A. Švābes un N. Viksniņa darbiem.¹⁷⁶

Par *Rietumkurzemi* pēc 1710. g. mēŗa ir šādas ziņas: Priekulē no 216 sētām apdzīvotas bija tikai 60, Zūrās no zemniekiem dzīvi palikuši tikai 18 %, mazāk skarti bija novadi austrumos no Dobeles. Vidzemē mēŗi pārdzīvojuši ap 40 % no lauku iedzīvotājiem. Pilnīgi sētas bija izmirušas dažos novados Rīgas tuvumā: Doles mācītāja muižā, 7 muižās Salaspils draudzē, bet bija tādi arī ap Straupi un Dikļiem. Mazāk piemeklēta bija *Austrumvidzeme* aiz līnijas Rūjiena-Koknese, kā arī *Latgale*. Alūksnē, kas pirms tam bija smagi cietusi deportācijās, no mēŗa bija paglābušies 90 % no iedzīvotājiem.¹⁷⁷

Kaŗa un mēŗa posts bija ilgus gadus saglabājiem veco ļaužu atmiņā. Jaunajām audzēm vectēvi vēl zināja parādīt agrāko sētu krāsmatas, kas bija apaugušas ar mežu. Arī vecajās baznīcas dziesmās atbalsojās mēŗa laiki un ar tiem saistītās ciešanas.

Krievu varā nokļuvusi, latvju tauta vienā ziņā tika pasar-

gāta — viņas zemē pārstāja plosīties kaņi. Tikai īsu laiku tajā atbalsojās Austrijas-Prūsijas Septiņgadu kaņš un Napoleona kaņa gājiens uz Krieviju 1812. g. Toties saasinājās tautas attiecības ar muižniecību, kas izmantoja labvēlību, ko tā prata iegūt Krievijas galma un valdības aprindās. Tā arvien vairāk izkalpināja latviešu zemniekus un beidzot panāca, ka zemnieku līdz ar viņa zemi un sētu atzina par muižnieka *privāto īpašumu*, ar ko viņš varēja rīkoties pēc savas patikas. Šādos apstākļos sāka uzliesmot zemnieku *nemieri*, kas izpaudās t. s. dumpjos. Tos pēc muižnieku pieprasījuma krievu administrācija apspieda ar bruņotu varu. Sadursmēs gāja bojā zemnieku dzīvības, un sekoja izrēķināšanās ar nežēlīgiem miesas un katorgas sodiem, kā arī izsūtīšanās uz Sibīriju.

Lai būtu šeit vēsturiskā secībā minēti svarīgākie notikumi, kas šai laikmetā kā smagi mākoņi uzgūlās latviešu zemniekiem, viņu sētām un viņu mājas dzīvei.

Kaņam un mērim izbeidzoties, zeme bija izpostīta un tukša, daudzi tās iedzīvotāji apmiruši, izklīdināti vai palikuši bez pajumtes. Tāpēc pagāja labs laiks, kamēr dzīve atkal kurmet iegāja savās sliedēs. Zemniekiem nācās no jauna iekopt savus laukus, atjaunot savas sētas, uzcelot nepieciešamās ēkas un ieaudzīnot lopus. Daudzi, kam izlikās bezcerīgi atgriezties izpostītās vietās, palika tur, kur bija patvērušies, vai devās uz citiem apvidiem, kur apstākļi likās izdevīgāki esam. Izraisījās pat *pārvietošanās* lielākos pulkos. Tā, piem., Vidzemes izmirušajos apgabalos ieplūda zemnieki no Latgales, kur saimniecības bija sīkas, bet ēdāju saradās daudz. Šajā jauniekārtošanās laikā administrācija nespēja aizkavēt pārvietošanos, kas dažkārt arī muižniekiem nāca par labu, ja tiem trūka darba spēka pamestajās sētās vai muižas klaušās. Tādā veidā pašplūsmes ceļā notika zināma izlīdzināšanās lauku apdzīvotībā.

Arī daudzas *muižas* bija izpostītas vai pamestas. To saimniecību atjaunošana tāpat prasīja laiku, bet, kur izveicīgs īpašnieks ķērās pie šī darba, tas veicās apbrīnojami ātri. To pierādīja kāds Vidzemes Malienas muižnieks, kam krievi bija muižu galīgi nopostījuši, aizvedot sev līdz visu viņa ģimeni — sievu un bērnus. Ķēries pie savas saimniecības atjaunošanas, viņš jau dažu gadu laikā bija kļuvis atkal turīgs.

Atjaunošanas darbi muižās pilnos apmēros gūlās uz zemnieku — *klaušinieku* pleciem, kāpēc muižnieki visādiem līdzekļiem centās kāpināt zemnieku darba spēka izmantošanu. Tā kā cars Pēteris I bija augstās domās par Vidzemes dižciltīgajiem kā par Vakareiropas kultūras pārstāvjiem, viņiem viegli izdevās iegūt uzticību viņa un viņa pēcnācēju galmā un iekļūt svarīgos civīlos un militāros amatos Vidzemes un pat visas Krievijas pārvaldē. Viņu pašapziņa un saimnieciskais stāvoklis bija nostiprinājies vēl ar to, ka Pēteris pēc Vidzemes kapitulācijas bija *atcēlis* zviedru izdarīto *muižu redukciju* un vēl piespriedis muižniekiem labu tiesu agrāko kroņa muižu. Viņš bija

atzinis arī tā saucamās Sigismunda Augusta 1561. g. *privilēģijas*, kuŗām agrāk nebija nekāda likumīga spēka. Izmantojot jauniegūto stāvokli, muižniecība panāca tai vēlamu rīkojumu un noteikumu izdošanu, kas nostiprināja šīs kārtas priekšrocības un saimniecisko labklājību.

Lai zemniekus atkal stingrāk piesaistītu pie zemes un atturētu viņus no *bēgšanas* pie „labāka kunga”, kur cerēja atrast ciešamākus dzīves apstākļus, gubernātors grāfs Goļicins, muižnieku prasību ietekmēts, 1719. g. izdeva āziātisko rīkojumu, ka par bēgšanu pāri Vidzemes robežām zemniekiem nogriežamas ausis vai deguns un iededzināma zīme pierē. Panāca arī, ka agrāk izbēgušo zemnieku pieturētājiem tie jāizdod viņu iepriekšējiem kungiem. Katrīnas I laikā (1725—1727) piespieda pat Rīgas pilsētu izdot tur iebēgušos zemniekus, kas līdz tam pilsētas aizsardzībā bija brīvi ļaudis. 18. gs. no Kurzemes uz Vidzemi atveda atpakaļ pāri par 900 bēgļu, bet no Krievijas tikai 15 deportētus kara gūstekņus. Bēgšana tomēr neapstājās, it sevišķi, kad muižas turpināja pavairot klaušas. Tā, piem., vēl 1760. g. no Vecpiebalgas 42 zemnieki devās bēgļu gaitās. Cik lēnām lauku sētas atkopās no pēckaŗa posta, redzams no tā, ka ap 1725. g. Vidzemē apmēram puse no visas aŗamzemes vēl gulēja atmatā.

Lai paceltu muižu ienākumus, notika *arklu revīzija*, kuŗas sekas bija pastiprināta klaušu uzlikšana. Šīs revīzijas gaitā vairāki latviešu *brīvzemnieki* zaudēja savu patstāvību un tika ierakstīti dzimtļaudīs. 1783. g. zemniekiem piedevām uzlika Krievijā pastāvošo nodokli valstij, t. s. *galvasnaudu*.

Izmantojot iegūto labvēlību, Vidzemes muižniecība visnotaļ rīkojās viņas landrāta O. Rozena 1739. g. vēsturiskās deklarācijas garā. Atsaukdami uz Polijas karaļa Sigismunda Augusta it kā piešķirtām privilēģijām, Rozens deklarēja, ka Vidzemes *zemnieki ir vergi* romiešu tiesību izpratnē, kuŗus dzimtkungs var pēc patikas pirkt, pārdot un pārmācīt, brīvi rīkojoties arī ar viņu zemi un mantu. Tā latviešu zemniecība, kļūdamā pilnīgi beztiesīga, 18/19. gs. piedzīvoja drūmāko laikmetu savā vēsturē.

Muižu saimniecības, turpretim, ātri atplauka. Plašos apmēros muižām pievienoja nopostītās vai pamestās zemnieku sētas, bet *pusmuižas*, sauktas par lopu muižām, izveidoja arī no sētām, kas bija neskartas. Panāca arī seno laiku aizliegumu atjaunošanu, kuŗi neļāva zemniekiem bez dzimtkunga atļaujas pārdot savu raŗojumu atlikumus pilsētu tirgos. Tā piepildījās muižnieku neatlaidīgie centieni paturēt savās rokās lauku raŗojumu tirdzniecību ar pilsētām, kas gan radīja konfliktus ar pilsētu pašvaldībām, sevišķi ar Rīgas rāti.¹⁷⁸

1757/58. g. ziemā Rīgas un Cēsu apriņķa zemniekiem nācās pildīt neparedzētu un smagu uzdevumu: dot ap 20 000 *šķūtnieku* krievu armijas pārvešanai cauri Kurzemei uz Prūsiju, jo Krievija bija Austrijas pusē iesaistījusies Septiņgadu kara

pret Prūsiju. Šai pasākumā gāja bojā ne viens vien šķūtnieks un dabūja galu liels skaits zirgu.¹⁷⁹

Zemnieku postu šai laikā vēl pavairoja pastiprināta *spirta tecināšana* muižās, kas tām bija ļoti ienesīgs pasākums. Zemniekiem tas sagādāja jaunas kļaušas, kā pašā tecināšanas darbā, tā arī šķūtīs, vedot spirtu uz pilsētām un pat uz Krieviju. Bet muižās, ceļot *krogus*, gādāja, lai degvīna patēriņš pieņemtos arī pašu mājās. Četros *Vidzemes* apriņķos šai laikā bija 933 krogu (1727. g. Smiltenes miests sastāvēja no 10 mājām, no kuņām 7 bija krogi). Kamēr zviedru laikos zemnieki dzēra paštaisītu alu, bet krogos degvīnu pārdeva tikai dažus stopus gadā zāļu tiesai, tagad tā patēriņš strauji pieauga, jo degvīnu sāka dzert vīri un sievas pēc krievu paražas. Pat to lēti pārdodot — par 5 vai 6 kapeikām stopā, tas ienesa labu peļņu. Arī alus nebija dārgs — 1 kap. stopā (tikpat maksāja vistas ola).¹⁸⁰

No dzeršanas, ko veicināja nabadzība un izmisums, latviešu zemniekos pieņēmas neatbildīga rīcība un tikumu pagrimšana, ne tikvien attiecībās pret muižu, bet arī pašu starpā.

Muižās turpretim 18. gs. otrā pusē ieviesās pārpilnība un greznība: sākās lepnu kungu māju celšana, dārgu iekārtas priekšmetu iegādāšanās, modes tērpu valkāšana, plašas viesības.

Šai laikā beidzot pacēlās balsis no vācu literātu aprindām, kas aizrādīja uz verdzināto zemnieku necilvēcīgajiem dzīves apstākļiem. Kritisku rakstu par tiem 1764. g. laida klajā mācītājs J. Eizens.¹⁸¹ 1777. g. sekoja mācītāja A. Hūpela apsūdzība: „Te zemnieki ir lētāki nekā nēģeri Amerikā. Bērnu var nopirkt par 4, kalponi par 10 un veselu ģimeni par 100 rubļiem. Vaļiniekus iemaina pret zirgiem, suņiem, pīpju galviņām vai citām lietām”.¹⁸² Parādījās pat sludinājumi, ka pie guberņas valdes kasieŗa var pieteikties tie, kas vēlas lēti pirkt dzimtļaudis.

Zemnieku apspiestību sāka apzināties arī daži muižniecības pārstāvji. Landrāts Fr. Šulcs latviešu valodā iespiestos muižas likumos paziņoja saviem dzimtļaudīm, Aizkraukles un Rīmaņu muižas zemniekiem, ka viņš viņiem garantē Kārļa XI noteikto aizsardzību ar vaku grāmatām, kā arī sūdību un kustamās mantas tiesības. Šim solim radās atbalsts Krievijas galmā, kur Šulcs bija Vidzemes bruņniecības sūtnis, jo cariene Katrīna II, apgaismības laikmeta ietekmēta, tēloja liberālu valdnieci. Viņa lika ģenerālgubernātoram Braunam Vidzemes landtāgā cildināt Šulca rīcību un panākt, lai stātos pie uzlabojumiem zemnieku dzīves apstākļos, piem., ierīkojot skolas un ierobežojot mājas pārmācību ar rīkstēm. Bet muižnieki, juzdamies savā stāvoklī droši, atzina šo prasību par iejaukšanos viņu tiesībās un tai nepiegrīza vērības.

Notika, ka tieši šai laikā *Vidzemes* zemniekus pārņēma *garīga atmoda*, kas viņiem deva iekšēju spēku un dvēseles mieru, turoties kopā savstarpējā uzticībā un tikumiskā skaidrībā, nelūkojoties uz darba slogu un beztiesību, ko viņiem nācās panest.

Šī atmoda bija saistīta ar reliģisku kustību, ko latviešu zemniekos izraisīja *Brāļu draudzes* sludinātāji, kas bija ieradušies no kustības centra — Hernhūtes Saksijā. Dažu Vidzemes muižnieku un mācītāju atbalstīti, šie „vācbrāļi” sāka savu misijas darbu latviešu zemnieku vidū *Valmieras-Cēsu* rajonā. Nelūkojoties uz valodas šķēršļiem, viņi drīz ieguva apspiesto dzimtļaužu uzticību. Līdz tam tauta nespēja atrast apmierinājumu savām reliģiskajām jūtām dievkalpojumos un mācībās, ko noturēja vietējie luterāņu mācītāji, jo viņi, atskaitot nedaudzus, bija tautai sveši vācieši, kas vāji pārvaldīja latviešu valodu un šķiras ziņā bija saistīti ar muižniekiem. Tautas izpratnē baznīca bija *kungu baznīca*.

No Hernhūtes ienākušo sludinātāju starpā bija amatnieki un vienkārši ļaudis, ar kuņiem latviešu lauku cilvēki, nelūkojoties uz valodas grūtībām, varēja saprasties kā *līdzīgs ar līdzīgu*. Drīz arī pašu *latviešu* starpā radās nopietni, sirsnīgi un spējīgi „brāļi”, kas kļuva par *sludinātājiem* — *teicējiem*. Vādīdami savus pulciņus, viņi panāca, ka to dalībnieki ar lielu pašreizliedzību centās izkopt savu reliģiski-tikumisko dzīvi pašu noteiktā veidā un kārtībā.

Brāļu draudzei nācās piedzīvot gan labvēlību, gan arī krievu administrācijas un vietējo varu vajāšanas, kad tās atzina, ka šī kustība latviešos pacēla arī *nacionālās* kopības apziņu. Pacietībā un neatlaidībā Brāļu draudzei tomēr izdevās šīs grūtības pārvarēt. Lai pašiem būtu savas telpas kārtējām sanāksmēm, draudzes locekļi saviem spēkiem un pašu ziedotiem līdzekļiem lauku sētās uzcēla prāvu skaitu īpašu *saiēšanas namu*. Tie liecina, ka pat grūtos apstākļos tauta spēja veikt pašu iecerētus celtniecības uzdevumus, kārtīgi un glīti izveidojot tos pēc savām senajām tradīcijām. Daži no pirmajiem saiēšanas namiem jeb lūgšanas kambaņiem bija saglabājušies līdz nesennai pagātnei kā 18. gs. tautas celtniecības izcili piemēri, kur īpatnējā veidā risināti sakrāla rakstura arhitektūras uzdevumi. Tāda bija Gaides saiēšana Kauguru pag., kas celta ap 1765. g. (139., 139A att.) un Mežuļu saiēšana Plāņu pag. (140. att.), kas celta 1785. g., bet 1940. g. pārcelta uz Brīvdabas muzeju pie Rīgas. 18. gs. celtniecības liecības saglabājušās arī dažās ēkās, kas pieskaitāmas sētas kārtējai apbūvei, it īpaši rijās un klētīs. Lai gan to celšanas dati parasti nav tik droši nosakāmi kā dažiem saiēšanas namiem, tās, līdz ar lielāku skaitu aprakstu un attēlu, ļauj jau diezgan pilnīgi noteikt šī laikmeta sētu un celtnu veidus. Šie materiāli izmantoti un aplūkoti šī darba nodaļā par sētu dokumentēto apbūvi un tāpēc tie šeit tikai īsumā pieminēti.

Politiskie apstākļi, kas noteica latviešu zemnieku un viņu sētu likteņus krievu laiku pirmajā gadsimtā, raksturojami kā spēkošanās starp krievu patvaldnieku tieksmi jauniegūtajā logā uz rietumiem parādīt zināmas laikmetīgās apgaismības un liberālizācijas centienus un vietējās muižniecības izrīcību,

kas prata panākt, lai viņu intereses un vara paliktu noteicējas. Ir zīmīgi, ka par krievu valdības ieceltiem gubernātoriem vai vicegubernātoriem nereti bija Vidzemes muižnieki vai viņu radī, kam nebija nekādas intereses aizstāvēt latviešu zemniekus.

1764. g. Katrīna II apceļoja Vidzemi, kur to muižnieki savās pilīs lieliski uzņēma, liekot kādu ceļa posmu zemniekiem vilkt viņas karieti. Tai laikā Krievijā notika zināmu apgabalu kolonizēšana ar vācu zemniekiem. Vidzemes muižnieki šādu izdevību negribēja palaist gaŗām un nometināja Iršu muižā pie Ērgļiem dažus simtus *vācu* kolonistu. Bet muižnieki drīz pārliecinājās, ka viņu tautas brāļi saimnieciski un gaŗīgi latviešu zemniekiem netiek līdz, kaut bija atbrīvoti no nodokļiem. Tā šis mēģinājums ievadīt latvju zemē vācu asinis beidzās nesekmīgi.

Kad krievu-turku kaŗa laikā *Zviedrijas* karalis Gustavs III 1788. g. pieteica atmaksas kaŗu Krievijai, latviešu zemniekiem radās cerības par zviedru laiku atgriešanos. Bet tās bija veltas, jo zviedri kaŗu zaudēja. Ir zīmīgi, ka toreiz policija bija apķīlājusi visas zvejnieku laivas, lai aizkavētu zemnieku bēgšanu uz zviedru okupētajām salām un Somiju.¹⁸³

1772. g. statistikā par *Vidzemes iedzīvotājiem* redzams, ka no tiem 93 % bija dzimtāudis, 5 % pilsētnieki, 0,5 % muižnieki un 0,17 % gaŗīdznieki. Šainiecīgajai muižnieku daļai ar 2605 ģimenes locekļiem piederēja 231 258 latviešu un 231 378 igauņu — beztiesīgi dzimtcilvēki, ar kuŗu likteņiem un mantu viņi rikojās pēc savām iedomām un iegribām.¹⁸⁴ Sūdzības, ko zemnieki kādreiz cēla pret dzimtkungiem, nonāca muižnieku pārzinātās tiesās, kur tās noraidīja, bet apsūdzētie pēc tam atriebās, palielinot klaufas un nodevas.

Šādi apstākļi radīja tautā pretestības gaŗu, kas sāka izpausties *atklātos nemieros*.

Kad izplatījās baumas, ka Latgalē sakarā ar sacelšanos Polijā taisās atcelt dzimtbūšanu, nemieri notika 1771. g. *Alūksnes-Gulbenes* rajonā ar centru Lāsbergī, zemniekiem apbruņojoties un atteicoties pildīt klaufas. Muižnieku izsauktais kaŗaspēks pēc īsas kaujas atņēma nemierniekiem 242 mednieku bises. Sekoja 2 nāvessodi, septiņiem piesprieda spaidu darbus un 40 nemierniekus pēra baznīcas priekšā vairākas svētdienas.

1776. g. *Valmiermuižas* zemnieki, kuŗu starpā bija daudz Brāļu draudzes locekļu, troņmantniekam Pāvilam tur cauri braucot, iesniedza viņam sūdzību par pārmērīgām klaufām. Šādu rīcību uzskatīja par majestātes apvainošanu un 5 no sūdzības iesniedzējiem sodīja ar katorgu, bet 18 pēra baznīcas priekšā, kamēr 5 dabūja galu. Nemieri pēc tam pārsviedās uz Trikātu, Brenguļiem, Liepu un Rūjienu.¹⁸⁵

1783. g. izcēlās nemieri *Cēsu* apriņķī, sākoties Smiltēnē Raunā, kad zemniekiem uzlika valsts nodokli, galvasnaudu, ko ievāca muižnieki, neatlaižot agrāko nodokli kronim, ko deva

natūrālījās, t. s. staciņu, bet aprēķinot to par pārāk zemām cenām. Šie nemieri 1784. g. izpletās gandrīz pa visu Vidzemi un pārņēma kādas 24 muižas. Nemierus apspieda, sākumā piespriežot vairākus nāves sodus, bet vēlāk sodus mīkstināja un zemniekiem atļāva galvasnaudu nomaksāt tieši caur savām pagasta valdēm.

Atkārtotie zemnieku nemieri lika beidzot krievu administrācijai izprast to īsto cēloni — Baltijas autonomijas nosargāto muižnieku patvaldību. Tāpēc Katrīna II ar 1786. g. rīkojumu atcēla landrātu kollēģiju. Bet kā jau tas parasti notika, muižnieki pēc kāda laika atkal panāca savu: desmit gadus vēlāk Katrīnas dēls Pāvils I, mantodams troni, muižniecības autonomiju atkal atjaunoja.

Kādu gadu pirms landrātu kollēģijas atcelšanas muižniekos lielu sašutumu sacēla guberņas pārvaldes rīkojums Valkas apriņķa tiesai izmeklēt *Gaujienas* zemnieka *Mucenieka* sūdzību pret baronu Rautenfeldu par viņa pārdošanu, izlikšanu no mājām un spīdzināšanu. Tiesā apsūdzēto konfrontēja ar viņa dzimtļaudīm. Šis gadījums muižniekiem likās esam plīķis sejā. 1796. g. viņi nosūtīja pie galma īpašu delegāciju, savākuši 100 000 rubļus „aizdevumam”, ko Katrīnas favorīts, grāfs Zubovs, bija pieprasījis, lai palīdzētu viņiem pret „tiesnešu despotismu” un „muižnieku apspiešanu”. Tā bija zemē nomesta nauda, jo drīz pēc tam, kā jau minēts, Pāvils I, kļūdams par caru, atkal piešķīra Baltijas muižniekiem agrākās tiesības.¹⁸⁶

Pēc viņu nožņaugšanas galma apvērsumā viņa dēla Aleksandra I valdīšanas laikā iezīmējas nopietnāka lietu kārtošana Baltijas guberņās, kaut sākumā turpinājās zemnieku nemieru apspiešana parastajiem drakoniskajiem līdzekļiem.

Smagas sekas bija *Kauguru* nemieriem 1802. g., kas arī izcēlās galvasnaudas dēļ, kā citur Vidzemē 1783/4. g. Šoreiz Kokmuižas, Mujānu, Valmieras un Kauguru zemnieki, kuriem vēlāk pievienojās arī Cēsu, Raunas un Burtnieku dzimtļaudis, labības plaujas laikā atteicās iet darbā, kamēr viņu ģenerālgubernātoram iesniegtā sūdzība nebūs izšķirta. Kauguru grāfs Mengdens pieprasīja kaŗaspēku, kas apcietināja nepaklausīgos. Tad viņu atbrīvošanai sapulcējās ap 3000 zemnieku, apbruņojušies ar mietiem, izkaptīm un bisēm. Izsauca palīgspēkus ar artileriju. Zemnieki paziņoja, ka viņi klausīs tikai Dievam un ķeizaram, jo ieradušies tiesneši esot muižnieki, kas viltojot ķeizara gribu. Tad sodekspedīcijas rīkotāji lika šaut pūlī ar šautenēm un 2 lielgabaliem. Nonāvēja 13 un ievainoja 8, bet 47 pēc tam sodīja ar smagiem miesas sodiem. Par galvenajiem kūdītājiem atzina Mujānu muižas latviešu kalpotājus — kučieri Kārli Bušu un tās pašas muižas sulaini Gothardu Johansonu, kā arī Kokmuižas Vīteļu saimnieku un viņa puisi Jāni. Tiem piesprieda nāves sodu, galvas nocērtot. Tērbatas universitātes rektoram G. Parrotam audiencē pie Aleksandra I tomēr izdevās panākt, ka sodu mīkstināja. Divus pirmos no-

tiesāja uz mūža spaidu darbiem Ņerčinskas raktuvēs, bet abus pārējos ar nometināšanu Sibīrijā. Notiesātos beidzot apžēloja 1803. g. Johansons bija atzinies, ka lasot laikrakstus un zinot, kas notiekot Francijā, un esot arī tulkojis latviešu valodā dažas nodaļas no Merķeļa *Latviešiem*.¹⁸⁷

Tā pierādījās, ka idejas, kas šai laikmetā bija pārņēmušas Vakareiropu, ar iespiestā vārda palīdzību bija nokļuvušas arī līdz latviešu tautai. Šādā garā rakstītās publikācijas, kuŗu autori pa daļai bija Baltijas vācu literāti, sasniedza arī Krievijas galmu. Pēc Eizena un Hūpela darbiem tur ievēribu izpelnījās Vidzemes mācītāja J. Janava,¹⁸⁸ ģenerālsuperintendententa K. Zontaga, Rīgas domskolas rektora K. Snella raksti. Sevišķi izcēlās Lēdurgas mācītāja dēla Garlība Merķeļa 1797. g. Leipcīgā izdots dedzīgais apsūdzības raksts pret dzimtbūšanu.¹⁸⁹ Tur atrodams pravietojums: „Tauta nav vairs akls suns, ko ar sitieniem var dzīt būdā, tā ir tīģeris, kas klusās dusmās grauž savas važas un gaida mirkli, kad varēs tās saraut un nomazgāt savu kaunu asinīs.”

Ar šo rakstu bija iepazīties arī pats ķeizars Aleksandrs I, un tas guva atbalsi arī Vidzemes muižniecības liberālā spārnā, ko pārstāvēja landmaršals Fr. Zīverss, landrāts R. Samsons un barons K. Bruinings. Svarīgu nozīmi ieguva Tērbatas universitātes rektora, dzimta francūža G. Parrota raksti un sevišķi viņa personīgā ietekme uz Aleksandru I, kā tas bija redzams Kauguru dumpja gadījumā. Viņa izstrādātajos priekšlikumos par Vidzemes zemnieku lietu kārtošanu bija šādi ieteikumi: zemi atdot zemniekiem par īpašumu, normēt nodevas, iekārtot neatkarīgas tiesas, veicināt izglītību. Viņš pasvīturo, ka turpmākai kultūrai attīstībai latviešu un igauņu zemniekiem ir veselīgs pamats viņu dzīves veidā lauku sētās, kur ģimenes, par sevi dzīvodamas, turas kopā un viegli nepadodas netikumiem. Tur viņi pašu spēkiem veic zemes apstrādāšanu, darba rīku, apģērba un citu dzīves piederumu pagatavošanu, savā izveicībā sasniedzot pat greznuma robežas.¹⁹⁰

Kaut Aleksandram I bija liberāli nodomi Baltijas apstākļos radīt taisnīgāku izkārtojumu, viņam trūka spēju un drosmes to iedzīvināšanai. 1802. g. zemniekus vismaz atbrīvoja no natūrālajām nodevām kronim — „kroņa staciņa”, noteicot galvasnaudu par vienīgo nodokli valstij. Ar to bija novērsts viens no agrāko nemieru iemesliem.

Kopš Lielā Ziemeļu kaŗa *Kurzemes* un arī Kurzemes zemnieku likteņi bija gājuši savus ceļus.

Kaŗa postījumi Kurzemi bija skāruši mazāk par Vidzemi, bet tiem sekojošais mēris tur bija prasījies samērā vairāk upuŗu nekā citur Latvijas teritorijā. Tāpēc izmirušajās saimniecībās centās iekļūt daudz bēgļu no Vidzemes un Latgales, sevišķi auglīgajā Zemgalē. Tā zemnieku saimniecības drīz atkopās. Arī muižnieku turība līdz ar to pieņēmas. Viņu attiecības ar dzimtļaudīm bija visumā *labākas* nekā Vidzemē, jo Kurzemes

muižnieku dzīves stilu raksturoja zināma labsirdība un vēlēšanās bez rūpēm dzīvot, ļaujot arī citiem dzīvot. Viņu ciltsbrāļi viņpus Daugavas, turpretim, bija parasti augstprātīgi un cieti, rūpēdamies par sava prestiža un savas mantas vairošanu.

Kaut Kurzemes hercogiste joprojām atradās Polijas protektorātā, Krievijas valdnieki, izmantojot šīs valsts nedrošo stāvokli, prata Kurzemē arvien vairāk paplašināt savu ietekmi. Tā par Kurzemes hercogu 1737. g. kļuva ķeizarienes Annas favorīts Ernests Bīrons, kuŗš bija cēlies no Kurzemes galma kalpotāja Bīrena (Bühren) ģimenes un par kuŗa senčiem izteiktas domas, ka tie varētu būt bijuši latvieši.¹⁹¹

Bīrons ar lielu vērienu un Krievijas valsts kases līdzekļiem centās savā jaunajā stāvoklī iegūt varu, bagātību un spožumu. Viņš uzcēla sev Kurzemē vairākas plašas pilis pēc Krievijas galma architekta Rastrelli projektiem (lepnākās bija Rundālē un Jelgavā). Nav šaubu, ka šais būvdarbos plaši izmantoja dzimtcilvēku klaušas. Bīrona spožā un despotiskā valdīšana Kurzemē turpinājās tikai īsu laiku, no 1737—1740. g., jo, nežēlastībā kritis, viņš pavadīja 22 gadus izsūtījumā. 1762. g. viņš gan atkal atguva hercoga godu, bet bez agrākās varas un plašajiem līdzekļiem.

Hercogistes patstāvība visvairāk bija izpaudusies muižnieku rīcības brīvībā, jo Polijas protektorāta laikā viņi bija pieņēmuši poļu panu nostāju. Viņi uzskatīja sevi par sava novada iestājiem valdniekiem, piesavinoties likumdošanas, tiesas un izpildu varu. Ar hercogu viņiem bieži gadījās nesaprašanās un sadursmes.

Par *zemnieku* darba un dzīves apstākļiem hercoga Ernesta Bīrona laikā saglabājušās dažas sīkākas ziņas sakarā ar sūdzības izmeklēšanu, ko *Zūru* pag. zemnieki bija iesnieguši pret šīs muižas nomnieku baronu Mēdemu. No izmeklēšanas aktīm redzams, ka 1747. g. pagastā bija 132 zemnieku sētas ar 1208 iemītniekiem, bet tai pašā gadā sērgā izmirušas 32 mājas ar 199 iedzīvotājiem. 1757. g. turienes pusarkliniekam Jauncērpam bija kunga tiesai jādod gadā 5 pūri rudzu, 7 pūri miežu un 10 pūri auzu. No visa pagasta muižai ienāca 117 pūri rudzu, 184 pūri miežu, 151 pūrs auzu, 40 pūru linsēklu, 850 mārciņas kaņepāju, 58¹/₂ aitu, 14¹/₂ jēru, 315 mārciņu diegu vai dzijas, 166 vistas, 630 olu, bez tam 178 pūru auzu par meža zemes lietošanu, bet naudas apaļos skaitļos 460 vecdāldeņu. Šī summa sanāca no vaku naudas, pastnieku naudas un par 29 arklu postažu lietošanu. Šīm zemnieku tiešām nodevām vēl jāpieskaita peļņa, kopvērtībā 1889 vecdāldeņu gadā, ko zemnieki muižai sagādāja ar ražu no tās tīrumiem, apstrādājot tos klaušās vai gabala darbos — riezās. Klaušās pusarkliniekam nācās sūtīt zirdzinieku 26 nedēļas un kājnieku arī 26 nedēļas gadā. Bez tam zemniekiem bija muižas laukos iemēritas t. s. *riežas* — zemes gabali, kas viņiem bez atlīdzības bija jāapstrādā, jāapsēj un jānopļauj, novācot ražu. Darbs riezās bija sevišķi nie-

redzēts: tas kavēja zemniekus no lauku darbiem pašu sētā, jo muižai tie bija jāveic labos laika apstākļos, līdz ar ko pašu raža bieži gāja bojā. Saimnieki, kas nespēja laikā samaksāt kunga tiesu vai veikt uzliktās kļaušas, tika izķilāti, reizēm pat izņemot mājām logus un durvis, lai piespiestu parādniekus maksāt. Ja to nevarēja panākt, zemniekus izlika no mājām un, neļaujot viņiem pat paturēt lopus un nedzīvo inventāru, pārvērta viņus no saimniekiem par kalpiem.

Žēlodamies par šādu muižas rīcību, kā arī par smagām nodevām un kļaušām, Zūru zemnieki sūdzējās arī par to, ka viņiem, kam agrāk bijis pienākums braukt šķūtīs tikai līdz Ventspilij (2 jūdzes), muiža likusi braukt daudz lielākus gabalus — uz Saldu (12 jūdzes) un pat uz Elēju (24 jūdzes).¹⁹²

Bija gan arī muižas, kur zemniekus tik smagi nenokalpināja. Tur viņiem radās iespēja apkopt arī pašu sētas, uzcelt vajadzīgās ēkas un tās uzturēt kārtībā. Par to liecina viena otra pat glīti izveidota celtne, kas no šī laikmeta bija vēl saglabājusies.

Kārtīgi saimnieki, ja tie bija padoti sapratīgiem muižniekiem, bija ne tikvien paši iztikuši, bet spēja un centās pienācīgi apgādāt arī savus gājējus. Kr. Barona tēvatēvs Ansis, dz. 1744. g., saviem darbiniekiem, kam bija jāiet muižas kļaušās, devis nedēļai līdz ne kā parasts klaipu maizes, 6 siļķes un spaini putras, bet arī sviestu un gaļu. Precētam kalpam pie viņa bijis savs nodalīts istabas kaktis, sava klētis, sava druva, pļavas gabals un dārza stūris. Viņš varēja turēt govī, aitas un pāri cūku. No vēlākiem gadiem Kr. Barons pieminējis gadījumu ar viņa tēvabrāli Ansi, kas ap 1830. g. bijis par kučieri pie Struteles muižas īpašnieka barona Franka. Ansis Barons kāda apvainojuma dēļ uzbrucis savam kungam, tam pat iesizdams, bet tas savam kučierim piedēvis un palīdzējis viņam nokļūt Rīgā un tur pelnīties, lai varētu izpirkties „no krieviem”, t. i., no kaŗa kļaušas.¹⁹³

Bet ne visur bija tik labas attiecības lauku iedzīvotāju starpā. Ap 1790. g. Kurzemē meklēja ap 600 izbēgušus dzimtcilvēkus, kuŗu vidū saimnieku bija gan tikai 20.¹⁹⁴

Arī Kurzemē zemniekos vietām pamodās pretestības gars, ja viņu dzīves apstākļi muižnieku rīcības dēļ kļuva ļaunāki vai kad viņos sāka rasties pašapziņa un brīvības ilgas.

1794. g. notika nemieri *Dienvidkurzemē*, kad pēc Polijas sadalīšanas poļu patrioti, sacēlušies Koscuško vadībā, iegāja arī Kurzemē un, Liepāju ieņēmuši, izsludināja dzimtlaužu brīvlaišanu. Latviešu zemnieki tad sakustējās *Grobiņas* un *Kuldīgas* apriņķī, daži pievienodamies Koscuško kaŗotājiem. Tie uzbruka muižām un izlaupīja to klētis, bet cīņā ar krievu kaŗaspēku poļiem nācās atkāpties un atstāt Kurzemi. Latviešu zemniekus pēc tam tiesāja, vairākus izsūtot uz Sibīriju.

Valdot Katrīnai II, Kurzemes hercogisti 1795. g. *inkorporēja Krievijas imperijā*, hercogam Pēterim Bīronam atteicoties

no troņa un saņemot par to 2 miljonu rubļu atkāpšanās naudas un gadskārtēju pensiju 69 000 dālderu apmērā.

Kad sākās Napoleona uzvaras gājiens, zemnieku simpatijas bija franču pusē, jo arī Kurzemi bija sasniegušas ziņas par Francijas revolūciju un tās atskaņām. Tāpēc muižnieki centās aizkavēt zemnieku iesaukšanu cīņai pret frančiem (krievi prasīja 12 000 vīru), baidoties no bruņotas sacelšanās. Kad, sakarā ar kara gājienu uz Maskavu, Napoleons piekrita, ka Kurzemi okupē viņa toreizējais sabiedrotais Prūsijas karalis, zemnieki gaidītās brīvības vietā gan piedzīvoja pretējo — smagas rekvizīcijas un šķūtis. Atstājot Kurzemi pēc Napoleona sakāves, prūši, cik varēdami, vēl izlaupīja zemnieku sētas, bet atdūrās jau pret to iemītnieku aktīvu pretestību: tie, ražu noslēpuši, sabēga mežos un, tur apvienojoties, uzbruka aizejošam kara-spēkam, kas zaudēja ap 600 vīru.¹⁹⁵

Latgalē zemnieku likteņi izveidojās pilnīgi citādos apstākļos nekā pārējās Latvijas daļās. Kad pēc apm. pusotra simta gadu padotības Polijai Latgali 1772. g. pievienoja Krievijai, to ieskaitīja *Baltkrievijas* administratīvajā apgabalā, un tāpēc nākošie pusotra simta gadi vēl vairāk atrāva un atsvešināja to no pārējās latvju zemes un tautas.

1782. g. revīzijas laikā Latgalē bijuši 161 024 zemnieki. Tie dzīvojuši nelielos ciemos ar 6—8 sētām katrā. Dalot zemi dēliem un znotiem, saimniecību lielums bija ap $\frac{1}{4}$ gaitas (gaita bija apmēram līdzīga arklam). Zeme skaitījās atsevišķo saimnieku rīcībā, ne sādžas komūnai piederīga. Klaušas un to veidus noteica muižas pēc sava ieskata. Dažās muižās varēja no klaušām atpirkties ar „leidu” — 5 rubļiem gadā no vīrieša. Muižas piederēja nedaudzām dižciltīgo dzimtām, caurmērā katrai ap 5000 ha kopplatībā. 1846. g. Daugavpils apriņķī 67 muižniekiem piederēja 29 042 zemnieki, Rēzeknes stārastijā valsts muižu 5300 „dvēseles” bija iznomātas baronam Korfam, bet Ludzas stārastijā 4500 dvēseles grāfam Borcham, kas maksāja 0,60—1,20 rubļu gadā par katru vīrieti. Ar to šis muižnieks prata labi nopelnīt: viņš ik gadus 300—700 no šiem zemniekiem savukārt iznomāja dzelzceļu un šoseju būvētājiem, saņemot par katru 25—30 rubļus, bet lika zemniekiem joprojām ar leidas maksu atpirkties no klaušām. Viņš arī, aizdodams zemniekiem sēklu, par katru pūru lika sev atbērt rudenī divus.¹⁹⁶

Nav jābrīnās, ka šādas saimniekošanas sekas bija *nemieri*. *Daugavpils* apriņķī tie ilga 12 gadus, kamēr turienes kroņa zemes nodeva kara resoram, kas tur ierīkoja militāru noietni. *Ludzā* 1836. g. kara tiesai nodeva 49 zemniekus, no kuņģiem dažus sodīja ar 1000 sitieniem. Citur noietināja kazakus, kas zemniekus piespieda iet klaušās. *Nirzas* pagastā 1841. g. kāds tūkstotis zemnieku uzbruka kājnieku bataljonam, bet zaudēja 21 kritušu un 24 ievainotus.¹⁹⁷ Pieņēmās *zemnieku bēgšana* pāri robežām, nereti veselīgiem pulkiem. Daudzi tādā ceļā vēl

19. gs. nokļuva Vidzemē, Zemgalē un Kurzemē, kur parasti saplūda ar vietējiem iedzīvotājiem.

Pārskata papildināšanai par latviešu zemnieku dzīves apstākļiem 18. gs. beigās varētu noderēt šādas vispārējas ziņas aptuvenos skaitļos par iedzīvotāju daudzumu Latvijas teritorijā:

	Vidzemē (1782)	Kurzemes hercogistē (1795)	Latgalē (1782)
<i>Laukos</i>			
muižnieki un mācītāji	2 100	14 500	4 500
citi brīvi ļaudis	21 400		
dzimtļaudis	226 100	339 900	161 000
<i>Pilsētās</i>	33 400	19 700	4 500
Kopā	283 000	374 100	170 000

Kopā visā zemē apm. 830 000 iedzīvotāju. Salīdzinājumam var minēt, ka 1750. g. Dānijā bija 745 000, bet Norvēģijā 705 000 iedzīvotāju.¹⁹⁸

Deviņpadsmitais gadsimts latviešu zemniekiem un līdz ar to arī visai latvju tautai bija sevišķi svarīgs un nozīmīgs, jo tajā piepildījās vēsturiski neatvairāmā *dzimtbūšanas atcelšana*, kļaušu izbeigšana, zemes iegūšana par dzimtu un nacionālās esamības nostiprināšana. Šie mērķi netika sasniegti bez grūtībām. Ap tiem norisinājās sīvas cīņas, un tikai pakāpeniski izdevās nokļūt pie skaidrāka un taisnīgāka dzīves apstākļu izkārtojuma.

Bija *trīs* spēku centri, kas, raudzīdamies katrs uz savām interesēm, centās gūt sev vēlamos iznākumus: muižniecība, iecirtīgi aizstāvēdama savas agrākās privilēģijas, Krievijas valdība, maz domājot par zemnieku patiesām vajadzībām, un, beidzot, paši latviešu zemnieki, intuitīvi turēdamies pie pārliecības, ka viņiem jāklūst brīviem no dzimtbūšanas sloga, bet sētām un laukiem jātop atkal par viņu atzītu īpašumu.

Dzimtbūšanas atcelšanas gaita risinājās *gausi*. Kad sabiedrībā sāka izplatīties *brīvlaišanas* idejas, tās tikai lēnām kristalizējās reālos veidos, it īpaši muižnieku pretestības dēļ. Aleksandra I laikā tomēr arī viņu aprindās iezīmējās pirmie noteiktie soļi šai virzienā. Savu pārliecību ar drošu rīcību apliecināja Jaungulbenes un Vabiņu muižas īpašnieks grāfs J. Īgelštrēms, 1802. g. no laba prāta piešķirot brīvību līdz ar zemi dzimtsnomā saviem ap 3000 latviešu un igauņu dzimtļaudīm. Kad pēc 2 gadiem Īgelštrēms nomira, viņa muižas parādu dēļ izūtrupēja un brīvlaišanas aktu anulēja.¹⁹⁹ Lai gan šis akts savu mērķi nesasniedza, tas bija solis tālāk par K. Šulca 1764. g. deklarāciju saviem Aizkraukles un Rīmaņu muižas zemniekiem (sk. 98. lpp.).

Citu ceļu gāja landrāts Fr. fon Zīverss, gribēdams panākt labvēlīgas reformas visai zemniecībai. Ieguvis Aleksandra I

uzticību, viņš 1803. g. landtāga sanāksmē, kas ilga 41 dienu un bija dažbrīd ļoti trokšņaina, centās panākt, lai zemnieku stāvokļa uzlabošanai pieņem viņa izstrādātā projekta pamatdomas, kuŗām ķeizars bija piekritis. Nelūkojoties uz to, landtāgs viņa priekšlikumu noraidīja. Šāds iznākums lika svārstīgajam Aleksandram I, kas negribēja zaudēt muižnieku atbalstu, novērsties no Zīversa un piekrist landtāga domām. Tā radās jauns projekts, ko 1804. g. izsludināja kā *Vidzemes zemnieku likumu*, gan svītrojot no landtāga projekta prasības, lai dzimtkungam būtu tiesības sodīt zemniekus, izsūtot tos uz Sibiriju, kā arī liegt zemniekiem precēties bez dzimtkunga atļaujas.

Pēc šī likuma *zemnieki nav* vairs muižnieku personīgais īpašums, bet viņi *paliek piecietināti pie zemes*, ko viņi nedrīkst atstāt. Muižniekiem, savukārt, liegts zemniekus pārdot un bez tiesas lēmuma „nosviest” tos no zemes. Zemnieku personīgās brīvības aizsargāšanai noteikta jauna *tiesu iekārta*, kur, atskaitot augstāko instanci, arī zemniekiem bija savi pārstāvji. Tā pagasta tiesām bija noteikts 3 locekļu sastāvs: vienu no tiem nācās izraudzīt muižniekiem, otru — saimniekiem, bet trešo — kalpiem. Muižnieki tomēr paturēja tiesību sodīt kļaušu darbiniekus ar 2 dienām arestā un līdz 15 spieķu vai rikšu sitieniem. Zemniekiem likumā bija paredzētas dzimtnomas tiesības uz viņu mājām, vienojoties ar saviem kungiem par nomu. Vēlākā praksē noma parasti gan jūtami pārsniedza agrākās nodevas un kļaušas, tā ka pat labos gados nomniekam nācās grūti šādus noteikumus pildīt.²⁰⁰ Bija likumā arī principā atzīts, ka zemniekam ir tiesība iegūt zemi par īpašumu.

Tā kā šai likumā bija pa daļai pārņemtas domas, ko zviedru laikos Kārlis XI bija licis savu iecerēto reformu pamatos, tauta par jauno likumu teica: „Vecs zirgs, tikai sedli jauni.”

Arī muižnieki nebija ar likumu apmierināti, jo tas prasīja zemes pārmērīšanu un jaunu zemesgrāmatu izsniegšanu. Sākās „mērnieku laiki”, kas ilga no 1805—1823. g., kungiem un zemniekiem sacenšoties mērnieku piekukuļošanā. Daudzi zemnieki *neatzina* ierādītās robežas un jaunās vaku grāmatas ar tajās ierakstīto zemes novērtējumu par taisnīgām. Arī Napoleona pirmie uzvaras gājieni bija satraukuši prātus, un izcēlās jauni zemnieku nemieri. Sacelšanās notika *Siguldā* (1814. g.), *Mālpilī* (1815. g.), *Lielvārdē* (1819. g.).

Šai laikā Aleksandrs I pasludināja *zemnieku brīvlaišanu*: Igaunijā 1816. g., Kurzemē 1817. g. un Vidzemē 1819. g. (Latgalē tā notika tikai 1861. g.)

Igaunijas muižniecība bija *pasteigusies*, nolemjot, ka tā atzīst zemnieku personīgo brīvību, ja tai nodrošina neierobežotas *īpašuma tiesības uz zemnieku zemi*. Piekrītot šim noteikumam, Aleksandrs I to ietilpināja arī pārējos brīvlaišanas likumos. Brīvlaišana notika pakāpeniski. Paredzētajā 13—14 gadu pārrejas laikā viss palika pa vecam. Arī pēc tam vēl pagāja labs laiks, kamēr brīvlaistajiem kustības brīvību paplašināja no

draudzes līdz guberņas robežām. Tikai sākot ar 1863. g., brīvlaistie varēja apmesties arī pilsētās.

Vēsturiskās kopsakarības dēļ der atzīmēt, ka zemnieku brīvlaišana Vācijā notika šādā secībā: Šlēsvigā-Holšteinā 1805. g., Pomerānijā 1806. g., Prūsijā 1807. g.

Latviešu zemniekiem šī brīvlaišana sagādāja *smagu vilšanos* ar to, ka viņi *zaudēja savu zemi*. Viņi gan varēja to nomāt, kā tas jau bija paredzēts 1804. g. likumā, un tā atbrīvoties no klaušām, bet muižnieku prasītā noma bija parasti pārāk smaga, un nopirkt zemi zemniekiem tikpat kā nebija iespējams viņu nabadzības dēļ. Saimniekiem, kas šādus nomas līgumus nevarēja pildīt vai negribēja noslēgt, bija jāatstāj savas mājas un jāklūst par muižas kalpiem vai vaļiniekiem. Ar to muižnieki ieguva darba spēku savās pārkārtotajās saimniecībās un nereti paplašināja muižu zemi, tai pievienojot neiznomātās sētas.

Māju „*spridzināšana*”, t. i. zemnieku sētu pārvēršana par muižu zemi *Kurzemē* izpaudās šādos skaitļos:

1817. g. pie privātām muižām skaitījās 15 935 sētas, 1850. g. 14 663, bet 1883. g. 11 783. Tātad 66 gados pēc dzimtļaužu brīvlaišanas *Kurzemē* iznīcinātas vairāk par 4000 zemnieku sētu, t. i., ap 25 %, pievienojot to laukus muižu zemei. Līdzīgā veidā rīkojās muižnieki arī *Vidzemē*, kur tāds liktenis ķēra ap 20 % no lauku sētām.²⁰¹

Gadījumos, kur saimnieki palika savās sētās kā nomnieki, tie nereti saimniekoja no rokas mutē, maz rūpējoties par zemes kopšanu, ēku uzturēšanu un jaunu ēku celšanu, jo muižturī varēja tiem līgumus uzteikt pēc savas patikas. Zemniekus nospieda arī pazemojums, ka muižniekiem joprojām atstātas tiesības uzlikt zemniekiem miesas sodu.

Tāda zemnieka iegūtā brīvība bija *putna brīvība*, jo viņš pat bija zaudējis agrāko tiesību palikt savā sētā, kamēr to neizliek ar tiesas spriedumu. Šādas „brīvlaišanas” iznākums zemniekus dziļi satrauca. Daži gan centās ar to samierināties, citi pat vēlējās palikt dzimtļaudīs, bet bija arī vietas, kur neapmierinātība un satraukums izpaudās *atklātos nemieros*. Jauno vaku grāmatu dēļ tādi notika, piem., *Vidzemē* 1819. g. Lielvārdē, bet 1820. g. Inciemā, Lazdonā un Olainē. Arī *Kurzemē* dažās vietās zemnieki sāka pretoties jauno noteikumu iedzīvināšanai. Tā Tukuma apriņķī Grenču muižas un Jaunpils zemnieki pretojās inventāra uzņemšanai viņu dzimtajās sētās, kas pēc jaunā likuma pārgāja muižnieka īpašumā. Citur pat notika bruņota sacelšanās, kad zemniekiem piešķirtās tiesībās ievēlēt pagasta tiesnešus iejaucās muižnieki, panākot sev vēlamo kandidātu izraudzīšanu. Kad tos pēc likuma noteikumiem taisījās nozvērināt baznīcā, *Arlavā* 1820. g. bija sapulcējušies kādi 2000 zemnieki, bruņojušies ar bisēm. Kā parasti, nemieru apspiešanai izsauca kaŗaspēku. Notika asiņaina sadursme: zemnieki zaudēja 7 kritušus, 11 ievainotus un 41 gūstekni. Aprietinātos sodīja ar rīkstēm, dzenot caur 300 kaŗavīru ierindu.

Līdzīgā veidā apslāpēja nemieru Liepājas apr. *Lielezeres* pagastā, kur muižas izraudzītie tiesneši paši atteicās nodot zvērestu. Tukuma apr. *Zemītes* draudzē nemiernieku pusē bija nostājies arī draudzes mācītājs J. Pabsts. Ģenerālgubernātors Pauluči, atbalstīdams muižniekus, lika kazakiem zemniekus pērt ar nagaikām un panāca, ka mācītāju Pabstu apcietināja, nodeva tiesai un atstādināja no amata.²⁰²

Šie notikumi liecina, ka zemnieki ne tikvien aktīvi pretojās klaušu un nodevu paaugstināšanai, bet ka viņi arī sāka sacelties pret mēģinājumiem paildzināt viņu beztiesisko stāvokli. Līdz ar to viņos noteiktāk sāka izpausties nacionāla un politiska pašapziņa, ko veicināja pieaugošā tautas izglītība, bet Vidzemē īpaši vēl Brāļu draudzes darbība.

Izglītības laukā 19. gs. latviešiem paveras arvien plašākas studiju iespējas augstskolās. Pirmais latviešu jauneklis, kas 19. gs. sākumā beidza studijas jaunatvērtajā Tērbatas universitātē, bija Lugažu atslēdznieka dēls Kārlis Viljams, bet Dr. med. gradu Erlangenā ieguva Rīgas mastu brāķeža dēls Jānis Kalniņš. Lai gan šie pionieri zuda latviešu tautai,²⁰³ viņiem sekoja vesela rinda akadēmiski izglītotu latviešu jauniešu, kas nāca tieši no latviešu lauku sētām un vēlāk iesaistījās tautas atmodas kustībā.

Pirmos nozīmīgākos soļus latviešu zemnieku izglītības laukā bija spērusi zviedru laiku administrācija, prasot, lai muižas ierīkotu skolas. Mācītājiem nācās tās pārraudzīt un gādāt par mājniecību. Krieviem, pārņemot valdīšanu, sākumā maz rūpēja skolu lietas, un tāpēc tās visumā turpināja iet agrākās sliedēs, pie kam muižnieki daudz nebēdāja par zviedru uzliktiem pienākumiem.

Vidzemes lauku skolu *vizitācijās*, ko 18. gs. pirmajā pusē sarīkoja luterāņu baznīcas pārvalde, atklājās drūma aina par skolu un mācību stāvokli. Plašu pētījumu par to izdarījis L. Adamovičs.²⁰⁴ No tā šeit aizgūtas sekojošās ziņas. Vizitācijas aktis uzsvērts, ka muižnieki maz rūpējušies par skolu celšanu un labošanu. Viņi nereti pat nostājušies tieši pret bērnu skolotājiem, uzsvērot, ka zemniekiem neesot pa spēkam savus bērnus vest uz skolu, jo ar to kavē darbus muižā. No šiem darbiem atrauj arī pusaudzus, kas iet skolā. Lasīšana un rakstīšana zemniekiem neesot vajadzīga, pietiekot ar pātariem.

Vizitācijās atzīts, ka skolotāju sagatavotība un arī viņu morālais līmenis nereti gaužām zems. Tas pa daļai izskaidrojams ar eksistencei nepietiekamo atalgojumu: mazo zemesgabalu, kas skolotājam pašam bija jāapstrādā, un nelieliem sieciņiem, ko viņam nācās saubagot, ejot no mājas uz māju. Skolotāji bieži bija vācieši, un par vāciešu iesaistīšanu skolotāju amatā iestājās arī revidenti. Minēts gan arī prāvs skaits latviešu skolotāju. Par to sagatavošanu savā laikā bija sācis jau gādāt bībeles tulkotājs prāvests Gliks.

Kur nebija īpašu *skolas ēku*, mācības notikušas parasti

rijās. Ap 1740. g. skolu rijas minētas Āraišos, Aumeistaros, Ērgemē, Gaŗkalnē, Gaujienā, Krimuldā, Liepkalnā, Lizumā, Siguldā, Valmierā, Umurgā un Vangažos. Ērgemē un Liepkalnā mācības notikušas rijai piebūvētā kambarī, citur skola turēta pašā rijas telpā, kur gaisma parasti ieplūda tikai pa vienu mazu lodziņu. (Revidentu piezīme: „Kā lai iemācās burtus un lasīšanu!”) Atzīmēts arī, ka iepriekšējos gados rijas vēl vairāk izmantotas skolu vajadzībām, piem., Dzērbenē, Jaunvālē, Liepasmuižā u. c. Carnikavā, Dikļos, Palsmanē mācības notikušas krogos. Vietām skolām gan bijušas uzceltas īpašas ēkas, kā „vācu ērbērgī”, bet tās nereti bijušas pilnas dūmu, tvaiku un aukstuma. Bieži skolās nav bijuši ne galdi, ne soli. Bērniem nācies sēdēt uz bluķīšiem. Cildināta Kārķu muižas īpašniece, Brāļu draudzes labvēle, kas skolai atvēlējusi sava dzīvokļa pretistabu.

Labi panākumi bijuši māj mācībai, skolotājiem staigājot no vienas sētas uz otru un mācības nereti noturot pie skala uguns. Mācītājiem, kas skolas pārraudzīja, galvenās rūpes bija, lai bērni iemācītos baušļus un citus ticības mācības galvasgabalus.

Baznīcas centieni gādāt par skolām un reliģijas mācību daļai izskaidrojami arī ar to, ka tauta 18. gs. sākumā vēl stingri turējās pie saviem seno laiku *ticējumiem* un ar tiem saistītajām paražām. 1725—28. g. vizitācijām, cita starpā, nācās noskaidrot arī šādus jautājumus: vai piekopj vēl elku dievību un vai ir vēl vietas, kur ziedo elkiem. Izrādījās, ka tādu gadījumu bijis papildam. Gaujienas mācītājs E. Einbergs, kas latviešu vergu liktenim dziļi jutis līdz, iznīcinājis 17 ziedojumu vietas ar elkiem, kas bijuši lielāko tiesu koka, daži akmens. Pie Lodes baznīcas dziedināšanās dēļ mazgājušies upē un tur metuši vainagus. Drustu draudzes Gatartiešu Viļumos bijuši 13 akmens elki, galvenais sauks „Ašgalvis”. No tiem, kā šķiet, bijis izveidots akmens krāvums, līdzīgi citiem Vidzemē un Igaunijā sastopamiem ziedokļiem. Kults piekopts arī pie zināmiem kokiem (priedēm, liepām, vītoliem), kas kādreiz nosargāti ar iežogojumu, kā arī kokiem apaugušos pakalnos. Elki sastapti arī kādā sētā starp divām klētīm, pašās mājās un istabās.²⁰⁵ Elkiem ziedojuši maizi, gaļu, olas, sviestu, alu, vaskus, ražas pirmos augļus, vilnu, lakatus un lentas, kā arī naudu. Nebija vēl mitējusies arī buršana dažādos veidos un mājas gara kults.²⁰⁶

Mirušos līdz 1740. g. vēl bieži glabāja bez mācītāja ziņas senās kapu vietās vai pie katoļu laiku pamestām kapellām. Tur tad noturēja arī dvēseļu mielošanu, ziedoja putnus, atslēgas, vaskus. Par slepeno apglabāšanu sodīja ar rīkstēm un lika mirušos izrakt un apbedīt baznīcas kapos.

Visspilgtāk tautas paražas izteicās *kāzu* svinēšanā, kas ne-traucēti notika pēc senām tradīcijām un bija saistīta ar bagātīgu ēšanu un dzeršanu. Dzeršanu nācās grūti ierobežot, jo to muižnieki veicināja ar pastiprinātu spirta tecināšanu un krogu ierīkošanu. Dzeršanas kaitei sekoja vispārēja tikumu pagrīm-

šana. Arī vācu *kungu* aprindās izlaidība pēc Ziemeļu kara bija lielā mērā pieņēmusies.

Kad pēc pārdzīvotām kara sekām radās *Brāļu draudzes* kustība, par latviešu tautas rakstura īpašībām visumā saglabājušās atzinīgas atsauksmes. Pretēji Ērgemes mācītāja Blaufūsa 1734. g. nelabvēlīgam raksturojumam, Brāļu draudzes 1746. g. Ceistā, Holandē, noturētajā sinodē latvieši cildināti par viņu mīkstajām sirdīm, pieklājību, pretimnākšanu, jautrību, pretstatā igauņiem, kas atzīti par stūrgalvīgiem ar drūmu, cietu raksturu.²⁰⁷

Piētisma kustībai, kas veicināja Brāļu draudzes centienus, bija pieslējušies arī daži Vidzemes mācītāji un muižnieki, kas savukārt apņēmās rūpēties, lai latviešu zemnieku bērni tiktu pie gara gaismas. Viņu vidū no muižniekiem jāmin M. Hallarte Valmiermuižā un B. Kampenhauzens Straupē. M. Hallarte Valmiermuižā bija ierīkojusi skolotāju semināru, kur mācījās 135 audzēkņi, un skolu latviešu bērniem, gādādama, lai viņiem tur no mājām līdz doto „skolas maizi” papildinātu ar kādu siltu ēdienu un iesala dzērienu. Mācītājs J. Paulijs Madlienā 1726. g. uzņēmās savā dzīvoklī un maizē turēt latviešu skolotāju un iekārtoja līdz ar to vēl skolas 2 zemnieku mājās, Veldrišos un Vampās.

Mācību sekmes krietnu skolotāju vadībā bija acīm redzamas. No bērniem arī vecāki laudis iemācījās lasīt un rakstīt, sevišķi Brāļu draudzes locekļi, kas paši vēlējās iedziļināties svētajos rakstos, lasīt garīgās dziesmas un atzīmēt savas dzīves pieredzējumus vai rakstīt vēstules citiem brāļiem. Šie uzglabājušies rokraksti ir nozīmīgi laikmeta dokumenti latviešu zemnieku tautas mēģinājumos izteikties rakstu valodā.

Latviešu tautības *skolotāji* atkārtoti minēti jau kopš 18. gs. sākuma, kā, piem., Āraišu draudzē dzimtilvēks sirmais Pūces Pēteris 1718. g., bet kopš 1727. g. brīvzemnieks Inķēnu Jānis, kas vēlāk pameta skolotāja darbu un devās uz Zviedriju. Viņš bija viens no tiem latviešu zemniekiem, kas atsaucās uz Kārļa XII aicinājumu aizdot naudu kara vajadzībām. Turaidā zemnieks Andrejs apmācīja 3—6 skolniekus rijai piebūvētā „vāckambarī”. Trikātā līdzīgos apstākļos kopš 1710. g. darbojās Jēkabs Kaugars no Raunas. Viņš pratis lasīt arī vāciski, bet rakstīt ar mokām. 1735. g. viņam ir jau prāvs skolnieku skaits — 38 bērni. Nītaurē 1724. g. Lakstīgalu Pēteris tur skolu savā rijā, bet Ādažos par skolotāju ir Gulbju Jānis, kas pat nav atbrīvots no muižas darbiem un dzīvo muižas rijā. Šie skolotāji visumā pildīja savu uzdevumu ar lielāku pienākuma apziņu un sirsniību nekā viņu vācu tautības amata brāļi, kas parasti bija agrākie muižu darbinieki — izkalpojuši kaņavīri, muižkungi, sulaiņi, kas muižai nebija vairs noderīgi. Arī skolas darbam viņi nebija piemēroti, par ko liecina daudzās sūdzības, kas par viņiem celtas priekšā vizitācijās.

Latviešu skolotāju starpā labu slavu it īpaši ieguva Val-

miermuižas semināra audzēkņi. Ar laiku skolotāja amats pārgāja no tēva uz dēlu, tā rodoties skolotāju paaudzēm no kopēja celma, kā, piem., Valmieras Breži un Allažu Gaiļi, saukti arī Hāni (Hahn).

Par skolas mācību panākumiem liecina šādi skaitļi. 1730. g. Ēveles draudzē lauku sētās bija ap 100 grāmatnieku, Cesvainē 129, kas varētu būt ap 1 % no iedzīvotāju skaita. To starpā vairums bija 8—13 gadus veci zēni. Straupē un Skultē katrās mājās bija vismaz viens lasīt pratējs, bet to starpā sieviešu tikai 6 %. 1767/68. g. Vidzemē bija ap 100 skolu ar aptuveni 1500 bērniem. 1774. g. izdeva stingrākus noteikumus skolu lietās, kāpēc 1800. g. no 175 000 Vidzemes zemniekiem lasītpratēju bija jau 95 000, t. i. 55 %. Sasniegt šādu panākumu daudz palīdzēja mājas mācība.

Vidzemes 1819. g. brīvlaišanas likums noteica, ka katrā *pagastā* ar vairāk par 400 vīriešu iedzīvotājiem jābūt pa skolai un katrā *draudzē* ar vairāk par 2000 dvēselēm augstākas pakāpes „draudzes skolai”. Lai gan šī prasība labu laiku palika tikai uz papīra, skolu lietas aizvien vairāk uzlabojās. It sevišķi tas sakāms par tām skolām, kur sāka darboties jaundibināto *skolotāju semināru* audzēkņi. Vidzemē tādu nodibināja 1839. g. Tajā J. Cimzes vadībā Valkā sagatavoja kuplu skolotāju saimi. Kurzemē šādu uzdevumu kopš 1841. g. pildīja Irlavas seminārs. Abas iestādes uzturēja muižniecība, un tajās centās latviešu jaunekļus audzināt vācu kultūras garā. Šī tieksme sevišķi pieņēmas 19. gs. otrā pusē, bet tai radās jau pretspars audzēkņu nacionālā apziņā. Vēlāk vācu garu nomainīja pārkrievošanas politika, kas turpmāk smagi skāra arī visas latviešu tautas izglītību.

1897. g. lasītpratēju skaits latviešos bija sasniedzis šādus apmērus (% no iedzīvotāju skaita): Vidzemē 79,1 %, Kurzemē-Zemgalē 76,1 %, Latgalē 44,3 %. (Krievijā tas bija sasniedzis tikai 21 %.)

Laikā no 1800—1909. g. bija arī jau radies prāvs skaits akadēmiski izglītotu latviešu, pārsniedzot vienu tūkstoti.

Kurzemē — jau pirms tās pievienošanas Krievijai — tautas izglītība visumā bija gājusi kopsolī ar Vidzemi. Sāka vairoties gadījumi, kad viens otrs vērīgs un centīgs zēns iekļuva arī kādā augstākā pilsētas skolā. Nereti tas notika ar humānu vācu mācītāju vai muižnieku atbalstu, kā to, piem., piedzīvoja Kr. Valdemārs, Kr. Barons, J. Alunāns, Fr. Brīvzemnieks u. c.

Tikai *Latgale*, būdama padota Krievijas guberņu iekārtai, skolu lietās gāja savu ceļu. Sākumā par skolām noteica katoļu garīdzniecība un pārpoļotā muižniecība. Pēc 1863. g. poļu sacelšanās cara valdība arī Latgalē uzsāka nesaudzīgu *krievināšanas* politiku, aizliedzot pat latīņu („poļu”) burtiem iespiest grāmatas un laikrakstus un prasot, lai to vietā lietā krievu burtus.

Skolu skaits tur bija samērā daudz mazāks nekā Vidzemē

24. Latviešu bēres Nītaures draudzē
18. gs. beigās

un Kurzemē, un tajās visas mācības nācās pasniegt *krievu valodā*. Lieli nopelni pienākas pārpoļotajam vācu muižniekam G. Manteifelam, kas rūpējās par Latgales dzimtās izloksnes saglabāšanu, Latgales tautasdziesmu vākšanu un latīņu burtu lietošanu rakstos. Arī katoļu garīdznieki daudz darijuši, strādādami šajā virzienā kopā ar tiem laicīgajiem darbiniekiem, kas, no tautas vidus nākdami, ieguva plašāku skolas izglītību.

Latviešu tautas garīgo spēku pieaugsmi šai laikmetā veicināja arī svarīgas pārmaiņas tās *religiskajā dzīvē*.

Vidzemē un Kurzemē zemnieki līdz tam bija izturējušies diezgan vienaldzīgi un pat noraidīgi pret baznīcas sludinātājiem mācībām, uzskatot tās par līdzekļiem kungu varas nostiprināšanai. Garīgā atmoda, kas skāra latviešu zemniekus *Vidzemē* 18. gs. vidū, panāca, ka viņi jo dziļi sāka izjust spēkus, kas slēpjas dievatziņā un kristīgā dzīves veidā. Līdz ar to viņos radās arī pašpaļāvība un nacionālas vienotības apziņa. Šī atmodas kustība gāja roku rokā ar panākumiem vispārējā tautas izglītībā, radot iespēju lasīt un saprast arī laicīgus rakstus, kas kļuva pieejami arvien plašākos apmēros. Šī iespēja palīdzēja dzīvei lauku sētās piešķirt jaunu saturu, ko līdz ar prāta izglītību deva cenšanās pēc sirdsskaidrības un krietniem tikumiem. Iestājās laiks, kad, izbeidzoties Brāļu draudzes vajāšanām, arī baznīcas sāka pildīties, un iešana pie dievgalda, Kristus ciešanu laiks, kapu svētki, iesvētības, Ziemas svētki, Lieldienas u. c. baznīcas svētki, kā arī mirušo apglabāšana draudzes kapos (24. att.) kļuva par notikumiem, kas dziļi atbalsojās sētu iemītnieku dzīvē. Par nozīmīgu paradumu lauku mājās kļuva arī *svētdienas pātari*, ko kopš 19. gs. sākuma saimnieki noturēja savām saimēm.

Šīs pārmaiņas tautas reliģiskajā dzīvē līdztekus notika arī dienvidos no Daugavas, kaut ne tik izteikti un dziļi kā Vidzemē, kur tās bija izraisījusi Brāļu draudzes radītā atmoda.

Citā virzienā *Vidzemes* latviešos izpaudās ar konfesijas mai-

ņu saistīta kustība — *pāriešana pareizticībā*. To veicināja rusifikācijas sākumi Nikolaja I laikā, kad Rīgā nodibināja grieķu-ortodoksu bīskapiju. Pēc 19. gs. četrdesmito gadu neražām un bada, kas piemeklēja Baltiju, izplatījās baumas, ka valdība pareizticīgiem piešķirs „tukšās zemes” Dienvidkrievijā. Šīs baumas izraisīja spēcīgu „siltās zemes” savīļņojumu ar masveida pāriešanu „ķeizara ticībā”. Kad baumas izrādījās par tukšām un ģenerālgubernātors zemes tīkotājus, kas lielā skaitā bija saradušies Rīgā, lika pērt un noskūt tiem pusgalvas, tie meklēja atbalstu pie pareizticīgo bīskapa, kas izlikās būt tiešāks ķeizara pārstāvis un mudināja tos pāriet ķeizara ticībā.²⁰⁸

Šai laikā uzliesmoja atkal nopietni *nemieri*, ko apspieda ar kaŗaspēku.

1841. g. kādai militārai vienībai, kas tvarstīja *Jaunbebru* saimnieku V. Preisu, ko apvainoja aģitācijā par izceļošanu, izcēlās sadursme ar muižas kartupeļu racējiem, kuŗiem bija pievienojušies Kokneses, Aderkašu un Meņģeļu muižas zemnieki. Ģenerālgubernātors grāfs Pālens šī t. s. kartupeļu dumpja apspiešanai nosūtīja uz Jaunbebrēm papildspēkus: 7 kājnieku rotas, 40 kazakus un 2 lielgabalus. Nemierniekus ielenca, apcietināja un tiesāja. 108 zemniekus sodīja ar „tecēšanu caur rīkstēm”: četriem no viņiem bija jāiet gar 1000 kareivju rindu, 17 — gar 500 kareivjiem u. t. t. Daŗus aizsūtīja uz Sibīriju, ieslodzīja cietumos, nodeva zaldātos. Eksekūciju noskatīties piespieda 230 pagasta tiesas vīrus, 386 pagastu valŗu locekļus un visus bebreniešus. Nākamajā gadā līdzīgu tiesāšanu sarīkoja Veselavā, kur arī bija izcēlušies nemieri.

Šādas necilvēcīgas izrēķināšanās sekas bija *pastiprināta pāriešana pareizticībā*, cerot gūt aizsardzību no krievu valdības. Tā kā no 1841—47. g. ap 87 000 latviešu atkrita no luterāņu „kungu baznīcas”, muiŗniecība visādi mēģināja šo kustību apturēt. Lai gan no 18. gs. beigām līdz 1880. gadiem no 27 Vidzemes un Kurzemes gubernātoriem 24 bija no baltvācu diŗciltīgo dzimtām, tiem nācās grūti nostāties pret cara ticību, kas Krievijas valdībai bija svarīgs līdzeklis pasāktajā krievināšanas politikā.²⁰⁹

Zīmīgs bija gadījums, kad kāds no Brāļu draudzes locekļiem, Dāvids Balodis, kas bija izlikts no savām tēva mājām Madlienā, 1840. g. ieradās Rīgā un sāka tur pulcināt latviešu fabrikas strādniekus, sludinot viņiem Brāļu draudzes idejas. Kad luterāņu baznīcas iestādes panāca šo sanāksmju aizliegumu, viņš no pareizticīgo bīskapa saņēma atļauju pulcēties vienā no viņa baznīcām, ja viņš un viņa piekritēji pāriešot *pareizticībā*, jo arī tad viņi varēšot dievkalpojumu noturēt latviešu valodā un dziedāt savas dziesmas. Piekrītot šiem noteikumiem, Balodis un kādi 100 viņa sekotāji to izdarīja. Kad Balodis vēlāk kļuva par priesteri Ļaudonas draudzē un ieguva turienes zemnieku uzticību, pareizticībai pievērsās pāri par 7000 luterāņu. Šī konfesijas maiņa tomēr nebija nekāda garīga atmoda,

tās pamatā bija cerība iegūt valdības atbalstu un tikt pašiem pie savas zemes. Pa daļai tā bija arī apslēpts protests pret muižnieku izrīcību. Pārgājējiem nenācās viegli atteikties no agrākās konfesijas kulta un paražām, lai gan viņi mēdza teikt: „Tas pats Dievs luterāņiem un krieviem.” Viņi tomēr nepieņēma svētbilžu kultu un krusta mešanu. Bieži gadījās, ka, slēdzot jauktas laulības vai kristot šādās laulībās dzimušus bērnus, griezās pie luterāņu mācītājiem, lūdzot viņus veikt šos reliģiskos aktus. Kaut gan tas mācītājiem bija noliegts, daudzi šiem lūgumiem paklausīja, par ko vēlāk tika tiesāti. Vislielākais konvertītu procents bija Bērzaunē — 62,0 %, sekoja Jaunpils ar 61,7 %, Nītaure ar 51,6 %, Lazdona ar 50,5 %. Kurzemē masveida pāriešana pareizticībā nenotika.

Vilušies cerībās ar pareizticīgo baznīcas atbalstu no krievu valdības saņemt kāroto zemi, 1860. g. 220 vidzemnieki uz savu atbildību devās uz „silto zemi” un apmetās Donas apgabalā Krievijā, nobraukuši ar saviem zirgiem ap 2000 km. Tur viņi Jeiskas pilsētas tuvumā nodibināja 15 saimniecības. Bet arī šis pasākums beidzās ar vilšanos: apgabals bija neveselīgs, malārijas pārņemts, un ziņas par to atvēsināja prātus mājās palikušajiem „siltās zemes” tīkotājiem.²¹⁰

Tāpat kā agrākajos laikmetos, arī zem krievu varas latviešu zemniekus iesauca *kaņaspēkā*. Kaņā jāšana latviešu zemes arājam nebija sveša lieta, viņi to pat turēja par saprotamu pienākumu, ja nācās cīnīties par savu zemi, savu sētu, savu saimi. Krievijas kaņaspēkā iesauktajam latvietim gan tāda izjūta radās reti, jo pēc nodošanas „krievos” viņš ieplūda svešu tautu barā un tikpat kā nekad nedabūja aizstāvēt savu zemi. Parasti viņam ar krievu vienībām nācās pārstaigāt tālas un svešas zemes, saprotot tikai to, ka viņam jācīnās par ķeizaru.

Bet pilnīgi bezcerīgs bija liktenis tiem iesauktajiem vai saķertajiem vīriem, ar kuņiem Pēteris I iepriecināja savu sabiedroto, Prūsijas karali, nosūtot viņam kā „dāvanu” šos liela auguma kaņavīrus, kādus viņš vāca arī savai gvardei. No dažiem aizsūtīto sarakstiem redzams, ka šo stalto vīru starpā varēja būt bijuši arī latvieši.²¹¹

Kopš 1797. g. Baltijai bija rēgulāri jādod rekrūši krievu armijai. Privātās muižās tos izvēlēja parasti dzimtkungi, nereti nozīmējot viņiem nepatīkamos zemniekus, lai atbrīvotos no tiem ilgāku laiku, jo dienestā bija jāpaliek 25 gadi. Lauku sētu saimniekiem kaņa dienests nebija jāpilda, pārējiem bija tiesības par dārgu naudu no tā atpirkties (maksā bija 300 rubļu sudrabā). Daudzi bēga un slapstījās. Sekoja rekrūšu ķeršana un bargi sodi to slēpējiem.²¹²

Napoleona kaņa laikā pastiprināja rekrūšu ņemšanu. Daudzi paspēja izbēgt transporta laikā, bet ir ticams, ka dažs labs latvietis ir piedalījies Leipcigas tautu kaujā un nokļuvis pat Parīzē.²¹³

Jo dzīvas bija tautā saglabājušās atmiņas par *krievu-turku*

kaŗu (1877—1878), ar cīņām ap Bulgārijas pilsētu Pļevnu, radot pat sava veida folkloru par ģenerāli Skobeļevu uz balta zirga u. taml. Personīgi atceros redzējis šī kaŗa dalībniekus — invalidus ar raksturīgo vaigu bārdi — pildām kādu sabiedrisku pienākumu, piem., pasta izvadāšanu. Ar šiem bijušajiem kaŗavīriem, kas bija izkalpojuši 25 dienesta gadus, saistās arī īpaša parādība lauku apbūvē: uz viņiem piešķirtajām, virknē sarindotajām „zaldātu zemēm” viņi bija iekopuši savas sīkās saimniecības un uzcēluši sev nelielas dzīvojamās mājas līdz ar telpām lopiem un raŗai. Šī apbūve labi pieklāvēs toreizējo sētu raksturam, jo turējās tautas celtniecības tradīcijās.

Vispārējai obligātai kaŗa klausībai ar samazinātu dienesta laiku latviešu jaunekļi bija pakļauti kopš 1874. g., kad tā ieguva likuma spēku visā Krievijā. Tad ķeizara gvardē nereti ieskaitīja staltākos lauku puišus latviešus, paceļot ar to tautas pašapziņu.

Dzimtļaužu brīvlaišanas likumā bija paredzēts svarīgs akts, ar ko visas brīvlaisto turpmākās paaudzes ieguva ilgstošu mantojumu — savus *uzvārdus*. Līdz tam laikam lauku ļaudis parasti saucās kristāmos vārdos, pievienojot tiem viņu sētu nosaukumus. Šos sētu nosaukumus daudzi arī tagad paturēja kā dzimtas uzvārdus, bet labu tiesu uzvārdu nācās sacerēt. Likums paredzēja, ka par uzvārdu došanu jāŗūpējas muiŗas policijai ar pagasta valdi un ka katrs var sev uzvārdu izvēlēties. Bet bieŗi gadījās, ka muiŗnieki uzspieda tos zemniekiem pēc sava prāta, atļaujoties to darīt pat joka pēc. Tā radās Vitckopfu, Œekspīru u. c. ģimenes ar neparastiem uzvārdiem. Stāsta par gadījumu, kad uzvārdu došanas laikā uznācis bargs pērkons, kas muiŗnieku pamudinājis likt zemnieku nosaukt par Donnerblitz. Tas to mierīgi noklausījies un pateicis skrīverim: „Nu tad raksti arī to paŗu Dunduru.”

Praulēnieŗos daudziem doti *italieŗu* uzvārdi, kā Barloti, Torjāni u. tml., tāpēc ka vietējais barons Klēbeks gribējis spītēt ģenerālgubernātoram itālietīm Pauluči, ko viņŗ ne visai ieredzējis. Daudz *vācu* vārdu doti *Dobeles* novadā (75 %), kamēr Smiltēnē tādu bijis tikai 15 %. *Augŗzemē* bieŗi uzvārdiem piekabināja *poļu* galotnes. Vārdu došana Vidzemē notika no 1822—1826. g., bet Kurzemē tā nobeidzās tikai 1835. g.²¹⁴

Iepriekŗ minētie notikumi un apstākļi latvieŗu zemnieku likteņgaitās Vidzemē un Kurzemē nobriedināja viņus pēdējam cīņas posmam, lai pilnīgi atbrīvotos no dzimtbūŗšanas un klauŗu atliekām un iegūtu savas sētas par neapstrīdamu īpaŗumu.

Pretēji Vidzemes un Kurzemes dzimtļaudīm, kas ieguva brīvību apmēram vienādā laikā un vienādos apstākļos 19. gs. sākumā, *Latgalē*, kur pastāvēja Krievijas administratīvā iekārta, *dzimtbūŗšanas atcelŗana* notika tikai 1861. g. — kā visās pārējās krievu guberņās.

Pirms tam, ap 1847. g., Latgales zemnieki no Ludzas un Sebeŗas apkārtnes ar savām lielajām ģimenēm, kopskaitā kādi 6000 cilvēki, mazo saimniecību un vairākkārtējo neraŗu dēļ

pameta savas dzīves vietas. Apbruņojušies cirvjiem un izkap-
tīm, viņi devās uz Pēterburgu, lai apsūdzētu muižniekus par
izmērdēšanu un iegūtu zemi citur. Kaņaspēks tos atdzina atpa-
kaļ. Kādus 4000 sodīja rīkstēm, 95 nodeva kaņatiesai. Valdī-
ba pēc tam tomēr pavēlēja normēt klaušas. Tai laikā arī no
citām vietām zemnieki tūkstošiem atstāja Latgali, ticēdami
baumām, ka tie, kas dzelzceļu būvdarbos Krievijā būs no-
strādājuši 3 gadus, kļūs brīvi. Muižnieki tomēr panāca, ka arī
tos kaņaspēks atdzina atpakaļ, daudzus no tiem sodot nežē-
līgiem miesas sodiem — tūkstošiem cirtienu ar rīkstēm no
ierindā nostādītiem kareivjiem.²¹⁵

Piekopjot plašu krievināšanas politiku Latgalē, krievu val-
dība 19. gs. pirmajā pusē ar īpašiem rīkojumiem gribēja panākt
sādžu plānveida ierīkošanu, turoties pie krievu sādžu apbūves
un ēku veidiem. Valsts muižās šos rīkojumus nācās ievērot,
bet privātmuižu īpašnieki varēja rīkoties pēc sava ieskata. Tā
šai laikā tur būs radušās sava tiesa latviešiem svešu sādžu
pēc krievu sādžu parauga.

1861. g. brīvlaišana piešķīra Latgales zemniekiem tiesību
iegūt par dzimtu viņu mājvietas un „šņores”, ko viņi bija
apstrādājuši. To izpirkšanai viņi varēja saņemt ilgtermiņa kre-
dītu no agrārbankas. Zeme nebija sādžas kolektīvs īpašums,
ko periodiski pārdalīja, kā tas notika Krievijā, bet katrs sād-
žinieks savu gabalu ieguva par dzimtu. Lauki tur parasti sa-
stāvēja no šaurām joslām, „šņorēm”, kādas muižnieki bija pa-
raduši par naudu iznomāt saviem zemniekiem. Pārdalot šos ze-
mes gabalus mantinieku starpā, šņores kļuva arvien šaurākas.
Tā zemes iepirkšana nevis mazināja, bet vēl nostiprināja val-
dības un muižnieku atbalstīto sādžveida apbūvi.

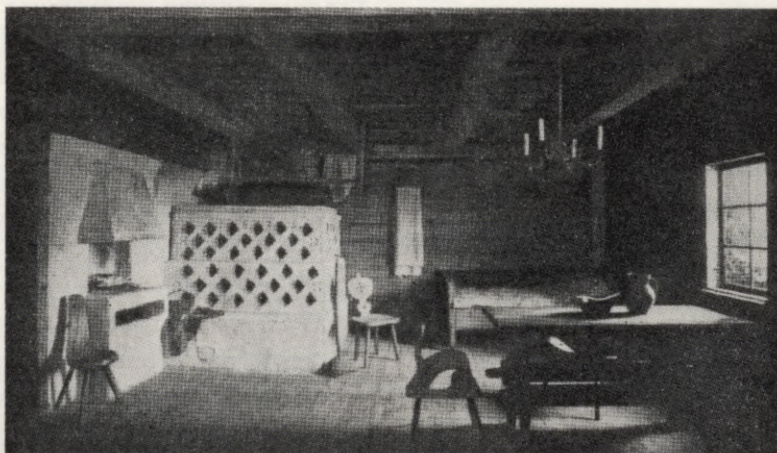
Ap šo laiku arī *Vidzemē* un *Kurzemē* zemnieki sāka plašāk
izmantot viņiem brīvlaišanas likumā paredzētās tiesības *iegūt
savu zemi par dzimtīpašumu*. Līdz tam līdzekļu trūkums, muiž-
nieku pretestība un pašu neuzdrīkstešanās kavēja viņus šādu
iespēju izmantot. Kad šie šķēršļi pakāpeniski sāka zust, lat-
viešu zemnieks 19. gs. otrā pusē straujā gaitā atbrīvojās no
klaušu kalpības un nomnieka stāvokļa, kļūdams par savas ze-
mes īpašnieku.

Līdzekļi zemniekiem sāka rasties, kad sētu saimniecībās
pamazām ieviesās *uzlabojumi* lauku apstrādāšanā un zemes
izmantošanā. Izmēģinājumus šai virzienā zemnieki dabūja no-
vērot muižās. Pārliecinājušies par kāda jauninājuma derīgumu,
viņi centās to izmantot arī savās saimniecībās. Spēcīgie „Vāc-
zemes” dzelzs arkli sāka aizstāt pašgatavotos spīļu arkļus, līdz
ar zaru ecēšām sāka lietot dzelzs tapu ecēšas, ieviesās arī citi
uzlaboti darba rīki. Svarīgs jauninājums bija pāreja no trīslau-
ku sistēmas uz augu maiņas paplašināšanu, sējot āboliņu un
stādot kartupeļus. Šai virzienā zemniekiem nāca palīgā arī jau
latviešu valodā iespiestas pamācības. Kartupeļu stādīšanu zem-

25. Brāļu draudzes saiešanas nams
Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag. Ilzēnos.
Kopskats 1934. g.

26. Rucavas istaba Liepājas novad-
pētniecības mūzejā

niekiem ieteica Palsmanes mācītājs *F. Vārs* 1790. g.,²¹⁶ bet par āboliņa kultūru rakstīja *M. Stobe* 1797. g.²¹⁷

Līdz ar saimnieciskās rosmes augšupeju, brīvāk izpausties dabūja arī zemnieku centieni padarīt parocīgāku, tīkamāku un glītāku vidi, kur viņi dzīvoja un strādāja. Sētās vairojās rūpīgi uzceltas un kārtīgi apkoptas ēkas, atplauka arī tautas mākslinieciskās spējas, kas parādījās telpu iekārtā un amatniecības izstrādājumos. To apliecina tajos laikos uzceltās un līdz tagadnei saglabājušās dzīvojamās ēkas, klētis, rijas un Brāļu draudzes saiešanas (25. att.), daža raksturīgi izveidota istaba (26. att.), latviešu zemnieku gatavotās „rakstītās” ragavas un kamanas (27., 27A att.). Pēdejās pa Rīgas ielām brauca pat Rīgas vācu pilsoņu sievas, kā ziemā, tā arī dubļu laikā. Par lauku sētu veidu var spriest arī pēc Broces un citu autoru zīmējumiem. Tajos redzams, ka sētas vairumā sastāvēja no kupla skaita pienācīgi izbūvētu savrupēku, kas novietotas, neturoties ne pie kā-

das sastingušas schēmas, bet brīvi izkārtojot tās pēc pašu cēlēju apsvērumiem, kā Vidzemes *Malienā* (28. att.), tā *Ogres* apkārtnē (29., 29A att.), *Zemgalē* (30. att.) vai pie *Rīgas* (31., 31A att.). Ir zīmīgi, ka šo ēku raksturs nereti atbalsojās arī tolaiku muižu celtnēs (32. att.).

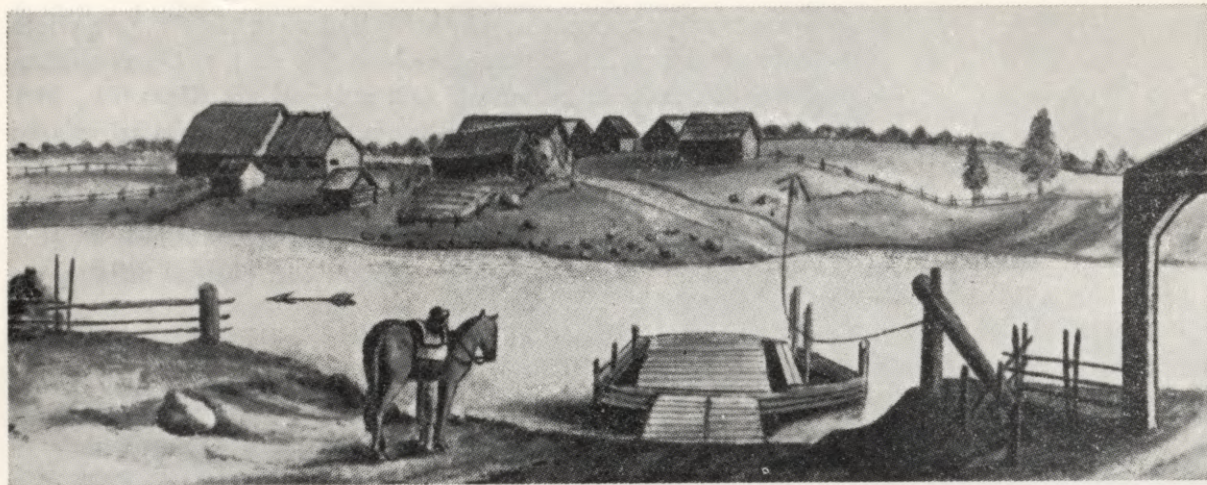
Vidzemes 1804. g. Zemnieku likumā, kā arī 1817. un 1819. g. Brīvlaišanas likumos bija gan zemniekiem atzītas tiesības iepirkt no muižām zemi par dzimtu, bet, būdami atkarīgi no

27. Rakstītas ragavas no Rīgas apkārtnes 18. gs. beigās

27A. Rakstītas kamanas Rīgā 18. gs. beigās

28. Celtuve pāri Aiviekstei 18. gs. beigās

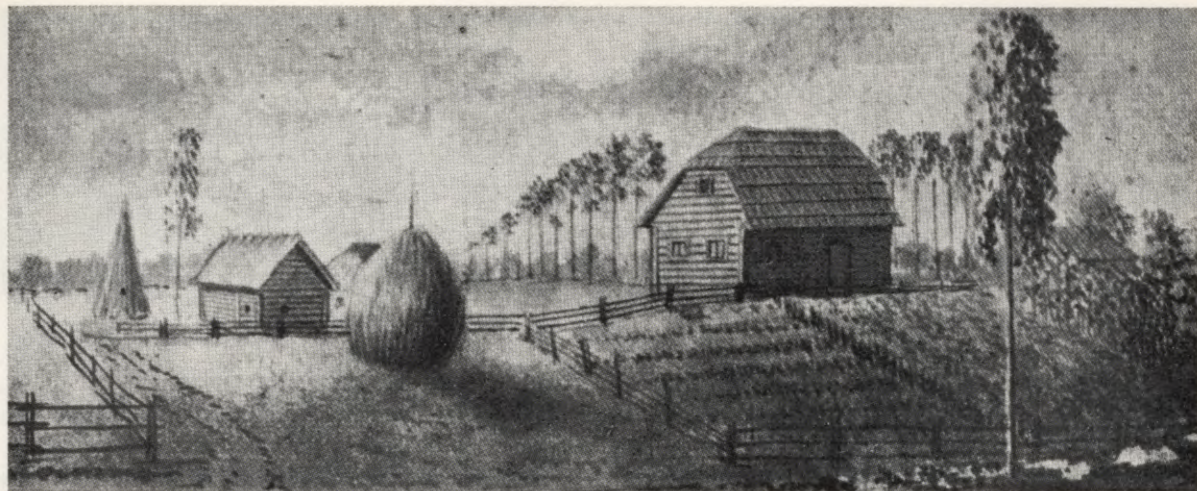
muižu īpašnieku labā prāta, viņi tikpat kā nespēja šīs tiesības izmantot. Panākt *likumdošanas* ceļā zemniekiem labvēlīgākus apstākļus zemes iegūšanai kā pirmais ierosināja Rūjienas Lielās muižas īpašnieks Hamilkars fon *Felkerzāms*. Viņš lika priekšā vispirms pāriet uz naudas nomu un tad izdarīt agrāru reformu, kas ar kreditiestāžu palīdzību panāktu, ka zemnieki iegūst zemi par dzimtu un kļūst sīkgruntnieki.

Kaut gan muižnieki Felkerzāmu nosauca par savu kapraci un izstūma viņu no muižniecības amatiem, Nikolajs I 1849. g. izsludināja likumu, kur šie principi bija ietverti un kas turpmākos 70 gadus līdz Latvijas valsts tapšanai noteica Vidzemes zemnieku dzīves apstākļus.

Drīz pēc šī likuma spēkā stāšanās Felkerzāms piedāvāja savas muižas 50 māju saimniekiem iepirkt viņu mājas par dzimtu ar muižnieku kredītbiedrības starpniecību, bet sākumā atdūrās pret zemnieku aizdomām, vai tik muižnieki viņus negrib no jauna apkrāpt. Pēc apstākļu noskaidrošanas visi gada laikā līgumus tomēr parakstīja. Citur turpretim zemnieki vēl labu laiku bija atturīgi māju iepirkšanā, un arī daļa muižnieku centās viņus apmierināt citā veidā, piem., klausas pārvēršot naudas nomā. Šādi rīkojoties, likums viņiem piešķīra tiesību izlikt klaušinieku no mājām, ja viņš nenoslēdza nomas līgumu, pie kam nomas naudas apmēru noteica muižnieks. Tāpēc Vidzemē līdz 1861. g. bija iepirktas tikai 209 mājas. Pirmais lat-

29. Ciemats Ogres krastā pie Turkalnes 18. gs. beigās

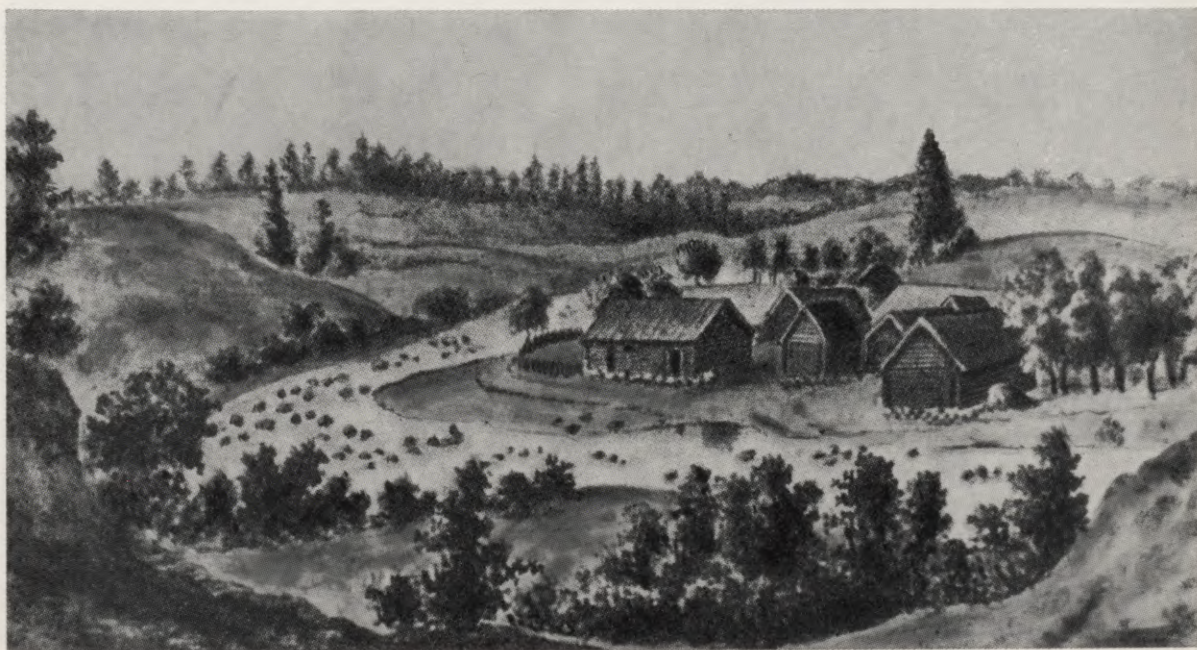
29A. Latvju zemnieka — līdumnieka saimniecība Zādzēnē 18. gs. beigās. Šādas saimniecības radās, „spridzinot” zemnieku sētas, lai to vietā ierīkotu muižas

viēšu „gruntnieks” bija Jukums Rocis, kas jau 1806. g. no grāfa Fermora bija nopircis par dzimtu Volera muižas Ročus pie Ķīšezera, 25 pūrvietas lielas mājas ar labu zemi, labām ēkām, dārziem un zvejas tiesībām. Māju iepirkšana plašāk izvērtās tikai 19. gs. otrā pusē, sevišķi pēc 1861. g. sakarā ar zemnieku brīvīšanu Krievijā, kas bija saistīta ar zemes iegūšanu par dzimtu.

Vidzemē no 1806. līdz 1852. g. bija iepirkti tikai 0,07 % no visām lauku sētām, līdz 1861. g. 0,5 %, līdz 1882. g. — 64,5 %, līdz 1912. g. — 90 %.

Kurzemē māju iepirkšana sākās tikai pēc 1863. g., kad tur stājās spēkā attiecīgs likums. Līdz 1869. g. bija iepirkti 11 % no visām lauku sētām, līdz 1887. g. 77,7 %, līdz 1910. g. — 97 %.²¹⁸ Šis ziņās par Kurzemi papildināmas ar aizrādījumu, ka zemniekiem bija iespējams iepirkt savas mājas no kroņa mui-

30. Lauku sēta pie Mūrmuižas Zemgalē 1796. g.

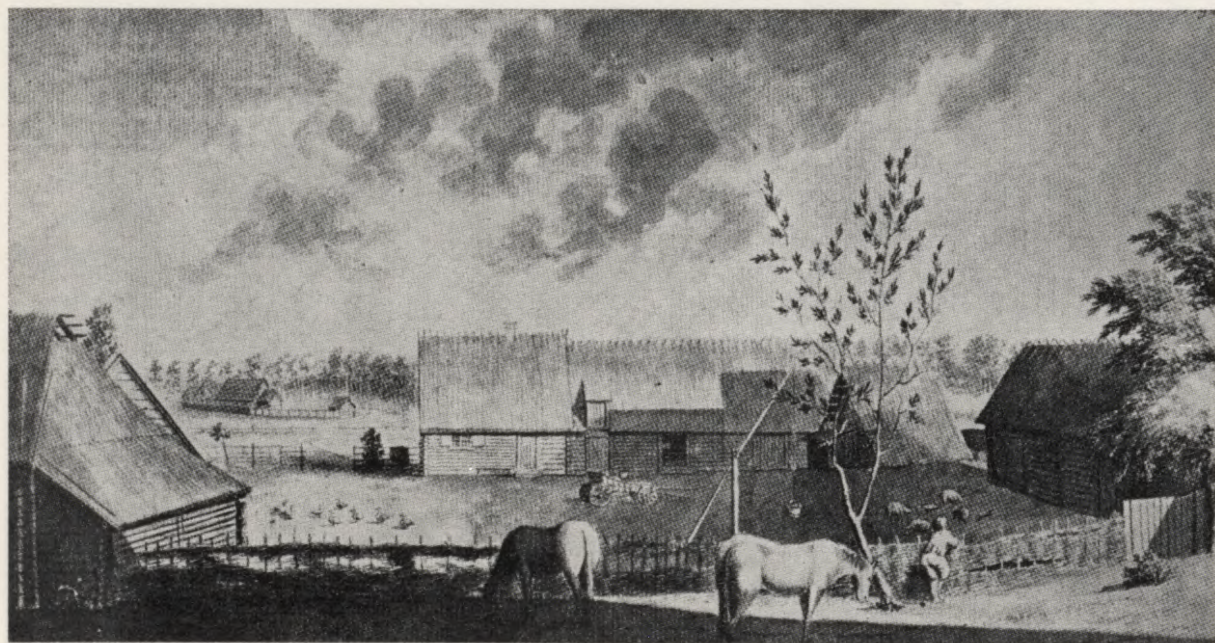
31. Lauku sēta pie Šipes kroga, pie Pliskavas ceļa 24 verstis no Rīgas, Daugavas krastā

žām jau pirms 1863. g. likuma. Tādu gruntnieku bijis 19, bet, pieskaitot vēl brīvzemniekus, kas bija savu māju īpašnieki jau mestru laikos, pirms 1863. g. to skaits sniedzas līdz 63.²¹⁹

Pirkšanas drudzis visaugstāko pakāpi sasniedza 1873. g. Tad daži saimnieki bija jau paspējuši uzkrāt iemaksai prāvas summas, piem., Apes un Bilskas pagastos 2000—3000 rubļu. Negribēdami parādīt savu turību, lai muižnieki nepaaugstinātu viņiem nomas maksu, saimnieki nereti savu naudu slēpa. Pēc izdarītās iemaksas zemnieki galīgai izpirkšanai parasti izmantoja Muižnieku Kreditbankas ilgtermiņa aizdevumus. Tiem, kas nespēja termiņu nomaksas laikā nokārtot, mājas izūtrupēja līdz ar ko vienam otram saimniekam nācās atteikties no savu māju iegūšanas.

Pēc kļaušu galīgas atcelšanas 1868. g. muižniekiem nācās pārkārtot savas saimniecības, lai tās varētu turpināt ar *algotu* darba spēku. Viņiem bija jāiegūst brīvs kapitāls kalpu māju celšanai, inventāra iegādei u. tml. Tāpēc viņiem nācās atteikties no sākotnējās atturības māju pārdošanā un pārdot tās paātrinātā gaitā.

31A. Zemnieka mājas Zaslaukā 1794. g.

Turpmākajos gadu desmitos, kad Vakareiropā un Amerikā uzplauka rūpniecība, iestājās *jauns laikmets* visu kultūrtautu saimniecībā un dzīves apstākļos. Jūtamas pārvērtības skāra arī latvju sētu. Notika pilnīga pāreja uz naudas saimniecību, mainījās sociālās attiecības starp saimniekiem un kalpiem, sākās bezzemnieku aizplūšana uz pilsētu rūpniecām. Uz pilsētām

32. Kungu māja Pantenes muižā 18. gs.

devās arī saimnieku ģimeņu jaunieši, kas centās iegūt plašāku izglītību.

Šīs pārmaiņas sāka redzami izpausties sētu apbūvē. Agrāko tradicionālo celtniecības paņēmieni vietā, kas bija saistīti ar natūrālo saimniecību, sāka ieviesties tehniski jauninājumi un par naudu pērkami, rūpniecās gatavoti materiāli. Līdz ar to senā tradicionālā būvju veidojuma vietā stājās svešu paraugu atdarinājumi. Sāka plaši lietāt zāģus, ēveles, pirka fabrikās ražotas naglas un apkalumus, kas piešķīra citus vaibstus lauku sētu architektūrai.

Ieviešoties kulšanai ar mašīnām, riju vietā sāka celt labības šķūņus, piensaimniecībai attīstoties, pārveidoja kūtis, cenšoties uzlabot dzīvokļus, radās tieksme pēc „zālēm” un piebūvētām stikla verandām u. t. t.

Pārmaiņa sētu celtniecībā tomēr nenotika tādos apmēros, ka senāko laiku celtnes strauji izzustu no sētu apbūves. Līdz Lat-

vijas patstāvības laikiem no tām bija saglabājušies tik daudz raksturīgu paraugu, ka no tiem varēja iegūt ne tikvien labu ieskatu latviešu lauku sētu izveidojumā 19. gs. vidū, bet spriest arī par tā senāko laiku raksturu, jo bija saglabājušies nozīmīgi celtnu oriģināli, kas celti 18. gs. Šie materiāli, līdz ar rakstu avotiem un izrakumos iegūtajiem datiem, deva iespēju pētīt latvju tautas celtniecību un tās tapšanas gaitu līdz tālai pagātnei. Sīkāks pārskats par apzinātajiem materiāliem un pētījumos iegūtām atziņām atrodams nodaļā par dokumentēto apbūvi.

Vēl pieminami daži notikumi un apstākļi, kas saistījās ar tautas turpmākajiem centieniem galīgi atraisīties no apspiestības un aizbildniecības, lai varētu nostāties uz savām kājām. Brīvlaišanas laikā saceltie vilņi nenorima, jo tautā bija pieņēmusies nacionālā stāja, apņēmība un apstākļu politiska vērtēšana. Šīs īpašības sevišķi izpaudās *tautas atmodā*, kas, spilgtu personību (Kronvalda, Valdemāra u. c.) vadībā un latviešu preses atbalstā, iezīmēja jaunu laikmetu tautas dzīvē. Lauku sētās bija izaugusi skolota paaudze, kas iekļāvās garīga darba laukā, brīvās profesijās un pilsētu saimniecības pasākumos, izveidodama latviešu pilsoņu šķiru, bet nepārtrauca iedzimtos sakarus ar zemniecību, kas arī dzīvoja līdz laikmeta notikumiem.

Attiecības ar vietējiem vāciešiem saasinājās, jo tikai rets no viņu vidus spēja atbrīvoties no senajiem aizspriedumiem un aizmirst savu agrāko noteicēja stāvokli. Tā, piem., 1872. g. *Kuldīgas* virspilskungs nodeva tiesai Vārves pag. rakstvedi par petīcijas sastādīšanu ķeizaram, kuŗā lūgts izdarīt landtāga, tiesu un skolu reformu. 1876. g. notiesāja 8 *Trikātas* zemniekus, kas bija pretojušies muižnieka — draudzes patrona ieceltā ērgelnieka ievēšanai amatā. Līdzīgi gadījumi vēlāk notika citās draudzēs ar mācītājiem. 1881. g. *Ilūkstes* zemnieki boikotēja tautas skaitīšanu, baidoties, ka atjaunos dzimtbūšanu. Bet krievu armijas *latviešu virsniekiem* K. Aizupa vadībā, piedaloties arī A. Pumpuram, radās politiski sakari ar progresīvajiem krievu „narodņikiem”, kas simpatizēja latviešu pretvācu nostājai.²²⁰

Lai noskaidrotu dažādu sūdzību un nemieru iemeslus, Aleksandrs III uzdeva senātoram Manaseinam 1882/83. g. izdarīt Baltijā *revīziju*, kuŗā tulka pienākumi bija uzticēti latviešu tiesībniekam A. Stērstem. Rīgas Latviešu Biedrības ierosmē Manaseinam iesniedza plašu reformu projektu ar 20 000 parakstiem, kas tomēr Pēterburgu nenasniedza, jo ceļā aiz Narvas „pazuda”. Šī revīzija, ko īstenībā bija ierosinājuši muižnieki, izvērtās viņiem par zaudējumu un vēl vairāk saasināja vietējās pretiltības. Notika jauni nemieri, kam sekoja sodi un deportācijas, kaut Manaseins bija apliecinājis, ka latvieši un igauņi ir lojāli ķeizara pavalstnieki.²²¹

Šī lojalitāte tomēr nekavēja latviešus un igauņus aizvien

stingrāk nostiprināt savu nacionālo apziņu un pilnīgāk izkopt savus pasākumus kultūras laukā. Līdz ar to tie nostājās arī pret valdības pārkrievošanas soļiem, kas sekoja Manaseina revīzijai, skolām noteicot krievu valodu par mācību valodu un iestādes pārpludinot ar krievu ierēdņiem, vietējo valodu nepratējiem.

Latviešu kultūrālā rosība īpaši izpaudās *biedrību* dibināšanā, no kuŗām nozīmīgāko lomu uzņēmas Rīgas Latviešu Biedrība, iesaukta par „māmuju”. Tā sasauca skolotāju un lauksaimnieku kongresus, nodibināja Zinību komisiju, pastāvīgu teātri un iesaistījās citos nozīmīgos pasākumos, piem., etnografiskas izstādes sarīkošanā 1895. g. Sevišķu nozīmi ieguva Vispārējie *dziesmu svētki*, kas no 1873. līdz 1938. g. tika sarīkoti 9 reizes, piedaloties dziedātājiem un klausītājiem no visiem Latvijas novadiem. Tā latvju sētā dzimusi dziesma kļuva par latviešu tautas apvienotāju visam turpmākam laikam. Radās arī prāvs skaits *lauksaimniecības biedrību*, kur latviešu zemnieki spēra pirmos soļus organizētā pašdarbībā. Tautas vienību gan apdraudēja 1905/6. g. revolūcija, bet, nodibinoties 1918. g. Latvijas brīvvalstij, tās uzbūvē nacionālie spēki atkal saliedējās, kļūdami par noteicējiem savā zemē un straujā gaitā panākot tās uzplaukšanu.

1905. g. *revolūcija* Latvijā bija saistīta ar revolūciju Krievijā, kas panāca cara patvaldības ierobežošanu. Latviešu piedalīšanos revolūcijā veicināja vietējie iemesli: muižniecības varas atliekas, agrārā pārkārtošanās un industriālizācijas pieņemšanās. Muižās, kas pēc zemnieku sētu pārdošanas saimniekoja ar algotu spēku, kā arī zemnieku iepirktajās sētās, bija radies daudz bezzemnieku, kas ilgojās pēc „sava kaktiņa, sava stūrīša zemes”. Jaunie gruntnieki arī piedzīvoja grūtības: laikā no 1886—1896. g. ap 4000 zemnieku māju nonāca ūtrupē kreditiestādēm nenomaksāto parādu dēļ. Jau 1897. g. Latvijā *bezzemnieki* ar viņu ģimeņu locekļiem, kopā ap 660 000 personu, sastādīja 61 % no lauku iedzīvotāju skaita. Tie no viņiem, kas devās uz pilsētām un kļuva par rūpnīcu strādniekiem, drīz *proletārizējās* un viegli padevās marksisma idejām, ko viņu vidū sāka sludināt kreisi noskaņotā paaudze, kas bija pieslējusies „jaunajai strāvai” — progresīvajiem literātiem.

Lai gan revolūcijas principi prasīja vērsties arī pret lauku sētu īpašniekiem kā ekspluatātoriem, šķiru cīņa viņus neskāra smagi. Ir zīmīgi, ka revolūcionāro jaunstrāvnīeku vidū bija laba tiesa Zemgales turīgo saimnieku dēlu. Agrārā laukā 1905. g. revolūcija Latvijā nekādas pārmaiņas nepanāca un to neželīgi apspieda krievu kaŗaspēka sarīkotajās *soda ekspedīcijās* ar nāves sodiem un māju dedzināšanām. No revolūcijā iejauktajiem intelligences pārstāvjiem daudzi paspēja paglābties ārzemēs.

Kad revolūcijas viļņi bija norimuši, latviešu saimnieciskajā un kultūrālajā dzīvē iezīmējās straujš uzplaukums, kas izpaudās arī lauku sētā. To ar smagu triecienu pārtrauca I Pasaules

kaŗš. Nesamēriġi liels bija upuru skaits kaŗa laukos, kur latvieŗu jaunekļi un vīri cīnījās daŗādās frontēs, seviŗķi varonīġi aizstāvat savu dzimto zemi. Bet nedienas un posts skāra arī Latvijas civīlos iedzīvotājus. 1915. g., vācu kaŗaspēkam tuvojoties, ap 400 000 Kurzemes un Zemgales zemnieku pēc krievu virspavēlniecības rīkojuma bija spiesti pamest savas sētas un doties bēġļu gaitās, nopostot lauku raŗu un dzenot sev līdz ap vienu miljonu lopu. Turpmākajā kaŗa darbībā gāja bojā arī liela daļa atstāto sētu.

ŗie bēġli, kuŗiem pievienojās vēl daudz zemnieku un pilsētnieku no citiem Latvijas apgabaliem, tika izklīdēti pa visu plaŗo Krieviju, no kurienes atgriezās tikai mazākā daļa. Tā I Pasaules kaŗā Latvijas iedzīvotāju skaits no 2,5 miljoniem saruka uz 1,8 miljoniem, zaudējot 700 tūkstoŗus, to starpā lielu daļu no agrāko laiku sētu iemītnieku jaunākās paaudzes.

Kad pēc Pirmā pasaules kara 1918. g. bija nodibināta Latvijas brīvvalsts, tās Saeima ar 1920. g. pieņemto likumu ievadīja plašu *zemes reformu*, kas izbeidza pārdzīvoto agrāro struktūru, taisnīgāk sadalot zemi to Latvijas pilsoņu starpā, kas to vēlējās un spēja paši apstrādāt. Tā par jauniem zemes īpašniekiem kļuva laukstrādnieki, bezzemnieki un agrākie rentnieki, kā arī kaņavīri, kas bija cīnījušies par Latvijas atbrīvošanu.

Pirms šīs reformas Latvijā bija:

ap 1300 muižu (dažas no tām 30 000 līdz 70 000 ha platībā) ar 3 160 000 ha kopplatībā (48% no visas zemes);
 ap 150 000 lauku sētu ar caurmērā 43 ha (Latgalē 11 ha) platību, 2 580 000 ha kopplatībā (39% no visas zemes);
 valsts un pilsētu zemes ap 690 000 ha kopplatībā (10% no visas zemes); visu zemju kopplatība 6 430 000 ha.²²²

Ar Saeimā pieņemto likumu *muižu zemes atsavināja* un ieskaitīja Valsts zemes fondā, no kā notika zemes piešķiršana pieprasītājiem, kam pēc likuma bija tiesība zemi saņemt. Atsavināšana notika bez atlīdzības, atzīstot, ka muižu zeme savā laikā bijusi zemnieku īpašums, ko viņi, muižniekus uzturēdami, nepārtraukti kopuši ar savu bezmaksas darba spēku, kāpēc nav pamata piešķirt muižniekiem par to kādu atlīdzību. Katram no viņiem gan atstāja neatsavinātus 50 ha, bet jaunsaimniekiem piešķīra vidēji ap 17 ha katram.

Agrārreformu nobeidzot, *sīkgruntniecība* kļuva par Latvijas valsts agrārās iekārtas pamatu.

Valsts zemes fondā ieskaitīja:

no privātajām muižām	2 669 000 ha
no valsts īpašumiem	664 000 ha
no mācītāju muižām	60 000 ha
no zemnieku zemēm	4 000 ha
<hr/>	<hr/>
kopā	3 397 000 ha

No šīs platības piešķīra ap 55 000 jaunsaimniecībām 929 000 ha, bet pārējo pilsētām, sabiedriskām vajadzībām, zvejniekiem, amatniekiem u. c. sīksaimniecībām, paturot Zemkopības ministrijas īpašumā mežus, paraugsaimecības un taml.

1920. g. Latvijā bija ap 150 000 sīkgruntnieku ar 2 580 000 ha zemes, bet 1935. g. 275 700 sīkgruntnieku ar 4 490 000 ha zemes.²²³ Bez jau minētajām jaunsaimniecībām sētu skaitu vēl pavairoja 68 000 jaunas savrupsētas Latgalē, kas radās, sadalot 4660 Latgales sādžas.

Jaunsaimniecību iekārtošanā un it sevišķi jauno sētu celšanā sākumā nācās sastapties ar grūtumiem un arī neveiksmēm, jo pēckara apstākļos valstij nebija ne līdzekļu, ne tehnisko spēku, lai organizēti un lietpratīgi varētu līdz galam veikt šo grandiozo pasākumu. Tas tomēr pilnam attaisnojās, kad jaunajā iekārtā lauksaimniecības ražība jau īsā laikā pārsniedza agrāko miera laiku produkciju. To redzami parāda šādi skaitļi:²²⁴

Kvintālu tūkstošos	labība	kartupeļi
vidējā produkcija 1909—1913. g.	8 337	6 385
producēts 1939. g.	15 409	16 401

Vēl spēcīgāk pieauga ražība lopkopībā un piensaimniecībā, kas, eksportējot sviestu un bekonu, atvēra plašas iespējas ārējā tirdzniecībā.

Ir dzirdēti *iebildumi*, ka 1920. gada agrārreforma saimnieciski nav bijusi tālredzīga, jo sīkgruntniecība nespējot pieskaņoties tālākās nākotnes prasībām pēc lauksaimniecības mechanizācijas. Sīkgruntniecības attīstība Skandināvijas valstīs, it īpaši Dānijā, pierāda, ka šī problēma ir tomēr sekmīgi atrisināma.

Par agrārreformas sevišķi svarīgu panākumu uzskatāma tās *polītiskā nozīme*: latviešu zemkopju tautai pievienojās agrākie *bezzemnieki*, kas, cieši saaugdami ar savu zemi, atraisījās no utopiskām idejām un izprata, ko ir ieguvuši, sviedriem un asinīm izcīnot savu valsti.

Jaunsaimniecību apbūve notika zināmā steigā, zemes ieguvējiem cenšoties iespējami drīz savās jaunsaimniecībās uzcelt vajadzīgās ēkas. Valsts izsniedza viņiem būvkokus mežā, bet jaunsaimniekiem pašiem nācās no tiem uzcelt dzīvojamās un saimniecības ēkas. Tālākā valsts iestāžu palīdzība sākumā ierobežojās ar ieteikumiem — paraugprojektu un vispārēju tehnisku norādījumu veidā. Šīm iestādēm nebija ne līdzekļu, ne darbinieku, lai jaunsaimniecību apbūvi varētu mērķtiecīgi regulēt un lietpratīgi novadīt līdz galam. Zemju ieguvējiem savukārt parasti nebija piedzīvojumu būvniecībā, pēckara apstākļos trūka arī krietnu amatnieku, bija grūtības naudas līdzekļu sagādē, darbs un enerģija bija jāziedo saimniecību izkopšanai. Šādos apstākļos jaunās celtnes dažviet ilgi stāvēja nepabeigtas, to raksturs un veids bija nesaskaņots, neapmier-

33. Mežsarga saimniecības jaunceltne
Smiltenes virsmežniecības līdumā

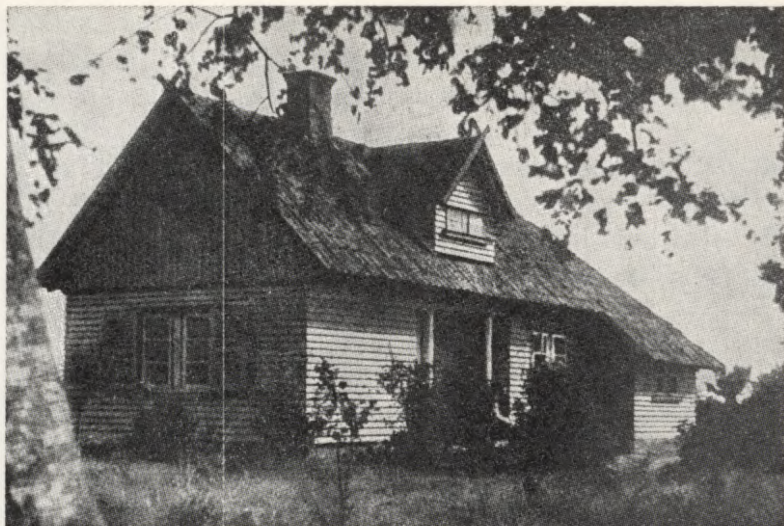
nādams ne tehniskā, ne arhitektoniskā ziņā. Tikai 30-ajos gados izdevās panākt zināmus uzlabojumus: celtnes ieguva lietderīgāku, skaidrāku un izkoptāku veidu, nenovēršoties no sētu tradicionālā rakstura un organiski iekļaujoties Latvijas dabā (33—33C att.)

Agrārreformas laikā bija radusies diezgan plaša literatūra, kas palīdzēja būvētājiem iegūt norādījumus īpaši celtniecības tehnikas un būvsaimniecības jautājumos un papildināja Zem-

33A. Jaunsaimniecība ziemā

33B. Jaunsaimnieka dzīvojamā māja
pie Siguldas

kopības ministrijas paraugprojektus. No šīm publikācijām minami A. Raistera un J. Štrausa darbi.²²⁵

Arī *vecsaimniecībās* I Pasaules kara izpostītajos apgabalos stāvoklis sākumā bija līdzīgs. Stājoties pie sētu atjaunošanas, gadījās, ka agrākie saimnieki vispirms uzcēla slieteni, kur pirmā laikā mitināties. Bet valsts nāca palīgā arī viņiem, un pakāpeniski vecsaimniecību apbūve izkopās. Bet bija Latvijā arī daudz kara neskarto *agrāko sētu*, kas ar savu apbūvi un ēku raksturīgo veidu saglabāja visai zemei tās īpatņos vaibstus. Tautas kultūrai uzplaukstot, vairojās arī atziņa, ka šais celtnēs saglabājušās neaizstājamas *kultūrvēsturiskas vērtības*. Sākās to apzināšana, gaismā celšana, kopšana. Ļoti nozīmīgs kļuva 1924. g. nodibinātais Brīvdabas muzejs Rīgas pievārtē, kur centās izveidot visu Latvijas novadu raksturīgās sētas, pārceļot uz turieni vēsturiski un arhitektoniski nozīmīgas lauku celtnes un tā saglabājot tās nākotnei. Šis muzejs, līdz ar tautas celtniecības pētniecību, ieguvis pat tagadējā okupācijas režīma atzišanu un atbalstu.

33C. Latvijas brīvības cīņu dalībnieka jaunsaimniecība

Kad Padomju Savienība, laužot neuzbrukšanas līgumu, 1940. g. vasarā varmācīgi okupēja Latviju un nodibināja tur komūnistisko režīmu, tas, neatzīstot privātus zemes īpašumus, tos *nacionālizēja*. Izceļoties kaņam ar Vāciju, komūnisti jau nākamajā gadā Latviju atstāja, īsi pirms tam sarīkojot drausmīgu masu deportāciju. Viņu vietā Latviju okupēja *vācieši*. Aizņēmti kara darbībā, viņi nepretojās, kad atjaunoja agrāro iekārtu, kas pastāvēja līdz komūnistu izsludinātajai zemes nacionālizācijai, lai gan vilcinājās to formāli atcelt. Vācu civilās pārvaldes galvenais uzdevums bija no zemnieku saimniecībām ievākt iespējami daudz pārtikas produktu, tā ka Latvijas iedzīvotājiem bija jāpārdzīvo smaga pārtikas krīze.

Kara turpmākajā norisē vācu okupācijas spēki līdz ar latviešu kaņavīriem, kas cīnījās pret krieviem, nespēja aizturēt krievu armijas, un tās no jauna ielauzās latvju zemē. Tad ap 170 000 latviešu civiliedzīvotāju atstāja savu dzimteni, dodoties uz rietumiem, lai nokļūtu brīvībā. Daudzi no tiem pamēta savas lauku sētas.

Uzspiestais komūnisma režīms 1944. g. sāka ierīkot jaunas muižas — *kolchozus* un *sovchozus*. Tur latviešu brīvais zemnieks nonāca atkal kalpa stāvoklī. Šis process bija saistīts ar *varmācībām*, piespiežot agrākos zemes īpašniekus „brīvprātīgi” apvienoties kolchozos, bet nopietnāku pretestību salaužot ar deportācijām.

Pirmajā kolektīvizācijas posmā pastāvošās lauku sētas izmantoja kolchozu strādnieku un lopu izmitināšanai. Tad sekoja mēģinājumi kolchozu centros izbūvēt *ciemus* ar administratīvā personāla un laukstrādnieku savrupmājām, klubiem un plašākām saimniecības ēkām — kūtīm, noliktavām un mašīnu darbnīcām, cenšoties šīm būvēm piešķirt lauku apstākļiem piemērotu raksturu. Beidzot plānošana nonāca pie „*agropilsētām*”. Tās sastāvēšot no vairākstāvu dzīvokļu blokiem un sabiedris-

34. Vecsaimniecība Zemgalē

kām ēkām, bet atšķiršoties no citām pilsētām tikai ar to, ka tur dzīvošot ļaudis, kas nodarbināti lauksaimniecībā.

Šīm agropilsētām tagad izstrādā tipu projektus ne īpaši Latvijas vajadzībām, bet „brālīgi” pēc kopēja standarta visām Baltijas apgabalam: Igaunijai, Latvijai, Lietuvai un krievu okupētajai Austrumprūsijai.

1968. g. publicētas šādas ziņas par pašreizējo faktisko stāvokli lauku izbūvē:

Katrs sestais lauku iedzīvotājs tagad jau dzīvojot ciematā (tātad lauku sētās vēl dzīvo 83 %). Pāreja uz ciematiem risināšoties turpmākajos 30—40 gados, kamēr vēl varēs izmantot agrākās zemnieku mājas. Bet arī tad vēl 18 % no kolektīvās saimniecībās nodarbinātiem dzīvos ārpus ciematiem pie īpašām ražošanas ēkām vai attālākām farmām. Visā Latvijā kādreizējo 200 000 viensētu vietā radīsies ap 1000 lauku ciematu. Šis skaits apmēram atbilstot pašreiz pastāvošām lauku lielsaimniecībām.

„Perspektīvā” paredzēts šo skaitu samazināt, tā ka galveno ciematu būs ap 800. Lielsaimniecību vidējā kopplatība tad būs ap 5760 ha. No šādiem 800 ciematiem vienā trešdaļā būs ap 500 iedzīvotāju, pārējās ap 1000. Partijas centrālkomiteja Maskavā bijusi uzmanīga, noteikdama termiņus ciematu izbūvei: no 1969. g. līdz 1975. g. jāuzceļot viens vai divi šādi pauraugciemati.²²⁶ Līdzšinējā ciematu izbūve, raugoties no arhitektūras viedokļa, atrodas vēl uz ļoti pieticīga līmeņa.²²⁷

No šīm „perspektīvām” redzams, ka *lauku sētas* tik drīz vēl nepazudīs no Latvijas ārēm, ja tikai tagadējā vara tīšu prātu tās neatstās neapkoptas. Līdz ar rijām, pēc kuŗām vajadzība izbeigusies, sevišķi apdraudētas ir dzīvojamās ēkas, kas atstātas agrākajiem saimniekiem par īpašumu. Tiem lielas grūtības sagādā to uzturēšana lietojamā stāvoklī, jo viņiem trūkst līdzekļu un iespējas legālā ceļā iegūt materiālus un darba spēku nepieciešamiem remontiem (35. att.). Dažiem laimējies to panākt, izmantojot dāvanu saiņus, ko saņēmuši no piederīgajiem brīvajā pasaulē. Tā *Liezērē* kādai dzīvojamai ēkai uzlikts jauns jumts un ievilkta elektrība. *Jaunpiebalgā*, turpretim, kādu māju, kas ir labā kārtībā, iekārojuši padomju varasvīri, visādi cenzdamies piespiest īpašnieku to nodot kolchoza vajadzībām: atkārtoti mājai izsisti logi un kādreiz, saimniekam ilgāk prom esot, pat aizliets skursteņa gals ar betonu, tā ka nācies gaidīt, kamēr atbrauc draugs, kas palīdzējis skursteni un apkuri atkal savest kārtībā.

35. Sabrukusi dzīvojamā māja lauku sētā ap 1960. g. Viens ēkas gals vēl apdzīvots un salabots

Salīdzinot tagadējo kolchozu un sovchozu produkciju ar agrāko viensētu ražošanas spējām, atklājas šāda aina:²²⁸

Gadi	Kartupeļu raža kvintālu tūkstošos	Govslopu skaits tūkstošos	Cūku skaits tūkstošos
1909	6 385	996	557
1939	16 401	1 273	890
1963	12 688	890	690

Raugoties šais skaitļos, jāzūd ticībai valsts darbināto traktoru un kombaiņu visvarenībai, it īpaši, ja līdz ar tiem lauku darbos arī uz priekšu nāksies nodarbināt un izmitināt tūkstoš un vienā „agropilsētiņā” vai ciematā ap 600 000 cilvēku, kā tas izriet no 1968. g. publicēta pārskata. (1935. g. viensētās bija nodarbināti 679 000 cilvēki.)²²⁹

Jāņem arī vērā nesamērīgi lielais *kapitāla ieguldījums*, ko prasa lauku saimniecības un apbūves pārkārtojums — tas gulstas uz produkcijas izmaksu un ir kolchozniekiem jāatpelnā. Līdz ar to jaunā iekārta panākusi atgriešanos pie senās muižu saimniecības sistēmas ar klaušām, kalpiem un vagariem, kuņas slogu latviešu zemnieks nesis vismaz 500 gadus, kamēr atguva savu patstāvību.

Der skaitļos pārliecināties, kā Latvijā laikmetu gaitā *sadalījās lauksaimniecībai izmantotā zeme*:

Gadi	No zemes kopplatības piederēja	
	muižām	zemnieku sētām
Ap 1500	10%	90%
1688	25%	75%
Pirms 1920. g. agrārreformas	48%	39%
Pēc 1920. g. agrārreformas	3%	95%
1963	kolhoziem 98%	piemāju zemēm 2%

Tātad 400 gadu laikā līdz 1920. g. muižnieki bija paspējuši savām muižām pievienot tikpat kā pusi no zemnieku zemes. Ar 1920. g. agrārreformu zemnieki to atkal ar nelielu uzviju atguva, bet pēc jauno muižu ierīkošanas 1963. g. viņiem atstāja tikai 2 % no tās kā „piemāju zemi”. Ar šo niecīgo platību viņi ne tikvien papildinājuši sev kolchoza darbos iegūto trūcīgo iztiku, bet palīdzējuši uzturēt arī pilsētniekus, novērsdami ilgstošās pārtikas krīzes.

Vienam jautājumam tagadējā okupētās Latvijas statistika nav pieskārusies, vairīdamās laikam no paredzamā iznākuma. Nav noskaidrots, kāds procents no kopsaimniecībās iesaistītiem īstajiem darba darītājiem ir ieguvuši *taisnības* un *laimes* apziņu, *darba prieku* un *materiālo nodrošinājumu*, kas solīts jaunās

pasaules cēlējiem uz „tautai” piederošās zemes. Varbūt tie būs rīkotāji, ordeņiem apbalvotie partijas biedri un virsslānim piederošie ienācēji, bet *ne jau latviešu zemkopji*, kas no tēvutēviem mācījušies savu zemi kopt ar saprātu un mīlestību, par spīti svešu kungu varai un viltum.

*

Nobeidzot šo nodaļu par latvju sētas vēsturi, jāatzīst, ka tajā par senākiem laikiem ir samērā maz tiešu ziņu par pašām sētām, to veidu, iekārtu un izbūvi, bet daudz vairāk ir pieminēti notikumi un apstākļi, kas saistīti ar sētu iemītņieku gaitām un likteņiem.

Vēstures avotos sētu apbūvei nav pievērsta uzmanība, jo zemnieku mītnes nelikās esam nozīmīgas politisko un saimniecisko notikumu norisē. Tāpēc, sastādot šo pārskatu, līdz ar trūcīgiem datiem par pašām sētām, likās nozīmīgi esam vēsturiskā secībā pēc iespējas atzīmēt arī raksturīgās ziņas, kur atbalsojas sētu iemītņieku dzīve un darbs, viņu fiziskās un garīgās spējas, sasniegumi un pametumi, ciešanas kaŗa, bada un mēŗa laikos, panākumi dzīves atjaunošanā miera posmos un, beidzot, tautas apņēmības un spēku nobriešana, kas panāca zaudētās zemes un brīvības atgūšanu.

Visas šīs parādības sakņojās vidē, ko latviešu zemnieki bija sev izveidojuši savās dzīves vietās — lauku sētās. Tās no sendienām bijušas tautas dzīvā spēka avoti, viņas centienu un spēju liecības. Lai pilnam izprastu latvju sētas būtību, jāiejūtas un jāiedzīvojas arī parādību dažādībā, kas tur ietvertas kā sētas neatņemamais saturs.

Ja šeit sakopotajās ziņās latviešu zemnieks liekas izceļamies kā dumpinieks un kaŗotājs, tad šāds iespaids var rasties kā atbalss no izmantotiem vēsturnieku darbiem, kur atrodami daudz šāda rakstura datu. Tāpat tajās netrūkst ziņu par ļaunas dabas cilvēkiem, nelietībām, noziedzībām un varmācībām, kas ilgiem vēstures posmiem piešķir drūmu un bezcerīgu nokrāsu. Bet varam būt droši, ka mūsu tautas dzīvē visos laikmetos izpaužušies arī gaiši un cerīgi notikumi un darbojušās, kaut vārdā nenosauktas, cildenas personības un labi, laipni cilvēki, kas vēstures avotos nav pieminēti.

Tādā ziņā avotus par vēstures norisi, kur latvju tauta saskārās ar politiskās sadzīves notikumiem, līdzsvaru un papildina turpmāk aplūkojamās tautas dzīves ziņā un viņas gara mantās uzkrātās liecības, kas līdz ar dzīves ēnas pusēm liek nojaust un izjust gaišos brīžus, ko tauta piedzīvojusi savās klusajās mājas gaitās, izauklēdama savās sētās godīgus un krietnus savas saimes locekļus.

- ¹ Šturms 1939, 31—44. lpp.;
 Moora 1952, 11—13. lpp.
² Šmits 1939.
³ Šturms 1940.
⁴ Stubavs, 7. lpp.
⁵ Zagorskis, 48. lpp.
⁶ Leinasare, 64. lpp.
⁷ Ģinters 1940.
⁸ Moora 1952, 64. lpp.
⁹ Anteins, 57. lpp.
¹⁰ Dunsdorfs 1955, 12. lpp.
¹¹ Balodis 1940, 78. lpp.
¹² Dunsdorfs 1955, 13. lpp.
¹³ Spekke 1959, VIII tab.
¹⁴ Stubavs, 9. lpp.
¹⁵ *Laiks* 1968, 11. nr.
¹⁶ Apals 1968-a, 2. lpp; Apals
 1968-b, 7. lpp; Dripe; Geris.
¹⁷ Strods 1969-b.
¹⁸ Balodis 1926, 1936-a, 1936-b,
 1940.
¹⁹ Moora 1938.
²⁰ Ģinters 1936-a, 1936-b, 1939.
²¹ Karnups 1936, 1938.
²² P. Kundziņš 1928.
²³ Šturms 1939, 1940, 1954.
²⁴ Stubavs.
²⁵ Stubavs, 8. lpp.
²⁶ Šmits 1912-a.
²⁷ Vasiljevs, 181. lpp.
²⁸ Ģinters 1936-a, 1936-b.
²⁹ Brīvkalne 1960.
³⁰ Biļķins 1954, 28. lpp.
³¹ Brīvkalne 1965, 65. lpp.
³² Stubavs, 11. lpp.
³³ Stubavs, 11. lpp.
³⁴ Švābe 1954-b, 2646. lpp
³⁵ Dunsdorfs 1955, 15. lpp.
³⁶ Saxo grammaticus; *Sogur* 1919
 —1925; Švābe 1955-f, 2646. lpp.
³⁷ Klaustiņš.
³⁸ Sk., L. (L. Skalbe).
³⁹ Dunsdorfs 1955, 18—21. lpp.
⁴⁰ Alving.
⁴¹ Vasiljevs, 181., 182. lpp.
⁴² Cimermanis 1969, 37. lpp.
⁴³ Dunsdorfs 1955, 18—21. lpp.
⁴⁴ *Henrici chronicon* 1224—1227,
 XIX, 3.
⁴⁵ Stubavs, 1962, 14. lpp.
⁴⁶ Anteins, 53—55. lpp.
⁴⁷ Švābe 1951-a, 578. lpp.; Švābe
 1921, 1956.
⁴⁸ Roziņš.
⁴⁹ Roziņš, 95. lpp.
⁵⁰ Roziņš, 270. lpp.
⁵¹ Moora 1952.
⁵² Anteins.
⁵³ Stubavs, 7. lpp.
⁵⁴ *Latviešu etnogrāfija*, 1969.
⁵⁵ Švābe 1955-c, 397. lpp.
⁵⁶ Dunsdorfs, Spekke.
⁵⁷ Dunsdorfs 1962-a.
⁵⁸ Švābe 1962.
⁵⁹ Adamovičs 1963.
⁶⁰ Viksniņš.
⁶¹ Mülenbachs—Endzelīns
 lpp.
⁶² Dunsdorfs—Spekke, 40—42.
⁶³ Švābe 1951-b, 918. lpp.
⁶⁴ Dunsdorfs 1955, 51. lpp.
⁶⁵ Dunsdorfs—Spekke, 284. lpp.
⁶⁶ Dunsdorfs—Spekke, 43—45.
 lpp., 284. lpp.
⁶⁷ Dunsdorfs—Spekke, 69. lpp.
⁶⁸ Dunsdorfs 1955, 46. lpp.
⁶⁹ Dunsdorfs—Spekke, 284. lpp.
⁷⁰ Dunsdorfs—Spekke, 286. lpp.
⁷¹ Dunsdorfs—Spekke 211. lpp.
⁷² Dunsdorfs—Spekke, 301. lpp.
⁷³ Dunsdorfs—Spekke, 300. lpp.
⁷⁴ Dunsdorfs—Spekke, 318. lpp.
⁷⁵ Dunsdorfs—Spekke, 339. lpp.
⁷⁶ Dunsdorfs—Spekke, 345. lpp.
⁷⁷ Švābe 1950-a, 92. lpp.
⁷⁸ Dunsdorfs—Spekke, 393. lpp.
⁷⁹ Dunsdorfs—Spekke, 378. lpp.
⁸⁰ Dunsdorfs—Spekke, 379. lpp.
⁸¹ Dunsdorfs—Spekke, 389. lpp.
⁸² Dunsdorfs—Spekke, 277. lpp.
⁸³ Dunsdorfs—Spekke, 230—236.
 lpp.
⁸⁴ Dunsdorfs—Spekke, 432. lpp.
⁸⁵ Mollyn; Spekke 1934.
⁸⁶ Guagnini.
⁸⁷ Müller.
⁸⁸ Fabricius.
⁸⁹ Dunsdorfs—Spekke, 589. lpp.
⁹⁰ Dunsdorfs—Spekke, 141. lpp.
⁹¹ Dunsdorfs—Spekke, 181. lpp.
⁹² Dunsdorfs—Spekke, 176. lpp.
⁹³ Dunsdorfs—Spekke, 215—218.
 lpp.
⁹⁴ Dunsdorfs, npublicēts manu-
 skripts Latvijas vēsture 1710—
 1800, 9. un 10. nod. No E.
 Dunsdorfa saņemtā vēstulē ir
 norādīts, ka viņa aplēstais ie-
 dzīvotāju skaits Vidzemes pilsē-
 tās ap 1550. g. bija 17 000, ne
 16 000, kā tas iespiedkļūdas dēļ
 lasāms Dunsdorfa, Spekkes
 1964. g. darba 217. lpp.
⁹⁵ No E. Dunsdorfa saņemtā vēs-
 tulē.
⁹⁶ Dunsdorfs—Spekke, 348. lpp.
⁹⁷ 94. norādē minētais E. Duns-
 dorfa manuskripts.
⁹⁸ Dunsdorfs—Spekke, 211. lpp.
⁹⁹ Dunsdorfs—Spekke, 352/353.
 tab.
¹⁰⁰ K. Kundziņš 1926, 22. lpp.
¹⁰¹ Dunsdorfs—Spekke, 347. lpp.
¹⁰² Dunsdorfs—Spekke,
 259—260. lpp.
¹⁰³ Dunsdorfs—Spekke, 211. lpp.
¹⁰⁴ Švābe 1954-b, 2670. lpp.
¹⁰⁵ Müller.
¹⁰⁶ Dunsdorfs 1962-a, 131., 132. lpp.
¹⁰⁷ Dunsdorfs 1962-a, 26., 27. lpp.
¹⁰⁸ Dunsdorfs 1962-a, 137. lpp.
¹⁰⁹ Mancelius.
¹¹⁰ Dunsdorfs 1962-a, 27. lpp.
¹¹¹ Švābe 1954-b, 2687. lpp.
¹¹² Dunsdorfs 1955, 33., 34. lpp.
¹¹³ Dunsdorfs 1962-a, 80., 81. lpp.
¹¹⁴ Švābe 1954-b, 2665. lpp.
¹¹⁵ Dunsdorfs 1962-a, 264. lpp.
¹¹⁶ Dunsdorfs 1962-a, 99. lpp.
¹¹⁷ Dunsdorfs 1962-a, 100. lpp.
¹¹⁸ Dunsdorfs 1962-a, 101. lpp.
¹¹⁹ Dunsdorfs 1962-a, 433. lpp.
¹²⁰ Schreinert.
¹²¹ Dunsdorfs 1962-a, 102., 103. lpp.
¹²² Dunsdorfs 1962-a, 101. lpp.
¹²³ E. Andersons 1970-a; 1970-b,
 114—115., 117—118., 254., 331.
 lpp.
¹²⁴ Einhorn.
¹²⁵ Einhorn, 62. lpp.
¹²⁶ Dunsdorfs 1962-a, 481. lpp.
¹²⁷ Brežgo.
¹²⁸ K. Straubergs 1949, 1956-b.
¹²⁹ Švābe 1954-a, 2479. lpp.
¹³⁰ Brand.
¹³¹ Lentilius.
¹³² Hupel, A.
¹³³ Ģinters 1953-a; Spekke 1934.
¹³⁴ Einhorn.
¹³⁵ Brand, 69—71. lpp.
¹³⁶ Brand, 136—138. lpp.
¹³⁷ Dunsdorfs 1962-a, 466—468.
 lpp.
¹³⁸ P. Kundziņš 1934, 400., 403,
 lpp.
¹³⁹ Lentilius.
¹⁴⁰ Carlisle 1701.
¹⁴¹ Olearius.
¹⁴² Meierberg.
¹⁴³ Strausz.
¹⁴⁴ Dunsdorfs—Spekke, 296—297.
 lpp.
¹⁴⁵ Bērzkalns, 54., 77. lpp.
¹⁴⁶ Einhorn, 34. lpp.
¹⁴⁷ Dunsdorfs 1962-a, 269—271.
 lpp.

- 148 Vārs.
- 149 Dunsdorfs 1962-a, 270. lpp.
- 150 Leinasare, 71, 94. lpp.
- 151 Dunsdorfs 1962-a, 279. lpp.
- 152 Dunsdorfs 1962-a, 314. lpp.
- 153 Dunsdorfs 1962-a, 490. lpp.
- 154 Dunsdorfs 1962-a, 231. lpp.
- 155 Dunsdorfs—Jēgers; Johansons 1953, 12., 23—26. lpp.; J. Straubergs, 76. lpp.
- 156 Campe, 21—28. lpp.
- 157 Campe, 89. lpp.
- 158 Campe, 116. lpp.
- 159 Strausz.
- 160 Dunsdorfs 1962-a, 478. lpp.; Johansons 1953, 30. lpp.
- 161 Brand.
- 162 Einhorn, 30. lpp.
- 163 Švābe 1954-b, 2675. lpp.
- 164 Dunsdorfs 1962-a, 378., 379. lpp.
- 165 Dunsdorfs 1962-a, 155. lpp.
- 166 Dunsdorfs 1962-a, 156. lpp.
- 167 Dunsdorfs 1962-a, 158. lpp.
- 168 P. Kundziņš 1934, 403. lpp.
- 169 Dunsdorfs 1962-a, 159. lpp.
- 170 Dunsdorfs 1955, 108. lpp.
- 171 Dunsdorfs 1955, 107. lpp.
- 172 Stepermanis, 191. lpp.
- 173 Dunsdorfs 1962-a, 353. lpp.
- 174 Dunsdorfs 1962-a, 159—164. lpp.
- 175 Dunsdorfs 1962-a, 176., 189. lpp.
- 176 Adamovičs; Dunsdorfs 1962-a, 1955; Švābe 1962; Viksniņš.
- 177 Dunsdorfs 1962-a, 189. lpp.
- 178 Švābe 1954-b, 2703. lpp.
- 179 Švābe 1962, 47. lpp.
- 180 Švābe 1954-b, 2707. lpp.
- 181 Eisen.
- 182 Hupel.
- 183 Švābe 1954-b, 2709. lpp.
- 184 Švābe 1954-b, 2710. lpp.
- 185 Švābe 1962, 52., 53. lpp.
- 186 Švābe 1954-b, 2709. lpp.
- 187 Švābe 1954-b, 2708—2711. lpp.
- 188 Jannau.
- 189 Merkel.
- 190 Parrot 1937 (1802).
- 191 Dunsdorfs 1956, 165. lpp.
- 192 Švābe 1962, 186—188. lpp.
- 193 Švābe 1962, 143—144. lpp.
- 194 Švābe 1962, 37. lpp.
- 195 Švābe 1962, 106. lpp.
- 196 Švābe 1962, 38. lpp.
- 197 Švābe 1962, 149., 150. lpp.
- 198 Dunsdorfs 1956, 190. lpp.
- 199 Švābe 1962, 68. lpp.
- 200 Švābe 1962, 80—82. lpp.
- 201 *Latvijas zeme*, 71. lpp.
- 202 Švābe 1962, 137., 138. lpp.
- 203 Švābe 1962, 72. lpp.
- 204 Adamovičs.
- 205 Adamovičs, 471—484. lpp.; Johansons 1964, 240—242. lpp.
- 206 Johansons 1964.
- 207 Adamovičs, 500. lpp.
- 208 Švābe 1962, 194. lpp.
- 209 Švābe 1954-b, 2714. lpp.
- 210 Švābe 1962, 212. lpp.
- 211 Dunsdorfs 1956, 193. lpp.
- 212 Švābe 1962, 97. lpp.
- 213 Švābe 1962, 107. lpp.
- 214 Švābe 1962, 132. lpp.
- 215 Švābe 1954-b, 2713. lpp.
- 216 Vārs.
- 217 Stobe.
- 218 *Latvijas zeme*, 72. lpp.
- 219 Dunsdorfs 1955, 160. lpp.
- 220 Švābe 1962, 433—434. lpp.
- 221 Švābe 1962, 441. lpp.
- 222 *Latvijas zeme*, 87. lpp.
- 223 *Latvijas zeme*, 96. lpp; *Latvia, Country and People*, 335—338. lpp. Aizsilnieks, 233—245., 343—349. lpp.
- 224 Dunsdorfs 1968.
- 225 Raisters 1922-a, 1922-b, 1932; Štrauss 1933, 1939, 1940; V. Andersons.
- 226 Broks.
- 227 P. Kundziņš 1965-a.
- 228 Dunsdorfs 1968.
- 229 *Latvia, Country and People*, 313. lpp.

II

Sētas apbūve

II

Setas apbūve

Apbūves pētniecība

Latvju sētas redzamais veids rodas no celtnēm un to sakārtojuma, iesaistot tajā arī dabas dotības. Ilgajā attīstības gaitā sētu celtniecībā saglabājušās jo zīmīgas liecības par latviešu tautas spējām risināt celtniecības uzdevumus, ar pašas izkoptiem paņēmieniem sasniedzot raksturīgu arhitektonisku izteiksmi. Lai sētu apbūvi, iekārtu, atsevišķas ēkas un citas sētu sastāvdaļas pilnam izprastu, ir nepieciešams savākt par tām iespējami pilnīgus datus un, vispusīgi tos izvērtējot, noskaidrot sētu apbūves un izveidošanas gaitu.

Iepriekšējā nodaļā jau minēts, kas šai virzienā panākts, pētījot aizvēstures celtniecības parādības un netieši iegūstot kaut fragmentāras liecības arī par sētu celtnēm. Nepilnīgas ir arī vēl ziņas par sētu apbūvi vēsturiskajos laikos līdz pat 18. gadsimtam: tās lielākoties atrodamas ceļotāju ārzemnieku piezīmēs, kas reti sniedz skaidru raksturojumu, vai kādos ilustratīvos zīmējumos, kur celtnes tikai nepilnīgi attēlotas. Nelūkojoties uz šādiem trūkumiem, šie materiāli ir tomēr ļoti svarīgi pētniecībai, jo ļauj, kaut aptuveni, saskatīt celtniecības veidu dažās lauku sētās laikmetā, no kuŗa šo celtnu oriģināli vai to pilnīgāki attēli tikpat kā nav saglabājušies.

Dokumentu vērtība ir zīmīgiem, kas atrodami *J. Broces* (Brotze) krājumā.¹ Broce bija Silēzijā dzimis vēsturnieks ar doktora gradu, Rīgas liceja konrektors no 1769—1815. g. Viņš zīmējumos un īsos aprakstos bija savācis daudz ziņu par kultūrvēsturiskām parādībām Vidzemē, to starpā arī tādas, kas attiecas uz latviešu tautas celtniecību un citām tautas nodarbībām. Šie attēli ar paskaidrojumiem nav radušies no nejaušiem gaŗāmgājēja vērojumiem kā agrākās ceļotāju piezīmēs, bet tos raksturo cenšanās pēc iespējas pareizi un pilnīgi dokumentēt attiecīgo parādību. Šādā veidā Broces materiālos izpaužas jau zinātniska pieeja, kas iezīmēja sākumu nopietnam pētniecības darbam latviešu tautas celtniecības laukā. Viņa savāktos zīmējumu folianti glabājas tagad Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Fundamentālajā bibliotēkā.

Vērtīgas ziņas pētniekiem, sistematiski rīkojoties, sagādājis ārsts O. Hūns (Huhn): viņš aptaujas ceļā no Vidzemes mācītājiem laikā no 1802—1822. g. savācis statistikas datus, to starpā arī par latviešu zemnieku celtnēm, tiem pievienojot dažus zīmējumus.² Šie materiāli rokrakstā tagad atrodas Latvijas PSR Centrālajā valsts archīvā, 214. fondā. Daļa no tiem tulkojumā (oriģināli sarakstīti vācu valodā) publicēti kādā agrāko laiku krievu valodas izdevumā.³

Nozīmīgi materiāli par latviešu zemnieku dzīvokļiem atrodami rakstu krājumā, ko izdeva Vidzemes Ekonomiskā Sabiedrība 1814/15. g. ar nosaukumu *Neueres ökonomisches Repertorium für Livland*, ievietojot tur vairāku autoru priekšlikumus par Vidzemes zemnieku dzīvokļu uzlabošanu, ko lika priekšā un diskutēja muižnieki, mācītāji un arī Tērbatas universitātes profesori.

Pirmie *speciālie*, zinātniski ievirzītie pētījumi par latviešu tautas celtniecību parādījās 19. gs. otrā pusē, bet 20. gs. tie izvērtās par plašu un nozīmīgu zinātnes nozari.⁴ 1886. g. latviešu zemnieku dzīvokļiem pieskārās A. Becenbergers (Bezenberger), rakstīdams par lietuviešu māju,⁵ bet 1893. g. sekoja F. Beuningena apcerējums par latviešu māju.⁶ 1907. g. parādījās plašais un daudzpusīgais A. Bilenšteina (Bielenstein) darbs par latviešu koka celtnēm.⁷ To izdeva Krievijas ZA vācu valodā, tā pavecot tam ceļu arī uz Vakareiropu. Darbā izsekots celtnu attīstībai un arī celšanas teknikai dažādos Latvijas novados, parādot attēlos raksturīgus piemērus un iesaistot parādību izskaidrošanai tautasdziesmu un valodniecības datus. Bilenšteins pievērsās arī pilskalnu pētniecībai, bet tāpat kā citiem, kas toreiz nodarbojās ar pilskalnu problēmām, viņam neizdevās iegūt noteiktus datus par pilskalnu apbūvi.

Pirms Latvijas patstāvības laikiem latviešu tautas celtniecība pirmo reizi atklātībā guva ievērību 1895. g. *etnografiskajā izstādē* Rīgā, sakarā ar tur noturēto Viskrievijas X arhαιologu kongresu. Priekšdarbus izstādei veica Rīgas Latviešu Biedrība, izsūtot uz dažādiem novadiem etnografisko materiālu vācējus. Rezultātā ieguva daudzus vērtīgus tautas mākslas un amatniecības priekšmetus, kas vēlāk kļuva par pamatu RLB mūzejam. (No tā Latvijas patstāvības laikā izauga Valsts vēsturiskais mūzejs). Galvenie darbinieki šai pasākumā bija M. Skruzītis, M. Siliņš un J. Krēsliņš. Pēdējais zīmējumos fiksējis labu tiesu celtniecības objektu. Uzceļot izstādē pēc iegūtiem datiem vairākas ēkas — kā galveno Vidzemes dzīvojamo riju, šai darbā piedalījās arī arch. K. Pēkšens, kas vadīja visas izstādes uzbūvi. Kaut celtnes bija tikai atdarinājumi, tās tomēr veidoja piemērotu vidi tur novietotajiem tautas mākslas oriģināliem un ar izstādi saistītajiem etnografiskiem sarīkojumiem. Ziņas par izstādi atrodamas V. Pluttes sarakstītajā katalogā,⁸ bet J. Krēsliņa zīmējumi tagad glabājas Latvijas PSR Vēstures mūzeja etnografiskajā nodaļā Jāņa Krēsliņa fondā.

No latviešu autoriem, kas jau pirms Latvijas patstāvības laikiem zinātniski apcerējuši savas tautas celtniecības jautājumus, pirmais bija *P. Šmits*, saistot tos ar vispārējo etnografiju un valodniecību. Sevišķi nozīmīgs ir viņa raksts par stāvu koku namiem.⁹ Pētījumi šai novadā bija arī arhitektam *A. Vanagam*, ko 1918. g. nogalināja lielinieki. Viņš atstāja dažus manuskriptus, kas savā laikā glabājās LU arhitektūras fakultatē. 1918. g. iespieda *P. Kundziņa* pirmo rakstu par mūsu tautas celtniecību — kam gan vēl trūka droša zinātniska pamata.¹⁰

Visi šie darbi bija radušies atsevišķu personu zinātnisko interešu rezultātā. Apstākļi spēji mainījās, kad pēc Latvijas brīvvalsts nodibināšanas sāka darboties *Latvijas universitāte* (LU).

Architektūras fakultātes (AF) mācību plānā ietilpināja priekšmetus: Latvijas tēlotāja māksla (kas aptvēra arhitektūru un citas veidotājas mākslas) un Pieminekļu uzturēšana. Tautas celtniecības novadā fakultāte noorganizēja attiecīgo materiālu vākšanu, brīvlaikā izsūtot šim nolūkam studentus un iegūtos materiālus sakārtojot fakultātes Pieminekļu archīvā. Raksturīgo celtnu uzmērījumus un fotoattēlus publicēja fakultātes izdevumā *Materiāli par Latvijas būvniecību*, izlaižot 5 kopojumus.¹¹

Izziņoja arī tautas celtniecības tematus studentu gadskārtējiem sacensību darbiem, no kuŗiem labākos godalgoja Universitātes gada svētkos. Augstāko godalgu ieguva *A. Teivens* par darbu „Apkures ierīces Dunikas pagastā”. Vairākkārt tika godalgoti *R. Legzdiņa* darbi.

Šeit minēto priekšmetu mācīšana bija uzticēta *P. Kundziņam*, kas pārzināja arī tautas celtniecības materiālu vākšanu un kārtotšanu. 1933. g. viņš ieguva Dr. arch. gradu, aizstāvot disertāciju „Dzīvojamā rija Latvijā”.¹²

Kad 1923. g. pie Izglītības ministrijas nodibināja *Pieminekļu valdi*, sistematisku materiālu vākšanu par tautas celtniecību pārņēma šī iestāde. Valdē par LU pārstāvjiem darbojās priekšmeta Pieminekļu uzturēšana pasniedzējs un divi Filoloģijas fakultātes locekļi. Zināms trūkums PV darbībā radās tādēļ, ka Filoloģijas fakultāte nespēja pārstāvēt etnoloģijas nozari, kam būtu bijusi svarīga nozīme arī tautas celtniecības pētniecībā. Varēja cerēt, ka etnoloģiju kops *P. Šmits*, bet viņš pievērsās folklorai. Pagāja kādi 20 gadi, kamēr par docentu etnoloģijā no Zviedrijas aicināja *D. Trocigu* (*Trotzig*), bet, pienākot baigajam 1940. gadam, viņš atgriezās savā dzimtenē, nespējjis sagatavot kvalificētu darba turpinātāju.

Tā tautas celtniecības novadā galvenie darbinieki joprojām palika Arhitektūras fakultātes absolventi un studenti, no kuŗiem vairāki iesaistījās Pieminekļu valdes darbā. Tur viņiem radās iespēja savāktos materiālus apstrādāt un ar savām at-

ziņām publicēt. Rosīgākie autori bija *K. Andermanis*,¹³ *P. Ārends*,¹⁴ *J. Jaunzems*.¹⁵

Pilskalnu pētniecību šīnī laikā ievadīja *E. Brastiņa* sastādītais visu toreiz zināmo Latvijas pilskalnu topografiskais apraksts, ko publicēja četros kopojumos.¹⁶ Pirmais *izrakums* notika Raunas Tanīsa kalnā 1927. g. *F. Baloža* un *P. Kundziņa* vadībā. Sekojoja vesela rinda citu, ko vadīja *V. Ģinters*, *A. Karnups*, *E. Šņore*, *E. Šturms*, kā tas jau minēts iepriekšējā nodaļā. Šo arhαιologu darbībai ar dzīvu interesi sekoja arī arhitekti, kas ieguva daudz jaunu materiālu senceltņu pētniecībai.

Savā organizātoriskajā un administratīvajā darbā PV līdz ar citiem arhitektūras pieminekļiem izsludināja par aizsargājamiem arī vairākus tautas celtniecības objektus, piem. Gaides, Mežuļu un Liedoliešu saiešanas, Valmieras skolas riju ar mācību kambari u. c.

Redzamākais un populārākais PV pasākums bija *Brīvdabas mūzeja* (BDM) nodibināšana 1924. g. un tā izveidošana, kas notika *P. Kundziņa* ierosmē un vadībā (1934. g. vadību pārņēma *F. Balodis*). 1924. g. mūzeja vajadzībām no Valsts zemes fonda piešķīra 70 ha lielu platību priedēm apaugušā Juglas ezera krastā, 12 km no Rīgas centra. 1928. g. uz turieni pārcēla pirmo senceltni, ap 200 gadu veco riju no Vestienas pagasta Rizgām. Pakāpeniski ap to izveidoja Vidzemes sētu ar istabu, klētīm, maltuvi, slieto namiņu, kūti, žogiem, aku, dārzu un bišu kokiem. Līdztekus pārcēla arī senceltnes no citiem novadiem.

Jāatzīmē sabiedrības atbalsts un līdzdalība BDM izveidošanā. Seno celtnu īpašnieki nereti atteicās no atlīdzības par ēkām, ja tās pārcēla uz mūzeju. Divas studentu organizācijas pašu līdzekļiem un spēkiem pārcēla turp divas celtnes: Arhitektūras fakultātes studentu biedrība 1840. g. celto Tirzas pag. Ķoderu pirti ar vārāmo namu, bet vienotne Līdums Kuldīgas pag. Dižliķos 1767. g. celto dvīņu klēti. Galvenie nopelni šīs klēts iegūšanā, pārcelšanā un pievienošanā mūzeja celtnēm bija vienotniekam stud. arch. *A. Teivenam*. Būdam ar aktīvs skauts, viņš vēl panāca, ka skautu organizācija izsludināja plašu talku un viņa pārraudzībā nojauca un pārcēla uz mūzeju PV iegūtās dižceltnes: 1704. g. celto Usmas baznīcu, kā arī, pārcelšanas darbā pievienojoties aizsargiem, ap 1814. g. celtās Šķības pag. Bendzoļu vējdzirnavas.

Mūzeja teritorijas izveidošanā, to pieskaņojot attiecīgo novadu sētām, daudz darīts Meža dienās, kad dažādu mācības iestāžu audzēkņi, pēc mūzeja vadības norādījumiem, stādīja gatves, bet ap ēkām kokus un krūmus, kā arī augļu dārzus.

Seno ēku nojaukšanas un jaunuzstādīšanas darbos ieguva daudz svarīgu ziņu par pagātnes konstrukcijām, darba paņēmieniem un celšanas tradīcijām. Ja, celtnes uzstādot, bojātās daļas bija jāaizstāj ar jaunām, tām lietāja līdzīgu materiālu un

apstrādāšanas veidu, bet pievienoja īpašas pazišanas zīmes, lai nākotnē nerastos pārpratumi identitātes ziņā. Lai pavairotu koka daļu izturību, nācās lietāt pēc iespējas maz saredzamus impregnēšanas līdzekļus. Konservēšanas darbos gadījās arī neparedzēti iznākumi: kad dažos salmu jumtos ieviesās peles (no Latgales iegūtie gaķkūļu salmi nebija pietiekami tīri izkulti), jumtus apmigloja ar kādu indīgu vielu, bet tā bija skārusi arī zāli celtnes tuvumā, un, tur ganoties, saindējās kāda govjs.

Līdz ar praktiskiem darbiem celtnu apzināšanā, pētniecībā un aizsardzībā, Latvijas patstāvības laikos vairojās arī *publikācijas* par tematiem, kas saistīti ar lauku sētu. Tās lielākoties iespiestas periodiskos izdevumos un rakstu kopojumos. Ar teicamu iespiedtehniku un labiem attēliem izcēlās žurnālā *Senatne un Māksla* publicētie darbi. Par tautas celtniecības tematiem tur rakstījuši P. Ārends,¹⁷ J. Jaunzems,¹⁸ P. Kundziņš.¹⁹ J. Endzelīna un R. Klaustiņa *Latvju Tautas Daiņu* izdevuma atrodami K. Andermaņa,²⁰ R. Legzdiņa,²¹ O. Tilmaņa²² raksti, V. Purviša rediģētajā *Mākslas vēsturē* P. Kundziņa²³ raksts. Koncentrēti P. Kundziņa pārskati par latviešu tautas celtniecības parādībām atrodami A. Švābes rediģētajā *Konversācijas vārdnīcā*.²⁴ Valstspapīru spiestuves R. Zariņa redakcijā izdotajos *Latvju rakstos (LR)* celtniecībai nav pievērsta nopietnāka uzmanība, reproducēti tikai celtnu vispārēji skati bez noteiktas sistēmas, vairumā pēc J. Rieksta fotografijām, — viņš bija uzņēmis labu tiesu celtnu lauku sētās (šie uzņēmumi glabājās AF Pieminekļu archīvā). LR tekstā celtnes pieminētas tikai K. Pāvuliņas aprakstā par dažiem Vidzemes novadiem.²⁵ Pētījumus par tautas celtnu struktūru bija pasācis J. Biķis, bet tie palikuši rokrakstā. Arī V. Zēbaueram bija iesākts plašs pētījums, vācot materiālus par lauku sētu novietnēm Zemgalē. Atstājot Jelgavu 1944. g. īsi pirms tās nopostīšanas, viņam neizdevās tikpat kā nekā no iesāktā darba paglābt. Jāpiebilst, ka šeit minētie autori, izņemot K. Pāvuliņu, piederēja *architektu* saimei.

Lai datiem par latvju sētas celtnēm un izpratnei par tām līdzinātu ceļu arī ārpus Latvijas robežām, ieviesās paraža attiecīgajiem rakstiem pēc iespējas pievienot kopsavilkumu kādā svešvalodā. Tā tas darīts darbu vairumam, kas iespiesti *Senatnē un Mākslā*. Plašs kopsavilkums vācu valodā pievienots P. Kundziņa darbam *Dzīvojamā rija Latvijā*.

Parādījās laba tiesa rakstu par latviešu tautas celtniecību arī ārzemju izdevumos angļu, vācu un franču valodā.²⁶ Krievu valodā šis temats skarts kādā J. Novosjolova darbā, bet tur izteiktās domas ir pārāk diletantiskas un kļūdainas.²⁷

Raksturojot *ievirzi*, kādā Latvijas patstāvības laikā notika pētniecības darbs tautas celtniecībā, jāatzīmē, ka tas sākās ar pašu celtnu apzināšanu, tās dokumentējot uzmērījumos, fotoattēlos un aprakstos. Organizējot šo materiālu vākšanu, to sākumā darija vairāk izlases veidā, atsevišķos novados izvē-

loties zīmīgākos objektus. Vēlāk PV rīkotās ekspedīcijas sistēmatiski pārstaigāja vienu novadu aiz otra ar uzdevumu iegūt sakarīgus datus un paskaidrojumus par visām senāko laiku celtniecības parādībām. Galveno vērību pievērsa celtnu analīzei no konstruktīvā un arhitektoniskā viedokļa. Šāda pieeja radās tādēļ, ka rīkotāji un darba darītāji vairumā bija arhitekti vai arhitektūras studenti.

Būtu bijis vēlams zinātnisko bazi materiāla vākšanai papildināt, plašāk ietverot tajā etnoloģijas, vēstures un valodniecības viedokļus un noskaidrojot senos dzīves un darba apstākļus pēc vecāko ļaužu nostāstiem, lai tādā ceļā iegūtu pilnīgākus materiālus. Bet, kā jau teikts, trūka šai virzienā sagatavotu darbinieku.

Kad AF un PV archīvos sakrājās materiāli un tos arvien vairāk sāka izmantot tautas celtniecības pētījumiem, šāds darbs bija saistīts arī ar agrāko *rakstu avotu* apzināšanu un izmantošanu, lai papildinātu datus un atziņas. Arī šai virzienā drīz radās labi panākumi, par ko liecina plašie literāro avotu saraksti, kas pievienoti tā laika publikācijām.

Pētījumi gan visumā ierobežojās ar šaurākiem tematiem, atsevišķiem jautājumiem, speciāliem objektiem. Plašākiem sintezes darbiem vēl nebija pienācis laiks, lai gan tendence šādā virzienā jau iezīmējās, piem., darbos par sētām atsevišķos Latvijas novados, dzīvojamās rijas problēmu, klēts arhitektūru u. c. Salīdzinot ar citu tautu panākumiem šai novadā, var teikt, ka tik plaši kā Skandināvijas un Viduseiropas tautām tie vēl nebija izvērtušies, bet savu tiešo kaimiņu un Austrumeiropas tautu vidū Latvija jau bija izvirzījusies ļoti redzamā vietā. Ja par šiem sasniegumiem vispārīgā etnoloģijas zinātne bija vēl samērā vāji informēta, tad tam par iemeslu bija apstākļi, ka publikācijas, ar maz izņēmumiem, bija sarakstītas latviešu valodā un, atskaitot nedaudzas, bija iespēstas periodikā un tāpēc plašākā grāmatu tirgū neiekļuva.

Ar kaimiņtautu zinātniekiem šai laikā tomēr bija jau nodibinājusies zināma sadarbība, tautu celtniecības jautājumus pētījot. *Zviedrijas* izcilais speciālists šai novadā S. Eriksons (Erixon) vairākkārt apmeklēja Latviju, dzīvi interesēdamies par mūsu zemē saglabātām senceltnēm un pētījumiem par tiem. Viņš arī sagādāja P. Ārendam stipendiju etnoloģijas studijām Stokholmā. Savstarpējos apmeklējumos un kongresos notika dzīva domu izmaiņa ar *Igaunijas* etnoloģiem V. Manninen (Manninen), Linnusu (Linnus) un arhitektu E. Ederbergu, *Somijas* A. Hemeleinenu (Hämäläinen), *Vācijas* H. Flepsu (Phleps), O. Lēmani (Lehmann), V. Pesleru (Pessler), *Austrijas* kultūrvēsturnieku J. Šigovski (Strzygowski). Vairākiem no šiem un citiem ārzemju zinātniekiem, kas apmeklēja Latviju, viņu studijām lieti noderēja Brīvdabas muzejs.

Šī ievadītā sadarbība neapstājās arī *trimdas* apstākļos. *Vācijā* 1944. g. pēc H. Flepsa ieteikuma P. Kundziņu aicināja

noorganizēt un vadīt zemnieku seno mājokļu dokumentēšanu Rietumprūsijā. Piesaistot darbam arch. J. Rutmani un mākslinieku A. Krūku (arch. J. Biķa ierašanos aizkavēja kaŗa darbība), izdevās savākt paprāvu daudzumu materiāla. Tas daļēji izmantots P. Kundziņa publikācijā Baltijas universitātes rakstos, celtnes analizējot pēc to piederības Baltijas jūras novadam.²⁸

Cieša sadarbība ar *igauņu* etnoloģiem P. Kundziņam radās, kad viņš kopā ar viņiem no 1949—1952. g. strādāja S. Eriksona vadītajā Tautas dzīves pētīšanas institūtā (Institutet för folklivsforskning) *Stokholmā*. Šai laikā G. Renks (Ränk) strādāja pie sava plašā darba par dzīvokļu tipiēm Baltijas telpā,²⁹ E. Laidis (Laid) par rijas problēmu,³⁰ I. Talve pie monogrāfijām par pirti un riju.³¹ Visos šajos darbos iestrādāti arī materiāli par Latviju.

Tie ņemti vērā arī S. Eriksona pētījumos, it sevišķi balstot viņa hipotezi, ka Skandināvijas pussalā guļbūves tehnika, aizstādama agrākās stāvkoku celtnes, ieviesusies no Baltijas jūras austrumkrasta. Pazīstamais mākslas zinātnieks J. Šigovskis, kas arī bija iepazinies ar latviešu tautas celtniecības oriģināliem, gāja vēl soli tālāk, atzīdams, ka turpat visas Eiropas arhitektūras pirmsākumi meklējami šī kontinenta austrumdaļas koka celtniecībā. Šai domai atbilst arī vācu senatnes pētnieka A. Kikebuša (Kiekebusch) norādījumi uz būtisko radniecību, kas parādās latviešu klētīs ar stabotiem lieveņiem un grieķu tempļu raksturīgajos tipos.³²

Baltijas universitātes (BU) pastāvēšanas laikos sadarbība nodibinājās arī ar redzamāko *lietuviešu* tautas celtniecības pētnieku J. Gimbutu (Gimbutas), kad viņš gatavoja savu doktora disertāciju kādā no Rietumvācijas universitātēm. Sazināšanās ar viņu turpinās joprojām.

No publikācijām, kas pēc 1944. g. trimdas apstākļos iznākušas svešvalodās par latviešu tautas celtniecības jautājumiem, minami vairāki P. Kundziņa raksti.³³ Latviešu valodā šai laikā plašākais ir R. Legzdiņa darbs par Vidzemes sētu. Viņš rakstījis arī par Brāļu draudzi un Vidzemes latviešiem.³⁴ Brāļu draudzes saiešanu celtnes apcerējis P. Kundziņš.³⁵ Kopenhāgenā izdotajās *Latviešu tautas dziesmās* ir arī viņa raksti par sētu, sētas celtnēm un to iekšējo veidojumu,³⁶ bet A. Švābes rediģētajā *Latvju enciklopēdijā* — koncentrēti apcerējumi par parādībām, kas saistītas ar tautas celtniecību.³⁷ Vēl minami daži viņa raksti, kas iespiesti žurnālos.³⁸

Trimdā šī novada pētījumos iesaistījušies arī K. Ieleja, A. Teivens un V. Zēbauers.

Atliek vēl raksturot apstākļus, kādiem latviešu tautas celtniecība, tās saglabāšana un pētniecība padota tagad pēc *Latvijas okupācijas*.

Pēc tam kad 1940. g. Krievijas komunistu režīma bruņotie spēki ielauzās Baltijas valstīs, jaunā vara steidzās pārņemt

savās rokās arī zinātniskās un pētniecības iestādes un tās „reorganizēt” pēc kompartijas norādījumiem. Nonākusi pie BDM, tā nezināja, ko ar to iesākt, jo tāds tās kultūras iestāžu sarakstā nebija atrodams. Nācās prasīt padomu augstākā instancē Maskavā. Kad atbrauca „lietpratēju” komisija, tad arī tā lāga nezināja, ko teikt, kamēr viens no tās locekļiem atcerējās dzirdējis, ka šāda veida mūzejs esot Stokholmā. Tad lēmums bija vienkāršs un skaidrs: tā kā Zviedrija ir kapitālistiska valsts, šāds buržuazijas radīts mūzejs komūnisma ideoloģijai neatbilst. Mūzeja likvidāciju novērsa tikai laika trūkums.

Tāpēc patīkamu pārsteigumu pēc otrreizējās komūnistu okupācijas sagādāja ziņas, sākumā kautrīgas, vēlāk drošākas, ka mūzejs nav pievienots kādam kolchozam, bet atradis zināmu žēlastību jaunās valdīšanas acīs. Tas, saprotams, buržuazijas laikā esot izveidots kļūdaini, neparādot šķiru pretišķības zemnieku dzīvī, bet glorificējot saimnieku kārtu. Šādas falsifikācijas novērsisot, un, pienācīgi pārkārtots, mūzejs izaugšot plašumā un pilnībā.

Iespieda jaunus „ceļvežus” apmeklētājiem. 1950. g. krievu valodā izdoto mūzeja vadoni sastādījis toreizējais mūzeja direktors N. Tipainis.³⁹ Šī izdevuma līmeni raksturo apgalvojums, ka Brāļu draudzes saiešanas radušās, kad no Romas katoļu baznīcas atdalījusies ev. luteriskā baznīca. (Nieka lēciens atpakaļ par 200 gadiem!) Kādā nesenā krievu publikācijā lasāma pabarga kritika par Tipaiņa naīviem centieniem ar iestāstīšanu pārvērst tautas celtniecības mūzeju par liecību zemnieku sociālai šķiru cīņai, kas celtniecības sasniegumos neizpaužas.⁴⁰

Ceļveža latviešu izdevumus 1964. un 1966. g. sastādījis S. Cimermanis.⁴¹ Pēdējā izdevumā atzīmēts, ka tas izdots mūzeja direktores A. Nesterovas vispārējā redakcijā, bet tekstu atšķirība izpaužas norādījumā, ka mūzejam jāpārstāv arī Latvijas krievu materiālā kultūra. No otras puses pavīd zināms lepnums par šo „svarīgo zinātnisko un kultūras darba iecirkni”. Lietišķie dati, kas sniegti par atsevišķām ēkām, arī kulta celtnēm, ir visumā pareizi un lietpratīgi uzrakstīti, bet tiem pievienotos stāstījumus raksturo obligātā tendence. BDM faktiskais stāvoklis pēdējos 25 gados nav tik jūtami mainījies, kā to varēja sagaidīt, lasot par tagadējās valdības plašajiem nodomiem. Visas priekš 1940. g. pārceltās celtnes, skaitā 35, atrodas neskartas un apkoptas savās vietās, arī baznīcas un Brāļu draudzes saiešana. Klāt pienākušas kādas 10 celtnes, kaut *Ceļveža* plānā bija paredzētas 18. (Latvijas patstāvības laikā 16 gados bija uzstādītas 35.) Jaunpienākušo celtnu skaitā atrodas dzīvojamā rija, Latgales podnieka darbnīca un ceplis pie tās, kāda Piebalgas audēja dzīvojamā māja, trūcīga zemnieka māja un kūts, kāda pirts, kalve u. c. sīkākas celtnes. Par „Padomju Savienības Varoņa I. Sudmaļa memoriālo pirti” nav teikts, ka tā ir pārcelts oriģināls. Tā liekas esam „rekonstrukcija” — drīzāk inspirēta nekā dokumentēta.

Bažas rada arī „zinātniskās rekonstrukcijas”, kas minētas mūzeja darbības plānā, pat attiecībā uz aizvēstures un citiem zudušiem pieminekļiem, kas nav pietiekami dokumentējami. Tādiem hipotētiskiem veidojumiem gan nebūtu vietas mūzejā, kas saucas par zinātnisku.

Brīvdabas mūzejs pie Juglas ezera ir tautā ļoti iecienīts: vasaras laikā to apmeklējot ap 100 000 vērotāju. To bieži rādot ārzemju delegātiem un tūristiem, bet tur labprāt kavējas arī tie, kas vēl piedzīvojuši „agrākos laikus”. Notiek pat rēgulāri ērģeļu u. c. instrumentu koncerti Usmas un Bornas baznīcā.

Mazāk iepriecina stāvoklis, kādā nonākušas senās tautas celtnes to atrašanās vietās. Visas gan nav vēl kļuvušas par upuri kolchozu iekārtai, jo kolchozu un sovchozu centri pašlaik vēl nespēj izmitināt vienkopus savus kalpus un lopus. Bet šie centri no savas puses nevižā gādāt par to, lai tiktu uzturētas atlikušās sētu celtnes, ko tie izmanto. Sevišķi nožēlojamā stāvoklī nokļuvušas dzīvojamās ēkas, kas nav atņemtas to agrākajiem īpašniekiem, jo līdzekļu trūkuma dēļ viņiem nav nekādas iespējas tās kaut cik uzturēt kārtībā. Ar sirdssāpēm tāpēc jāatskarst, ka senajās sētās latviešu mūžsirmā tautas celtniecība, kas bija tik cieši saaugusi ar savu zemi, tagad iet pretim iznīcībai.

Par zinātniskās pētniecības darbu tautas celtniecības novadā tagadējā okupācijas laikā var teikt, ka tas nav apstājies. Kad Latvijas PSR ZA bija nodibinājusi Celtniecības un arhitektūras institūtu, kur atbildīgi darbojās bijušie LU profesori *A. Krūmiņš* un *E. Štālbergs*, institūta rakstos parādījās daži darbi, kas veltīti agrāko lauku būvniecībai, gan vairāk pievēršoties muižu arhitektūrai.⁴² Bijušais LU docents *P. Bērzkalns*, kas AF bija ieguvis Dr. arch. gradu (to jaunais režīms „neatzina”, kamēr prof. A. Krūmiņam, kam disertācija nebija nozīmīgāka, to „atzina”), savos pamatīgajos pētījumos par pilsoņu šķiras mazo dzīvojamo ēku attīstību Latvijā, tajās atradis ļoti redzamu tautas celtniecības ietekmi.⁴³ Iznāca arī LU AF absolventa *O. Bērziņa* grāmata — viņa kandidāta darbs — *Latviešu zemnieku māju arhitektūra*, kas, izmantojot agrākas publikācijas, gan sniedz maz jaunu materiālu un atziņu.⁴⁴

Ievērojamākais ir *A. Krastiņas* kandidātes darbs par zemnieku dzīvojamām ēkām Vidzemē 18/19. gs. mijā.⁴⁵ Lai gan tajā redzamu vietu ieņem „kļūdu” uzrādīšana, kas agrāk izdarītas, sekojot nepareizai ideoloģijai, vērojama arī cenšanās pienācīgi novērtēt pētniecības panākumus, kas gūti šai novadā Latvijas patstāvības laikmetā un agrākajos gados. Tematu apstrādājot, plaši izmantotas to laiku publikācijas. Bet sevišķi pārsteidz fakts, ka autore atsaucas arī uz trimdā iznākušajiem darbiem par mūsu tautas celtniecību.

Šis un arī citu latviešu autoru darbi rada cerību, ka dažu krievu „etnografu” naīvie mēģinājumi pētīt latviešu lietas mitēsies un viņi nepārsteigs vairs pasauli ar saviem atklājumiem, ka

latviešu īpatnībām pieskaitāmas 1¹/₂ vietīgas gultas! Visumā tautas celtniecības pētniecība *Krievijā* vēl atrodas bērna autos. To nācies konstatēt šīs nozares zinātniekiem no Rietumeiropas, kas piedalījušies starptautiskajā antropologu kongresā Maskavā 1964. gadā.

Par latviešu pētnieku nopietnāku pieeju uzdevumiem liecina viņu pēdējo gadu publikācijas, kas papildina agrāk iznākušos reprezentatīvos attēlu krājumus, kuņiem pievienoti raksti par tautas mākslu līdz ar celtniecību,⁴⁶ kā arī rakstu krājums par arhaioloģiju un etnografiju.⁴⁷ No visjaunākajiem darbiem ievēribu pelna Latvijas PSR ZA Vēstures institūta izdotā, vairāku autoru sarakstītā grāmata *Latvijas etnogrāfija*⁴⁸ un S. Cimermaņa *Latviešu tautas dzīves pieminekļi*.⁴⁹ Atzīmējams, ka šajos darbos neatrodam vairs stereotipo Marksa un Ļeņina piesaukšanu, bet to vietā tur piemin kompartijas lēmumus par nacionālo īpatnību atzīšanu un kopšanu.⁵⁰ Ir saprotams, ka arī šie izdevumi visumā ir vēl iekļauti sastingušās „vienīgi pareizās” ideoloģijas ietvaros. Dzīves īstenība parādās, ja Cimermaņa darbā lasāms: „Vissmagākos brīžos zemnieks nezaudēja savu lepnumu un atrada spēku saglabāt un pilnveidot savas tautas kultūru,” un „Padomju Latvijā vēl neapmierina zemnieku radīto kultūras pieminekļu aizsardzība”.⁵¹ Teikto apstiprina šāds gadījums: nelūkojoties uz pieminekļu aizsardzības iestāžu noraidīto projektu, kas paredzēja pārvērst par restorānu Brāļu draudzes saiešanas namu Vecpiebalgas Cepļos pie Alauksta ezera, restorāns tur tomēr ierīkots.

Neskaitot dažas neveiksmes, pieminekļu uzturēšanas darbs gājis plašumā. Redzamu vietu to aizsardzības centrālajā iestādē ieņem L. Plauciņš, Vecrīgas atjaunošanu un izbūvi vada A. Holcmanis, Pēterā baznīcas rekonstrukciju pārzinājis P. Saulītis, kas, sekodams senai tradīcijai, tornim gaili uzlietot, sēdējis tam uz muguras un iztukšojis vīna kausu, ko nometis zemē un sašķaidījis. Visi šie trīs vīri ir arhitekti, kas savā laikā beiguši studijas LU.

1969. g. ir izdots aizsargājamo kultūras pieminekļu saraksts, kur ietilpst arī vēsturiskās baznīcas un stilu arhitektūras celtnes pilsētās un provincē, pat daži krogi, bet no tautas celtniecības paraugiem tikai divas Brāļu draudzes saiešanas. Lauku sētu celtnes savās atrašanās vietās turpretim šajā sarakstā nav ietilpinātas, bet aizsargāts ir BDM pie Rīgas un celtnes dažos novadpētniecības mūzejos. Nevar jau sargāt senās sētas, ko tagadējā vara nolēmusi iznīcināt, kaut par tām nobažījušies pat režīma atzītie rakstnieki, piem., Imants Ziedonis.

Jācer, ka nopietna cenšanās celt gaismā un sargāt latviešu senkultūras mantojumu nerimsies. ZA publikācijām pievienotās bibliografijas liek nojaust, ka arī tagad ir radušies autori, kam latviešu tautas celtniecības pētīšana ir kļuvusi par sirdslietu. 1969. g. iznākušajā *RPI Arhitektūras katedras rakstu*

krājumā I A. Bajārs raksta par latviešu tautas celtniecības
tematu (gan krievu valodā un tikai kopsavilkums ir latviešu
valodā),⁵² bet divi darbi, kas skar Latvijas celtniecības kultūru
vispār, ir sarakstīti latviešu valodā.⁵³

Sētu kopveidojums

Sekojošais pārskats par Latvijas lauku sētu iekārtas un apbūves veidiem pamatojas visumā uz piemēriem, kas bija saglabājušies līdz laikiem, kad tos sāka lietpratīgi apzināt un pētīt kā tautas celtniecības liecības. Šo sētu celtnes pieskaitāmas 17., 18. un 19. gadsimtam, bet to novietnes un celšanas veidos nereti atbalsojas daudz senāki laiki. Ir daži darbi, kur mēģināts kopsakarīgi aplūkot sētu apbūves principus,⁵³ bet vairāk ir tādu, kur raksturoti atsevišķi novadi. Šie darbi būs minēti turpmākajās norādēs.

Zemnieku apmetnes, kas noteica Latvijas lauku ainavu šais trīs gadsimtos bija *viensētas*. Tikai Latgalē un pa daļai Augšzemē bija pārsvarā sādžas. Ciemveida apbūve vietām pastāvēja Kurzemē, retāk tā bija sastopama Zemgalē un Vidzemē. Šie ciemi vai ciemati, tāpat kā agrākos laikos, sastāvēja no atsevišķām viensētām, kas satuvinātā, bet ne ciešā apbūvē atradās katra savas zemes robežās, izveidojot izklienētu sētu sakopojumu, ap ko izpletās saimniecību lauki. Tikai pļavas un ganības kādreiz atradās ārpus sētu tiešajām robežām.

Zvejnieku ciemi bija ciešāk sabūvēti. Tie sastāvēja no nelielām sētām, kas bija pieskaņotas šauros apmēros piekoptajai zemkopībai. Zvejas vajadzībām, turpretim, tajās bija savas īpašas celtnes.

Austrumlatvijas sādžās sētas bija izbūvētas uz nelieliem zemesgabaliem, ciešā virknē gar sādžas ceļu vai saslēgušās blīvā pudurī, bet sētām piederīgie lauki parasti nebija ar tām saistīti.

Apmetņu pētnieks P. Johansens savā laikā publicējis kartogrammu, kur viņš Latviju un tās apmetņu veidus sadala 3 apgabalos: rietumjoslā, ko veido Kurzeme, Zemgale un Vidzemes agrākā lībiešu daļa un ko tagad raksturo savrupsētas, bet kur agrāk bijuši arī ciemi; Vidzemes vidienē, kas aptver agrāko Tālavu un sēļu zemi, kur jau sen dzīvojuši viensētās, un Latvijas austrumdaļā, kur apmetnes ir tipiskas latgaļu — leišu sādžas. Atzīmētas arī dažas šauras joslas Kurzemes un Vidzemes jūrmalā, ko raksturo zvejnieku ciemi.⁵⁴

Viensētas, kas pārklāja latvju zemi 17—19. gs., ir spilgtas liecības latviešu zemnieka tieksmei un viņa pūlēm turpināt agrāko paaudžu pasākto ceļu, lai kļūtu par savas zemes neatkarīgu kopēju un savas sētas patstāvīgu veidotāju.

Tuvāk pievērsoties sētu novietnēm un apbūves veidiem, šeit mēģināts tos atšķirīgi raksturot pa atsevišķiem Latvijas apgabaliem — Kurzemi, Zemgali, Vidzemi un Latgali, pieskaitot tai Augšzemes austrumgalu.

Vispirms gan jāpiemin divas ļoti svarīgas apbūves iezīmes, kas bija kopīgas visām Latvijas lauku sētām: viena no tām bija paradums sētas dzīves un saimniecības vajadzībām celt katrai savu *savrupēku*, izveidojot tām īpašus celtnu tipus, bet otra no tām bija konstruktīvais paņēmieni celt ēku sienas no *guļus* noliktiem kokiem.

Noteicēja loma sētu novietnē pienācās šādām savrupceltnēm: istabai, klētīm, pirtij, lopu mitekļiem un rijai, bet senākos sētu piemēros arī namam. 19. gs. vidū bija atsevišķi gadījumi, kad muižnieki mēģināja likt zemniekiem uzcelt parastās sētas vietā ēku, kas zem kopēja jumta apvienoja visas dzīvošanai un saimniecībai vajadzīgās telpas, ieskaitot lopu mitekli. Šāds vienmājas pasākums, kas Vācijas zemniekiem dažos novados bija parasts, Latvijā kļuva tikai par neizdevušos mēģinājumu, jo latviešu zemniekam tādu iekārtu nevarēja uzspiest. Atteikties uz kādu laiku no patstāvīgas dzīvojamās ēkas — istabas — spieda gan ārējie apstākļi Vidzemē, kad kaŗu un posta laikos istabas bija nodedzinātas vai sagrautas. Zemnieki tad sāka mitināties rijās un muižnieki centās panākt, lai šī iekārta pastāvētu arī uz priekšu, uzlabojot to ar rijai piebūvētiem kambājiem. Bet par vienmājas atrisinājumu neizvērtās arī dzīvojamā rija, jo, uzceļot ap to klētis, kūtis un pirti, sēta izveidojās no jauna.

Kurzemes sētas

Kurzemes sētām veltīti vairāki īpaši pētījumi,⁵⁵ kas norāda, ka iekārtā un veidojumā šais sētās izpaužas senu tradīciju radītas raksturīgas īpašības. Dzīves veidu Kurzemē ietekmējusi jūra, senlaiku sakari ar citām tautām ap to un mežu bagātība, bet hercoga Jēkaba laikā vietējās amatniecības un rūpniecības attīstība.

Šie apstākļi, kā arī lībiešu etniskais piejaukums, bija daļēji par iemeslu, ka Kurzemē vairāk nekā citos Latvijas apgabalos sastopamas ciemveida apmetnes. Zvejnieku ciemi atrodami kā Jūrmalas dienvidos, piem. Papē, Nīdā u. c., tā arī ziemeļos — Rojā, Kaltenē, Pitragā, Mērsragciemā u. c. Ugunsocietis Talsu apr. radies, kad hercogs Jēkabs tur ierīkoja dzelzsrūpnīcu. Tur apmetās ne tikvien rūpnīcā iesaistītie darbinieki, bet arī zvejnieki un zemkopji, jo ciemā varēja iegūt zemi mūža lietošanā

katrs, kas to pārvērtā tīrumā vai pļavā. Vēl 1931. g. šai ciemā bija ap 125 dažāda lieluma zvejnieku, amatnieku un zemkopju sētas.

Jaunciems Talsu apr., kam nesenaajā pagātnē bija ap 120 iemītnieku, izveidojies 1878. g. no mežacirtēju apmetnes.

Kaļķu ciems Talsu apr. radies 18. gs. vidū pie kāda lielāka kaļķu cepla. Vēlākā laikā bija atlikušas 9 zemnieku sētas, kuŗu īpašnieki vēl nodarbojās ar kaļķu dedzināšanu.

Aklais ciems Talsu apr. radies daudz senāk no 7 sētām, kas sabūvētas ļoti cieši kopā, lai aizsargātos no vilkiem.

Liepājas apr. 18. gs. beigās bija iekārtotas saimniecības, kam sētas bija stipri izkliedētas, dažkārt ap puskilometru viena no otras. Tās kopā apzīmēja par ciemiem, kaut par sevi tās bija tipiskas viensētas. Šādu nomalēs radušos ciemu vārdus parasti veidoja salikteni ar „gals”, piem., Mežagals, Rumbasgals u. tml.

Diezgan izplatīta parādība bija iebūviešu — amatnieku un citu vaļinieku — apmešanās Dienvidkurzemes sētās: saimnieki tiem atdalīja nelielu zemesgabalu, no kā viņi ieguva sev pārtiku, turēdami arī kādu lopu, bet dzīvoja pašcēltā „nameli” — dzīvojamā ēkā ar pievienotām saimniecības telpām, kur mitinājās arī viņu nelielais dzīvmais inventārs. Par piešķirto dzīvesvietu iebūvieši sētas saimniekam atlīdzināja ar darbu.⁵⁶

19. gs. astoņdesmitajos gados dažos Kurzemes apriņķos bija noņemti izdienējuši kaŗavīri, kam bija laimējies pārnākt dzimtenē pēc 25 gadu kalpošanas krievu ķeizaram. Viņiem piešķīra nelielas t. s. „zaldātu sētas”, kas bija cieši sarindotas un saucās par ciemiem, piem., Talsu apr. Valgales pag., bet izbūves ziņā šie nameļi pieklāvās vietējo zemnieku celtnu raksturam.

Par sevi minami Kurzemes *brīvcieņi*, kas bija izveidojušies Kuldīgas apr. uz plašākiem zemesgabaliem, kuŗi viduslaikos kā lēņi bija piešķirti atsevišķām zemnieku dzimtām par to locekļu nopelniem kaŗos, atbrīvojot viņus no nodevām un klaušām, bet to vietā uzliekot kaŗaklausības pienākumu. Dzimtām paplašinoties, šīs saimniecības sadalīja atsevišķās sētās, kas izveidoja ciemveida apmetni. 16. gs. sākumā Peniķu dzimta valdīja 4 arklu plašu „Ķoniķu” brīvcieņu Turlavas pag. 52. lpp. jau minēts, ka 1504. g. ordeņa mestrs Pletenbergs piedevām piešķīra vienu arklu zemes Andrejam Peniķim par nopelniem cīņās pret krieviem Pliskavas tuvumā. Kā īpaša privilēģija bija piešķirtas arī tiesības zvejot un medīt, kā arī izmantot upi dzirnavu celšanai, kas citiem zemniekiem bija liegts. Nav zināms, vai dzirnavas ierīkoja.

Kaut sākotnēji tikai Peniķu brīvcieņi saucās par „Ķoniķciemem”, šo nosaukumu vēlāk lietoja arī citu līdzīgu brīvcieņu apzīmēšanai. Ķoniķciemem bija savi ģerboņi un zīmogi, kā arī savi ciemu vecākie. Par citiem Kurzemes ciemiem nav ziņu, ka tie būtu bijuši kādas administratīvas vienības ar ciema vecāko priekšgalā.

36. Kuldīgas apr. Turlavas pag. Pliķu brīvciems, saukts Ķoniņciems. Novietnes plāns

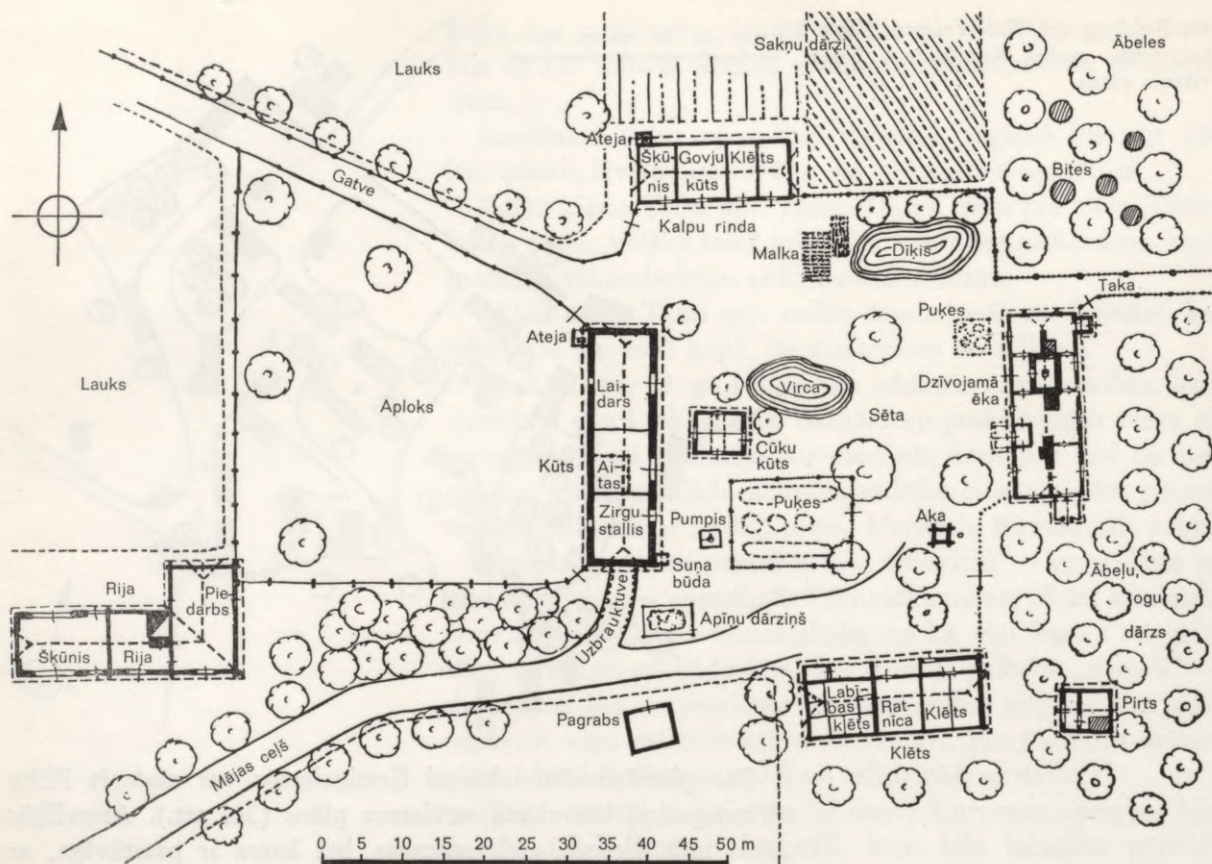
Par piemēru sētu iekārtai Ķoniņciemos var noderēt Pliķu (Tontegodes) brīvciema novietnes plāns (36. att.). Atsevišķās sētas tajā diezgan cieši saskaras, bet katra ir patstāvīga, ar savu zemi saistīta vienība un sastāv no saimniecībai nepieciešamām ēkām, pagalmiem un dārziem. Mazākas sētas dažkārt iztika bez savām rijām un pirtīm, vienojoties par šo celtni izlietāšanu kaimiņu sētās. Atsevišķu sētu lauki starveidā izpletās no ciema kā centra. Visa ciema kopīgā izmantošanā palika meži, ganības, noras un pļavas, pēdējās sadalot samērīgi ar sētu novērtējumu arklos.

Neapstrādātās zemes līdzīgā veidā lietoja kopīgi arī dažos citos Kurzemes ciemos, bet zvejnieku ciemos bija nozīmēts īpašs zemesgabals liedagā, t. s. sadums, kur zvejnieki cieši blakus vienu otrai cēla sev nelielas būdas tīklu un citu zvejniecības piederumu glabāšanai. Tur arī sprauda vabu ielas tīklu žāvēšanai.

37. Pliķu brīvciema kopskats 1929. g.

Pliķu brīvciema kopskats (37. att.) rāda, ka sētu satuvinātā

38. Kuldīgas apr. Sātiņu pag. Tērpī. Novietnes plāns ap 1935. g.

novietne nerada nekādu ciešu, sastingušu apbūvi: ēkas brīvi sakārtotas katrai sētai piemērotā veidā, bet to starpas aizpilda koki, kas pavairo sētu savrupības noskaņu. Vecie, kuplie koki iezīmē sētas seno kodolu. Savrupību raksturo arī sētu novietnes par ciemiem sauktajās senajās zemnieku apmetnēs, kur uz iekopta kopsakarīga plaša āra bija tuvos kaimiņos iekārtojies lielāks skaits patstāvīgu saimniecību.

Kurzemes sētu ēku sakārtojumā vērojami šādi galvenie principi:

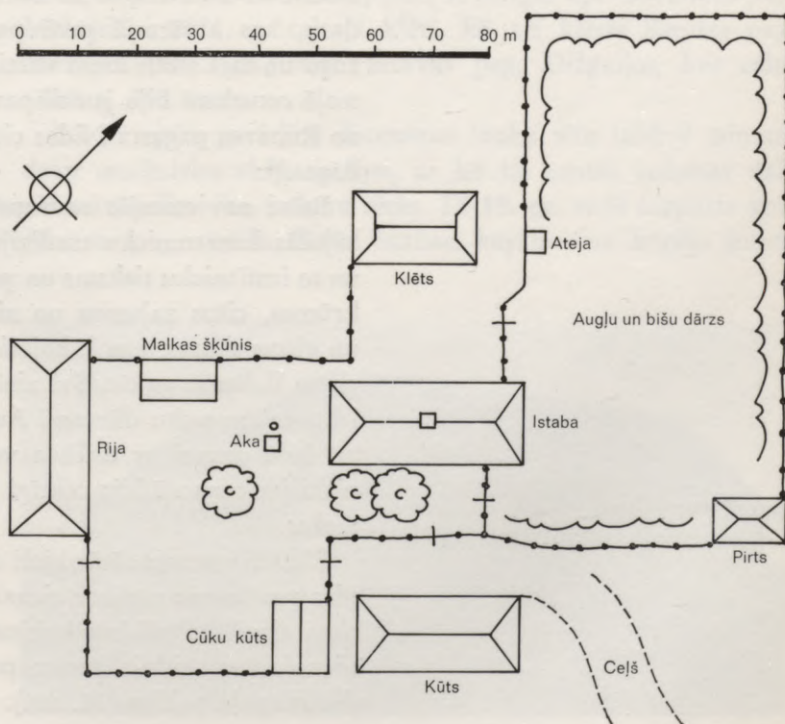
Sētu raksturīgais kodols ir pagalms, ārtelpa, ap kuŗu novietotas atsevišķās ēkas. Līdzenumos tās parasti sakārtotas taisnos leņķos vai līdztekus viena pret otru. Pagalmu ietvēra istaba, klētis un kūtis. Raudzījās, lai saimniecības ēkas no istabas būtu labi pārredzamas. Rijai ārpus pagalma izraudzīja vietu, kas bija atklāta vējiem labības vētišanai un kas līdz ar to būtu pietiekami tālu no pārējām ēkām, lai tās neapdraudētu uguns, ja tā rijā izceltos. Ugunsbriesmu mazināšanai vēl nodērēja arī sētās sastādītie lapu koki. Neietilpa sētas kodolā arī pirts, jo tā prasīja pēc ūdens tuvuma un zināmas noslēptības. Izvēloties vietu kūtīm, raudzījās, lai zemes kritums nebūtu vērsts pret istabu un klētīm. Ņēma vērā arī debespusēs, piem., ceļot istabu ziemeļu-dienvidu virzienā, lai saule iekļūtu ēkas abās pusēs. Izvairījās kūti celt tur, kur vēji kūts smaku varēja nest uz istabu. Kā šie principi ir īstenoti, redzams 38. attēlā.

39. Liepājas apr. Nīcas pag. Tupeši.
Kopskats 1937. g. Istaba kopš 1938. g.
BDM

Īpaši raksturīgas Kurzemei ir sētas ar divi pagalmiem: istabas vienā pusē ir saimniecības pagalmi ar lopu mitekļiem, bet otrā pusē tīrais, košais pagalms, kam piekļaujas klētis un dārzs. Abi pagalmi pieejami no istabas centrā novietotā nama, kam ir divas izejas, uz katru pagalmu sava (39. att.). Šāda iekārta sastopama arī Kurzemes lībiešu sētās.⁵⁷

Ir gadījumi, kur divu pagalmu atrisinājums papildināts vēl ar trešo pagalmu: istabas galā tādu veido pietuvinātā rija, malķas šķūnis un cūku kūts (40. att.). Turpat redzams, ka svarīga nozīme sētas praktiskajā iekārtā, kā arī to telpiskajā veidošanā, ir žogiem ar ieejas vārtiem, kas nereti burtiski atbilst tautsudziesmās minētajiem trejiem vārtiem. Vieni bija galvenie iebraucamie — „kalna vārti”, kas veda uz istabu, otri — lopu

40. Liepājas apr. Bārtas pag. Starosti.
Novietnes plāns ap 1935. g.

41. Liepājas apr. Rucavas pag. Dejas.
Kopskats ap 1935. g.

dzenamie — „lejas vārti”, kas saistīti ar laidaru, bet trešie — „tīruma vārti”, pa kuņiem veda labību.

Ļoti raksturīgas celtnes, kas Kurzemes sētās bija izplatītas gar jūrmalu no Rucavas līdz Ventspilij, austrumos sniedzoties līdz Kuldīgai, bija t.s. „dižie laidari”. Tajās pakavveidā cieši sabūvētās kūts telpas ar barības noliktavām ietvēra pašu laidaru, kas atvērtaajā pusē parasti bija norobežots ar stingru žogu un tajā iebūvētiem vārtiem. Šāds laidara veids 20. gs. pirmajā ceturksnī bija jau tikpat kā pilnīgi izzudis. Dižais laidars no Rucavas pagasta Nidas ciema 1939. g. pārcelts uz BDM pie Rīgas.⁵⁸

Brīvi novietotajās savrupsētās, kuņu iekārtas veidos saglabājušās kurzemnieku tradīcijas, spilgti parādās arī sētu cēlēju un to iemītnieku tieksme un prasme izveidojumā iesaistīt kokus, krūmus, citus zaļumus un ziedus, panākot mājīgu noslēgtību un glītus skatus, gan lūkojoties uz sētu no ārienes, gan rosoties pa to ikdienas gaitās. Šai ziņā īpaša nozīme bija mājas priekšā iekoptajam puķu dārzam. Augļu dārzā sava vieta parasti bija arī bišu dravai ar dažāda veida stropiem, jo Kurzemes zemnieki jau senatnē bija centīgi dravnieki, toreiz gan cērtot dores mežos.

Ēkas Kurzemes sētās bieži cēla no *tēstiem* kokiem. Bija izkopies paņēmiens gaŗākas sienas sadalīt stabiem un posmus starp tiem aizpildīt īsākiem kokiem, tos iegropējot stabos. Stūru savienojumus veidoja krusta pakšiem, bet nereti sastop arī glu-dos dzeguļu pakšus (41. att.).

Jau kopš senākiem laikiem Kurzemes ziemeļu un dienvidu novadu sētas savā starpā atšķīrās ar ārējo izskatu, ko iezīmēja raksturīgie jumtu veidi.

Dienvidkurzemē, kur juma niedrēm vai salmiem, jumti bija „riņķī griezti”, t. i. četrām slīpēm, mīksti, gludi un bieži ar „irkotām” korēm, ko veidoja rindā saliktās „tupeles” kores nostiprināšanai pret vējiem. Celtnes ar šādiem jumtiem un citām rotātājām sīkdaļām, ko mēdza izcelt arī krāsām, piem., logu apmalēs un slēgos, kā arī „rakstītām durvīm”, piešķīra sētām košumu un kuplumu, kas labi atbilda raksturīgajiem Dienvidkursas tautas tērpiem. Šai ziņā sevišķi ievērojami ir Rucavas, Nīcas, Bārtas un Dunikas novadi, kas izcēlās arī citās tautas mākslas nozarēs.

Ziemeļkurzemē turpretim, it sevišķi plašajos mežu novados, kur daba bija nabadzīgāka un iztika trūcīgāka, raksturīgi bija raupjie, smagie lubu jumti ar savu atšķirīgo veidu: divām slīpēm, smago koku režģi, ar ko lubas bija noslodzētas, un dabas veidotiem sakņu kāšiem spāru galos (42. att.). Ja ar laiku dažās saimniecībās varēja atlicināt salmus jumšanai, jumtu konstrukcijā tomēr paturēja divslīpju veidu.

Sētu padrūmā un atturīgā noskaņa Ziemeļkurzemē savā ziņā atbilst arī turienes tautas tērpa raksturam. Šī ar Dienvidkursu analogā parādība nebūs izskaidrojama tikai ar ārējās fiziskās dabas apstākļiem, bet tā sakņosies īpaši arī garīgās īpatnībās un etniskā atšķirībā, kas Kurzemes ziemeļos varēja rasties no lībiešu asimilācijas.

Kurzemes *austrumdaļas* sētu architektūrā savukārt vērojams atkal lielāks veidošanas priekšs. It sevišķi tas parādās stabotajos lieveņos ar lokveida ailām, piem., Kuldīgas apr. Skrundas pag. Mežaleišos 1821. g. celtajā klētī, kā arī klētīs Rendas pag. Mazāpēs (165. att.) un Turlavas pag. Dižgaiļos, kas celta 1788. g. (90. att.).

Kā pārejoša parādība Kurzemes lauku sētu izbūvē minami dažu muižnieku eksperimenti, ar ko tie centās izskaust vairāku atsevišķu ēku celšanu sētās. Tā 19. gs. vidū Liepājas apr. Aisteres pag. uzcēla kādas istabas, kuŗām zem kopēja jumta

42. Rija Ventpils apr. Usmas pag. Mazputniņos. Ārskats ap 1925. g.

bija blakus piebūvētas telpas lopiem, bet Talsu apr. Nurmuižas pag. pat uzcēla divstāvu ēkas, kur šīs telpas bija apvienotas vēl ar klēti un gubeni. Tie bija neizdevušies mēģinājumi, kas bija pretēji tautas celtniecības tradīcijām un tāpēc sētu izbūves veidus neietekmēja.

Zemgales sētas

Kurzemes sētu iekārtā varēja novērot, ka tur līdz pēdējiem laikiem bija saglabājušās šim apgabalam raksturīgo paņēmieni iezīmes. Zemgalē turpretim vērojama lielāka dažādība sētu veidos, kā arī dažos novados seno izbūves tradīciju straujāka izzušana.

Šīs parādības, no vienas puses, izskaidrojamas ar ģeofizisko apstākļu dažādību Zemgales teritorijā: rietumos zemes virsma ir pauguraina, tai pieslēdzas Zemgales vidienas plašais, auglīgais līdzenums ar Lielupi un tās pietekām, bet austrumos tas pāriet mežu masīvā un Augšzemes pakalnos. No otras puses, vienādu apbūves tradīciju pastāvēšanu aizkavēja Zemgales nemierīgā pagātne: vairākkārt tās iedzīvotāju sastāvs mainījies, zemgaļiem dodoties trimdā uz Lietuvu vai pārceļoties uz Vidzemi un viņu vietā ieplūstot Latgales vai citu Latvijas apgabalu zemniekiem. Vēlāk, kļūdami turīgi, auglīgās Zemgales saimnieki ātrāk par Kurzemes un Vidzemes zemniekiem padevās industriālizācijas laikmeta jauninājumiem, kas spilgti izpaudās arī sētu izbūvē.

Kaut Zemgales sēta nav palikusi neievērota, plašāki pētījumi par to līdz šim nav vēl izdarīti. Lai raksturotu turienes sētu novietnes un iekārtas veidus, tāpēc jābalstās uz atsevišķiem piemēriem un dažos rakstos atrodamiem datiem.⁵⁹ Izmantoti arī V. Zēbauera norādījumi un viņa rekonstruētie materiāli no pētījuma, ko bija pārtraucis Otrais pasaules karš.

Zemgales līdzenumā, kur pāri auglīgām druvām un upmales plāvām skats sniedzas līdz tālam apvārsnim, zemnieku sētas plašajos kviešu laukos parādās kā atsevišķas, kuplos kokos ietvertas salas, kur, no sveša skata pasargāta, brīvi un dabīgi varēja ritēt darbīgā mājas dzīve. To domīgi vēroja tikai starķis (Rietumkurzemē saukts par svēteli), kas pāri koku galotnēm stāvēja uz sētas mazākās celtnes — savas lizdas.

Sētu celtnes parasti sakārtotas ap taisnstūra pagalmu tā, lai no dzīvojamās ēkas būtu pārredzamas citu ēku ieejas (43. att.). Dzīvokli centās piekļaut dārzam un mājas priekšu izveidot tā, lai to netraucētu kūts saimniecība. To panāca, dārzam piesaistot klētis, kas vasarā noderēja gulēšanai. Plašai graudkopībai atbilda prāvās rijas, ko cēla tur, kur labības pievešana no tūrumiem bija parocīgāka. Gadījās, ka zem viena jumta uzcēla 2 rijas ar

43. Lauku sēta Jelgavas apr. Zaļenieku pag.

plašu piedarbu vidū, lai nepārtraukti varētu kult. Kad sāka ieviesties kuļammašīnas, riju ēkas pārveidoja, piedarbus paplašinot un pārvēršot par šķūņiem, bet pakāpeniski no rijām pilnīgi atteicās, kā tas gan notika arī citos Latvijas novados. Sētās tad uzcēla īpašus labības un barības šķūņus, kas ar savu plašumu un augstajiem jumtiem redzami izcēlās sētu apveidā. Pamazām no Zemgales sētām izzuda arī savruppirtis, kas agrāk parasti iekļāvās kāda dārza stūrī. To vietā dzīvojamā mājā ierīkoja īpašas mazgājamās telpas.

Dažās Zemgales sētās vēl 20. gs. sākumā varēja izsekot dzīvojamās ēkas attīstībai, kas saistījās ar vidusdaļā novietoto namu un tam pievienoto istabu vienā un pretistabu otrā mājas galā. Istabas gals kļuva par saimnieka dzīvokli, bet pretistabu pārveidoja, ierīkojot tur telpas saimei. Namā sākotnēji notika ēdienu gatavošana, un no tā apsildīja arī istabu galus, sākumā bez īpaša dūmu novada, ļaujot dūmiem izplūst jumta telpā, bet vēlāk namu pārvērta t. s. „mantelja” vai apvalka skurstenī. Namam Zemgalē ieeja no āra parasti bija tikai viena. Ar laiku paplašināja kā saimnieka dzīvokli, piebūvējot istabai kambari vai kambažus ar atsevišķu apkuri, tā arī „kalpu galu” ar savu ieeju, jo saimniecībā radās vajadzība pēc daudz darba rokām (45. att.).

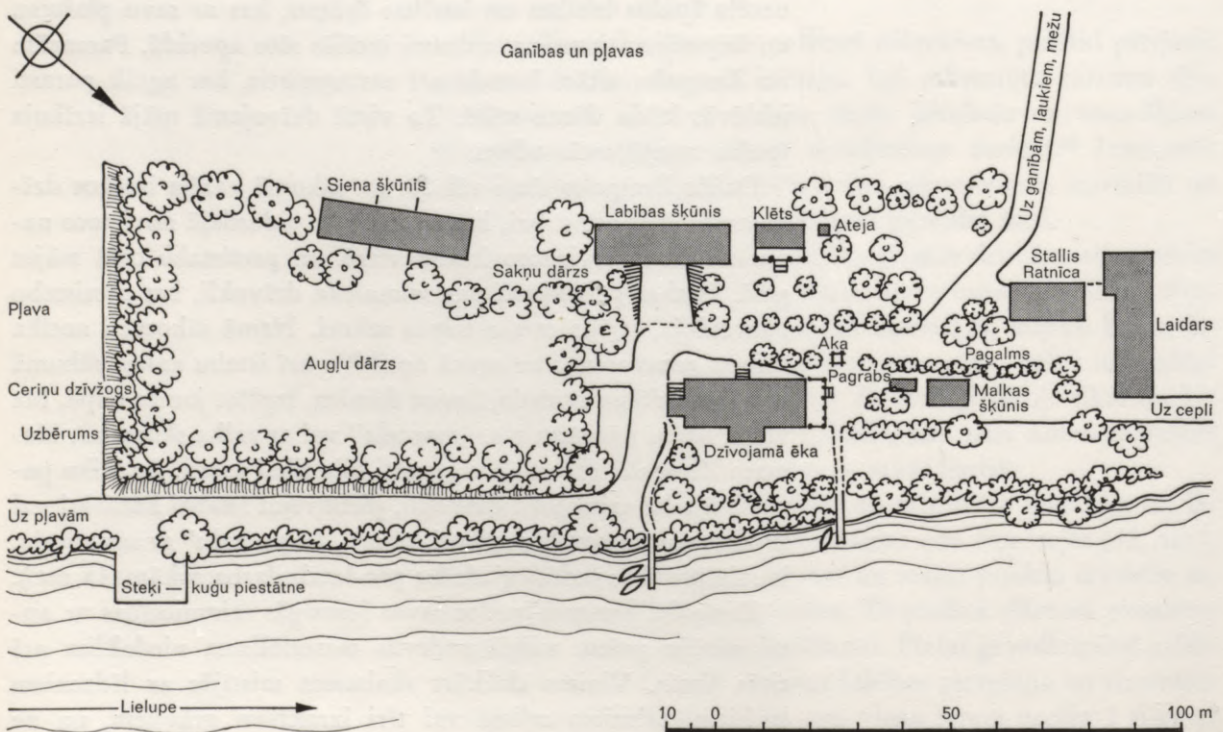
Zemgales zentuŗi, vadot savas ienesīgās saimniecības ar aprēķinātāju prātu, viegli padevās materiālisma viedoklim arī citās lietās. Viņiem dažkārt skaistums saistījās ar līdzeniem laukiem, taisniem ceļiem vai tīri izraktiem grāvjiem, un ne

katrs spēja izjust, ka kāds koks vai krūms ežmalā var nākt par labu visas ainavas daiļumam. Sētu saimnieki gan rūpējās, lai viņu ēkas būtu uzturētas labā kārtībā un būtu apkopti koki pagalmā un augļu dārzā, cenšoties panākt, ka līdz ar „smukumu” parādītos arī īpašuma vērtība.

Līdz 19. gs. otrajai pusei arī Zemgales līdzenumā, nelūkojoties uz mežu trūkumu, sētu ēkas pa lielākai daļai cēla koka guļbūvē, pievedot vai piepludinot kokus no Austrumzemgales mežiem. Juntus sedza salmiem, ko sagādāja graudkopība. Pieņemoties naudas saimniecībai, Zemgalē ātrāk nekā citos Latvijas novados ieviesās jauni būvveidi un materiāli: mūra konstrukcijas, apzāģēti būvkoki, rūpnīcās ražotas naglas un dzelzs apkalumi, krāsojums u. tml. Saimniecībās gar Lielupi daži saimnieki paši sāka ražot ķieģeļus un jumtu kārņiņus, kā arī vietumis, kur gadījās dolomīts, dedzināt kaļķus. Mainoties būvveidiem, Zemgales sētas sāka iegūt jaunu raksturu. It sevišķi sarkanie kārņiņu jumti piešķīra tām spilgtāku, priecīgāku noskaņu.

Jelgavas apr. Valgundes pag. Mastiķu sētu Lielupes krastā (44. att.) 19. gs. otrajā pusē raksturo izstiepta taisnstūra pagalms, ko dzīvojamās ēkas galā noslēdz dārzs, bet pretējā galā laidars un stallis ar ratnīcu. Pagalmā satek 4 ceļi, trīs no tiem ved uz laukiem un pļavām, bet ceturtais uz šīs saimniecības ķieģeļu cepli. Dzīvojamajai mājai pretim atrodas klēts ar stabotu lieveni un tai blakus labības šķūnis. Pagalms nav klajš, bet glīti apstādīts kokiem un krūmiem. Starp dzīvojamo māju

44. Jelgavas apr. Valgundas pag. Mastiķi. Novietnes plāns ap 1935. g.

44A. Mastiķu kopskats ap 1935. g.

un kūti ierīkota aka. Visas šīs sētas ēkas Pirmajā pasaules kara tikušas pilnīgi nopostītas, bet Latvijas patstāvības pirmajos gados atkal atjaunotas uz agrākajiem pamatiem, pieskaņojot tās pārmaiņām saimniecības un dzīves apstākļos. Pie Lielupes ierīkota tvaikoņa piestātne. Dzīvojamā ēka, kas agrāk mājas centrā bija ietvērusi dūmu namu, atjaunotajā veidā gan pilnīgi zaudēja savu saistību ar tautas celtniecību, pakļaudamās pil-sētnieku kultūras toreizējiem strāvojumiem (44 A att.). Mastiķi otrreiz nopostīti kara darbībā 1944. g. rudenī, šoreiz, liekas, galīgi.

Kāds bijis senās sētas veids Zemgales līdzenumā un tur ietvertā gaisotne, ļoti dzīvi, kaut ideālizētā veidā, tēlojis Edvarts Virza (Lieknis) savā poēmā *Straumēni*, kur raksturota viņa dzimtā sēta, Jelgavas apr. Salgales pag. Billītes.

Kā īpatnēja, var arī teikt, nejauša parādība Zemgalē minamas Bauskas apr. sastopamās dzīvojamās rijas, kas tur vēl 20. gs. sākumā iezīmēja vietas, kur viduslaikos bija noietināti kaņģušteķņi — voti.

Rietumzemgales sētās, līdzenumam pārejot pakalnos, iezīmējas brīvāka ēku novietne, kā arī ilgstošāka tradīciju pastāvēšana būvju veidos. Tā, piem., Dobeles apr. Sīpeles pag. Kundziņos (45. att.) dzīvojamā ēka vēl līdz 19. gs. otrajai pusei bija pagāra, salmiem jumta guļkoku celtnē ar centrālajam, pārvelvētajam namam pievienoto saimnieka un gājēju galu. Abos galos bija vairākas telpas, bet katram savs simmetriski novietots, pret pagalmu vērsts ieejas lievenis ar izvirzītu div-

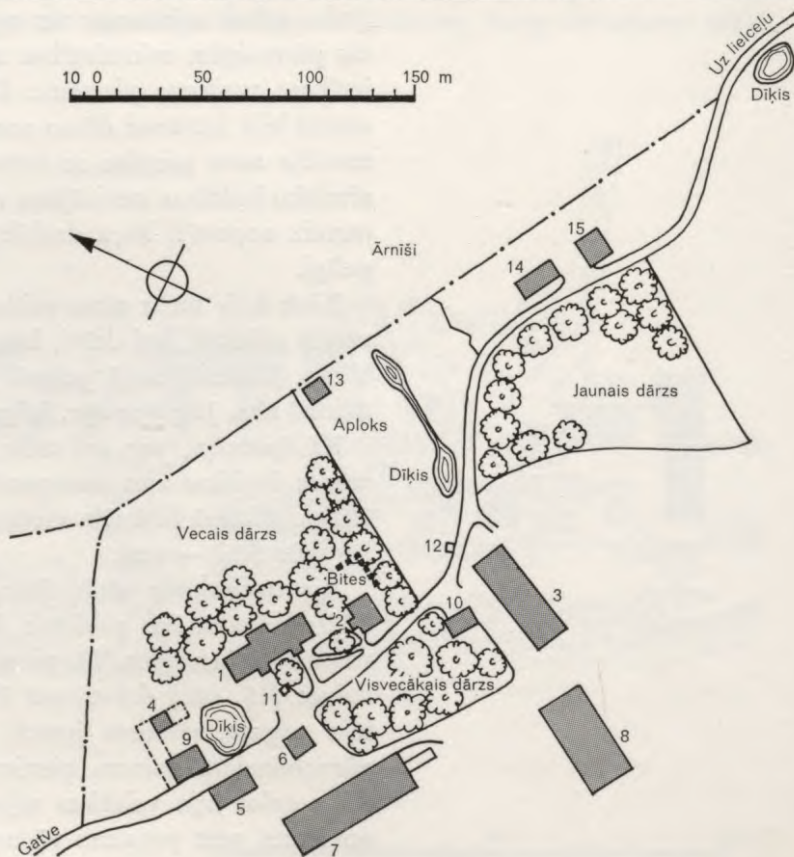

45. Jelgavas apr. Sīpeles pag. Kundziņi. Dzīvojamā ēka ap 1880. g.

46. Jelgavas apr. Sīpeles pag. Kundziņi. Novietnes plāns 1944. g.

1. Dzīvojamā ēka
2. Klēts drēbēm, miltiem
3. Rijja
4. Vistu kūts, daļa no agrākās rinkas
5. Vecā labības klēts
6. Ratnīca — „vāgūzis”
7. Laidars
8. Labības šķūnis
9. „Jaunā klēts”
10. Malka
11. Šķūnis — „pumpis”
12. Vecā aka (avots)
13. Pirts
14. Kalpu māja — „ērbēģis”
15. Kalpu kūts

slīpju jumtiņu, ko balstīja 4 doriska rakstura kolonnas. Šāds veidojums piešķīra celtni cienīgi līdzsvarotu, bet arī mājīgu noskaņu, it īpaši saistībā ar dārzu, kas apņēma to no 3 pusēm. Iepretim saimnieka galam dārzā atradās drēbju klēts, kur arī gulēja, bet tālāk pie iebraucamā ceļa — rija (46. att.). Vēlākos gados salmu jumta vietā mājai uzlika jumstiņu segumu, pārklājot to pēc tam vēl sarkaniem kārņiņiem. Pieminams, ka Kundziņu saimnieks jau 19. gs. 70-os gados sūtīja savu vecāko dēlu uz Tērbatas universitāti un sagādāja augstāko izglītību arī pārējiem 4 dēliem. To viņš panāca, būdams ne tikvien zemkopis, bet arī uzpērkot labību un vedot to uz Jelgavu pārdot. Arī šī sēta gājusi bojā 1944. g. rudens cīņās. Tās atliekās vēl redzama pārvelvētā nama telpa (47. att.).

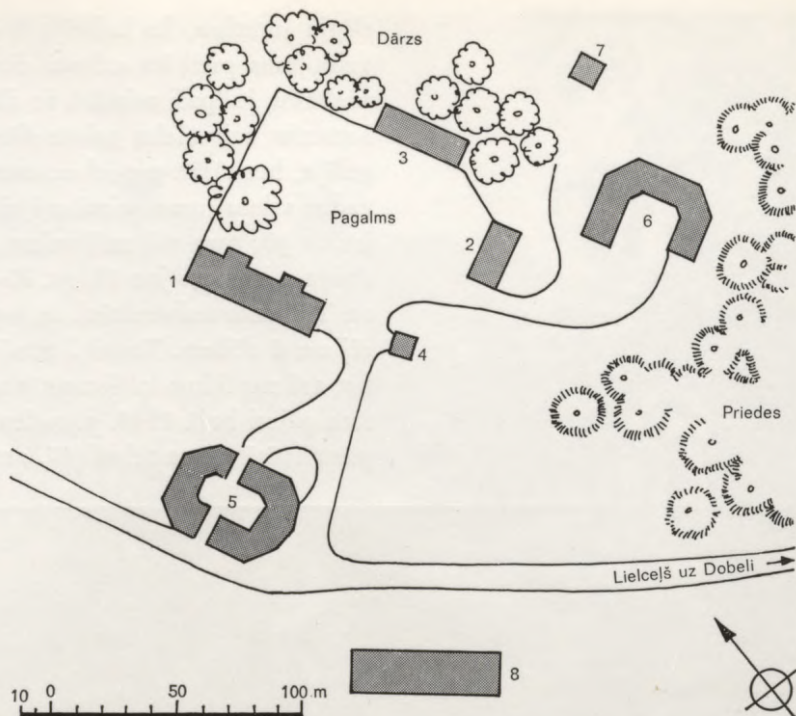
46A. Kundziņu kopskats no gaisa ap 1935. g.

47. Kundziņu kopskats 1946. g.

48. Jelgavas apr. Sīpeles pag. Griezes.
Novietnes plāns ap 1900. g.

1. Dzīvojamā ēka
2. Klēts
3. Vecās klētis
4. Pagrabs
5. Saimnieka rinka
6. Kalpu rinka
7. Pirts
8. Šķūnis

48A. Griežu dzīvojamā ēka ap 1900. gadu

Tā paša pagasta Griezēs bija saglabājušās ļoti raksturīgas „rinkas”, riņķī griezti laidari, kas atgādina Kursas „dižos laidarus”, bet to taisnstūru plāns rinkās bija pārveidots poligonā, kas guļkoku konstrukcijā ieguva piemērotu un izteismīgu atrisinājumu (48. att.). Šāda pilnīgi slēgta rinka senākos laikos varēja būt bijusi sava veida cietoksnis, kas pasargāja no vilku un sirotāju briesmām. Šīs celtnes, līdz ar guļbūvē celto istabu un klētīm, Griezēs bija novietotas ap nerēgulāru pagalmu, piekļaujoties dabas dotībām: pakalnam, kas pacēlās no nelielā, bet gleznainā Gauratas ezera un bija apaudzis vecām priedēm. Tās rūpīgi tika saudzētas un noderēja par sapulcēšanās un perēšanas vietu melno vārnu barām, kas, nemitīgi ķērcot, tricināja gaisu, sētas iemītņieku mieru tomēr netraucējot. Bet kādas lielas priedes galā pie klēts, kas bija uzcelta virs pagraba, atradās stārķa lizda.

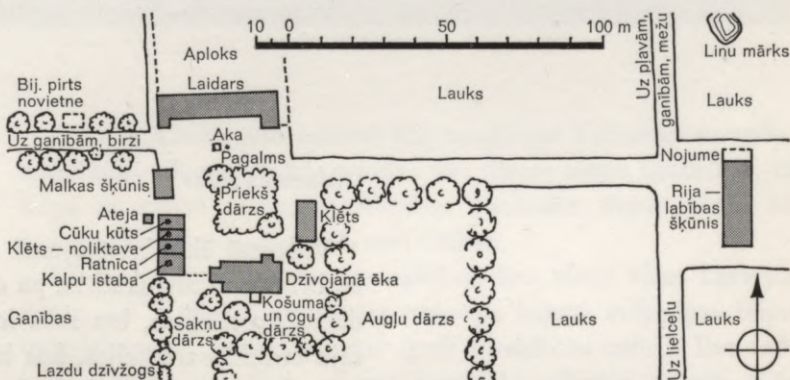
19. gs. beigās zīmīgi izpaudās Griežu saimnieka attiecības pret savām priedēm. Taisīdamies kādas nolaist sazāģēšanai dēļos, viņš iegājis mežā tās izraudzīt. Pēc ilgāka laika atgriezdamies, viņš teicis savam puisim: „Ej tu, man to kociņu žēl!”

Griežu dzīvojamā ēka bija raksturīga Zemgales turīgajām saimniecībām: kā saimnieka, tā arī saimes galā bija vairākas telpas ap savu apkures centru. Šāda iekārta izpaudās gaŗi izstieptajā celtnes formā ar 2 ieejām un 2 skursteņiem (48 A att.).

Austrumzemgales līdzenumā, kas bagāts mežiem un purviem, pārsvarā bija taisnos leņķos izbūvētas sētas, kur ēku ieejas vērstas pret diezgan noslēgtu pagalmu, tikai rijai un pirtij paliekot ārpusē (49. att.). Dzirdēti nostāsti, ka šādi cieši apbūvēti pagalmi noderējuši aizsardzībai pret vilkiem un citiem nelūgtiem viesiem, kas nākuši no Taurkalnes mežiem. Šo sētu divslīpju jumti norāda, ka sākotnēji tos seguši lubām, kā jau mežiem bagātos apgabalos. Ēku stāviem arī zelmiņi uzcirsti guļbūvē, sakraujot guļkokus starp diviem blakus noliktiem spāŗu pāŗiem (50. att.).

49. Bauskas apr. Taurkalnes pag. Sēļi. Novietnes plāns ap 1935. g.

50. Kūts Bauskas apr. Taurkalnes pag. Sēļos. Kopskats ap 1935. g.

Tālāk uz austrumiem, Augšzemes novadā, sētu ēkas tikai retos gadījumos izvietotas kādā ģeometriskā kārtībā. Saglabājot savu sakarību, tās sētas robežās brīvi izkliedētas, organiski piekļaujoties vietas apstākļiem: paugurainai zemes virsmai, likumotiem lauku ceļiem, birzīm, strautiem vai citiem ūdeņiem. Gadās arī satuvinātas sētu novietnes, kā, piem., Jēkabpils apr. Seces pagastā, kur Čūderi, Ezori, Rēķi, Kļavi un Lasmaņi 700 m gaŗā ķēdē savirknēti gar kopēju mājas ceļu. Citur šādu apbūves veidu sauktu par ciemu, bet šeit tam ir kopīgs nosaukums „Gailīšu mājas”, jo atrodas Gailīša kalna pakājē. Katra sēta saglabājusi savu atšķirīgu nosaukumu, un nav iezīmju, ka tās būtu radušās, atdaloties no kādas lielākas saimniecības. Visas šīs sētas kā patstāvīgas vienības piederēja pie valsts muižas, un to saimniekus sauca par „veciem kroņa ļaudīm”. Kādreiz gan noticis, ka uz precību pamata divas sētas „salaistas kopā”. Ēku sakārtojumā vērojama cenšanās tās novietot ap parocīgu, labi pārskatāmu pagalmu. Ap 1940. g. sētās bija samērā daudz mūŗa ēku no apaļiem vai šķeltiem laukakmeņiem. Jumti tām bija lubiņu vai jumstiņu.⁶⁰

Vidzemes sētas

Vidzemē ēku izvietojumā sētās vērojama lielākā dažādība un brīvība.⁶¹ Šī parādība pa daļai izskaidrojama ar atšķirīgiem dabas apstākļiem, bet savs iemesls tai varēja būt arī iedzīvotāju etniskās tradīcijas, kas bija saglabājušās no somugru cilšu senā slāņa, un vēlāko laiku kolonizācijas no citiem Latvijas novadiem. Ir tomēr arī iespējams Vidzemes sētās atrast kādas kopējas novada iezīmes.

Pēc sētu izbūves rakstura Vidzemi varētu sadalīt sekojošos novados:

Ap Cēsīm, Valmieru un Smiltēni izplešas Vidzemes *vidienes līdzenums*, kas tikai vietām pāriet morēnu pauguros. Vidienes *augstiene* ietver sevī Dzērbeni, Piebalgu, Vestieni, Ērgļus. Abus šos novadus raksturo iekopti lauki un pļavas, bet tur trūkst plašāku mežu masīvu. Šajā senās Tālavas apgabalā ir novadi, kur valodas ziņā turas pie vidus izloksnes.

Vidzemes jūrmaliēna ir līdzena un mežiem bagāta. Šeit, agrākajā lībiešu teritorijā, iedzīvotājos saglabājusies zināma etniska atšķirība, bet gar Vidzemes ziemeļu robežu izpaužas igauņu paražu ietekme.

Plašu joslu austrumos veido Vidzemes *Maliēna* ar savu dialektu. Meži un purvi, to pārklādami, agrāk veidoja dabīgu robežu ar Latgali, kas ilgu laiku bija padota poļu virskundzībai un pēc tam tika ciešāk piesaistīta Krievijai nekā pārējie Latvijas apgabali.

51. Cēsu apr. Lielstraupes pag. Līņi.
Kopskats ap 1930. g.

Kaut atšķirība sētu iekārtā šeit minētajos Vidzemes novados neparādās tik spilgti kā valodas vai tautas tērpu īpatnībās, tā kopā ar citām tautas celtniecības pazīmēm tomēr rāda, ka katra novada apbūvei bijuši savi vaibsti.

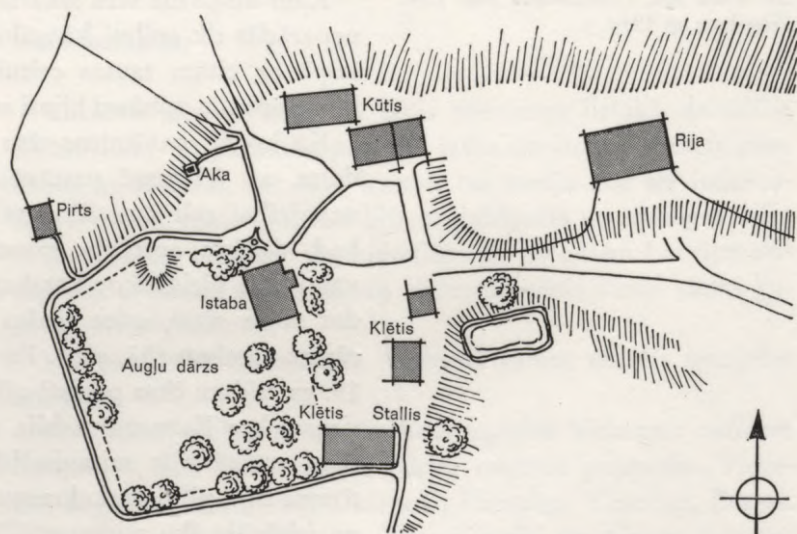
Kā kopējs paņēmieni sētu apbūvē, kas vieno visas Latvijas daļas, arī Vidzemē pastāvēja princips katrai atšķirīgai telpu vajadzībai celt atsevišķu, tai īpaši piemērotu celtni. Pat tad, kad, dažādu apstākļu spiesti, zemnieki pārgāja dzīvot rijās vai rijām piebūvētos kambažos, viņi turpināja ap tām izveidot savas sētas, ceļot īpašus lopu mitekļus, klētis, pirtis, vārāmos namiņus (51. att.). Pa visu Vidzemi zemnieku sētās līdz 19. gs. vidum ēkas parasti cēla no apaļiem guļkokiem. Aptēstas sienas, kas Kurzemē nebija retums, Vidzemē bija sastopamas tikai turīgākajās saimniecībās. Tur, kur no šļūdoņu laikiem tīrumi bija pilni laukakmeņu, centīgākie saimnieki tos novāca un iebūvēja ēku pamatos. Tā 19. gs. otrajā pusē kūtīm radās mūrēti pamati, kas pacēlās tādā augstumā, ka kūtīs varēja krāties mēsli, neskarot guļkoku virsbūvi. Šis ļoti iespaidīgās rupjo mūru būvdaļas iekļāvās guļkoku celtniecībā kā zīmīgs arhitektonisks papildinājums.

Vidzemes vidienes sētu ārējo veidu šai laikā vēl noteica ar graudkopību saistītie salmu jumti. Istabām, pirtīm, rijām un kūtīm, kam jumta telpa neprasīja ērtu pieeju no āra, šos jumtus taisīja četrām slīpēm, bet klētīm un siena šķūņiem dažreiz ieejas galā izveidoja zelmini, lai jumta telpa būtu parocīgi izmantojama. Jumtiem nereti taisīja plašāku paspārni virs ēku ieejām. Arī pa to varēja piekļūt jumta telpai.

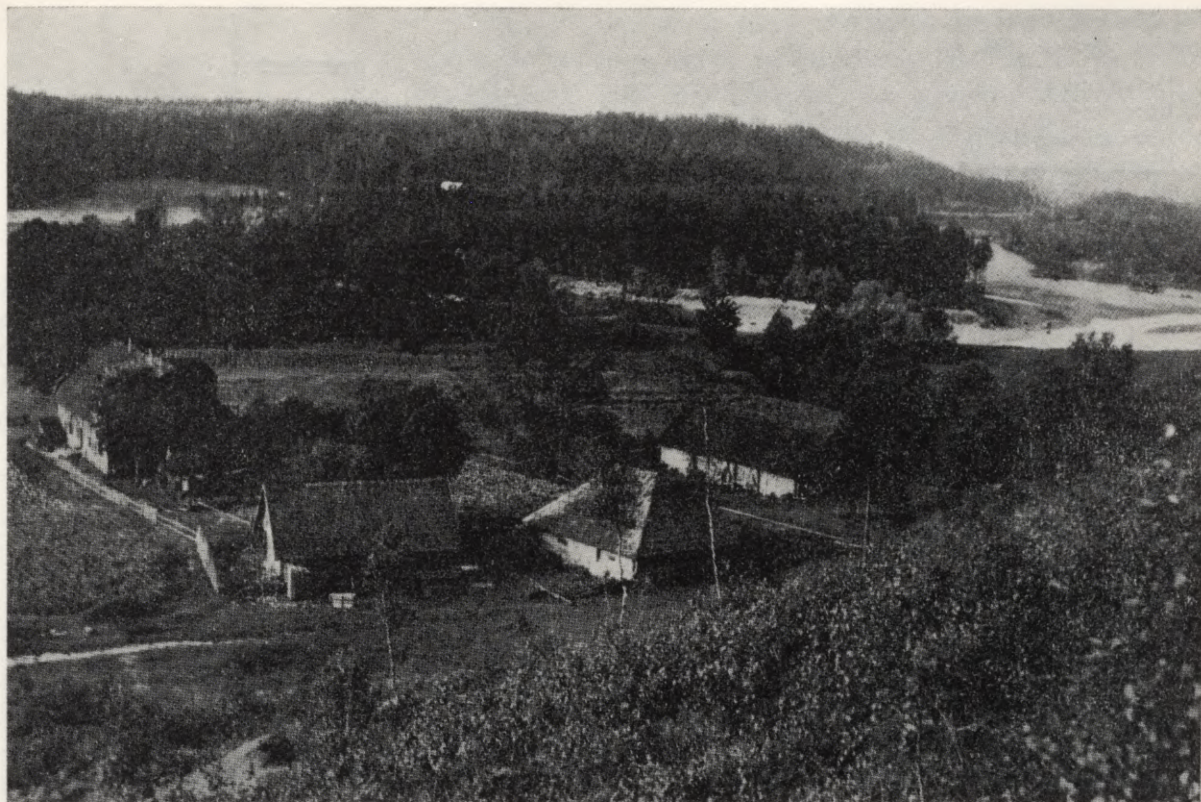
Celtnes izvietojot, viscaur centās tās sakārtot ap *pagalma veida ārtelpu* tā, lai tās būtu pārredzamas, ērti sasniedzamas un to sakārtojums liktos acij tīkams. Par labu piemēru šādai iekārtai var noderēt Valkas apr. Smiltenes pag. Pinnišu mājas (52. att.). Pieklaujoties paugurainai zemes virsmai, ēkas tur aptver nerēgulāru pagalmu, kam dienvidgalu glītā un arhitektoniski izteiksmīgā sakārtojumā noslēdz 3 klētis (līdz ar pagrabu zem vienas no tām). Pagalma otro galu norobežo kūtis. Tām vieta izraudzīta tā, lai mitrums no laidara notecētu pa nogāzi uz ziemeļiem, mājas pagalmu neskarot. Netālu no tām uzkalnā, iesaistoties sētas kopskatā, novietota rija, ar piedarba galu pret valdošiem rietumu vējiem. Pirts piekļaujas zemākam dārza stūrim — pļavas malā, kur viegli iegūstams ūdens. Pagalmā ienākot, ceļš ved gar plašāku ūdens krātuvi — dīķi, aiz kuŗa paceļas klētis. Dienvidrītu pusē sēta piesienas priežu silam, bet dārzs un lapu koki rotā to ar svaigu zaļumu (52A att.).

Ap vienu pagalmu ēkas sakārtotas arī Valmieras apr. Briēžu pag. Pidzēnos, Gaujas krastā. Tur klētis atrodas abpus dzīvojamai ēkai, kas sastāv no istabas un pretistabas ar namu vidū. Nams pārsegts ar rovi, kam nav dūmvada. Aiz kūts un klēts

52. Valkas apr. Smiltenes pag. Pinnišes. Novietnes plāns ap 1922. g.

52A. Pinnišu kopskats ap 1922. g.

53. Lauku sēta Gaujas senlejā, Cēsu apr. uz Kārļu un Lielstraupes pag. robežas

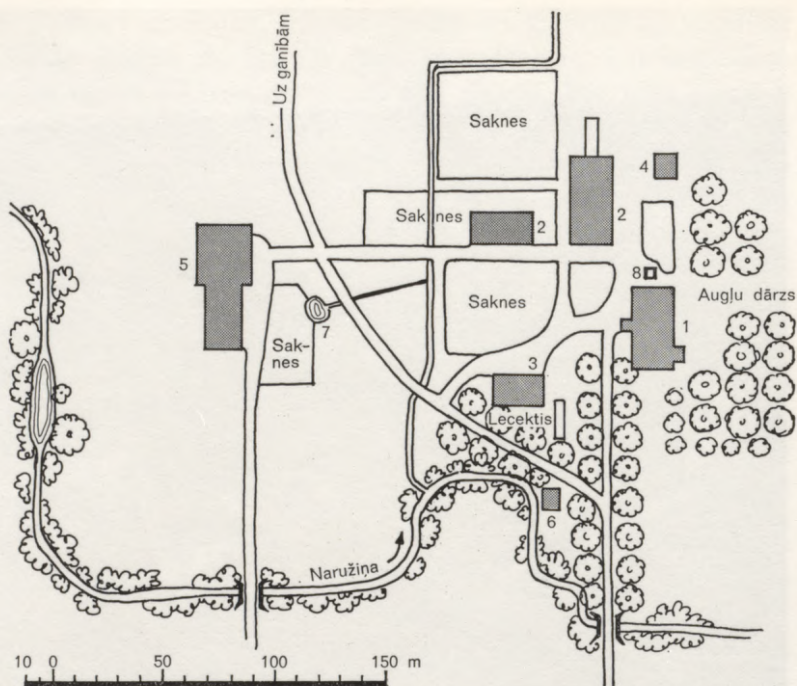
arī rijas gals pieskaņas pagalmam.⁶² Tā paša apriņķa Koceniešu pag. Caunītēs turpretim sētas iekārtu raksturo 2 pagalmi: ap istabu novietotas 2 klētis, veidojot tīru mājas priekšu, bet lopu saimniecībai savrup uzceltas 2 kūtis, viena pret otru, ar laidaru starp tām. Rija paceļas klajā vietā ārpus sētas.⁶³

Vidzemes vidienes līdzenumā rijas raksturo plašās nojumes, sevišķi ap rijas telpu, ja piedarbs platāks par riju, un abām telpām uzlikts kopējs četrslīpju salmu jumts, kas sava viegluma dēļ ļauj izveidot plašas jumta pārkares. Vidienes augstienē turpretim rijām jumti nolaisti visapkārt tikpat kā līdz zemei, paspārnes aizbūvējot zemām ārsienām dažu vainagu augstumā. Šāda rija kļūst par visa kalnainā novada raksturīgāko celtni: paceļoties uzkalnā, tā liekas it kā izaugusi no pašas zemes, ar tikko redzamo stāvu un vareno jumtu tuvojoties monumentālas piramīdas veidam. Tam spēcīgu uzsvāru piešķir taisnstūrīga izgriezums jumtā pret piedarba vārtiem celtnes vidū (107. att.). Sētas pārējās ēkas kalnainā apvidū nav sakārtotas rēgulāri, bet gan raugoties, lai, pieskaņojoties vietas apstākļiem, rastos saimniecībai piemērots un glīts sētsvidus.

Piebalgā 19. gs. pirmajā pusē, kā tas redzams no brāļu Kaudzīšu tēlojumiem *Mērnīeku laikos*, istabu celšanā valdījušas stingras novada tradīcijas. Šo novadu iezīmē arī vietām sastopamie sētu puduži, kas radušies, saimniecības sadalot. Augstienes un ezermalu ēkām vēju dēļ kores nostiprināja krustniski saliktām „dzērvītēm”. Tās nerada tik spēcīgu „irkoju-

54. Cēsu apr. Ogres pag. Skuķi. Novietnes plāns ap 1940. g.

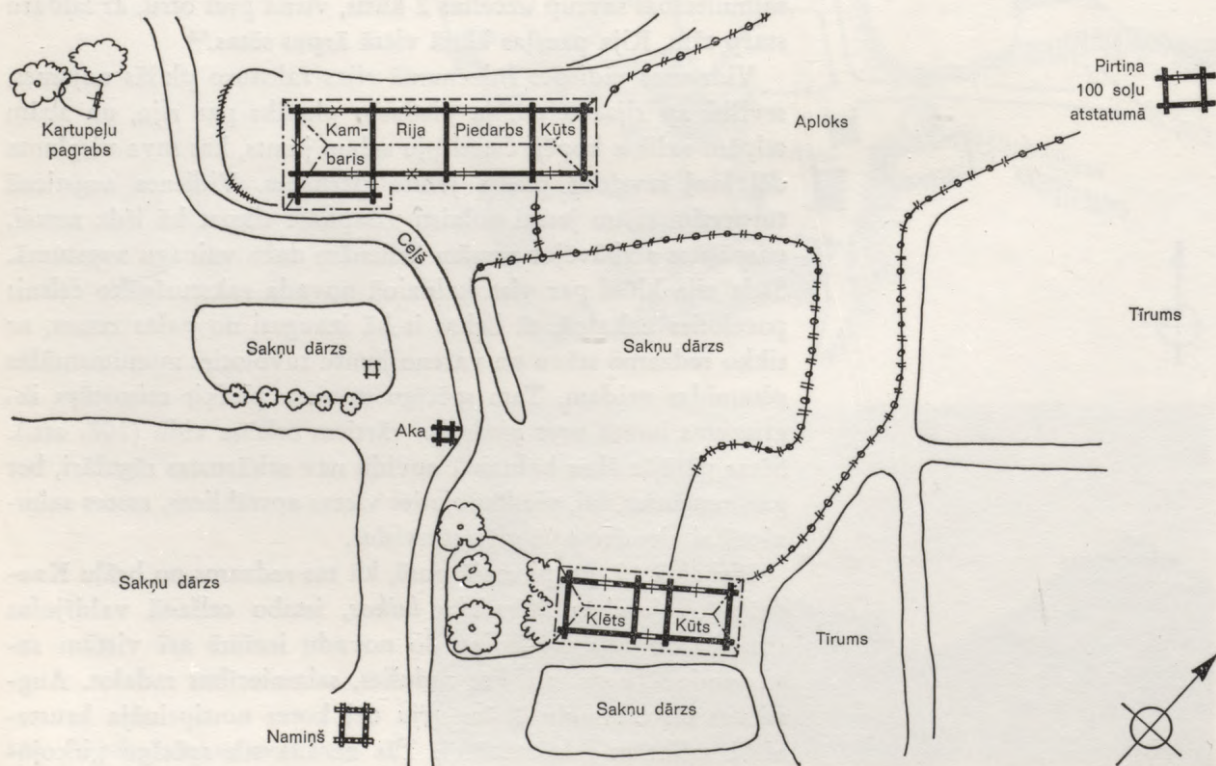
1. Dzīvojamā ēka
2. Kūts
3. Klēts un pagrabs
4. Kalpu klēts un malka
5. Rija un labības šķūnis
6. Pirts
7. Dīķis
8. Aka

mu” kā Dienvidkursā „tupeles”, bet tomēr piešķir jumta apveidam zīmīgu rotājumu.

Dažas īpatnības varēja būt radušās Piebalgas novadā, ja tā īpašnieka, bijušā Vidzemes postītāja, grāfa Šeremetjeva laikā ap 1721. g. būtu tur notikusi krievu dzimtlaužu noņemšana no Jaroslavas, par ko saglabājušies daži norādījumi.⁶⁴

55. Valmieras apr. Ainažu pag. Krūmiņi. Novietnes plāns ap 1930. g.

Vidzemes vidienes celtnēm vērojama zināma rakstura līdzība ar tām, kas agrāk veidoja Zemgales sētas. Šī parādība varētu runāt par labu hipotezei, ka senākos laikos notikusi iedzīvotāju pārceļšanās no viena no šiem apgabaliem uz otru, līdz ar to ieviešoties tajos kopējai vidus izlokšnei. Zemgales sētām līdzīgas novietnes vērojamas arī Daugavas lejasgala Vidzemes pusē (54. att).

Vidzemes *jūrmalienas* plašajā, mežiem bagātajā līdzenumā izvietotas viscaur labi iekoptas lauku saimniecības. Sētu izklaidus apbūvē pārsvarā bija taisnstūra pagalma iekārta. Tur bija sastopams ne mazums vārāmo namiņu, bet dzīvojamā rija vēl ap 1920. g. bija plašāk izplatīta nekā pārējā Vidzemē. Jūrmalienas mežos savukārt bija vietas, kur lika lubu jumtus.

Dzīvojamā rija kā noteicējs dzīvokļa veids raksturoja Vidzemes *ziemeļu* joslu gar Igaunijas robežu, kur tas būs iesakņojies igauņu tautas celtniecības ietekmē, būdams tās tipiskais

56. Valmieras apr. Salacas pag. Mežmenieki. Dzīvojamās rijas un vārāmo namiņa kopskats ap 1930. g.

mājokļa veids. Arī laba tiesa slieto un guļkoku vārāmo namiņu, kas bija saglabājušies, atrodami Ziemeļvidzemē. Valmieras apr. Ainažu pag. Krūmiņos redzams, ka latviešu zemnieks, kaut, apstākļu spiests, iekārtojis sev dzīvokli rijas ēkā, tomēr paspēja izveidot ap to pagalmu, savrup uzceļot vārāmo namiņu, kūti ar klēti un pirti, tādā veidā radot sev saimniecībā un dzīvē pierasto telpisko apkārtni — sētu (55. att). Reti gadās saimniecības, kur, mazās rocības dēļ, ap dzīvojamo riju nav citu ēku kā vien vārāmais namiņš. Klajumā stāvošs, šis 2 celtnes pauž pamestību, nespēdamas radīt latviešu sētai piemītošu saislēgtību, organisko vienību un mājīgumu (56. att.).

Ziemeļvidzemes sētās daudz plašāk nekā citos Latvijas novados, atskaitot Ziemeļkurzemi, ir sastopami t. s. šķēpu žogi, ko sauca arī par tūnu, strepju, žurbuļu vai vilku žogiem. Tie sastāv no zemē slīpi iedzītiem, cieši saliktiem mietiem vai šķel-

57. Pirts ar vārāmo namiņu no Madonas apr. Tīrzas pag. Ķoderiem, kopš 1933. g. BDM

tiem kokiem, ko satur saklūgoti mietu pāri. Šāds žogu veids ir tipisks somugriem, bet Latvijā atrodams īpaši agrākajos lībiešu novados Vidzemē un Kurzemē. Citur labi koptās saimniecībās ap dārziem lika no egles zariem pītos „nīšu” jeb „riķu” žogus, bet olnīcām kāršu jeb „sklandu” sētas.

Vidzemē vietām sastopam mazsaimniecības, kur ēkas veido rindu un pagalmu aizstāj olnīca.

Vidzemes *austrumdaļa*, t. s. *Maliena*, bija bagāta mežiem un purviem, kas senāk noderēja Vidzemes aizsardzībai pret iebrucējiem — krieviem. Šie dabas šķēršļi līdz ar politiskiem apstākļiem panāca, ka neradās nekādi tuvāki sakari ar kaimiņu apgabalu Latgali ne dzīves veidā, ne sētas apbūvē. Arī ciemi, kas sastopami Malienas dienvidstūrī, nav rada Latgales sādžām, bet tie ieguvuši šādu apzīmējumu tādēļ, ka sastāv no savrupsētām, kas savirknētas gar lielceļu, lai gan tam nepieskaņas, bet katrai ir savs mājas ceļš, kas sētu ar to savieno.

Malienas sētas maz atšķiras no pārējās Vidzemes sētām iekārtā vai ēku tipos, bet starpība parādās celtnu ārējos veidos, ko noteica ēku *lubu jumti*. Šādi jumti, kas tur, tāpat kā Ziemeļkurzemē, bija ieviesušies plašo mežu dēļ, piešķīra celtnu kopformām un būvdaļu apdarei savu īpatnējo raksturu: smagā jumtu konstrukcija nepieļāva taisīt izvirzītas paspārnes bez īpašiem atbalstiem. Tāpēc jumtu malas parasti tikko sniedzās pāri ēkas guļkoku stāvam, to atkailinot un radot celtnu daļu proporcijas, kas jūtami atšķiras no salmiem jumtām celtnēm. It sevišķi tas sakāms par riju augstajiem stāviem, kur tiem nav pievienotas uz stabiem balstītās nojumes. Otra svarīga atšķirība, ko rada jumšana lubām, ir jumta divslīpju

58. Dzīvojamā rija Madonas apr. Litenes pag. Vecgāršniekos. Ārskats

forma ar zelmiņiem galos. Tos nācās grūti aizbūvēt ar guļkokiem, kāpēc to aizšūšanai bieži lietāja dēļus. Kopainā vēl īpaši izcēlās lubu seguma negludā virsma ar smago slogu režģi un tā turētājiem, dabas veidotiem sakņu kāšiem. No visa tā šīm celtnēm radās maz izkopta, savā ziņā kiklopiska izteiksme (57. un 58. att.).

Šos jumtus, kas tikai nepilnīgi spēja novadīt ūdeņus, nācās bieži atjaunot. Tā gadījās, ka vēlāk tos aizstāja salmu jumti, kur saimniecības varēja sagādāt gaŗkūļu salmus, vai naglotu skaidu jumti. Abos gadījumos saglabājās jumtu divslīpju veids, kaut, salmiem jumjot, bija grūti nostiprināt salmus jumta galos. Austrumvidzemē bija gan arī vietas ar attīstītu graudkopību, kur salmu jumti jau likti senākā pagātnē, taisot tos četrām slīpēm.

Vietas, kur lubu jumti bija atšķirīga vai raksturīga parādība, guvušas ar tiem saistītus vārdus, piem., Lubāna un Lubeja Madonas apr., bet Talsu apr. Lube un Lubezere. Ir zīmīgi, ka valodā „luba” ieguvusi mazvērtības nozīmi.

Austrumvidzemes sētas raksturo arī vairāktelpu celtnes, kam telpas sarindotas, vienu otrai piecērtot trīs sienām. Parasti šie piecirtņi bija par sienas biezuma tiesu šaurāki par pamatcirtni, lai gūtu ciešāku savienojumu ar tā pakšiem. Rietumlatvijā guļkoku tehnika bija jau tiktāl izkopusies, ka vairāktelpu celtnes, piem., riju ar piedarbu, dzīvojamo ēku ar namu un istabām, kūtis un klētis ar vairākām telpām, uzcirta vienā paņēmiēnā kopsakarīgi, vajadzības gadījumos guļkokus pagarinot un arī šķērssienas iesaistot pakšiem. Piciršanas jeb piederšanas paņēmienu lietājot, iztika ar viengabala kokiem, bet

cirtņu saskares vietās bija nepieciešami īpaši savienojumi, ko parasti izveidoja no sakņu kāšiem („varšām”, „kakažām”, „kabām”) un vadžiem (146. att.).

Šāda telpu pieduršana izteicās ne tikvien to sašaurinājumā, bet arī telpu augstuma dažādībā, katrai uzliekot savu jumtu (58. att.). Tādā veidā Madonas apr. Jaungulbenes Sileniekos bija uzcelta arī rija, kas atradās pretim istabai pāri pagalmam, bet pagalma vienu galu noslēdza klēts, otru — kūts. Pie klēts auga bērzs, no kā pavasaņos tecināja sulu, bet tam galotnē atradās stārķa perēklis.⁶⁵

Dzīvojamās rijas arī Austrumvidzemē bija parasta parādība. To ārējo veidu raksturoja turienes rijām tipiskās, stabu balstītās nojumes.

Pa *visu Vidzemi* arī 18. un 19. gs. bija atrodamas sētas, kas bija novietotas tuvu viena pie otras *puduņos*, ko dažviet apzīmēja par ciemiem. Tās bija patstāvīgas saimniecības, kas bija radušās, plašāku sētu sadalot starp ģimenes locekļiem vai apsaimniekojot pušelniekiem, kas dalījās nodevās un klaušās. Kaut sētas bija tuvas kaimiņos, tās nesaistīja citi kopēji pienākumi. Tikai senāk, kamēr sētām nebija atsevišķi iemērītas ganības, lopu ganīšana un zirgu jāšana pieguļā notika kopīgi. Starp Gauju un Daugavu ciemveida apmetnes ir reti sastopamas.

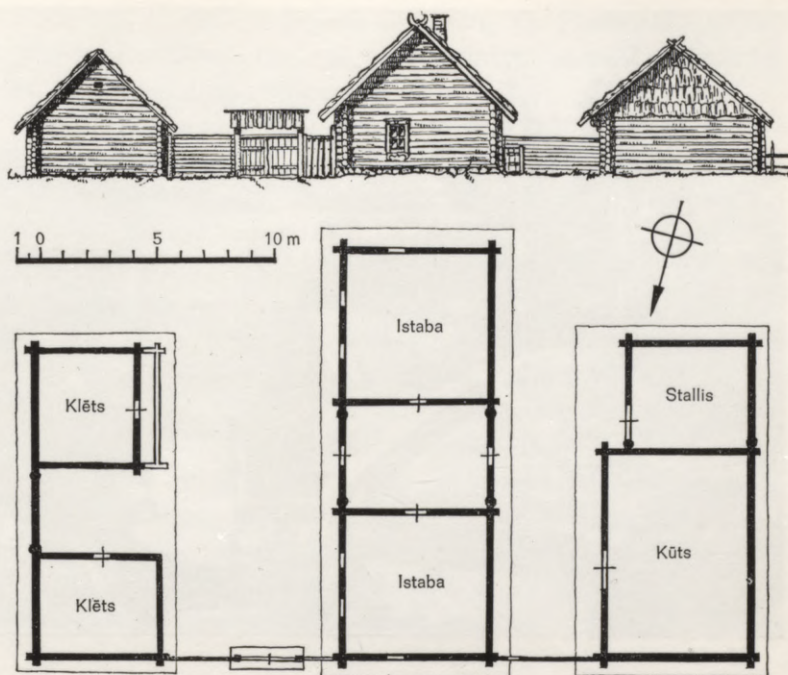
Muižnieku ietekme Vidzemes sētu celtniecībā visvairāk izpaudās, veicinot dzīvošanu rijās un tām piebūvētajos kambāros, kā arī pārceļot līdumsaimniecībās zemniekus, kuŗu mājas pievienoja muižām. Muižniekiem bija svarīgi ietaupīt kokus, ko viņi no saviem mežiem izsniedza ēku celšanai sētās. Tāpēc viņi centās ierobežot ceļamo ēku skaitu un to izmērus. Šai ziņā viņiem bija izdevīgi panākt, lai ceļ kambārus pie rijām īpašu dzīvojamo ēku vietā, dažkārt šādus noteikumus ietilpinot līgumos, lauku mājas iznomājot. Visumā arī Vidzemē paši zemnieki, sētu saimnieki, centās tās izbūvēt pēc senām paražām, vadoties no *sava* prāta un gaumes.

Ņemams vērā, ka latviešu savrupsētas veido ne tikvien da-

59. Ludzas apr. Ciblas pag. Degteŗu sādŗa. Kopskats ap 1930. g.

60. Sēta Ludzas apr. Šķaunes pag. Maču sādžā. Plāns un pretskats ap 1930. g.

žāda rakstura ēkas, dārzi, koki un krūmi, bet arī liels skaits *sīkceltņu* un ierīču, kas nepieciešamas saimniecībai un satiksmei, piem., akas ar sviru (vietām sauktu par „vindu”), žogi ar vārtiem, laipas, ceļi un maurā iemītas takas, bišu stropi, kāds sols u. tml. Visi šie cilvēka radītie apkārtnes pārveidojumi, kas ir savā starpā atšķirīgi, kopā saslēdzoties, veido sētu telpisko vidi, piešķirot katrai sētai savu īpatnējo raksturu. Bet tām ir arī savas kopējas iezīmes, kur izpaužas zemnieka dzīves un rīcības veidā iekļautās sendienu tradīcijas.

Latgales sētas

Kopš *Latgale*, ieskaitot arī Augšzemes austrumgalu, bija pakļauta poļu un krievu pārvaldei, tur zemnieku apmetnes bija izveidojušās *sādžu* veidā. Ir norādījumi, ka arī tur pirms tam pastāvējušas viensētas.

Latgales sādžas raksturo nelielas sētas ar šauriem apbūves gabaliem, kas parasti bija cieši sarindotas abpus sādžas ceļam, bet nebija saistītas ar zemnieku laukiem.⁶⁶ Istabas un kūtis šais sētās bija celtas ar galiem pret ielu, un to starpā atradās vārti, kas veda nelielā pagalmā — laidarā, „dīndōrzā”, kam dažkārt bija pārlaists kūts jumts, tā ka abu celtņu jumti saskārās (59. att.). Plašākās sētās istabas otrā pusē bija savs tīrais pagalms ar klēti un ratnīcu (60. att.). Sētas aizmugurē parasti atradās vēl kāda saimniecības ēka, kas bija novietota līdztekus ielai, pagalmu noslēdzot.

61. Jaunsaimniecība Saules kalnā,
Daugavpils apr. Krāslavas pag.

Rijas un pirtis parasti cēla savrup, un tās nereti vairākas saimniecības lietāja kopīgi. Latgalē ir atrodami riju veidi, kas citur Latvijā vairs nebija sastopami: pati rija bija sevī noslēgta guļbūves vientelpa, bet piedarbs tai bija tikai ar kopēju jumtu pārsegts klons, kam ciešu ārsienu vietā bija nītīm izpīti vai salmu kūļiem aizpildīti zemi ārēji norobežojumi. Šādām riju ēkām nereti ir riņķī griezts salmu jumts, lai gan tās sastopamas arī ar divslīpju jumtu un zelmiņiem, kas Latgalē bija parastais jumtu veids citām sētas ēkām. Lai gan šādi jumti vairumā bija segti salmiem, to divslīpju forma varēja būt radusies, kad Latgale bija vēl mežiem klāta un ēkas tur juma lubām, jo arī turienes pilsētās vēl nesenajā pagātnē bija sastopami lubu jumti, gan bez slogu režģa.

Svarīga būtiska atšķirība no pārējās Latvijas parādās Latgales *istabu* celšanas veidā. Tur tās sākotnēji bija vientelpas guļkoku dūmenīcas ar krāsni, pie kam krāsni arī gatavoja ēdienu. Kā papildtelpu istabai ieejas priekšā piebūvēja „sinces” — vējtveri, kas bija celts no viegla materiāla un neapsildāms. Paplašinot dzīvokli sinču otrā pusē, uzcirta otru istabu ar savu krāsni un ieeju no kopējām sincēm. Abus istabu galus vēlāk mēdza sadalīt vairākās telpās. Šāds dzīvojamo ēku iekārtas princips raksturo austrumslavu tautu celtniecību.

Latgales zemnieku istabas, kā arī citas ēkas, bija visumā ļoti vienvēidīgas. Gadījās, ka namdaži tās uzcirta mežā, bet zemnieki šos cirtņus izjauktā veidā pārveda savās sētās un tur no jauna salika. Celtņu izmērus un raksturu nereti noteica muižnieki, kas to celšanai piešķīra kokus. Profesionālie ēku cēlēji bieži bija krievu namdaži. *Krievu ietekmē* izveidojusies arī šo celtņu ārējā architektūra, kas ir pārlietu izrotāta dekoratīvām

piedevām, it īpaši ap logiem un ieejām, gar jumtmalām un lieveņiem. Lielākoties tās ir ar zāģi darinātas un pieskaitāmas 19. gs. otrajai pusei un vēlākiem laikiem.

Īpaši atzīmējams, ka krievu valdība 1830. g. izdeva pirmos noteikumus par Latgales sādžu izveidošanu pēc krievu sādžu parauga. Tos sāka iedzīvināt vispirms kroņa īpašumos, bet arī privātās muižās tie ar laiku sāka atbalsoties, ja muižnieki tos varēja saskaņot ar savām personīgajām interesēm.

Līdz ar rindu sādžām Latgalē, it īpaši Rēzeknes apr., bija sastopamas arī izklaidētas sādžas, t. s. „solas”, kas kopējā raksturā maz atšķīrās no satuvināto sētu apbūves pārējā Latvijā. Bija arī novadi, kur jau pirms Latvijas patstāvības laika agrārreformas zemnieki dzīvoja savrupsētās, it īpaši pēc t. s. Stolipina zemes reformas, bet, 1920. gada agrārreformu īstenojot, 4660 sādžu vietā Latgalē radās ap 68 000 jaunu viensētu.

Zīmīga bija parādība, ka, pārceļoties viensētās, nereti pārvietoja uz turieni arī sādžā uzceltās guļbūves, tās izjaucot un jaunajā vietā atkal saliekot (61. att.).

Noslēdzot pārskatu par sētu apbūves veidiem, jāpiemin, ka reti kāda sēta ir radusies, vienā paņēmienā uzceļot visas ēkas un vienlaicīgi izveidojot arī citas tai piesaistītās sastāvdaļas. Sētas laika tecējumā parasti pārveidojās, augdamas vai jaunām daļām aizstājot tās, kas bija novecojušās, kādreiz sākotnējam veidam pat jūtami pārgrozoties. Kamēr šādas pārmaiņas notika dzīves prasībām atbilstošā organiskā veidā un ar pašas tautas radītājiem spēkiem, sētu architektūra iekļāva sevī arī šo laika dimensiju, nezaudēdama savu saistību ar zemi, uz kuņas sētas pacēlās, un ar latviešu tautas garu, kas tur kopš sendienām mājaja.

Aplūkojot I nodaļā lauku celtniecību aizvēsturē, norādīts, ka *pilsētai* nosaukums radies no zināmas analogijas ar *lauku sētu*. Šeit lai būtu pieminēts, ka arī vieta, kur vienkopus bija apglabāti mirušie, ieguvusi ar sētu saistīto apzīmējumu *kapsēta* un ka kapsētās var izsekot lauku sētas veidošanas tradīcijām.

Par aizvēstures laiku apbedīšanas vietām Latvijā nav vēl noskaidrots, vai tām bijis kāds ārēji redzams apvienotājs izveidojums, bet kapsētas nosaukuma ieviešanās norāda, ka tai laikā tās bijušas vismaz jau iežogotas, tāpat kā lauku sētas. Ir liecības, ka šādi žogi raksturoja 18. gs. kapsētas, un kapus iežogo arī vēl tagad.

Līdz ar žogu, kas nereti bija taisīts mūra veidā, vecās lauku kapsētas raksturoja ieejas vārti, kapu kambaris jeb „bēřšķūnis”,

zvanuņi, bet it īpaši individuālās kapuzīmes pie kapu kopiņām. Ar visām šīm kapsētu sastāvdaļām, apvienojot tās kokiem, krūmiem, iemītām takām un ziedu pušķojumiem, bija radīts lauku sētas raksturam tuvs arhitektonisks veidojums.

Senās kapuzīmes bija *koka*. Tās bieži izveidotas savdabīgās formās ar īpatnēju izteiksmi. Šie tautas mākslas darinājumi līdz šim nav vēl īpaši pētīti un aprakstīti, bet diezgan plašs attēlu materiāls atrodams izdevumā *Latvju raksti*. Labāka pārskata dēļ šīs zīmes iespējams sašķirot vairākās formu grupās. Ir zīmes, kas sastāv no stabīgam piestiprināta uzrakstu *galdiņa* ar dažādu rotātāju formu apveidiem vai ar nošļauptiem galiem, kas jumtveidā nosegti ar dēlīti, ir citas, taisītas *krusta* veidā, nosedzot to ar jumtiņu, kā kādu zelmini. Ir arī krusti ar nosenegtiem, bet plastiski veidotiem konstruktīviem kokiem vai to galiem, rotātāju formām atbilstot tām, kas raksturo tautas celtniecību, kaut dažkārt sastopamas arī no stilu arhitektūras aizgūtas formas.

Ir nozīmīgi, ka zināmās formās slēpjas kāda jaužama simbolika, tā, piem., kokgriezumā izveidotā *saulītē*, kas aptver krusta centru. Nostāstos dzirdēts, ka uz krusta rokām uzsēdinātās, no koka izgrieztās *liesmiņas* esot „dvēselītes”, bet dažādā skaitā sarindotie *putnu tēli* — aizgājēju atstātie bāreņi. Sava nozīme bijusi arī kapu zīmēm piestiprinātām rakstītām jostām vai prievītēm.

Nav noliedzams, ka kapsētā sastopamie veidojumi, arī tās īpatnējām vajadzībām paredzētās celtnes, zīmīgi papildina ieskatu latviešu tautas veidošanas spējās, kas izkopusās lauku sētā.

Kapsētu nozīmi latviešu tautas izjūtu pasaulē apliecina arī paraža, kas izveidojusies tikai nesenā pagātnē, lai gan nojaušams tās sakars ar mirušo kultu tālā senatnē. Šī paraža izpaudās dievkalpojumu sarīkošanā kapsētā, t. s. kapusvētkos, sapulcējoties lielam skaitam dalībnieku, kam tur bija apglabāti kādi piederīgie (sk. 376. lpp.).

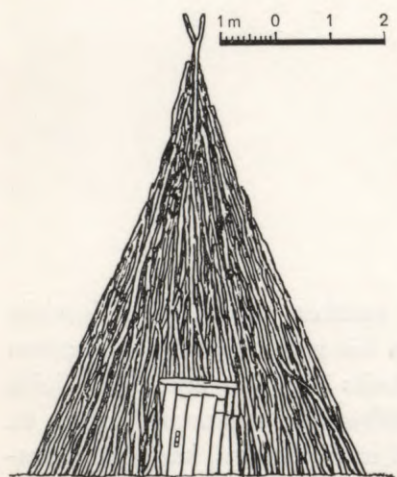
Nams

Nams atkārtoti pieminēts un aplūkots literatūrā par latviešu tautas celtniecību.⁶⁷ Pievēršoties šeit nama problēmai, vispirms jāatzīmē, ka latviešu sētu vecākajās ēkās, kas bija saglabājušās līdz 20. gs., par namu sauca *telpu*, kur sagatavoja ēdienu uz atklāta pavarda un kurināja arī istabas krāsni, kam mute atradās namā. Šī telpa bija dzīvokļa serde, kaut sākumā tai nebija ne griestu, ne īpaša dūmu novada, ne pietiekamas āra gaismas.

62. Valmieras apr. Ainažu pag. Eiboku sētas vārāmais namiņš — slie-
tenis, pārcelts uz BDM 1928. g.

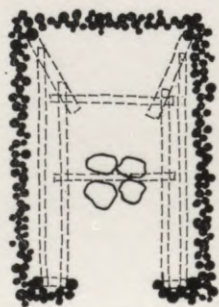
62A, B. Vārāmie namiņi — slieteņi.
A. — apaļa plāna — Eibokos, B. —
taisnstūrīga plāna, arī Valmieras apr.,
ap 1925. g.

A

B

Tagadnē izzudis nama apzīmējums *telpai*, saglabādamies tikai „priekšnama” nosaukumā. Par namiem tagad saucas veselas *celtnes*, ja tās ievērojamas ar savu nozīmi un cēlumu. Tā šo nosaukumu ieguvuši dievnami, Brāļu draudzes saiešanas nami, skolas nami, pagastnami, tiesas nami, biedrības nami, tirdzniecības nami, sporta nami, atpūtas nami u.t.t. Liekas, ka grūti nākas pamatot vienāda apzīmējuma lietāšanu pirmatnējai nama telpai un vēlākām daudzveidīgajām celtnēm, jo šādi telpai nav nekāda sakara ar šīm tagadnes celtnēm ne lietāšanā, ne veidā.

Zināma saistība to starpā tomēr nojaušama, lūkojoties tālākā pagātnē, kad par namiem sauca arī īpašas savrupceltnes. To piemēri, kas gan bija jau zaudējuši savu pirmatnējo uzdevumu, saglabājušies t. s. „namiņos” — savrupvirtuvēs, ko lietāja īpaši vasaras laikā, bet tie noderēja arī aukstos gada laikos, gatavojot barību lopiem, darot alu, plaucējot un tīrot nokautos lopus, sildot ūdeni veļai. Gadījās, ka pēc ēdiena pagatavošanas namiņā arī ēda.

Šie namiņi pa lielākai daļai saglabājušies kā teltsveida konstrukcijas, kas no kārtīm saslietas ap atklātu pavardu. Turētāji tiem bija daži augšgalos savienoti, stingrāki koki, ap kuriem tievākas kārtis bija cieši saliktas kona veidā, lai atturētu lietusūdeni, sniegu un vēju (62 A att.). Gadījās, ka šādu slieteni cēla arī ap taisnstūrīga plānu (62 B att.).

Ir saglabājušies dati par senāko laiku slietajiem namiem. Minams ap 1800. g. pagatavotais zīmējums Broces attēlu krājumā, kur redzams prāvs slietenis Cēsu apr. Liepas pag., kas, kā liekas, uzcelts kā pirmā celtnē kādā lidumnieka saimniecībā (63. att.). Līdzīgi rīkojās arī nesenajā pagātnē daži jaunsaimnieki pēc 1920. g. agrārreformas, sākot savu dzīvi uz viņiem piešķirtā zemesgabala, vai dažus gadus pirms tam bēgļi, kas pēc Pirmā pasaules kara atgriezās savās izpostītajās lauku sētās, lai tās atjaunotu. Šīs celtnes izmantoja ne tikvien vārīšanai, bet arī pārgulēšanai un dažādiem mājas darbiem no lauku darbiem brīvajā laikā.

Īpatnēja saslieta celtnē redzama Meierberga 1661. g. skatu albumā Bērzaunes ciema attēlā (19. att.). Tā ir plašāka par citām apkārtējām ēkām, un tās apakšējai daļai aplikts žoga veida sabiezējums. Dūmi, kas paceļas no slieteņa virsotnes, norāda, ka celtnē kūrās uguns, bet tās apakšdaļa būs laikam tikusi sabiezināta, lai aizkavētu siltuma zudumu. Šī papildkonstrukcija un celtnes izmēri liekas liecinām, ka šis slietenis nav bijis parastais vārāmais namiņš, bet „nams”, kas varēja noderēt par pastāvīgu mītni vai par apmešanās vietu šī ciema caurbraucējiem.

Nodaļā par sētas vēsturi jau minēti nami, kas atklāti pilskalnu izrakumos. Šīs pirmatnējās mītnes parasti raksturoja apaļa plāna padziļinājums, kur atradās pavards. Virsbūve ap to tika teltsveidā saslieta no kārtīm. Pieņemams, ka arī šo

63. Slietenis Cēsu apr. Liepas pag.
ap 1800. g.

namu virsbūve bija apklāta ar materiālu, kas aizturēja siltumu: velēnām, kūdru, niedrēm, salmiem, kā arī mizām vai ādām pret mitruma iekļūšanu celtnē.

Izrakumos atklāts, ka aizvēstures laikos namus cēla arī no stāvus ieraktiem kokiem, bet trūkst sīkāku norādījumu par to konstrukcijas veidu. Šķiet, ka augšējais pārsegums tiem bijis izveidots no guļus noliktiem grodiem ar māla uzpildījumu.

P. Šmits pirmais aizrādījis, ka stāvu koku nami pieminēti latviešu folklorā un ka tur tos apzīmē par „darītiem” vai „taisītiem”, ne celtiem vai cirstiem, kā to teica par guļkoku celtnēm.⁶⁸ Latvieši stāvu koku celtniecību tomēr nav pilnīgāk attīstījuši, kā to darījušas Skandināvijas tautas. Zīmīgs piemērs, ka Latvijā arī vēlākos laikos prata taisīt namu no zemē stāvus ieraktiem stabiem, saglabājies no 18. gs. vidus Ziemeļkurzemes lībiešu novadā.⁶⁹ Kā 64. attēlā redzams, to kopā satur četri apaļkoku stūru stabi, kuŗos iegropēti guļkoku sienas posmi. Šādam stāvam uzsedināts slieteņa veida lubu jumts, ko 3 posmos apjož stūros sasietas kārtis.

Aizvēstures laikos latviešu tautas celtniecībā ieviešoties guļbūves veidam, tā sāka celt arī namus. Guļkoku vārāmie nami lielākā skaitā saglabājušies arī no nesenās pagātnes. Tos rakstu-

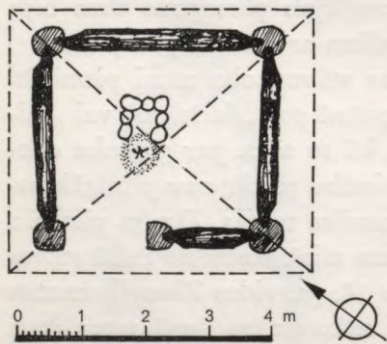
ro divslīpju jumti, kas virs kamienas seguma noklāti ar plēstām lubām un noslodzēti ar koka režģi, balstītu uz „kabām” — spārēm, kam apakšgalā bija atstāti sakņu kāši. Salmu jumts ugunsbriesmu dēļ nebija piemērots šādam namam, jo nama izmēru dēļ arī jumts tam bija zems un varēja viegli aizdegties no ugunsкура dzirkstelēm. Gulškoku nami bija izplatīti dažādos Latvijas apgabalos. Diezgan bieži tie sastopami Ziemeļkurzemes lībiešu sētās,⁷⁰ arī Vidzemē agrākos lībiešu un igauņu apdzīvotajos novados, bet retāk Latgalē. Nav šaubu, ka arī gulškoku savrupnami, tāpat kā slietie un no stāviem kokiem taisītie, kādreiz bijuši pavarda apsildītas ilgstošas mītnes.

Diezgan bieži gulškoku nams atrodas zem viena jumta ar pirti (57. att.).

Ielūkojoties un iejūtoties pirmatnējos dzīves apstākļos, var izprast, ka siltuma glabātājs nams, kas pasargāja no laika barguma, ļaujot ugunsķuru izmantot ne tikvien ēdiena gatavošanai, bet arī pašu radītās patvertnes sasildīšanai, bija liels ieguvums agrākajiem medniekiem un zvejniekiem, uzsākot zemkopju gaitas. Šāda ilgstošai dzīvei darināta savrupmītne radīja ciešas saites ar apstrādājamo zemesgabalu un apziņu par drošāku iztiku un patstāvīgu dzīves veidu, kas ar to bija saistīti. Šī sajūta būs pieņēmusies, kad, ieviešoties dzelzs cirvim kā darba rīkam, radās iespēja uzcelt stingrākus, plašākus un ērtākus gulškoku namsus. Šīm mītnēm paplašinoties un pārvēršoties vairāktelpu celtnēs, nama nosaukums saglabājās celtnes kodolā — siltumu devējā telpā. Bet apzīmējums „namatēvs” un „namamāte”, kas vēl palicis dzīvs līdz mūsu dienām, liecina, ka jēdziens nams joprojām aptvēra visu celtni, kas pārējo sētas celtnu vidū bija svarīgākā. Tāpēc var saprast, ka par namiem vēl tagad sauc lielākas un nozīmīgākas, it sevišķi sabiedriska rakstura ēkas.

Pieminams, ka lietuviešu „nams”, par ko apraksti saglabājušies no 16. gs. vidus, bet oriģināli līdz pat 20. gs., bija plaša gulšbūvē celta telpa, kur ap atklātu pavardu mitinājušies visa zemnieka saime, kādreiz pat kopā ar mājlopiem. Turpretim teltsveida slietie un pīti nami kā zemnieku mītnes Lietuvā pieminēti jau 15. gs. aprakstos.⁷¹ Nav šaubu, ka šīm celtnēm latviešu nami ir tuvi radinieki.

Slietie nami Latvijā bija saglabājušies lielākā skaitā Igaunijas pierobežā, kā arī Vidzemes un Ziemeļkurzemes jūrmalienā. Šī parādība gan tikai daļēji būs izskaidrojama ar somugru ietekmi, izšķirējs būs bijis turienes iedzīvotāju primitīvākais dzīves veids. Šādu namu un tiem radniecīgu konstrukciju atrašānās Lietuvā, Austrumprūsijā un vēl tālāk dienvidu virzienā liek pieņemt, ka arī Latvijā tie bijuši viscaur sastopami. Vismazāk ziņu par tiem ir no Latgales, bet arī tur tie bijuši atrodami kā slieteņu, tā gulšbūvju veidā.⁷²

64. Ap 18. gs. vidu stabos celts namiņš Ventspils apr. Pizas (Miķeļbākas) ciema Olmaņos (lībiešu sētā). Plāns un pretskats ap 1960. g.

Dzīvojamā ēka — istaba

Kā *telpa* pārņēmusi nama nosaukumu no *celtnes*, tā dzīvojamā ēka — *istaba* pretējā virzienā aizguvusi savu apzīmējumu no *telpas*, kas bija ar krāsni apsildāma un saucās „istaba”.

Aplūkojot šeit latvju sētu dzīvojamās ēkas — istabas, to veidus nāksies šķirt divos tipu paveidos, kas radušies celtnu attīstības gaitā. Rietumos no Līvānu-Balvu līnijas istabas izveidojušās saistībā ar namu, kur atradās atklāts pavards ēdiena gatavošanai, bet austrumos no šī apgabala istaba sākumā bija patstāvīga vientelpas celtnē ar krāsni, ko lietāja arī vārīšanai un cepšanai.

Līdz ar istabām latviešu zemnieku sētās bija gan arī citas ēkas, kur dzīvoja, bet istabas bija vienīgās, kas bija celtas tieši dzīvošanai. No citām sētas ēkām dažkārt kā dzīvokļus izmantoja pirtis un rijas, neizdarot tajās nekādus pārveidojumus, vai arī paplašinot tās ērtākai apdzīvei. Sevišķi tas sakāms par rijām, kas ar piebūvētiem kambaļiem Vidzemē tapa par raksturīgu dzīvokļu tipu ilgākam laikam. Šie dzīvokļu veidi tiks šeit turpmāk īpaši aplūkoti.

Par latvju sētās sastopamiem *istabu veidiem* un to attīstību daudz materiāla un dažāda veida atziņas sniedz prāvs publikāciju skaits, no kuŗa nozīmīgākie darbi minēti 73. un daļēji 67. norādē.

Par to, ka senlaikos arī Latvijas *rietumos* cēluši ar krāsni apsildāmas *vientelpas* — *istabas*, liecina tāda veida guļkoku celtnu atliekas ar akmenskrāvuma krāsnīm, kas atklātas pilskalnu izrakumos 13. un pat jau 7.—8. gs. slāņos. Šīs istabas bija dūmenīcas ar akmenskrāvuma krāsnīm, kam nebija īpaša dūmu novada. Tā kā šādas krāsnis nebija piemērotas ēdiena gatavošanai, jāpieņem, ka to darīja *namiņos*, jo arī namiņu atliekas atrastas vairākos pilskalnās. Gan jāpiezīmē, ka kādas no šīm aizvēstures dūmenīcām varēja būt bijušas arī *pirtis*.

Īpašs vārāms nams Kurzemes lauku sētā pieminēts 10. gs. Skalagrimsona epā.

Vientelpas istabas — dūmenīcas Rietumlatvijā turpinājušas pastāvēt arī vēsturiskajos laikos, kad līdzīgā veidā cēla arī vientelpu rijas un pirtis kā guļbūves cirtņus ar ciešiem griestiem un akmenskrāvēma krāsnīm, kam nebija dūmvadu.

Līdzība šo celtnu starpā izpaužas arī ap 1680. g. sarakstītajā R. Lentīlija (Lentilius) darbā, kur viņš par kurzemnieku dūmu pilnajiem dzīvokļiem saka: „Viņu dzīvokļi ir pašas pirtis”.⁷⁴ Šis izteiciens gan nebūtu iztulkojams tā, it kā viņi dzīvo pirtīs, bet ka viņu dzīvokļi tikpat kā līdzinās pirtīm.

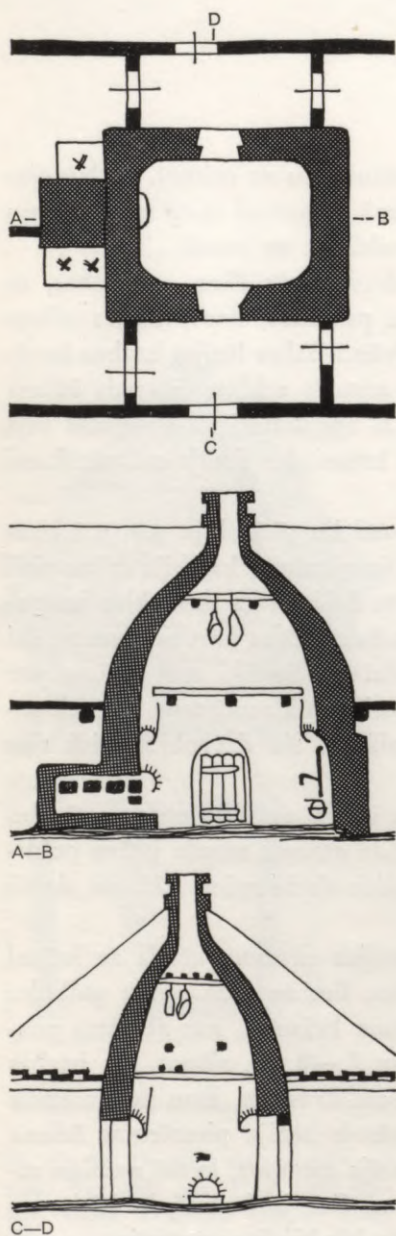
Laiku gaitā Latvijas plašajā rietumu apgabalā no dzīvošanas namos ap atklātu ugunsroku vai istabās — dūmenīcās, ēdienu vārot atsevišķā namiņā, izvērtās īpašs dzīvojamās ēkas tips, kas *apvienoja namu un istabu* vienā celtnē. Ar to šī apgabala latvieši pietuvinājās Viduseiropas tautu saimei, kas savas zemnieku mītnes izveidoja, sekojot tādām pašām pamatprincipam. Līdz ar to latvieši pārstāvēja šo dzīvokļa veidu Baltijas jūras austrumkrastā vistālāk ziemeļos (65. att.).

Apvienojot istabu ar namu, latviešu zemnieki to darīja, *organiski* sakausējot un tālāk izveidojot šos telpu elementus, ko viņi savām dzīves vajadzībām bija radījuši. Kaut Latvijas rietumos mājokļu telpiskās iekārtas *pamatprincipi* bija kopīgi ar tiem, kam sekoja arī citas Vakareiropas zemnieku tautas, latviešu istabām gadsimtu tecējumā izveidojās savi vaibsti, kur izpaudās zemes un tautas īpatnības un mantoto tradīciju spēks.

Pirmais solis, namu un istabu apvienojot zem kopēja jumta, latvju sētā notika, guļbūves celtnes vienā galā paturot ierasto vārāmo namu ar atklātu pavardu. Tā dūmi brīvi izplūda jumta telpā, bet izkļuva ārā pa jumtgalu brodiņiem. Celtnes otru galu, ko no nama atdalīja ar sienu, aizņēma istaba ar ciešiem griestiem un akmenskrāvēma krāsnī, ko kurinot, dūmi izplūda istabā. Celtnes ieeja bija tās sānos — namā, bet no nama bija durvis uz istabu. Reti gadījās, ka ieeja no āra bija ēkas galā.

Pakāpeniski uzlaboja kā nama, tā istabas iekārtu. *Namā* centās novērst ugunsbriesmas, kas cēlās no pavarda dzirkstelēm. Tāpēc virs ugunsruka ierīkoja *dzirkstelu slāpētāju*, ko dažādā veidā izpina no žagariem un klūgām, apmetot to māliem. Plašākos sauca par *rovjiem*. Suntažu mācītāja Guberta 1673. g. sarakstītajā grāmatā atrodama pamācība muižu darbiniekiem par šāda rovja pareizu ierīkošanu.⁷⁵ Solis tālāk bija visa nama pārklāšana ar rovi, dūmus novadot „priekšnamā”, no kurienes tie izplūda jumta telpā. Šādi nami pieminēti muižu redukcijas dokumentos 17. gs. beigās. Lai padarītu ugunsdrošākas arī nama guļkoku sienas, tās apmeta māliem. Pirmās ietaises dūmu tiešai novadīšanai no pārsegtā nama jumta telpā bija nelieli koka dūmvadi.

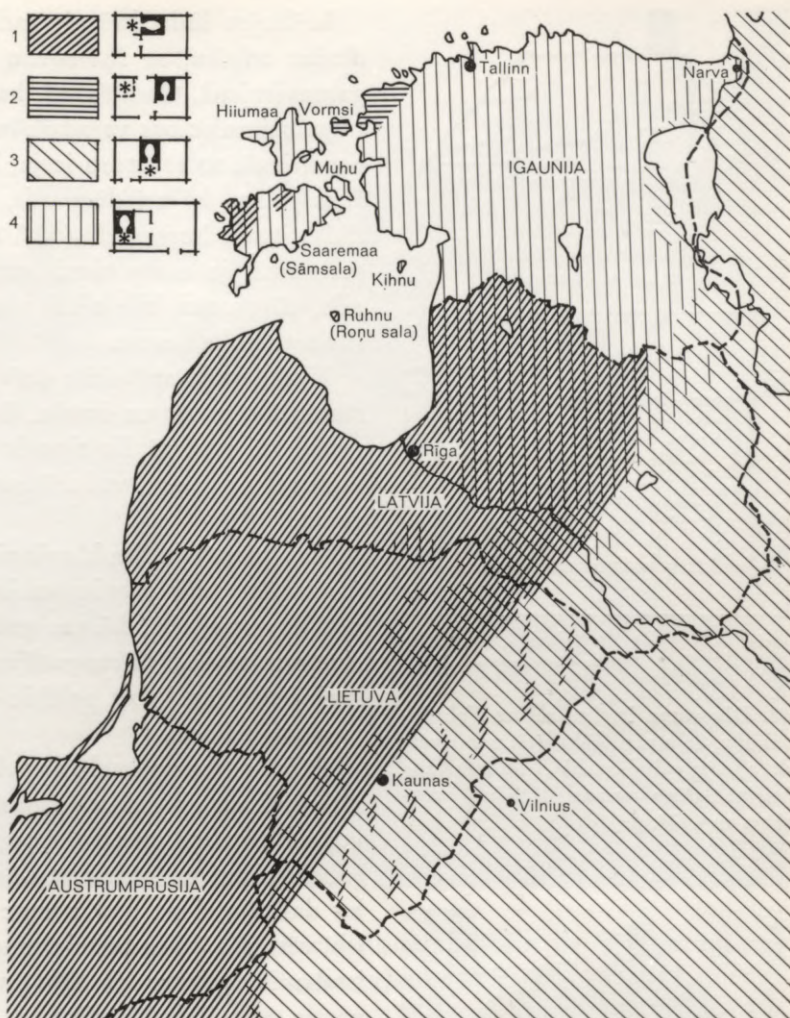
Ieviešoties lauku sētās mūrēšanas teknikai, sāka izbūvēt *mūža namus* ar velves pārsegumu, kuŗam ar laiku izveidoja arī mūrētu dūmvadu, kas sniedzās cauri jumta korei. Šāds atrisinājums beidzot izvērtās par dūmeni, kas, aptverdams visu

66. Apvalkdūmenis („manteļskurstenis”) Kurzemē

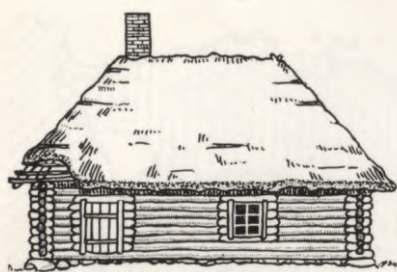
65. Zemnieku dzīvokļu tipu kartogramma austrumos no Baltijas jūras

1. Nams, kur gatavoja ēdienu (*), un istaba ar krāsni, kas kurināma no nama
2. Nams, kur gatavoja ēdienu (*), un istaba-dūmenīca, kur krāsns kurināma no istabas
3. Istaba-dūmenīca, kur krāsnī gatavoja ēdienu (*), un priekštelpa-vējtveris bez pavarda
4. Dzīvojamā rija, kur ēdienu gatavoja rijas krāsnī (*)

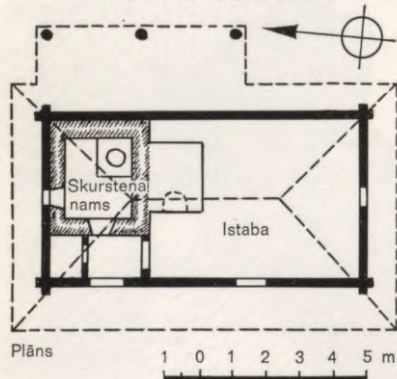

namu, pret augšu sašaurinājās. Šāds apvalkdūmenis, ko sauca par „mantelškursteni” vai „dižo skursteni”, ieviesās vispirms Kurzemē (66. att.), pastāvot tiešākiem sakariem ar Rietumeiropu, kur tas bija jau agrāk izveidojies. Sākot ar 19. gs. beigām, to varēja sastapt arī Zemgales un Vidzemes lauku sētās (67. att.). Tā ierīkošanu zemnieku dzīvokļos ugunsdrošības dēļ dažkārt veicināja muižnieki, kas pie tiem savās kungu mājās bija pieraduši jau agrākos laikos.

Lai uzlabotu dzīves apstākļus savos mājokļos, latviešu zemnieki pakāpeniski līdz ar namu pārveidoja arī *istabu*. Svarīgākā pārmaiņa notika ar siltuma devēju — *krāsni*. Krautu akmeņu krāsns vietā, kas, no istabas kurināta, pildīja to ar dūmiem, ierīkoja cepļa veida krāsni, ko varēja kurināt no nama, tanī ievadot arī dūmus. Līdzīga rakstura maizes cepamās krāsnis ar māla pārsegumu atklātas jau pilskalnu 12. un 13. gs. slāņos. Ļoti ticams, ka pēc šāda principa būs bijušas taisītas arī senās istabu krāsnis, kas aizstāja no akmeņiem krautās un pārvērta agrāko dūmistabu par „skaidru istabu”.

Skats no vakariem

68. Divposmu istabas celtnie Valmieras apr. Sēļu pag. Žūkurītī: nams veidots kā apvalkdūmenis, istabas krāsns kurināma no nama. Plāns un pretskats ap 1925. g.

68A. Divposmu istabas celtnie Madonas apr. Vestienas pag. Lejastīšos. Ārskats ap 1925. g.

67. Rūd. Blaumaņa dzīvojamā ēka Cēsu apr. Ērgļu pag. Brakos ar namu, kas jaunākā laikā piecirsts istabai. Namā ierīkotais pavards lopbarības gatavošanai pievienots istabas skurstenim ar dūmvadu, kas iet zem klona

Ierīkojot šādu krāsni, radās iespēja tās siltumu izmantot *divām telpām*, ar šķērssienu pāri krāsnij sadalot istabu ēkas garenvirzienā. Gadījās arī, ka nama aizmugurē atdalīja nelielu telpu saimniecības vajadzībām. Šāda iekārta izpaudās arī celtnes ārienē: to raksturo ieeja, kas ierīkota pretim namam, tuvu ēkas galam, kā arī dūmvads, kas tur paceļas virs nama un parādās jumta kores galā (68A att.). Logs iezīmē *istabas* galu, jo gadījumā, ja nama sienā atradās kāda gaismas vai vēdināmā aila, tā parasti bija tikai viena vainaga augstumā un aiztaisāma ar koka šautru.

Tiktāl spēja attīstīties dzīvojamās ēkas *divdaļu* tips, kā pamatā bija nams un istaba. Ir izteiktas dažādas domas, kādā tehniskā procesā šis tips ir radies: namu piebūvējot istabai vai istabu namam, vai arī istabu kā atsevišķu telpu atdalot no nama.

Nav man līdz šim kļuvis zināms kāds piemērs, kur vārāmais nams būtu bijis pievienots istabai kādā pirmatnējā slietā vai pītā konstrukcijā, kā tas gadījies ar neapsildāmu priekštelpu Austrumlatvijā.⁷⁶ Rets gadījums ir guļkoku nams, kas piecirsts istabai (67. att.), bet nekādu pierādījumu nav, ka istaba būtu piecirsta namam.

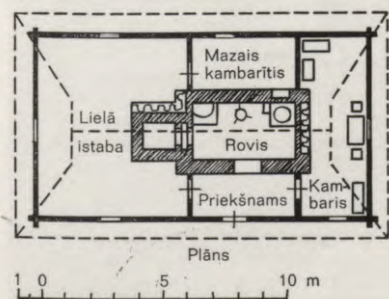
Tā kā nama un istabas apvienošanu *piebūves* veidā nevar atzīt par kaut cik normālu parādību, jāpieņem, ka divdaļu dzīvojamā ēka radusies, uzceļot ar kopēju jumtu četru sienu viengabala cirtni un *atdalot* tanī vienu telpu no otras. Bieži gadās, ka dalītāja siena nav nemaz ārsienās pakšiem iesieta, jo bija iebūvēta pēc ārsienu uzciršanas (68A att.). Tādā veidā ir uzceltas istabas Valmieras apr. Sēļu pag. Žūkurītī,⁷⁷ Madonas apr. Kalsnavas pag. Vabulēnos⁷⁸ u. c. Bet ir arī gadījumi, kur dalītāja siena piederējusi celtnes pirmatnējam sastāvam, ārpusē parādoties ar saviem pakšu galiem, kā, piem., Madonas apr. Vestienas pag. Skaldu istabā, kas celta ap 1780. g., bet tagad atrodas Brīvdabas mūzejā pie Rīgas (68B att.). No šī piemēra var no-

68B. Divposmu istaba no Madonas apr. Vestienas pag. Skaldiem, celta 1780. g. Mugurpuses skats. Kopš 1930. g. BDM

69. Trīsposmu istabas celtnē: nams ar rovi, istaba un pretistaba (kambaris) Cēsu apr. Raunas pag. Speikstos. Plāns un pretskats ap 1930. g.

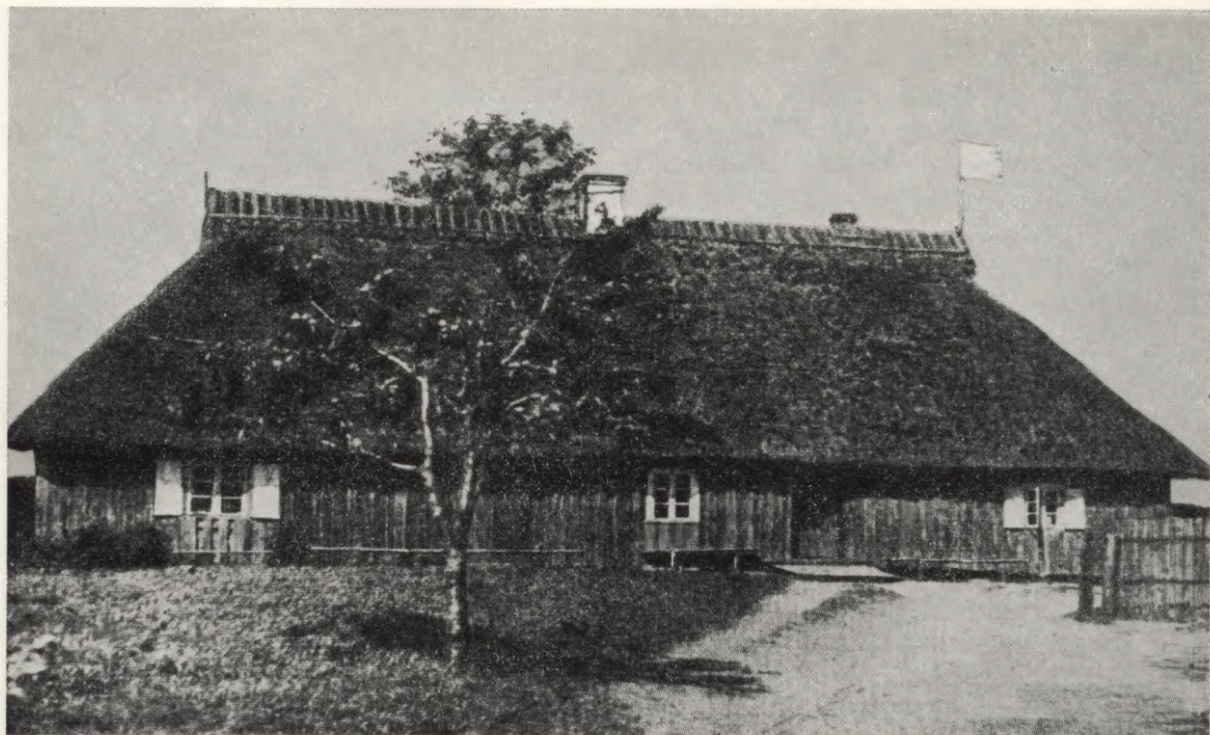
prast, ka toreiz divtelpu atrisinājums bijis jau iegājies un nav trūcis arī materiāla stingras guļkoku šķērssienas iebūvei.

Aplūkotie gadījumi, kur dzīvojamās ēkas uzcirstas no veseliem kokiem, atspēko arī iebildes, ka šādas divdaļu dzīvojamās ēkas bijušas par gaŗām, lai tās varētu uzcelt, kokus nesameitinot, un ka tās tāpēc radušās, vienu telpu otrai piecērtot.

Atdalot istabas telpu no nama, uzlika tai ciešus griestus un ierīkoja tajā krāsni. Šādu atziņu pēc A. Vanaga domām pastiprina arī istabas nosaukums, kam esot sakars ar senprūšu vārdu „stabni” — krāsns apzīmējumu, nosaucot par istabu ar krāsni saistīto telpu.⁷⁹

Šeit aplūkotie divdaļu dzīvojamo ēku pamatprincipi saskatāmi arī variantos, kas radās, iekārtojot celtnēs kādas papildtelpas vai pārkārtojot telpu sakarību un panākot ar to lielāku dažādību istabu atrisinājumos.

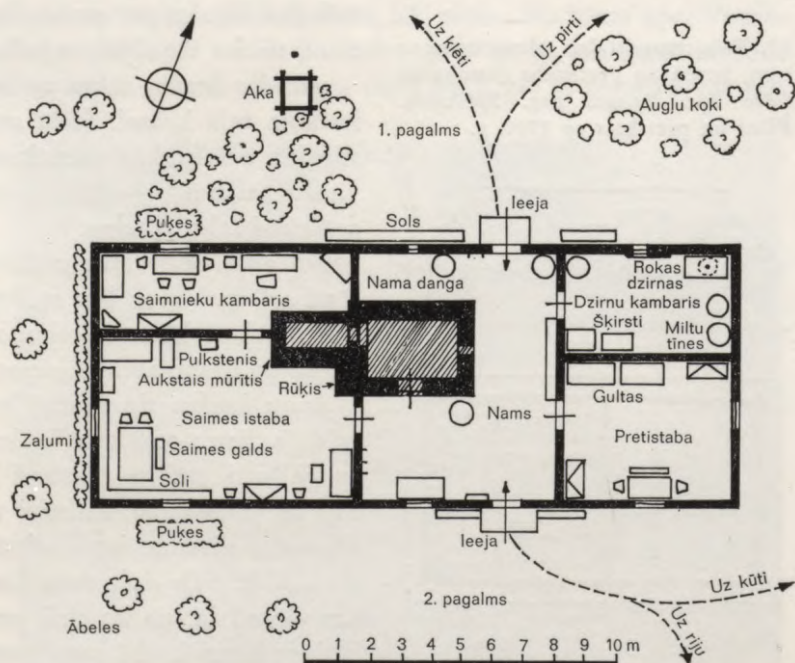
Jauns istabas tips radās, kad divposmu celtnes iekārtu pārveidoja, nama otrā pusē ierīkojot telpu, ko apzīmēja par „pretistabu” vai „auksto kambari”, Augšzemē par „ēku”, un izmantoja kā pieliekamo, maltuvi vai kādām citām vajadzībām, kas neprasija siltuma, jo šī telpa sākumā nebija apkurināma (69. att.). Šādu *triju daļu* dzīvojamo ēku ārēji raksturoja ieeja celtnes vidusdaļā, pa ko tieši pretim iekļuva namā, bet no tā pa labi un kreisi istabā resp. pretistabā. Ja namam bija dūmvads,

70. Trīsposmu istabas celtnie Liepājas apr. Nīcas pag. Tupešos 1937. g. Celtnie sastāv no nama ar apvalkdūmeni un diviem istabu galiem, kas katrs pārdalīts divi telpās, Pretskats. Kopš 1938. g. BDM

tad tas no jumta pacēlās kores vidū. Vērojama cenšanās šādu līdzsvarotu iekšēju iedalījumu parādīt arī celtnes ārējā simetrijā. Kurzemē šādas istabas raksturoja arī jau agrāk pieminētā īpatnība: namam ierīkotās ieejas no abiem celtnes sāniem, lai varētu tajā tieši nokļūt kā no saimniecības, tā arī no tīrā pagalma, kas atradās katrs savā istabas pusē.

Labs piemērs šādam trīsdaļu atrisinājumam ir Liepājas apr. Nīcas pag. ap 1820. g. celtā Tupešu istaba ar plašu, caurstai-

70A. Tupešu dzīvojamās ēkas plāns

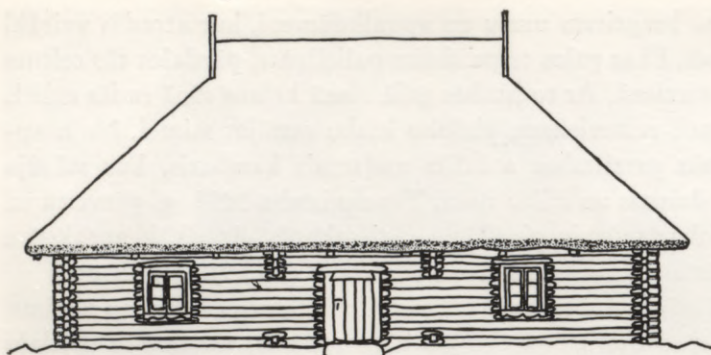
gājamo bezgriestu namu un apvalkdūmeni, kur atradās vairāki pavardi. Ēkas galos telpu skaits palielināts, pārdalot tās celtnes garenvirzienā. Ar to istabas galā vienā krāsns sālā radās neliels kambaris saimniekam, plašāko istabu atstājot saimei. No neapsildāmās pretistabas atdalīts maļamais kambaris, kur stāvēja rokas dzirnas un miltu tīnes. Tupešu istaba 1938. g. pārvesta uz Brīvdabas muzeju pie Rīgas. Šai sakarībā ir sīkāk aprakstīta tās vēsture, konstrukcija un iekārta.⁸⁰ (70., 70A, 70B att.)

Arī *trīsdaļu* dzīvojamās ēkās Rietumlatvijā, cik man zināms, nav atrodama iezīme, ka tās būtu radušās, *piebūvējot* divdaļu istabas celtnei auksto *pretistabu*. Tā, šķiet, visnotaļ radusies, iekšēji sadalot trīs vienībās kopējo telpu, ko ietvēra ēkas vienlaicīgi uzceltās ārsienas, kaut tām guļkokus kādreiz nācās pagarināt, galus sametinot. Ierīkojot pretistabā *krāsni*, ko arī kurināja no nama, celtnei radās divi apdzīvojami gali: vienā mitinājās saimnieks ar savu ģimeni, otrā — saime. Telpu prasībām pieaugot, katru galu pārdalīja ēkas garenvirzienā ar šķērssienu, tā ka esošās divas krāsni varēja apsildīt visas četras dzīvojamās telpas.

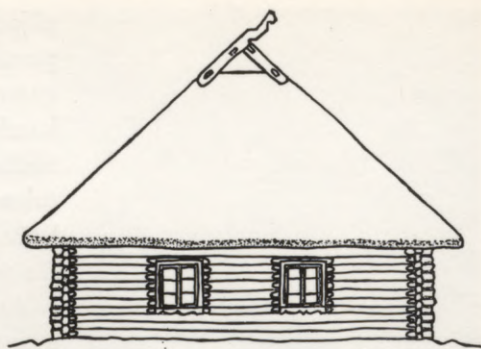
Šādam atrisinājumam par piemēru var noderēt Valmieras apr. Briežu pag. Pidzēnu istaba ar rovja veida namu ēkas vidū, kam nav dūmu novada: dūmi izplūda jumta telpā caur priekšnamu, kam nebija griestu. Par šādu iekārtu jau liecina celtnes

70B. Tupešu istabas iekšskats

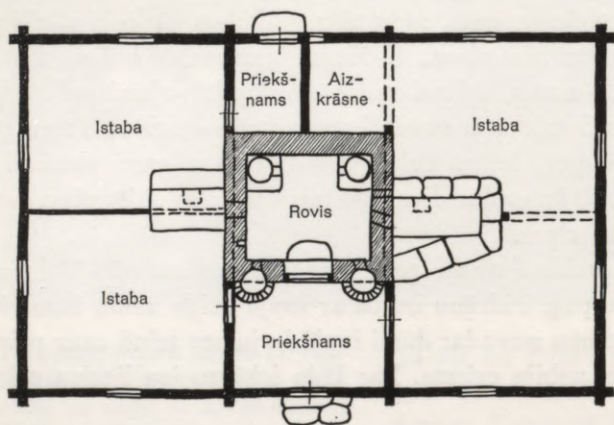

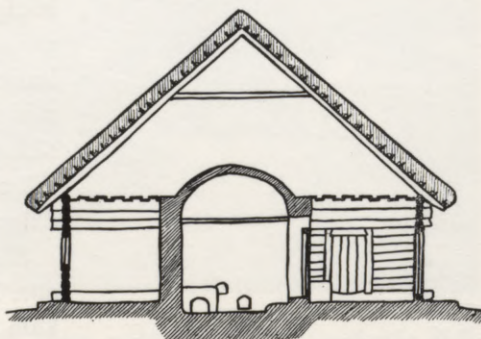
Skats no ziemeļvakariem

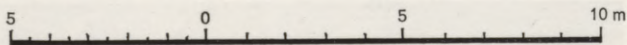
Skats no ziemeļrītiem

Plāns

Šķērsgriezums

71. Trīsposmu istabas celtnē Valmieras apr. Vaidavas pag. Pīdžēnos: vidū nams ar rovi, abos istabas galos divas apsildāmas telpas. Plāns, preskati un griezumus ap 1920. g.

āriene: ieeja sānsienas vidū starp nama sienu pakšu galiem, dūmeņa trūkums un tā vietā jumta kores galos ierīkoti brodiņi. Divi istabu logi katrā ēkas galā norāda, ka abi gali pārdaļīti divās telpās (71. att.).

Būtībā negrozot telpu izkārtojumu, svarīgu uzlabojumu panāca, apkures ietaisēm ierīkojot atsevišķus dūmvadus. No 72. attēla var izprast, ka uzņēmumā redzamās celtnes vidū atrodas nams, bet tā sānsienās ir iebūvētas apkures ietaises un katrai no tām ir savs dūmvads, kas paceļas virs jumta kores. Šiem dūmvadiem būs bijušas pieslēgtas arī nama vārāmās ierīces. Redzamajā ēkas galā ir tikai viens logs, kas liecina, ka tur atradās nepārdaļīta saimes istaba.

Arī 73. attēlā redzamajai dzīvojamai ēkai ir divi dūmeņi, bet viens ir lielāks, otrs mazāks. Lielākais paceļas virs nama, mazākais uzmūrēts uz nama sienas istabas krāsnij. Spriežot pēc redzamajiem diviem gala logiem, tā apsildīja divas telpas. Virs pretistabas redzamais mazākais dūmeņis norāda, ka tur bija no nama neatkarīga apkures ietaise.

Tādā ceļā var izsekot latviešu zemnieku dzīvojamo ēku tapšanai un attīstībai rietumu joslā: kā tajās no vientelpas nama izveidojās divdaļu atrisinājumi, kam pamatā ir nams + istaba,

72. Trīsposmu istabas celtnē Cēsu apr. Drabešu pag. Vēķos. Plāns līdzīgs kā 71. att., bet namam rovjā vietā divi dūmvadi. Ārskats ap 1920. g.

73. Istaba Liepājas apr. Nīcas pag. Ārskats ap 1925. g.

un beidzot radās celtnes, kas sastāv no nama + istabas + pret-istabas elementiem.

Neatkāpjoties no šāda pamatsadalījuma, istabu celtnēs radās arī zināmas atšķirības telpu izkārtojumā, to konstruktīvajā uzbūvē un izveidojumā. Tā dažkārt ieejai ierīkoja priekšnamu — vējtveri, vai aiz krāsns nodalīja siltu telpu — aizkrāsni. Šai dažādībai par cēloni nereti bija ēku cēlēju personīga iecere, bet raksturīga atšķirība izpaužas arī atsevišķu novadu īpatnībās. Pēdējā sevišķi spilgti parādās, salīdzinot Vidzemes un Dienvidkursas piemērus. Bet ir arī gadījumi, kur individuālu apstākļu vai ārējas ietekmes dēļ notikusi novirzīšanās no dzīvojamo ēku tradicionālās attīstības kārtības.

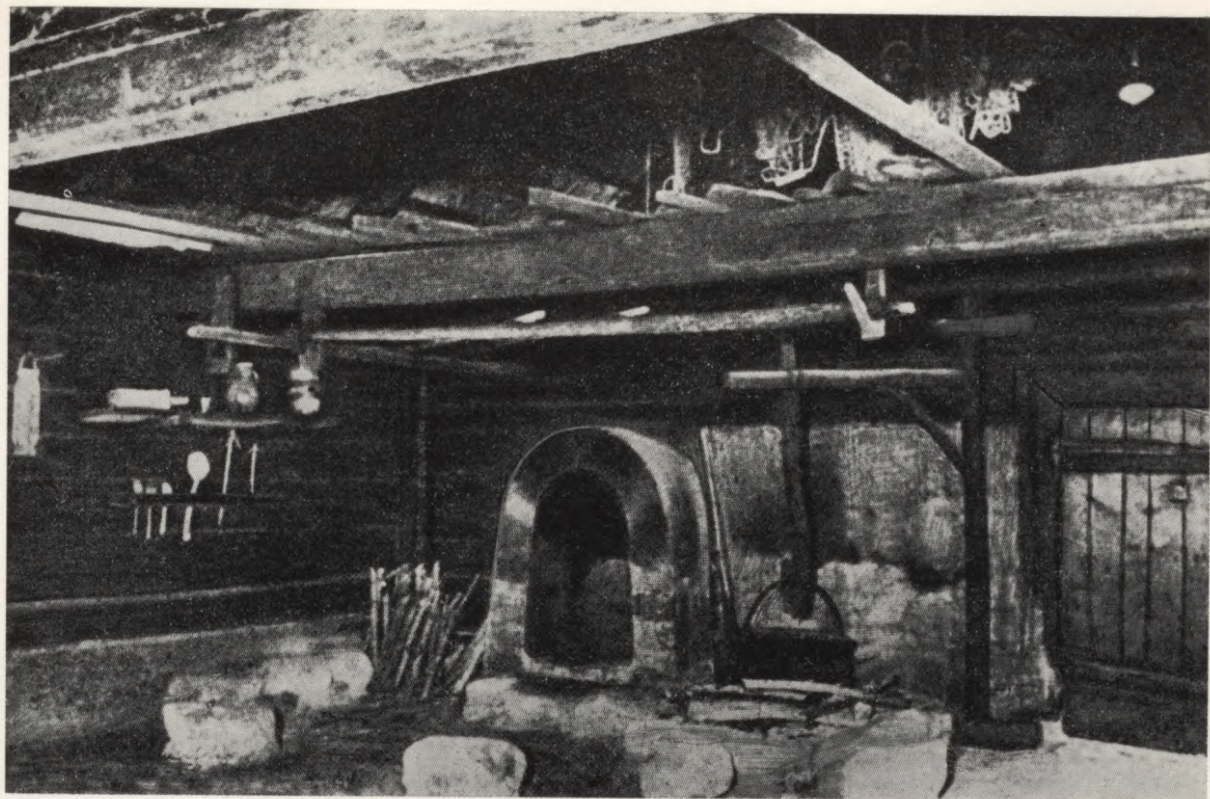
Šai sakarībā pieminamas A. Krastiņas aprakstītās zemnieku istabas, kas vietām sastopamas Vidzemes Vidienas pakalnās. Tās raksturo zem tām izbūvēti, mūrēti, velvēm pārsegti pagrabī, kur ierīkotas dūmu virtuves, lai istabas stāvs būtu brīvs no dūmiem. Šis telpu papildinājums ietekmēja arī virszemes stāva iekārtu, lai gan arī tur vēl parasti atbalsojas tradicionālie

telpu sakārtas paņēmieni. Šīs pagrabotās istabas celtas 19. gs. pirmajā pusē vai vēlāk.⁸¹ Šī būvveida izcelšanās nav vēl pietiekami noskaidrota. Idejiski un konstruktīvi tās atbilst turienes kalnu nogāzēm.

Zināms lūzums dzīvojamo ēku tālākveidošanā iestājās, kad plašākās saimniecībās radās vajadzība pēc lielāka skaita telpu, ko nevarēja vairs ietilpināt agrākajās schēmās. Tas notika, kad naturālās saimniecības vietā laukos iestājās naudas saimniecība, ražošana pieauga un līdz ar to nācās palielināt darba spēku, pieņemot vairāk laukstrādnieku. Tad arī izbeidzās patriarhālās attiecības gājēju un saimnieku starpā, to vietā ieviešoties lietišķi praktiskiem apsvērumiem. Sāka redzamāk izpausties šķiru dažādība. Saimnieki centās savai privātajai dzīvei iekārtot īpašas nošķirtas telpas, piebūvējot agrākām istabām „kambaŗgalus” ar atsevišķu ieeju, apkuri un kādreiz pat īpašu virtuvi. Arī gājēji jutās labāk, kad viņiem bija savs no saimnieka šķirts gals, paplašināts vai pārkārtots jauniem apstākļiem piemērotā veidā. Šādi gadījumi visbiežāk raksturo Zemgales lielākās saimniecības 19. gs. vidū. Tai laikā tur vietām vēl izdevās šīs piebūves arhitektoniski sakausēt ar seno istabu, radot viengabala atrisinājumu, bet vēlākos gados tur, kā arī visā Latvijas rietumu joslā, pārprastā veidā ieviesās cenšanās nepalikāt laikiem iepakaļ: pēc muižās un pilsētās redzēto dzīvokļu parauga sāka piebūvēt lauku sētu istabām stiklotus „balkonus” vai ierīkot plašas, ar pilsētas mēbelēm uzpostas „zāles”. Šāda pieeja noteica arī *jaunceļamo* dzīvojamo ēku raksturu. Zemniekiem pieslienoties sētas dzīvei nepiemērotiem paraugiem un svešai „modei”, tautas celtniecības organiskās tradīcijas zaudēja savu nozīmi un spēku.

Sniegtajā pārskatā par dzīvojamo ēku tiem, kas latvju sētā bija izveidojušies ap namu kā celtnes kodolu, galvenā vērība pievērsta telpu izkārtojumam, uzbūves un izmantošanas veidiem. Lai šīs celtnes būtu pilnīgāk aptveramas un izprotamas, der minēt arī dažus raksturīgus *architektoniskās* veidošanas paņēmienus, kas izpaužas šo ēku ārieni un iekšieni un kas tehniski jau agrāk raksturoti.

Nama izveidošanā svarīga nozīme bija *dzirksteļu slāpētājiem*, kam nācās novērst briesmas no pavarda dzirkstelēm, no kuŗām viegli varēja aizdegties salmu, niedŗu vai lubu jumts, kas pacēlās virs bezgriestu nama telpas. Dienvidkursā tie bija saglabājušies ļoti senatnīgā izveidojumā — cepures vai ķiveres formā, kas bija taisītas grozu pišanas paņēmienā un apmestas māliem. Kad visu nama telpu pārsedza ar tādā veidā gatavotu velves veida *rovi*, bet vēlākos laikos ar mūrētu *velvi*, to cekulā iekārtoja dūmu novadu tieši jumta telpā, izmantojot tam koka bluķus ar tukšu vidu. Dūmu izplūšanai no bēniņiem noderēja kores galos izveidotās trīsstūŗa aīlas — brodiņi, ko no ārpusē nostiprināja krusteniski saliktiem „ragiem” vai „gaiļiem”, kas bija nozīmīgi jumta rotājumi. Vēlāk namam dūmvadu mūrēja,

74. Nams Liepājas apr. Rucavas pag. Nidas ciemā. Iekšskats ap 1935. g.

izlaižot to cauri jumta korei. Ar to gan nams un pārējās telpas bija atbrīvotas no dūmiem, bet nama telpiskais raksturs paturēja savu drūmumu un nospiestību. Tas mainījās, kad viss nams pārvērtās par piramidas veida dūmeni, dižo skursteni, pa kuŗa augšgalu namā pat ieplūda sava tiesa dienasgaismas. Gadījās, ka, piem., Nīcas pag. Tupešos, dūmeņa galā bija ierīkots vāks, ko varēja grozīt ar tam piestiprinātu kārti. Aizverot to, aizkavēja siltuma aizplūšanu no nama, ja pārstāja kurināt pavadu. Šāda plaša dūmeņa augšgalā parasti bija ierīkoti arī ārdi, kur žāvēja speķi, gaļu un desas, bet pašā augšā, kur dūmi bija atdzisuši — „aukstos šķiņķus”. Uz nama klona atradās blūķis žagaru sasmalcināšanai, dažī akmeņi ar līdzenu virsu katlu nolikšanai un kādi blūķīši sēdēšanai, jo namā kādreiz arī ēda. Katli, koka un māla trauki papildināja iekārtu (74. att.).

Namā parasti bija vairāki pavardi — „ugunis” un dažādas ierīces katlu pakāršanai: divas līdztekus iebūvētas sijas ar bīdāmu šķērskoku virs tām vai aiz pavarda pie sienas stāvus piestiprināts grozāms koks ar zara vai atgāžņa balstītu šķērskoku. To galā bija piekārts koka vai dzelzs kāsis katlam, ko varēja nolaist virs pavarda vajadzīgā augstumā, bet, visu ietaisi pagrozot, katlu novietoja tieši virs uguns vai norāva no tās. Līdzīgā veidā to darija ar katlu, kas bija pakārts šķērskokā virs sijām. Grozāmie kāši parasti skaitījās saimnieku, pārējie kalpu. Gadījās arī uz ātru roku darināts katlu pakāramais —

pie sienas slīpi piesliets koks, kam dažādos augstumos bija iecirsti robi.

Istaba kļuva par izkoptu telpu, kad to atbrīvoja no dūmiem, ierīkojot no nama kurināmu krāsni. Sevišķi raksturīgas un glītas kļuva krāsns ietaises Dienvidkurzemē, kad sildvirsmas pavairošanai tām iemūrēja podveida „krāsns podiņus” ar iedobto pusi uz āru. Būdami parasti zaļi vāpēti un kvadrātveida mālām, tie īpašā salikuma rakstā pārvērta krāsni par istabas krāšņu rotu (26. att.). Pašas krāsns bija no māliem blietētas vai masīvi uzmūrētas.

Vidzemē istabas krāsns attīstījās citādā veidā, kaut tās kods arī bija izbūvēts līdzīgi maizes krāsnij. Pievienojot to dūmvadam, centās dūmvada velkmi izmantot, ierīkojot blakus krāsnij līdztekus grīdai siltuma vadus — „mūrīšus”, kas bija ļoti iecienīti sēdēšanai. Mūrīšu virsmas noseģšanai lietāja dolomita plāksnes — „krāsns oļus”. Ar laiku, rīkojoties ar ķieģeļiem, iemanījās taisīt arī vertikālus siltuma vadus. Atstājot starp tiem spraugas, radās t. s. „ieņu krāsns”, kas labi sildīja, bet ierēs varēja ātri izžāvēt mitrus cimodus un zeķes.

Griestus istabām sākumā taisīja no cieši saliktiem apaļgrodziem, ko balstīja paresti noliktās apaļkoku sijas. Lai griesti būtu gludāki, grodus sāka šķelt un aptēst. Kad ieviesās zāģēti dēļi, tos lika griestos „trinitī”, t. i. šķautņu dēļus liekot atstarpām, bet spraugas pārsedzot nomalēm — „vākiem”. Šādiem griestiem arī sijas parasti bija šķautnaini aptestas. Griestu virsu noklāja māliem un smiltīm, kādreiz arī sausām lapām.

Sākotnēji *koka grīdas* nebija nevienai telpai pat triju daļu dzīvojamā ēkā. Parasti to vietā taisīja blietēta *māla klonu* jeb kulu (Latgalē sauktu „pods”). Ir ziņas, ka māliem kādreiz piejauca lopu asinis, lai klons būtu izturīgāks. Šādam nolūkam lietāja arī zvirgzdiem sajauktus kaļķus, ja tie bija tuvumā dabūjami. Vietām taisīti kloni no dedzinātiem ķieģeļiem.

Koka grīdas vispirms sāka likt saimnieka kamarī no aptēstiem grodiem vai plēstiem galdiem, nostiprinot tos koka tapām, bet pēc tam arī istabu telpās. *Zāģētu* dēļu grīdas līdz 19. gs. bija lauku sētās neparasta parādība, zināma turības un lepnuma iezīme. Tām nepieciešamā materiāla — dēļu un kalto naglu iegūšanai bija vajadzīga nauda, bet ar to naturālās saimniecības apstākļos bija jārikojas taupīgi, tāpēc dēļu piestiprināšanai nereti lietoja koka tapas. No tiem laikiem saglabājies izteiciens „naglas lietāt ir grēks”. Dēļu grīdas mazgāja un kaisīja baltām smiltīm. Namā, priekšnamā un aukstajā pretistabā klons bija parasta parādība arī vēlākos laikos.

Ja namā bija ierasts iztikt tikpat kā bez dienasgaismas, jo, pavardiem kuņoties, telpu kurmet izgaismoja uguns liesmas, par istabām rūpējās, lai tām dienasgaismas netrūktu. Centās aizmirst laikus, kad tikai kāds gaismas stars tajās iekļuva pa nelielu sienā iegrieztu aci, kas bija ar šautru aizšaujama vai pārvilkta ar pūšļa plēvi. Iespējams, ka plēves vietā kādreiz lietātas

caurspīdīgas vaska plāksnītes. Arī senie stikla logi nebija lieli, un tikai retam saimniekam bija pa spēkam tādus iegādāties, jo tos gatavoja pilsētas darbnīcās. Tie senāk sastāvēja no svina spraišļos ietvertām stikla ripām kā pudeļu dibeniem vai nelielām taisnstūra rūtīm. Tādus, liekas, piemin Einhorns 17. gs.⁸² Kurzemē. Drīz pēc tam gan hercoga Jēkaba ierīkotajās stikla rūpnīcās sāka ražot plāksņu stiklu. Tad ieviesās mazliet lielākas iegarenas rūtis, ko koka spraišļos salika pa 4 vai 6 atsevišķā vērtņē. 19. gs. otrā pusē sāka taisīt divvērtņu logus, katru vērtņi sadalot lielākās kvadrātveida rūtīs. Šiem dažāda rakstura logiem bija liela nozīme celtņu ārējā izskatā.

Vakaros telpas izgaismošanai parasti *dedzināja skalus*, iespraužot tos skaltuļos, kas bija gatavoti gan no koka, gan arī izkalti no dzelzs. Degošo skalu uzraudzīšanu nereti uzticēja sapratīgākiem bērniem. Dienvidkursā sastop istabas krāsniņ pie- rīkotu „rūķi”, nelielu atklātu kurtuvi, kur dedzināja sīki sa- skaldītu sveķainu malciņu, dūmus novadot krāsni zem cepu- veida pārseguma. Istabās dedzināja gan arī *sveces*, bet reti ik- dienā. Sveces gatavoja, mērcējot daktis izkausētos taukos vai vaskos, kādreiz arī lejot tās īpašos veidņos. Bija dažāda veida svečtuŗi, ko gatavoja no koka, māla vai dzelzs. Pie griestiem vai sienām piestiprinātie svečtuŗi piešķīra istabām svinīgāku noskaņu. Liekot sveces uz galda, tās kādreiz iesprauda šim no- lūkam piegatavotā kālī vai kartupelī. Pieminams, ka aizvēstu- res laiku divžuburu pakaņams dzelzs svečturis atrasts Talsu pilskalnā.

Pirms ieviesās sērkokociņi, saimniecēm bija jā rūpējas par uguns saglabāšanu mājās, lai nebūtu jāapgrūtina vīrieši ar viņu šķil- tavām. Tāpēc vakaros krāsns pelnos ierušināja kvēlošas ogles, lai ar tām no rīta varētu atkal iekurt uguni. Uzskatīja par kauna lietu iet uz kaimiņmājām aizņemties uguni.

No dūmiem, kas cēlās no pavardiem, krāsniņ un skalu uguns, istabu guļkoku sienas nokūpēja melnas un neglītas. Tās gan laiku pa laikam mazgāja, bet savu tumšo izskatu tās pa- turēja. Tāpēc gadījās, ka godos tās aizsedza skalu pinumiem vai audumiem. Lai sienas būtu gludākas un apkoptākas, tās dažkārt aptēsa. To darīja pat pēc istabas uzcelšanas, pieliekot cirvim īpaši izliektu kātu. Vietām bija paradums istabas izbal- sināt baltmāliem vai glūdu. Svētkos istabas rotāja meijām, citiem zaļumiem un ziediem, bet ziemas laikā brūklenāju mē- rām un visādiem pašdarinātiem pakariņiem, vārķšļiem u. tml. Mājās, kas atradās ezeru vai upju tuvumā, klonu vai grīdas mēdza kaisīt kapātām kalmēm to smaržas dēļ. Uzsākot dejo- šanu, izkaisīja zirņus, lai tie zem dejojāju kājām sprakšķētu.

Istabu *iekārtas priekšmeti* visumā bija ļoti pieticīgi. 17. gs. ceļotāji žēlojās, ka zemnieku mājās neesot kārtīgu gultu un gultas piederumu, kur pārgulēt, jo paši mājinieki parasti gulot uz lāvām vai pat uz grīdas. Bet tie bija laiki, kad kaŗa posts, sērgas un muižnieku spaidi zemniekus bija noveduši nabadzībā.

Liekas, ka senākos — tautas kultūras ziedu laikos, līdz ar tērpjiem, rotām un ieročiem, arī mājas iedzīves piederumi būs bijuši izkoptāki un bagātāki. It sevišķi segu un paklāju audumi būs piešķīruši istabām daudz krāšņuma. Šis seno laiku tradīcijas no jauna uzplauka 18/19. gs. mijā, kad gultas un sienu segas, celiņus, galdautus un dvieļus auda lielā skaitā un dažādībā. Arī istablietu, dažādu tvertņu un citu iedzīves piederumu gatavošana sasniedza augstu mākslas amatniecības līmeni, sevišķi kokdarbos un podniecībā. Koka lietas darinot, joprojām gan cienīja dabas radītos veidojumus, ko agrāk, piem., lietāja t. s. „ecēšu galdu”, kādu solu vai citu sēdekļu, t. s. „stulpiņu”, pagatavošanai, bet priekšmetu darinātāji arvien vairāk sāka piešķirt saviem izstrādājumiem pašu iecerētas formas līdz ar tiem pieskaņotiem rotājumiem. Par to liecina visāda veida koka darinājumi, kā, piem., no mizām sašūtas tvertnes, sakņu un klūgu pinumi, vienkoči, stīpoti trauki, no galdiem darinātas pūra lādes, un arī podnieku un kalēju izstrādājumi, kur formās un krāsās parādās tautas īpatnējā gaume, kas, aizvien tālāk attīstīdamās, tomēr saglabāja sevī seno laiku mantojumu. Istabās tieši iebūvētas ierīces bija sijām piestiprināti plaukti un kādi ārdi, stūru skapiši, pie sienas sols, klusākā vietā šūpulis, mazbērnu staigājamā ierīce ap grozāmo kārti — „grīzeklis” u.c.

Plašajā saimes istabā parasti strādāja arī kādus mājamatniecības darbus. Tad tur stāvēja ratiņi, aužamie stāvi, galds un riki koka darbiem. Ir saprotams, ka tādos apstākļos, īpaši, ja vēl krāsns un skalu dūmi krājās istabā, gaiss tur bija smags un grūti paciešams. Kādās Vecgulbenes mājās vēdināmo logu trūkumu centās aizstāt, izurbjot ārsienā caurumu, ko varēja aizbāzt ar tapu.

Jauns dzīvojamo telpu raksturs radās, kad saimnieks un viņa ģimene pārgāja dzīvot savā *kambargalā*. Līdz ar jaunlaiku ērtībām tur 19. gs. beigās vietām sāka ieviesties arī pilsētas gaumes vai bezgaumes „pliša mēbeles”, „trimo spoguļi” u. tml. Bet gadījās, ka arī saimniekgalā saglabājās kāds vectēvu laikos sevišķi rūpīgi un glīti pēc pašu gaumes gatavots izstrādājums.

Savā *ārējā veidā* dzīvojamā ēka — istaba, kas bija sētas centrālā celtne, kāpinātā izteiksmē ietvēra sevī visas sētas arhitektonisko noskaņu. Dienvidkursā šī parādība sevišķi izteicās istabas biežajā niedrū jumtā ar tupeļu rindu korī un āžu ietvertajiem brodiņiem. Istabu jumts dažkārt it kā paceļas pāri citiem jumtiem, ja tas nav „riņķī griezts”, bet ēkas galos tikai līdz pusei nošļaupts, radot līdz ar to ērtākas bēniņu telpas un iespēju tās izgaismot (73. att.). Nav tomēr novērots, ka tās būtu lietātas dzīvokļa paplašināšanai. Šai laikmetā latviešu saimnieks gan „uzlīda” klēts vai kūtsaugšā, lai netraucēti tur atpūstos vai vasaras laikā tur arī pārgulētu, bet pastāvīgai dzīvei jumta telpa viņam likās nepiemērota. Dienvidkursas istabām īpašu krāšņumu nereti piešķīra krāsoti slēgi un durvis.

Bija atšķirība istabu ārsienas konstrukcijās Kurzemē un Vid-

zemē. Kurzemē bieži gadījās, ka tām zināmos atstatumos sacēla aptēstus, gropētus stabus un ielaida tajos samērā īsus aptēstus guļkokus ar tapas veidā izcirstiem galiem, bet ēkas stūros guļkokus parasti salaida gludos dzeguļu pakšos. Jūras vējiem padotās vietās šādas istabu sienas apšuva stāvus saliktiem dēļiem trinitī, bet senāk to darīja, slīpi pieslienot cieši piestrādātus pusgrodus, tukšumu starp apšuvumu un sienu dažkārt aizpildot salmiem un radot tur arī mājīgu vietu vistām. Vidzemē turpretim ēku ārieni raksturoja neaptēstu guļkoku sienas ar krusta pakšiem stūros.

Ziemeļkurzemes istabām savs atšķirīgais veids radās no divslīpju *jumtiem*, kas savā pirmatnējā veidā bija lubām un slogu režģiem segti. Technisko nepilnību dēļ to vietā vēlāk gan ieviesās salmu vai naglotu jumstiņu segums, bet jumtiem palika sākotnējais divslīpju veids, kas līdz ar gala zelmiņiem piešķīra celtnēm šķautnaini asu raksturu, kam trūka riņķī griezto mīksto salmu vai niedru jumtu radītā mājīguma.

Arī Vidzemē kā salmu, tā arī koka jumtu novadi raksturīgi atbalsojas istabu arhitektūrā. Salīdzinot ar Dienvidkursu, Vidzemes salmiem jumtās istabas ir it kā atturīgākas, raupjākas, mazāk apkoptas, jo dabas, dzīves un saimniecības apstākļi tur visumā bija grūtāki un vidzemnieku raksturā izpaudās mazāk dzīves prieka. Šādu noskaņu radīja neaptēsto guļkoku stāvi un plānākie salmu jumti, kas nolietodamies radīja savus „kaulus”. Trūka arī bagātāku dekoratīvu izveidojumu, piem., krāsaino sīkdaļu, kas atdzīvināja Dienvidkursas istabas. To vietā Vidzemē stājās pati daba ar savu krāsainību un romantiku, uzaudzinot jumtiem zaļu sūnu pārklāju un liekot sienu sirmajiem apaļkoku vainagiem ar izvirzītajiem stūru pakšiem izcelties ar savu plastiku un spēku. Šie koki bija prāva gaŗuma, kārtīgi sakaķēti un nodrīvēti.

Vidzemē gadās arī piemēri, kas apliecina istabu cēlēju spējas panākt plašāka vēriena arhitektūras izteiksmi, rīkojoties ar celtnes masām. Piem., istabu ieejas pusē izvirzīja visu jumtu tā, ka radās plašāka paspārne, kas šo pusi ne tikvien nosargāja no lietiem, bet piešķīra tai arī atšķirīgu, tās nozīmei atbilstošu izteiksmi. Turklāt nereti pakšu vai siju balstekļi, izvirzītās paspārnes nesēji, ir izveidoti atturīgās rotājumu formās.

„Plikākas” ir istabas Vidzemes divslīpju koka jumtu novados, lai arī tur netrūkst izteismīgu piemēru, kas gan netiecas pēc greznības, bet savā atturībā un labai tuvajā vienkāršībā glīti iekļaujas sētas arhitektoniskajā kopainā.

Ārējās arhitektūras ziņā Vidzemes salmiem jumtām istabām radniecīgas liekas senākās istabas *Zemgalē*, kamēr tās nebija padevušās jauninājumiem, kas nāca no vietējām muižām vai mazpilsētām. Šie piemēri liek nojaust, ka arī Vidzemes lauku sētu arhitektūras paņēmieni spēja sasniegt ievērojamu veidojuma pilnību.

Latvijas ziemeļaustrumos, *Latgalē* un Augšzemes austrumga-

lā, dzīvojamā ēka izveidojusies citā gaitā nekā pārējā Latvijā. Lai gan viscaur *istabas* savā pirmatnējā veidā bija *vientelpas dūmenīcas*, tās atšķīrās krāsns konstrukcijas un tās izmantošanas ziņā: Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē krāsns sākumā bija sakrauta no vaļējiem akmeņiem, un to lietāja tikai telpas apsildīšanai, ēdienu vārot savrup celtā namiņā; Latgalē un tās apkārtnē krāsns bija taisīta cepļa veidā, un to izmantoja arī ēdiena gatavošanai.

Šādai vientelpas istabai kā pirmo telpas pieaugumu ieejas durvju priekšā pievienoja vējtveri — „sinces”. Tās pirmatnējā veidā radās, pieslienot celtnes galam no trim pusēm kārtis, žaģarus, skujas, bet vēlāk piebūvējot tās istabas guļkoku cirtnim vieglām vertikālām sienām zem ēkas pagarinātā jumta. Dažkārt šīs sienas bija tikai izpītas nītim, bet pakāpeniski tām lietāja stingrāku būves veidu.

Šāds dzīvokļa atrisinājums, kas plāna un izbūves ziņā liekas esam līdzīgs Rietumlatvijas dzīvojamai ēkai, sastāvošai no istabas un nama, būtībā ir pilnīgi cita celtnē, jo sincēs nebija paredzēts kurināt uguni un gatavot ēdienu, to sākotnējais uzdevums bija tikai pasargāt istabas ieeju no auksta gaisa ieplūšanas. Arī istabas *krāsniņi*, kas bija līdzīga visā ziemeļaustrumu Eiropā izplatītajam krāsns veidam (Latvijā to apzīmēja par „krievu krāsni”), ir savas būtiskas īpatnības. Tās pamats un mute pacelti no grīdas tik augstu, lai tanī būtu parocīga cepšana un vārīšana. Tāpēc krāsniņi uzcirta pakšos salaistu tukšu pabūvi. Taisot to platāku par pašu krāsni, tai blakus izveidoja solu, ko izmantoja gulēšanai, lai gan gulēja arī uz pašas krāsns augšas. Tukšajā pakrāsne ziemā nereti turēja vistas. Krāsniņi blīvēja no māliem vai mūrēja no akmeņiem vai ķieģeļiem. Istabas atbrīvoja no dūmiem, kad krāsniņiem pievienoja mūrētu dūmeni.

Sinces vietām sauca arī par „kuleņu”, tāpēc ka tur agrāk kūluši labību uz māla klona — „poda”.⁸³ Paretam Latgalē sastapti arī *savrupnamiņi* vārīšanai, kas varēja būt atliekas no senākās kopkultūras ar Latvijas rietumiem. Bijuši uzcirsti arī atsevišķi „kambaři”, kur glabāja saknes, ābolus un citus produktus. Lai tie ziemā nesasaltu, tur vajadzēja ienest karstas ogles.⁸⁴ Šie kambaři, kas bija zemē iegremdēti un tika dažādos veidos apsildīti, saucās par „kuldās kambaři”.

Dzīvojamo ēku paplašinot, parasti sinču otrā pusē, ar ieeju no tām, uzcēla otru cirtni, ko lietāja kā goda istabu vai dzīvošanai vasaras laikā, ja tai nebija ietaisīta krāsns, bet to pārvērtā par patstāvīgu dzīvokli, ja, piem., sētā palika precēts dēls. Tādā gadījumā tur iemūrēja krāsni un ap to sadalīja istabu vairākās telpās. Telpu prasībām pieaugot, līdzīgā veidā pārkārtoja arī agrāko istabu, bet sincēm cieši izbūvēja abas āršienas, istabu stūriem piestiprinot gropētus stabus un tanīs ielaižot kaķētus guļkokus. No šīs telpas nereti ieejas pusē atdalīja

75. Istaba ar kūti un laidaru Daugavpils apr. Krāslavas pag. Strodu sādžā, celta 1910. g. Kopskats

nelielu vējtveri, bet atlikušo telpu izmantoja kā pieliekamo vai iekārtojot tajā īpašu virtuvi.

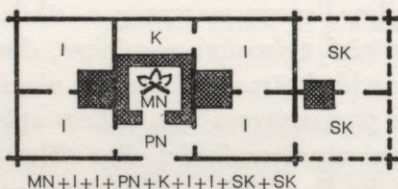
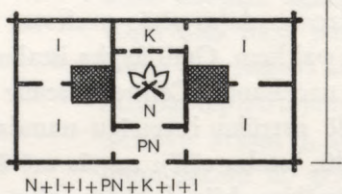
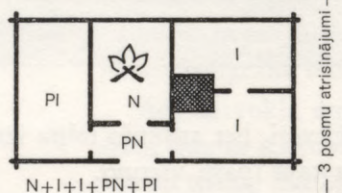
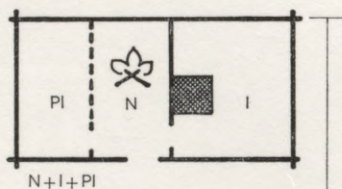
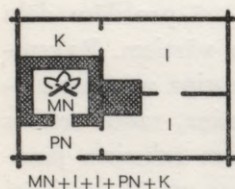
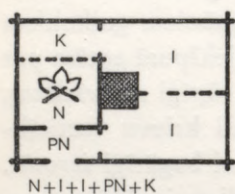
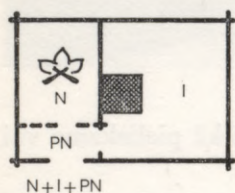
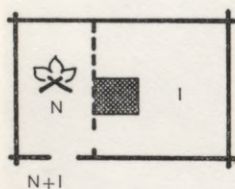
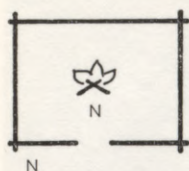
Dzīvojamās ēkas tāpat kā pārējās ēkas Latgales un tai tuvākās Augšzemes daļas sētās uzcirstas no neaptēstiem guļkokiem ar krusta pakšiem. Gadījās, ka istabu sienas iekšpusē aptēsa pat pēc ēkas uzcelšanas. Celtnes viscaur bija it rūpīgi nostrādātas, jo Latgalē netrūka izveicīgu namdaņu, īpaši krievu vecticībnieku vidū. Istabu cēlji centās arī ēku ārieni bagātīgi *izrotāt*. Sevišķi iemīlotas bija dažādos rakstos no dēļiem *izzāģētas* logu apmales, lieveņu margas u. c. sīkdaļas, kā arī profilētu dēļu dekoratīvi apšuvumi zelmiņiem, durvīm un vārtiem. Raksturīgs arhitektūras veidojums ir vienslīpes jumtiņa nose gums istabas pamatstāvam zem dēļiem apšūtā zelmiņa, radot celtnes virsmai uzsvērtu izcilni. Par dēļos *izzāģētiem* rakstiem jānorāda, ka šie mežģinu veida izgrieznojumi, kas mazāk iesaistīti arhitektūrā, radušies nesenajā pagātnē un šo veidojumu raksturā un pārmērīgā lietošanā izpaužas to darinātāju *krievu* gaume. Turpretim stabu un pakšu galu rotājumos parādās formas, kas sastopamas arī citos Latvijas novados un ir saglabājušas daudz *senākas tradīcijas*.

Sādžu ēkām viscaur ir *divslīpju jumti*, parasti ar salmu segumu, bet laikos, kad Latgale bija vēl mežiem bagāta, šo jumtu formu būs noteikušas lubas. Tikai ārpus sādžu ciešās apbūves celtajām rijām dažkārt taisīja četrslīpju salmu jumtus.

Gar sādžas ceļu cieši sarindotās sētas ar ēku nepārtraukto zelmiņu rindu rada kopiespaidu, kam nav nekāda sakara ne ar brīvo dabu, ar ko saistīta zemnieka dzīve, ne ar viņa koptajiem laukiem (59. att.). Tikai retos gadījumos koki un krūmi palīdz izcelt sētu kā dabā iesaistītu vienību, piešķirot tai zināmas patstāvības izteiksmi (75. att.).

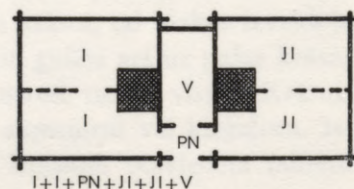
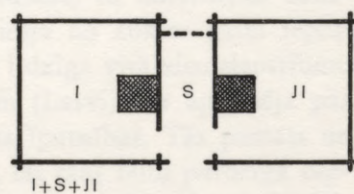
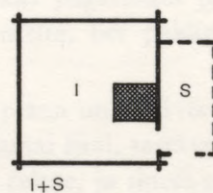
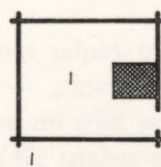
Par *individuālām* saimniecībām kļuva arī dažas sādžu sētas, kas palika savā vietā, kad pēc 1920. g. sādžas izklīdināja viensētās, piem., Abrenes apr. Viļakas pag. Videnieki, kur Latgales

RIETUMLATVIJĀ

	Atklāts pavards	PI	Pretistaba	PN	Priekšnams
	Krāsns	K	Kambaris	S	Sinces
I	Istaba	MN	Mūža nams	SK	Saimnieka kambaris
Jl	Jaunā istaba	N	Nams	V	Virtuve

AUSTRUMLATVIJĀ

76. Istabu plānu schēmas Rietum- un Austrumlatvijā

īpatnības bija saglabājušās arī pat vēl ap 1900. g. celtajās ēkās.⁸⁵ Šīs īpatnības bieži paturēja arī jaunierīkotās savrupsētas, kur ēkas bija tieši pārceltas no agrākajām sādžām, tās novietojot pirmatnējā kārtībā un blīvumā.

Ir zīmīgi, ka arī Latgales sādžas arhitektoniskā izteiksmē skaidri parādās toreizējo dzīves apstākļu būtiskais saturs: ciešas saistības trūkums ar kopjamo zemi, kā arī dzīve barā, kas citur Latvijā nebija sastopama.

Noslēdzot pārskatu par dzīvojamo ēku — istabu veidiem latvju sētās, pievienoti šo celtņu tipu schēmatiskie plāni, sakārtojot tos telpu pieaugumu kārtībā, sākot ar vientelpas atrisinājumu (76. att.). Tas nenozīmē, ka šai un pārējos schēmatisko plānu sakārtojumos, piem., pirtīm, klētīm, rijām, telpu pieaugumi vai dažādi atrisinājumu varianti būtu saistīti ar kādu noteiktu chronoloģiju. Katrs no atzīmētajiem gadījumiem varēja būt radies dažādos laikos, atkarībā no tā, cik pirmatnēji vai izkopti bijuši ēku cēlēju dzīves apstākļi.

Pirts

Latvju sētā pirts ir viena no mazākajām un telpu sastāva, kā arī konstrukcijas, ziņā pirmatnējākām celtnēm. Nelūkojoties uz to, pirts vairāk par citām sētas ēkām saistīta ar tautas gara pasauli — ticējumiem un kulta parādībām.

Pirts lietišķais *uzdevums* bija uzturēt miesas tīrību un veselību lauku sētas iemītniekiem. Līdz ar to tā bija vieta, kur senāk parasti piedzima latviešu jaunās audzes, un tā nereti kļuva arī par pēdējo pietājas vietu tiem sētas iemītniekiem, kas bija aizgājuši veļu valstī. *Folklorā* ap pirti vijas Laimas un Māras pieminēšana, kā arī veļu kults. Tāpēc tauta pret pirti izjuta lielu godbijību. Arī tajā peroties, uzvedās bez skaļuma, pieklājīgi un rāmi, neālējoties un nebaņoties.

Pirts tautas celtniecības literātūrā bieži pieminēta kā latvju sētai raksturīga celtnē. To apcerējuši A. Bilenšteins (Bielenstein),⁸⁶ P. Kundziņš,⁸⁷ R. Legzdiņš,⁸⁸ S. Cimermanis.⁸⁹ Pirts pieminēta arī Indriķa *chronikā*. Plašu pētījumu par pirti Eiropas ziemeļos publicējis I. Talve,⁹⁰ un šo problēmu aplūkojis arī G. Renks (Ränk).⁹¹

Pirti cēla *ārpus sētas pagalma*, vietā, kur varēja ērti pieklūt pie ūdens. Gādāja arī, lai kāds krūms vai koks celtni aizklātu skatam. Līdz pat nesenajai pagātnei pirts nereti bija vēl saglabājusī savu pirmatnējo *vientelpas* veidu ar krāsni, kas bija sakrauta no vaļējiem akmeņiem (77. att.). Šādām pirtīm bija cieši griesti, bet nebija dūmeņa: pēc krāsns pienācīgas izkurnāšanas dūmus izlaida pa pirts durvīm un nelielu sutas lodziņu. Šādā veidā celtnē būtībā neatšķīrās no senās vientelpas *dūmistabas*, tikai iebūvētajās lāvās parādījās tās īpašais uzdevums. Tāpēc varēja gadīties, ka kādos senākos rakstos par pirtīm nosauktās celtnes bijušas toreizējās pirmatnējās istabas — dūmenīcas. Ienācējiem no Eiropas rietumiem šādas istabas varēja likties svešas, un iespējams, ka viņi tās tāpēc nosaukuši par pirtīm, kas viņiem bija labāk pazīstamas. Šķiet, ka arī Lentīlijs ap 1680. g. rakstot latīņu valodā par Zemgali,⁹² ka tur dūmu

pilnie dzīvokļi ir „pašas pirtis” (*ipsa hypocausta*), tos gan būs tikai pielīdzinājis pirtīm, kas savā konstrukcijā būs maz atšķirušās no pirmatnējām dūmistabām (sal. 78. lpp.). Valodniekiem nāktos izšķirt, vai šādi tekstu tulkojumi būtu pamatoti.

Pētījumos par pirts izplatību *senlaikos* valodniecības dati nostiprinājuši atziņu, ka šī celtne, kas bijusi raksturīga baltu tautām, ar līdzīgu nosaukumu pastāvējusi arī pie somugriem un senslaviem kopš tiem laikiem, kad šīm tautām bija tieši kultūras sakari. Uz tiem norāda arī somu dūmenīcas nosaukums „pirtti”, kas būs aizgūts no baltiem. Sutas pirts apzīmēšanai somiem un igauņiem ir savs vārds, proti „sauna”, resp. „saun”. Igauņi gan mazgājušies un pērušies arī rijas telpā, sakarā ar to, ka viņi rijas ēku plašos apmēros izmantoja dzīvošanai. Tāpat to Latvijā darījuši voti, t. s. „krieviņi”, kas viduslaikos nometināti Bauskas apkārtnē. Senī nosaukumi ir arī pirts *krāsnijs* un tās daļām: krāsns ir senlaiku apzīmējums akmens kaudzei, bet ceru nosaukums akmeņiem, ko krāsns augšdaļā karsēja sutas mešanai, ir saistīts ar vārdu „karsts”.⁹³

Skandināvijā ir sastopama ar krāsni apsildāma celtne, ko sauc par „badstuga”, resp. „bastu” (vāciski par „Badstube” sauc pirti) un ko lietā izkultas labības un linu kaltēšanai. Pastāv uzskats, ka viduslaikos tā tur bijusi pirts, kas ieviesusies gan ne tieši no austrumiem, bet ar Viduseiropas starpniecību.⁹⁴

Latvijā ir saglabājušās *vientelpu pirtis*, kur ļoti raksturīgi parādās šo celtņu dažādie izveidošanās apstākļi. Latgalē varēja sastapt pirtis — zemnīcas, kas bija pa daļai zemē iegremdētas guļkoku celtnes, kam redzamā daļa bija apbēta ar zemi kā pagrabs. Šādā celtnē labi turējās siltums. Ir arī pirtis, kas līdzīgā veidā celtas virs zemes, bet jumta vietā pārklātas ar māla kārtu virs plakano griestu grodiem. Lai aizkavētu siltuma zudumu, ar māliem noklāja grodu griestus pirtīm, arī ja tās bija apjuntas. Ja gadījās, ka tādai pirtij nodega jumts, dažreiz to vairs neatjaunoja, bet tikai papildināja māla uzpildījumu griestiem, kas tad ar laiku apauga zālēm un nezālēm. Ugunsnelaimju dēļ, kas nereti piemeklēja pirtis, tām dažkārt nelika blīvus salmu vai noslodzītu lubu jumtus, bet tās noklāja ar uzkabinātām viengabala lubām, ko, ugunij izceļoties, varēja ātri noraut, tā izglābjot celtni no nodegšanas.

Ieeja vientelpas pirtīm bija parasti no ēkas gala. Pirts *iekšienē* siltuma devēju krāsni mēdza likt ēkas kaktā, tuvu ieejas durvīm, bet pie pretējās sienas iebūvēja vairākstāvu lāvu. Pirtij lika koka grīdu, lai būtu tīra staigāšana. Arī griesti bija cieši nostrādāti. Neliels lodziņš pirtij deva dienasgaismu, bet parasti to kopā ar durvīm lietāja arī pirts dūmu izlaišanai. Sastop virs krāsns ierīkotus ārdus gaļas žāvēšanai. Guļkoku sienu spraugās iedzina vadžus drēbju un veļas pakāršanai.

Iekārtu papildināja soli, koka trauki, kubls, sile, ķipīši. Ūdeni šādos traukos prata sasildīt, iemetot tajos sakarsētus akmeņus. Ja bija daudz pirtsgājēju, ūdeni sildīja katlā uz ugunsкура

laukā, pirts tuvumā. Pirts augšā dažreiz atradās tvertnes veida ierīce iesala kaltēšanai, „aznīca”, kur, atveŗot aizšaujamo ailu griestos, ieplūda pirts siltums. Tā pirts siltums netieši sasildīja arī no iesala darinātā alus baudītājus. Dažās sīksaimniecībās, kam nebija rijas, pirtī pat žāvēja seru. Ļoti parasts bija izmantot pirti veļas mazgāšanai.

Latgales sādžās pirtis nereti cēla un izmantoja vairāki saimnieki kopīgi. Šādu kārtību centās panākt krievu valdība ar saviem rikojumiem 19. gs. pirmajā pusē kā Latgalē, tā arī Vidzemē. Vidzemē tomēr kopējas pirtis neieviesās.

Pirtī gāja sestdienas vakaros, bet, ja gadījās smagi darbi rijā vai aukstumā un slapjumā, tad pirti īpaši izkurināja, jo no piedzīvojumiem zināja, ka tā palīdz uzturēt veselību. „Pirts, rutks un brandavīns” bija trīs iecienīti līdzekļi, lai novērstu saslimšanu. Bija īpaša prasme pirti izkurināt, izvēdināt un krāsniņ uzvest garu tā, lai pirtī panāktu „mīlīgu gaisu”.

Pēršanās pirtī noritēja tradicionālā veidā, tikpat kā rituālā. Uzmetot garu pirts krāsns ceriem, visa pirts telpa piepildījās ar karstu sutu. Iemērkuši ūdenī vasaras sākumā sietās lapotās bērzu zaru slotas un sasildījuši tās uz pirts krāsns, pirts gājēji, uz lāvas izmetušies, ar tām zināmā kārtībā pērās, kamēr sviedri un patīkams gurdums pārņēma visu miesu. Pēršanās, kas bija sākusies uz zemākās lāvas, parasti beidzās uz augstākās, kur bija lielāks karstums, — tā rūditie pirts cienītāji pierādīja savu izturību un spēku. Gadījās, ka drošākie jaunieši un vīri, sviedrus un darbā gūtos netīrumus nomazgājuši, no karstās pirts pat aukstā gada laikā izskrēja ārā un metās tuvējā strautā vai diķī, bet, ja bija sniegs, izvērtījās tajā turpat pirts priekšā. Pa to laiku cienīgākie vīri bija pirtī noskuvušies. Sestdienās pirmie pirts gājēji bija parasti vīrieši. Tiem sekoja sievietes ar bērniem. Senākos laikos abi dzimumi nereti pērās vienā laikā.

Īsts *svētvakars* lauku sētā iestājās, kad visi mājnieki, tīrus

78. Pirts Rēzeknes apr. Dricēnu pag. Kakaraviešu sādžā, celta 1840-os gados. Kopš 1931. g. BDM

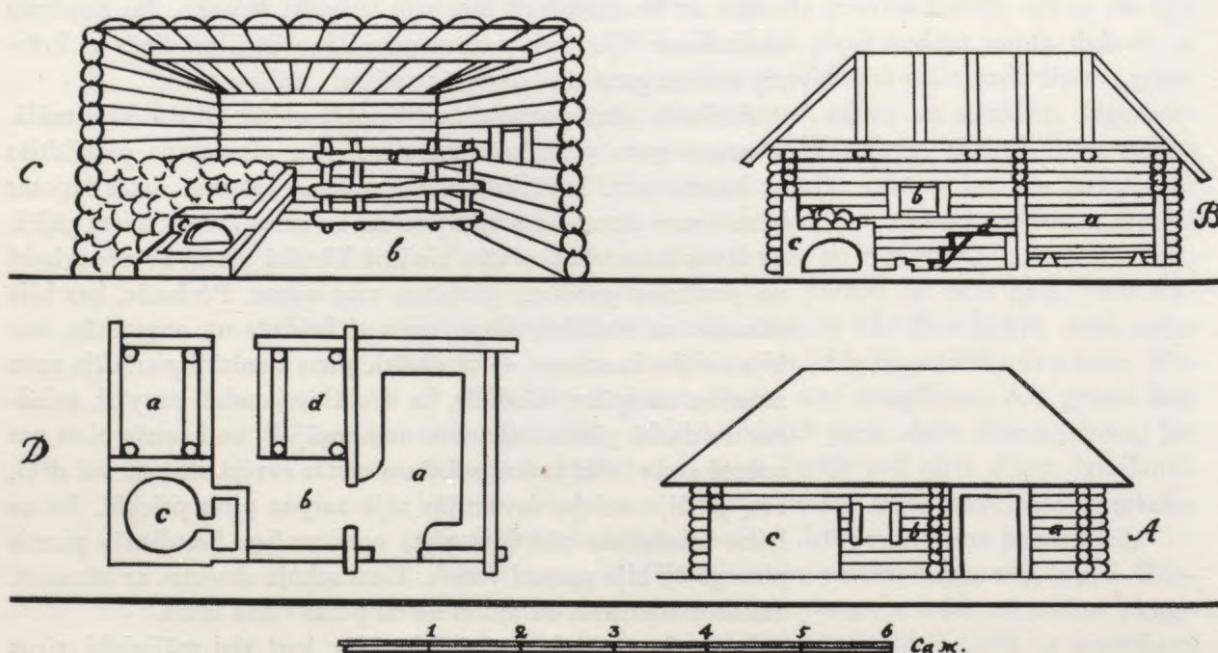

kreklus uzvilkuši, jūtot locekļos patīkamu atslābumu un nogurumu, vakariņas paēduši, taisījās iet pie miera.

Cita noskaņa pārņēma sētu, kad ārpus kārtas nācās kurināt pirti, dodoties uz turieni *nedēļniecei*. Šādi gadījumi jo dziļi atbalsojušies tautas gara mantās, kā tas būs redzams turpmākajā nodaļā. Pieminams, ka kādreiz ziemā un arī vasarā nācās steigā jūgt zirgu ragavās (vasarā — lai braucēju mazāk kratītu), ja nedēļniecei piepeši bija pienācis laiks dzemdībām. Toties atceļš ar iegūto ģimenes pieaugumu noritēja mierīgā un priecīgā noskaņā.

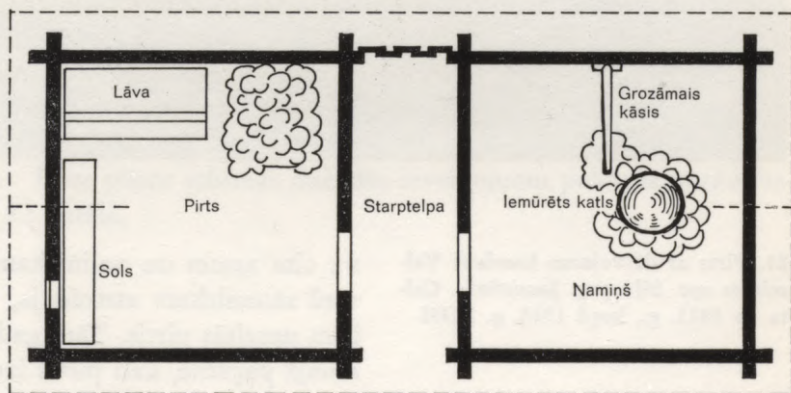
79. Pirts Limbažu apkārtnē 19. gs. sākumā

Pirtī piekopa arī tautas dziedniecību ar sautēšanu, asins laišanu, braucīšanu u. tml., kā arī *mirušo apkopšanu*. Šis izda-

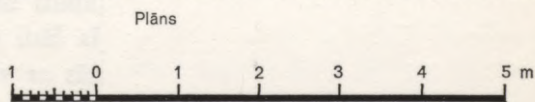

rības lielā mērā bija saistītas ar ticējumiem, kas izpaužas folklorā un kas tiks turpmāk īpaši pieminēti.

Pirmatnējā vientelpas pirts pakāpeniski pārveidojās, lai gan savu sākotnējo veidu bija dažos piemēros saglabājusi vēl 20. gs. pirmajā pusē. Pirts *pārveidojums* iezīmējas jumta izvirzījumā virs pirts ieejas. Ja tas nebija liels, to atbalstīja pagarinātie augšējie pakšu gali vai visas sānsienas izvirzītie guļkoku gali. Ja gribēja, lai jumts vairāk sniedzas pāri ieejai, to stūros atbalstīja uz stabiem (78. att.). Šādu lieveni pārvērta par slēgtu telpu ar sienām, kas pirmatnējā veidā bija tikai izpītas, lietājot riķus vai žagarus, bet vēlāk uzcērtot tās kopā ar pirts guļbūvi. Tā pirtij radās vējtveris, ko, uzliekot tam griestus, izmantoja arī kā ģērbtuvi. Šāds atrisinājums dokumentēts Limbažu draudzē ap 1800. gadu (79. att.). Zīmējumā redzams arī krāsns pārveidojums, kas toreiz bija jau ieviesies: akmens krāvuma vietā

80. Pirts ar vārāmo namiņu Madonas apr. Vecgulbenes pag. Dziesniekos. Plāns ap 1935. g.

tur parādīta krāsns ar velvi, kas pārsedz kurtuvi un noder par pamatu sakrautiem ceriem. Jāpieņem, ka velve sastāvējusi no atsevišķiem spraišļiem, kuŗu starpā bija spraugas.

Citā veidā pirts telpu pieaugums notika, dažos gadījumos apvienojot zem kopēja jumta pirti ar vārāmo namu. Ir piemērs, kur guļkoku pirts uzcelta blakus tādām pašām namam, atstājot pietiekami platu starpu, kur izveidoja atvērtu priekštelpu, tikai mugurpusi aizšūjot galdiem (80. att.). Citur pirti ar namu aptveŗ kopējas ārsienas, šķērssienai atdalot vienu telpu no otras. Gadās, ka katrai telpai ir sava ieeja no āra (57. att.), lai gan biežāk ieeja pirtī ir no vārāmā nama, bet tam — no āra.

Savi īpaši atrisinājumi radās, kad pirti sāka izmantot kā *dzīvokli*. Par apdzīvotām pirtīm Latvijā ir ziņas jau kopš viduslaikiem, kad dokumentos sāk pieminēt *pirtniekus*, lai gan arī šai gadījumā pastāv varbūtība, ka par pirtniekiem apzīmēja visus sīkzemniekus un vaļiniekus, kas dzīvoja nelielās dūmēnīcās, ko varbūt izmantoja arī kā pirtis. Ja šīs celtnes atradās

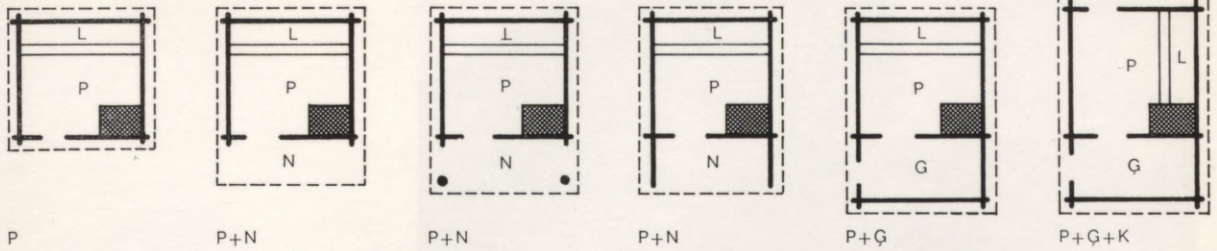
81. Pirts ar dzīvojamo kambari Valmieras apr. Sēļu pag. Jaunrūnās. Celta ap 1815. g., kopš 1948. g. BDM

uz cita zemes un vaļiniekiem nodotas tikai lietāšanai, par ko viņš saimniekam atstrādāja, tad tās būs bijušas sētas vajadzībām uzceltās pirtis. Tādi gadījumi bieži bija sastopami arī nesenajā pagātnē, kad pirtis izmitināja kā gājējus, tā īpaši vecus ļaudis un nespējniekus, pat paša saimnieka ģimenes locekļus. Ja šādi pirtnieki dzīvoja pašā pirts telpā, tiem nācās sestdienās ar visu trūcīgo iedzīvi izvākties, aukstā laikā patveroties pat aitu kūtī, kamēr sētas saime pirtī mazgājās un pērās.

Pirtīm, kur *ilgstoji dzīvoja*, bija parasti kāda lieka apsildāma telpa, kambaris, kas bija pieejams no pirts priekšīņas vai pa atsevišķu ieeju (81. att.). Gadījās arī *divtelpu* dzīvokļi, kas bija izveidoti kā pirts celtnes turpinājums, bet bez tiešas saistības ar pašu pirti. Visu telpu apsildīšanas ierīces tomēr centās koncentrēt vienā vietā, vēlākos laikos saistot tās ar kopēju dūmeni.

Apdzīvotās pirtis bija 18. un 19. gs. sevišķi izplatītas Vidzemes rietumdaļā, kā arī citos jūrmalas novados. Tās bija parasta parādība arī kaimiņiem igauņiem, kur pirts kā dzīvoklis minēta jau kādā 1237. g. dokumentā. Šāds dzīvokļa tips, kas bija radies grūtos saimniecības apstākļos un bija trūcīgo ļaužu un dzīves pabērņu mājoklis, vienmēr tika turēts par nepilnīgu atrisinājumu, no kā pēc iespējas jāatbrīvojas. Tas pakāpeniski arī notika, kamēr 19. gs. otrajā pusē dzīvošana pašā pirts telpā bija jau reta parādība. Pirtij pievienots, bet no tās neatkarīgs dzīvojamais gals turpretim turpināja pastāvēt, nereti būdams mazai rocībai ļoti piemērots dzīvokļa atrisinājums.

G Ģērbtuve L Lāva P Pirts --- Jumta mala
 K Kambaris N Nojume ■ Krāsns

82. Latvijā sastopamo pirts plānu schēmas

Arhitektūras ziņā pirts nav pieskaitāmas izkoptajām sētas celtnēm. Nereti tās celtas diezgan pavirši un no mazvērtīga materiāla, jo pēc pieredzes pirtīm mūžs nebija gašais: tās bieži piemeklēja ugunsnelaimes, bet sutā un temperatūras maiņā to koka daļas ātri bojājās. Tikai kopformā dažkārt parādās savā vienkāršībā zīmīga arhitektoniska doma, kā, piem., jumta izvirzījumā virs ieejas durvīm vai stabotā lievenī, kas dažos piemēros savā klasiskajā samērībā liecina par celtnieka smalko izjūtu (78. att.).

Pirts plānu schēmas dažādās izveidojumu pakāpēs parādītas 82. attēlā.

Klēts

Visglītāk izkoptā savrupceltne latviešu zemnieka sētā bija klēts. Tai bija jāglabā zemnieka *darba augļi*: labība un citi pārtikas krājumi, mājamatniecības izstrādājumi, drēbes, sieviešu darināti audumi, adījumi un izšuvumi, it īpaši meitu pūri, kā arī dažādi priekšmeti un darinājumi, ko ikdienā nelietāja.

Otru svarīgu uzdevumu klēts pildīja, būdama par *guļamtelpu* sētas iemītniekiem siltajos gada laikos un līdz ar to par vietu, kur viņi savrupībā varēja justies brīvi un netraucēti pēc sablīvētā dzīves veida, kas viņiem bija jāpacieš ziemas laikā, kopīgi mitinoties ap istabas krāsns siltumu.

Sētās parasti bija vairākas klētis. To skaits atkarājās no saimniecības apjoma, kā arī no saimnieka ģimenes un saimes sastāva. Bija parasts, ka katrai ģimenei un kārtai, kā arī precētiem gājējiem bija sava īpaša klēts telpa. Šīs telpas radīja, ceļot atsevišķas klētis ar vienu vai divi telpām, kā to parasti darīja Vidzemē, Zemgalē un Latgalē, vai arī sarindojot tās zem viena jumta, kā tas bieži notika Kurzemē un Augšzemē.

Ziņas par klētīm un to veidiem satur 86—89. norādē minētā literātūra, kur klētis aplūkotas līdz ar citām sētas celtnēm. Minams arī īpašs latviešu klētij veltīts darbs.⁹⁵

Klētis cēla istabas tuvumā labi pārraugāmā, sausā un zaļumiem ietvertā vietā, nereti izveidojot to priekšā īpašu „tīro pagalmu”, parasti istabas dārza pusē (83. att.). Retāk klētis pieklāvās saimniecības pagalmam. Tad starp tām zem kopēja jumta bieži ierīkoja ratnīcu vai citu rīku glabātuvī, atstājot to pret pagalmu atvērtu.

Ziņas par senās *pagātnes klētīm* iegūtas pilskalnu izrakumos dzelzs laikmeta slāņos. Mežotnē, Talsos, Tērvetē un citur atraktas vientelpu klēts atliekas, ko raksturo pārogloto graudu krājumi. Ļoti nozīmīga ir liecība no 10. gs. vidus vikinga Egila Skalagrimsona epā par kuršu sētu. Tur aprakstīta divstāvu klēts, kur augšā bija saimnieka guļamtelpa ar ieroču krājumu, bet viņa vērtslietas glabājās apakšstāvā, kam vienīgā pieeja

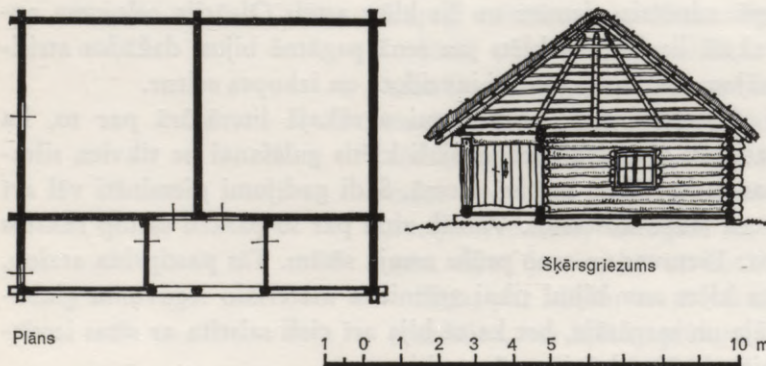
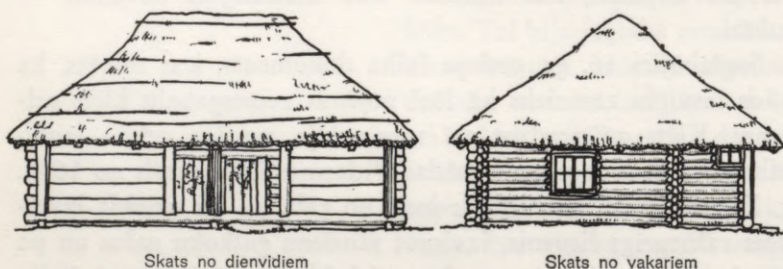
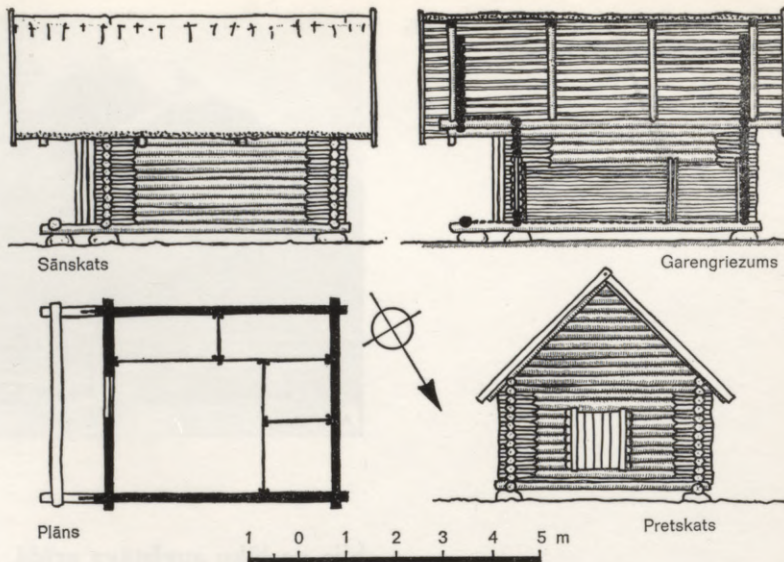
bija pa lūku augšstāva grīdā, bet augšstāvā varēja nokļūt tikai pa āra kāpnēm, kas sniedzās līdz klētsaugšas lievenim — luktai.

Saglabājies 16. gs. ordeņa laika dokuments, kur minēts, ka kāds latviešu zemnieks kā lēni saņēmis zemesgabalu klēts celšanai. Klēts acīmredzot arī toreiz bija svarīga celtne lauku saimniecībā. Nozīmīgs ir kādas Vidzemes klēts attēls no 1635. g. Tur redzams, ka klētij ir ieeja no gala un tās priekšā izveidots raksturīgs lievenis, izvirzot sānsienu guļkoku galus un pa pusei nošļaupto jumtu, zem kuŗa tiek klētsaugšā (18. att.). Egila epā minētais piemērs un šis klēts attēls Oleārija ceļojuma aprakstā liecina, ka klēts jau senā pagātnē bijusi dažādos atrisinājumos arhitektoniski izveidota un izkopta celtne.

Atrodami daži norādījumi agrākajā literātūrā par to, ka latviešu zemnieki izmantojuši klētis gulēšanai ne tikvien siltajos gada laikos, bet arī ziemā. Šādi gadījumi pieminēti vēl arī vecu ļaužu nostāstos. Vairāk ziņu par šo paražu sastop rakstos par Lietuvas un seno prūšu zemju sētām. Tās pastiprina atziņu, ka klēts nav bijusi tikai zemnieka materiālo ieguvumu glabātāja un sargātāja, bet ka tā bija arī cieši saistīta ar sētas iemītnieku mājas dzīvi un tās norisi.

Pirmatnējās klētis bija *vientelpas* celtnes. Rūpējoties par labības uzglabāšanu, lai tā nebojātos, klētis cēla ciešā guļkoku konstrukcijā no izmeklētiem, sausiem kokiem. Lai visa klēts celtne tiktu gaisa apskalota un tur glabājamā manta stāvētu sausa, būdama pēc iespējas pasargāta arī no grauzējām pelēm, klētij stūru pakšus atbalstīja uz atsevišķiem prāviem laukakmeņiem, ar to panākot, ka gaiss pa paklēti varēja brīvi stāigāt. Starp pamatnīcu un nākamo vainagu noklāja ciešu grodu grīdu, grodus pārskaldot vai aptešot, lai rastos gluda grīdas virsma labības sabēršanai. Ja grodus atstāja apaļus, to starpas aizzieda māliem. Klētij logus netaisīja, jo rikojoties tanī, gaisma ieplūda pa atvērtajām durvīm, bet logu aillas būtu mazinājušas klēts drošību. Tādēļ klētij lika arī ciešus grodu gries-

84. Klēts Rēzeknes apr. Kaunatos. Plāns, pretskats un griezums, ap 1925. gadu

85. Klēts Valmieras apr. Tūjas pag. Ābolniekos. Plāns, pretskats un griezums 1922. g.

tus, kas labi noderēja klētsaugšas izmantošanai. Raudzījās, lai klēts durvis aizvien stāvētu aizslēgtas, tāpēc tās iekāra virās ar slīpumu tā, ka neaizslēgtas tās vērās vaļā, ko jau pa gabalu varēja redzēt.

Tāpat kā citām sētas celtnēm arī klētīm lika slieto spāru jumtus. Ir zināmi tikai daži gadījumi, kad jumti uzguldīti uz guļkoku cieša noseguma, kas izveidots, turpinot klēts sānsienas jumta slīpumā un iesaistot šos kokus zelmiņu guļkoku starpā, tā izveidojot pilnīgi slēgtu guļkoku čaulu visai klēts celnei un pavairojot drošību pret ielaušanos caur jumtu. Šāda veida konstrukciju plašāk lietojušas kaimiņtautas Lietuvā un Baltkrievijā.

Ieeja vientelpas klētij bija no gala vai no sāniem, bet jumtu abos gadījumos taisīja divām vai četrām slīpēm. Atrisinājumos ar gala ieeju gan sastop arī triju slīpju jumtus, kas dara iespējamu ērtu uzklūšanu klētsaugšā. Vientelpas un arī vairāktelpu klētīm daudz variāciju rodas, izveidojot ieejas priekšā lieveņveida telpu. To panāk, izvirzot celtnes jumtu un atbalstot jumta pārkari ar izvirzītām sijām vai sānsienu pakšu galiem kā balstekļiem. Bieži izvirza abas guļkoku sānsienas, visā to augstumā, kas rada lieveni ar ciešiem sāniem (83. att.). Klēts priekšā gūst uzsvērtāku raksturu, ja jumta pārkari balsta stabi, līdzīgi kā tas vērojams vientelpas pirts (78. att.) vai dvīņu klēts celtnēs (83. att. A). Gadās arī, ka lieveņa galos iebūvē nelielus slēgtus „būrus” (85. att.) vai visu lieveni pārvērš slēgtā telpā.

Klētīm ar gala ieeju īpaši atrisinājumi rodas, ierīkojot pieeju *klētsaugšai*. Bieži tā iekārtota virs klēts durvīm ieejas zeminī, ja tas bija gala sienas tiešs turpinājums. Citos gadījumos to taisīja, izvirzot zelmini (86. att.), tā ka starp to un klēts sienu paliek sprauga, pa kuŗu var nokļūt klētsaugšā. Ir arī piemēri, kad celtnes viengabala priekšējai sienai virs klēts ieejas ir izbūvēta *luktiņa* uzejai uz klētsaugšu (87. att.).

Vientelpas klētis sastopamas visā Latvijā, bet tās īpaši raksturo mazākas saimniecības Vidzemē un Latgalē. Vidzemes sētās to nereti ir prāvs skaits.

Pa visu Latviju izplatītas arī *dvīņu klētis* (85. att.). Tās ir plānā iegarenas, un celtnes platajā pusē ir divas blakus novietotas ieejas, starp kuŗām atrodas šķērssienu, kas sadala klēti divi daļās — graudu jeb labības klētī un drēbju klētī. Dvīņu klētij ieejas priekšā parasti arī ir lievenis, kas izveidots tādiem pašiem paņēmieniem kā vientelpu klētīm.

Pagarinot dvīņu klēti un sadalot celtni vairākās telpās, rodas rindu klēts (88. att.). Šāda veida klētis ir raksturīgas īpaši Kurzemes un Zemgales plašākajām saimniecībām. Dažas šajās klētīs sarindotās telpas kādreiz izmantotas ne kā klētis, bet kā

86. Klēts priekšā Valkas apr. Mālpupes pag. Kopskats ap 1923. g.

87. Klēts ar luktiņu Rīgas apr. Kokneses pag. Kopskats ap 1925. g.

88. Rindu klēts ar rakstītām durvīm Liepājas apr. Nīcas pag. Kopskats ap 1925. g.

89. Klēts ar stabu lieveni Ilūkstes apr. Saliēnas pag. Kopskats ap 1925. g.

90. Klēts ar lokailu lieveni Kuldīgas apr. Turlavas pag. Dižgaiļos, celts 1788. g. Kopskats ap 1925. g.

ratu vai citu rīku noliktavas. Šādi gadījumi plānos ļoti atgādina atrisinājumus, kas radās, neceļot viengabala rindu klēti, bet iebūvējot pieliekamas telpas starp savrup uzceltām vientelpas klētīm. Šķiet, ka no šāda būves veida atvasināmas vienā paņēmienā celtās rindu klēti. Tām jumta pārkari visas celtnes gaļumā nereti atbalstīja rindā salikti stabi (88. att.), bet Kurzemē lokailu izveidojumi, kas stabus ietvēra (90., 165. att.).

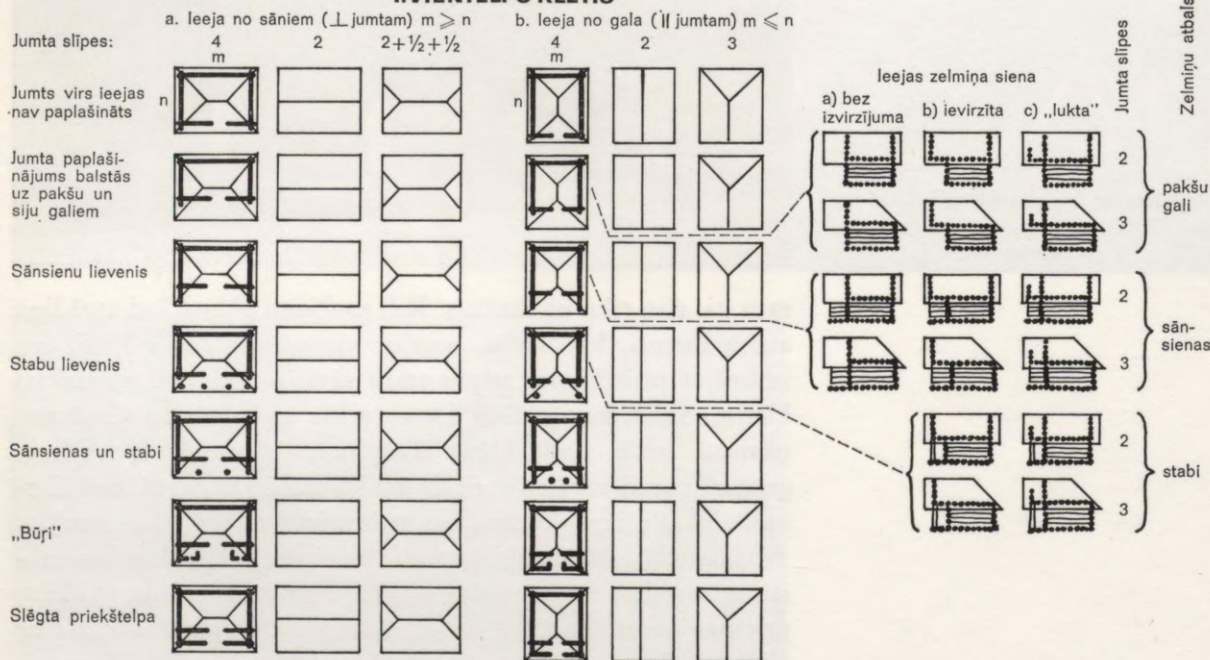
91. attēlā schēmatiski parādīta variantu dažādība, kas raksturīgiem klēts tiptiem rodas atkarībā no jumta veida vai klēts priekšas atrisinājuma. Nav šajā schēmā ietilpinātas klēti ar pilniem diviem stāviem, kas paretam saglabājušās. Viena no tām, celta 1757. g., no Ludzas apr. Zvirgzdienes muižas pārvesta uz BDM pie Rīgas (92. att.). Ka līdzīgs klēts veids bijis sastopams sendienās arī lauku sētā un tur kalpojis mantas drošībai un sētas aizsardzībai, to liekas apliecinām Egila epā aprakstītie notikumi. Ir arī klēti ar mūža apakšstāvu (93. att.).

Klēts *iekšējā iekārtā* minami no plēstiem galdiem cieši iebūvēti apcirkņi jeb arodi, kur sabēra labību. Tur saimniece labībā dažkārt glabāja žāvētu gaļu, lai gan to arī kāra pie griestiem. Graudu klēti bija līdz ar to vieta, kur stāvēja mucas un tīnes ar putraimiem un miltiem vai cita sausa pārtika, dažreiz arī sedli un pārējās zirgu lietas. Drēbju klētī glabāja vērpu un audēju izstrādājumu krājumus, gadiem gatavotus meitu pūrus, apģērbus un to piederumus, ģērētas ādas u. tml. Tur stāvēja lādes, skapji, grozi u. c. no krijas darinātas tvertnes, vienkoči un stīpoti trauki, kaltēti ārstniecības augi, sāls, medus, sieri, pirts slotas. Siltam laikam iestājoties, klētī iekārtojās gulēšanai, ienesot no istabas gultas, kādu solu vai krēslu. Klētis savā ziņā kļuva par „vasarnīcām”, kur tuvu dabai atbrīvojās no sabiezinātās sadzīves nepatīkšanām. Jāņu laikā klēts kaktos salika mejas, vadžos sakāra vainagus un jāņuzāles. Tā

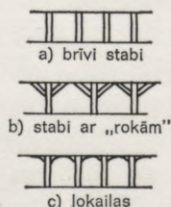
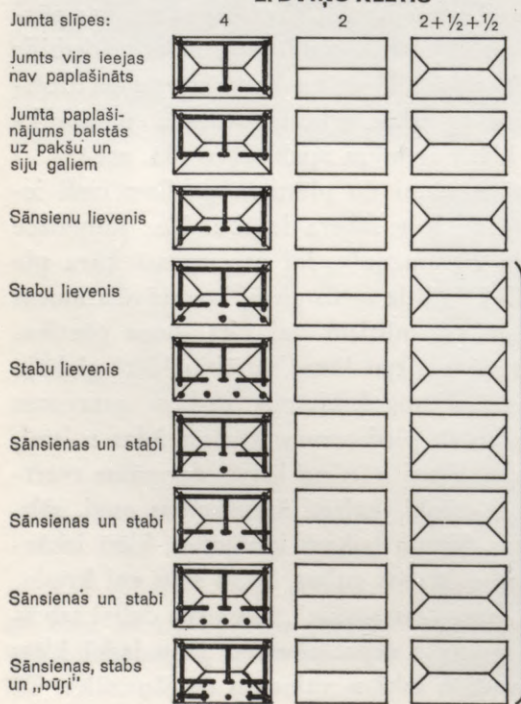
radija īpatnēju vidi, kur atpūtas brīdī katrs varēja netraucēti nodoties savām nodarbībām vai, citiem nedzirdot, aprunāties ar sev tuviem cilvēkiem, pat izbārties un atkal salabt. Šo savrupību sevišķi baudīja jaunprecētie, kas kopējo dzīvi sāka klētī, vai mātes, kas tur auklēja savus jaunpiedzimušos. Klētis iekārtu piemērotā veidā pārkārtoja ar eglītēm un skužām, kad to pārvērtā par pēdējo piestājas vietu aizgājušam sētas iemītniekam, pirms to guldīja kapu kalnā.

91. Klētis celtņu schēmatiskie veidi Latvijā

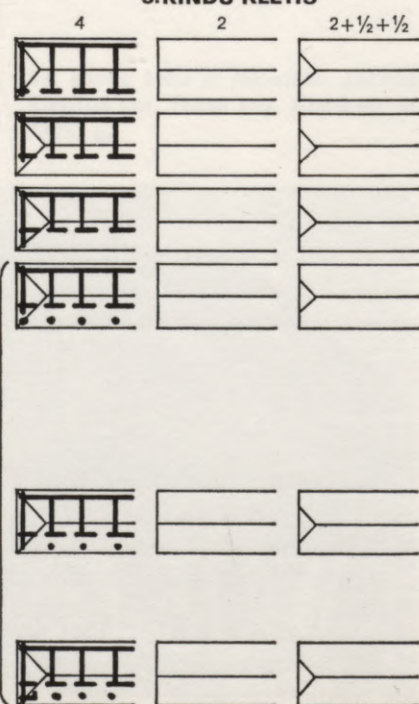
1. VIENTELPU KLĒTIS

2. DVĪŅU KLĒTIS

3. RINDU KLĒTIS

92. Divstāvu klēts ar stabotu apeju
augšstāvā Ludzas apr. Zvirgzdenes
muižā. Celta 1757. g., kopš 1935. g.
BDM

Latviešu zemnieka sētā bija arī dažas cita rakstura klētis. Tā saucamā *zemesklēts* atšķīrās no pārējām ar to, ka tai nebija tukšas paklēts, bet viss tās stāvs bija pa daļai iegremdēts zemē, tā ka radās pa pusei pagrabs, kur glabāt pienu, sviestu un citas ēdamvielas, kas ātri bojājas. Vēlākos laikos šādas klētis aizstāja mūrēti pagrabi, ierīkoti zem virszemes klētīm vai celti savrup, apbežot tos ar zemi. Saimniecībās ar plašāku augļu dārzu, īpaši Zemgalē, bija sastopamas *ābolu klētis*, kur glabāja augļu ražu, ko vēl sevišķi nosargāja pret salu. Tur kādreiz pa ziemu nolika arī bišu stropus.

Tā saucamās *kalpu klētis* parasti bija nodalījumi plašākā klēts celtnē, izmēros nelieli, bet tā iekārtoti, ka gājēji, ģimenes cilvēki, varēja tur glabāt savu „deputātu” — graudā saņemto atalgojumu, kā arī citu, ilgākam patēriņam paredzētu pārtiku, novietojot to tā, lai, siltākam laikam iestājoties, tur varētu ierīkot arī guļamvietas. Tā gājējam radās savs nostūris, kur viņš varēja justies netraucēts un brīvs.

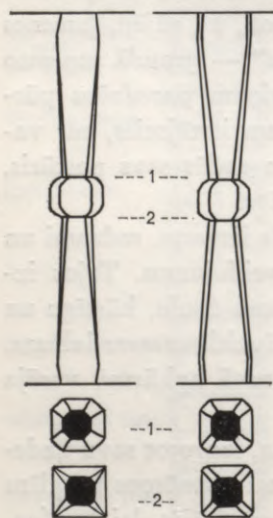
Daudzveidīgais dzīves saturs, kas klētīs ietverts, redzami un pat spilgti izteicas klēts arhitektūras veidojumos. Tajos izpaužas rūpes par zemnieka darba ieguvumu drošu, kārtīgu un parocīgu glabāšanu, bet arī prieks par dzīvokli vasaras laikam, kur sētas iemītnieki ar savējiem dabai tuvā apkārtnē varēja baudīt savrupību un mieru.

Izkoptākie klēts atrisinājumi norāda, ka, izprotot savu uzdevumu, klēts cēlēji vispirms centās atrast tai piemērotu un glītu novietni. Iecerot celtnēi redzamo veidu, raudzījās, lai kopformā, būvmasu sakārtojumā un samērībā izteiktos nosvērtība, rūpība un miers, bet priecīgu noskaņojumu panāca, izveidojot

93. Divstāvu klēts ar mūra apakšstāvu Liepājas apr. Nīcas pag. Sproģos. Kopskats ap 1925. g.

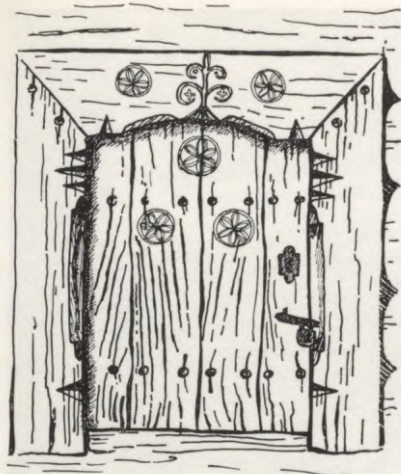
atsevišķus elementus. Ļoti nozīmīgi izteiksmes līdzekļi bija jumtu forma un seguma veids, kas, pārbaudītām tradīcijām sekojot, arī dažādībai piešķīra radniecību un saskaņu. Apaļkoku vai tēstu koku lietāšana, kas bija saistīta ar novadu paražām, piešķīra guļkoku sienu virsmai raksturīgu atšķirību. Rūpīgi bija veidoti pakšu gali, dažkārt rēgulāru sešstūru formā (84. att.). Sastop ārsienas, kam koki pat visā gaļumā aptēsti sešstūru prizmas veidā. Ar šiem paņēmieniem prata jau panākt lielu atrisinājumu dažādību, bet sevišķi spilgtu izteiksmi klētīm piešķīra ieejas lieveņi, kas izveidoti bagātās variācijās. Paceļot klēts grīdu prāvu gabalu virs zemes, vienādā augstumā ar to lika arī grīdu lievenim — „klēts tiltiņu”, pierīkojot tam dažus kāpienus. Tiem nereti sameklēja piemērotus laukakmeņus vai arī izmantoja kādu nomaltu dzirnakmeni, dažkārt pārdaļot to uz pusēm. Klēts priekšā strādāja kādus amatnieku darbus, nolika dažādus rīkus vai kavējās atpūtas brīžos. Kursā sastop ar margām norobežotas klētspriekšas, īpaši, ja klētis celtas virs pagrabveida pabūves (93. att.).

94. Klēts lieveņa stabi Cēsu apr. Lenču pag. Celpī. Kopskats ap 1939. g.

Klēts priekšām rodas ļoti atšķirīgi veidi, atkarībā no to konstruktīviem atrisinājumiem — brīvi izvirzītām vai stabu atbalstītām jumta pārkarēm, atsevišķo daļu izveidojumiem un no to rotāšanas, kas parādās pakšu galu un balstekļu apdarē, stabu plastiskajās formās (94. att.) un stabu iesaistīšanā lokailās (90. un 165. att.).

Rotāšanas prieks izteicās arī rakstītās jeb margotās klēts durvīs: rakstā saliktajā dēļu apšuvumā, durvīs un aplodā iegrieztos rotājumos, arī krāsu lietāšanā (88. un 95. att.). Šiem veidojumiem pievienojas vēl kalēju darbi: kalto naglu galvas, viras un atslēgu caurumu apkalumi. Par pašām atslē-

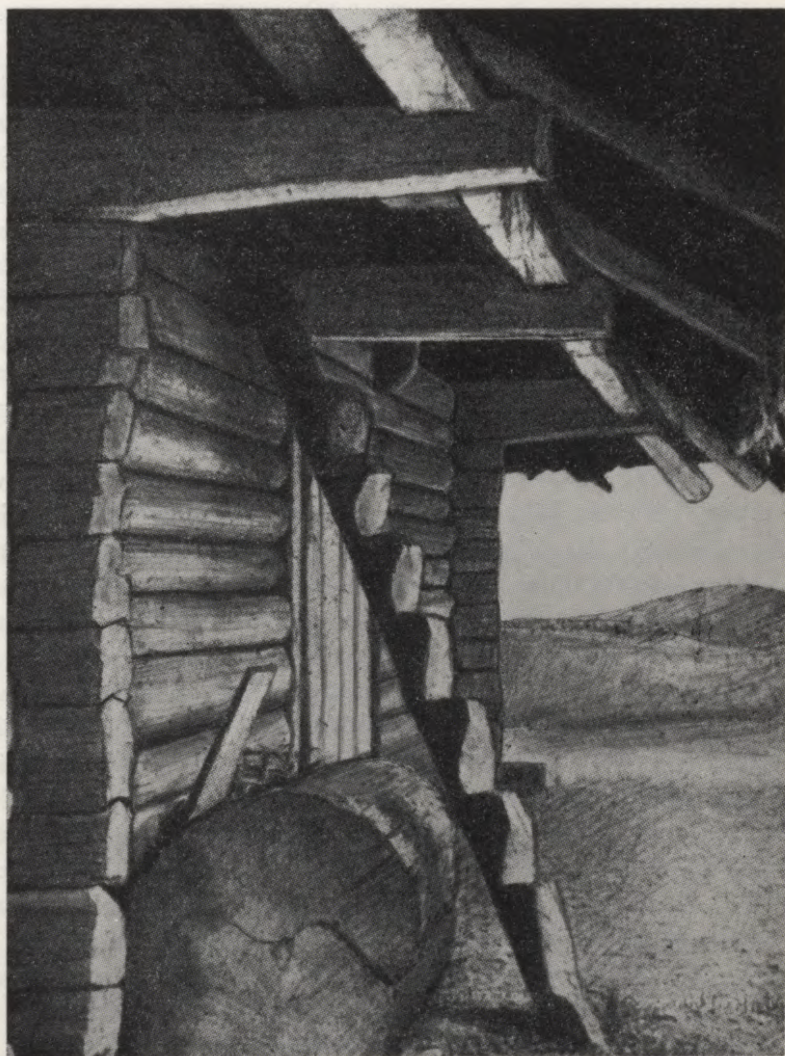
95. Klēts durvis Ventpils apr. Užavas pag., ap 1925. g.

gām sakāms, ka pie klēts durvīm var izsekot to pagatavošanas veidiem, sākot ar asprātīgi atrisinātiem koka mehānismiem līdz dažādiem lauku kalēju kaltiem paraugiem. Klēts durvīm parasti bija augsts sliekšnis un zema, nereti lokveidā iztēsta paloda, lai, kāpjot pāri sliekšnim ar maisu mugurā, tas neaizķertos. Durvju apakšējā stūrī bija izgriezts caurums peļu ķērājam kaķim.

Ja no klēts priekšas bija paredzēts tikt uz klētsaugšu, tur parasti bija pieslietas kāpnēs. Senāk redeļu kāpņu vietā taisīja raksturīgās bluķu kāpnēs, atsevišķos kāpienus iecērtot koka stumbrā (96. att.).

Īpašu papildinājumu klēts celtnes plastiskajam veidojumam piešķīra vēl dažāda rakstura atrisinājumi klētsaugšas pieejai. Ir tādi, kas pieeju noslēpj aiz masīvas sienas, panākot nepieejamības izteiksmi (86. att.), citos uzejai izveidota augšstāvā atklāta un laipna luktīņa (87. att.).

Klētīm iekšējo veidojumu noteica iekārtas priekšmetu dažādība, bet pašas celtnes iekšējām daļām atstāja tām rakstu-

96. Klēts priekša ar bluķu kāpnēm Cēsu apr. Priekuļu pag. Kopskats 1922. g.

97. Klēts apcirķņi Jelgavas apr. Sīpeles pag. Gaŗajās Vecvagarēs. Iekšskats ap 1935. g.

rīgo konstruktīvo veidu un faktūru, gan cenšoties visas daļas rūpīgi nostrādāt. Minams retais gadījums, kad stabu gali labības apcirķņiem ir dekoratīvi izveidoti (97. att.).

Šeit aplūkotie klēts celtnu piemēri, šķiet, attaisno spriedumu, ka klēts arhitektūras ziņā ir izteismīgākā un izkoptākā no latvju sētas kārtējām celtnēm. Tā pārspēj pārējās ne tikvien arhitektonikā un ar rotātājām formām, bet arī ar to, ka tā uzbūvē izvērtusies pat divstāvu atrisinājumos.

Vēl jāpiemin 147. lpp. sniegtais aizrādījums par senatnes pētnieka A. Kīkebuša (Kiekebusch) novērojumu, ka latviešu klēšu *stabotie lieveņi* ir būtībā rada *grieķu tempļu* tipiskajiem atrisinājumiem. Šāda analogija tiešām pārsteidz, ja salīdzina klētīs sastopamos lieveņu principus ar arhitektūras vēsturē pieņemto tempļu iedalījumu tipos pēc ieejas lieveņa veidiem.

Templum in antis ir atrisinājums, kas klēts lieveņos izpaužas pagarinātās sānsienās ar diviem stabu atbalstiem starp tām (83. att.). *Prostylos* rodas, ja lieveņa jumtu atbalsta brīvstāvošu kolonnu rinda, kā tas arī klēts celtnēs bieži notiek, lietājot koka stabus (89. att.). *Peripteros* ir tempļa tips, ko visapkārt ietver lievenis, kam jumts atbalstīts uz kolonnu virknes. Šāds atrisinājums, kas lietāts Zvirgzdienes divstāvu klēts otrajā stāvā (92. att.), parastās klētīs nav novērots pilnīgi attīstītā veidā, jo šādas klētīs nebija no visām pusēm pieejamas. Bijušas klētīs, kam staboti lieveņi izbūvēti no trim pusēm, bet pilnīgi tie dažkārt ietvēra rijas, it īpaši plašās muižu rijas.

Šīs analogijas nenozīmē, ka šādus atrisinājumus viena tauta būtu aizguvusi no otras, bet tās, pirmkārt, apstiprina atziņu, ka no akmeņiem celtie grieķu tempļi izveidojušies no pirmatnējām koka celtnēm. Otrkārt, tās liek nojaust, ka grieķu kultūras sākumi, kas, piem., valodas ziņā bija cieši saistīti ar baltu tautām, arī koka celtniecībā veidojušies uz kopējiem pamatiem ar tām.

Rija

Ja grieķu ceļotāja Piteja ap 320. g. pr. Kr. minētās lielās ēkas, kur „ostioni” kuļot labību (sk. 18. lpp.), varētu, kā liekas, attiecināt uz baltu tautām, tad latvju sētas rija būtu celtne, kuras pirmsākumi iesniedzas sevišķi tālā senatnē.

Pirmās drošās ziņas par rijām Latvijā atrodamas kādā ienācēju vāciešu 1240. g. rīkojumā, kur teikts, ka desmito tiesu varot atšķirt vai nu uz tīruma, vai rijā pie kulšanas. *Aizvēstures* laiku lietišķas liecības par rijām līdz šim nav iegūtas. Pilskalnos, kur atrastas atliekas no citām ēkām, kas bija raksturīgas toreizējai lauku sētai, rijas necēla, jo pils nebija tieši saistītas ar lauku apstrādāšanu, labības ievākšanu un kulšanu. Par 10. gs. vidu toties atrodami norādījumi vikinga Egila Skalagrimsona epā par kādas kuršu sētas plašu saimniecības ēku ar trim telpām, kas atbilst rijai, piedarbam un gubenim. (Sk. 30. lpp.)

No *vēsturisko* laiku ziņām par kaŗu postījumiem un tiem sekojošo sētu jaunuzbūvi 16. un 17. gs., kā arī to laiku ceļotāju aprakstiem, var spriest, ka rijas toreiz savā vienkāršākajā veidā bijušas *vientelpas*, kur seru žāvējuši un turpat izkūluši. Mierīgākos apstākļos arī toreiz jau centās rijām pievienot *piedarbus*. Trešā pamattelpa, ar ko dažkārt paplašināta rijas ēka, bija *gubenis*, kur sakrāva labību pirms kulšanas un izkultos salmus, novietoja darba rīkus, braucamos līdzekļus u.tml. Šāda *trīstelpu rija* attēlota 1661. g. Meierberga ceļojuma albumā (21. att.), bet, kā jau minēts, ir norādījums par tādas pastāvēšanu jau 700 gadus pirms tam, vikingu laikā Kurzemes sētā.

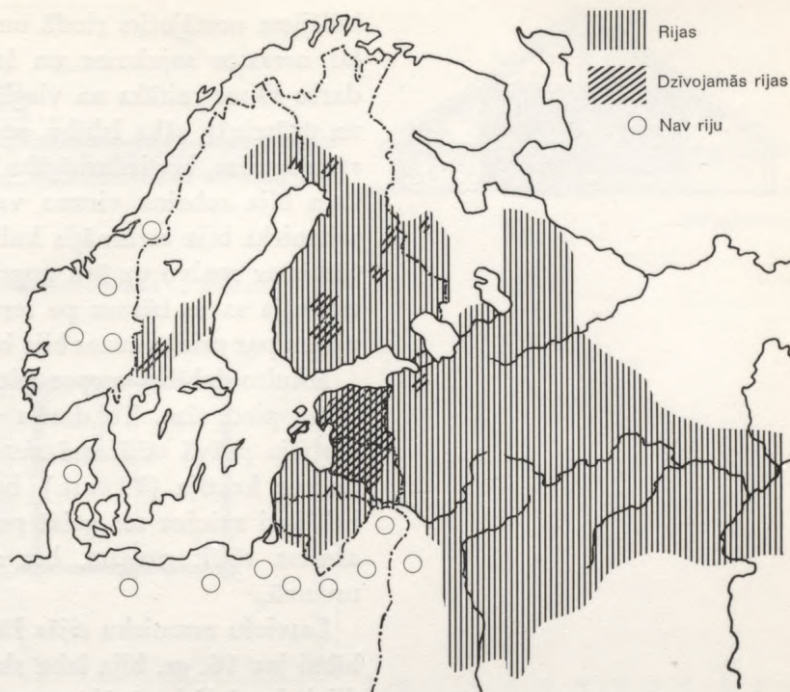
Rija, tās izcelšanās un izplatība, ir temati, kas *zinātniskajā literatūrā* diezgan plaši apstrādāti. Par tiem rakstījis Bilensšteins,⁹⁶ P. Kundziņš,⁹⁷ Mazvērsītis,⁹⁸ Laidis un Talve,⁹⁹ Renks.¹⁰⁰ Kopā saņemot pētījumos iegūtās ziņas, rodas šāda aina.

Eiropas ziemeļaustrumos, kur rudenos labību nespēja pienācīgi izkult tās mitruma dēļ, zemnieki graudkopji jau senlaikos mēģinājuši izmantot uguns siltumu, lai seru pirms kulšanas izžāvētu, graudi vieglāk izbirtu un ilgāku laiku uzglabātos sausi.

Čeremisu apdzīvotajā apgabalā bija saglabājušās ļoti pirmatnējas ietaises — konveida zārdi — slieteņi (līdzīgi slietajiem namiņiem). Ap tiem sakrāva seru, bet zārda iekšpusē kurināja uguni. Šādai ietaisei, ko krievu valodā sauca par „šiš”, kurtuvi kādreiz iegremdēja zemē, bet zārdu ar žāvējamo seru pārsedza ar jumtu. Pievolgas somugru tautas bija izveidojušas cita rakstura žāvētavu, sauktu „*ovin*”, kas izplatījās īpaši krievu apdzīvotajos novados ar līdzīgiem klimata apstākļiem: tā sastāvēja no pazemes kurtuves un virs tās uzcelta guļkoku cirtņa, kam griestu vietā bija guļus nolikti ārdi sera sakraušanai, atstājot gar sienām spraugas, kur pacelties ugunsкура liesmām un dzirkstelēm, seru neskaņot. Ar laiku atklāto uguni aizstāja primitīva krāsns. Tālāk rietumu virzienā attīstījās cita veida ierīce sera žāvēšanai, ko sauca par *riju*. Tā bija kaķētu guļkoku cirtnis, kas pārsegts ciešiem grodu griestiem, bet sera sakraušanai telpas pusaugstumā bija iebūvētas divi sijas, uz kuņām gulēja pārbīdāmi ārdi seram. Ir gadījumi, kad ārdus sijas nav ielaistas sienās, bet atbalstītas stabiem. Siltuma radišanai rijas kaktā ierīkoja krāsni, ārdus virs tās neliekot. Krāsns sākumā bija vaļēju akmeņu krāvums, bet pakāpeniski to pārveidoja, lai pēc iespējas mazinātu ugunsbriesmas, kas varēja rasties no dzirkstelēm. Krāsni kurinot, dūmi piepildīja visu rijas telpu, un tos izlaida pa nelielo ārsienā ietaisīto lodziņu tikai tad, kad sers bija izžuvis. Tāda veida rijas cēla *baltu tautu* apdzīvotajā apgabalā: Latvijā, Rietumlietuvā un pa daļai Austrumprūsijā. Lietuvju zemēs šīm celtnēm bija savs nosaukums „*jauja*”, un tās lietāja īpaši linu kaltēšanai, bet vietām arī kā pirti. Sevišķi cieši rija bija saaugusi ar *igauņu* zemnieku dzīvi, nereti kļūdamā par tikpat kā vienīgo celtni zemnieka sētā, apmierinot visas viņa dzīves un saimniecības prasības: tanī viņš žāvēja un izkūla savu labību, tur viņš dzīvoja (pašā rijā vai vēlāk tai piekārtajos kambāros), turēja lopus, glabāja ražu un citu mantu, kā arī lietāja rijas telpu par pirti. Citādā veidā attīstījusies rija bija plaši izplatīta *Somijā*, kur to paretam arī izmantoja kā dzīvokli. Rijas nosaukums igauņiem un somiem ir līdzīgs kā latviešiem (ig. „rei”, „rehi”, som. „riihi”). No Somijas nākot, rija ieviesusies *Zviedrijā*, īpaši tur, kur bija apmetušies somu kolonisti. Rijas bija gan sastopamas arī dažās Zviedrijas muižās, kuŗu īpašnieki ar šādām celtnēm bija iepazinušies savās muižās Latvijā vai Igaunijā. Norvēģijā, Dānijā, gar Baltijas jūras dienvidkrastu un dienvidos no Lietuvas rijas nav ieviesušās.

Rijas izplatība kartografiskā schēmā parādīta 98. attēlā, kopā ar turpmāk aplūkojamo dzīvojamo riju. Šī kartogramma nostiprina atziņu par rijas izcelšanos *austrumos* no Baltijas jūras. Noraidāma Bīlenšteina hipoteze, ka valodniecības dati norāda uz rijas nosaukuma radniecību ar zārda apzīmējumu „rie”, „ria” Zviedrijā un tāpēc rijas izcelšanās varētu būt saistīta ar Skandināviju.¹⁰¹ Jāpiezīmē, ka šo valodniecības varbūtējo pa-

98. Rijas un dzīvojamās rijas izplatība

matojumu ņēmuši vērā arī jaunāko laiku pētnieki, piem., Laidis,¹⁰² bet šiem valodnieku domu gājieniem trūkst apstiprinājuma celtniecības vēstures liecīgos datus.

Vientelpas rijas, kas minētas 221. lpp., Latvijā cēla vēl 18. gs. sākumā. Ziņojumos par Ziemeļu kara postījumiem Vecpiebalgā atrodami šādi skaitļi: pēc tam kad krievi 1702. un 1708. g. tur bija nopostījuši līdz ar citām ēkām 227 rijas, 1709. gadā bija jau atkal uzceltas 108 rijas ar piedarbiem, 2 ar kambariem un 117 bez piedarbiem. Tātad šai laikā tur lielākā puse no rijām bija vientelpas. Šī parādība gan būs izskaidrojama ar kara laika apstākļiem, un ir ļoti ticams, ka daudz vientelpu riju būs bijušas saceltas arī pēc agrāko kara postījumiem. Bet miera posmā pirms Ziemeļu kara Latvijā netrūka riju ar piedarbiem, kā tas, piem., redzams Meierberga 1661. g. zīmējumos¹⁰³ (21. att.).

Vientelpas rija pārvērtās *divtelpu* celtnē, kad tai pievienoja *piedarbu*, kur kūla rijā izžāvēto seru. Kulšana pašā rijas telpā, kā tas notika līdz tam, bija ļoti neparocīga, jo kulšanai ar sprigūliem telpas platība nebija pietiekama un traucēja arī ārdū sijās un ārdi, kas atradās apmēram cilvēka galvas augstumā. Tāpēc, *rijā* kuļot, graudus izdauzīja ar vāli vai kūli ar vārpām sitot pret sienu, sliekšni vai kādu solu. Tā gan ieguva jumšanai noderīgus gaŗkūļu rudzu salmus un labu sēklu, bet kulšana vilkāš gausi. Gan arī kuļot piedarbā vēl dažkārt lietāja solus, bet tiem parasti virsu īpaši izveidoja, lai graudi labāk izbirtu.

Piedarbus ceļot, to izmērus centās saskaņot ar kārtēju sera klājienu, kas bija piemērots kulšanai *sprigūliem*. Tā notika,

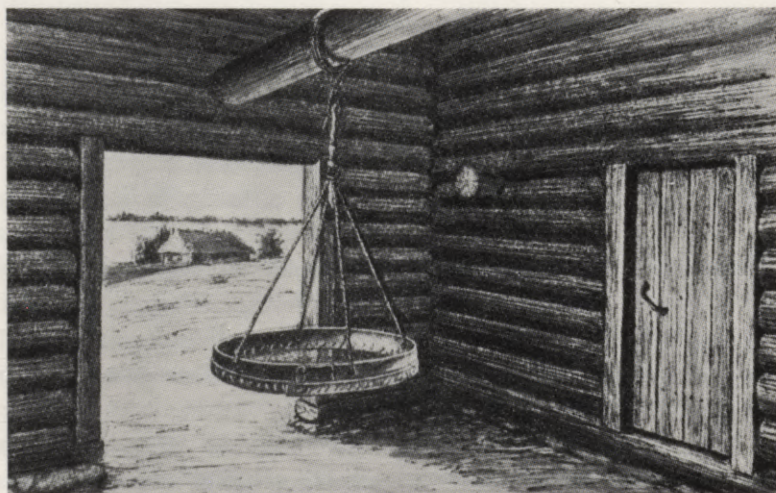
kulējiem nostājoties rindā un spriguļus cilājot noteiktā rakstā, lai nerastos sajukums un lai, ritmiski darbojoties, kulšanas darbs liktos raitāks un vieglāks. Cenšoties kulšanu atvieglināt un paātrināt, sāka labību, sevišķi vasarāju, *izmīdīt* zirgiem un ragu lopiem, bet iedarbīgāks bija zirga vilktais kuļamais *rullis*, kam bija robaina virsma vai visapkārt iedzītas tapas. Kāds saimnieks bija atrisinājis kulšanas problēmu citādā veidā: uzgērbis ar spalvu uz āru apgrieztu kažoku, viņš, lāci tēlodams, trenkāja savus bērņus pa seru, viņiem par lielo prieku, kamēr pašam par prieku auzas bija izkultas.

Izkulto labību turpat piedarbā atbrīvoja no pelavām un citām piedevām. To darīja dažādiem paņēmieniem: rupjumu nosijāja prāvā *vētījamā sietā* — kretulī, ko pakāra caurvējā un tur kratīja (99. att.), bet pēc tam graudus izšķiroja, ar liekšķeri sviežot tos gaisā puslokā, tā ka vējš vieglos graudus aiznesa tālāk projām, bet smagie nobira uz klona vētītāja tuvumā.

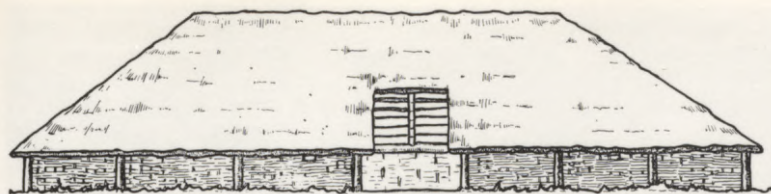
Latviešu zemnieku rijās žāvētajai un piedarbā izkultajai labībai jau 16. gs. bija laba slava.¹⁰⁴ To eksportēja pat līdz Indijai, jo tā ilgi stāvēja sausa un nebojājās, pa daļai pateicoties rijas dūmiem, kas to bija kodinājuši.

Rijas celtnes paplašināšana ar piedarbu Latvijā notika divi veidos. Pēc viena paņēmiena blakus guļbūvē celtajai žāvējamai rijai ierīkoja māla klonu jeb kulu, ko pārsedza ar gandrīz līdz zemei nolaistu jumtu — rijas jumta turpinājumu, ko atbalstīja stabiem. Šādam piedarbam nebija ciešu guļkoku ārsienu, bet to vietā stabu starpas aizpina zedeņiem vai aizpildīja salmu kūļiem (100. att.). Pēc šāda principa, kas raksturo dažu riju atrisinājumus Latgalē, rīkojušies arī igauņi,¹⁰⁵ bet plašāk tas parādās Baltkrievijas rijās. Latvijā šāds uz stabiem pārjums telpnes veida piedarbs tālāk nav attīstījies.

Lielā daudzveidībā turpretim Latvijā izkopušās divtelpu riju celtnes, kam piedarbs tāpat kā rija celts ciešām *guļkoku ārsie-*

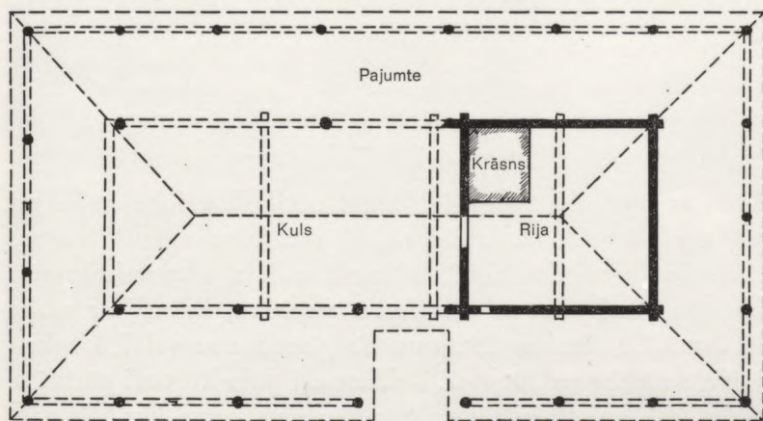
99. Kretulis labības vētīšanai Vidzemē

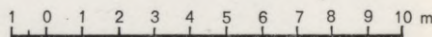
Sānskats

Šķērsriezums

Plāns

100. Rija Ludzas apr. Zvirgzdenes pag. Melešķu sādžā. Plāns un pret-skats ap 1925. g.

nām. Ir daudz piemēru, kas norāda, ka šāds piedarbs ar riju sākotnēji nav bijis viengabala cirtnis, bet ka piedarbs jau pastāvošai rijai ticis *piecirsts*, piedurts. Ka piedarbs bija „piedarīts”, apliecina arī tā nosaukums,¹⁰⁶ bet it īpaši dažādie tehniskie paņēmieni, kas lietāti, lai šo trīssienu telpu iespējami cieši saistītu ar rijas cirtni.

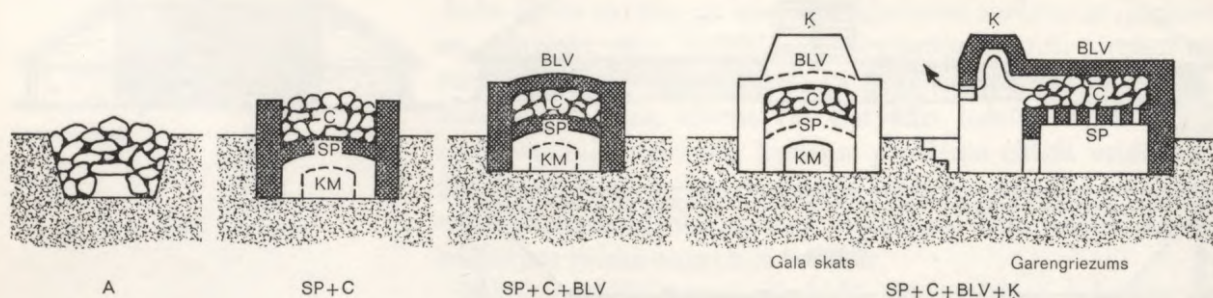
Atšķirībā no rijas, piedarbam taisīja *plašus vārtus*, kādreiz pat visās trīs ārsienās, lai rastos labības vētišanai vajadzīgais caurvējš un lai pa vārtiem varētu arī iebraukt. Vētišanas prasība izteicās arī divtelpu rijas novietnē: tāpat kā vientelpas riju ugunsdrošības dēļ cēla ārpus sētas pagalma, ar piedarbu saistītie uzdevumi lika tai izraudzīt vējiem atklātu vietu, pēc iespējas kādā uzkalnā. Piedarbam, tāpat kā rijai, bija māla kuls. Agrāko ārdurvju vietā rijai ierīkoja tiešas durvis uz piedarbu. Sers gāja pa šādu ceļu: no vezuma labības kūļus pa sera logu padeva rijā, kur tos sērējs pacēla ārdos (tas bija smags darbs karstuma dēļ, ja rija bija jau izkurināta), pēc sera izžāvēšanas to no ārdiem nogāza uz rijas klona, bet no turienes to ienesa vai ar zirgu ievilka piedarbā, kur to sakārtoja klājienā.

Kulšanas darbi kļaušu laikos zemnieku sētās parasti notika naktīs un ievilkās dažkārt līdz pavasarim. Tie prasīja daudz spēka, bet nereti izraisīja arī dziesmas, stāstīšanu un asprātības. Nakts darbiem gaismu deva skals, zem kuŗa nolika kādu trauku ar ūdeni, vai piedarba kaktā iebūvēts, māliem izoderēts ceplītis, kur dedzināja smalki saskaldītu malku. Vēlākos laikos rijas sienā iebūvēja lākturi, kas deva gaismu kā piedarbam, tā rijas telpai.

A Krautu akmeņu krāsns
BLV Blīva velve

C Ceri
KM Krāsns mute

Ķ Ķivere — dzirksteļu slāpētājs
SP Spriestlis — spraugaina velve

101. Krāsns schēmas Latvijas rijās

Līdz ar piedarba piebūvi bija arī notikuši uzlabojumi rijas telpā, īpaši izveidojot krāsni tā, lai mazinātu ugunsbriesmas. To centās iegremdēt zemē, sākumā vaļēja akmenskrāvuma veidā, bet, kad apguva velvēšanas tehniku, krāsnij ar mālu javu uzmūrēja akmens sienas un tās pārsedza ar velvi, kas kavēja dzirkstelēm nokļūt serā. Beidzot arī pašu kurtuvi pārklāja ar velvi, sakraujot virs tās vaļējus akmeņus, cerus, kas bija galvenie siltuma glabātāji. Lai ceri ātrāk sakarstu, velvi taisīja no spriešļiem, to starpā atstājot spraugas. Cenšoties galīgi noslāpēt dzirksteles, virs ceriem lika vēl velvi, kas bija blīva un virs krāsns mutes parasti nobeidzās ar ķiveres veida paaugstinājumu pēdējo dzirksteļu slāpēšanai (101. un 102. att.).

Pašu rijas telpu centās izveidot iespējami blīvu, lai mazinātu siltuma zudumu: guļkokus rūpīgi sakaķēja, griestu grodiem saduras aizpildīja māliem un spaļiem, cieši nostrādāja durvis, sutas lodziņu un mazliet lielāko sera logu. Rijas celšanai senāk lietāja ne tikvien skuju kokus, bet arī bērzu un apsi, nosargājot

102. Rijas krāsns Madonas apr. Cesvaines pag. Baltgalvjos ap 1930. g. Krāsns virs ceriem pārsegta ar otru velvi. Krāsns priekšā akmens rijkurim

103. Rijas paspārne Valkas apr. Smiltenes pag. Kažaučos ap 1925. g.

tos plašām jumta paspārnēm. To atbalstiem bieži ņēma ozola stabus. Sastop rijas, kas nav celtas gulbūvē, bet māla kleķa konstrukcijā. Tās radušās ap 19. gs. vidu, kad daži muižnieki mēģināja panākt, lai, saskaņā ar toreizējo propagandu, koka būvju vietā ieviestos ugunsdrošais māla kleķa būvveids.

Piedarbam, atšķirībā no rijas, ciešu griestu nebija. Uz sijām, kas saturēja piedarba ārsienas, uzlika vaļējus kokus vai kārtis, lai uz tiem varētu sakraut salmus, zirnājus vai citu svarā vieglāku glabājamo, piem., vasaras laikam ragavas un kamanas. Piedarba sienas, piemērojoties tur strādājamiem darbiem, bieži bija zemākas par rijas sienām, ar ko radās dažāda veida atrisnājumi šo telpu apvienošanā vienā celtnē.

Divtelpu rijas ēkai piedarba galā dažkārt pievienota vēl trešā telpa, *gubenis*, kur pirms kulšanas sakrāva seru, bet pēc tās salmus. Šai telpai, tāpat kā piedarbam, nebija griestu, bet tai nebija arī klona. Rijas ar piedarbu un gubeni latviešu lauku sētās bijušas biežāk sastopamas kopš 17. gs. vidus, kad zemē kādu laiku valdīja miers.

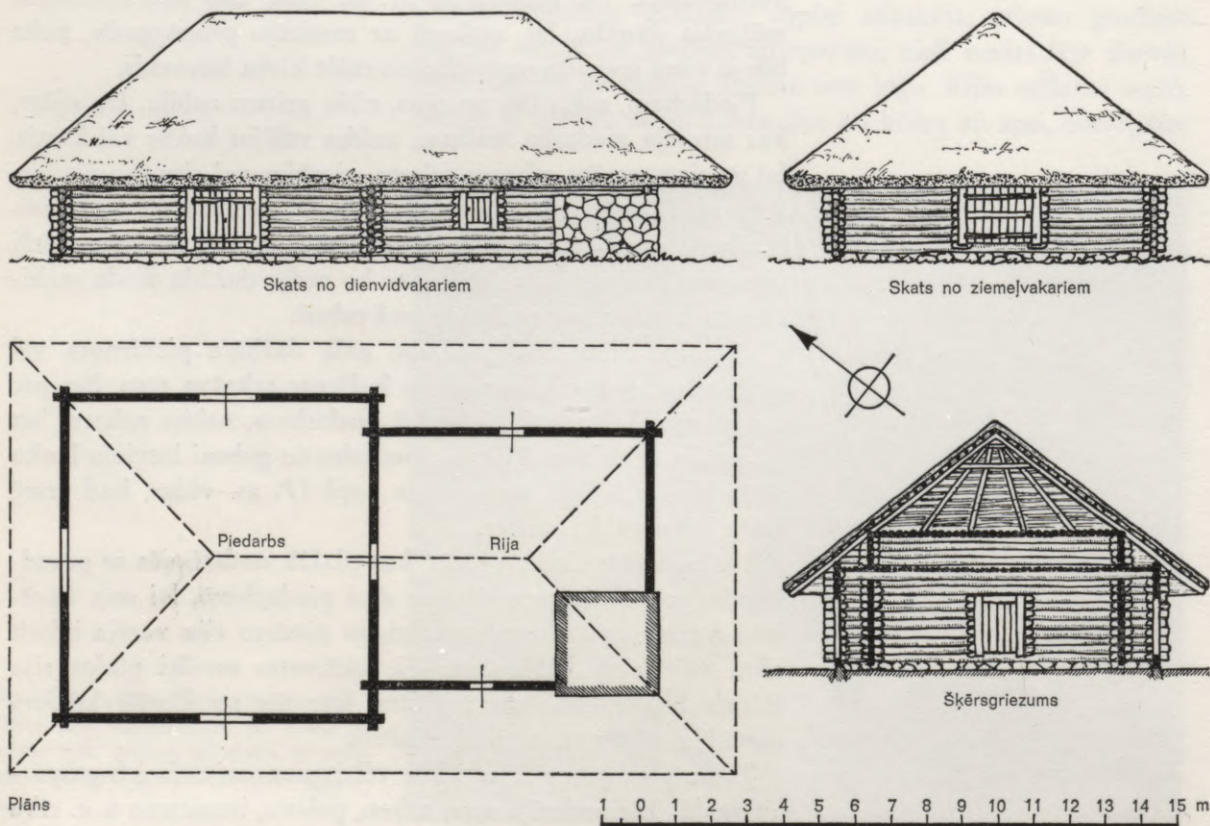
19. gs. kādās lielākās sētās, kur plašāk nodarbojās ar graudkopību, varēja sastapt rijas ar *divi piedarbiem*, lai sera žāvēšana varētu notikt nepārtraukti, jo piesērto riju varēja izkult tikai vairākiem klājieniem. Tā iekārtotas sevišķi plašas riju celtnes bija raksturīgas muižām, kur tās no klaušu laikiem tautā bija nīstas un ļauni pieminētas.

Telpu pieaugumu rijas celtnē vēl ieguva *nojumju* jeb paspārņu veidā. Tās noderēja sera, salmu, pelavu, braucamo u. c. riku

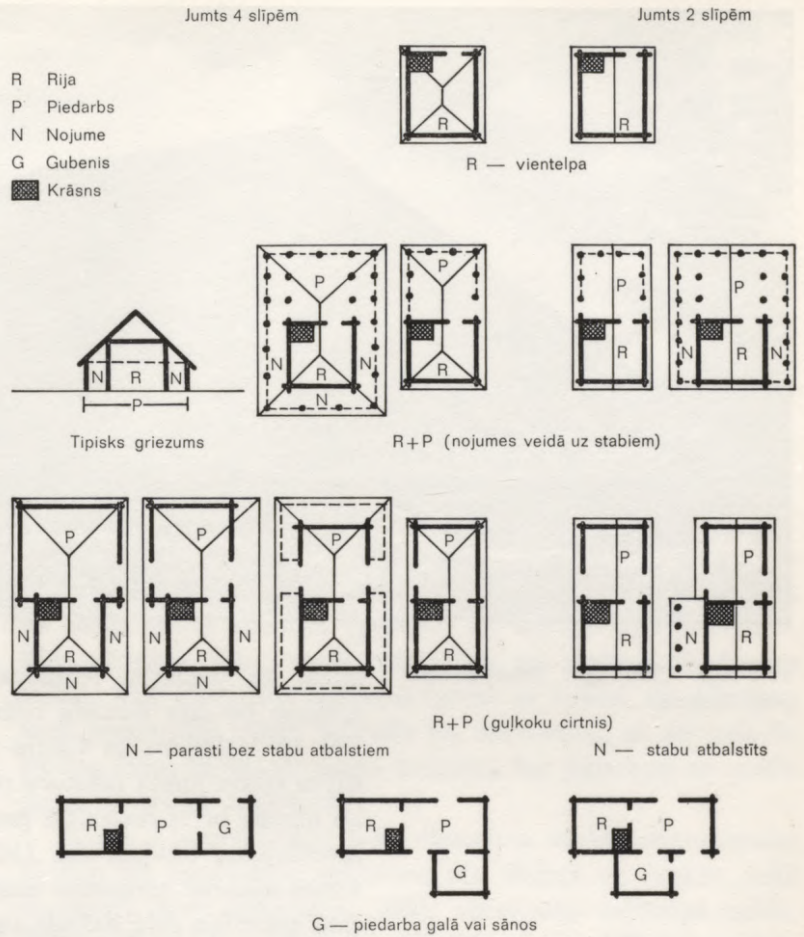
novietošanai. Nojumes īpaši radās ap augsto rijas stāvu, kam tikai sera logs bija jāatstāj brīvs. Plašās paspārnes arī pasargāja rijas sienas no mitruma un ar to saistītiem bojājumiem. Paspārnes *salmu* jumtam tā viegluma dēļ nereti ir tālu izvirzītas bez stabu atbalstiem, turoties uz balstekļiem, kas izveidoti no pagarinātiem pakšu un siju galiem (103. att.). Smagajiem lubu jumtiem turpretim varēja būt tikai nelielas brīvas jumtu pārkāres, kāpēc plašākas nojumes pie tiem nācās atbalstīt stabiem. Bieži gadās, ka nojumes pārvērš par *slēgtām* telpām. Tad rijas celtnes redzamās ārsienas ir ļoti zemas, bet jumts top augsts un iespaidīgs, iegūstot īpašu uzsvāru jumta izgriezumā ap piedarba iebraucamiem vārtiem. Vērojama cenšanās riju ar piedarbu un nojumēm nosegt ar *viengabala* jumtu. Šādam uzdevumam vislabāk bija piemērots pieklāvīgais četrslīpju salmu vai niedrņu segums (104. att.). Citu raksturu gūst rijas celtnes, kam parādās atsevišķo daļu *dažādie augstumi*, katra ar savu divslīpju jumtu un galu zeltiņiem. Šādi atrisinājumi ir tipiski agrākiem lubu jumtu apgabaliem (58. att.).

105. schēmatiskajā attēlā parādīti sastaptie *rijas ēku varianti* Latvijā, kas izveidojušies, piešķirot to raksturīgajām sastāvdaļām: rijai, piedarbam un nojumēm, dažādus samērus plānā un uzbūvē, sakārtojot tos atšķirīgos veidos un lietājot to pārsegšanai dažādas jumtu formas. Kā redzams, panākta liela atrisinājumu bagātība. Tā liecina par celtnieku izdomas un

104. Rija Valmieras apr. Umurgas pag. ap 1920. g.

105. Rijas celtņu schēmatiskie veidi
Latvijā

iejūtas spējām, tehnisko izpratni un arhitektoniskās veidošanas māku. Šiem atrisinājumiem nav individuāli personīga rakstura, tur skaidri parādās zināmas *tradīcijas*, kas bija izveidojušās atsevišķos novados. *Dienvidekursā*, tāpat kā pārējās sētas ēkas, arī rija ir cienīga un grezna (106. att.). *Ziemeļkurzemē* lubu jumts ar maz izvirzītām jumta malām padara riju pliku un nemājīgu (42. att.). „Piebalgas rija” ar augsto, „riņķī grieztu”, vareno jumtu, zemām nojumju sienām un jumta izgriezu-

106. Rijs Liepājas apr. Rucavas pag. Ārskats ap 1925. g.

107. Rija Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag., ārskats

miem ap piederba iebraucamajiem vārtiem jau pa gabalu atšķiras no citu novadu rijām (107. att.). Vidzemes vidienes riju ap Valmieru un Cēsīm zem viengabala izlīdzinātā četrslīpju salmu jumta raksturo rijas un piederba izmēru dažādība, ko nosedz brīvi izvirzītās paspārnes, radot nosvērtu, organiski izveidojušos būvķermeni (104. att.). Mežiem bagātajā Vidzemes malienē turpretim zem divslīpju jumtiem parādās rijas ēkas atsevišķo daļu dažāda augstuma stāvi, kam pieslietas stabu atbalstītas nojumes (58. att.). Latgalē riju ārējais veids ar lielo viengabala jumtu atgādina Piebalgas rijas, bet Latgalē tās ir pirmatnēji elementārākas, mazāk izkoptas (108. att.).

Novietota patālu no citām sētas celtnēm, platspārne rija ar savu cieši noslēgto, melni nokvēpušo rijas telpu, kas, dienas gaismai neiekļūstot, likās paceļamies neaptveramos augstumos, kļuva par vietu, kur radās baigi nostāsti, teikas un pasakas par velniem, pūķiem un citiem mošķiem. Dziļākas, ar veļu valsti saistītas izjūtas izraisīja gadījumi, kad no rijas pēdējā gaitā izvadīja kādu sētas iemītnieku. Tas parasti notika vasaras laikā, kad rijā bija rimis darba nemiers un tā stāvēja vēsa un klusa.

108. Rija Daugavpils apr. Krāslavas pag. Braslavas sādžā, celta 19. gs. vidū. Ārskats

Dzīvojamā rija

Aplūkojot uzdevumus, ko pildījušas rijas, nācās konstatēt, ka dažas tautas zināmos apstākļos arī *dzīvojušas* riju celtnēs. Šāds stāvoklis, šķiet, varēja būt radies jau senākos aizvēstures laikos, kad vientelpas guļkoku celtnē ar krāsni un griestiem savā pirmatnējā veidā nodereja kā dzīvošanai, tā arī nelielās labības ražas žāvēšanai pirms kulšanas, bet palaikam to varēja izmantot arī kā sutas pirti.

Tautas, kas pirmlaikos šādu dūmenīcu varbūt izmantojušas visiem šeit minētajiem mērķiem, tās iekārtā un izbūvē nekā nemainot, savu celtniecību tālāk attīstījušas atšķirīgā veidā. *Baltu tautas*, bet it īpaši latvieši, katrai vajadzībai izveidoja savu īpašu ēkas tipu: *dzīvojamo* ēku, saistot namu ar dūmistabu, ko apsildīja krāsns; *pirti*, šai vajadzībai radot savu celtni, bet sera žāvēšanai un kulšanai — *riju*. *Igauņi* turpretim pirmatnējo vientelpas dūmenīcu paplašināja, pārvēršot to *vairāktelpu celtnē*, kam kodols joprojām bija ar dūmkrāsni apsildāma telpa, kur dzīvoja, žāvēja labību un ko izmantoja arī kā pirti. Šo telpu apņēma piedarbs ar nojumēm, kur glabāja ražu, bet zem kopējā jumta dažkārt turēja arī lopus. Ar tādu dzīvojamo riju, papildinot to laiku gaitā ar īpašiem dzīvojamiem kambāriem, igauņi ir radījuši Eiropas tautas celtniecībā ļoti īpatnēju *vienmājas* atrisinājumu.¹⁰⁷ Daži zinātnieki gan izteikuši domas, ka arī igauņiem senākos laikos bijušas savrup celtas dzīvojamās ēkas.¹⁰⁸ Šāda veida *dzīvojamā rija* pastāvējusi arī pie igauņu ziemeļaustrumu kaimiņiem *votiem*.

Savā laikā tā ieviesusies un izplatījusies gan arī pie *latviešiem*, bet tikai Vidzemē, kā tas redzams 98. attēla kartogrammā. Šī parādība īsti neiekļaujas latviešu tautas celtniecībā ar tās visumā viengabalaino raksturu, kāpēc par to sastopami dažādi izskaidrojumi un minējumi.

Bīlenšteins bija pārliecināts, ka senlaikos pa visu Latviju zemnieki dzīvojuši rijās. Kurzemē un Zemgalē šādi dzīvokļi vēlākos laikos esot izzuduši, lai gan dzirdēts, ka Bauskas

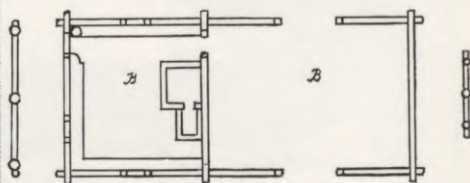
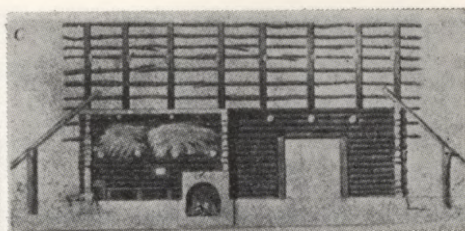
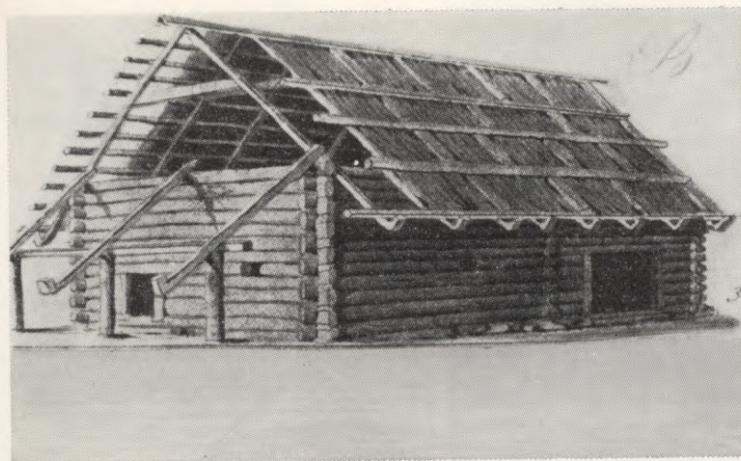
tuvumā tādi vēl saglabājušies.¹⁰⁹ Bīlenšteinam oponēja Šmits, kas turēja namu un pirti par latviešu pirmatnējiem dzīvokļiem.¹¹⁰ Arī Beuningens nepiekrīta Bīlenšteinam, piezīmējot, ka Kurzemē rijas ilgstoša apvienošana ar dzīvokli esot „nedzirdēta parādība”.¹¹¹ Ņemot vērā šo uzskatu dažādību, plašāks pētījums par dzīvojamo riju Latvijā publicēts īpašā monografijā 1934. g.¹¹² Tur izteiktām atziņām visumā piekrituši arī vēlāko laiku pētnieki.

Senākā līdz šim zināmā rakstu liecība par dzīvojamo riju Latvijā atrodama Branta 1673. g. ceļojuma aprakstā par novērojumiem Vidzemē, kur viņš laikam pats tādā celtnē bija pārgulējis (sk. 77. lpp.). Kurzemē un Zemgalē viņš turpretim apraksta atsevišķas dzīvojamās ēkas. Nedaudz vēlāk, 1679. g., Vidzemē, Valkas apr. Vijciema pagastā kādā dokumentā par zemes dalīšanu minēti divu brāļu „ērbērgi”, bet trešā brāļa rija. Ap šo pašu laiku celta arī rija ar skolas kambari Valmierā, ko šeit vēlāk pieminēs. Kādus 20 gadus vēlāk Smiltenes baznīcas chronikā sīki atzīmēti krievu postījumi Ziemeļu kara laikā turienes lauku sētās, minot nodedzinātās vai neskartās dzīvojamās ēkas-istabas, citas ēkas un lielākā skaitā saglabājušās rijas, bet neatzīmējot, ka kādas no tām būtu bijušas apdzīvotas, kaut rijas dažās sētās bijušas pat vairākas. Ap to pašu laiku Vecpiebalgā 1709. g., ēkas pēc postījumiem atjaunojot, bija uzceltas 10 istabas un 227 rijas, no tām 2 ar kambariem.

Iedomājoties toreizējos pēckaņa apstākļus, ir saprotams, ka lielam skaitam zemnieku izpostītajos apgabalos nebija citas iespējas atkal sākt savu dzīvi kā apmetoties rijās, kas vai nu bija saglabājušās, vai no jauna uzceltas, lai varētu tikt pie maizei un sēklas. Tā kā klaušu laiku apstākļos arī vēlāk ne visiem zemniekiem bija iespējams uzcelt sev savrupistabas, dzīvojamā rija vairāk cietušajos novados kļuva par ilgstošu parādību, gan visumā uzlabotā un papildinātā veidā. Tā arī Smiltene un Vecpiebalga vēl 19. gs. sākumā bija raksturīgi dzīvojamo riju novadi.¹¹³

Līdzīgā veidā Vidzemes zemnieku dzīvokļu apstākļi būs mainījušies arī agrākajos kara, posta un sērgu laikos, bet nav nekādu norādījumu par dzīvojamām rijām pirms Livonijas kara. Miera posmos starp kariem zemnieki visumā dabūja atkopties. Tas sevišķi noticis zviedru valdīšanas laikā no 1660—1700. g., kad viņi paspējuši arī savas sētas izbūvēt, pa daļai atmetot dzīvošanu rijās un uzceļot sev dzīvojamās ēkas — *istabas*, kā to liecina šeit minētās ziņas par Smiltēni un Vecpiebalgu. Par pārticību liecina arī lielie labības un lopu daudzumi, kas Smiltenes zemniekiem gājuši bojā Ziemeļu kara laikā vai krievu nolaupti.

Ka dzīvojamā rija Vidzemes latviešiem nav radusies no kādas sākotnējas domas apvienot vienā celtnē dzīvošanas un sera žāvēšanas vajadzības, rāda arī šo celtnu sastāvs un to iekārta: savā pirmatnējā veidā tās ir tikai labības apstrādāšanai pare-

109. Dzīvojamā rija bez kambaŗa Alūksnes apkārtnē. Hūna materiāli 1820—1822. g.

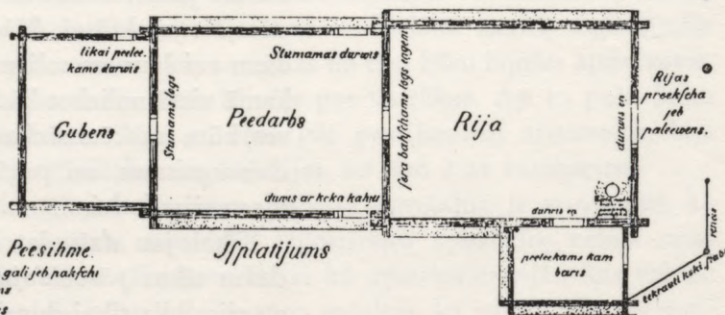
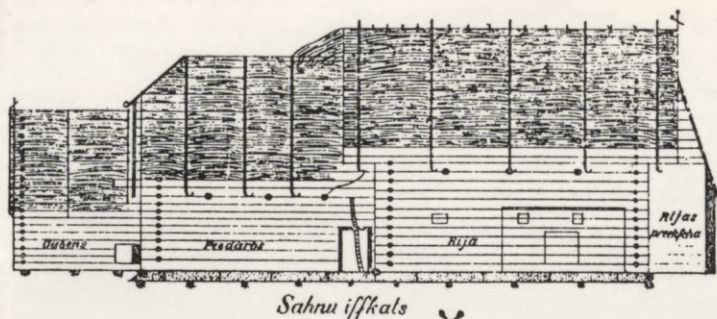
dzētas, *sevi nobeigtas* rijas, bet dzīvošanas vajadzības un prasības šādās celtnēs nav ne mazākā mērā ievērotas. Tur nav ne noteiktu vietu gulēšanai, ne iespējas novietot nepieciešamos iekārtas piederumus vai pienācīgi gatavot ēdienu klonā iegremdētajā rijas krāsni. Nācās tāpat gulēt uz kula zirnājos, uz ārdiem vai šauriem soliem, jo, iebūvējot plašākas lāvas vai paliekamā vietā noliekot kādu galdu, drēbju vai citu mantu glabātuves, būtu traucēta sēršana un sera nogāšana no ārdiem. Trūka arī dienasgaismas, un pagāja labs laiks, kamēr dūmi izplūda pa mazo rijas lodziņu.

Tikai jau *dzīvojot* šādā sera žāvējamā rijā, sāka izdarīt dažus sīkus *pārveidojumus*, lai dzīve tajā kļūtu vieglāka. Ja no rijas bija tikai durvis uz piedarbu, tai ierīkoja papilddurvis tieši uz āru, lai dūmus varētu ātrāk izlaist un tumšajai rijas telpai gūt arī dienasgaismu (109. att.).¹¹⁴ Šādas durvis nereti bija divkāŗšas: iekšējās ar īpaši veŗamo augšējo pusi, lai apakšējā aizturētu aukstumu un mājkuŗstus, kas meklēja siltumu un cilvēku sabiedrību. (Vārgākiem sīklopiem, vistām un īpaši gailim-modinātājam neliedza uzturēties rijas telpā.) Bet cilvēkiem, kas mita rijā, joprojām bija nedienas, kamēr piesērtajā rijā kurināja krāsni: dūmi aizrāva elpu un koda acīs, bet no mitrās labības pilēja ar sodrējiem sajaucies ūdens. Darba spējīgie iemītnieki tad centās rīkoties saimniecībā ārpus rijas, bet bērnus un vecos ļaudis aukstā laikā nereti pārvāca uz aitu kūti, kamēr zīdaiņus kādreiz noguldīja krāsns bedrē, kas bija brīva no dūmiem.

Dzīvei rijā *ieilgstot*, tai piebūvēja kādu kambari, kur nolikt pārtiku un iedzīves piederumus, kas bojājās dūmos, riju kurinot. Sprieŗot pēc apdzīvoto riju senajiem piemēriem, pirmos kambaŗus cēla rijas *sānos* (110. att.) kā zemas, neapsildāmas telpas rijas jumta paspārnē. Kambaŗus pārveidoja par apsildāmām dzīvojamām telpām, kad tos sāka celt pie rijas *galasienas* un turp no piedarba sienas pārvietoja rijas krāsni. Tās sāni deva zināmu siltumu kambarim, bet dūmi tur neiekļuva. Sastop

110. Dzīvojamā rija ar neapsildāmu sūkambari, celta ap 1720. g., Cesvainē, Grema Jezika sētā

Gubens, Ingeuit faukts par falmes sēkhuhni

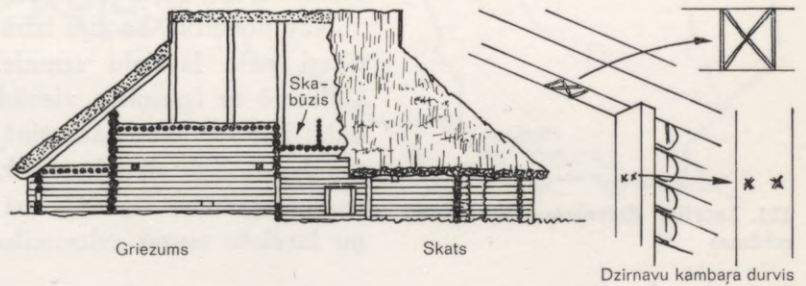

- Peesihme.*
- dakšu gali jeb nakšči
 - akotins
 - ↳ pnahres
 - ↳ senu apmetums
 - ↳ meeli ar ko pavilnas aissīstas
 - slabu uetlas
 - ↳ streflu gali
 - ↳ rihkles jeb schiehtu gali

arī atrisinājumus ar sūkambari un galakambari, it īpaši, kad rijai bija plašas paspārnes (111. att.).

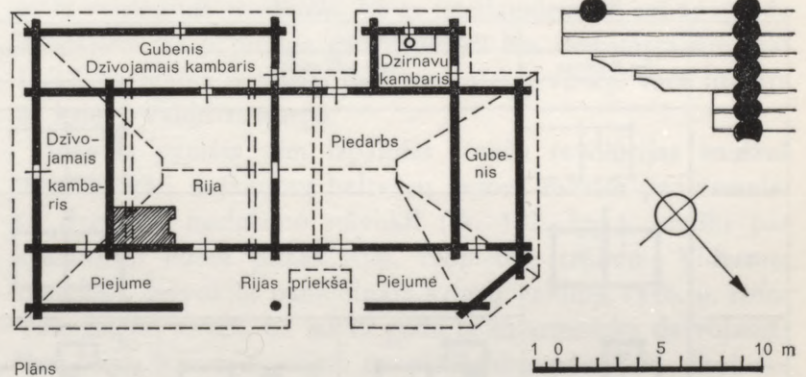
Apdzīvojamās daļas pievienošana rijas galam iezīmēja ceļu dzīvojamo telpu ierīkošanai dažādos sakārtojumos, kas ar laiku izvērtās patstāvīgos dzīvokļos, kam bija arī sava virtuve un citas blakutelpas. Dzīvojamās rijās stāvēja arī rokas dzirnavas: rupjam malumam lopiem — piederbā pie sienas, smalkam malumam — maizei — kambaņu tuvumā, nelielā slēgtā telpā kādā nojumē, lai miltus pasargātu no putekļiem. Rijas galā piebūvētie dzīvokļi pakāpeniski kļuva pilnīgi neatkarīgi no rijas telpas, kas atguva savu sākotnējo uzdevumu būt tikai par sera žāvētavu. Kambaņgalu pie rijas gan joprojām saistīja kopējs apkures centrs, bet tā izveidošana bieži notika līdzīgi, kā apvienojot namu ar istabu savrupceltā dzīvojamā ēkā. Sākumā, gatavojot ēdienu vēl rijā, kas bija no kambaņgala tieši pieejama, vienu vai divi kambaņus apsildīja ar īpašu krāsni, ko savienoja ar rijas krāsni. Ierīkojot pie kambaņiem ar rovi pārsegtu namveida virtuvi, pieejamu no dzīvokļa priekšnama, dzīvojamā

111. Dzīvojamā rija ar gala un sānkambari Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag. Lejas Ķūģos. Kopskats ap 1930. g., plāns, pretskats, griezum un sīkdaļas (palodā un statnī iegriezts krusts)

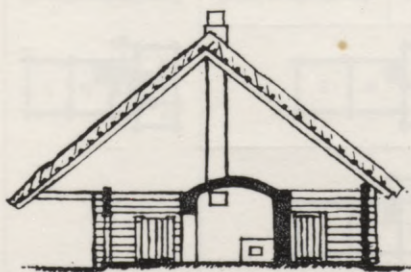

112. Dzīvojamā rija ar 3 kambariem un rovi Cēsu apr. Rozulas pag. Salās. Plāns un griezum ap 1930. g.

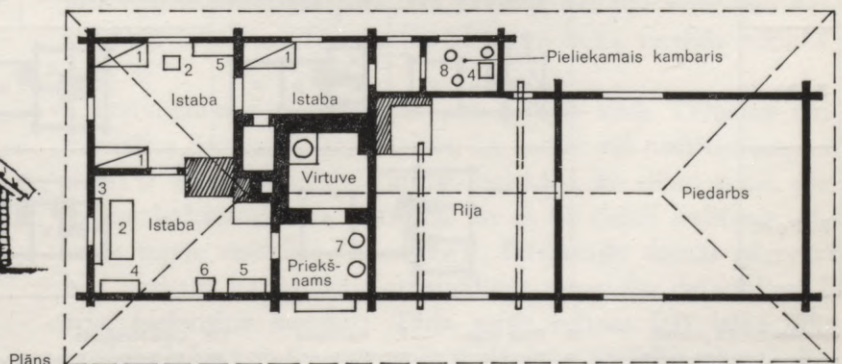
1. Gultha
2. Galds
3. Sols
4. Šķirsts
5. Skapis
6. Krēsls
7. Trauks
8. Tvertne

daļa kļuva neatkarīga no rijas arī apkures ziņā. Tajā nereti ir atkārtots tradicionālās patstāvīgās dzīvojamās ēkas iedalījums (112. att.). Notika pat, ka ar rovi pārsegto namu pārvērta par

Griezums

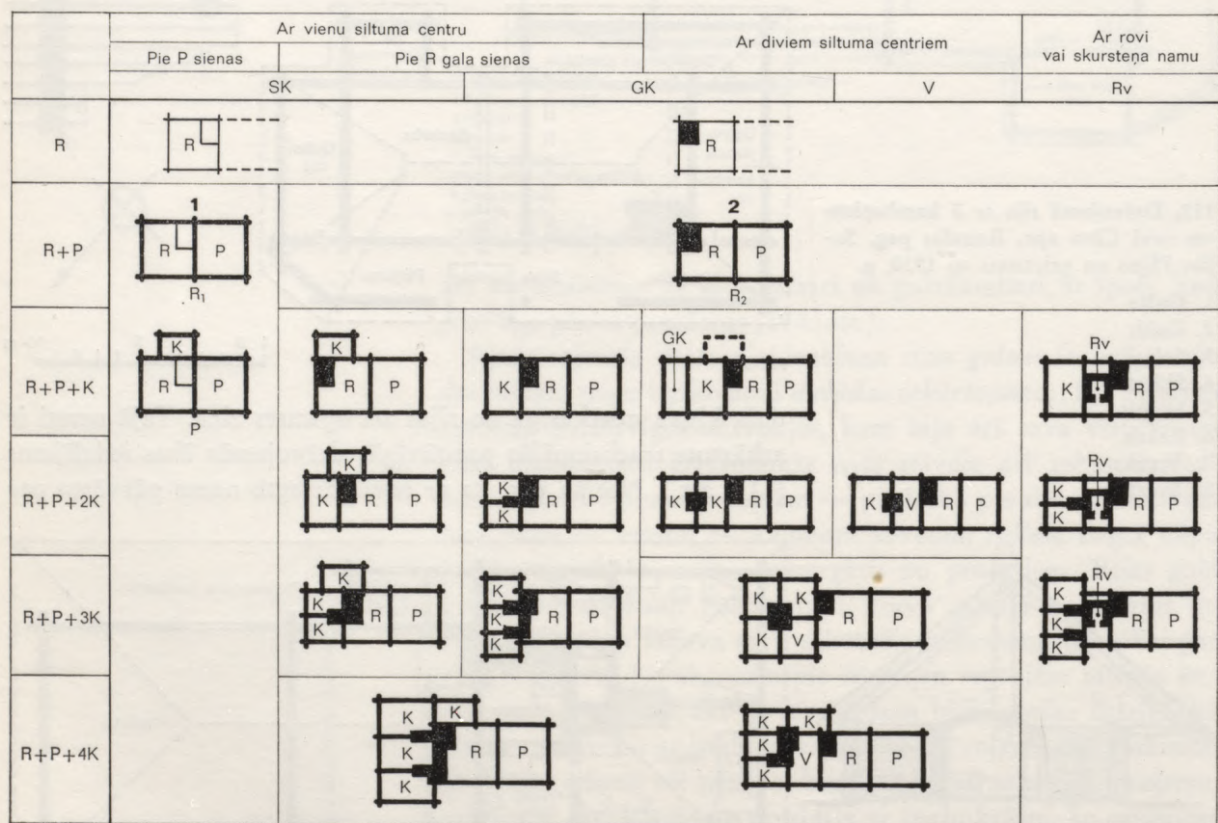
Plāns

apvalkdūmeni. Nav tāpēc šaubu, ka, tādus kambaŗgalus iekārtojot, latviešu zemnieku vadījusi *savrupistabu tradīcija*, kas arī Vidzemē būs bijusi saglabājusies vēl pastāvošās celtnēs vai atmiņās par tādām.

Latviešu dzīvojamās rijās novērotie *varianti* schēmatisko plānos sakārtoti 113. attēlā, bet šo dzīvojamo riju *atrašānās vietas* 1800—1820. gadā 114. attēlā redzamajā kartogrammā. 19. gs. sākums bija laikmets, kad šis dzīvokļa tips Vidzemes latviešu sētās bija sevišķi izplatīts. 19. gs. otrajā pusē turpretim, kad zemnieki aizvien biežāk sāka iegūt savas mājas par dzimtu, vērojams straujš jaunceltu *savrupistabu* pieaugums. Tā, piem., Valkas apr. Gaujienas draudzē, kas 19. gs. sākumā skaitījās par tumšu apgabalu, kur zemnieki mitinājās pašās rijās, 1863. g. atzīmēti šādi dzīvokļu veidi: rijās dzīvo 94 zemnieki, kambaŗos pie rijām 67, bet istabās 190.

Nav novērots, ka riju izbūve par ilgstošu dzīvokli būtu notikusi pašu latviešu zemnieku iecerē un ierosmē. Dalties Vidzemē ar igauņiem vienādos likteņos, kaimiņu piemēri pa daļai būs latviešus pārliecinājuši, ka grūtos laikos var pierast pie dzīves zem rijas jumta, kas, rijas kambaŗiem izveidojoties, to iemītņiekiem sagādāja arī zināmas ērtības. Bet šo pārmaiņu latviešu tautas celtniecības paražās bija vairāk par igau-

113. Latvijas dzīvojamo riju plānu schēmas

— Esošie piemēri R Rijas telpa K Kambaris GK Gala kambaris V Virtuve
 — Izzudušie piemēri P Piedarbs SK Sānkambaris PK Pieliekamais kambaris vai maltuve Rv Rovis vai skursteņa nams

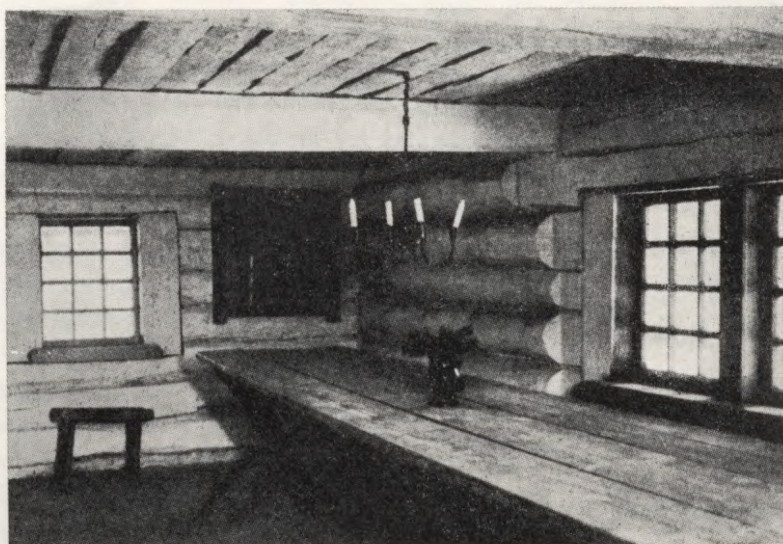
114. Dzīvojamās rijas Latvijā laikā no 1800—1820. g. Kartogrammā redzams, kur dzīvoja pašā rijā un kur tai piebūvētajos kambaros

ņiem veicinājuši *muižnieki*, kā ar ieteikumiem, tā arī ar spaidu līdzekļiem. Šī pārmaiņa gan nenotika bez domstarpībām, kas 18/19. gs. maiņā izraisījās pašu muižnieku, vietējo vācu literātu un krievu valdības starpā.

Idejisks pamats tām izpaudās franču revolūcijas ietekmē dažu liberāli noskaņotu baltvācu autoru rakstos par zemnieku dzīvokļu neciešamo stāvokli (sk. 102. lpp.), sevišķi par apstākļiem dūmu pilnās rijās. Nopietnie trūkumi Vidzemes zemnieku dzīvokļos pamudināja krievu valdību 1816. g. izdot Visaugstāko pavēli, ka lai 12 gadu laikā zemnieku dzīvojamās ēkas būtu šķirtas no rijām un piedarbiem. Ar šādu rīkojumu negribēja samierināties muižnieki, kam būtu no saviem mežiem vajadzējis izsniegt vajadzīgo kokmateriālu jaunu dzīvokļu celšanai. Viņi panāca, ka pavēlei pievienoja instrukciju, kas savrupistabu vietā ļāva rijai piebūvēt 2 gaišus kambarus. Pirms tam bija radusies asa polemika rakstos, kas par zemnieku dzīvokļu uzlabošanas tematu parādījās tā laika vietējās publikācijās.¹¹⁵

Dzīvojamo riju aizstāvjos pat gadījās kāds Tērbatas universitātes profesors, kas izteicās, ka neesot vēl noskaidrots, vai dūmi ir veselībai kaitīgi: indīgo ogļskābi, ko dūmi satur, pievelkot kaltējamā sera mitrums, un tā šis citādi kaitīgais mitrums topot veselībai noderīgs (!). Izteiktajās domās pārsvarā bija uzskats, ka labākais atrisinājums zemnieku dzīvokļiem ir *rijai piebūvētie kambari*. Tāda veida celtnes šajā laikā sāka rasties plašos apmēros, gan pēc muižnieku norādījumiem kokus

115. Valmieras skolas rija, celta ap 1770. g., atjaunota 1823. g., kopš 1933. g. BDM

115A. Valmieras skolas rijai mācībām piebūvētais kambaris

izsniedzot, gan paredzot to celšanu māju nomas līgumos, gan klaušu kārtā iesaistot pagastus būvdarbos. Bet bija arī muižnieki, kas atbalstīja *savrupistabu* celšanu. Tā, piem., ar Drustu un Gatartes muižu īpašnieka Hagemeistera palīdzību tur no 1816—1838. g. radušīs 77 savrupistabas dzīvojamo riju vietā.

Ņemams vērā, ka toreizējā Vidzemes guberņa apvienoja vēlākās Latvijas ziemeļus ar Igaunijas dienviddaļu, kur dzīvojama rija bija tikpat kā vienīgais zemnieku dzīvošanas veids. Šīs guberņas muižnieku pārvaldē igauņu daļas muižnieki dzīvojamo riju sevišķi aizstāvēja, norādot, ka zemnieki esot pieraduši pie rijas dūmiem un norūdījušies, tajās dzīvojot. To, cita starpā, apstiprinot šāds gadījums: kāds muižnieks rijas krāsnijs licis uzmūrēt skursteni, bet zemnieki to aizbāzuši un tad teikuši „tagad ar to tīri labi var iztikt”, jo līdz ar dūmiem no rijas bija izplūdis arī viss kārotais siltums.

Dzīvojamās rijas konstruktīvais sastāvs ļoti skaidri rāda, ka pirms kambaņu piebūvēm rija līdz ar piedarbu bija celta tikai kā divdaļu vienība labības, linu u. c. lauku ražas apstrādāšanai. Kad, tur dzīvojot, radās doma ērtības dēļ to paplašināt ar kambari, šo telpu piebūvēja, to piecērtot kā trīsienu cirtni, nosaucot šo jauninājumu ar vārdu kambaris, kas aizgūts no vācu valodas un ko lietāja īpaši neapkurināmu telpu apzīmēšanai. Šis nosaukums palika šādai piebūvei arī tad, kad tā kļuva apsildāma, kā arī plašāka, un telpiskajā iekārtā līdzinājās tradicionālajam istabas dzīvoklim. Arī visu dzīvojamo riju tauta mēdza saukt par „rijas kambari”. Bija saglabājis kāds piemērs, kur divtelpu kambaņgals ar priekšnamu piebūvēts rijai kā noslēgta vienība ar četrām ārsienām, pievirzot to rijas galam, cik tuvu vien iespējams, bet rijas pakšu galu dēļ atstājot spraugu starp abām celtnēm.¹¹⁶

Pirmajā nodaļā jau aizrādīts, ka rija bija cieši saistīta ar pirmām *skolas* mācībām latviešu zemnieku bērniem. Īpaši pēc Ziemeļu kara posta Vidzemē visapkārt pašas rijas telpas lietātas par skolas telpām (sk. 110. lpp.). Valmieras skolas rijai, kas celta ap 1770. g., bija gan piebūvēts īpašs kambaris ar galdu, soliem un divi logiem. Šī celtnē 1933. g. pārcelta uz BDM pie Rīgas (115, 115A att.).

Pēc agrāko karu postījumiem pat *dievvārdi* noturēti rijās, piem., 1621. g. Vecgulbenē. Arī viens otrs *muižnieks* mitinājies rijā, kamēr nodedzinātās vietā uzcēlis sev jaunu dzīvojamo māju.

Ir daudz dažādu *nostāstu* par īpatnējiem gadījumiem dzi-

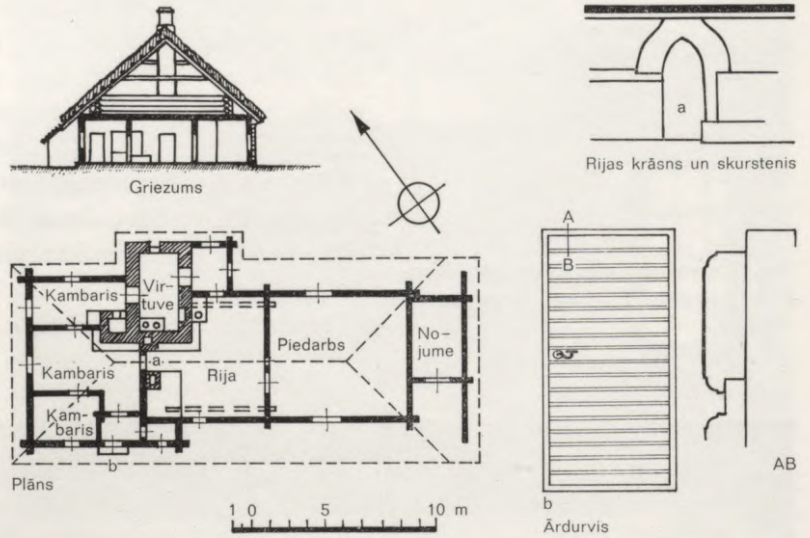
116. Dzīvojamā rija Cēsu apr. Vecpiebalgas pag. Kūrēnos, kopskats ap 1930. g.

117. Dzīvojamā rija Rīgas apr. Vidrižu pag. Ausiņos. Kopskats ar klēti ap 1930. g.

118. Dzīvojamā rija Cēsu apr. Dra-bešu pag. Biržakās. Plāns, griezums, sīkdaļas

118A. Biržaku dzīvojamās rijas kop-skats ap 1925. gadu

118B. Biržaku dzīvojamā rija pēc pārbūves 1926. g.

vojamās rijās, kas nereti bija savrup novietotas agrākajās līdumsaimniecībās plašajos mežos. Tās ar savām dažādajām telpām labi noderēja mantas nobēdināšanai nemiera laikos, to norokot zem klona. Tā, piem., Cēsu apr. Jaunpiebalgas Ķūģos (sk. 111. att.) Ziemeļu kara laikā esot ienācis sirotājs — laupītājs, kad saimnieks pašlaik kurinājis krāsni. Tas gan paspējis uzrāpties ārds, bet tur dūmos viņam uznācis šķaudiens. Zinādams, ka nevarēs noslēpties, viņš ar malkas gabalu metis krievam un to nositis, tā izglābdams sevi, savu saimi, iedzīvi un riju. Rīgas apr. Bierīņu pag. Zeļļos kādreiz vilks, dzīdamies sunim pakal, ieskrējis dzīvojamās rijas gubenī, bet

118C. Biržaku dzīvojamā rija 1970. g.

no tā uz piederbaugšu, kur pa ārdū starpu uzkritis kūlējiem virsū, kas to pieveikuši. Turpat „franču kaŗa laikā” rijā esot nomiris kāds „augstmanis”, kas apglabāts tuvējā „Krievu kalnā”.

Ļoti raksturīga dzīvojamā rija ir *architektūras* ziņā. Dažkārt tās cēlējiem nav gribējies vai veicies sasaistīt dažādas telpas vienā vienībā, jo šo telpu platību un augstumu izmēri parasti bija ļoti atšķirīgi (58. att.). Bet ir piemēri, kur izdevies radīt šo telpu pilnīgu sakausējumu viengabala celtnē, atstājot katrai savu īpatnējo raksturu, bet kopveidā panākot nesadalītu atrisinājumu. Tas īpaši sasniegts, kad visas telpas apvienotas zem kopēja, mierīga jumta, kas kā celtnes galvenā noteicēja daļa ar plašajām paspārnēm nosedz atsevišķo daļu dažādību (116. att.). Dažkārt celtnes kopskatu atdzīvina stabu atbalstīta nojume, bet pa gabalu dzīvojamo riju raksturo īpatnēja iezīme — dūmenis, kas no jumta izlīdis pašā kores galā (117. att.).

Kā rijas, tā arī dzīvojamās rijas loma latviešu lauku sētā *izbeidzās*, kad 19/20. gs. mijā labības kulšanai ieviesās mehaniska ierīce — kuļammašīna, ko tauta iesauca par „dampi”. Reti kur dzīvojamā rija vēl turpināja pastāvēt, pārveidota par jaunam laikmetam piemērotu dzīvokli ar riju kā plašāko, augstiem griestiem pārsegtu dzīvojamo telpu (118., 118A, 118B, 118C att.).

Par dzīvojamām rijām pie Bauskas, kuŗas Bīlenšteins piemin kā varbūtējus pierādījumus, ka šis celtnes tips senākos laikos bijis atrodams arī dienvidos no Daugavas, der atkārtot, ka tās saistās ar kuŗagūstekņu *votu* noņemšanu 15. gs. no apgabala, kas pieskaŗas Austrumigaunijai. Šis somugru tautas locekļiem, kas, latviešu starpā nokļuvuši, ieguva nosaukumu „krieviņi”, dzīvojamā rija bija parastais mājoklis, ko tie sev uzcēla arī jaunajās dzīves vietās (141. att.). Tāpat valodā un tērpos tie ilgu laiku saglabāja savas īpatnības.

Kūts

Telpas mājkustoņu mitināšanai Latvijas lauku sētās senlaikos nebūs bijušas pārāk izkoptas un rūpīgi izveidotas. Liekas, pastāvēja uzskats, ka lopi ir spējīgi bez sevišķas aizsardzības panest laika untumus, būdami savā dabā norūdīti pret tiem. Vairāk rūpējās par to, lai ganāmpulkus *aizsargātu* no meža zvēriem un citiem uzbrucējiem. Kā gaļas un piena lopi, tā arī zirgi, jau aizvēstures laikos ir bijuši svarīga daļa no sētu bagātības. Par to liecina ziņas, ka tie kaņu un sirojumu laikos lielos daudzumos tikuši nolaupīti vai iznīcināti. Arī īpašas „lopu pilis”, kas bija izbūvētas pilskalnos, norāda, ka lopi bija vērtīga un sargājama manta.

Tāpēc ir pamats domai, ka seno sētu saimnieki vispirms uz cēla stingru un ciešu nožogojumu, kur mājkustoņus pa nakti un ziemas laikā varēja turēt vienkopus un aizsargātus pret uzbrukumiem. Bet, lai lopiem sagādātu arī kādu patvērumu no lietiem un puteņiem, gar ciešā iežogojuma iekšpusi pakāpeniski būs radušās ar jumtu *pārsegtas novietnes*, kā arī slēgtas telpas vājākiem un rūpīgāk kopjamiem kustoņiem, īpaši zirgiem. Pārsedzot jumtiem arī starpas, kas atdalīja atsevišķas celtnes, ieguva telpas barības glabāšanai, bet ciešāk saslēdzot dažādās celtnu vienības, radās viena vai vairākas daudztelpu celtnes, kas apņēma iekšējo pagalmu — *laidaru*.

Vēsturiskajos laikos būs pieņēmusies cenšanās mājkustoņus rūpīgāk uzturēt un apkopt, jo 16. gs. avotos min, ka sevišķi no Kurzemes un Zemgales zemnieku saimniecībām sviestu, sieru un liellopu gaļu dzīvā vai sālītā veidā pat izveda uz Prūsiju un tālākām zemēm (sk. 50. lpp.). Tik attīstītai lopkopībai būs bijušas arī atbilstošas kūts telpas.

Kurzemē arī nesenajā pagātnē lielākās un kārtīgākās saimniecībās bija sastopamas *plašas kūtis* ar laidariem, ko Dienvidkursā sauca par „*dižiem laidariem*”. Tajos pašu laidaru pakavveidā apņēma cieši savirknētas kūts telpas, bet atklāto pusi

noslēdza stingrs žogs, kam bija ierīkoti plašāki iebraucamie un mazāki staigājamie vārti (119. att.).¹¹⁷ *Zemgali* turpretim raksturoja tā saucamās „rinkas”, kas savos tipiskajos piemēros bija pilnīgi slēgtas poligona veida celtnes. To guļbūvē celtās, mēmās bezailu ārsienas spēcīgi pārtrauc platos leņķos izveidotie krusta pakši, bet laidara pieejai bija atstāta tikai samērā šaura, vārtiem noslēgta caurbrauktuve. Šādas rinkas Dobeles apkārtnē apraksta Lentilijs jau ap 1680. g.¹¹⁸ Ārējais veids šīm celtnēm lielā mērā atgādina cietoksni, ko var nojaust pat no plāna (48. att.).

Vidzemes kūtīm laidars parasti ir plašāk atvērts, kūts celtni piešķirot kāša veidu vai divas atsevišķas celtnes noliekot vienu otrai pretim. Sastop arī taisnstūru savrupkūti, kas dažkārt celtas atsevišķām lopu sugām. Folklorā daudz cildina *zirgu staļļus*, jo labs zirgs bija tautieša lepnums, kāpēc ir saprotama viņa cenšanās gādāt savam kumeļam pienācīgu mājokli. Salīdzinot ar liellopu kūtīm, zirgu staļļi bija aizvien kārtīgāk celti un tīrāk turēti.

Īpatnējs raksturs bija kūtīm *Latgales krievu* vecticībnieku sādžās: tās tāpat kā istabas bija novietotas ar galu pret ielu, bet abu celtņu starpā laidaram atstātais nelielais laukums, „dīndōrzs”, parasti bija pārsegts ar kūts jumta turpinājumu plašas paspārnes veidā un ar ielu savienots vārtiem (75. att.).

Kūts veidus Latvijā sīkāk apcerējis S. Cimermanis, parādot arī kūts tipisko plānu schēmas.¹¹⁹

Kūts raksturu lielā mērā noteica visā Latvijā sastopamā paraža *mēslus uzkrāt kūtī*, pārklājot tos pakaišu kārtām. Tā radās tīrumu mēslošanai ļoti noderīgs „izrūdzis” materiāls, ko parasti izveda, kad zemi sagatavoja sējai. Kūts celtnēm, kas tāpat kā pārējās sētas ēkas bija celtas guļbūvē, šāda mēslu uzkrāšana par labu nenāca: apakšējie vainagi ātri bojājās, kāpēc bija gadījumi, kad tiem ņēma ozolkokus vai aizstāja tos ar cieši saliktiem stabiem, kas vieglāk bija atjaunojami. Kad lauku sētās ieviesās mūrēšanas tehnika, pirmās celtnes, kur tā redzami izpaudās, bija kūti: tām uzmūrēja laukakmeņu pamatus tādā augstumā, lai uzkrājušies mēsli neskartu pirmo vainagu. No šādiem pamatiem kūts ārējā skatā radās zīmīgs kontrasts starp augsto, raupjo mūri un nedaudzajiem gludajiem guļkoku vainagiem.

Dziļās kūts iekārta pastāvējusi, šķiet, arī senajā Grieķijā, jo tikai tad attaisnotos Herakla varoņdarbs, ievadot veselu upi Augija kūtī, lai no tās iztīrītu mēslus. Šādu domu savā laikā izteica Eiropas senceltņu pētnieks, austrietis J. Šigovskis (Strygowski), kad viņu aizvedu uz kādu lauku sētu Cēsu tuvumā, kur viņš pirmo reizi iepazinās ar mēslu pilnu kūti, kas viņa dzimtajā pusē un vispār Rietumeiropā bija neredzēta parādība. Vai arī Latvijas kūts celtnes būtu rada sengrieķu kūtīm, līdzīgi kā novērota arhitektoniska radniecība starp latviešu

119. Dižais laidars Liepājas apr. Rucavas pag. Dejās, celts ap 1810. g. Kopskats BDM, kurp pārcelts 1939. gadā

klēts variantiem un grieķu tempļu dažādajiem uzbūves principiem? (Sk. 220. lpp.).

Latvijas lauku sētās kūtīm bija parasti vēl kāda īpatnēja pazīme, kas pamatojās ar kūti saistītā izrīcībā un parādījās arī tās ārienē: tā bija plaša, nepārtraukta jumta pārkare, kas sedza kūts ieejas un aizsargāja no lietus kūts kopējus, ap tām rīkojoties. Līdz ar to tā bija parocīga siena un salmu pacelšanai kūtsaugšā, jo, piebraucot ar vezumu, tos varēja ērti turp uzdakšot. Atsevišķos kūts nodalījumos tad barību pēc vajadzības nolaida pa griestos atstātām spraugām, jo griestos parasti taisīja, sijām brīvi uzliekot pasesnas kārtis. 19. gs. beigās kūtīm sāka ierīkot slīpus uzbraucamus tiltus, lai pa tiem kūtsaugšā uzvestu barību un pakaišus.

Liellopu siles un barojamās redeles kūtīs cieši neiebūvēja, jo, mēslu kārtai pieaugot, tās nācās aizvien pacelt augstāk. Zirgu stallos barojamā iekārta un stāvvieta nodalījumi parasti gan bija cieši iebūvēti, jo stallus centās turēt no mēsliem brīvus. Ievērojama priekšrocība dziļajām kūtīm bija aukstā laikā, jo biežā mēslu kārtā tām deva daudz siltuma. Uz āru vērstajās sienās izvairījās taisīt logu ailas, parasti katrai kūts nodaļai bija tikai viena vainaga augstumā izcirta „acs”, ko ziemā aizbāza ar salmu vīkšķi. Arī pret laidaru parasti netaisīja logus, jo, rīkojoties kūtī, dienasgaisma ieplūda pa atvērtām dur-

vīm. Ejot lopus apkopt un govis slaukt ziemas tumsā, to darīja vējluktura gaismā.

Kūtis centās jumt salmiem, kas tās ziemā turēja siltas, bet vasarā vēsas. Neražas gados tie arī noderēja par pēdējo barības rezervi: daudzkārt dzirdēts, ka bada laikos bijis jāķerās pie jumtu salmu izbarošanas, lai lopus uzturētu dzīvus.

Kā jau minēts, kūts senāk nereti noderēja par patvērumu vājākiem ļaudīm un bērniem pa krāsns kurināšanas laiku, kad dzīvoja vēl dūmistabās vai rijās. Sevišķi iecienīta tādos gadījumos bija aitu kūts sava sausuma dēļ, bet, pieglaužoties aitiņām, tur varēja arī īsti sasildīties.

Līdz ar kustoņu nodalījumiem kūts telpu rindā bija sastopami arī gubeņi, ratnīcas, dažādas pūnes un pat klētis, kam bija sakars ar kūts saimniecību. Sevišķi plašas kļuva kūtis tādās sētās, kur strādāja kalpi — deputātnieki, kas varēja sev turēt kādus lopus.

Ceļot kūtis parasti zemākās vietās par pārējām sētas celtnēm, nācās grūti kūtspriekšu turēt sausu un tīru. Brist laidara dubļus bija pierasta parādība, kaut kārtīgās saimniecībās centās pa tiem salikt laipas.

Vairāk par citām sētas ēkām kūtis raksturo liela dažādība izmēru un būvveida ziņā: sastopamas gan sīkas un nevīžīgi celtas savrupēkas, gan kūtis, kas, ar laidaru nesaistītas, lieluma un izskata ziņā tuvojas rijām (120. att.). Dažās lielākās saimniecībās tās pat pārspēja pārējās sētas celtnes, arhitektoniskā kopveidojumā sasniedzot zināmu monumentālītāti. Šai ziņā īpaši izcēlās poligonālās rinkas, kuŗām analogs ārsienu atrisinājuma veids sastopams arī dažās Piebalgas rijās.

Kad 19. gs. beigās Latvijas lauksaimniecībā sevišķu vērību sāka pievērst lopkopībai un piensaimniecībai, agrākās kūts celtnes pakāpeniski aizstāja laikmeta prasībām atbilstošas jaunceltnes, kur vairs neizteicās tautas celtniecības agrākās īpatnības.

Maltuve

Vēl 19. gs. sākumā tikpat kā katrā Latvijas lauku sētā bija sastopamas rokas dzirnavas, ko lietāja labības samalšanai mājas vajadzībām. Ritināmas dzirnavas ar plakaniem ripasveida akmeņiem atklātas Latvijas *pilskalnos* jau 10/11. gs. slāņos. Senākā aizvēsturē, kā atradumi liecina, miltus ieguva, ar rokā turētu akmeni saberžot graudus, ko uzbēra uz lielāka, nekustīga blodasveida akmens. Īpašas *celtnes*, kur mala ar ritināmām dzirnām, pastāvējušas arī jau 10/11. gs., kā to apliecina atradumi Mežotnes pilskalnā. Atskaņu chronikā pieminēta maltuve, kas nodegusi Tērvetes pilī 13. gs.

Lauku *sētās* sastaptās maltuves parasti atradās telpās, kas pildīja arī citus uzdevumus, vai piebūvēs: namos, pretistabās, piedarbos, dzīvojamo riju izbūvētās nojumēs vai arī pašā rijā, klētīm un pirtīm pievienotās priekštelpās. Bet senāk maltuves bieži bijušas nelielas *savrupēkas*, kas diezgan redzamā vietā sētās bija celtas tikai malšanai. Par to uzbūvi, iekārtu un izmantošanu datus sakopojusi P. Kundziņš¹²⁰ un R. Legzdīņš.¹²¹ Kāds šo celtnu raksturīgs 19. gs. pirmajā pusē celts piemērs 1929. g. pārvietots uz BDM pie Rīgas (121. att.). Malšana ar rokas dzirnavām lauku sētās izbeidzās, sākot ar 19. gs. otro pusi, kad zemnieki, iepirkuši savas mājas un pārīedami uz naudas saimniecību, smagā roku darba vietā sāka labību likt samalt ūdens vai vēja dzirnavās.

Rokasdzirnas tām nozīmētajā telpā parasti iebūvēja *kaktā*, kur tās varēja labi nostiprināt. Lielākās saimniecībās nereti bija iekārtotas vairākas šādas maļamās ierīces, paredzot nelielajā telpā arī vietas labības maisiem un miltu tvertņēm. Guļkoku sienā bija iecirsts mazs aizšaujamais lodziņš, pa ko ieplūda kāds dienasgaismas stars, bet nereti pa to arī tautietis noskatīja sev īsto vedamo meitu, jo pēc malējas veikuma vērtēja viņas īsto tikumu. Maltuvei bija grodu griesti un māla kuls vai plēstu un aptēstu koku grīda. Celtnes ārieni raksturoja četru

121. Maltuve Madonas apr. Vestienas pag. Dzeņos, celta 19. gs. pirmajā pusē. Kopskats BDM, kur pārcelta 1929. gadā

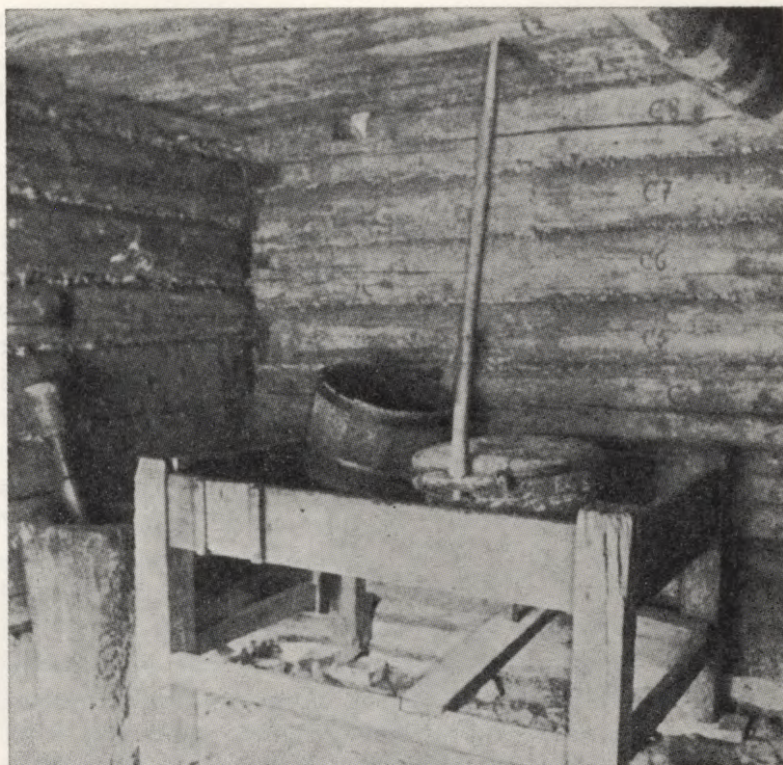
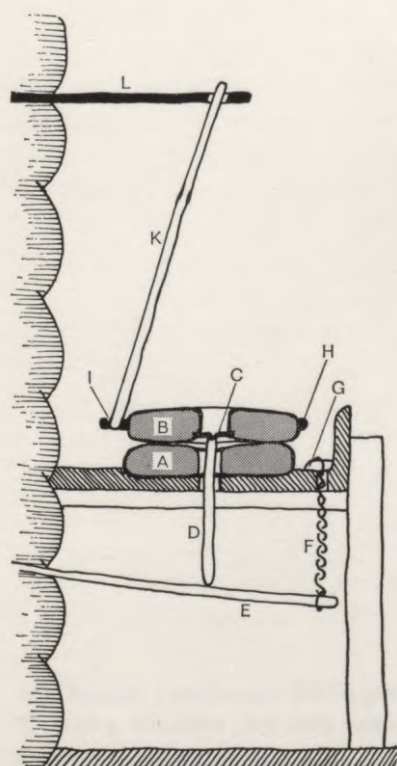
vai triju slīpu jumts bez plašām paspārnēm, kāpēc maltuvi dēvēja par „gludgalvi”, pretstatā „platspārnei” rijai.

Maltuves kodols bija *rokas dzirnavas*, kas sastāvēja no dzirnu galda, uz tā novietotiem diviem maļamiem akmeņiem un milnas — kārtsgala, ar ko ritināja virsējo akmeni, kas gulēja uz apakšējā — „klusā”, uz galda nostiprinātā. Maļot graudus („māli”), tos bēra virsējā akmens tukšajā vidū („acī”), no kurienes tie pa iekaltām rievām nokļuva starp abiem akmeņiem un tika saberzti. Lai varētu iegūt dažāda smalkuma miltus, dzirnām bija īpaša vārpsta virsējā akmens noturēšanai vajadzīgā augstumā. Nolaižot to, no rudziem un kviešiem ieguva „smalko māli” maizei, bet, akmeni mazliet paceļot, *rupji* mala putraimus, griķus, iesalu un auzas vai miežus lopbarībai. Mala arī sāli, tabaku, magoņu sēklas.

Īstās malējas bija jaunas meitas, kas pa vienai vai pa divām ritināja dzirnas. Īsinot laiku un uzturot sevi možas, viņas to darīja dziedot: tikai maļot smalko vai „smago” māli, dziesmas kādreiz apklusā. Malt auzas zirgiem bija puīšu pienākums. Iegūtos smalkos miltus turpat maltuvē astru sietā izsijāja un ie-bēra tīnēs. Malt gāja agrā rītā, bieži pirms gaiļiem, bet arī vakarā, un tad mala visu nakti. Agrīnos viduslaikos malšana bija gūstekņu un sodīto darbs.

122. Rokas dzirnu šķērsriezums

- A. „Klusais” — apakšējais dzirnakmens
- B. „Rītošais” — augšējais dzirnakmens
- C. „Šķienīte” — ar „kausiņu”, vārpstas uzguldīšanai
- D. Vārpsta — koka ar metalla galviņu
- E. Pamina jeb „laipiņa”
- F. „Kuņaukla” — kaņepāju aukla, vārpstas pacelšanai
- G. „Klimbertiņa” — koka sprūdzene
- H. Stīpa — lazdu koka
- I. „Kucīte” — milnas ievietošanai pie akmens
- K. Milna
- L. „Plāce” — milnas augšgala ievietošanai

122. attēlā sīkāk parādīta rokasdzirnu uzbūve ar tās atsevišķo daļu nosaukumiem. Sīkdaļas gan nereti atšķirās savā izveidojumā, īpaši apakšējā akmens nostiprinājumā, paceļamās ierīces pierīkojumā virsējam akmenim un milnas augšgala ielaidumā griestos vai kādā īpašā turētājā — „plāce”. Vecākajās dzirnās milnas vietā iestiprināja īsu rokturi lazdas koka stīpā, kas apņēma virsējo akmeni. Šādā konstrukciju dažādībā parādījās tautas apķērība, gatavojot no dabas dotajiem materiāliem diezgan sarežģītu mehānisku ierīci, veicot to sētās pašu spēkiem. Tikai dzirnakmeņus parasti kala šai darbā vingrinājušies vietējie lauku amatnieki — dzirkaļi, izraugot tiem izturīgus smalka grauda laukakmeņus, īpaši pelēko granītu.

Maltuve un ar to saistītās izrīcības plaši atbalsojušās latviešu folklorā (sk. III nodaļu). Šeit lai būtu atzīmētas tikai dažas paražas, kas liecina par lielo cieņu, kādā turēja šo celtni, kur zemkopja izaudzētie graudi kļuva par dienišķās maizes miltiem. Pašu celtni kārtīgi uzkopa, malšanai izbeidzoties to rūpīgi izslaukot. Tikai dzirnu acī atstāja sauju graudu mājas svētībai, jo maltuve atradās Dieva un Māras aizgādībā. Dzirnas nedrīkstēja ribināt Klusajā nedēļā un miroņiem esot mājā.

Maltuve daudz agrāk par riju kļuva lauku sētā nevajadzīga, un tā tur izzuda kā savrupceltne jau 19. gs. otrajā pusē. Ilgāk vecajās dzīvojamās un saimniecības ēkās saglabājās *telpas*, kur kādreiz stāvējušas rokasdzirnas un kas no tām bija paturējušas savu nosaukumu.

Malšana mājās izbeidzās, kad zemniekiem radās iespēja vest labību uz ūdensdzirnavām vai „vējenēm”, maksājot par malšanu naudā vai dažviet graudā. Šādas dzirnavas agrāk bija cēlušas muižās, jo zemniekiem dzimtbūšanas un kļaušu laikos nebija tiesības tādas ierīkot. Izņēmums bija brīvzemniekam Peniķim piešķirtā privilēģija izmantot dzirnavu ierīkošanai upi, kas atradās uz zemes, ko viņš 1504. g. bija saņēmis par nopelniem karā pret krieviem.¹²² Nav zināms, vai viņš šo privilēģiju bija izmantojis. Arī par vēlākiem laikiem, kad zemnieki lauku sētas bija iepirkuši par dzimtu, nav vēl pietiekami noskaidrots, kad un kur viņi būtu stājušies pie dzirnavu celšanas uz savas zemes, bet tādi gadījumi ir bijuši. Piem., jau ap 1814. g. uzceltas vējdzirnavas (Zemgalē un Kurzemē sauktas par „sudmalām”) Jelgavas apr. Šķības pag. Bendzolēs. Tās 1935. g. pārvietotas uz BDM pie Rīgas. Vējdzirnavas bijušas arī Cēsu apr. Vecpiebalgas pag. Kakaišos un dažās sādžās Latgalē. Dzirnavu jautājumu pētījis K. Ieleja,¹²³ bet pēdējā laikā ar to nodarbojas A. Teivēns.

Citi sētas veidotāji elementi

Noliktavu telpas, kas parasti mēdza būt pievienotas citām ēkām, dažās sētās bija sastopamas kā savrupceltnes. Tādas bija gubeņi, pūnes, pelavnieki, skabūži u. c. Kopš 20. gs., kad labību sāka plaut mašīnām, sētās ieviesās jauns celtnes tips — labības šķūnis, kas izmēros pārspēja līdzšinējās celtnes.

Agrākai sētas apbūvei piederēja *pagrabs*, neliela celtnie, kur glabāja pārtiku, kas ātri bojājās. Pagrabi bija sastopami zem klētīm un istabām, kādreiz tie bija izrakti piederība klonā, bet tos bieži cēla arī savrup. Sava veida pagrabs bija t. s. zemes klēts (sk. 217. lpp.).

Pirms mūrēšanas tehnika ieviesās lauku sētās, taisīja guļkoku pagrabus, kam virs zemes parādījās tikai daži vainagi un virs tiem sasliets jumts (123. att.). Mūrētiem un pārvelvētiem pagrabiem virszemes daļu parasti apbēra ar zemi, kas, ar zāli apaugusi, kā zaļš paugurs iekļāvās pagalma maurā. Ļoti

123. Pagrabs Liepājas apr. Bārtas pag. ap 1925. g. Virsbūve tikai dažu vainagu augstumā, sliets jumts

vienkāršiem līdzekļiem rīkojās, izrokot pagrabus smilšainās nogāzēs kartupeļu pārziemošanai: izraktās bedres izoderēja ar kokmateriālu, iebūvētiem koka griestiem uzpildīja smiltis, bet ieeju pret izsalšanu nodrošināja salmiem.

Minamas vēl dažas citas celtnes, kas ne katrā sētā bija sastopamas, bet tur, kur tās bija sētās iekļāvušās, piešķīra tām savu atšķirīgu raksturu. Tās bija *darbnīcas*, kur pats sētas saimnieks no zemesdarbiem brīvajā laikā vai kāds iebūvietis — vaļinieks ar savu amatu un nelielu lauku saimniecību pelnīja sev dzīves iztiku.

Visvairāk bija izplatītas kalēju darbnīcas — *kalves*, jo tām nodrošināja darbu jau samērā tuva apkārtnē ar zirgu apkalšanu, arklus, ratu u. c. braucamo rīku labošanu. Arī gažāmbraucēji nereti meklēja kalēja palīdzību, kāpēc kalves centās celt tuvu lielceļam. Tās jau pa gabalu varēja pazīt no plašās nojumes un atvērtajām durvīm, pa kuŗām izplūda kalšanas skaņas un ēzes radītie garaiņi. Nereti pie darbnīcas atradās arī kalēja nelielais dzīvoklis.

Acij mazāk ievērojamas bija *podnieku* darbnīcas, jo trauku gatavojamā telpa un ceplis, kur tos apdedzināja, uz ārieni maz izpaudās. Šīs darbnīcas bija parasti paša sētas saimnieka vai viņa ģimenes locekļa uzņēmums, kas ar saviem ražojumiem apgādāja plašāku apkārtni, vedot tos uz tirgiem, retāk tieši uz lauku mājām. 19/20. gs. mijā ievēribu izpelnījās podnieks Drande Valkas apr. Smiltenes pag. Drandēs, kuŗa darbi ar mākslinieka R. Zariņa starpniecību iekļuva Aleksandra III mūzejā Pēterpilī, bet Itālijā, Milānā sarīkotajā starptautiskajā izstādē, ieguva sudraba medaļu. Drandes lakoniskā reakcija bija: „Ko viņi tur niekojas ar mani mālēm.” Tai laikā plašāk pazīstams kļuva arī podnieks Galiņš Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag. Kutumgaliņos. Podniecība bija attīstīta arī Dienvidkurzemē, bet vēlākos laikos sev uzmanību pievērsa podnieki Latgalē, kur Rēzeknes apr. Silajāņu pagastā bija izveidojies ievērojams padniecības centrs ar meistariem Paulānu, Vilcānu, Kaļvu u. c. No turienes uz BDM pie Rīgas 1957. g. un 1961. g. pārvietota divtelpu istaba, ko podnieks izmantoja par dzīvokli un darbnīcu, kā arī ēka ar podnieka cepli. Visi minētie podnieki, līdz ar tirguspreču mājturībām, gatavoja arī traukus un citus izstrādājumus pašsacerētās īpatnējās formās un rotātus krāsainiem rakstiem.

Dažos lauku novados nodarbojās ar *kokastrādāšanas* amatiem, kas kļuva par svarīgu blaku nodarbību turienes sētās. Tā Vecpiebalgā taisīja vērþjamos ratiņus, veikli veicot virpošanas darbus, bet Valmieras apr. Briežu un Strīķu amatnieki kļuva pazīstami, gatavojot *krēslus* no virpotiem, liektiem un satapotiem kokiem ar meldru pinumu sēdekļos. Piekopjot šeit minētos amatus, bija jāpieskaņo tiem arī sētu izbūve, ierīkojot darba telpas un materiāla noliktavas, ar ko šīs sētas guva citādu nokrāsu nekā tās, kur nodarbojās tikai ar zemkopību.

124. Tiklu būda Ventspils apr. Dundagas pag. Košraga ciemā, celta ap 1830. g. Kopš 1938. g. BDM

125. Zivju žāvējamais namiņš, salsiets no diviem laivas galiem, Ventspils apr. Dundagas pag. Pitraga ciemā. Kopskats ap 1935. g.

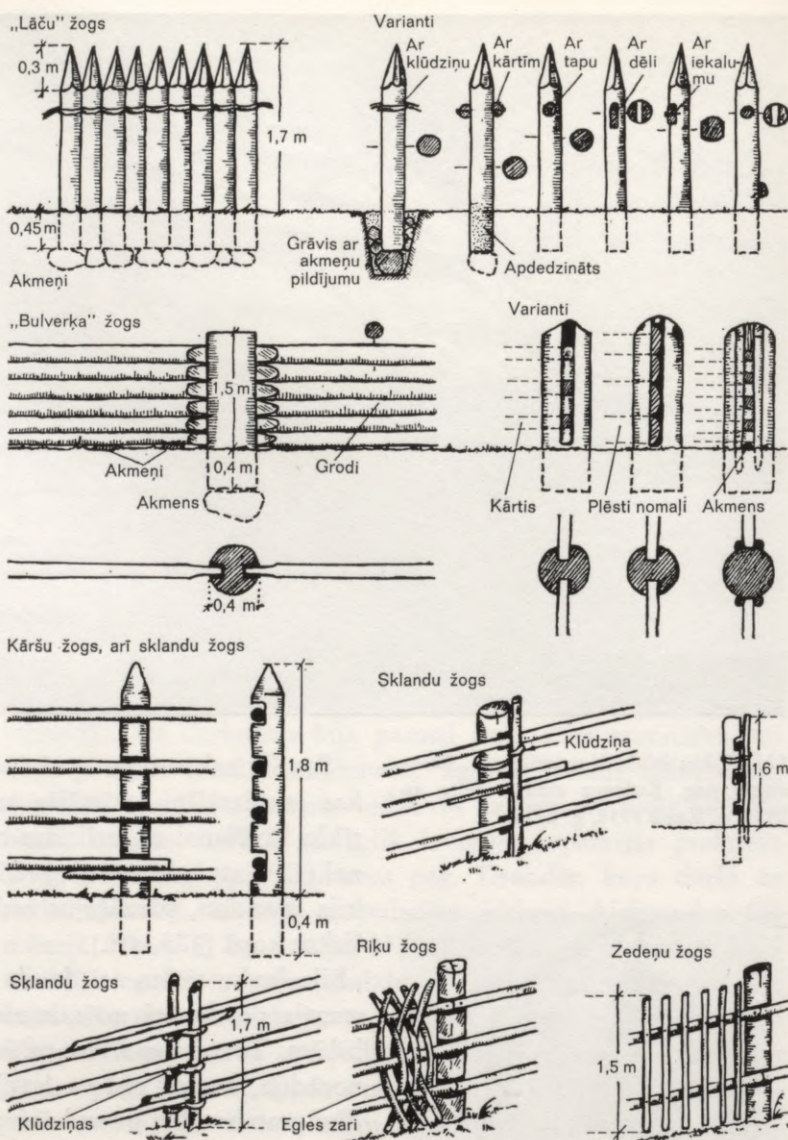
126. Dārza vārti Rēzeknes apr. Viļēnu pag. Žagatiņu sādžā ap 1925. g.

Sevišķi raksturīgas savā īpatnējā izbūvē bija *zvejnieku* sētas, kas jau iztālēm iezīmējās ar satuvinātu apbūvi, vabu ielām tiklu žāvēšanai un nelielām celtnēm zvejas piederumu nolikšanai (124. att.), kā arī zivju kūpināmiem namiņiem, kas dažkārt bija izveidoti, pārzāģējot nederīgu laivu un abus tās galus saliekot kopā (125. att.).

Bija lauku sētām arī daudz citu sīkāku iezīmju, kas tās raksturoja neatkarīgi no saimniecībās piekoptajām blaku nodarbībām. Tuvojoties sētām pa iebraucamo *mājas ceļu*, tā veids jau norādīja, ka tas ved uz latvju sētu: riteņi tam bija iebraukuši divi grambas, bet pa vidu zirga ceļš bija platāk nomīdīts, tomēr atstājot starp to un grambām divas zaļas velēnu ežas (117. att.). Ceļa vienai pusei parasti piekļāvās gludi nostaiģāta kājnieku taciņa. Šāds mājas ceļš varēja dažādā veidā un izteiksmē iekļauties sētas kopainā, pienākot taisnā virzienā vai ar likumu, pa līdzenu vietu vai gar nogāzi, kokiem apstādīts vai plīks.

Pie mājas pagalma to parasti pārtrauca žogs un t.s. kalna

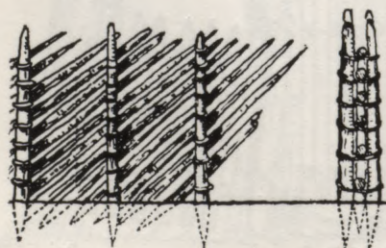

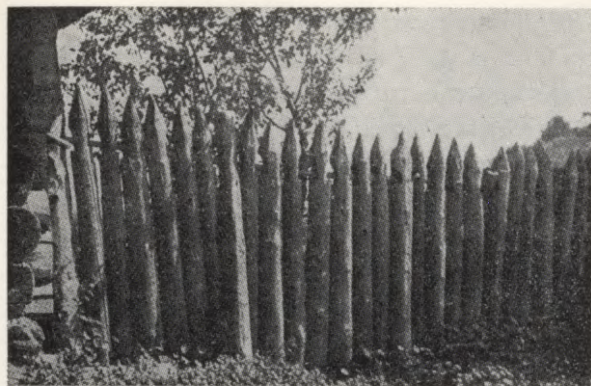

vārti. Žogi un vārti bija ļoti dažādi savā uzbūvē un veidojumā. Dārziem tos kādreiz raksturīgi izrotāja (126. att.). Lejas vārti lopiem un rijas vārti labības vešanai bija visumā vienkāršāki. Nereti tos aizstāja *vārstalas* — aizbīdāmas kārtis, it sevišķi, ja tie bija saistīti ar olnīcu, gar ko bija taisīts sklandu žogs.

Dažādie žogu veidi, kas sastapti Kurzemes sētās, parādīti 127. un 130. att., kur atzīmēti arī to nosaukumi. Ciešos pāļu un mietu žogus ar noasinātiem augšgaliem cēla aizsardzības nolūkos. Tie atklāti pilskalnu nocietinājumos un, spriežot pēc Egļa Skalagrimsona epa, tādus taisīja arī kuršu 10. gs. sētās. Vēsturiskajos laikos tos sastop kā laidaru nožogojumus pret meža zvēriem un sirotājiem (128. att.). Tos sauca par vilku vai lāču žogiem. Vēlākos laikos to vietā taisīja t.s. „bulverča” žogus, kas arī bija cieši nostrādāti, stabos iegropējot guļkokus. Mājas kustoņu, īpaši cūku un putnu, atturēšanai noderēja arī riku jeb nīšu žogi, ko izpina no egles zariem, tāpat jau agrāk minētie

127A. Žurbuļu žogs Ludzas apr. Pildas pag. Škirpānu sādžā

128. Žogs Ludzas apr. Kārsavas pag. ap 1925. g.

129. No guļus liktiem žagariem pīts žogs Kuldīgas apr. Turlavas pag. Kallēju brīvcīemā

130. Sēta Talsu apr. Ārlavas pag. Kopskats ar sklandu žogu 1930. g.

žogi no zemē bez atstarpēm slīpi iespraustām pagaņām šķīlām vai mietiem, ko saturēja stāvus iedzīti, saklūgoti mietu pāri. Arī cilvēkiem bija grūti šiem žogiem pārkāpt pāri. Cieši bija arī no guļus liktiem žagariem izpītie žogi (129. att.). Liellopu aplokiem lika kāršu jeb sklandu žogus, nostiprinot kārtis stabos iecirstos robos vai saklūgotos mietu pāros. Šāds žogs pārāk neierobežoja skatu un labi pieklāvās sētas kopveidam (130. att.).

Žogiem lauku sētā bija arī savs blaku uzdevums, zināmā mērā kārtojot sētas sanitāros apstākļus, kas tagadnes izpratnē bija gaužām primitīvi. Līdz 19. gs. beigām reti kur lauku sētās bija kādas „mazās mājiņas”. Dabiskās vajadzības nokārtoja „aiz pakša”, gan turoties pie kārtības, ka tām izraudzītās vietas lai būtu atšķirtas no sētas parastās kustības un skatam neredzamas. Tādas nereti gadījās aiz kūtim vai aiz cieši izpītiem nīšu žogiem, kur auga pa krūmam un kur kupli sazaļoja nātres

un citas nezāles. Pārējo atstāja saules, lietus, vaboļu un citu sīkdzīvnieku — sanitāru ziņā. Tikai mazajiem bērniem gādāja podnieku darinātus traukus — „bāņus”, ko lietāja arī slimnieki, bet sievietes ziemas bargumā paglābās kādā kūts stūrī. Zemnieka dzīvē, kas bija tik tuva dabai, šāda kārtība nekādus lielus sarežģījumus neradīja. Mājiņas ar sirsniņām durvīs radās tikai pilsētnieku dzīves ietekmē nesenā pagātnē.

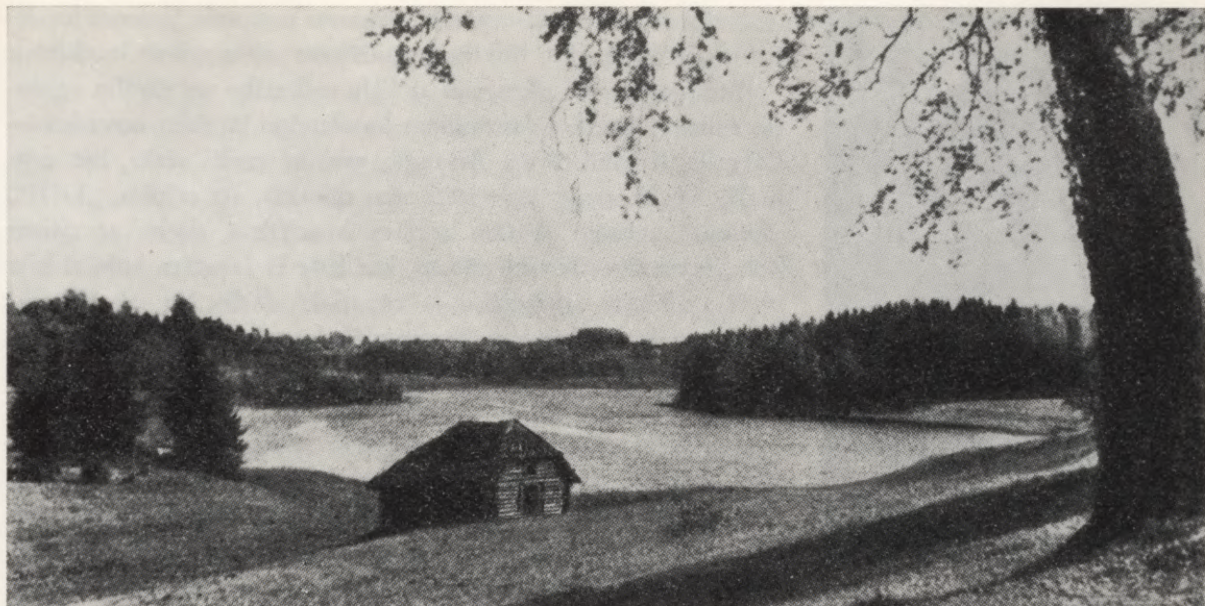
Koki un *krūmi*, kas parasti bagātīgi rotāja Latvijas sētas, bija daļēji dabas doti un sētas iemītnieku saudzēti vai viņu pašu stādīti (41., 53., 75., 118B, 153. att.). Ir daudz gadījumu, kas liecina, cik cieši latviešu zemnieks bija ar tiem saaudzis. Spilgtā veidā to Blaumanis parādījis *Indrānos*. Koku zaļumam pievienojās pagalma *maurs*, bet pie istabas to noslēdza rūpīgi koptas *puķes*, pa lielākai tiesai ziemcietes (68. att.). Maurā darba gaitās pa dažādiem virzieniem bija iestaigātas gludi nomītas takas, īpaši no istabas uz klētīm, kūtīm un aku.

Aka ar augstu sviru, kas līdzīgi dzērves kaklam sniedzās pēc ūdens, veidoja jo zīmīgu uzsvaru sētas centrā. Šāda veida smelamā ierīce tautā bija iesaukta par „vindu”, lai gan šis nosaukums drīzāk pienāktos virs akas vietām sastopamam ar kloķi grozāmam veltnim, kam bija uzritināta virve vai ķēde ar smelamo spaini galā. Akām parasti bija krusta pakšiem sasieti *koka grodi* (62. att.), bet gadījās arī no laukakmeņiem cilindra veidā izbūvētas akas. Tīrs, dzidrs ūdens bija labiekārtotas sētas svarīga pazīme.

Jā sēta neatradās ezera vai straucha malā, centās tai ierīkot kādu *dīķi*, kas ne tikvien sagādāja ērtāku ūdens apgādi saimniecībai (lopu dzirdināšanai, dārzu laistīšanai, ugunsnelaimēs), bet arī nāca par labu, turot ūdens putnus. Ūdens smelšanai no dīķa lietāja t.s. „virlopu”, kārts galā piestiprinātu stīpotu koka spaini. Šāda atklāta ūdens krātuve piešķīra sētai arī vairāk dzīvības un glītuma, bet sevišķu prieku tā sagādāja mājas zēniem, iestājoties ziemei, kad tajā varēja izmēģināt pirmā ledus stiprumu. Vasaras sākumā turpretim, kad pirmo reizi laida lopus ganos vai notika kāpostu stādīšana, rumulēšanas beigu cēlienā tur nereti izpeldināja kādu slapji salaistītu meitu.

Līksmu noskaņu sētai piešķīra *Lieldienu šūpoles*, ja tās kāra kādos pagalma kokos, lai gan parasti tām izraudzīja vietu kādā uzkalnā sētas tuvumā. Šūpoļu darināšana, visas daļas izveidojot ar cirvi no bērzu jaunaudzes slaidajiem kokiem, labi saskanēja ar sētas celtniecībā lietātiem paņēmiem. Vasaras vakaros saimei patikās pulcēties ap *solu*, kas bija ietaisīts istabas paspārnē. Iznesot no istabas kādu galdu un vēl kādus sēdekļus, tur kādreiz noturēja arī ēdienreizes. Tad tur ieradās arī mājas sargs, saukts Krancis, Citrons vai citos novados ieviesušos vārdos, kam mājoklis — suņabūda, atradās turpat nojumē vai klēts priekšā, kādreiz arī pie zirgu staļļa.

Kad uznāca baltā ziema, sētas izskats un raksturs pārvērtās (111. att.). Dzīvība pagalmā apklusā, jo pēc iespējas ierobežoja

131. Siena šķūnis Cēsu apr. Drabešu pag. pie Vēķu ezera ap 1930. g.

soļus ārējā saimniecībā. Basu kāju iemīto taciņu vietā radās sniegā iebriestas, dažkārt ledainas vagas un ap aku sakrājās bieza ledus kārtā. Bet iebraucamais ceļš iezīmējās ar siena šķipsnām no zaļajiem vezumiem, kas nāca no tālajām pļavām, kuŗās bija strādāts vasaras svelmē. Vasarīgā siena smarža, izplatoties sētā, bija sevišķi patīkami izjūtama ziemas dzidrajā gaisā.

Siena saglabāšanai pļavās un purvos, kas nebija sētas tuvumā, bija izveidojušies dažādi paņēmieni. Visvienkāršākais bija samest sienu *kaudzē* ap sausā vietā uzceltu prāvu kārti, piešķirot kaudzei bumbierim līdzīgu veidu. Pļavās, kas pavasaros pārplūda, šādai kaudzei uz zemē iedzītiem mietiem izpina paceltu pamatu. Lai sienu kurmet aizsargātu no mitruma, kas nāca no gaisa, kaudzi vietām meta stūrainu starp četriem stūra stabiem, kur iekāra cepurveida jumtiņu. Kārtīgākās saimniecībās, gādājot par siena labāku saglabāšanu, kaudžu vietā cēla īpašus *siena šķūņus*. Tie bija visumā nelielas celtnes dažādās izkoptības pakāpēs. Ļoti pirmatnējs raksturs bija šķūņiem, kas sastāvēja tikpat kā tikai no jumta, kas trīs pusēs balstījās uz dažām pakšos savienotām guļkoku kārtām, ceturto pusi atstājot brīvu. Šādiem šķūņiem arī koku apstrādāšanas veids bija vēl neizkopts, kiklopisks. Siena šķūņu vairums tomēr bija kārtīgi nostrādātas guļkoku celtnes, gan no nekaķētiem kokiem, lai siens dabūtu vēdināties. Sevišķi rūpīgi tos cēla, ja tie atradās sētas tuvumā. Lai sienu varētu šķūņos ievest, ar zirgu velkot to pa zemi ķirpās, kas bija sakrautas uz žagariem, šķūņu vārtus taisīja paplatus. Virs tiem, celtnes zelminī, atstāja mazāku ailu, lai pa to varētu ar sienu piepildīt arī visu jumta telpu. Tāpēc reti sastop siena šķūņiem četrslīpju jumtus. Salmu jumti ieejas pusē bieži bija pa pusei nošļaupti. Meža pļavās šķūņus nereti juma lubām. Nebūdamas tieši iesaistītas sētas architektūrā, šīs celtnes pilnīgi

132. Krucifiksa namiņš Rēzeknes apr. Viļēnu pag. Pilskalna sādžā, darināts 1864. g., attēlots ap 1930. g.

iekļāvās tās raksturā, tāpat kā zaļumos nokļuvis ģimenes loceklis nezaudē iedzimto līdzību ar pārējiem savas saimes locekļiem.

Pieminamas vēl sīkas, bet ar lielu mīlestību un rūpību veidotas celtnes, kas bija sastopamas katoļticīgo latviešu novados — Latgalē, Augšzemē un Alsungā, gan ne pašās sētās, bet ceļu malās, īpaši nozīmīgās vietās sētu tuvumā. Šīs celtnes, „križi”, „mokas”, ietvēra skatam atklātu krucifiksu, nereti ar citiem kokgriezumā veidotiem tēliem, kas līdz ar izrotāto apbūvi bija vietējo mākslas amatnieku — zemnieku darbs. Šie sakrālie namiņi bija ļoti raksturīgi tautas mākslas pieminekļi, kur arhitektūra sadarbojās ar tēlniecību (132. att.). Sevišķi daudzveidīgi tie bija kaimiņzemē Lietuvā.

Atgriežoties atpakaļ pašā latviešu zemnieka sētā un ļaujot acij pārslīdēt tās daudzveidībai un dažādībai, kas vēl mainījās arī pa gada laikiem, jāatzīst, ka tur celtniecība ar dabu un dzīvi bija organiski apvienota izteiksmes bagātā telpiskā veidojumā: zemes virsmas maiņas, koki un krūmi, ēkas, sakņu, augļu un puķu dārzi, žogi, ceļi un takas, izžautā veļa un balināšanai izstiepts audekls, ziedoņa košums, vasaras saule, rudens zelts un ziemas sniega baltums līdz ar dzīvo radību, kas tur kustējās un rīkojās, skaņām, kas tur atskanēja un smaržām, kas tur strāvoja — viss tas radīja dzīvības pilnu, saskaņotam mākslas darbam līdzīgu vidi, kas ietvēra visu zemnieka dzīvi. Šādu sētas atveidu, kaut neapzinoties, no sendienām dziļi sevī būs glabājušas neskaitāmas sētu iemītnieku paaudzes, kas tur bija izaugušas.

Šādu vispārējo ainu nespēj arī mainīt vietām sastopamās sētas, kur noskaņa nebija tik gaiša un priecīga. Neauglīgas zemes, klaušu nastas, darbu darītāju slimības vai vecuma dēļ sētas dažkārt stāvēja neapkoptas un nolaistas. Bija gan arī gadījumi, kad sētas nonīka ne ārējo apstākļu dēļ, bet aiz pašu cilvēku vainas, trūkstot kārtības un glītuma izjūtai, pastāvot nesaticībai vai nesātībai.

Bet redzot, ka Latvijas laukos netrūka maziensīgu saimniecību, kur, rīkojoties ar pieticīgiem līdzekļiem, kā, piem., pat t. s. zaldātu zemēs, sētas tomēr bija glīti apkoptas, nevar teikt, ka glītums raksturoja tikai pārtikušas saimniecības. Latviešu zemnieks ir centies un spējis izveidot un uzturēt savu sētu kārtīgu un glītu arī neatkarīgi no savas rocības.

Brāļu draudzes saiešanas nami

Dažām sētām Vidzemē pieklāvās Brāļu draudzes saiešanas nami, kas bija tautas celtniecības izcili sasniegumi. Tos latviešu zemnieku tauta bija cēlusi, lai tajos pati, bez svešas starpniecības, tuvotos Dievam un gūtu sirdsmieru dzīves un darba grūtībās.

Brāļu draudzes kustība, kas izraisīja šo celtnu rašanos, jau pieminēta šīs grāmatas daļā par sētas vēsturi (98—99. lpp.). Šeit lai būtu atzīmēti daži svarīgākie notikumi kustības attīstības gaitā, kas saistīti ar saiešanas namu *celšanu*.

No Brāļu draudzes toreizējā centra Hernhūtē, Saksijā, dažu pietisma ietekmētu muižnieku aicināts, 1729. g. Latvijā ieradās „vācbrālis”, šīs reliģiskās kustības sludinātājs, namdaris Kr. Dāvids. Tam 1737. g. sekoja no Hernhūtes sūtīti pieci Brāļu draudzes darbinieki: 3 amatnieki, 1 skolotājs, 1 students. Tie misijas gara pārņemti, sāka savu sludināšanas darbu un drīz iekaroja latviešu zemnieku sirdis, satiekoties ar viņiem kā līdzīgs ar līdzīgu, kaut latviešu valodu vēl nebija necik apguvuši.

Par viņu darbības centru kļuva *Valmiera*, kur Valmiermuižas īpašniece ģenerāliene Hallarte bija ierīkojusi diakonātu lauku skolotāju sagatavošanai, bet 1739. g. uzcēla tur 36 × 100 pēdu lielu ēku sanāksmēm, ko tauta nosauca par „*sapulču riju*”. Būvdarbus bija vadījis Kr. Dāvids, kāpēc liekas iespējams, ka celtnē savā iekārtā būs līdzinājusies Hernhūtes lūgšanas namu paraugiem un varbūt būs arī pa daļai atbalsojusies vēlākajos Vidzemes laukos celtajos saiešanas namos. Šo iekārtu raksturoja liela vienkāršība, piem., soliem nebija atzveltņu, kā to kāds Vidzemes mācītājs Hernhūtē novērojis vēl 1863. g., bet koka svečtuņi ar kalniem dzelzs zariem pie griestiem un sienām īpaši pieminēti 1739. g. celtajā sapulču rijā.¹²⁴ Netālu no tās ģenerāliene Hallarte 1741. g. uzcēla vēl plašāku celtni ar divām sapulču zālēm, telpām pārgulēšanai un dzīvokļiem brāļiem —

sludinātājiem. Ap to laiku no 200 latviešiem, kas bija piedalījušies kustības sākumā, brāļu skaits jau bija pieaudzis uz 4000, un pašu vidū radās arī sludinātāji.

1742. g. *Straupes* draudzē ar šīs muižas īpašnieka, kustības atbalstītāja, Kampenhauzena palīdzību bija uzcelta īpaša ēka saiešanām un mācības bērnu sagatavošanai, kur 30×33 pēdu kambarim bija 5 divviru logi ar 20 rūtīm katrā vērtņē, bet istabā pie tā — „rieņu krāsns pēc jaunās modes”.¹²⁵ Turpmākajos gados Straupes zemnieki bija pašu spēkiem jau uzcēlušī 3 saiešanas namus. Neviena no šīm pirmajām saiešanas celtnēm nebija piedzīvojusi Latvijas patstāvības laikus.

Brāļu draudzes sākotnējai rosībai sekoja smags pārbaudījumu laiks. Lai izskaustu sektantismu, ķeizariene Elīzabete ar 1743. g. pavēli lika slēgt visus lūgšanas namus un to mantu apķīlāt. Darbība draudzēs un it sevišķi to pulciņos tomēr neapstājās, bet turpinājās t.s. „klusajā gājienā”, vairoties no atklātības. Šajā 27 gadu garajā posmā izdevās pat uzcelt vēl kādas 6 saiešanas.

Kad Katrīna II 1764. g. izdeva t.s. tolerances manifestu, Brāļu draudzes vajāšanas izbeidzās un tās darbība no jauna atplauka, veicinot ne tikvien reliģisku atmodu, bet panākot, ka brālības, patiesības un taisnības principi, kas bija kļuvuši par noteicējiem draudzes locekļu mājas dzīvē, sāka viņos izpausties arī nacionālā un sabiedriski politiskā laukā. Kad izcēlās nemieri muižās, kur kungu patvarības un spaidi pret zemniekiem dzimtslaudīm bija sevišķi pieņēmušies, sacelšanās notika īpaši Brāļu draudzes novados, kā, piem., 1804. g. Kauguros pie Valmieras. Lai gan šos nemierus pēc muižnieku pieprasījuma vietējā krievu administrācija apspieda ar bruņotu varu un smagiem sodiem, turpmākajos gados krievu valdība savu nostāju pret Brāļu draudzi mainīja: Aleksandrs I, piētistu aprindu ietekmēts, ar 1817. g. manifestu tiesiski atzina hernhūtiešu draudzes.

Sekoja latviešu Brāļu draudzes *ziedu laiki*, līdz 1860. gadam, kad vietējie vācieši, baidīdamies no latviešu rosīgās pašdarbības, ko bija veicinājusi Brāļu draudzes kustība, panāca Vidzemes ev.lut. konsistorijas lēmumu pakļaut Brāļu draudzes luterāņu mācītājiem un izbeigt to patstāvību. No tā laika, atkarībā no attieksmēm ar vietējiem mācītājiem, Brāļu draudzes locekļi sāka arī aktīvi darboties baznīcu draudzēs, lai gan viņu savstarpējās saites turpināja vēl pastāvēt. Latvijas patstāvības laikā Brāļu draudze no jauna pieņēma patstāvīgas organizācijas veidu.

Pēc Aleksandra I manifesta Brāļu draudzes locekļu skaits toreizējās Vidzemes latviešu daļā pieauga, apaļos skaitļos, no 10 000 līdz 25 000, un šai laikā līdz 1860. g. uzcēla pāri par 50 saiešanas namu. No kustības sākuma līdz tam bija uzceltas kādas 40, bet pēc 1860. g. tikai ap 10 saiešanas. Pēc iekļaušanās baznīcu draudzēs pulcēšanās saiešanās tomēr turpinājās. Ap

1920. g. sanāksmes vēl notika kādās 50 saiešanās, un to dalībnieku skaits bija ap 3000.

Latvijā ārpus Vidzemes Brāļu draudzes radās arī *Kurzemē*, bet tikai 19/20. gs. mijā un nelielos apmēros, nesaistoties ar kustības piekritējiem Vidzemē. Toties Brāļu draudzes ziedu laikos tā bija plaši izplatījusies arī *Igaunijā*.

Sekojošā sarakstā, kas pēc PV datiem sastādīts ap 1940. g., ietilpināti Vidzemē celtie saiešanas nami, kas pastāvēja Pirmā pasaules kara sākumā, ap 1915. g., atzīmējot arī to celšanas gadus.¹²⁶

Nr. Saiešanas nosaukums pēc (alfabēta kārtībā) kārtas	Apriņķis	Draudze (pēc ev. lut. draudžu sadalījuma)	Pagasts	Saiešanas celšanas gads
1. Akmeniešos	Valkas	Alūksnes	Pededzes	1800
2. Antēnos	Valmieras	Valmieras	Mūrmuižas	?
3. Augstāros	Cēsu	Jaunpiebalgas	Jaunpiebalgas	1822
4. Augstkalniešos	Cēsu	Jaunpiebalgas	Rankas	1811
5. Auziņās	Valkas	Apukalna	Veclaicenes	1796
6. Ādiņās	Valkas	Apukalna	Ziemeru	1790
7. Baložos	Valmieras	Valmieras	Valmieras	?
8. Baltačos	Valkas	Smiltenes	Bilskas	?
9. Bekuros	Cēsu	Raunas	Raunas	1835
10. Benčos	Cēsu	Cēsu	Cēsu	1779
11. Blūmjos	Valkas	Alūksnes	Alūksnes	1855
12. Bormaņos	Cēsu	Raunas	Raunas	?
13. Brenčos	Valkas	Alūksnes	Mārupes	1800
14. Brēmēļos	Valmieras	Valmieras	Kokmuižas	?
15. Brīdegos	Valmieras	Salacas	Salacas	1879
16. Budēs	Rīgas	Lēdurgas	Vidrižu	1815
17. Bulos	Cēsu	Raunas	Veselauskas	1820
18. Celmos	Valmieras	Matīšu	Bauņu	?
19. Cepļos	Cēsu	Vecpiebalgas	Vecpiebalgas	1817
20. Cirkaļos	Valkas	Smiltenes	Bilskas	?
21. Čakstenēs	Valkas	Zeltiņu	Zeltiņu	1870
22. Daudziešos	Valmieras	Trikātas	Jaunvāles	1779
23. Daudžos	Valmieras	Trikātas	Brenguļu	?
24. Dzeņos	Valkas	Apukalna	Jaunlaicenes	1805
25. Dzērvēs	Cēsu	Āraišu	Vaives	1798
26. Dzirņos	Valmieras	Valmieras	Kokmuižas	?
27. Dolēs	Cēsu	Dzērbenes	Dzērbenes	1830
28. Elstēs	Madonas	Gulbenes	Jaungulbenes	?
29. Ennēs	Valmieras	Matīšu	Vilzēnu	1825
30. Gaidēs	Valmieras	Valmieras	Kauguru	[ap 1765]
31. Garklāvos	Valmieras	Burtnieku	Burtnieku	1778
32. Greiveros	Cēsu	Vecpiebalgas	Vecpiebalgas	?
33. Guļbos	Cēsu	Dzērbenes	Taurenas	1847
34. Gūžilās	Cēsu	Velēnas	Lizuma	1837
35. Ilzēnos	Cēsu	Jaunpiebalgas	Jaunpiebalgas	1813
36. Jāņakalnā	Valkas	Apukalna	Ziemeru	1800
37. Jānitēnos	Cēsu	Straupes	Kūduma	?
38. Jaunietēs	Cēsu	Dzērbenes	Dzērbenes	1820
39. Jaunzēmēlēs	Valkas	Matīšu	Zvārtavas	?
40. Jesperos	Valmieras	Katriņas	Viļķenes	1845

Nr. pēc kārtas	Saiēšanas nosaukums (alfabēta kārtībā)	Apriņķis	Draudze (pēc ev.lut. draudžu sadaliĵuma)	Pagasts	Saiēšanas cel- šanas gads
41.	Ješkās	Cēsu	Drustu	Gatartas	1847
42.	Jokās	Valmieras	Lēdurgas	Nabes	1775
43.	Kalējiņos	Valkas	Trikātas	Vijciema	1815
44.	Kalna Dolēs	Cēsu	Skujenes	Kosas	1858
45.	Kalna Vēveros	Madonas	Cesvaines	Kraukļu	1817
46.	Kambaros	Valkas	Apukalna	Jaunlaicenes	1816
47.	Kančos	Valmieras	Burtnieku	Burtnieku	1810
48.	Kaņepjos	Cēsu	Palsas	Jaunpiebalgas	1820
49.	Kaņģos	Valmieras	Liepupes	Duntes	1850
50.	Kapukalnā	Rīgas	Madlienas	Madlienas	1842
51.	Klabēs	Cēsu	Raunas	Raunas	1857
52.	Kānadžos	Valmieras	Unguru	Pāles	?
53.	Klibjos	Valkas	Apukalna	Karvas	1818
54.	Knapēs	Valkas	Trikātas	Plāņu	1804
55.	Krastiņos	Rīgas	Skultes	Skultes	1868
56.	Krauklēniešos	Madonas	Gulbenes	Stāmerienas	?
57.	Kripēnos	Cēsu	Cēsu	Lenču	1769
58.	Kundziņos	Valkas	Trikātas	Vijciema	1815
59.	Kurmjos	Cēsu	Straupes	Lielstraupes	1849
60.	Kūlmačos	Valmieras	Dikļu	Dikļu	?
61.	Kāģos	Valkas	Smiltenes	Smiltenes	?
62.	Ķempjos	Cēsu	Palsas	Jaunpiebalgas	1849
63.	Ķepišos	Valkas	Trikātas	Trikātas	1872
64.	Ķesās	Cēsu	Āraišu	Rāmuļu	?
65.	Ķengās	Cēsu	Straupes	Lielstraupes	1859
66.	Laiviņās	Cēsu	Raunas	Raunas	1820
67.	Laņģos	Cēsu	Jaunpiebalgas	Jaunpiebalgas	1818
68.	Lauzeniekos	Valkas	Alūksnes	Bejas	1860
69.	Lejasmājās	Valkas	Apukalna	Ziemeru	?
70.	Libertos	Cēsu	Cēsu	Vaives	?
71.	Libertos	Valmieras	Valmieras	Valmieras	?
72.	Līņos	Cēsu	Straupes	Lielstraupes	?
73.	Liedoliešos	Cēsu	Raunas	Launkalnes	1870
74.	Lielgailos	Valmieras	Valmieras	Valmieras	?
75.	Lielkājās	Cēsu	Skujenes	Kosas	?
76.	Lielnēķēnos	Cēsu	Straupes	Stalbes	?
77.	Liepiņās	Valkas	Smiltenes	Smiltenes	?
78.	Lodēs	Cēsu	Cēsu	Liepas	1767
79.	Macuļos	Valkas	Smiltenes	Smiltenes	?
80.	Mācītāja muižā	Valmieras	Valmieras	Valmieras	1850
81.	Melnlaukos	Valkas	Apukalna	Jaunlaicenes	1790
82.	Mežokās	Cēsu	Straupes	Lielstraupes	1799
83.	Mežuļos	Valkas	Trikātas	Plāņu	1785
84.	Mikužos	Valkas	Gaujienas	Gaujienas	?
85.	Naurēnos	Cēsu	Vecpiebalgas	Vecpiebalgas	1820
86.	Nītaures māc. muižā	Rīgas	Nītaures	Nītaures	1855
87.	Pakalniēšos	Madonas	Cesvaines	Cesvaines	1822
88.	Pinderos	Cēsu	Cēsu	Veselavas	1808
89.	Pieķēvēnos	Cēsu	Skujenes	Kosas	1851
90.	Pluķos	Valkas	Trikātas	Trikātas	1870
91.	Podiņos	Cēsu	Cēsu	Priekuļu	1849
92.	Prizēnos	Cēsu	Vecpiebalgas	Vecpiebalgas	1847
93.	Raušos	Cēsu	Vecpiebalgas	Vecpiebalgas	1847
94.	Riņģos	Valkas	Smiltenes	Blomes	?

Nr. Saiešanas nosaukums pēc (alfabēta kārtībā) kārtas	Apriņķis	Draudze (pēc ev.-lut. draudžu sadalījuma)	Pagasts	Saieša- nas cel- šanas gads
95. Ruģenos	Valmieras	Valmieras	Valmieras	?
96. Rumpās	Rīgas	Mālpils	Mālpils	1815
97. Rumpanos	Valkas	Apukalna	Jaunlaicenes	1816
98. Rūņos	Valmieras	Valmieras	Kauguru	?
99. Skolās	Cēsu	Drustu	Drustu	1879
100. Skolās	Valkas	Lejas	Ilzenes	?
101. Skripjos	Valkas	Apukalna	Jaunrozes	1770
102. Skujeniekos	Madonas	Gulbenes	Litenes	1820
103. Slaņos	Rīgas	Siguldas	Siguldas	1819
104. Slīvēnos	Valmieras	Valmieras	Valmieras	1760
105. Smīdēs	Cēsu	Āraišu	Vaives	1763
106. Smurģos	Cēsu	Raunas	Baižkalnu	1833
107. Spalvās	Madonas	Gulbenes	Vecgulbenes	1845
108. Stāmeros	Valkas	Alūksnes	Alsviķu	?
109. Stārastos	Valmieras	Liepupes	Stienes	?
110. Stiliņos	Valkas	Apukalna	Jaunlaicenes	1816
111. Stiķenos	Cēsu	Cēsu	Vaives	?
112. Sviķos	Madonas	Tirzas	Tirzas	1850
113. Šautuvēs	Cēsu	Raunas	Jaunraunas	1850
114. Šķepastos	Valmieras	Alojas	Alojas	1875
115. Šķilderos	Valkas	Alūksnes	Alūksnes	1850
116. Šūkātos	Cēsu	Skujuenes	Sērmūkšu	1848
117. Tirziešos	Madonas	Tirzas	Druvienas	1822
118. Tomēnos	Cēsu	Cēsu	Liepas	1774
119. Trizēnos	Valkas	Alūksnes	Annas	1840
120. Trokšņos	Cēsu	Raunas	Mārsnēnu	?
121. Unguros	Cēsu	Straupes	Mazstraupes	1841
122. Vecķipiņšos	Valkas	Trikātas	Trikātas	1729
123. Vecstārastos	Cēsu	Straupes	Stalbes	1750
124. Veškās	Valkas	Apukalna	Jaunrozes	1847
125. Vēveros	Cēsu	Straupes	Kūduma	?
126. Vistiņās	Valkas	Apukalna	Veclaicenes	1826
127. Viļumos	Cēsu	Drustu	Gatartas	1823
128. Viņaudās	Cēsu	Straupes	Lielstraupes	?
129. Viesītēs	Cēsu	Āraišu	Kārļu	1796
130. Vierīņos	Cēsu	Jaunpiebalgas	Jaunpiebalgas	?
131. Zeltiņos	Valkas	Zeltiņu	Zeltiņu	?
132. Zīvartos	Rīgas	Skultes	Skultes	1866
133. Ziemeļos	Valkas	Zeltiņu	Zeltiņu	?

133. attēlā redzamajā kartogrammā parādītas saiešanas namu *atrašanās vietas* Vidzemē.

Kustības panīkšanai pēc 1860. g. par iemeslu bija ne tikvien spaidu kārtā panāktā „vienošānās” par pakļaušanos ev.lut. baznīcas vadībai, bet arī lielās pārmaiņas, kas notika latvju sētu saimniecībās un to iemītņieku noskaņojumā 19. gs. otrajā pusē, kad latviešu zemtuņi strauji sāka iepirkt savas mājas par dzimtu un, pārejot uz naudas saimniecību, garīgās atmodas vietā viņus pārņēma dzīves materiālās rūpes un intereses, ievadot viņu do-

māšanu un rīcību citā gultnē. Sakarā ar to saiešanu izbūvē pārtrūka ilgstošo tradīciju pavediens, kas tās saistīja ar tautas celtniecību.

Tuvāk pievērsoties saiešanas namu celtnēm, ko sauca arī par „saiešanām”, „saiešanu kambaņiem”, „lūgšanas namiem”, atzīmējams, ka par tām izdarīti diezgan plaši pētījumi, ko apliecina rinda publikāciju. Tikpat kā pirms 100 gadiem sava veida inventāru par saiešanām Vidzemē sastādījis Kaudzītes Matīss,¹²⁷ bet 20. gs. Latvijā un trimdā par tām rakstījuši P. Kundziņš,¹²⁸ J. Jaunzems,¹²⁹ R. Legzdīņš.¹³⁰ Pēdējais par šo tematu sarakstījis arī studentu sacensības darbu LU Arhitektūras fakultātē, kas ieguva godalgu.

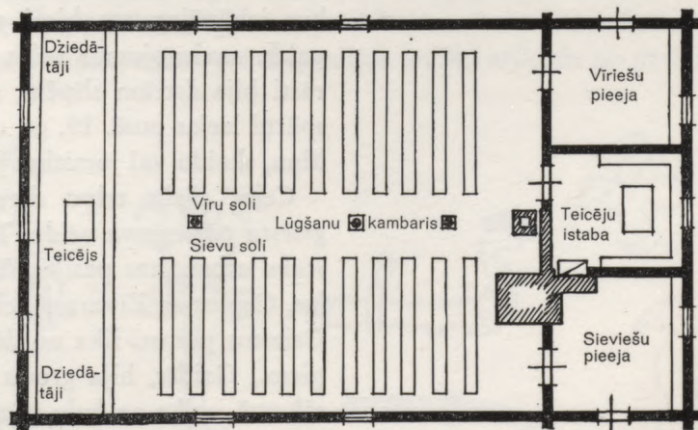
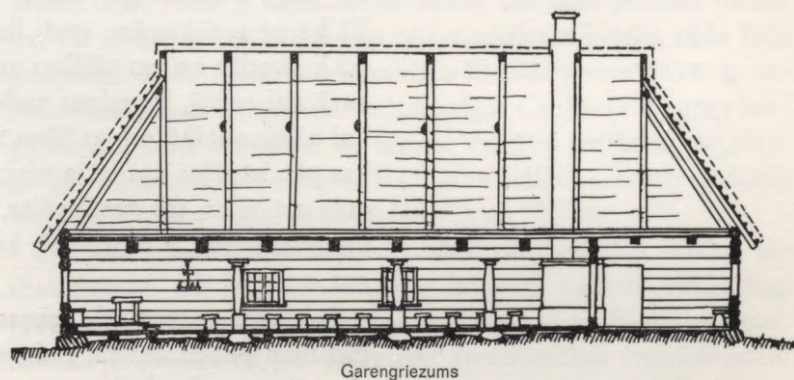
Pirmie Brāļu draudzes piekritēji no latviešu zemnieku vidus, kas bija Valmierā piedalījušies diakonātā un Jēra kalnā rīkotajās sanāksmēs, ar savas apkārtnes ļaudīm sāka sapulcēties lauku sētu plašākajās telpās, galvenokārt rījās, bet siltā laikā arī piedarbos. Tur viņu pašu sacītāji ar tētiņu priekšgalā noturēja svētbrīžus un dziedāja garīgas dziesmas, pulcinot dalībniekus pat no tālākām vietām.

Brāļu skaitam pieaugot, stājās pie īpašu ēku celšanas plašākām sanāksmēm. Kā jau minēts, tādas vispirms uzcēla Straupes draudzē, drīz pēc Valmieras „sapulču rījās”, gan vēl ar muižas īpašnieka palīdzību, bet dažus gadus vēlāk zemnieki *pašu spēkiem* bija jau uzcēlušī 3 saiešanas. Tā ir liecība, ka garīgā atmoda bija izraisījusi arī spējas, par spīti toreizējās dzimtbūšanas nopiestībai, brālīgā sadarbībā un pašai dziedībā veikt

darbus, kas līdz tam nekad nebija pasākti. Līdz ar to kustības dalībniekos radās cenšanās priecās vēsti pašiem smelt no gaismas avotiem, kā arī darīt zināmas savas domas un izjūtas citiem. Pat veci ļaudis sāka mācīties burtot un rakstīt, lai varētu paši lasīt svētos rakstus un „jaukās dziesmas” (sevišķi iemīlota bija tā, kas sākās vārdiem „Nu nāk latvju Pestītājs”), kā arī apmainīties vēstulēm ar citiem brāļiem un māsām vai uzrakstīt savas atmiņas par piedzīvoto garīgo atmodu.

Saiešanas namus, šīs „Dieva teltis”, ceļot, tiem vietu izraudzīja tā, lai tie katrs apkalpotu savu *novadu*. Kur Brāļu draudzes darbība bija dzīvāka, atstatumi starp saiešanām bija ap 20 km, bet Vidzemes ziemeļos un īpaši dienvidos saiešanas namu bija mazāk. Vietas izvēle atkarājās arī no citiem apstākļiem: zemesgabalus šim celtnēm parasti novēlēja savu *sētu robežās* tie saimnieki, kas bija sevišķi dedzīgi Brāļu draudzes locekļi. Zemi kādreiz ierādīja arī kustībai labvēlīgie muižnieki. Saiešanas namus tieši neiesaistīja sētu apbūvē, bet tiem izraudzīja vietu to tuvumā, *savrup* kādā klusā, glītā vietā, kas bija kokiem apaugusi, bet, ja tur tādu nebija, tos iedēstīja, jo centās neļaut pasaulīgās dzīves norisei traucēt šo Dieva pielūgsmes vietu.

Celtnes galvenā telpa bija plašs „*lūgšanas kambaris*”, pa-

134. Saiešanas nams Ilzēnos, Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag. Celts 1813. g. Plāns un griezums ap 1925. g.

1 0 1 2 3 4 5 10 m

135. Cepļu saiešanas nams Cēsu apr. Vecpiebalgas pag. Celts 1817. g. Ārskats ap 1930. g.

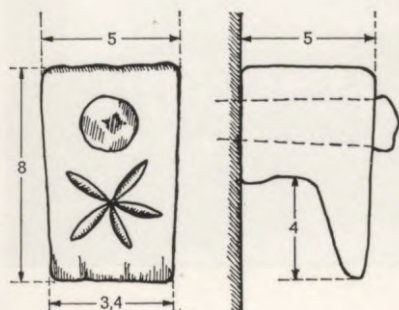

rasti vērsts pret austrumiem, ar solu rindām — labajā pusē vīriešiem, kreisajā sievietēm. Zem austrumsienas logiem bija soli sacītājiem un dziedātājiem, bet aiz galda vieta tētiņam. No *blakutelpām* kādai pirmatnēja rakstura saiešanai piebūvēta tikai neliela istaba tētiņam, bet lielākoties bija ierīkotas šādas papildtelpas: tētiņa istaba un draudzes locekļiem *uzgaidāmās* telpas, „pieejas”, šķirtas vīriešiem un sievietēm (134. att. ar ārskatu 25. att.). Kādreiz galvenajai ieejai bija savs īpašs priekšnams. Tā kā uz sanāksmēm, īpaši lielākos svētkos, Brāļu draudzes locekļi ieradās arī no tālākas apkārtnes, nereti jau sestdienas vakarā vai naktī, šīs telpas noderēja arī atpūtai un pārgulēšanai. Lai ziemas laikā telpas būtu siltas, tām iebūvēja prāvu *krāsni*, kas pēc iespējas apsildīja visas telpas. Saiešanām kādreiz pielāgoja arī *rijas*, tās pārbūvējot, bet Mežuļos lūgšanas kambarim bija piebūvēts „piedarbiš”, kur ziemā novietoja atbraucēju zirgus.

Saiešanas namus cēla tautas celtniecībā izkoptiem, *tradīcijās* rūdītiem paņēmienu. Lai *guļkoku stāvam* iegūtu sevišķi spēcīgus un veselus kokus, nereti brauca uz tāliem mežiem. Kokus iebūvējot, tos bieži atstāja neaptēstus, bet kaķēšanu un pakšu savienojumus veica sevišķi rūpīgi. *Jumti* saiešanām parasti bija četrām slīpēm, segti salmiem, nereti ar plašāku paspārni ieejas pusē. 19. gs. otrajā pusē sāka ieviesties naglotu lubiņu, skaidu vai jumstiņu jumti.

Ceļot plašo telpu dievvārdu noturēšanai, nācās atrisināt *griestu pārseguma* veidu. To panāca, siju atslagošanai iebūvējot *stabu* atbalstītas pasijas. Vietām iztika ar vienu stabu (Mežuļos, Cepļos un Zīvartos), citur lika vairākus (Gaidēs, Kalējiņos). Griestus parasti lika no dēļiem trīnītī, bet vecākajām celtnēm, piem., Gaidēs, bija grodu griesti. *Grīdas* centās likt dēļu, bet sākumā iztika ar *kulu* (Gaidēs, Mežuļos). Celšanas darbos brāļu draudzes locekļi no plašas apkārtnes piedalījās labprātīgi, gan strādājot bez atlīdzības būvvieta, gan arī ziedojot materiā-

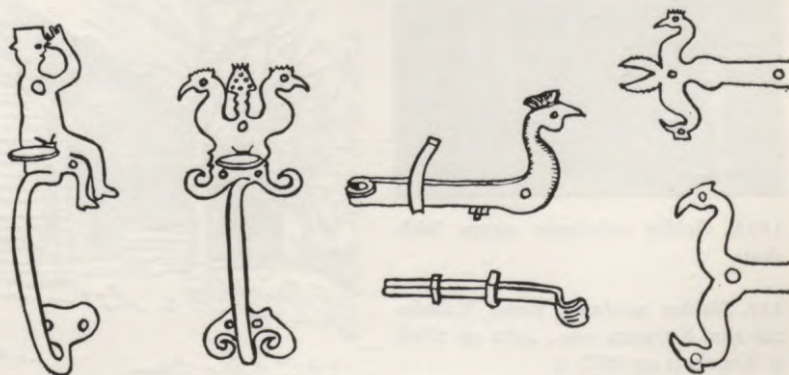
136. Tētiņa kambaļa logs Mežuļu saiešanas namā Valkas apr. Plāņu pag. Saiešana celta 1785. g. Kopš 1940. g. BDM

lus un gatavus izstrādājumus vai arī naudu. Celšanas izdevumus skaidrā naudā tādā ceļā izdevās ievērojami samazināt. Tā, piem., ceļot 1850. g. saiešanu Šautuvēs, nav bijis jāizdod vairāk par 74 rubļiem. Cik aizrautīgs bija ziedošanas prieks, rāda šāds gadījums: kāda Smiltenes saimniece kā ziedojumu 1814. g. ceļamam saiešanas kambarim Vecpiebalgas Cepļos (135. att.) bargā ziemas laikā aizvedusi uz turieni vezumu jumšanai vajadzīgo gaŗkūļu salmu, paņēmot līdz savu villainē ietīto zīdaini. Turp un atpakaļ viņai nācās nobraukt ap 100 km.

Ar būves piederumiem, kas ziedoti no dažādām pusēm, izskaidrojams, ka ir saiešanas, kur iebūvēti dažāda veida logi (136. att.) vai durvis, atšķirīgu izmēru krāsns ķieģeļi u. tml. Saziedoja sevišķi daudz atsevišķu amatniecības izstrādājumu, kā durvju un logu apkalumus (137. att.), griestu un sienu lukturus, kā arī lielākus iekārtas priekšmetus. Baltaču saiešanai kāds logs deviņām rūtīm svina spraišļos sevišķi atšķīrās no pārējiem.

137. Durvju apkalumi Augstāru saiešanas namā Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag. Saiešana celta 1822. g.

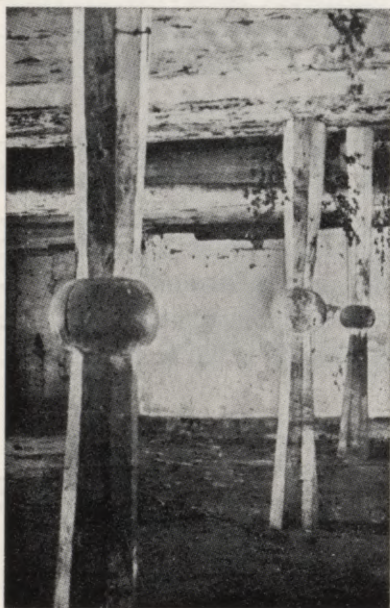

138. Baltaču saiešanas nams Valkas apr. Bilskas pag. ar sanāksmes dalībniekiem ap 1920. g.

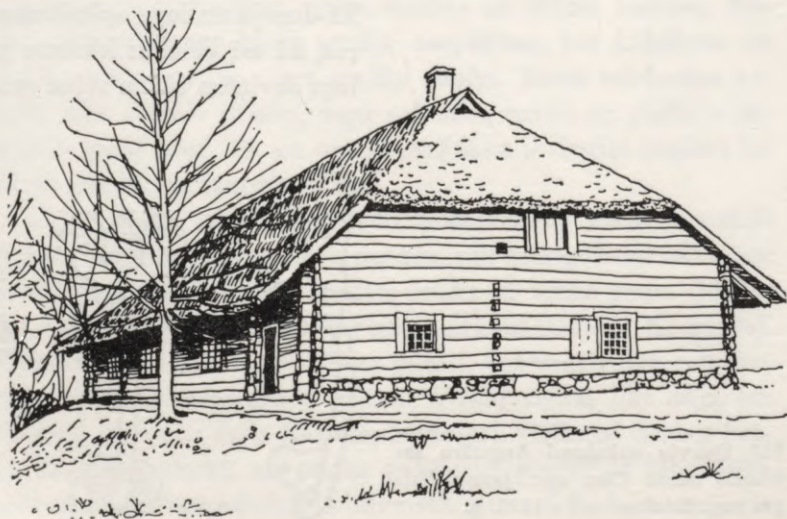
Ļoti centās visus ar būvi saistītos darbus nostrādāt, cik labi vien iespējams, apzinoties, ka celtnē, ko ceļ Dievam par godu, visam jābūt labam un glītam, lai tādā garā noskaņotu arī dievlūdzējus, kas tur pulcējās savās labākajās pašdarinātajās drānās (138. att.). Atturējās no bagātiem arhitektūras rotājumiem, toties pušķoja telpas dabas dotiem zaļumiem un ziediem — meijām, mētrām, vainagiem. Tuvība ar dabu izpaudās arī celtnes saistībā ar *tiešo apkārtni*, ko izveidoja kā kokiem ietvertu, no ārpasaules atrāvušos ārtelpu. Pret to vērsa ēkas ieejas pusi, kur nereti zem plašas jumta paspārnes bija nolikts gaŗāks sols. Paspārnes priekšā uz zaļā maura siltā laikā noturēja t.s. „*cir-kulus*” — svētbrīžus ar lūgsnām un dziedāšanu, gan kopējus, gan atsevišķus precētiem ļaudīm, puīšiem, meitām vai bērniem.

Tāpat kā saiešanu vispārējā raksturā izpaudās celtniecības veids, kas senu tradīciju apgarots bija izkopies, sētu ēkas ceļot, tā arī nedaudzajās arhitektūras rotātājās formās, sevišķi 18. gs. piemēros, sastopami veidojumi, kas ir atbalsis no tautas celtniecības senākās pagātnes. Tā, piem., Gaides saiešanā (139.

139A. Gaides saiešanas nama iekšskats

139. Gaides saiešanas nams Valmieras apr. Kauguru pag., celts ap 1765. g. Kopskats ap 1925. g.

att.) bija dekoratīvi izveidoti spēcīgo pamatnīcu pagarinātie pakšu gali, kāds paņēmiens sētu celtnēs vērojams tikai augšējos vainagos, kas balsta jumta pārkari. Bet sevišķi zīmīgs šajā celtnē ir iekšējo *stabu rotājums* ar bumbveida vidusdaļu un pret to nosmailinātajiem stabu galiem (139A att.). Līdzīgs stabs balsta griestus arī vēlāk celtajā Mežuļu saiešanā (140. att.), bet 4 tādi stabi veidoja klēts lieveni Cēsu apr. Lenču pag. Lejascelpjos (94. att.), kur savā laikā bijis Brāļu draudzes vietējais centrs. Šīs stabu formas, kas sastaptas arī citos Latvijas novados, ieskaitot Latgali (132. att.), tiks sīkāk aplūkotas turpmākajā nodaļā, kas veltīta celtnu arhitektonikai. Šeit lai būtu tikai atzīmēts, ka, cenšoties stabiem piešķirt izkoptu veidu, saiešanu celtnieki nav lūkojušies pēc paraugiem baznīcās, muižās un pilsētās, kur toreiz arhitektūrā valdīja baroka laikmeta klasiskā kolonna ar kapiteli un bazi, bet turējušies pie *tautas celtniecības* raksturīgā veidojuma. Tikai kustības beigu posmā, 19. gs. otrajā pusē, oficiālās baznīcas ietekmē saiešanu celtnēs sāka izpausties laikmeta stila formas līdz ar cenšanos sacītāju sola un galda vietā iebūvēt altāri un kanceli.

140. Mežuļu saiešanas nams Valkas apr. Plāņu pag., celts 1785. g. Kopš 1940. g. BDM. Iekšskats ap 1930. g.

Līdz tam saiešanu telpiskais risinājums un to iekārta, kaut savā schēmā atbilda „vācbrāļu” pierastajam veidam, kas namdarim Kr. Dāvidam būs bijis prātā, ceļot saiešanas Valmiermuižā, latviešu cēlāju rokās bija pilnīgi pieskaņojusies viņu celtniecības paražām. Tas īpaši sakāms par atsevišķiem amatnieku izstrādājumiem un iekārtas priekšmetiem. Pat Valmiermuižas jaunbūvēs minētie kaltie griestu lukturi latviešu tautas mākslā nebija sveši, ko apliecina jau aizvēstures laikos darinātais divžuburu svečturis, kas atrasts Talsu pilskalnā (10. att.).

Tādā veidā saiešanas nami jo cieši iekļāvās latviešu tautas celtniecībā, iezīmējami tās vēsturē vienreizējo gadījumu, kad šī celtniecība, pašas tautas noteiktajā sakrālā uzdevumā savas tradīcijas tālāk izkopjot, guva kāpinātu izteiksmi, līdzīgi, kā tas notika, kad citas tautas, savu kultūru veidojot, cēla tempļus un katedrāles.

Sētas celtnēm izmantoja *dabas dotās būvvielas*, ko varēja uz vietas iegūt un apstrādāt ar nedaudziem vienkāršiem darba rīkiem. Celšanas darbos tos lietāja, vadoties no agrāko paaudžu uzkrātās pieredzes un pašu cēlēju prasmes un apķērības.

Zemi kā būvvielu plaši izmantoja aizvēstures laikos, koka lāpstām pārveidojot kalnus, lai nodrošinātu pret uzbrukumiem tur celtās novadu pilis. Lauku sētās lielākus zemesdarbus veica retāk, bet velēnas un kūdra noderējušas pirmatnējām mītnēm — zemniecām — to noseģšanai pret aukstumu.

Turpretim *māliem* bija svarīga nozīme arī vēlākos laikos, sētas ceļot. Rijām un piedarbiem, kā arī seniem namiem, istabām un pretistabām taisīja māla klonu („kulu”, „partu”), piejaucot kādreiz lopu asinis, lai tas būtu stiprāks. Asins vietā vēlākos laikos vietām lietāja kaļķus. Iekāms sētās ieviesās mūrēšana ar kaļķu javu, māliem aizpildīja zem pamatnīcas salikto akmeņu starpas. Vidzemes Malienā un Latgalē bija sastopamas t.s. „pavaļas” — ar kokiem norobežots līdzens māla uzpildījums, līdzīgs solam, ko taisīja ārpusē gar istabas sienu tur, kur ziemā aukstums spiedās iekšā istabā.

Dažos novados 19. gs. pirmajā pusē muižnieki centās panākt, lai celtu māla kleķa un uz vietas gatavotu nededzinātu ķieģeļu būves, bet šāds celšanas veids neieviesās, tas lietāts tikai dažām rijām un kūtīm tur, kur māls bija izrokams būvvieta.

Mazāk nozīmīgām ēkām vai ēku daļām sienas dažkārt cēla statņos un to starpas izpina žagariem vai nītīm (141. att.). Ir novadi, kur tādā veidā celtas pat klētis, tās apmetot māliem, piem., Krustpilī. Ar līdzīgu konstrukciju savā laikā nodrošināja pret uguni ārējos nocietinājumus latviešu senajām pilīm. Lai uz āru vērstajās ēku daļās mālus pasargātu no lietiem, tām lauku sētās taisīja plašas paspārnes — tās „apkopa lieveņiem”. Mālus, it sevišķi balto vai zilo glūdu, vietām izlietāja iekštelpu balināšanai.

141. Žagariem izpīta siena dzīvojamās rijas gubenim Bauskas apr. Ceraukstes pag. Kopskats ap 1930. g.

No *dabasakmeņiem* celtnēs iebūvēja šļūdoņu atnestos laukakmeņus, paveļot tos ēku pamatiem, bet īpaši prāvus zem klēts stūpiem. Būdami bez šķautnēm, šādi „bumbuļi” nebija necik noturīgi, ceļot no tiem mūrūs, pat kaļķa javu lietājot. Prata laukakmeņus gan arī skaldīt, kurinot uz tiem uguni un uzliekot pēc tam slapju virvi vai uzsitot ar veseri. Rūpīgi apstrādāt akmeņus prata dzirkāli, bet viņu arods bija dzirnakmeņu kalšana.

19. gs. otrajā pusē sāka tīrumos izkaisītos laukakmeņus spridzināt, izkaļot tiem dziļu caurumu un piepildot to ar pašdarinātu šaujamo pulveri — „biszālēm”. Šādu pulveri latviešu zemnieki prata taisīt jau 17. gs. savām pašu gatavotajām bisēm, kā tas minēts zviedru laiku dokumentos par latviešu bisenieku iesaukšanu karādienestā. Saspridzinātie akmeņi labi padevās mūrēšanai, tāpēc ar tiem sāka celt kūtīm augstus pamatus, jo 19. gs. otrajā pusē zemnieki jau spēja mūrēšanai iegādāties kaļķus vajadzīgā daudzumā. Tādiem mūriem nereti „izķīlēja” šuves sīkām akmens šķembām, plašākos javas laukumos pat izveidojot no tām rakstus.

Akmeņus pieveda būves vietā pēc iespējas ar ragavām ziemas ceļā. Vasarā to kādreiz darīja, uzkabīnot riteņu asij divus bomjus ar sakņu kāšiem. Bomjus savienoja šķērskokiem, tiem uzvēla akmeņus un tos aizveda, bomju galiem šļūcot pa zemi.

Mūrnieki brīvzemnieku starpā minēti jau viduslaiku beigu posmā, un kaļķu ceplī bija sastopami pie lauku sētām Ketlera laikā Kurzemē un zviedru laikos Vidzemē, bet tie strādāja muižām un pilsētām, jo zemniekiem toreiz nebija līdzekļu, lai iegādātos kaļķus savu sētu izbūvei. Tur mūrēšana ar kaļķiem sākās tikai ap 1830. g.

Bija apgabali, kur laukakmeņu vietā varēja iegūt radzi (dolomītu). Radzes slāņi, kas spēja izturēt karstumu, bija iecienīti kā „krāsns oļi”, pārsedzot ar tiem siltuma mūrīšus.

141A. Zedeņu siena rijas gubenim Ludzas apr. Nirzas pag.

Dedzinātus ķieģeļus nācās iegādāties lauku sētās, kad sāka taisīt velves rovjēm un krāsnīm, mūrēt dūmeņus un dižos skursteņus. Turīgākās saimniecībās Zemgalē bija sastopami arī māla kula vietā likti ķieģeļu kloni. Tur 19. gs. otrajā pusē sāka parādīties arī pirmie *kārniņu* jumti.

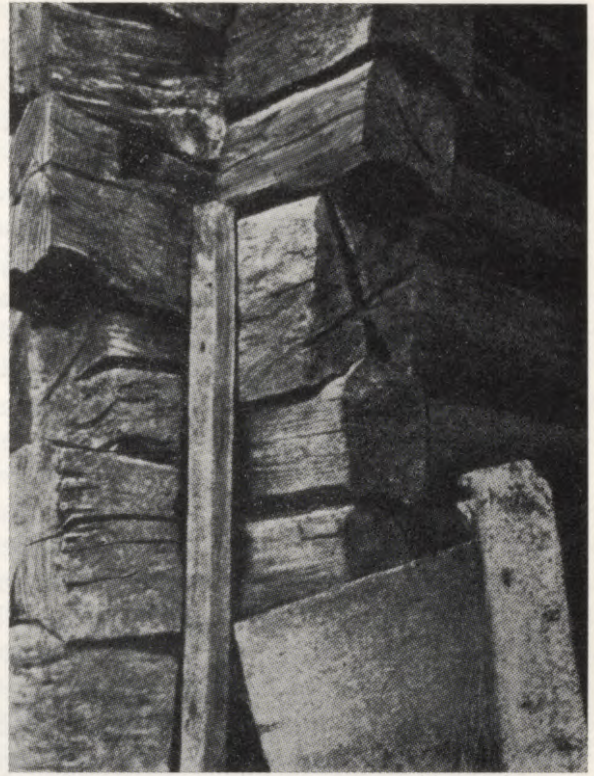
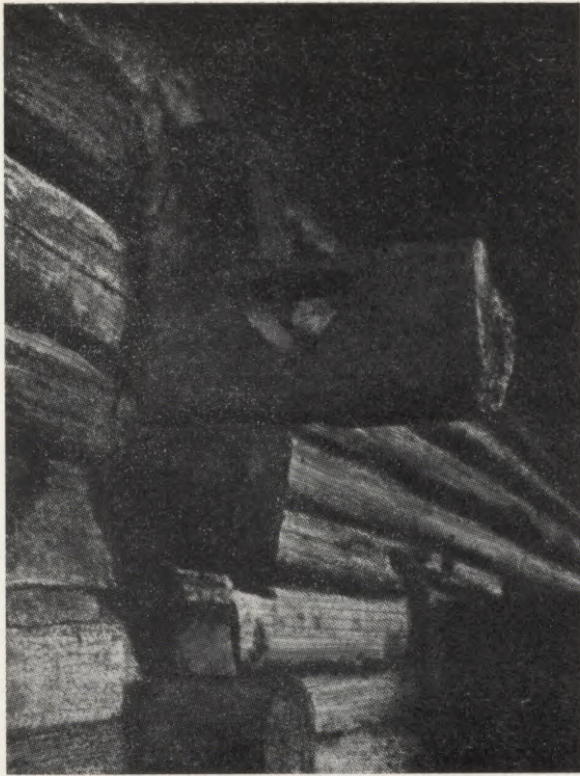
Sētu celtniecībā visvairāk lietātais materiāls bija *koks*, kā arī tam radniecīgas organiskās dabas vielas.

Kultūras *pirmlaikos*, kā arī vēlāk, apstākļos, kad nācās iztikt bez izkoptiem rīkiem vai citiem palīgīdzekļiem, rīkojās ar tādām koka daļām un šķiedraugiem, kas bija viegli iegūstami un vienkāršiem paņēmieniem iestrādājami būvēs. Tādi bija tievāki koki, zari, klūgas, saknes, mizas, niedres, meldri, zāles, salmi. Tos savienoja un nostiprināja pinot, sienot un klūgojot. Tāda veida konstrukcijas raksturoja aizvēstures laiku mītnes, iekāms dzelzs laikmetā ieviesās pilnīgāki darba rīki. Bet šādi būvveidi neizzuda sētu celtniecībā arī vēsturiskajos laikos, ja pēc kaņiem un postījumiem zemniekiem, kas bija visu zaudējuši, bija jāatsāk dzīve ne no kā. Pat celtniecībai izkopjoties, pirmatnējie būves paņēmieni vēl turpināja pastāvēt vai attīstīties, piemērojoties vēlāko laiku prasībām (141., 141A att.). Kamiene un tāss, bet it sevišķi niedres un salmi noderēja jumšanai līdz pat 20. gs., klūgas — kāršu piestiprināšanai jumta spārēm, bērzu zari — salmu piesiešanai jumta kārtīm. Sevišķi vērīgi izmantota dabas izveidotās koka formas, kas noderēja īpašiem konstruktīviem mērķiem, kā sakņu kāšus, zaru stakles un dažādas koku deformācijas, kas atbilda zināmu konstrukciju prasībām.

Plašas konstruktīvi-techniskas iespējas radās, kad, ieviešoties namdaļa cirvim, sāka rīkoties ar spēcīgākiem kokiem un atrada veidus, kā tos cieši savienot. Šādas celtnes daudzkārt pārspēja agrāko *slieto* un *stāvkoku* būvveidu, kas īpašos gadījumos gan turpināja pastāvēt lauku sētās arī pēc guļbūvju ieviešanās. Zīmīgs konstrukcijas veids, kas pieskaitāms *guļbūvju pirmsākumiem*, atklāts 1967. g. 10. gs. apmetnē Āraišu ezera salā: tajā guļkoki sakrauti starp vertikāliem mietu pāriem, tikai augšējo vainagu sasiēnot sūņa pakšiem. Šai laikmetā *pilskalnu* apbūvē guļkoku celtnu stūros sastopami jau cieši izveidoti *pakšu* savienojumi visas sienas augstumā.

Guļbūvēm ņēma taisni augušus kokus — egli un priedi, retāk lapu kokus — apsi un bērzu. Izņēmuma kārtā sastop ozolu, ko lietāja pamatnīcai, kā arī zemē ieraktiem stabiem, jo tas bija izturīgs arī mitrumā. Apse labi turējās augšējos, jumta nosargātajos vainagos. Arī īpaši izmeklēts purvā audzis bērzs bija izturīgs, kā tas savā laika novērots 1720. g. celtajā Cesvaines rijā. Sevišķi ilgi bija saglabājušās bērzu koka atliekas Āraišu ezera 10. gs. mītnē, bet īpaši bērzu tāss (5 A att.).

Kokus cērtot, latviešu zemnieks turējās pie noteiktiem ciršanas laikiem: kokus cirta ziemā, skuju kokus augošā mēnesī, kad tie bija sveķu pilni, lapu kokus dilstošā mēnesī, kad tie saturēja mazāk sulas. Ziņas par latviešu zemnieku šāda veida tradīcijām

142. Paksī izcirsts trīsstūra caurums
Bauskas apr. Ceraukstes pag. Lejas
Tīreļos

142A. Pakša galā iecirsts maģisks
krusts Cēsu apr. Mārsnēnu pag.
Dzirkaļos

un senām paražām, līdz ar viņu spējām novērot dabas apstākļus un rīkoties pēc tiem, minētas jau 1673. g. sarakstītajā Suntažu mācītāja Guberta grāmatā, *Bauern Prognosticon* nodaļā.¹³² Ziemas laiks ciršanai zemniekiem bija izdevīgs, jo tad bija mazāk citu darbu un kokus varēja izvest no meža ziemas ceļā. Kādreiz to darīja talkas veidā. Kokus vedot, tiem resgaļus uzguldīja ragavām un piesēja, tievgaļiem ļaujot šļūkt pa sniegu, bet, pa lielceļiem braucot, tos pacēla uz mazākām ragavām. Ja mežu tuvumā nebija, kā, piem., Zemgales līdzenumā, gadījās, ka kokus pludināja pa upēm. Tad tiem kādreiz iecirta īpašus robus vai caurumus, lai kokus sasietu plostos (142. att.).

Kokus nokraujot sētā, tos daļēji nomizoja („iestrīpoja”), lai tie lēnām žūtu un nerastos plaisas. Pilnīgi tos nomizoja pirms ēku celšanas. Mizošanai lietāja īpašu lāpstīņveida dzelzs asmeni koka kātā, ar iesmu sānos koka apvelšanai. No krautuves līdz būvvietai kokus reti nogādāja nešus, parasti tos vēla uz palikteņiem — „mangaļiem”.

Būvvieta izvēloties, tauta senāk ticēja īpašām pazīmēm. Noliekot zāļu vai lupatu višķi, vēroja, kādas skudras zem tā sardas: par labu zīmi turēja melnās, par ļaunu — sarkanās („mīzenes”). Kūtij vieta bija labvēlīga, ja tur uzraka peļu midzeni; zirgu stallim, ja tur zem noliktās skaidas bija apmeties pliks gliemezis, par zīmi, ka zirgi būšot brangi un spīdīgi, bet vietu skaitīja par nederīgu, ja gliemeža vietā tur atradās slieka.

Ceļot jaunu māju nodegušās vietā, raudzījās, lai, pamatnīcu

noliekot, no kāda cirtiena nerodas dzirkstele, jo dzirksteli turēja par zīmi, ka nodegs arī jauncelāmā. Ēkas pēc iespējas cēla pilnā mēnesī un kad pūta ziemeļi.¹³³

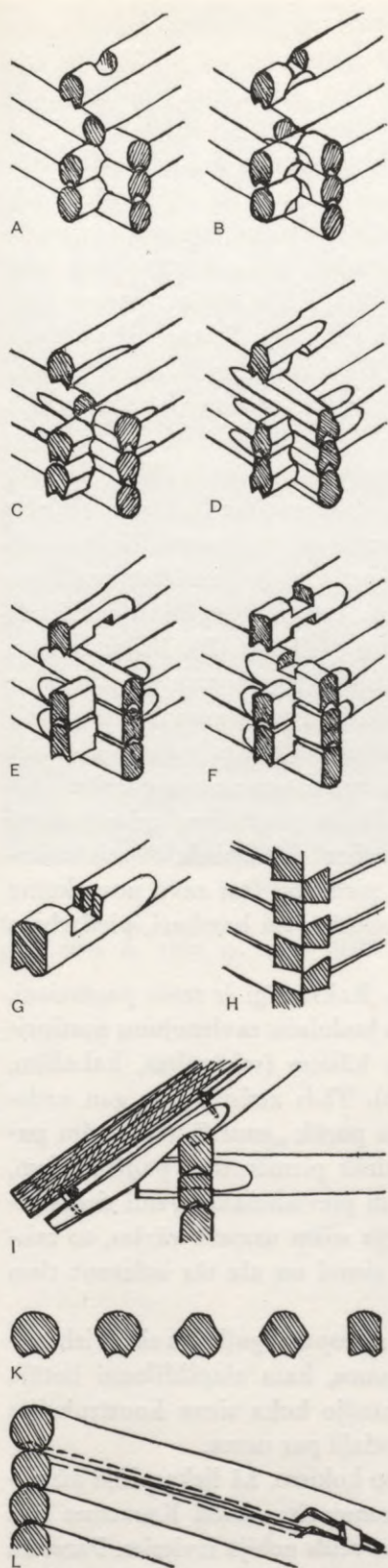
Kokus celtnēs iebūvējot, visvairāk lietātais rīks bija namdaļa *cirvis*, ar ko prata veikt visdažādākos darbus. Ar īpaši izveidotu namdaļa cirvi rīkojās jau aizvēsturē (6A att.). Kopš vēlā dzelzs laikmeta lietāja arī kaltu, urbi, slīmestu, kas aizstāja ēveli, un kaķi. *Zāgi* lauku sētās bija sastopami kopš viduslaikiem. Tie toreiz, kā liekas, bija ar galdnieka darbiem piemērotiem sīkiem zobiem. Ir kādā dokumentā minēts, ka 1552/53. gadā Aizkrauklē leiši kādam zemniekam nolaupījuši 2 cirvjus, 1 zāgi un 1 vīli. Kad lielie *šķērszāgi* sāka parādīties 19. gs. pirmajā pusē, tauta tiem sākumā neuzticējās, turpinot lietāt cirvi kā koku nolaišanai, tā arī to iestrādāšanai būvēs. Par koku ciršanu gan teikts: „Daži priedi vai egli cirta trīs dienas, kamēr dabūja zemē vien.” Neskatoties uz to, ar lielu neuzticību uzlūkoja pirmos *šķērszāgus*. Kad Meņģeles stikla fabrika savā laikā tādus bija iegādājusies malkas sagatavošanai, turienes iedzīvotāji teikuši: „Ja jau ar cirvi nepaspēj malku piecirst, tad ar zāgi nekā neizdarīs.”

Tikai kopš 19. gs. otrās puses rūpnīcās gatavotie *šķērszāgi* sāka ātri izplatīties lauku sētās. Rīgā tos pirka iebrucamā vietā „Pie Melnā Gaiļa”, bet par Austrumvidzemi ir nostāsts, ka ap 1860. g. kāds Stāmerienas zemnieks kājām aizgājis uz Pēterburgu un no turienes atnesis lielo zāgi, to aptinis sev ap vidu.¹³⁴

Guļbūvēs kokus sākotnēji iebūvēja apaļus, *netēstus*. Lai piešķirtu dzīvojamo telpu sienām glītāku un gludāku virsmu, tās dažkārt *iekšpusē aptēsa*. To nereti darīja, kad sienas bija jau uzceltas, lietājot cirvi ar izliektu kātu. Vietām laiku gaitā kokus visā gaļumā *aptēsa* arī *no ārpusēs*, it īpaši istabām un klētīm. To darīja pa daļai izskata dēļ, bet bija arī novadi, kur pastāvēja uzskats, ka aptēstiem kokiem ir gaļāks mūžs. Iespējams, ka šādai tradīcijai bija savs lietišķs pamatojums: aptēšot kokus, tie zaudēja ārējo, mīksto koksni, kas parasti spēcīgi plaisāja un tāpēc no mitruma ātrāk bojājās, bet gludi notēstā cietā koka serde bija izturīgāka. Šādas „stērķētas” celtnes bija sevišķi raksturīgas Kurzemei. Ir zināms atsevišķs gadījums Latgalē, kur kādai klētij visi guļkoki aptēsti sešstūra prizmas veidā, kas acīmredzot darīts košuma dēļ.¹³⁵

Ceļot lauku sētās guļkoku ēkas, laika tecējumā bija izveidojušies dažādi *konstruktīvi paņēmieni*, kas piešķīra šīm celtnēm raksturīgas īpatnības. Šie paņēmieni un citi būvtechniski jau tājumi, kas saistīti ar latviešu tautas celtniecību, plašāk apcerēti īpašās publikācijās.¹³⁶ Tie pa daļai jau minēti arī šī darba iepriekšējās nodaļās. Šeit lai būtu sniegts vispārējs kopsakarīgs pārskats par raksturīgākiem konstruktīviem paņēmieniem un to izveidošanās gaitu.

Senākām guļkoku celtnēm stūra savienojumus parasti taisīja,

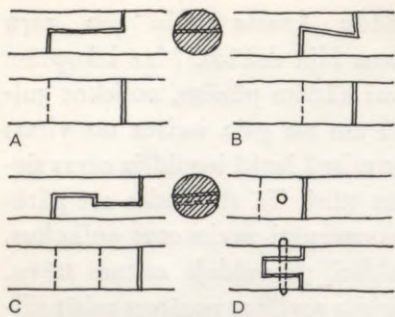
143. Pakšu konstruktīvie veidi (A—H), sijas kā slieto spāru saturētājas (I), pakšu pieres (K) un kaķēšana (L)

pārļaižot stūpiem koku galus. Šādu „*kerusta pakšu*” jeb „*gaŗo pakšu*” konstruktīvais izveidojums bija dažāds. Maz izkoptām celtnēm, piem., siena šķūņiem vai kādām pūnēm, noliekot guļkoku savā vietā, tam kādus 30 cm no gala iecirta no virsas *robu* apm. puskoka dziļumā, kur taisnā leņķī ieguldīja otras sienas koka galu, izveidojot celtnes stūri. Tā rīkojoties arī pārējos ēkas stūros, ieguva četrus savstarpīgi savienotus guļkokus, t.s. *vainagu*. Viens virs otra guldīti, tie veidoja celtnes stāvu. Šādām mazsvarīgākām būvēm nebija sevišķas nozīmes taisīt pilnīgi blīvus pakšus, tāpēc robus cirta, pieskaņojoties tikai aptuveni ieguldāmā koka apaļumam (143. att. A.) *Ciešāku* savienojumu ieguva, ja ieguldāmam koka galam „*aptēsa vaigus*” vai to „*aušāja*” (izveidoja ausis). To darija slīpiem cirtieniem, nepārveidojot koka galu — „*pieri*” (143. att. B) vai tēsumu turpinot līdz pieri (143. att. C). Līdz ar to cērtot ieguldītam kokam robu slīpiem cirtieniem, varēja to cieši pielāgot tēsumam. Šiem koku virspusē iecirstajiem robiem bija savs trūkums — tajos sakrājās ūdens, kas veicināja savienojuma bojāšanos, bet šādi pakšu veidi bija ļoti bieži sastopami. Reti gadās piemēri, kur robs iecirsts uzguldāmā koka *apakšpusē* ar piemērotu pietēsumu apakšējā koka virspusē, kas neļautu ūdenim pakšī sakrāties (143. att. D). Šāda pakša izveidošanai nācās iecirtumu iepriekš rūpīgi apzīmēt, apveļot ieguldāmo koku augšpēdu, kas darbu jūtami sarežģīja.

Šo principu sāka plašāk īstenot, cērtot *taisnus* robus un pakšu galiem vaigus aptešot līdztekus (144. att. E), kas atviegloja roba iezīmēšanu. Šāda veida pakši izskauda pārējos, kad celšanas darbos ieviesās zāģis, ar ko savienojumu varēja izveidot precīzāk. Sevišķi ciešus pakšus panāca, taisot taisnus robus koku abās pusēs (143. att. F).

Pakšus prata izveidot ne tikvien taisnleņķu stūpiem, bet arī sienām, kas sadūrās atšķirīgos leņķos. Tā, piem., platleņķu pakši sastopami poligonāli veidotās kūts celtnēs Zemgalē, t.s. rinkās, un Piebalgas riju nojumēs.

Ceļot istabas un rijas, kur vajadzēja siltumu ilgstoši saglabāt, visādi centās pakšus tā nostrādāt, lai tie nebūtu „*cauri*”. Lai to panāktu, kādreiz iecirta paksim vertikālu robu un aizpildīja to sūnām (143. att. G). 19. gs. otrajā pusē sāka ieviesties „*gludie pakši*”, saukti arī par „*krievu*” vai „*lādes pakšiem*” (ar tādiem jau agrāk savienoja stūrus pūralādēm). Tiem nebija izvīrītu galu, bet pārļaištās koku daļas bija līdz ar sienas virsmu gludi nozāģētas (143. att. H.). Tādi pakši bija parasti sastopami tēstu vai apzāģētu koku celtnēs, tikai Latgalē krievu amatnieki tos taisīja, arī apaļkoku sienas ceļot. Tā kā gludie pakši sevišķi raksturoja Latgales krievu celtnes, tie pārējā Latvijā bija ieguvuši krievu pakšu nosaukumu, lai gan dažos apvidos tos sauca par „*vācu*” pakšiem, jo tos taisīja arī vācu amatnieki, sevišķi pilsētās. Šie apzīmējumi norāda, ka šāds pakšu veids nav radies latviešu sētā, bet ieviesies no ārienes.

144. Gulļkoku pagarināšanas veidi, galus sametinot

Ja celtnes sienas bija gaŗākas par piegādātajiem kokiem, tos prata, sienās iebūvējot, *pagarināt* (144. att.). Apsildāmām telpām centās koku galus savienot tā, lai nerastos siltuma zudums (144. att. D).

Ļoti svarīgs līdzeklis, kā piešķirt gulļkoku sienām lielāku blīvumu, bija „*kaķēšana*”, — tā nāca par labu sevišķi apsildāmām telpām, bet to lietāja arī citām sētas celtnēm, izņemot maznozīmīgās. Kaķēšanu veica, uzguldāmiem kokiem apakšpusē visā koka gaŗumā iecērtot rievu, ko aizpildīja sūnām, parasti baltajām briežu sūnām, vai dažreiz pakulām. Sastop arī piejauktus zirgu astrus un govš spalvu. Tikai rijām un klētīm augšējam vainagam kaķējumu atstāja tukšu, lai mitrums varētu izkļūt ārā.

Savu nosaukumu kaķēšana ieguvusi no īpaša rīka, „*kaķa*”, kam bija divi dzelzs nagi, ar kuŗiem novilka līdztekus tekošas svītras sienā noliktajam vainagam un tam uzgulditajam, vēl neiestrādātajam gulļkokam. Tā panāca, ka, izcērtot augšējam kokam rievu gar iezīmēto svītru, tas cieši uzgūlās apakšējam, kaut arī koki nebija pilnīgi taisni (143. att. L). Kokus vainagos lika vienu virs otra pamīšus — tievgaļus uz resgaļiem un otrādi. Kaķētas celtnes tautā bija ieguvušas nosaukumu „*kaķu būves*”. Dzelzs kaķis latviešu senceltnēs lietāts jau vēlajā dzelzs laikmetā, kā to liecina pilskalnu izrakumos atrasts piemērs.

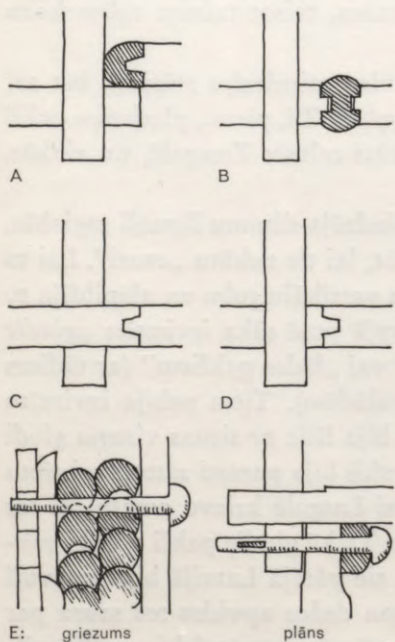
Vairāktelpu gulļbūvēs bieži lietāts paņēmiens celtnes četru sienu kodolam papildtelpas „*piecirst*” jeb „*piehurt*” *trijām sienām*. Tā, piem., rijām piedūra piedarbu (tas savu nosaukumu ieguvis no darbības vārda *pie darināt*) vai kambari, piedarbam gubeni, gubenim pūni.

Piecīšanas veidi bija dažādi. Raksturīgi ir senie paņēmiens, kur, pievienojot piecirtni celtnes kodolam, savienojums nostiprināts ar dabas veidotiem sakņu kāšiem (sakārņiem, kakažām, vāršām) un ķīļiem (145. att. B). Tāds atrisinājums gan nedrēja apsildāmām telpām, jo bija pārāk „*caurs*”, tāpēc tām panāca ciešāku savienojumu ar vairāk piemērotiem paņēmiensiem, (145. att. C, D, E, F). Tā kā šādi pievienošanas veidi tiecās atdalīties no pamatcirtņa, piecirtņa sijām uzmeta vāršas, to taisnos galus izlaižot pamatcirtņa sienai un aiz tās iedzenot tiem ķīļi.

Kurzemē, kā jau minēts, bija sastopami gulļkoku sienā iebūvēti stabi. Tie sadalīja sienu posmos, kam aizpildīšanai lietāja īsākus kokus (146. att.). Pirmatnējo koka sienu konstrukcijas minētas *aizvēstures* nodaļā un nodaļā par *namu*.

Režģu sienas, kam posmi starp kokiem, kā liekas, bija aizpildīti ar māla kleķi, 17. gs. dokumentētas kādā Kurzemes sētā (147. att.), bet plašāk šāds būves veids nebija ieviesies. Paretam to lietāja mazāk nozīmīgām saimniecības ēkām vai zelmiņu sienām.

Tipisku *jumta konstrukciju* sētu celtnēm veidoja *saslietas spāres*. Šāds paņēmiens bija senākā slietā būves veida tiešs turpi-

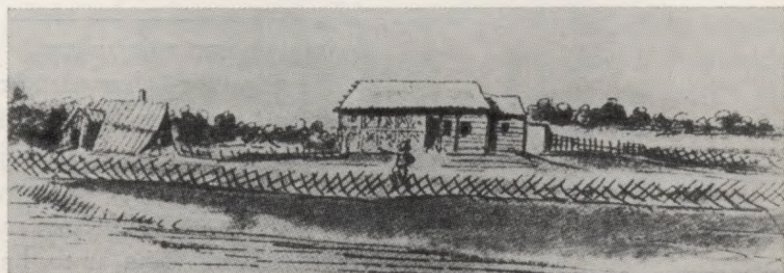
145. Gulļkoku sienu pieduršanas jeb piecīšanas veidi

146. Pirts no Liepājas apr. Nīcas pag., celta ap 1862. g., tagad BDM

nājums (123. att.). Liekot celtnei jumtu ar saslietām spārēm, nācās gādāt, lai celtnes sienas nepadotos jumta sānspiedei. To panāca, iecērtot starp diviem augšējiem vainagiem *sijas*, lai tās celtnes sānsienas sasietu un noturētu. Augšējo vainagu izmantoja kā „nospārnīcu”, uzkabīnot tai spāres ar iecirstu „zobu”, spāru galus dažkārt pārlaižot labu tiesu pāri sienai. Ja pārlaidums bija sevišķi prāvs, spārēm pielika īpašus atbalstus (148. att.). Lai paspārne būtu vēl plašāka, nospārnīcu uzguldīja izvirzītiem siju galiem, izmantojot tās atbalstam arī pagarinātus pakšu galus (96. att.). Spāru augšgalus sākotnēji saklūgoja, atstājot tām izvirzītus galus. Vēlākos laikos vienai spārei — „tēviņam” izveidoja „mēli”, bet otrai — „mātītei” — „ausi”, tās satapoja un nolīdzināja. Gaŗas spāres sasaistīja augšdaļā iestrādātiem šķēršiem — „bendelēm”.

147. Režģu būvē celts saimniecības ēkas gals 1661. g. sētā Liepājas apr. Tāšu pag. Padurē

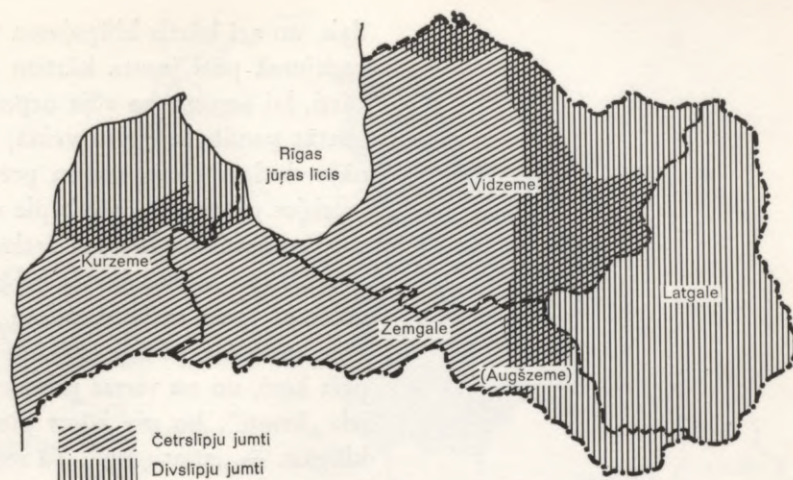
148. Nojume ap 1770. g. celtajai skolai Valmierā

Jumta kopveidu lielā mērā noteica *jumšanas materiāls*. Lietājot *salmus* vai citus stiebraugus, tie vislabāk turējās uz visapkārt nošļaupta, t.s. „*riņķī griezta*” jumta, kas bija līdzīgs slieteņiem. Ja turpretim mežiem bagātos novados bija izdevīgāk taisīt *lubu jumtus*, tiem piemērotais jumta veids bija *divām* taisnstūra *slīpēm*, jo nošļauptiem jumtiem nebija iespējams pienācīgi uzklāt lubas jumta lūzumos virs stūŗa spārēm. No otras puses, ar salmiem nosegtiem divslīpju jumtiem vārīgas vietas bija jumtu malas, ko nācās nosargāt īpašiem dēļiem, lai vējš salmu segumu neizjauktu.

Kartogrammā, kur parādīta četrslīpju un divslīpju jumtu izplatība Latvijā ap 1930. g. (149. att.), vērojama šķietama pret-runā ar augšā teikto par šo jumtu formu sakarību ar jumšanas materiālu, jo *Latgale* kartogrammā parādīta kā *divslīpju* jumtu novads, bet turienes sētām raksturīgi bija *salmu jumti*. Šī parādība izskaidrojama ar to, ka Latgalē senāk, kad tur mežu ne-

149. Četrslīpju un divslīpju jumtu izplatība Latvijā

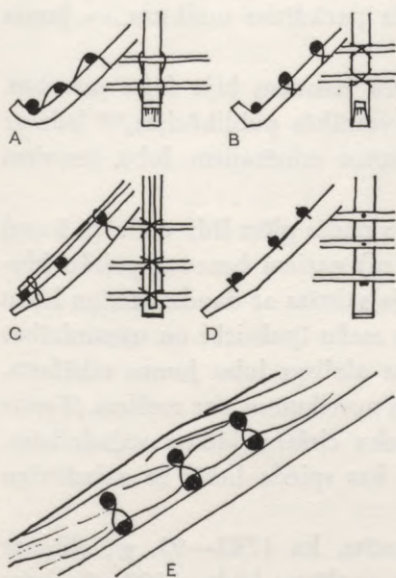

trūka, bija ieviesušies divslīpju lubu jumti. Iedzīvotāju skaitam pieaugot, mežus pārvērtā aŗamzemē un no graudkopības iegūtie salmi aizstāja pirmatnējo lubu segumu, bet jumtu divslīpju veids palika agrākais. Tikai plašajām rijām dažkārt taisīja salmu segumam raksturīgos riņķī grieztos jumtus. Latgales pilsētās un miestos turpretim līdz nesenajai pagātnei bija saglabājušies agrākie *divslīpju lubu jumti*. Tie redzami arī Broces 18. gs. beigās zīmētajā Ludzas pilsētas attēlā.

Jumtu veida spēcīgā tradīcija vietām parādījusies arī otrādi — *lubām* apjumjot *četrslīpju* jumtus (42. att.). Šādi gadījumi norāda, ka bijuši novadi, kur savā laikā graudkopības ietekmē bija radušies salmu jumti četrām slīpēm, bet vēlākos krīzes laikos salmu nav vairs pieticis un, izmantojot tuvējos mežus, nācās izlīdzēties ar lubu segumu, paturot agrāko jumtu formu.

Tuvāk aplūkojot jumtu segumu veidus, nevar pievienoties Bīlenšteina atzinumam, ka vecākais jumts latviešiem bijis lubu jumts.¹³⁷ Kaut krijas un tāsis jau aizvēsturē būs bijušas izmantotas telpu pārsegšanai, lubu plēšana un to nostiprināšana jumta slīpē smagiem, rūpīgi iestrādātiem kokiem tomēr prasīja daudz pilnīgākus rīkus un sarežģītākus paņēmienus nekā stiebraugu segums, ko veica sienot, pinot un klūgojot. Tāpēc pēdējais būs pastāvējis jau sen, pirms ieviesās lubu segums. Turklāt latviešu folklorā lubu jumti tikpat kā nav pieminēti,¹³⁸ kas varētu norādīt, ka tie ieviesušies posta laikos, kad tautas kultūra panīka un arī dziesmu sacerēšana tikpat kā apstājās.

Salmu jumšanas tehnika latvju sētās diezgan plaši dokumentēta publicētos aprakstos un zīmējumos.¹³⁹ Šeit tāpēc lai būtu minēti tikai svarīgākie paņēmieni, kas ar to saistīti. Jumta *kārtis*, uz kuŗām noklāja gaŗkūļu salmus, sākotnēji pie spārēm pieklūgoja dažādiem paņēmieniem, rūpējoties, lai rastos kopsakarīgs pinums (150. att. A). Lietājot *spāres ar saknes kāsi* (150. att. A, B), neļāva tam slīdēt uz leju, bet, ja bija grūti kāšainas spāres sagādāt, gludām spārēm piesēja atsevišķu īsāku koku ar kāsi. Vēlākos laikos saknes kāsi aizstāja spāres galā iedzīts va-

150. Salmu jumtu konstrukcijas sīkdaļas

dzis, un arī kārtis klūgojuma vietā atbalstīja uz vadžiem. Tādā gadījumā pāri jumta kārtīm virs spāres pieklūgoja īpašu vēja kārti, lai segums no vēja nepaceltos gaisā (150. att. C). To gan centās panākt arī citā veidā, proti, kārtis uz spārēm nostiprināja diviem vienu otram pretim slīpi iedzītiem vadžiem vai, izurbjot caurumus, kārtis pie spārēm pietapoja. Vēlākos piemēros šim nolūkam lietātas dzelzs naglas.

Uzklājot salmus jumta režģim, uz apakšējās jumta kārts uzsēdināja īpaši sasietus salmu vīšļkus — „vistiņas”. Šīm vistiņām pārklāja pirmo gaŗkūļu salmu kārtu, liekot vārpu galus pret kori, un no virsas piespieda to pret jumta kārti ar maiksti jeb „knuti”, ko pie kārts piesēja ar bērzu zariem vai kārklu klūgām — „adatiņām”. Tā segumu turpināja līdz korei, ar īpašu rievotu galdiņu salmu stublājus vienmērīgi izlīdzinot pa jumta laukumu.

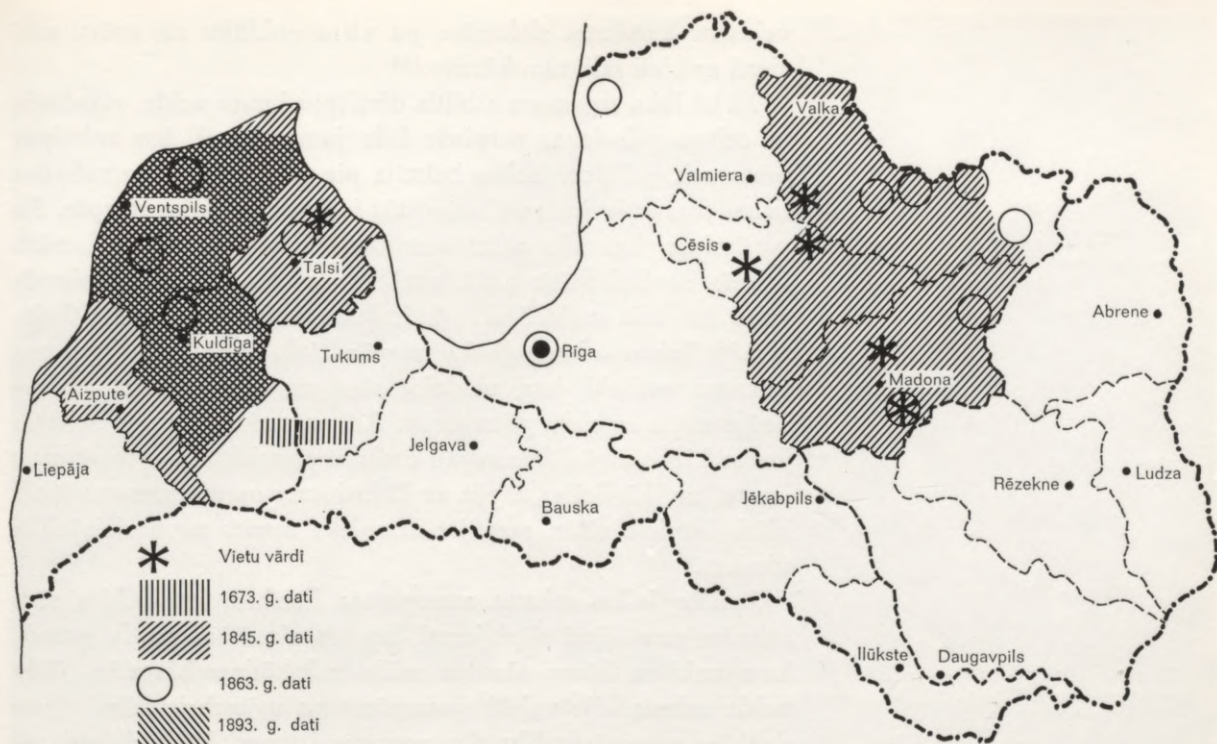
Četrslīpju salmu jumtam katrā *koŗes galā* parasti izveidoja nelielu *trīsstūŗa ailu*: beidzamajiem spāŗu pāŗiem pievienoja stūŗu un gala spāŗes ne kopējā virsotnē, bet piestiprinot tiem šķēŗskoku, uz kā šīs īpašās spāŗes atbalstīja. Pa šiem „brodiņiem” izplūda dūmi, kas pirms skursteņu ieviešanās sakrājās jumta telpā. Brodiņu malām piestiprināja dēļus, kas salmu segumu aizsargāja no vēja. Šādam nolūkam *jumta korē*, ko parasti noklāja spaļiem, uzsēdināja krustām saliktus kokus. Šie tehniskie nostiprinājumi parasti kļuva par raksturīgiem jumta apveida rotājumiem.

Salmu un it sevišķi niedŗu jumti daudzkāŗt pāŗspēja lubu segumu izturībā, un sūnu kāŗta, ar laiku salmus pārklādama, mazināja ugunsbriesmas, kas no āŗienes tos varēja apdraudēt. Šie jumti arī saglabāja telpas ziemā siltas, bet vasarā vēsas. Salmu jumta pirmā novecošanās pazīme kļuva redzama, kad, salmu virskāŗtai nodilstot, sāka parādīties maikstes — jumta „kauli”.

Pilnīgi cits raksturs kā salmu jumtiem bija *lubu jumtiem*. Arī par tiem ziņas atrodamas vairākās publikācijās,¹⁴⁰ līdz ar kartogrammu par literāŗos avotos minētajiem lubu jumtiem Latvijā (151. att.).¹⁴¹

Lai iegūtu jumšanai *lubas*, tās nācās plēst līdz collu (2,5 cm) biezas no apm. vienu asi (1,8 m) gaŗiem bezzaru prieŗu bluķiem. Šāda materiāla sagāde bija saistīta ar daudz vērtīgu koku izciršanu, kādēļ dažādos laikos meŗu īpašnieki un uzraudzības iestādes centās aizkavēt un pat aizliegt lubu jumtu taisīšanu. Tā, piem., Kurzemes hercogistes noteikumos par meŗiem (*Forstordnung*) 1696. g. aizliedza koku ciršanu šādām vajadzībām. Radās dažreiz tomēr apstākļi, kas spieda lietāt šo neizdevīgo jumšanas veidu.

Tā par Drustu novadu rakstīts, ka 1783—93. g., dibinot jaunas saimniecības, nolīstas un uzplēstas kādas 3000 pūŗvietas meŗa zemes un jauno sētu dzīvojamām rijām likti lubu jumti. Šeit kāds izraksts no teksta: „Salmi preeksch tihrumu apsu-

151. Lūbu jumtu izplatība Latvijā pēc 1673—1898. g. datiem

dosšanas tik vajadzīgi bij, ka preeksch jumteem ne mas ne warreja ņemt un ta deļ lubbu jumtus ween likke, zaur ko tahs mahjas, kas ahtrumā bij taisitas, wehl drihsaki isnihke [...] ta ka 1820 tā gaddā neweenas no tahm mahjam ne bij, ko toreis buhweja, kad muischas eetaisija.”¹⁴²

Lūbu jumtiem izraudzīja *spāres*, sauktas par „kabēm”, ar spēcīgiem *sakņu kāšiem*, jo tiem uzgūlās lielāka slodze kā salmu jumtiem. Šajos kāšos ieguldīja prāvu „lubstāju”, kam bija izcirsta grope lūbu galu atbalstam. *Kārtis* piestiprināja kabēm parasti vadžu pāriem, līdzīgi kā to dažkārt darīja salmu jumtiem. Uz kārtīm kabju virzienā nolika lubas un, kārtīgu jumtu taisot, virs tām noklāja koku mizas, bet pāri tām otru kārtu lūbu, kādreiz arī divas. Šai pirmai 1,8 m platai lūbu joslai ar nelielu pārļaidumu pievienoja otru un turpināja šādu iesegšanas veidu līdz jumta korei. Lai lubas noturētu savā vietā, tām uz galiem uzlika paresnus kokus — „slogus” — līdztekus lubstājam, bet pret to slogus atbalstīja „tempļiem”, kas bija nolikti kabju virzienā (42. un 57. att.). Lūbu ciešākai piespiešanai kādreiz vēl lietāja vieglākus kokus, liekot tos krusteniski vai līdztekus slogiem. Tā kā ūdens no šīs negludās jumta virsmas, kur sakrājās daudz sniega, nedabūja kārtīgi noskriet, šādu jumšanas veidu ar laiku viscaur turēja par ļoti nepilnīgu un par novada atpalicības zīmi. Tādā nozīmē lubas nosaukums pārgājis arī uz citām parādībām, piem., lūbu literātūru, lūbu „bildēm” u. tml.

Nepilnīgs būs bijis arī agrāk literātūrā minētais jumšanas

veids ar kamienes sloksnēm, pa virsu noklājot tās spāru virzienā ar cieši saliktām kārtīm.¹⁴³

Tā kā lubu segumam atbilda divslīpju jumta veids, vajadzēja šo celtņu galasienas turpināt līdz jumta korei. Šos *zelmiņus* prata celt *gulbūvē*: kokus balstīja pie gala spārēm un zelmiņu sienas sasaistīja jumta kārtīm, tās iecērtot gulkkoku starpās. Šis paņēmieni, kas bija sastopams latviešu sētās mazāka izmēra celtnēs, sevišķi klētīs (152. att.), savā principā atbilst piemēriem, kas bija saglabājušies kaimiņzemēs Lietuvā un Baltkrievijā.¹⁴⁴ Tur zelmiņu gulkkoku starpās kāršu vietā iecirsti parasta resnuma gulkkoki, kas, veidojot sānsienu turpinājumu, nodrošināja telpu ar ciešu pārsegumu. Arī parastās zelmiņos iecirstās jumta kārtis sagādāja zināmu drošību pret iekļūšanu telpā caur jumtu, un, kā liekas, tāpēc ar šādu jumtu nereti nosegtas īpaši klētis latviešu sētās, sargājot zemnieka mantu no neaicinātiem viesiem.

Senāko laiku rakstos sastopamas liecības, ka dažām sētu celtnēm nav bijuši slīpi jumti, bet tos aizstājuši *grodu griesti*, kam uzklāta *bērzu tāss un mālu* vai kūdras kārtā.¹⁴⁵ Tāda veida celtnes bija vairāk pasargātas no ugunsbriesmām, tāpēc dažkārt necentās uzlikt tām parastos jumtus. Kāda dzīvojamā rija aiz šī iemesla 7 gadus stāvējusi neapjumta, bet tādā stāvoklī visbiežāk bija sastopamas pirtis. Smiltenes baznīcas hronikā atzīmēts, ka kādā sētā, ko krievi Ziemeļu kaņā bija nodezīnājuši, uguns nav skārusi kādu nelielu neapjumtu kambari. Šādam konstrukcijas veidam pieskaitāma arī Raunas pilskalnā atraktā vēlā dzelzs laikmeta celtnē ar divkāršu grodu pārsegumu, kas bija noklāts bērza tāsīm un māliem.¹⁴⁶

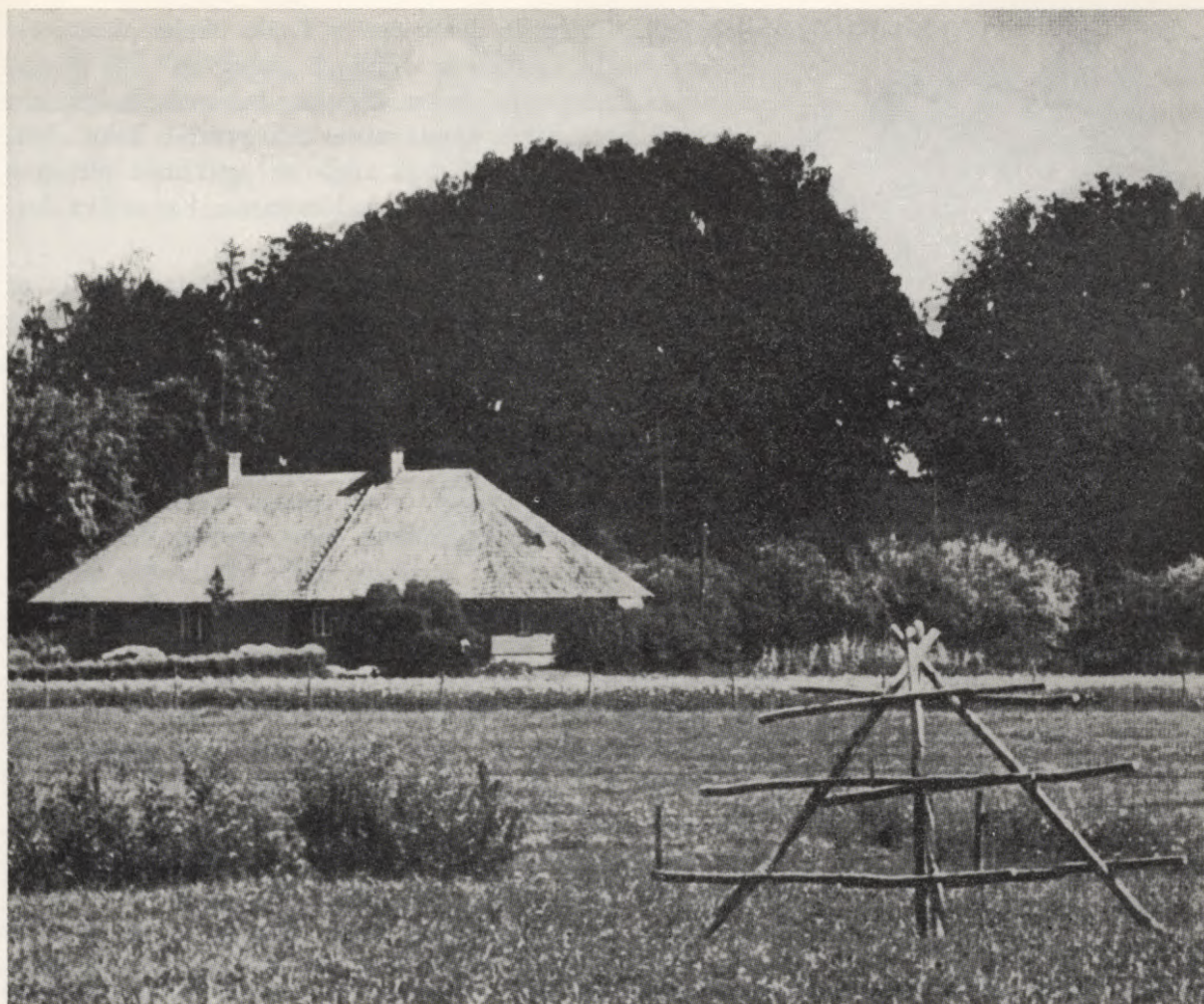
Jaunāko laiku jumšanai lietātos koka materiālus — mazāka izmēra lubas jeb skalus, skaidas un jumstiņus, ko piestiprināja naglām, lika uz esošiem jumtiem, tiem konstrukciju nepārveidojot (153. att.), bet, jaunus ceļot, tos taisīja divām slīpēm.

Kā jau iepriekš minēts, senāk grīdu vietā telpām lika kulu. *Koka grīda*, kaut spraugaina, vispirms būs ieviesusies *pirtīs*, lai no slapjuma nerastos dubļi, un *klētīs*, kas bija paceltas virs zemes. Sausuma, siltuma un tīrības dēļ šādas grīdas ar laiku sāka likt arī *istabās* un *kambāros*. Sākumā grīdām lietāja šķeltnus un aptēstus kokus, tos cieši kopā saliekot un nostiprinot. Klētīm šādiem grodiem galus ielaida starp pamatnīcu un nākammo vainagu. Gadījās arī grīdas no *plēstiem galdiem*, ko gulšņiem piestiprināja koka tapām. *Zāģētu un ēvelētu* dēļu grīdas ieviesās 19. gs. otrajā pusē, kad zemnieki, pārgājuši uz naudas saimniecību, spēja jau maksāt par dēļu zāģēšanu un pirkt naglas grīdu likšanai. Gan arī tad vēl vietām grīdu dēļus piestiprināja koka tapām, turoties pie senās atziņas, ka naglas tērēt — grēks. Dēļu grīdas uzturēja tīras, tās kārtīgi mazgājot un nokaisot baltām smiltīm.

Ciešus *griestus* izveidoja apsildāmām telpām, bet arī klētīm, lai tur glabājamā manta būtu labāk nosargāta. Liekot *grodu*

152. Jumta konstrukcija ar zelmiņu gulkkoku starpās iecirstām jumta kārtīm

153. Dzīvojamā ēka Ziemeļvidzemē. Sākotnējais četrslīpju salmu jumts segts jumstiņiem

griestus, tos uzguldīja sijām, kas bija iebūvētas sānsienu pasargāšanai no izlodzīšanās. Siltuma aizturēšanai griestiem uzlika *sausas lapas*, kas nebira cauri griestu spraugām, kā arī *mālus* ar *spaiļiem*. *Smiltis* parasti uzpildīja dēļu griestiem un glītāka izskata dēļ tiem sijas aptēsa šķautnaini, bet ciešāk kopā tās nācās likt, lai dēļu segums neizlodzītos.

Durvju un logu aillas izveidojot, ailu malās iestrādāja šķautnaini aptēstus statņus ar gropi, kur iegūlās guļkoku galos izcirstās plakanās mēles. Guļbūvē celtās sienas „nosēžas”, kokiem žūstot un sūnām kaķējumos saplokot. Statņiem, kas bija iebūvēti sienās gar durvju un logu malām, tāpēc, lietpratīgi strādājot, augšgalos izveidoja tapu, kas ļāva sienām nosēsties par apm. $\frac{1}{10}$ no statņa augstuma. Par palodu un sliksni izmantoja attiecīgos sienas vainagus. Senāk durvis taisīja zemas un augstiem sliksņiem, lai telpas aizsargātu no auksta gaisa ieplūšanas. Palodas kādreiz izcirta lokveidā, sevišķi klētīm, lai varētu pa tām ērtāk iekļūt, īpaši ar nesamo mugurā.

Pašas *durvis* savā laikā bijušas *izceļamas* — *ieceļamas*, kā arī *bīdāmas*, bet tādas līdz nesenajai pagātnei tikpat kā nebija

saglabājušās. Toties ir dokumentēts lielāks skaits pirmatnēju virināmu durvju, kas līdz ar virām jeb „pakariem” bija taisītas bez kādiem dzelzs apkalumiem. Tām par konstrukcijas pamatu parasti bija zaru stakle, kas ar taisno daļu grozījās koka cilpās vai gultnēs. Durvju galdi bija augš- un apakšdaļā pietapoti šķēršiem, bet vidusdaļā slīpajam stakles zaram, kas neļāva durvīm „nosēsties”.

Ieviešoties *kalēju kaltām virām*, durvju vērtnes taisīja ar iedzītiem šķēršiem, nereti ”izoderējot” durvju ārpusi ar īpašu dēļu kārtu, ko piestiprināja kalēja kaltām naglām. Tādas durvis visbiežāk lika klēts ieejai. Kā jau agrāk minēts, durvis klētīm dažreiz iekāra ieslīpi, lai tās stāvētu atvērtas un atgādinātu, ka tās nav noslēgtas.

Kad gaismas ieplūšanai viena vainaga augstumā iecirsto „acu” vietā sāka taisīt lielākus *logus*, sevišķi dzīvojamām telpām, tiem ailu apdari izveidoja tāpat kā durvīm un pašu logu tanī cieši iebūvēja. Tā, piem., rīkojās ar senajiem logiem, kur sīkie stikli bija ietverti *svina spraišļos*. Kad sāka taisīt veļamus *logus* ar plašākām koka vērtņēm, tiem sienā iebūvēja īpaši izstrādātu aplodu ar palodu un palodzi. Kādreiz vainagu zem palodzes noklāja ar bērza tāsi, lai sienu zem tās pasargātu no mitruma, kas tur sakrājās no apsvīdušā loga.¹⁴⁷

Šeit agrāk jau pieminēts, ka pirms stikla ieviešanās mazās, sienās izcirstās logu ailas slēdza bīdāmiem galdiem, „šautriem”. Dzīvojamās telpās šādām ailām kādreiz pārvilka *pūšļa plēvi*, bet kūtīs tās *aizbāza* ar salmu vīkšķi. Istabām tautas dziesmās minēti arī vasku logi. Tie, šķiet, būs bijuši darināti no caurspīdīgas vasku plāksnes.

Pieminami arī koka *kāpņu* veidi, kas bija sastopami lauku sētās. Šīs kāpnes bija viegli pārvietojamas un pieslienamas. Parastākās bija no kārts resnuma kokiem satapotās „*redeļu*” kāpnes, senatnīgas — no viena koka izcirstas „*bluķu*” kāpnes (96. att.), bet uzkāpšanai jumtā, lai to labotu vai tīrītu skursteni, taisīja kāpnes, izurbjot caurumus un iedzenot tapas kokam ar saknes kāsi, ko aizmeta aiz jumta kores (154. att.).

Kalēju darbi lauku sētu celtnēs ar laiku neierobežojās tikai ar naglu un durvju viru gatavošanu. Kalēji kala arī raksturīgos durvju aizveļamos kloķus ar nospiežamo mēlīti (137. un 167. att.), bultas, krampjus, kā arī atslēgas istabu ārdurvīm, klētīm un zirgu stalliem.

Zīmīga parādība senākos laikos bija *koka atslēgas*, ko taisīja paši sētas iemītnieki, sevišķi klēts durvīm. Šīs atslēgas liecināja par izdomas bagātību un tehnisko veiklību, kas spēja attīstīties lauku sētās. Šo atslēgu raksturīgus piemērus publicējis A. Bilenšteins.¹⁴⁸ Koka atslēgas gan nevarēja celtni ieejas nodrošināt pret ielaušanos ar varu, bet tās atbaidīja varu lietāt, jo senāk valdīja diezgan stingri sabiedriskās morāles likumi un nežēlīga rīcība ar tās pārkāpējiem.

154. Istaba Madonas apr. Vestienas pag. Skaldos, celta ap 1780. g. Kopš 1930. g. BDM. Lai piekļūtu skurstenim, jumtam uzkabinātas pulku kāpnes

Apsildīšanas un apkures ietaises jau diezgan plaši aplūkotas, raksturojot atsevišķus celtņu tipus. Šeit lai būtu kopsavilkumā pieminēta to izveidošanās gaita.

Pavardus sākotnēji kūra nelielās bedrēs. Namos, kas bija saistīti ar istabām, virs pavardiem izveidoja dažāda rakstura slāpētājus dzirkstelēm, lai tās kopā ar dūmiem nepaceltos jumta telpā.

Krāsns pirmveids bija akmens kaudze, kas ietvēra sevī īpaši izkrautu kurtuvi. Šādas krāsnis, kam nebija novada dūmiem, bija saglabājušās pirtīs (77. att.), retāk rijās. Istabās tās aizstāja cepla veidā no māliem blietētas vai māliem mūrētas krāsnis, kur cepa arī maizi. Tās kurināja no nama, kur arī ieplūda dūmi, istabai kļūstot „skaidrai”. Austrumlatvijā līdzīgām krāsnīm mute bija istabā. Šis krāsnis lietāja arī ēdiena gatavošanai. Kamēr šīm krāsnīm nebija novada dūmiem, tie ieplūda istabā.

Cepla veida krāsnīm bija pārvelvēta kurtuve. Ja šādas krāsnis blietēja no māliem, malku sakrāva paredzētās kurtuves veidā un aplāja to māliem, piešķirot krāsns ārienei vēlamo formu, bet malku pēc tam izdedzināja.

*Rijas un pirts krāsnīs arī turpmāk saglabājās princips siltumu uzkrāt brīvi sakrautos akmeņos, „ceros”, bet kurtuvi vairs neizkrāva no vaļējiem akmeņiem, bet to pārsedza ar spraugainu velvi, saliekot cerus virs tās. Lai mazinātu ugunsbriesmas rijās, tur krāsnis papildināja ar otru velvi, kas bija cieša, un tai pievienoja vēl īpašu „ķiveri” — dzirksteļu slāpētāju. Šīm krāsnīm arī vēlākos laikos nebija dūmvadu. *Istabu krāsnis* turpretim jūtami pārveidojās, kad tām sāka taisīt *dūmeņus*. Izmantojot tanīs radīto velkmi, cepla veida krāsnīm pievienoja vai patstāvīgi ierīkoja krāsnis ar līmeniskiem vai stateniskiem siltumvadiem (mūrišus vai ieņu krāsnis), kā arī Holandes tipa podiņu krāsnis ar kopējā čaulā ietvertiem vertikāliem vadiem. Īpaša rakstura dūmeņi izveidojās*

virs *namu* atklātajiem pavardiem, t. s. *manteļskursteņi* jeb apvalkdūmeņi.

Latviešu sētās *nebija* ieviesies apsildīšanas veids ar *kamīna* atklāto liesmu, ko ienācēji vācieši sev ierīkoja viduslaiku pilīs. Neliela izmēra kamīnus, „cepliņus”, „rūķus” lauku sētās dažreiz ietaisīja apgaismei, lai nebūtu jādedzina skali.

Sētu būvdarbos visumā nepastāvēja nekāda no ārienes noteikta vai organizēta kārtība. Ierīkojot savas sētas un ceļot tur ēkas, latviešu zemnieks visumā rīkojās patstāvīgi, vadoties no lietderības apsvērumiem, kā arī no paražām un glītuma izjūtas, kas bija mantota no agrākajām paaudzēm. Tikai dzimtbūšanas vissmagākajos posmos latviešu zemniekiem bija kādreiz jāsaudzē ar prasībām un rīkojumiem, kas traucēja sētu organisko izbūves gaitu. Aizvēstures laikos un arī turpmākajos vēstures posmos latviešu zemniekiem gan nācās strādāt arī citu organizētos būvdarbos, piem., pašu aizsardzībai pilis ceļot vai būvējot ienācējiem pilis un baznīcas, bet savā sētā viņi centās rīkoties pēc sava prāta, gan kopjot savus laukus, gan ceļot un būvējot ēkas.

Zināmi ierobežojumi radās, celtnēm kokmateriālus gādājot, kad muižnieki panāca, ka mežus atzina par viņu īpašumu un zemnieki tikai ar viņu atļauju varēja cirst kokus sētu izbūvei. Tad gadījās, ka, mežus taupot, kokus neizsniedza pietiekamā daudzumā, pie kam nereti tie bija cērtami tālākajos mežos, tā ka nodomāto celtnu skaitu vai to izmērus vajadzēja samazināt. Ieteikumi muižniekiem rīkoties tādā veidā sastopami jau 17. gs. literatūrā.¹⁴⁹ Līdz tam zemnieki turēja mežus par Dieva dotiem un audzētiem, lietādami tos, cik tas bija nepieciešami, viņu sētu izbūvei un citām saimniecības vajadzībām.

Dzimtbūšanas drūmākajā posmā, kad pat zemnieks pats skaitījās par muižnieka personīgo īpašumu, gadījās, ka daži muižnieki sāka tieši iejaukties sētu būvdarbos. Arī 18/19. gs. mijā, kad apgaismības laikmeta ideju ietekmē Vidzemes muižnieku starpā plaši diskutēja jautājumu par zemnieku dzīvokļu trūkumiem, viens otrs muižnieks, kā jau agrāk minēts, bija pasācis ar iedomātiem uzlabojumiem mainīt zemnieku celtnu iekārtas un uzbūves veidu, bet bez cerētiem panākumiem. Pavisam nesekmīgi bija daži viņu mēģinājumi, liekot zemniekiem uzcelt mājas, kur visas dzīvojamās un saimniecības telpas bija apvienotas zem viena jumta, ierīkojot dzīvokli pat augšstāvā.

Arī krievu valdības 1816. g. pavēle, lai muižniecība gādātu par īpašu dzīvojamo ēku uzcelšanu zemnieku sētās dzīvojamo riju vietā, palika neizpildīta, lai gan pēc tam dažas muižas sāka veicināt dzīvojamo kambaņu piebūvi rijām, kā to pirms tam jau bija pasākuši paši sētu saimnieki. Ir bijuši gadījumi 18. gs. beigās, ka tāda veida dzīvojamās rijas muižas likušas celt, ierīkojot jaunas zemnieku saimniecības (sk. 280. lpp.). Arī izdodot zemnieku sētas nomā, daži muižnieki nomas līgumos kā pienākumu ietilpinājuši jaunas dzīvojamās rijas celšanu,

pašus celšanas darbus gan atstājot nomnieka ziņā. Dažās vietās turpretim dzīvojamo ēku uzcelšana īpašos gadījumos, piem., pēc agrāko nodegšanas, notikusi klaušu kārtā, ar pagasta nozīmētiem „licībniekiem”. 19. gs. otrajā pusē dažās vietās, piem., Dienvidkurzemē, pastāvējušas sava veida būvsabiedrības, kas ar muižu palīdzību uzcelušas saimniecībās pat mūra ēkas.¹⁵⁰ Šādi vietējā rakstura mēģinājumi no ārienes noteikt sētu apbūvi visumā bija tikai izņēmumi. Nepastāvēt nekādiem lauku apbūves noteikumiem ar likuma spēku, zemnieku rīcība, ceļot ēkas savās sētās, šādā ziņā nebija ierobežota, bet, kā jau aprādīts, dažkārt iejaucās tikai vietējie noteicēji ar savu varu.

Latviešu zemnieks, savā dabā būdams konservatīvs, arī būvlietās turējās pie pārbaudītiem un ierastiem paņēmieniem, neuzticēdamies neparastiem jauninājumiem, it sevišķi, ja muižnieki tos centās viņam uzspiest. Bet, rīkojoties patstāvīgi, sētu cēlēji paši bija izgudrojuši ne vienu vien paņēmieni, kas viņiem atvieglāja darbu vai uzlaboja celtnu konstrukciju. Tā, piem., bija ieviesusies paraža, jumtam spāres saslienot, tām augstumu virs pēdējā vainaga pielīdzināt ēkas pusplatūmam, atvelkot, atkarībā no ēkas augstuma, puspēdu vai veselu pēdu (15—30 cm), tā ka jumta slīpums bija mazliet zem 45°. Pieminams arī paņmiens, ko lietāja, lai koki augšējiem vainagiem nebūtu ar celšanu jāuzceļ: tos uzvilka pa slīpi pieslietiem bomjiem — „slidām”, atbalstot tām augšgalus pakšos iecirstos robos.

Vienīgais Latvijas novads, kur *valsts vara* panāca zināmas pārmaiņas sētu celtniecībā, bija *Latgale*. Tur krievu valdība, pievienojusi to Vitebskas guberņai un rīkodamās ar to kā ar pārējām Krievijas guberņām, ar 1837. g. *pavēli* lika celt sādžas pēc krievu sādžas parauga. Par šīs pavēles izpildīšanu bija jā rūpējas muižniekiem, kas piešķīra kokus ēku celšanai, bet tā īstenota tikai daļēji, jo muižnieki izvairījās uzņemties šādu nastu. *Krieviskā rakstura* ieviešanos Latgales zemnieku celtniecībā vairāk par valdības pavēlēm veicinājuši *krievu tautības namdaži*, kas turienes sādžās bija galvenie ēku cēlēji.

Pārējos Latvijas novados šo darbu galvenokārt veica sētas saimnieks ar savu saimi. Tikpat kā katrā sētā bija vīri, kas prata veikli strādāt ar cirvi un citiem amatnieku rīkiem, ko lietāja celtnu uzciršanai un izbūvei. No ziemā cirstiem un pievestiem kokiem centās paredzēto ēku uzcirst jau pavasarī līdz sējas laikam. Kad spāres bija saslietas, tās virsotnē piestiprināja zaļu vainagu vai eglīti, sarīkojot „spāņu svētkus”, kur pamieļoja cēlētus līdz ar visu sētas saimi. Iecerētās celtnes plānojums ar telpu sakārtojumu un attiecīgajiem izmēriem bija jau noticis cēlēja galvā un parasti balstījās uz agrākās pieredzes. Ja ievajadzējās amatnieka ar īpašu prasmi un pieredzi, to pieaicināja no apkārtnes vaļiniekiem, bet senākos laikos no „brīvlaudīm”, kas bija izmācījušies par mūrniekiem, jumtīkiem, galdniekiem. Dzīvojamās ēkas un rijas ceļot, dažreiz griezās pēc

padoma pie namdaļiem — būvmeistariem. Tie, muižās strādādami, kādreiz tika sūtīti zemniekiem palīgā, bet nav novērots, ka viņi, paši no lauku sētām nākuši, būtu tur ar savu darbu ieviesuši kādus jaunumus, kas neatbilda sētu īpatnējam raksturam. Arī šie meistari, nezīmēdami nekādus plānus, celtni iekārtā, samēros un izveidojumā līdz 19. gs. otrajai pusei turējās pie tautas celtniecības paražām, kas līdz tam Latvijas sētām bija piešķīrušas nosvērtu viengabalainu raksturu un to celtnēm nenoliedzamas īpatnības. Ar šo meistarū starpniecību tautas celtniecībā gan ieviesušie daži no vāciešiem aizgūti nosaukumi, kas pat līdz tagadnei saglabājušies tautas radīto apzīmējumu vietā.

Sētas architektūra

Arhitektūras jēdzienā šeit ietverti mākslas gara radītie telpu veidojumi, kas izpaužas sētas kopumā, kā arī atsevišķo celtnu ārienē un iekšienē.

Ņemams vērā, ka, arhitektūras mākslā no vienas puses darbojas celtnieka *prāts*: izraugot spraustam uzdevumam vietu, sagādājot celšanai materiālus un citus līdzekļus, noskaidrojot celtniecības iecerei apmērus un izkārtojumu, organizējot un vadot celšanas darbus un veicot tos dažāda veida tehniskiem līdzekļiem. Bet, lai celtnie iegūtu *architektūras* iezīmes, prātam līdzās jānostājas *izjūtai*, kas celtniecības procesu apgardo, piešķirot celtni veidu, kur loģiski, izteiksmīgi un glīti izpaužas uzdevuma būtība un saturs.

Prātam un izjūtai sadarbojoties, celtniecība kļūst par architektūru, sagādājot piemērotu un glītu dzīves vai darba vidi, kas cilvēku apmierina un iepriecina.

Nākas noskaidrot, vai latvju sētā, tās un tur celto ēku veidojumā, ir saskatāmas iezīmes, kas atbilst šādam architektūras raksturojumam, un kādas tās būtu.

Sekojošā pārskatā pa daļai ietvertas arī atziņas, kas smeltas tautas gara mantās un sīkāk tiks aplūkotas īpašā nodaļā.

Par *sētas kopveidu* sakāms, ka latviešu zemnieks, izveidojot savu sētu, *pārradījis* agrāk neskarto *dabu*, izcērtot vai atstājot kokus un krūmus, kā arī stādot jaunus, ceļot ēkas, ierīkojot ceļus, dārzus un žogus, nolīdzinot un izkopjot ēku apkārtni, kā arī uzturot sētu kārtībā un uzlabojot to. To darot, viņš centies panākt saimniecībai un satiksmei noderīgu atrisinājumu, iekļaujoties dabas dotībās un rūpējoties, lai sēta kļūtu arī acij tīkama. Lietājot pēc iespējas uz vietas iegūstamās būvvielas, celtnes nebija „svešas”, bet kļuva par sētas kopveida organiskām sastāvdaļām, pie kam šādu saistību pati daba laiku gaitās vēl pastiprināja, piešķirot koka stāviem sidrabainu sirmumu, salmu jumtiem sūnu zaļumu, bet dēstījumiem kuplu-

mu un krāšņumu. Atturīgi un iejūtīgi lietājot celtnu apdarei rotājumus un krāsojumu, panāca, ka arī tie neizjauca saskaņu ar apkārtējo dabu.

Sētas cēlēji tikpat kā nekad nebija saistījušies ar kādu stingušu schēmu, viņus viscaur vadīja brīva *individuāla pieeja*, bet arī no agrākām paaudzēm mantotā pieredze, celtnes novietojot un sakārtojot. Tā radās liela izteiksmes bagātība un ārtelpu dažādība, kas atvērās skatam, kustoties pa sētu darba gaitās un vaļas brīžos, bet ilgstošās tradīcijas piešķīra celtnēm kopēju noskaņu, kaut katram ēkas tipam bija savas īpatnējas iezīmes, kā arī sava atšķirīga kopforma. Tā izteicās celtnes izmēros, tās jumta veidā un jumta attiecībās pret stāva redzamo daļu.

Jumtiem, neatkarīgi no tā, vai tos lika četrām, trim vai divām slīpēm, bija *vienāds raksturs*, jo tos taisīja ar jumšanas materiālam atbilstošu *vienādu slīpumu*, panākot, ka visas sētas ēkas likās esam vienas saimes locekļi (39. un 51. att.). Saskaņa tika jūtami traucēta tikai vēlākos laikos, ja uzcēla kādu ēku ar lēzenu papes vai skārda jumtu. Tas sakāms gan arī par dažām agrākajām pirtīm un rijām, kam jumtu vietā bija tikai māliem pārsegti grodu griesti. Nodaļās, kur aplūkoti sētas ēku atsevišķie tipi, jau norādīts, kādā veidā atšķirīgās jumtu formas raksturoja istabas, rijas, klētis, pirtis un kūtis. Viscaur vērojama tieksme izvairīties no gabalainiem un salauzītiem jumtu veidiem, no vienas puses to tehnisko trūkumu dēļ, bet, no otras puses, lai piešķirtu celtni skaidru *viengabala raksturu* arī tad, ja tai stāvs bija sadalīts dažādu platumu un augstumu daļās, kā tas nereti gadījās ar rijām. Dažkārt jumts tapa par celtnes kopformas pilnīgu noteicēju, sasniedzot pat zināmu *monumentālītāti* (107. att.).

Tikai gadījumos, kad lika smagos *lubu jumtus*, radās stabotu lieveņu vai cita veida piebūves, ko pārsedza *atsevišķiem* jumtiem vai izvīrnot kādu daļu no galvenā jumta (109. att.). Tas notika arī, ja salmiem jumtām dzīvojamām rijām paplašināja kambaļgalu tādā veidā, ka to vairs neizdevās nosegt ar kopēju jumtu. Bet izkoptu architektūru nereti sasniedz stabotie lieveņi.

Tāpat kā celtnu ārienei, tā arī to *iekšienes veidojumam* bija sava raksturīga, telpas saturam atbilstoša izteiksme.

Dzīvojamās ēkās pat katrai *telpai* bija sava atšķirīgi izveidota iekārta, kas laikmetu gaitā gan mainījusies, bet paturējusi savas būtiskās iezīmes. Tā *nams* veidojies saistībā ar pavardu un krāsnīm, kā arī dūmu novada atrisinājumiem, katreiz kļūstot par zīmīgu telpas veidojumu. Arī *istabu* kopējā raksturā vērojama zināma dažādība, ko tām piešķīra grīdu, griestu un logu dažādie veidi, atšķirīgās krāsnis, kā arī iekārtas priekšmeti un to novietojums (26. un 70B att.).

Savas īpatnības bija *klēts* iekšienei, kur gaisma ieplūda tikai pa atvērtām durvīm: graudu klētis raksturoja iebūvētie labības apcirkņi, bet drēbju klēti — tvertņu un citu glabātuvju dažā-

dība, ko vasarā vēl papildināja tur iekārtotās guļamvietas, Vasarsvētkos un Jāņos ap tām saliktās meijas un vadžos pakārtie Jāņu vainagi. Minams retais gadījums, kad *labības* klēts iekšienī kuplināja kāds rotājums — plastiski izveidoti apcirkņu stabu gali (97. att.).

Citādā veidā izpaudās *rijas* telpa. Ienācēju sākumā apņēma melna tumsa, un tikai pamazām tas nojauta nokvēpušās sienas un virs ārdiem augstos griestus, bet kaktā lielo krāsni (102. att.). Top saprotams, kāpēc ar šo telpu saistījās zināma mistika, kas izpaudās teikās un baigos nostāstos.

Primitīvi iekārtotā *pirts* savukārt tapa par apgarotu telpu ar „mīlīgu garu”, ko izjuta tur peņoties, bet tā kļuva tikpat kā par svētu vietu, kad Laimas aizgādībā tur nedēļnieces pavadīja savas liktenīgās stundas. Mūžības ieskaņas pirtī bija jūtamas, kad tur mirušos sakopa pēdējai gaitai vai rudenos notika veļu mielošana.

Visu šo telpu savdabīgais raksturs izpaudās ne tikvien dažāda veida *formās*, gaismas un ēnu pakāpēs, kā arī krāsās, ko uztvēra *acs*, un materiālu atšķirībās, ko izjuta *pieskaņoties*, bet arī telpām piemītošās īpatnējās parādībās, kas iedarbojās uz *dzirdi* vai bija saožamas. Lai būtu minēti daži piemēri.

Skaniņa, kā arī pilna *sveķu smaržas*, bija jauncelta *istaba*, bet vēlāk, tur dzīvojot, ieviesās skalu dūmi un circeņu „dziesma”, kas ziemas vakaros saplūda ar ratiņu rūkoņu un vērpēju dziesmām. Istabā ienākot, nereti durvju kloķim klabot un virām čīkstot, varēja arī tūlīt saost, vai tai ir klons vai dēļu grīda. Klēti raksturoja smaržas, ko radīja kalmēm kaisīta grīda, kā arī vītušās meijas un Jāņu vainagi. Sērīgu noskaņu telpām piešķīra skuju smarža, kādu aizgājēju izvadot.

Rijā, ja tā arī sen nebija kurināta, pirmais iespaids radās, saožot dūmus. Bet mēslu smaka bija galvenā pazīme, kas piemita *kūts* telpai, norādot pat, vai tur turēja zirgus, govīs vai cūkas. Arī skaņām tur bija svarīga loma, dienu ievadot ar gaiļa dziesmu: tur bija dzirdamas dažādo lopu balsis un piena čurkstēšana slaucenē. Sprīguļu raksts kulšanas laikā skanēja no *piešdarba*, bet no sētas vidus vakaros tālu atbalsojās „ūjināšana”, kad sauca mājās lopus, vai sauciena vietā atskanēja „klabatas”, pie sētas mietiem piekārtis dēlis, ko rakstā sita koka vālitēm.

Telpu iekšienes svarīgas redzamas līdzveidotājas bija *istablietas* un citas kustamas mantas, kas padarīja dzīvi ērtāku, iepriecinot arī ar savu veidojumu. Istabās atradās galdi, dažāda veida sēdekļi, guļamvietas, mantu glabātuves, tvertnes, trauki, apgaismes ierīces, audumi. Citām telpām bija cita veida raksturīgi piederumi. Nav paredzēts šai darbā sniegt plašāku pārskatu par šiem priekšmetiem, bet der tomēr minēt nozīmīgākos no tiem, pieskaņoties arī to veidošanās gaitai.

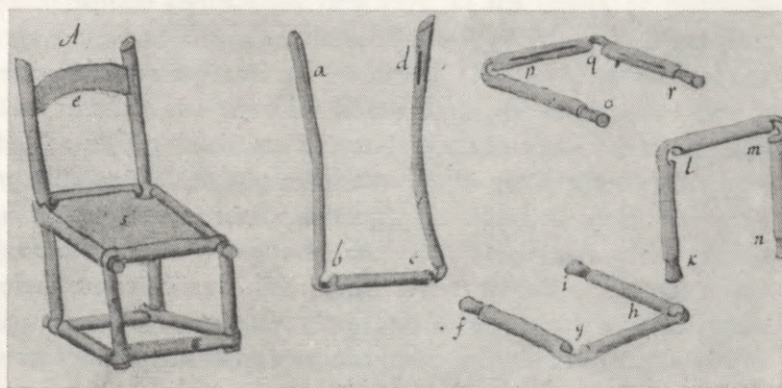
Par pirmatnējiem *galdiem* noderējušās kokam nošķeltas un gludi aptēstas nomales, atstājot tām zarus kā galda kājas. Tie

155. Godu galds Liepājas apr. Ručavas pag.

156. Krēsla pagatavošana no liektiem kociem 18. gs. beigās (Broces zīm.)

156A. Līgavas krēsls Liepājas apr. Nīcas pag.

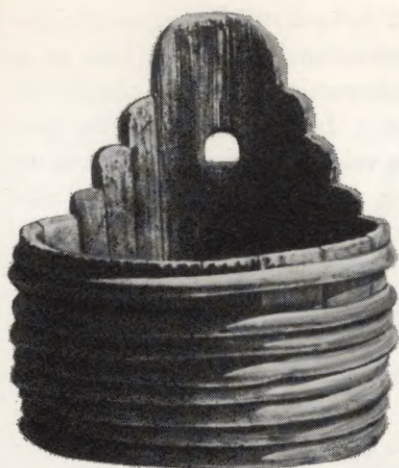
157. Krijas vācele Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag.

157A. Vācele (ciba) ar salmu aplikāciju, darināta Ventspils apkārtņē 1766. g.

bija t.s. „ecēšu galdi”, jo atgādināja zaru ecēšas. Vēlāk ieviesās galdi ar noceļamu virsu, ko dažkārt balstīja klonā iedzītas kājas. Galdnieka darbiem ieviešoties, tādai galda virsai taisīja abos galos krusteniski izveidotas kājas, kas nereti bija dekoratīvi izveidotas. Šādas kājas savienoja ar šķērskociem, ko nostiprināja ķīliem (155. att.). Sekoja galdi ar četrām taisnām stabu kājām, kas augšgalā bija saudzēti ar rāmi, galda virsas saturētāju. Galdu kājas bieži bija rotātas līdzīgi celtņu ārējiem stabiem.

Arī *sēdekļiem*, tāpat kā galdiem, senāk izmantoja dabas veidojumus — šķīlas ar zaru kājām, bluķīšus un citus vienkočus, piem., celmus ar cauru vidu, iestrādājot sēdekli un virs tā atstājot celma vienu malu atzveltnei. Cita veida sēdekļus gatavoja, iedzenot tapu kājas biežākam koka gabalam vai tajā ielaistiem šķēršiem. Ka latviešu zemnieki jau 18. gs. beigās prata taisīt krēslus četrām kājām, apraksta Broce:¹⁵¹ viņi salieca ap 5 cm resnas lazdas vai oša kārtis U veida gabalos un tos savstarpēji savienoja, tiem galus liekumos iespiežot, tā ka no šiem veidgabaliem iznāca kā kājas, tā sēdekļa rāmis un arī atzveltne (156. att.). Galdnieku darināti krēsli ar četrām kājām un muguras atzveltnei sastopami ļoti dažādos formu raksturos līdz pat jaunākajiem laikiem. Bagātīgi izrotāti bija „līgavu krēsli”

158. Vedeklas ķipītis, darināts ap 1830. g. Liepājas apr. Otaņķu Cielavās

(156A att.), bet ļoti izplatīti — no virpotiem kokiem taisīti krēsli ar sēdekļiem, kas bija izpīti stiebriem jeb meldriem (šie krēsli pieminēti 252. lpp.).

Guļamvietas pirmatnējos dzīves apstākļos taisīja tieši uz klona izklātos salmos vai zirnājos. Tā īpaši rikojās dzīvojamās rījās, kur sera žāvēšanas dēļ nevarēja nolikt gultas. To vietā paretam gar sienām iebūvēja guļamos solus jeb lāvas.¹⁵² Tādas sastop iebūvētas arī istabās. Gulēšanai uz soliem uzlika cisu- maisu, ko dienā novāca, lai uz soliem varētu sēdēt. Pārvietoja- mām gultām bija četras stabu kājas. Tās precēto ļaužu gultām sastop uz augšu pagarinātas, ar pierīkotiem aizkariem, kā arī ciešu pārsegumu — „jumtu”. Īpašas guļamvietas bija zīdaiņu

159. Pūra lāde, darināta 1848. g. Val- kas apr. Naukšēnu pag. Straumēnos

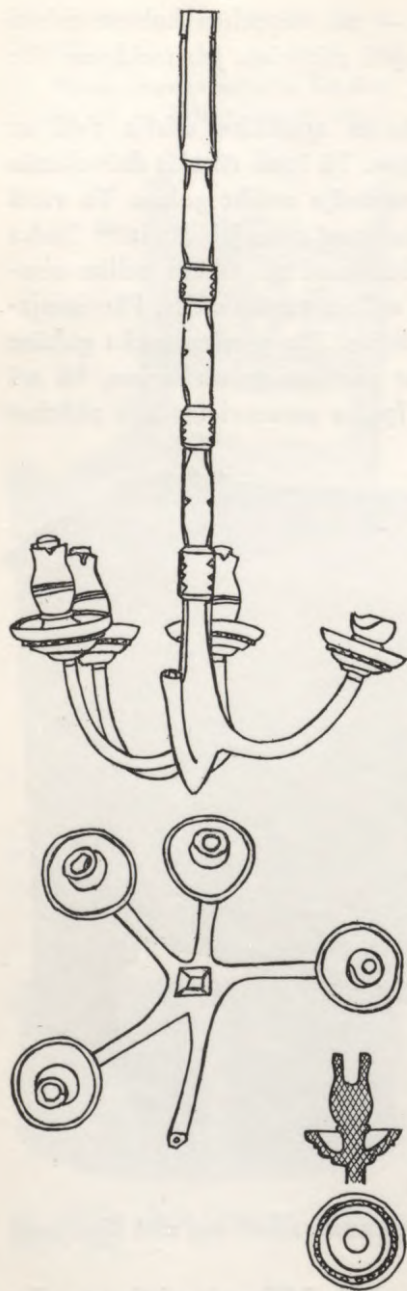

160. Sprēsliņas: A. Ventpils apr. Dundagas pag., darināta 1880. g. B. — Kuldīgas apr. Kurmāles pag.

šūpuļi, kas karājās aiz sijas aizsprautā likstī vai citā šūpojamā ierīcē.

Pārceļamus *solus*, ko lietāja tikai *sēdēšanai*, taisīja no pār- šķelta koka ar zaru kājām vai aptešot to un iedzenot tapu kā- jas. Vēlāk ieviesās no dēļiem gatavoti soli.

Drēbes un citas mantas sākotnēji glabāja *tvertnēs*, ko gata- voja dažādos lielumos un veidos. Bija no viena koka izgredti „vienkoči”, no krijas darināti apaļi „šūti pūri” un citas glabā- tuves (157. att.), dažādas vāceles (157A att.), no klūgām, slok- snēm, saknēm pīti un no skaliem gatavoti grozi, mucinieku iz- strādātas tīnes un citi trauki (158. att.). Pirmās šķirstveida gla- bātuves, lādes, taisīja namdaņu paņēmiem, savienojumiem lietājot koka tapas (159. att.). Vēlāk ieviesās galdnieku gatavo- tas pūralādes ar dzeguļu vai lādes pakšiem stūros un glītiem apkalumiem. 19. gs. lādes sāka aizstāt skapji un „kumodes”.

161. Svečturis Latvijas valsts vēsturiskajā muzejā

Rotājumiem bagāti bija *sīkāki koka izstrādājumi* — sprēslīcas vērpsanai ar vārpstu vai uzspraušanai uz ratiņa (160. att.), velējamās vāles un vangales, pakaņamie, sienā spraužamie un galdā liekamie svečturi (161. att.). Īpašu ietēru telpām piešķīra, pušķojot tās godos dažāda veida pakariem, vārksļiem un citiem ķīņķēziņiem. Ja sienas bija apkvēpušas, tām tādos gadījumos piestiprināja skalu pinumus vai audumus.

Šeit minētos telpu iekārtas priekšmetus, ko raksturoja formu dažādība, vēl papildināja mājamatniecības izstrādājumi, kas telpām piešķīra īpašu glītumu ar savu *krāsainību*. Pirmā vietā izcēlās krāsainie *audumi* — gultu segas, gultu aizkari, galdauti, uz grīdas izklātie raibie celiņi. Krāsas pavīdēja arī no istablietām, kad sāka lietāt krāsvielas to rotāšanai. Raksturīgi *gleznojumi* sastopami uz pūralādēm un skapjiem. Krāsainus akcentus telpās radīja *podnieku* darināti trauki, piem., iecienītās zaļās krūzes. Netrūka arī podu ar kādu ziedu vai košu zaļumu uz logu palodzēm.

Sīkāk ar telpu iekārtas priekšmetiem var iepazīties tiem veltītajās publikācijās.¹⁵³

Šo priekšmetu mākslas vērtība raksturojama līdzīgi sētas celtņu ārienes architektūrai: veidoti no vietējās dabas dotā materiāla paša zemnieka rokām, tie, labā saskaņā ar attiecīgo telpu raksturu, palīdz piešķirt telpām viņu īpatnējo izteiksmi. Būdami viscaur atturīgi veidoti, šie darinājumi tomēr iepriecina arī ar kādu zīmīgu rotājumu vai savu krāsainību, kas labi iederas kā paša priekšmeta, tā arī tā apkārtnes veidojumā.

Pievēršoties redzamākām *ārējās architektūras* sastāvdaļām, kas kuplina celtņu kopveidu, minami celtņu *rotājumi*.

Ņemams vērā, ka rotājumiem architektūrā nav noteicējas un izšķirējas nozīmes, tie ir tikai līdzekļi, lai to piemērotā veidā bagātinātu. Tāpēc arī latvju sētas celtnēs, kam saturs izpaužas mierīgās un vienkāršās kopformās, rotājumi ir atturīgi un ar pareizo izjūtu lietāti tikai sevišķi nozīmīgās un uzsvēramās celtņu daļās, organiski iekļaujot tos celtnes struktūrā.

Tā celtnes *ārējo apveidu* nereti rotā „*dzērvītes*” vai „*tupeles*”, kas niedru vai salmu jumtu korē sarindotas, lai vējš to neizjauktu. Tās ar savu ritumu ļoti zīmīgi kuplina jumta siluetu (106. att.). Kores galus noslēdza jumta „*āži*”, nodrošinot jumta malu ap brodiņu, kas radās, gala spāres nesalaižot kopējā virsotnē, bet atbalstot uz šķērskoka. Šie āži parasti ir izveidoti, stilizējot dzīvnieku formas — galvas, ragus, putnu tēlus (162. att.). Tajās nojaušams sakars ar seno ticējumu, ka, uzvarot cīņā kādu zvēru, no tā iegūtā trofeja, piestiprināta pie cilvēka mītnes, to aizsarga no draudošām briesmām. Kaut šādu trofeju vietā vēlāk stājās to atveidi, pirmatnējā paraža lietāt aizsardzībai pašu nomedīto dzīvnieku bija saglabājusies līdz nesēnai pagātnei, piestiprinot pie stālā durvīm nošautu vanagu vai pūci.

Rotātājas formas lielā dažādībā sastopamas *balstekļos*, ko

162. Jumta āži Liepājas apr. Rucavas pag. Deju kūts jumtā. Kopš 1939. g. BDM

162A. Āžu veidi dažādos Latvijas novados

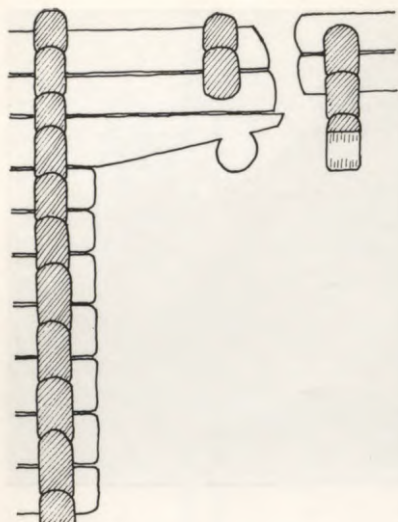
veido izvirzīti *pakšu gali*. Ir gadījumi, kur tos apvieno viengabalā kopforma — taisna, nošļaupta, izliekta vai ieliekta, kā arī šo formu kombinācijas (163. att.). Daudz piemēros turpretim katrs pakša gals izveidots par sevi. Ļoti nozīmīgi ir šādos gadījumos bieži sastopamie ripasveida rotājumi, ko nereti izcērt, saistot tos ar loka formu (164. att.). Līdzīga rakstura formas lietātas senlaiku koka arhitektūrā visā Ziemeļeiropā. Latviešu tautas celtniecībā tās sastop arī guļkoku un balstekļu izgriezumos, kas veido lokailas ieejas lieveņos (165. un 165A att.).

Tikpat senatnīgs ir *staba* rotāšanas veids ar *plastisku vidusdaļu*, pret ko stabs no abiem galiem nosmailināts (94., 139A un 140. att.).

Šis plastiskais elements izstrādāts līdzīgi bumbai, kubam vai kādai citai stereometriskai formai. Ir arī stabi, kur šādu formu kombinācija no staba vidus izplešas uz tā galiem. Par šīm ripas un bumbas veida rotājumu formām senajā koka arhitektūrā izdarīti īpaši pētījumi.¹⁵⁴ Tajos gūtās atziņas būs minētas turpmākajā nodaļā par latviešu tautas celtniecības sakariem ar kai-

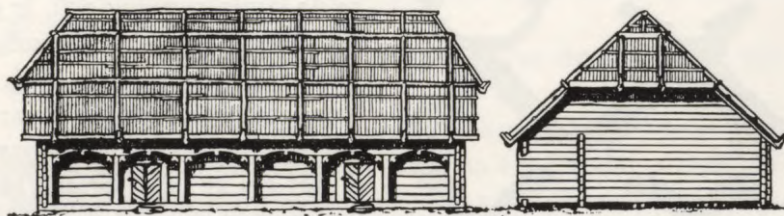
163. Klēts un ratnīca Valkas apr. Smiltenes pag. Pukšos. Kopskats ap 1925. g.

164. Madonas apr. Kalsnavas pag. 1832. g. celtās klēts nojumes rotājums

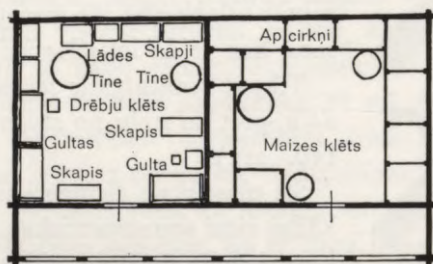
164A. Ripasveida rotājumi klēts nojumes pakšu galos Valkas apr. Ērģemes pag. Lejas Ciņos

Pretskats

Gala skats

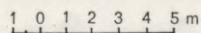
165. Kuldīgas apr. Rendas pag. Mazāpēs 1821. g. celtā klēts ar lokailu lieveni un ripasveida rotājumiem, ap 1940. g.

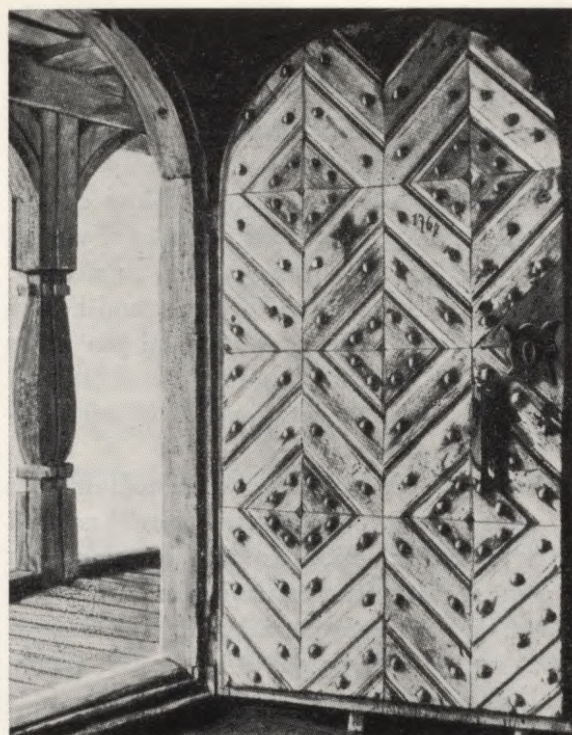
Plāns

Griezums

165A. Mazāpju klēts lieveņa lokaila

166. Durvis Kuldīgas apr. Kuldīgas pag. Dižliķos 1767. g. celtajā klētī. Kopš 1932. g. BDM

168. Dēļu apšuvuma rotājumi istabas galam Ludzas apr. Kārsavas miestā. Kopš 1935. g.

miņtautu kultūru. Šeit tikai norādāms, ka šie rotājumu veidi saistīti ar guļbūvju tehniku. Stabiem un pārsedzēm, kas vedināja tos rotāt, abi gali bija konstrukcijā cieši iesaistīti, tā ka veidošanai piemērots bija tikai brīvais vidus. Cērtot un drāžot gan šķiedras virzienā, gan arī atcērtot skaidas šķērsvirzienā, lai koks neiešķeltos, tajā radās izvirzīta daļa, ko veidošanas iecere pārvērta rotājumā. Abos gadījumos šie veidojumi savos principos ir radniecīgi: vertikālos stabos pārvēršoties pilnplastikā, bet pārsedzēs — profilējumos.

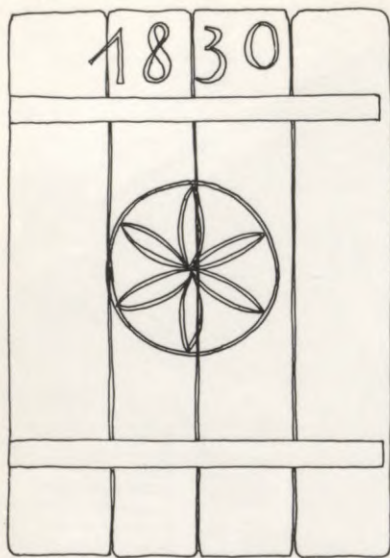
Nav izslēgts, ka šiem bumbulstabiem un rumbuļlokiem ir savā laikā bijusi kāda simboliska vai maģiska nozīme, uz ko varētu norādīt arī rumbuļu izveidojums pakšu galos, bet šī problēma nav vēl pietiekami izpētīta. Ir gan mēģināts raksturot šo stabu funkcionālo izteiksmi.¹⁵⁵

Ieejas sētu celtnēs bieži mēdza uzsvērt, ne tikvien lokveidā izcērtot tai palodu, lai ieejas ailai piešķirtu augstāku un cēlāku veidu, bet rotāja arī pašas durvis, saliekot rakstā „oderi” no profilētiem dēļiem un dažkārt piestiprinot tos kalēja kaltām naglām ar spēcīgām galvām, kā arī piešķirot viru un atslēgas cauruma apkalumiem dekoratīvas formas (166. att.). Šādas „rakstītas” durvis parasti taisīja klētīm, kādreiz tās koši krāsojot vairākos krāsoņos, tā ka tās uz sirmpelēka koka stāva jau pa gabalu spilgti atspīdēja. Šādas durvis, līdz ar krāsotiem istabu logu slēgļiem, visbiežāk bija sastopamas Dienvidkurzemē (88. att.), kur arī tautastērps bija krāsu bagāts un kupls.

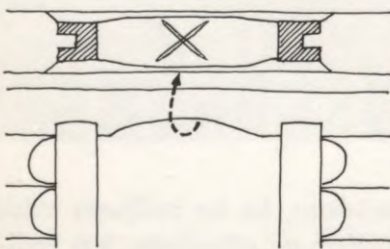
Citur krāsojumu sētas celtnēm lietāja tikai retos gadījumos. Reti bija arī sastopamas kokgriezumiem rotātas klēts durvis

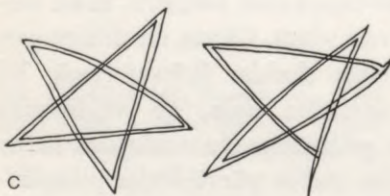
167. Durvju dzelzs kloki dažādos Latvijas novados

A

B

C

169. Dzīvojamās rijās iegrieztas maģiskas zīmes:

- A. Saule, Cēsu apr. Lizuma pag. Kolangos
- B. Krusts taisniem zariem, Rīgas apr. Līgatnes pag. Melngalvjos
- C. Lietuvēna krusts, Cēsu apr. Rozulas pag. Jaunsalās

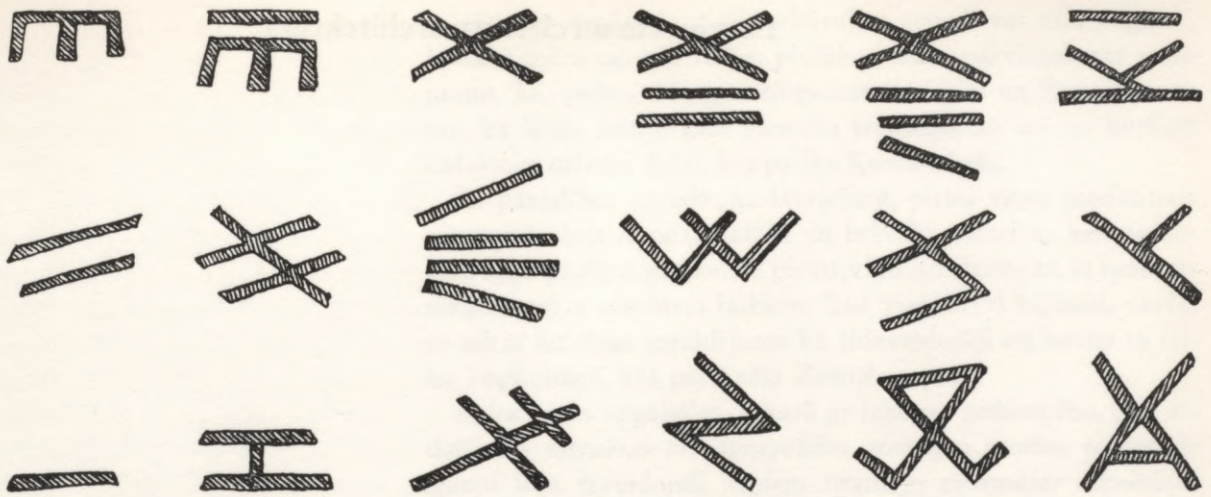
170. Akmenī iekaltas maģiskas zīmes un gadaskaitlis Valkas apr. Smiltenes mācītāja muižas 1794. g. celtā laidara pamatā

(95. att.), bet istabas durvīm parastais greznojums bija tikai glītāk izkalts durvju kloķis ar nospiežamo mēlīti (167. att.).

Jau minēts, ka pārbagāti izrotātas bija *Latgales sādžu celtnes*, sevišķi istabas. Tām parasti krievu amatnieki savā gaumē taisīja caurumaini izzāģētu dēļu rotājumus, ko lika ap logiem, gar jumtmalām un lieveņu margās (168. att.). Izteiktas domas, ka šādi rotājumi radušies tatāru ietekmē.¹⁵⁶ Dekoratīvi veidoti arī profilētu dēļu apšuvumi ēku zelmiņiem, durvīm un vārtiem. Tāpat lieveņu stabu plastiskie veidojumi tur sastopami lielākā formu dažādībā nekā pārējos Latvijas novados, lai gan gadās arī ļoti tuvi varianti iepriekš aplūkotajiem atturīgi veidotajiem bumbuļstabiem (132. att.). Latgales mežģinveidā zāģētie rotājumi radušies samērā vēlu, ap 19. gs. vidu.

Ja sētu arhitektūras rotājumu formās var tikai nojaust kādu simbolisku nozīmi, sētas celtnēs ir sastopamas atsevišķas kokā iegrieztas zīmes, kas ir noteiktas liecības par tautas senajām maģiskām izdarībām un ar tām saistītiem ticējumiem. Tā, piem., aizsardzībai pret ļauniem gariem iegrieza krustu taisniem zariem pakša galā (142A att.), durvju palodā (111. un 169. att. B), vai sliekšņī un rijas logu palodzē, bet, iegriežot zvaigznes veida pentagrammu, raudzījās, lai tai galos nebūtu palikusi kāda sprauga, pa kuŗu varētu iekļūt „nelabais” (169. att. C). Raksturīgas ir dažādas akmenī iekaltas aizsardzības zīmes 1794. g. celtajā pakavveida laidara pamata akmenī Smiltenes mācītāja muižā (170. att.). 1767. g. celtajai Dižliķu klētij (kopš 1932. g. BDM pie Rīgas) uz koši oderētām durvīm no sarecējušām asins kārtām uztriepti krusti (166. att.), ko darīja īpaši, apkūlībās nokaujot gaili. Šī klētis bija arī nosargāta ar iepriekš jau minēto maģisko krustu, kas apslēptā veidā iecirsts pakši.

171. Īpašuma zīmes Talsu apr. Nogales pag. Kaltenes zvejnieku ciemā

Īpatnējas, savā starpā atšķirīgas zīmes ar dekoratīvu raksturu lauku sētās dažkārt iegriezta koka *rīkos*, lai atzīmētu to piederību. Šādas *īpašuma zīmes* bija sevišķi nepieciešamas kopīgi veicamos darbos, piem., zvejniekiem, lai katrs savu rīku vai piederumu varētu atšķirt no citam piederošā. Lietājot kokgriezumam raksturīgās taisnās vai lauztās rievās, panāca lielu dažādību arī šo zīmju dekoratīvās formās (171. att.).

Sētu celtņu arhitektoniskā veidojumā vērojamas arī rotājumu formas, kur tautas kultūras senākajām tradīcijām pievienojušās vēlāko laiku ieskaņas no oficiālās *stilu mākslas*. Tā, piem., baroka laikmeta liekto formu kontrasti kādreiz izpaudās pakšu veidojumos, stabos, galdu kājās, skapju vainagos, bet klasicisma garā veidotus sastop ieejas lieveņus ar baltām doriskām kolonnām, kas greznoja 19. gs. otrajā pusē celtās istabas. Abos gadījumos aizgūtās formas sētas cēlāju rokās zaudēja savu svesumu un labi iekļāvās sētas arhitektūrā (45. att.).

Par cik sētas celtņu āriene un iekšiene, kā arī visas sētas ārtelpa, bija sasniegusi atzīstamu arhitektūras līmeni, atkarājās no cēlāju saimnieciskajām un tehniskajām spējām, bet galvenokārt no viņu mākslinieciskajām dotībām. Gadījās, ka saimniecībā ar ierobežotu rocību sēta bija glītāk izkopta nekā turīgām saimniekam, kam trūka kārtības un glītuma izjūtas.

Bet neatkarīgi no saimniecību ienesīguma, sētu cēlēji un veidotāji panākuši, ka visumā to arhitektūrā izpaudušās tautas īpatnējās mākslas dotības, līdzīgā veidā, kā tas noticis tautasdziesmas sacerot vai savas spējas parādot citos tautas mākslas novados.

Salīdzinot latviešu zemnieku apmetnes ar zemnieku saimniecību apbūvi, kas raksturo tuvākās un tālākās kaimiņtautas, redzams, ka *latviešu viensētām* līdzīgas bija sastopamas Lietuvas ziemeļrietumos, Žemaitijā un Klaipēdas apgabalā, kā arī Austrum- un Rietumprūsijā, pat vēl tālāk rietumos — Lejasaksijā un Vestfālijā, kaut Prūsijā gan satuvinātas viensētas dažkārt izveidojušas ciemus, vietām arī sādžas. Austrumlietuvā un slavu zemēs, kas robežo ar Latviju, noteicēja bija *sādžu* apbūve, kas pēdējos gadsimtos raksturoja arī Latvijas austrumapgabalus — *Latgali* un *Augšzemes* austrumgalu. *Libieši* un latviešu ziemeļkaimiņi igauņi pārsvarā dzīvoja *ciemās*, izņemot Igaunijas dienvidaustrumus, kur dominēja viensētas, bet Igaunijas pašos austrumos, Setumā novadā, dzīvoja *sādžās*.

Par *dzīvojamo ēku* tipiem jau minēts, ka *Latvijas rietumus* raksturoja iekārta, kur ēkas kodolā bija saglabāties senais *nams* ar pavardu, kopā ar *istabu*, ko apsildīja krāsns, topot par iedīgli vairāktelpu dzīvoklim. Šāds princips noteica dzīvojamo ēku attīstību plašā apgabalā, kas pieslēdzās Latvijas dienvidrietumiem un no turienes sniedzās līdz *Viduseiropai*. *Latvijas austrumdaļā* turpretim dzīvojamai ēkai nebija šāda nama ar pavardu; tur tās pirmveids bija *vientelpas dūmistaba* ar krāsni, kur gatavoja arī ēdienu, bet, ēku paplašinot, tai piebūvēja neapsildāmu priekšnamu un tam — otru istabu, pārsedzot visas telpas ar kopēju jumtu. Šāds atrisinājums bija raksturīgs baltkrieviem un lielkrieviem, kā arī dažām citām *slavu* tautām, kļūdams par dzīvokļa tipu arī Austrumlietuvā un Austrumigaunijā. Kā atšķirīga parādība Latvijā minams īpatnējos laika un dzīves apstākļos radies savdabīgais dzīvokļa veids — *dzīvojamā rija*, kas bija igauņu un dažu citu *somugru* tautu, piem., votu, īpatnējs atrisinājums.

Kā redzams, latviešu zemnieku apmetņu un dzīvokļu veida principiem ir savs sakars ar līdzīgiem, kas sastopami pie citām

tautām, ar kurām latvieši saskārušies nesenā vai tālā pagātnē. Lielākā mērā tas būs radies plašākos tautu pārvietošanās gadījumos, kā, piem., 13. gs. zemgaļiem dodoties uz Žemaitiju un tur, kā šķiet, nostiprinot viensētu tradīciju, kā arī no kuršiem atdaloties nelielai daļai, kas palika Kuršu kāpās.

Šīs parādības norāda, ka latviešiem, pirms viņus piecietināja pie zemes, bija daudz plašāki un brīvāki sakari ar kaimiņtautām nekā pēdējos gadsimtos pirms viņu brīvvališanas. It īpaši tas sakāms par *aizvēstures* laikiem, kad viņi, brīvi būdami, varēja ar savas kultūras ieguldījumu kā līdzveidotāji iekļauties to laiku kopkultūrā, kas pastāvēja Ziemeļeiropā.

Baltu tautu apgabalos, sakarā ar izkopto zemkopību, bija attīstījušās *viensētas ar savrupēkām*, somugru tautām piederīgie *igauņi* bija izveidojuši viņiem īpatnējo *vienmājas* atrisinājumu — *dzīvojamo riju*, kas pēc dažu zinātnieku domām varētu būt noticis jau zemkopības pirmļaukos. Vēlāk tas paturēts senā ieraduma dēļ cieši norobežoties kopā ar visu iedzīvi. Jau iepriekš norādīts, kādos apstākļos šāds būves veids vēsturiskajos laikos bija ieviesies pie latviešiem (231—242. lpp.), minot arī igauņu dzīvojamās rijas lomu šajā procesā.

Par *pirti* senāk bija nodibinājusies atziņa, ka tā radusies baltu tautās un ka no tām to aizguvuši krievi un somi, jo pirts nosaukums esot radies baltu valodās un līdz ar pašu celtni ieviesies pie citām tautām (somiem tas gan apzīmē dūmenīcu, jo sutas pirtij viņiem ir savs nosaukums „sauna”). Jaunākos pētījumos pārsvarā ir domas, ka šāds valodnieku atzinums nav pietiekami pamatots un ka pirts būs cēlusies pie *somugriem*, bet no tiem izplatījusies citās tautās, nokļūstot arī Skandināvijas pussalā.¹⁵⁷

Slietais namiņš, kas sastopams pašos ziemeļos pie *lapiem* un dienvidu virzienā pie *somiem*, *igauņiem*, *latviešiem*, *lietuviešiem*, *poļiem* un tālāk pat pie *Balkānu tautām*, tiek turēts par celtnes tipu, kas pie šīm tautām saglabājusies no laikiem, kad tās bija vēl nomadi. Tāpēc, šķiet, nav nozīmes cilāt jautājumu, kurā tauta to no otras varēja būt aizguvusi.

Aplūkojot *riju* kā latviešu sētas sastāvdaļu, jau norādīts par tās izcelšanos pie *somugriem* (221., 222. lpp.). *Baltu* tautās tā būs ieviesusies, kad tās apmetās somugriem kaimiņos, klimatiskā joslā, kur rijas ietaise lielā mērā atvieglāja labības izkulšanu un uzlaboja graudu izturību. 221. lpp. minēta plašā literatūra, kas sarakstīta par riju. Tur sastopams norādījums, ka, zviedriem Vidzemē valdot, latviešu un igauņu rija varēja būt bijusi par paraugu zviedru muižniekiem, kas tajā laikā sāka celt rijas savās Zviedrijas muižās.

Uz ļoti senu pagātni norāda latviešu *klēts* architektūras radniecība ar grieķu tempļu raksturīgajiem pamattīpiem. Šī parādība šeit daļēji aplūkota jau agrāk (147. un 220. lpp.). Par to, ka šī radniecība nav tikai šķietama, norāda divi fakti. Pirmkārt, dorieši savā laikā ienākuši Grieķijā no ziemeļiem un savus

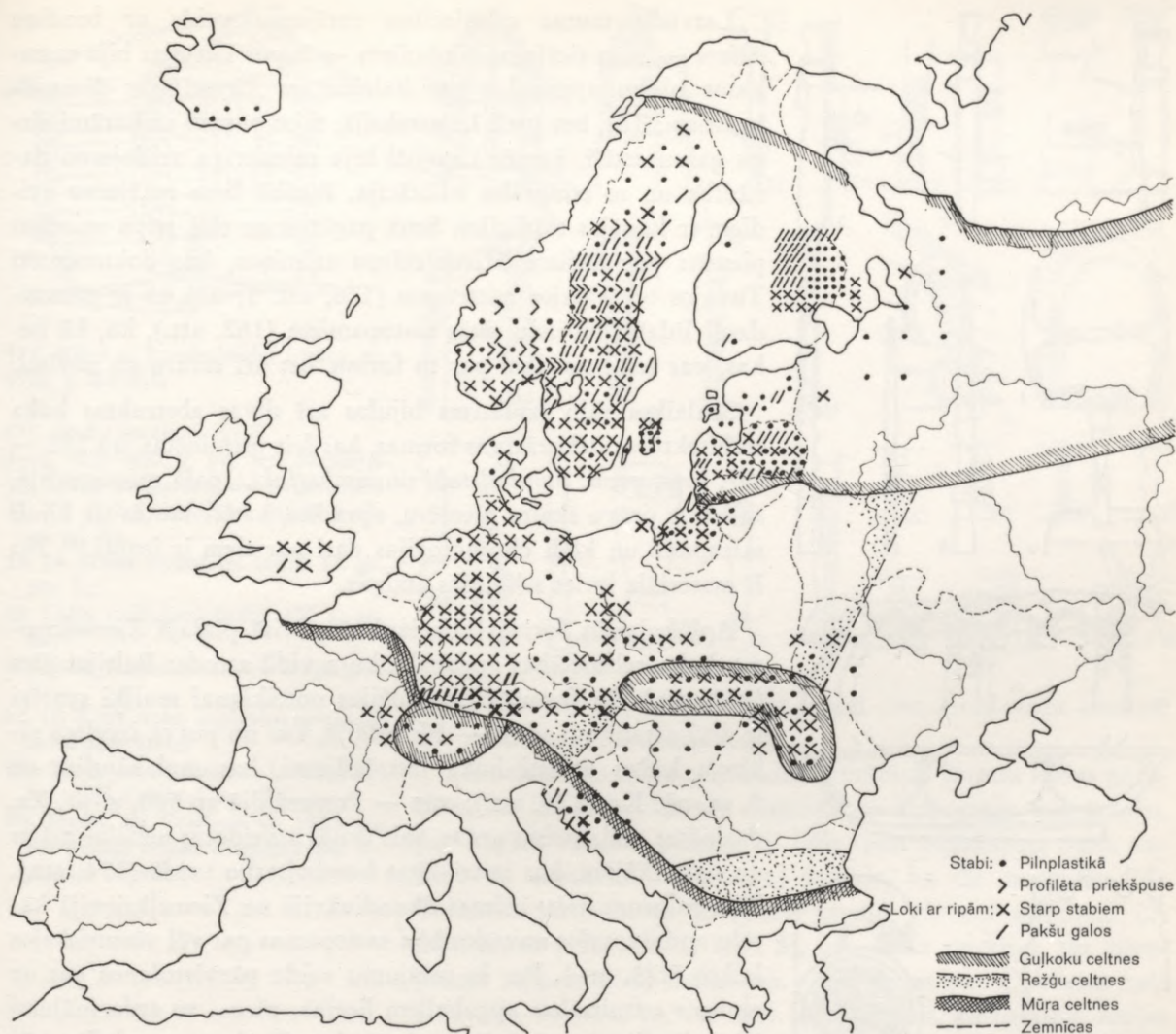
pirmos tempļus cēluši *koka* konstrukcijā, kas izpaužas arī raksturīgos lieveņu tipos (piem., „*in antis*” atbilst klētij ar lieveni starp pagarinātām sānsienām un diviem stabiem starp to galiem). Otrkārt, par baltu tautu senajiem sakariem ar grieķiem liecina abu *valodu* tuvā radniecība.

Vispārējā stingrā kopējā saite, kas Ziemeļeiropā izpaužas celtniecības laukā, bija *koks* un tā lietāšana būvju konstrukcijās. *Guļbūves* bija saistītas ar Ziemeļeiropas mežiem, kur auga slaidie un taisnie skuju koki. Bet ne visos šādos mežu apgabalos guļkoku tehnika bija vienlaicīgi attīstījusies. Tā, piem., *Skandināvijā* guļkoku celtnes ieviesās tikai kopš *vikingu* laikiem, jo pirms tam tur viscaur cēla stāvu koku būves. Konstrukcijas maiņu, pēc kompetentākā zviedru tautas celtniecības pētnieka S. Eriksona (Erixon) domām, panākusi guļkoku celtniecības ietekme no Baltijas jūras austrumkrasta.¹⁵⁸ Šai problēmai piešķārušies arī citi autori.¹⁵⁹ Ar Baltijas jūras austrumkrasta guļbūvēm vikingi būs iepazinušies savos sirojumos un pārliecinājušies par šāda būvveida priekšrocībām tai klimatiskajā joslā, kur arī viņiem nācās dzīvot.

Līdz viduslaiku beigām šis jauninājums Skandināvijā bija izkopies līdz lielai pilnībai, pat pārspēdams paraugus, no kuŗiem tas bija aizgūts. Tas sakāms sevišķi par pakšu savienojumiem un to rūpīgiem izveidojumiem lielā variantu skaitā. Līdz ar patapinātiem paņēmienu tur ieviesās arī daži atšķirīgi, pašu radīti konstrukciju atrisinājumi, piem., ailu aplodu stabos guļkokus neielaida stabā izkaltā rievā, bet otrādi — rievās izcirta guļkoku galos un stabu iedzina tajās, izveidojot tam visā gaŗumā rievām atbilstošu izcilni. Arī celtnu izveidojumā un sīkdaļu rotājumos šajās guļbūvēs radās liela dažādība un bagātība. Guļbūvēm kļūstot par noteicējam Skandināvijas pussalā, arī latviešu senceltnēm būs bijusi sava nozīme šajā procesā. Der atcerēties Egila Skalagrimsona pieredzējumu kuŗšu sētā (27—31. lpp.).

Ir vēl daži citi konstruktīvi paņēmienu, kur izpaužas zināma saskaršanās ar kaimiņu novadiem. Tā latviešu sētām tipiskie *slietie jumti*, kas izveidojušies seno slieto celtnu tradīcijā, raksturoja zemnieku celtnes *Rietumlietuvā* un *Igaunijā*, bet *Austrumlietuvā* un *Baltkrievijā* jumta spāres balstīja uz *koptuŗiem*, kas bija nolikti uz stabiem. Šiem apgabaliem tuvos Latvijas novados rudimentārā veidā bija saglabājušās analogas konstrukcijas, kur jumta nesēji bija līmeniski nolikti koki, kas gan nebalstījās uz stabiem, bet celtnu mazo izmēru dēļ uz gala sienu zelmiņiem.

Latviešu sētās, īpaši Dienvidkurzemē un Zemgalē, paretam notikusi atkāpšanās no tradicionālā guļbūves veida. Tur bija sastopamas neapsildāmo telpu ārsienas (piedarbiem, bēniņu galiem) celtas *reŗģu konstrukcijā*, pildot tukšos laukumus ar žaģaru pinumu un māla kleķi, vēlākos laikos ar ķieģeļiem. Šāds būves veids Latvijā ieviesies no *dienvidrietumiem*, kur to plaši

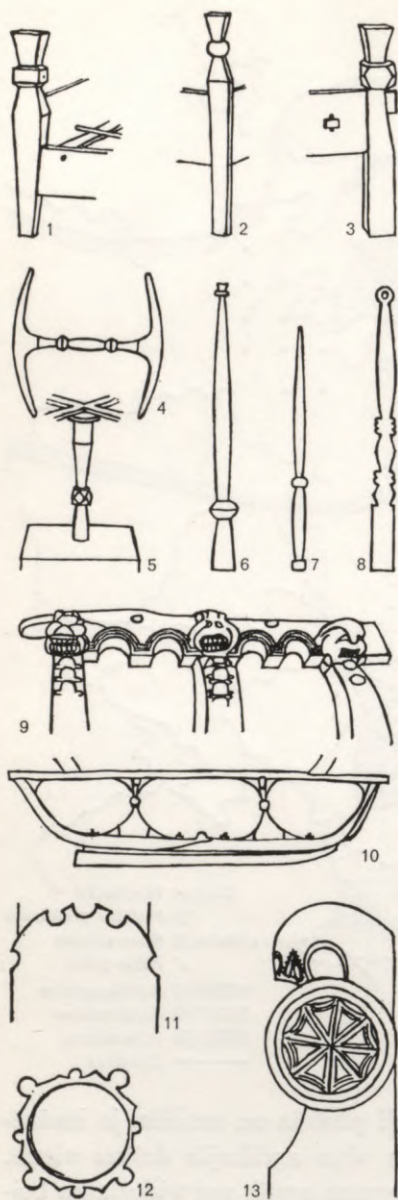

172. Ziemeļeiropas koka celtniecībā sastopamie stabu veidojumi ar plastisku vidusdaļu un lokveida izgriezumi ar ripas rotājumu

lietoja. Vispirms to būs lietājuši pilsētās un muižās, jo ienācējiem vāciešiem tas bija parasts viņu agrākajās dzīves vietās. Lauku sētās tas nebūs bijis sastopams agrāk par viduslaiku beigām,¹⁶⁰ kaut gan primitīvas sienas, kam statņu starpas izpītas žagariem, pieskaitāmas daudz senākiem laikiem, kad tās taisīja bez kādas ietekmes no ārienes. Režģu sienas latviešu tautas celtniecībā bija pārejoša parādība.

Senas raksturīgas analogijas plānojumā un uzbūvē atklājušās *aizvēstures koka pils Latvijā, Lietuvā, Polijā, Austrumprūsijā un Krievijā*. Tur sastopami stāvkoku cieši nožogojumi, t.s. palisādes, guļkoku aizsargceltnes ar pakšu savienojumiem un māla apmetumu, torņu izbūves un vārtu novietnes, kā arī savrupceltnes pils pagalmā. Kaņģājiēnos un cīņās gūtie novērojumi visiem dalībniekiem būs noderējuši savu aizsargceltņu pilnīgākai izveidošanai, un tādā ceļā tajās būs ieviesuši līdzīgie tehniskie paņēmieni.

Ir zīmīgi, ka tālu pagātnē sniedzas arī līdzība koka arhitektūras rotājumos, kas sastopami dažādās tautās.

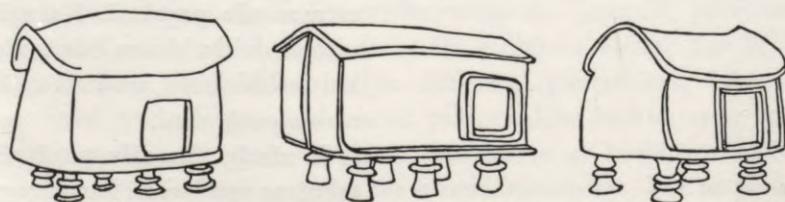
173. Vikingu laika koka stabu un lo-
ku rotājumi, darināti 9. gs., atklāti
Norvēģijā, Osebergā. 2. darināts ap
900. g., atklāts Gokstadē

Latviešu tautas celtniecības rotājumu veids ar brodiņu
āžiem — senu ticējumu simboliem — ārpus Latvijas bija sasto-
pams plašos apgabalos gar *Baltijas* un *Ziemeļjūras* dienvid-
krastiem. Tur, bet īpaši Lejassaksijā, tajos parasti saskatāmi zir-
gu galvu attēli, kamēr Latvijai bija raksturīga veidojumu da-
žādība un to stingrāka stilizācija. Būtībā šiem rotājumu vei-
diem ir kopējas tradīcijas. Senā pagātnē un tālā telpā sniedzas
piemēri par šādiem āžiem celtnu zelmiņos, kas dokumentēti
Tuvajos un Tālajos austrumos (176. att. 1, 27) un ir pārstei-
dzoši līdzīgi latviešu sētās sastopamiem (162. att.), ko, kā lie-
kas, var teikt ne tikai par to formu, bet arī saturu un nozīmi.

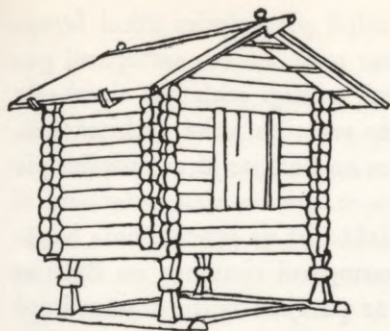
Senlaikos tālu izplatītas bijušas arī divas abstraktas koka
architektūras dekoratīvas formas, kas šeit pieminētas jau 295.—
297. lpp., proti, *bumbuļstabi* un *rimbuļloki*. Īpašā monografijā,
sniedzot prāvu skaitu piemēru, aprādīts, kādās tautās tie bijuši
sastopami un kādi chronoloģijas dati par tiem ir iegūti.¹⁶¹ No
ši materiāla izriet sekojošās atziņas.

Aplūkojamās formas bija izplatītas visā plašajā *Ziemeļeuro-
pas* koka celtniecības apgabalā, kuŗa vidū atrodas *Baltijas jūra*
(172. att.). Šo formu chronoloģijas noteikšanai sevišķi svarīgi
ir divi atradumi: viens — Norvēģijā, kur no purva izceltos vi-
kingu kuģos atrasti koka izstrādājumi, kas saglabājušies no
9. gs. pēc Kr. (173. att.); otrs — Pomerānijā ap 500. g. pr. Kr.
darinātas māla pelnu urnas. Šais urnās atveidotas nelielas mājas
uz stabu kājām, kas izstrādātas bumbuļstabu veidā (174. att.).
Šāda rakstura *klēts* celtnes Skandināvijā un Ziemeļkrievijā ka-
rēļu apdzīvotajos novados bija sastopamas pat vēl vēsturiskajos
laikos (175. att.). Par šo rotājumu veidu pārvietošanos pat uz
akmens celtniecības apgabaliem liecina, piem., to atdarinājumi
Ziemeļitalijas un Spānijas celtnēs, kur šīs formas radušās, pēc
tam kad ziemeļtautas tur nokļuvušas tautu staigāšanas laikmetā.

Šīm dekoratīvajām formām Ziemeļeiropas koka architektūras
gaitās bijusi līdzīga nozīme kā *klasiskās* architektūras *kapiteļu*
veidojumiem, kas ar Rietumeiropas kultūru nokļuvuši pat citos
kontinentos. Šīs formas iezīmē vietas, kur izkopusies vai cauri
plūdusi viena vai otra no šīm kultūrām. Eiropā tās ilgu laiku
pastāvējušas līdztekus, šķirtas ar lielo rozu, kas šī kontinenta
upēm liek tecēt ziemeļvirzienā uz Baltijas un Ziemeļjūru, bet
dienvidvirzienā uz Vidusjūru. Abas šīs kultūras sākušās aptu-
veni vienā laikā, ne vēlāk kā pirmajā gadu tūkstoī pr. Kr. Vi-
duslaikos tās saskārās, viena otru ietekmējama, kamēr saplūda

174. Pelnu urnas, darinātas ap 500. g.
pr. Kr., atklātas Vācijā, Pomerānijā

175. Klēts uz bumbuļstabu kājām, ap 1920. g. Karēlijā

176. Stabu rotājumi Āzijā

1—8. 900—400 g. pr. Kr. Mazāzija
10. Krēsla muguras stabs Afganistanā
11, 12. Stabu veidojumi Indijā 6—7. gs. pr. Kr.

13, 14. Stabu veidojumi Indijā 13. gs. pēc Kr.

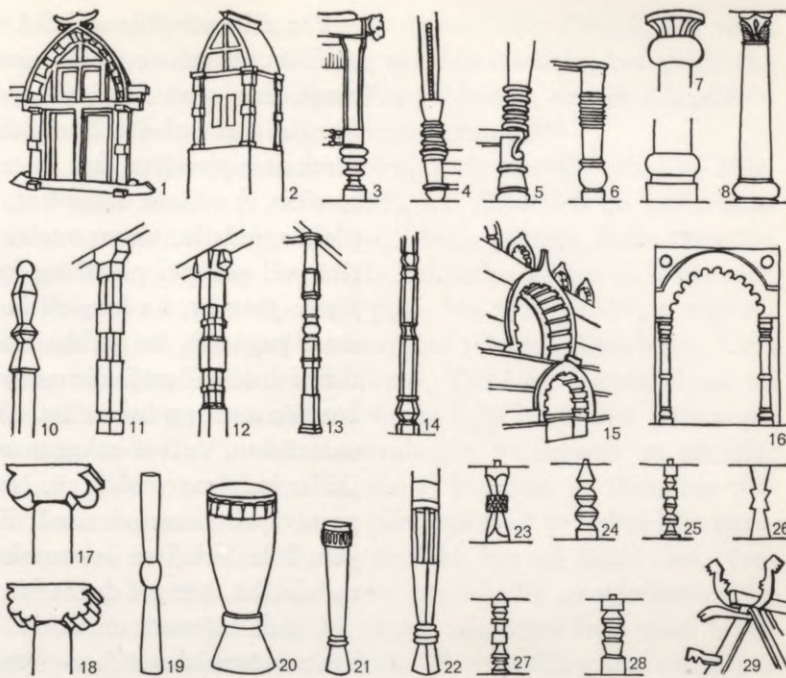
15. Loku veidojumi Indijā 100 g. pr. Kr.

16. Loku veidojumi Indijā 13. gs. pēc Kr.

17, 18. Koka staba augšgalos izveidoti sedļu koki Irānā

19—28. Koka darinājumi bumbuļstaba veidā Celebesā ap 1900. g.

29. Jumta āži Celebesā ap 1920. g., kas pilnīgi atbilst Ziemeļeiropai tipiskām formām

kopā Eiropas kopkultūrā, kas tagad citu kontinentu ietekmē sāk zaudēt savu noteicēju lomu.

Ziemeļeiropas koka celtniecības rotātājas formas liekas norādām, ka tās sekojušas arī sensenām *indoeiropiešu migrācijām*, par kuŗām valodas pieminekļi (šeit īpaši pieminama baltu valodu un sanskrita radniecība) norāda, ka tās sniegušās līdz Tālajiem austrumiem. Šo formu atveidi akmenī atrodami *Līkijā, Irānā* (176. att. 1, 2, 7, 8), bet, kokā veidotas, tās sastopamas *Afganistanā, Pakistanā, Ceilonā* un pat *Celebesas salā* (176. att. 10—14, 16, 19—28). Atzīmējams, ka lielajām Āzijas tautām — ķīniešiem un japāņiem, kam arī bija izkopta koka celtniecība, šīs formas ir svešas, jo tur cita pieeja un izjūta radījusi savas atšķirīgas tradīcijas koka architektūras veidošanā.

Pirmajā acu uzmetienā liekas grūti ticams, ka šīs dekoratīvās formas architektūrā varētu būt noteiktas liecības kādai kontinuitātei, kas saglabājusies gadu tūkstošus, saistot tālu izklīdušas tautas. Izteiktas domas, ka šīs elementāri ģeometriskās formas, kur izpaužas koka materiāls un tā apstrādāšanas veids, varēja rasties neatkarīgi dažādos koka celtniecības apgabalos un dažādos laikmetos. Šos iebildumus tomēr atspēko lietišķie dati, kas iegūti, kaut pa atsevišķiem posmiem, par tautām, kuŗu starpā sakari noteikti pierādāmi. Tā, piem., šīs formas ap Baltijas jūru bija saglabājušās kopš vikingu laikiem līdz nesēnai pagātnei, bet bijušas tur sastopamas arī jau ap 500 g. pr. Kr., starplaikā tautu staigāšanas gaitā nokļūstot līdz Vidusjūrai. Ļoti nozīmīgu norādījumu, ka koka architektūra ar tai raksturīgajiem rotājumiem ietekmējusi pat klasisko kapiteļu formu izveidošanos, sniedz daži piemēri no Irānas, kur izpaužas radniecība ar jonisko kapiteli (176. att. 17, 18).

Pēc tālā pārgājiena laikā un telpā pievērsoties atkal *latvju* sētai un tās celtnu rotājumiem, var teikt, ka tur sastopami paraugi, kas, senu tradīciju apdvesti, pilnīgi iekļaujas tipiskajās formās, kas radušās Ziemeļeiropas senlaiku koka architektūrā. Pieskaitot piemērus, kas austrumos no Baltijas jūras radušies pie *somiem, karēļiem, igauņiem, lietuviešiem* un *rietumslaviem*, šī plašā apgabala formas variantu dažādībā un izveidojuma bagātībā vēl pārspēj piemērus, kas sastopami rietumos no Baltijas jūras. Jāatzīst, ka latvieši kopā ar pārējām baltu tautām kopš senas pagātnes, ko gadskaitļos nav iespējams cieši ietvert, bijuši aktīvi līdzveidotāji Ziemeļeiropas koka architektūrā un, spriežot pēc senkapu inventāra, arī šīs Eiropas daļas kultūrā vispār, uzturēdami dzīvus sakarus ar apkārtējām tautām, kas piedalījās šīs kultūras veidošanā. Neitrūkst pierādījumu, ka šādi sakari pastāvējuši rietumvirzienā, bet, ka tie sniegušies arī no Tuvaļiem līdz Tālajiem austrumiem, liek nojaust ne tikvien valodu radniecība, bet arī dažas jau minētās iezīmes koka celtniecībā.

Citādā raksturā un veidā latviešu tautas celtniecība saskārusies ar vēsturisko *stilu architektūru*, kas kopš viduslaikiem kolonizatoru būvniecībā izpletās Baltijas jūras austrumkrastā.

Vakareiropas stilu māksla Latvijā attīstījusies *līdztekus* latviešu tautas mākslai, un ir dabīgi, ka šīs divas nozares šad un tad saskārušās, it īpaši celtniecības laukā, jo, pilis, baznīcas un pilsētu namus ceļot, ienācēji centās turēties pie laikmeta stilu formām, bet celšanas darbos plaši izmantoja vietējo darba spēku. Tā, no lauku sētām nākot, latviešu amatnieki un strādnieki, no vienas puses, kļuva par līdzveidotājiem šajos viņiem svešajos būvniecības uzdevumos, bet, no otras puses, viens otrs jauninājums teknikā un formu valodā tādā ceļā nokļuva arī lauku sētās. Ja tas notika tikai modes dēļ, šādi jauninājumi sētās drīz atkal izzuda, jo, savu sētu ceļot un izveidojot, latviešu zemnieks bija radis nekā jauna nepieņemt, kas nebija pamatīgi pārbaudīts un par derīgu atzīts. Bet gadījās arī, ka derīgu jauninājumu vai kādu aizgūtu dekoratīvu izveidojumu tauta pieskaņoja savām vajadzībām un gaumei, papildinot ar tiem savas mantotās tradīcijas.

Noteiktas ziņas par *latviešiem*, kas kā būvamatnieki un meistari bija iesaistīti *ienācēju celtniecībā*, sastopamas pilsētu arhīvu dokumentos jau kopš 15. gs.¹⁶² Nav šaubu, ka daudzi no tiem bija iebēguši pilsētās no lauku sētām, lai atbrīvotos no dzimtilvēka sloga. Jau minēts, ka 17. gs. Rīgā apzināti kādi 270 latviešu amatnieki, to starpā prāvs skaits meistaruru un arī vairāki amatu vecākie (86. lpp.). Tur norādīts arī uz diviem latviešiem, patstāvīgiem būvju cēlējiem ārpus Latvijas: *Anciņu* (Anzing), kas 1671. g. uzcēlis veikalu pagalmu Krievijā, Archangeliskā, kur arī miris 1672. g., un Juri *Grabiņu*, kas zviedru ģenerālgubernatora de la Gardija (Gardie) uzdevumā 1677. g. uzcēlis mūra baznīcu Andros, Igaunijā pie Pērnavas.¹⁶³ Šķiet, ka šie meistari būs cēlušies no Rīgā iebēgušiem dzimtļaudīm.

18/19. gs. mijā Veismaņu muižas dzimtcilvēks *Dāvids*, kas vēlāk ieguva vārdu Moller, būdams tur dzirnavnieks, bet galdnieku amatā apmācīts pie muižas vācu galdnieka, vadījis ūdensbūves Rīgā un zirgu pasta staciju celšanu Igaunijā.¹⁶⁴

18. gs. beigās piedzimis ievērojamais latviešu celtnieks Mārcis *Podiņš-Sārums* (1799—1859), kas nāca tieši no lauku sētas Cēsu novadā un turēja sevi par libiešu pēcteci. Brāļu draudzes paspārnē uzaugdams, iemācījās kokdarbu amatu un savas celtnieka gaitas izvērsa dzimtajā pusē. No 1835—1859. g. viņš cēlis vai pārbūvējis vairākas baznīcas (Drustu, Dzērbenes, Cēsu Jāņa baznīcu, Smiltenes, Rūjienas, Trikātas, Vecpiebalgas) un kādas 13 kungu mājas. Kaut viņam šajās būvēs bija jāturas pie dotiem „plāniem”, viņš konstrukcijās, veidojumā un sīkdaļās nereti gājis savus ceļus. Tā vienai baznīcai ar draudzes piekrišanu viņš ielicis cita veida pamatus nekā projektā bija paredzēts, lai tie būtu ne tikvien drošāki, bet arī lētāki, bet, Vecpiebalgas baznīcu ceļot, līgums papildināts ar noteikumu, ka viņam pienākas projektā paredzēto taisnstūru logu vietā izveidot tos gotiskās formās. Sārums, kas visapkārt bija atzīts par spējīgu celtnieku un krietnu, uzticamu goda vīru, no lauku jauniešiem bija izaudzinājis dažādu amatu pratējus katrai celtniecības nozarei, kas spēja uzņemties atbildību par savu darbu. Ne par velti viņš varēja kādā izsolē paziņot, ka, pirmkārt, viņš būvē nodarbinās tikai latviešus un, otrkārt, neļaus tiem lietāt alkoholu. Daži no Sāruma palīgiem pēc viņa nāves kļuva par patstāvīgiem celtniekiem, piem., divi Jāņi Kampes, viņa znoti.¹⁶⁵ Tā var teikt, ka amata prasme, kas sakņojās tautas celtniecības pārbaudītajās tradīcijās, būs iekļāvusies arī būvju pasākumos, kur rīkojās vācu kungi stilu arhitektūras ietvaros.

Ļoti redzams un raksturīgs piemērs par tautas celtniecības formu iekļaušanos oficiālā arhitektūrā ir *rotājums* gulbūvē celtās *Bornes baznīcas* iekšpusē. Šī baznīca, ja datējums ir pareizs, celta 1537. g., bet 1936. g. pārvietota uz BDM pie Rīgas. Plašajā ailā, kas savieno draudzes telpu ar altāra daļu, nošļaupto koka galu rindā divi no tiem, kas vērsti viens pret otru, izveidoti ripas formā, līdzīgi, kā tas darīts ar pakšiem pie dažām sētu celtnēm. Šeit rotājuma veids noteikti liecina par latvieša piedalīšanos celtnes veidošanā. Bet radniecīgas formas viduslaiku stilu celtnēs Latvijā (Rīgas Doma baznīcas ziemeļu portālā, Jēkaba baznīcas austrumu zeminī) norāda, ka arī tur atbalsojušies ziemeļtautu koka celtniecības rotājumi.

Citos gadījumos latviešu tautas celtniecības īpatnības parādās uzbūves raksturā un lietātos tehniskos paņēmienos, kā tas redzams 16. gs. beigās celtajā Vangažu baznīcas attēlā (177. att.). Tās stāvs uzcirsts no apaļiem kokiem krusta pakšos, piedurot draudzes telpu pie altāra daļas kā piedarbu pie rijas. Zīmīgs ir altāra loga veidojums, kas izteic cenšanos ar vienkāršiem līdzekļiem padarīt to cēlāku, bet neatdarinot stila arhitektūras paņēmienus. Salmu jumta kores gali nobeidzas ar sētās

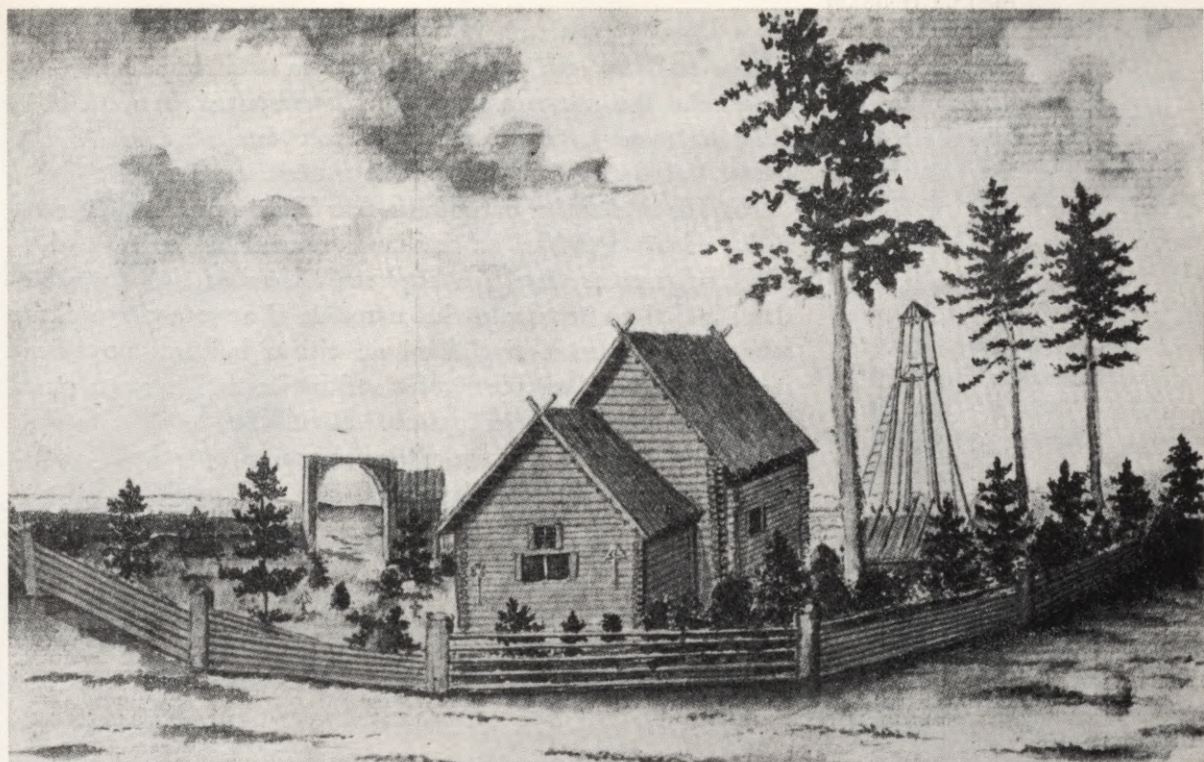
bieži sastopamiem āžiem. Brīvi novietotais zvanturis un lokveida vārti koka konstrukcijā ar guļkoku iežogojumu papildina tautas celtniecības raksturam tuvo kopainu. Atzīmējams, ka koka baznīcas ar salmu jumtu bija sastopamas lielā skaitā, bieži gan pussagruvušā stāvoklī, kad 17. gs. zviedru valdības laikā sākās šo celtnu sistematiska atjaunošana.

Īpatnēju celtniecības nozarojumu veido Latgales koka baznīcas, it sevišķi tās, kas bija saglabājušās no 18. gs.¹⁶⁶ Tajās spēcīgi izpaužas vietējo amatnieku darbs, bet tas, no vienas puses, bija pakļauts katoļu sakrālās architektūras tradīcijām, kas Latgales celtniecību saistīja ar Polijā valdošo jezuītu baroku, bet, no otras puses, šajās celtnēs izpaudās arī darba darītāju etniskā piederība. Tā krievu amatnieku darbus raksturoja viņiem tipiskie rotājumi un to daudzums, toties mazāko draudžu baznīcās dažkārt spilgti izteicas latviešu tautas celtniecības iezīmes. Pēc sava prāta un savām spējām Latgales zemnieki veidoja *sakerāla rakstura sīkceltnes*, kas jau agrāk pieminētas — krucifiksu namiņus, križus jeb „mokas” (132. att.).

Rietumlatvijā sētu arhitektoniska rakstura veidojumiem piešķaitāmi kapos celtie *kapu kambaži* jeb bēršķūņi, *zvanturi*, kas senāk bija bieži kapos sastopami, kā arī jau 180. lpp. minētās individuālās koka kapu zīmes, izrotātu uzrakstu galdiņu vai krustu veidā ar jumtveida noseļiem un īpatnējām piedevām — liesmiņām, „dvēselītēm”, saules loku, staru vainagu.

Ka latviešu būvamatnieki 19. gs. piedalījušies *ēku celšanā muižās* jau pieminēts, aplūkojot Sāruma darbību. Seno nocietināto mūra piļu būvēs gan nāksies grūti atrast kādas latviešiem raksturīgas celtniecības pazīmes, bet, kad uz zemnieku zemes ienācēji sāka ierīkot lielsaimniecības — muižas, sākumā par saimniecības centru būs noderējusi dažāda laba zemnieku sēta. Arī ceļot šādām muižām savas īpašās ēkas, tās, kā senie apraksti un daži zīmējumi rāda, sākotnēji izveidoja un cēla līdzīgā kārtībā un būves veidā kā zemnieku saimniecībās.¹⁶⁷ Sevišķi pēc kaŗu postījumiem gadījās, ka muižnieku dzīvojamās ēkas bija nelielas guļbūves ar lubu vai salmu jumtu, maziem logiem, durvīm, kas vērās koka vai ādas cilpās, un nedaudzām telpām, kas bija sakārtotas ap namu, kam 17. gs. dažkārt vēl nebija skursteņa. Skursteņi bija gan dzīvojamām ēkām muižās, ko hercogs Jēkabs ierīkoja Kurzemē, bet arī šīs celtnes bija guļbūves ar salmu jumtiem un māla klonu.¹⁶⁸ Arī saimniecības ēkas līdzinājās sētās sastopamām: tur bija savrupnami („brūži”), laidari, staļļi, rijas, pirtis. Šīs celtnes ar laiku ieguva izkoptāku veidu, bet būtībā tām bija daudz kas kopīgs ar latviešu sētas celtnēm.

To īpaši var teikt par muižu klētīm, kas gan izmēros pārsniedza zemnieku klētis un ar laiku atšķīrās no tām arī ar savu ietēru, bet pamatveidā un it sevišķi stabotos lieveņos saglabāja radniecīgo līdzību ar tām, pat ja bija celtas klasicisma stilu architektūras formās.¹⁶⁹ Tā klēts senie pamatveidi Latvijā piedzīvoja ilgstošas evolūcijas noslēgumu, kā tas mazliet citā

177. 16. gs. koka baznīca Vangažos

veidā bija noticis Vidusjūras kultūras lokā, izveidojoties tempļu arhitektūrai.

Ka latviešu lauku amatnieki spēja ātri uztvert stilu arhitektūras formas un veikli rīkoties, tās veidojot, liecina 1800. g. celtā *Kazdangas* pils. Tās arhitekts, no Berlīnes atnākušais G. Berlics (Berlitz), pārliecinājies par latviešu spējām veikt dažāda veida būvdarbus, pili ceļot nodarbinājis tikai latviešu amatniekus un strādniekus, tos īsā laikā apmācījis pat tik speciālā nozarē kā dekoratīvos apmetuma darbos.¹⁷⁰ Tā bija nepiedzīvota parādība laikmetā, kad latvieši bija vēl dzimtcilvēki, un tāda rakstura būvdarbus parasti uzticēja tikai no ārzemēm ienākušiem amatniekiem, īpaši vāciešiem.

Latvieši kā būvētāji, būdami vēl cieši saistīti ar lauku sētu tradīcijām, darbojušies arī *pilsētās*. Provincas mazākos centros jau ordeņa valsts laikos gar iebraucamiem ceļiem bija apmetušies iebūvieši, kas bieži nosaukti par *pirtniekiem*, jo būs mītinājušies pirtsveida dūmenīcās. Bet arī *Rīgas nomalēs* 17. un 18. gs., spriežot pēc to laiku attēliem, dzīvojamās ēkas bija celtas guļbūvē, līdzīgi kā lauku sētās, ar lubu jumtu un bez skursteņa. Spriežot pēc ieejas un logiem, ēkas vienā galā bija nams, bet otrā istaba, un tikai reti redzamas ēkas ar namu vidū un diviem apdzīvojamiem galiem.¹⁷¹ Latviešu pilsoņi, kas piederēja cunftēm un brālībām, dzīvoja savos namos Rīgas pilsētas nocietinātajā kodolā. Saspiestās apbūves dēļ šīs celtnes maz būs atšķirušās no to laiku pārējām pilsētas dzīvojamām ēkām.

Mazpilsētās turpretim arī pilsētu ciešākā apbūvē varēja sa-

stapt nelielus pagalmus, ko ielēdza dzīvojamā ēka, klēts, kūtiņa ar stalli un ratnīcu, līdzīgi kā lauku sētā. Arī šo ap 19. gs. vidu celto ēku raksturā un veidā vēl vērojamas tautas celtniecības iezīmes.¹⁷² Piemēri tam bija sastopami Jelgavā, Dobelē, Cēsīs, Valmierā un citās provinces pilsētās, arī Latgalē.

No šeit minētajām parādībām, kas liecina par latviešu celtnieku darbības saskari ar citu tautu celtniecību, izriet, ka latvieši, ceļot savas sētas, jau kopš senlaikiem darījuši to, nebūdami izolēti no ārpasaules, bet uzturēdami ar to nepārtrauktus sakarus un dažkārt aizgūdami no citiem kultūras novadiem ierosinājumus un sev piemērotus atrisinājumus. No savas puses latvieši, izkopdami savas īpatnības būvniecībā, ar tām jau senā pagātnē kļuva par līdzveidotājiem Ziemeļeiropas koka arhitektūrā un sava veida kopkultūrā, kas atblāzmojās arī ārpus loka, kur tā bija radusies.

- 1 Brotze.
- 2 Huhn.
- 3 Gun.
- 4 P. Kundziņš 1966-b
- 5 Bezenberger.
- 6 Beuningen.
- 7 Bielenstein.
- 8 Plutte.
- 9 Šmits 1912-c.
- 10 P. Kundziņš 1918.
- 11 *MLB I—V.*
- 12 P. Kundziņš 1934.
- 13 Andermanis 1932, 1933.
- 14 Ārends 1932, 1937, 1938.
- 15 Jaunzems 1937, 1939-c, 1940-a, 1943, 1944.
- 16 Brastiņš.
- 17 Ārends 1936-b, 1937, 1938.
- 18 Jaunzems 1937, 1940-a.
- 19 P. Kundziņš 1936, 1937-b, 1939-b, 1940.
- 20 Andermanis 1931, 1932.
- 21 Legzdiņš 1928.
- 22 Tīlmanis 1928.
- 23 P. Kundziņš 1934.
- 24 P. Kundziņš, *LKV* 1927—1940.
- 25 Pāvuliņa, *LR*.
- 26 Jaunzems 1944; P. Kundziņš 1928-b, 1930-a, 1930-b, 1930-c, 1931, 1937-a, 1938, 1940.
- 27 Novosjelov 1923.
- 28 P. Kundziņš 1949-b.
- 29 Rānk 1962.
- 30 Laid.
- 31 Talve 1960, 1961.
- 32 Kiekebusch 1918-a, 1918-b.
- 33 P. Kundziņš 1946-a, 1946-b, 1949-a, 1949-b, 1952.
- 34 Legzdiņš 1960, 1962.
- 35 P. Kundziņš 1962, 1968.
- 36 P. Kundziņš 1955, 1956-a, 1956-b.
- 37 P. Kundziņš, *LE* 1950—1955.
- 38 P. Kundziņš 1966-a, 1966-b, 1967.
- 39 Tīpainis.
- 40 Opolovnikov.
- 41 Cimermanis 1966.
- 42 A. Zandbergs un R. Zandberga.
- 43 Bērzkalns.
- 44 Bērziņš.
- 45 Krastiņa 1959.
- 46 *Latviešu tautas māksla.*
- 47 *Arheoloģija un etnografija*, 1962.
- 48 *Latviešu etnogrāfija.*
- 49 Cimermanis 1969.
- 50 *Latviešu etnogrāfija*, 5. lpp.
- 51 Cimermanis 1969, 5—6. lpp.
- 52 Bajārs; Holcmanis; Jansons.
- 53 Tīlmanis; Orleans; Jaunzems 1940-b.
- 54 Johansen 1927.
- 55 Andermanis 1937; Ārends 1937; Jaunzems 1943, 1944.
- 56 Jaunzems 1944, 6. lpp.
- 57 Šulcs, 97. lpp.
- 58 Jaunzems 1939-c.
- 59 Bielenstein; Jaunzems 1937; Ligers; P. Kundziņš 1943.
- 60 Latvijas aprakstu centrāle; ziņu sniedzējs Jānis Ķerpe.
- 61 Legzdiņš 1960.
- 62 *MLB I*, 11.
- 63 *MLB I*, 14.
- 64 Keussler, XVI, 1.
- 65 Latvijas aprakstu centrāle, ziņu sniedzējs Jēkabs Lutcis.
- 66 Andermanis 1933; Gērmanis; Latkovskis 1965; Briška; Latkovskis 1969.
- 67 Bielenstein; Šmits 1912-a, 1923; P. Kundziņš 1930-a, 1956-b; Legzdiņš, 1960; Rānk 1962.
- 68 Šmits 1912-a.
- 69 Šulcs.
- 70 Šulcs, 102. lpp., 4. att.
- 71 Gimbutas 1948; Rānk 1962, 1—16. lpp.
- 72 Latkovskis, 239. lpp.
- 73 Beuningen; P. Kundziņš 1923, 1926; Andermanis 1932, 1933; Ārends 1936-a; Jaunzems 1939-b, 1943; P. Kundziņš 1943, 1956-b; Bērziņš; Krastiņa 1959; Cimermanis 1969.
- 74 Lentilius.
- 75 Gubertus.
- 76 Rānk 1962, 32. lpp., 17. att.
- 77 *MLB III*, 6.
- 78 Krastiņa 1959, 30. lpp, 16. att.
- 79 A. Vanaga manuskripts, LU AF.
- 80 Jaunzems 1939-b.
- 81 Krastiņa 1959, 38—40. lpp.
- 82 Einhorn, 35. lpp.
- 83 Latkovskis, 239—240. lpp.
- 84 Latkovskis, 243. lpp.
- 85 Draviņš 1970.
- 86 Bielenstein.
- 87 P. Kundziņš 1927/40, 1943; *LE* 1963—64. lpp; P. Kundziņš 1956-b.
- 88 Legzdiņš 1928, 1960.
- 89 Cimermanis 1969.
- 90 Talve 1960.
- 91 Rānk 1962.
- 92 Lentilius.
- 93 Mülenbachs—Endzelīns.
- 94 Talve 1960.
- 95 P. Kundziņš 1941.
- 96 Bielenstein.
- 97 P. Kundziņš 1934, 1940.
- 98 Mazvērsītis.
- 99 Laid; Talve 1961.
- 100 Rānk 1962.
- 101 Bielenstein.
- 102 Laid.
- 103 Meierberg.
- 104 Müller.
- 105 Rānk 1962, 48. att.
- 106 Mülenbachs—Endzelīns.
- 107 Rānk 1939, 1962.
- 108 Manninen; Linnus.
- 109 Bielenstein.
- 110 Šmits 1912-a.
- 111 Beuningen.
- 112 P. Kundziņš 1934.
- 113 Huhn.
- 114 Beuningen.
- 115 Livländische Ökonomische Societät.
- 116 P. Kundziņš 1934, 20. att.
- 117 Jaunzems 1939-c.
- 118 Lentilius.
- 119 Cimermanis 1969, 81—88. lpp.
- 120 P. Kundziņš, *LE* 1950—55.
- 121 Legzdiņš 1960.
- 122 Dundsdorfs—Spekke, 71. lpp.
- 123 Ieleja.
- 124 Adamovičs, 528. lpp.
- 125 Adamovičs, 542. lpp.
- 126 Jaunzems 1940-a.
- 127 Kaudzītes.
- 128 P. Kundziņš 1927, 1946-a, 1962, 1968.
- 129 Jaunzems 1940-a.
- 130 Legzdiņš 1929/30, 1960, 1962.
- 131 Beuningen.
- 132 Gubertus.
- 133 Hupel 1774—82, II, 143—144. lpp.; Johansons 1964, 59. lpp.
- 134 Krastiņa 1959, 134. lpp.
- 135 *MLB* 1921—31.
- 136 P. Kundziņš 1934, 441—511. lpp.; Krastiņa 1959, 131—159. lpp.; P. Kundziņš 1966-b.
- 137 Bielenstein, 22. lpp.
- 138 Šmits 1926, 160. lpp.
- 139 Bielenstein; P. Kundziņš 1934, 469—473. lpp.; P. Kundziņš 1937-a; Krastiņa 1959, 147—148. lpp.
- 140 Bielenstein; P. Kundziņš 1934, 473—477. lpp.; P. Kundziņš 1937-a; Krastiņa 1959, 148. lpp.; Šulcs.

- 141 P. Kundziņš 1934, 475. lpp.
 142 Hagemester, 26—27. lpp.
 143 Hupel, 204. lpp.
 144 Soeder, X, XI; Blomkvist, 47. lpp.
 145 Gubertus, 92. lpp.; Kohl, 76. lpp.
 146 P. Kundziņš 1928-a, 48. lpp.
 147 Draviņš 1970, 4. lpp.
 148 Bielenstein.
 149 Gubertus.
 150 Eckardt, 482. lpp.
 151 Brotze.
- 152 Bielenstein.
 153 Andermanis 1931; Ārends 1932; *LTM*.
 154 P. Kundziņš 1936, 1937-b, 1952.
 155 Bajārs.
 156 Haxthausen, 154. lpp.
 157 Talve 1960.
 158 Erixon 1957, 75. lpp.
 159 Talve 1960; Dravnieks, 129. lpp.
 160 Meierberg, 102. zīm.
 161 P. Kundziņš 1952.
- 162 Campe.
 163 P. Kundziņš 1965-b.
 164 *Inland*, 1838, 721. lpp.
 165 P. Kundziņš 1939-a.
 166 Krūmiņš 1939.
 167 Pirang.
 168 Juškevics.
 169 A. Zandbergs un R. Zandberga.
 170 Schlippenbach.
 171 Bērzkalns.
 172 Werner.

III

Dzīvā sēta

1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917
1918
1919
1920
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025

1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917
1918
1919
1920
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025

1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917
1918
1919
1920
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025

III Delta

Darbs un mājas dzīve

Celtnes, to sakārtojums līdz ar apkārtnes izveidojumu, kā arī atsevišķas telpas un to iekārta, ir tikai vide, ko cilvēks radījis, lai tur dzīvotu un darbotos. Tāpēc būtu bijis maznozīmīgi izpētīt un aprakstīt sētas izbūvi, nenoskaidrojot kārtību un veidu, kādā tur noritējušas latvieša zemnieka un viņa saimes gaitas. Šī darba robežās to tomēr nevarēs izdarīt vēlāmā pilnībā, jo nāktos izsekot ne tikvien dzīves un darba veidiem, kas raksturoja kārtas un paaudzes, bet arī noskaidrot pārmaiņas, kas notikušas dzīves un darba apstākļos laikmetu maiņā, kā arī norādīt uz dažādībām, ar ko tie atšķīrās pa atsevišķiem novadiem.

Ar šādu pieeju būtu radies pārāk plašs stāstījums, tāpēc nācās šai nodaļai nospraust daudz šaurākas robežas un pievienot to tikai kā piedevu apskatam par sētas celtniecību, lai sēta neizliktos par tukšu čaulu, bet iegūtu kaut daļu no dzīvā satura, kas attaisnotu sētas telpisko veidojumu, padarītu to uzskatāmāku un palīdzētu izprast tā jēgu.

Šeit aplūkotajās parādībās visumā atbalsosies 18. gs. otrās puses un 19. gs. apstākļi pēc zemnieku brīvvaldības un kļaušu atcelšanas, bet pirms laika, kad lauku sētās plašāk ieviesās rūpniecības ražojumi. Uz citu laiku atšķirīgām parādībām būs iespējams norādīt tikai īpašos gadījumos, tāpat uz īpatnībām, kas raksturoja atsevišķus novadus. Mēģināts pēc iespējas attēlot darbu veidus un dzīves kārtību, kas nebija saistīti ar šaurām laika un novadu robežām.

Galvenās nozares lauku sētu ārējā saimniecībā bija *laukkopība* un *lopkopība*, kas jau no seniem laikiem bija sētu iemītnieku iztikas nodrošinātājas. Nokļūstot svešu kungu kalpībā, arī nodokļi bija jāmaksā graudā. 19. gs. ienākumus naudā ieguva no *linu* audzēšanas un izstrādāšanas, pārdodot tos, kas netika izmantoti mājas audumiem. *Dravniecību*, kas senāk bija svarīga saimniecības papildnozare, šajā laikmetā parasti piekopa tikai pašu vajadzībām. Arī augļu dārzu ražu reti veda uz

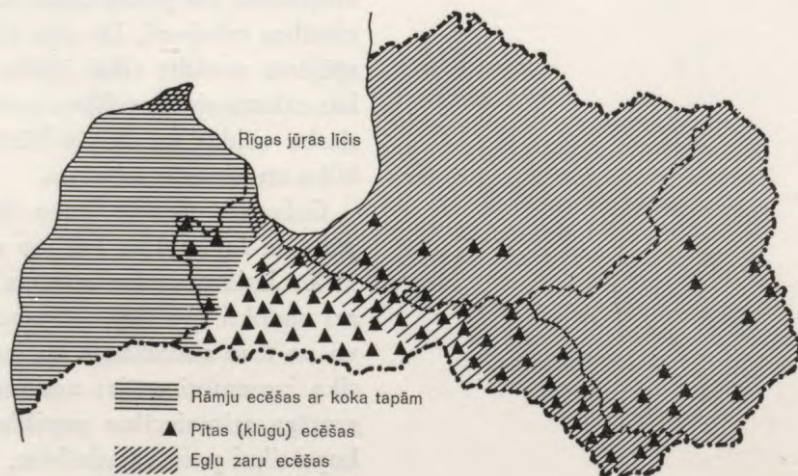

178. Arājs Kuldigas apr. ap 1935. g.

tirgu. Tur gan nokļuva *sviests, biezpiens un olas*, arī *putni*, bet no lopiem cūkas un sivēni, aitas un jēri, teļi, govīs, buļļi un arī zirgi, ja varēja kādus liekus izaudzināt. Bija saimniecības, sevišķi Zemgalē, kas spēja lielākos daudzumos pārdot *labību*.

Lai no saimniecības iegūtu šos ražojumus un uzturētu sētu labā kārtībā, nācās strādāt tikpat kā bez apstājas un ar visu krūti. *Darbs* bija zemnieka dzīves saturs, lai panāktu patstāvīgu, nodrošinātu un saskanīgu dzīvi. Līdz ar to *darba prieks* viņam atsvēra grūtumus un neveiksmes, kas gadījās, sētu apsaimniekojot.

Lauku un mājas darbos bija iesaistīti *visi sētas iemītnieki*, nevienam nerodoties domai, ka tam tā nevajadzētu būt. Sēta bija organisms, kā daļas pildīja savus īpašus uzdevumus, lai uzturētu to dzīvu un plaukstošu. Ja šī organisma fiziskie un

179. Ecēšu veidi Latvijā

garīgie spēki bija veseli un līdzsvaroti, darbs un dzīve sētā ritēja labā saskaņā. Bet ir saprotams, ka ne vienmēr tas tā bija. Gadījās, ka ārējie vai iekšējie traucējumi sagādāja saimniecībā grūtumus vai mājas dzīves nesaskaņas. Zemnieka veselīgajai dabai, pašāvībai un nosvērtajam raksturam parasti tomēr izdevās šos traucēklus pārvarēt. Tāpēc, aprakstot parādības sētas darbos un dzīvē, negribētos uzsvērt to ēnas puses, bet atzīmēt pēc iespējas to, kas bija gaišs un cerīgs.

Darbi kārtīgā saimniecībā bija *sadalīti* tā, ka katram saimes loceklim bija savi noteikti uzdevumi. Šāda darbu izkārtošana bija saimnieka un saimnieces ziņā. Lauku apstrādāšana un zirgu kopšana bija *vīriešu* pienākums, kamēr *sievietes* rīkojās kūtī ar lopiem, dārzā un mājās, bet abas kārtas *kopīgi* veica mēslu izvešanu, ražas ievākšanu, siena pļaušanu un labības kulšanu. *Bērniem* pienācās ganīt lopus.

Tīrumus pavasara sējai centās uzart jau rudenī. Pavasarī pēc Jurgiem, vecā stila 23. aprīļa, tos noecēja, apsēja ar vasarāju

180. Mēslu vešana Kuldīgas apr. Lutriņu pag. ap 1935. g.

un to ieara. Aršanai šai laikmetā vēl lietāja pašu darināto seno spīļu arklu, gan ar dzelzs lemešiem, ko izkala lauku kalējs. (Kā arhαιoloģijas atradumi liecina, dzelzs lemešus Latvijā lietāja jau 11—12. gs.). Pirmie Vācijas rūpnīcās gatavotie *dzelzs arkli* muižās parādījās ap 1830. g., bet, kad tādus 19. gs. vidū sāka ražot arī Rīgā un Liepājā, tie pakāpeniski ieviesās arī lauku sētās (178. att.), līdz ar daudzlauku sistēmu, kultivējot āboliņu un kartupeļus. Arī *ecēšas* 19. gs. pirmajā pusē neatšķīrās no agrāk lietātām: tās bija „eglenes” jeb zaru ecēšas, taisītas no egles šķilām, kam bija daudz zaru. Lietāja arī pītas ecēšas ar koka tapām un rāmju ecēšas, kur koka tapas turējās koka rāmī. Šo dažādo ecēšu tipu izplatība redzama kartogrammā 179. att. Plašu pārskatu par Latvijā lietātiem zemkopības rīkiem sniegusi I. Leinasare, bet par seno latviešu zemkopību, kā tā atbalsojusies dziesmās, rakstījis J. Vārsbergs.¹

Arot un *ecējot* tīrumu, latviešu zemnieks to nedarīja kā bezsatura rutīnas darbu, bet apzinoties tā nozīmi dzīves uzturē-

181. Āboliņa vešana Kuldīgas apr.
Saldus pag. ap 1935. g.

šanā un izjūtot tā sakaru ar dabas nemītīgo pārveidošanās gaitu. Viņš prata un centās zemi sagatavot tā, lai dīgstošā sēkla no tās varētu iegūt visu, kas tai vajadzīgs, augot un vairojoties. Viņš priecājās, vērodams, kā putni seko viņa pēdām, no irdenās zemes gūstot sev iztiku, un klausījās, kā pavasarīgā cīruļu dziesma ievada dabas atmodu. Tīrumu noecējis, arājs tvēra pēc *sētuvēs* un, ja viņš ar sirdi un dvēseli bija piesaistīts pie savas zemes, pirms stāties pie sēšanas, noņēma cepuri, izlūdzoties svētību savam darbam no augšanas spēku pirmavota. Lēniem soļiem iedams, viņš tad vienmērīgiem vēzieniem kaisīja zelta graudus, garā redzēdams, kā tie pārvērtīsies košā zelmenī un bagātā ražā.

Sējas laikā, kas ilga līdz maija beigām, kādās brīvākās dienās centās tīrumos iztīrīt grāvjus, nolīdzināt kurmju rakumus pļavās, salabot žogus un darba rīkus, lai pēc tam līdz siena laikam varētu *izvest mēslus* ziemas sējai un tos ieart (180. att.). Tā kā mēslu vešanai dažkārt rīkoja talkas, šim mazāk pievilcīgam darbam bija arī savas patīkamās puses: mēdza teikt, ka pēc tā pāršos vien nākot pie mācītāja „brūtes mācībās”.

Sekoja *siena laiks*, kad sētas saime vispilnīgāk dabūja izjust dabas tuvumu un jaukumu, gan saules svelmē, gan arī kādreiz paciešot dabas untumus, kad nācās steigā glābt žūstošo sienu no pērkona negaisa vai iestājoties „gaŗajam lietum”. Sevišķs notikums bija siena ievākšana *tālajās pļavās*, kas dažām saimniecībām bija iedalītas izklaidus gar upēm un purvos. Tad turp pārcēlās daļa saimes, ņemot līdz pārtiku kādai nedēļai, lai tur nometnotu pēc čigānu parauga.

Siena laiks lika pļāvējiem izbaudīt neaizmirstamu izjūtu, kad tie agrīnā rītā, basām kājām iestājušies rasotā zālē, viens aiz otra virzīdamies, pļāva vālu aiz vāla, pļāvuma smaržas

182. Rudzu plauja Kuldīgas apr. ap 1935. g.

apņemti, laiku pa laikam atbalsojoties striķa skaņām, kad nācās uzasināt izkapti, kas vairs nekoda. Pēc plāvā ieturētajām brokastīm izārdīja iepriekšējās dienas plāvumu un līdz pusdienai to vēl „uzcirta”, ar grābekļiem apgriežot. Pēc diendusas kāda koka vai krūma ēnā, plāvēji noliekamo sienu sagrāba ķirpās un uz paliktiem žagariem ar zirgu ievilka šķūnī, bet, sausam laikam pastāvot, salika gubās arī tās dienas plāvumu. Ja plāvā nebija šķūņa, sauso sienu tur salika ap augstu kārti īpašā kaudzē, lai to ragavu ceļā pārvestu sētā.

Pēc siena laika stājās pie *āboliņa* novākšanas, kaltējot to dažāda veida zārdos, līdz to varēja aizvest nokraušanai kūtsaugšā (181. att.). Lai tur varētu uzbraukt ar visu vezumu, dažās lielākajās jau iepirktajās saimniecībās kūtīm bija ierīkoti īpaši uzbraucami tilti.

Sekoja rudzu un ziemas kviešu plaujamais, kā arī linu plūcamais laiks. Rudzu plaušana Latvijā atšķīrās pa novadiem pēc plaušanai lietātiem rīkiem: Vidzemē tos plāva ar īsā kātā iesietu izkapti, t. s. *vienroci*, kreisajā rokā rīkojoties ar nelielu grābekli, ar ko plāvumu savēla kūlī, Kurzemē lietāja garākāta izkapti (182. att.), ar ko plāva arī sienu, Latgalē un Austrumvidzemes pierobežā plāva ar sirpi (sk. kartogrammu, 183. att.). Novadus raksturoja arī dažādība, rudzu kūļus sakraužot statiņos un uzliekot tiem „cepuri”: to sasēja vai nu ar vārpu galiem uz leju, vai uz augšu.

Dažos novados vai atsevišķās saimniecībās sēja *griķus*, kas arī ap šo laiku bija ievācami. Ziedēšanas laikā rožainā griķu druva tāpat kā linu lauks ziliem ziediem citu tīrumu vidū izcēlās ar krāsu jauko dažādību.

Kad pienāca laiks *vasarāju* — miežu, auzu un vasaras kviešu — plaušanai, ko veica ar garkāti, rudens bija jau klāt. Vasa-

rāja vešanai uz riju dažās saimniecībās bija īpaši zemi „seravāgi” ar plašu, līdzenu virsu, kur varēja uzcelt veselas gubiņas: tām pa apakšu līdztekus izdūra divas kārtis, un, to galus satvēruši, divi cēļji gubiņas ērti novietoja uz ratiem. Nereti atklājās, ka lauku peles zem tik bagāta pārtikas krājuma bija sev ierīkojušas midzeņus.

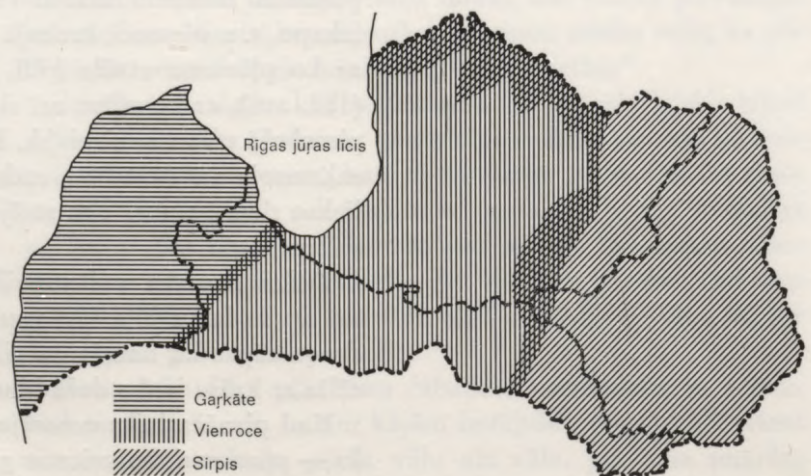
Ja starp kārtējiem lauku darbiem gadījās kādas lietainas dienas, sētā skaldīja *malķu*, kas ziemā bija savesta, vai lauza celmus, kādu jaunu tīrumu ierīkojot. Plašāka līdumu līšana šajā laikmetā nenotika, jo bija pārejas laiks no klaušām uz nomas saimniecību un sētu iepirkšanu dzimtsīpašumā, kad atturējās no pasākumiem, kas saistījās ar tālāku nākotni.

Graudkopības darbi nobeidzās ar ziemas labības sēju. Uzdiģstot rudzu vai kviešu zaļajam zelmenim, tas, nebīstoties salnas, jau solīja nākamo ražu jaunajā darba gadā.

Īsti rudenīga izdarība bija *kartupeļu* novākšana. Ar to atvaidījās no lauku darbiem, sarīkojot tīrumā ugunsķuru un tā karstajos pelnos izcepot šos zemes augļus, kas, rudens vēsumā kūpēdami, brangi garšoja, it sevišķi ar piciņu sviesta vai biezpiena.

Vīriešiem smags rudens darbs bija *linu mērcēšana*, jo, strādājot mārķā, samirka kājas un drēbes, tā ka, lai izsargātos no saslimšanas, nācās kurināt pirti un tur izsautēties.

Ap šo laiku bija arī sākušies darbi *rijā*. Pirmos kūla rudzus pēc Bērtuļu tirgiem (24. augusta v.st.), bet līdz Mārtiņiem (9. novembrim v.st.) centās izkult visu labību, lai tad saimniecībās, kur audzēja daudz linu, riju ziemas mēnešos izmantotu linu žāvēšanai, paisīšanai un kulstīšanai. Liniem šajā laikmetā bija svarīga nozīme skaidras naudas iegūšanai nomaksām vai iemaksām, mājas iepērkot.² Nodaļā, kur aplūkota rija kā celtne ar tās iekārtu, jau aprakstīta kulšanas darbu norise, pieminot arī, ka centās šiem darbiem atņemt daļu smaguma, rūpējoties par laba garastāvokļa uzturēšanu, pat pārvēršot to izpriecā bērniem, rotaļājoties ar viņiem pa izklāto labību.

183. Rudzu plaujā lietātie darba rīki Latvijā

184. Slaucēja kūtī Liepājas apr. Rucavas pag. Nidas ciemā, ap 1935. g.

Kad ziemā iestājās kamanu ceļš, vīriešiem sākās *mežā braukšana*, lai sagādātu malku nākamajam gadam. Apsildot istabu, kurinot rijas krāsni un pirti, malkas patēriņš sētā bija prāvs. Nereti nācās arī cirst kokus un izvest tos no meža kādai sētā paredzētai jaunbūvei un gādāt lietaskokus amatniecības darbiem.

Vīrieši dažādos gada laikos gāja pildīt arī *sabiedriskās klaušas*, ko noteica pagasts: labot ceļus un tiltus, piegādāt materiālus pagasta būvēm, braukt šķūtīs.

Pie vīriešu nodarbībām ārpus sētas vēl pieskaitāma *zveja un medības*, ko piekopa gan tikai atsevišķās saimniecībās. Jūras zvejniecība šeit atstāta neminēta, jo tā parasti bija saistīta ar īpašiem zvejnieku ciemiem, kur tikai daļēji izpaudās lauku sētas raksturs. *Zvejoja* zivis un ķēra vēžus, ja sētas atradās ezera vai upes krastā, bet to bieži darīja tikai sava prieka pēc. Kā ienākuma avotu to piekopa tikai pie plašākiem ūdeņiem, upēs vietām izbūvējot īpašas ierīces — lašu vai nēģu tačus. Zvejai un vēžu ķeršanai bija dažādi raksturīgi riki un paņēmieni, bet, tos aplūkojot, nāktos novirzīties par tālu.

Ka latviešu zemnieki bijuši izveicīgi *mednieki*, kas paši pratuši izkalt sev labi nostrādātas bises, apliecina jau 16. gs. raksti. Kad muižnieki panāca, ka mežus atzina par viņu īpašumu, un dzimtļaužu stāvoklis kļuva arvien grūtāks, zemniekiem 18/19. gs. maiņā tikpat kā nebija iespējams atklāti iet medībās. Senās mednieku tiesmes kādreiz tomēr ņēma virsroku un iz-

paudās „kaktu medniecībā”, kas nereti attiecības ar muižu vēl saasināja. Par to neapgrūtinot savu sirdsapziņu, pašgatavotiem slazdiem centās pievērst sēskus, ja tie bija sētā manīti.

Pašas sētas kārtējos darbos vīriešu ziņā bija *zirgu kopšana* un kumeļu audzēšana, to iebraukšana un pieradināšana pie zemes darbiem. Kaut sievietes dažreiz iemācījās iejūgt zirgu, īstie pratēji šajā diezgan sarežģītajā mākslā bija vīrieši. Vīrieši bija arī galvenie darītāji „cūku bēres” un ja cits kāds lopiņš bija jānokauj.

Jau atzīmēts, kādu ārējās saimniecības darbu tīrumos un pļavās kopā ar vīriešiem veica *sievietes*. Pilnīgi uz viņu pleciem gūlās saimniecības otra svarīga nozare — *lopkopība*. Tajā ietilpa daudzi un dažādi pienākumi: rīkoties pa kūti, barot govīs un pārējos kūts iemītņiekus; siltajā gadalaikā sagādāt govīm zaļbarību, bet ziemā kādu miltu dziru, lai izslaukums būtu lielāks; paklāt pakaišus, lai lopi stāvētu sausi un krātos vairāk mēslu; uz krāģīša sēdot, ķipīti izslaukt govīs (184. att.); raudzīties, lai ganāmpulka vairošanās notiktu zināmā kārtībā; apsvērt, kas no tā sastāva būtu nokaujams vai pārdodams; lūkoties, lai vistas nedētu olas slepus; ievērot un izkārtot arī citus sīkumus, kas bija saistīti ar sētas dzīvnieku valsti. Savās attiecībās ar mājas kustoņiem sievietes parasti gādāja ne tikvien par viņu miesas labklājību, bet izprata arī viņu psiholoģiju, zinādams tai pielāgoties un līdz ar to nereti iegūdamas no saviem lopiem sirsnīgu pretmīlestību.

Dzīt lopus *ganībās* un tur tos uzraudzīt bija *bērnu* pienākums. Dažkārt jau piecgadniekiem, zēniem un meitenēm, bija jāpiedzīvo, ka viņi tādā veidā kļuva par dalībniekiem sētas kārtējo darbu gaitās. Ja saimniekam nebija paša bērnu gana vecumā, par ganu nācās nolīgt kādu no ārpusēs, kas tad jau kļuva par pelnītāju. Gana gaitas nebija vieglās: nācās celties agri, gadījās cīnīties ar lietiēm, vējiem un aukstumu, sevišķi rudens pusē, panest bārienus, ja kādreiz lopi bija iegājuši labībā, sakņu dārzā vai kaimiņa tiesā. Bet nav noliedzams, ka ar gana gaitām bija savienoti arī jautri brīži, turpmākai dzīvei derīgi novērojumi un norūdišanās, brīvajā dabā rosoties.

Gana karjera sākās ar cūkgana amatu, jo cūkas bija vieglāk novaldāmas nekā liellopi. Stāsta, ka kādi apķērīgi zēni, lai sagādātu sev brīvas rokas citām izdarībām, izgudrojuši šādu cūku ganāmo „mašīnu”: piebāzuši ar maizi vecu ratu rumbu un, tai galus aiztapojuši, nometuši to cūkām priekšā; tās, spieķu caurumos maizi ostīdamas, vēlušas rumbu no vieniem sāniem uz otriem, velti cerēdamas piekļūt tās saturam, un tā arī trekņākas nav palikušas.

Lielo ganāmpulku, kas sastāvēja no govīm, telēm, aitām un parasti arī kāda bulļa, uzticēja vairāk piedzīvojušiem ganiem. Tiem bija arī savs palīgs — ganu suns, parasti saukts par Kranci, ko vēriģākie bērni prata labi izskolot, to par katru paklausīgi un pareizi izdarītu pakalpojumu atalgojot ar maizes

kumosu no gana tarbas, piem., ja tas atgriezta par tālu aizklīdušu lopu vai tādu, kas devies neceļos uz aizliegtu vietu. Tad atlika laiks arī personīgām nodarbībām, kas sevišķi veicās, ja ganīja divatā vai ar kaimiņu ganu kādam laikam salaida lopus kopā.

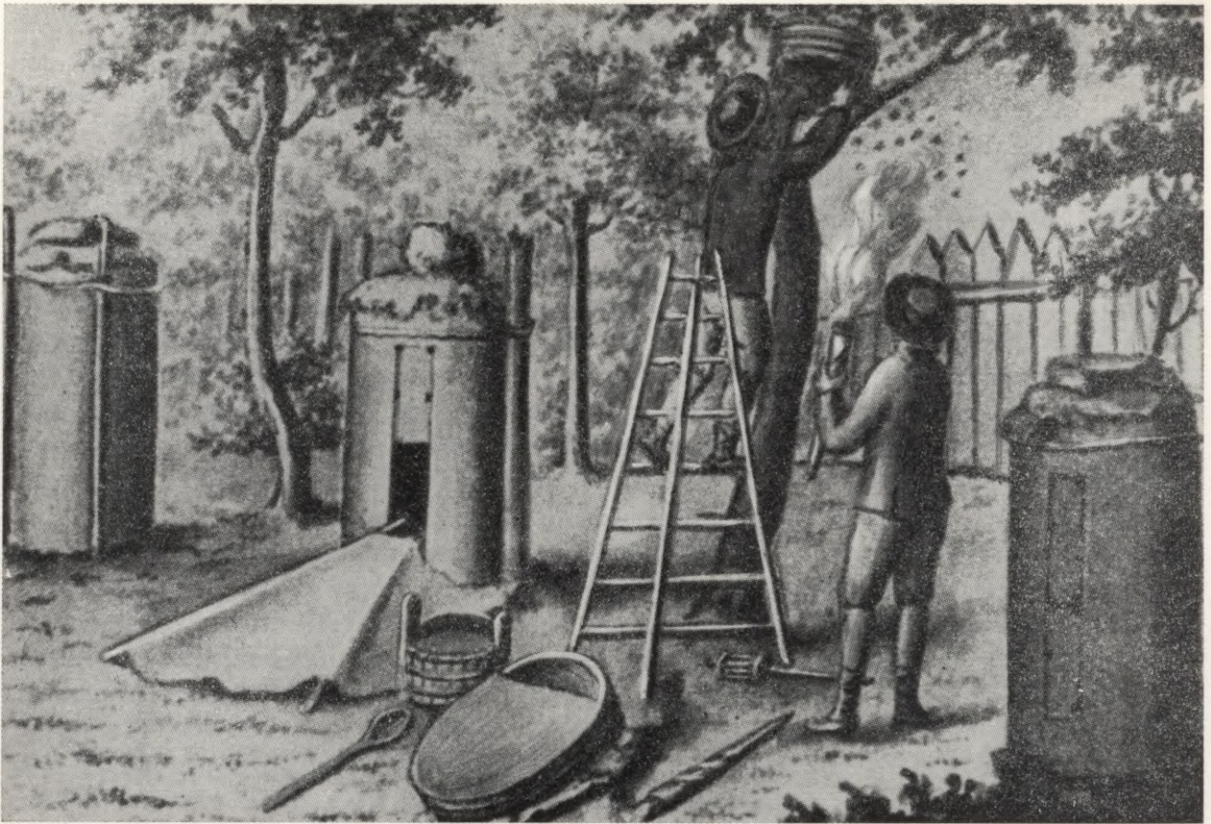
Meitenes tad no zariņiem taisīja dārzu un aploku žogus, savās dārzu dobēs sastādīja saplūktos ziedus, bet aplokos ielaida ciekuru govīs un pūpolu aitas. Noklausījušās lielo meitu dziedātās tautasdziesmas, arī ganes kļuva par dziedātājām. Ievingrinājās vīt vainagus, lai, Jāņu vakarā govīs mājās dzenot, katrai no tām būtu vainags uz rāgiem, bet pašām savs uz galvas. Novēroja augu valsts attīstību, priecājās, ieraugot retu putnu vai tauriņu, un, atrodot zemes bites alu, prata no tur apslēptām šūnām ar salmiņu izsūkt medu. Bija arī meitenes, kas ganos paņēma līdz grāmatu lasīšanai.

Zēni parasti bija aizņemti ar citiem pasākumiem. No lokanas lazdas vai paegļa pagatavojuši lingas un lokus, tie sacentās akmentiņu mešanā vai šaušanā ar rūpīgi izdrāztām bultām, jo kārtīgam ganam bija jau līdz savs nazis vai duncītis. Rikoja sacensības skriešanā un lekšanā. Ja gadījās ganīt strautmalā, kur bija zivīs vai vēži, aizrāvās ar to ķeršanu. Gadījās arī, ka, sagūstījuši kādu nevarīgu dzīvnieku, apgājās ar to nežēlīgi, pat mēģināja uz ugunsкура izcept kādu jaunu vārņēnu. Lai pie šādām izdarībām lopus ilgākam laikam noturētu uz vietas, izkaisīja zālē kādas sauļas līdzpaņemtās sāls, un kad kādreiz, laikam paskrienot, velēna tai vietā bija noēsta melna, pūlējās savu nedarbu pēdas pēc iespējas noslēpt, zinot, ka, tiem atklājoties, saņems pelnīto pērienu. Rudens laikā, kad iespēju šādām nodarbībām bija maz, paslepus izdarīja šādu eksperimentu: linu mārķā staigāja uz akmeņiem, kas noslodzīja iemērktos linus, kamēr uz ūdens līmeņa parādījās pūšļi, pielaida pūšļiem uguni un priecājās, kad tie gaiši uzliesmoja.

Saimniecība mājā un ap māju bija galvenokārt *sieviešu* rokās. Kamēr miltus mala vēl mājās, viņu smagākais pienākums bija malšana ar rokas dzirnavām. Tikai auzas zirgiem mala puiši. Šis darbs jau aplūkots, aprakstot maltuvi, 248. lpp., tāpēc būtu lieki to šeit otrreiz minēt.

Diendienā sievietēm nācās rūpēties par telpu uzkopšanu un ēdiena gatavošanu visai saimei, kas dažkārt bija itin prāva. Daudz pūļu prasīja *piena pārstrādāšana* sviestā un biezpienā, ko veda uz tirgu, lai papildinātu saimniecībai nepieciešamos naudas līdzekļus. Krējumu nostādināja platās māla bļodās, bet glabāja un kūla sviestā koka ķērnēs. Spēka vajadzēja arī *veļas mazgāšanai* un *veļai*. Vasaras laikā to darīja zem klajas debess, pēc iespējas ūdens malā, atskatot ritmiskajiem velējamo vāļu klauzīniem, kas apslāpēja pašu velētāju čalošanu. Izžautā veļa, kas vējā plīvoja, un audekla ielas, kas uz maura bija izklātas balināšanai, piešķīra sētai jautru svaigumu.

Vienmuļāks bija darbs *sakeņu dārzā*, kur parasti vecākām

185. Bišu drava 18. gs. beigās

sievām ravējot nācās cīnīties ar nezālēm. Par to cūkas dabūja nopriecāties, ja tām pameta kādu klēpi treknu balandu.

Citā virzienā izpaudās sieviešu mājas nodarbības ziemas laikā. Tad lielajā saimes istabā *rūca ratiņi* un klaudzēja atspole aužamajos stāvos, bet atskanēja arī meitu *dziesmas*, mainoties ar stāstījumiem un arī tenkām. Meitām šādi vakari bija galvenais pūra darināšanas laiks aužot, adot, šujot, dzīparus krāsot un rakstus sacerot. *Mātēm* ziemā atlika vairāk laika kopt un audzināt savus bērnus, mācot tos arī lasīt un rakstīt.

Zināmos apstākļos apmācībā bija vērojamas mainītas lomas: vecāki ļaudis centās no bērniem, kas jau gāja skolā, iemācīties lasīšanu un rakstīšanu. Tas īpaši notika sakarā ar Brāļu draudzes kustību Vidzemē, kad tur radās lielas slāpes pēc dvēseles miera un gara gaismas, it īpaši, smeļot to no garīga satura grāmatām. Bērniem tumšajā gada laikā bija arī cita veida apgaismības uzdevumi — gādāt, lai mājas darbos neapdzistu *skala uguns*: tiem bija laikā skalam jānorauš ogle, ja skalturim nebija īpašas siles ar ūdeni, un nodegušā skala vietā jāiesprauž jauns.

No *vīriešu* darbiem, kas dažviet notika ap māju, minama *dravniecība*, ko senāk, kad medus un it sevišķi vaski bija ļoti pieprasīta tirgus prece, piekopa ļoti plašos apmēros, dējot dores mežos un lietājot kāpšanai pie tām asprātīgi gatavoto dzeini. Šeit aplūkojamā gadsimtā šāds dravniecības veids bija tikpat

kā izzudis. Tā vietā dažās sētās, kur tuvumā bija labas bišu ganības — puķainas pļavas, viršu noras, liepas un plašāki augļu dārzi, āboliņa, griķu un linu lauki, mājas dārzā bija nolikti dažāda veida bišu stropi, kas bija izcirsti no resniem koka stumbriem (185. att.). Ap tiem parasti rīkojās kāds lēnāks nosvērts rakstura vīrietis, uzraudzīdams un kopdams bišu saimes ar īpašiem rīkiem un paņēmieniem. Bet visa sēta bija kājās, kad bites spietoja un nācās pievākt kādu spietu, kas bija ielaidies grūti sasniedzamā vietā koka galotnē vai kādā sazarojumā. Uzmanību saistīja arī medus izņemšana no stropa, ko pa gabalu mēdza novērot salduma mīļotāji bērni.

Vīriešu darbos sētā ietilpa vēl *rijas* un *pirts* kurināšana, ko parasti darīja vecāki vīri, kas nereti bija arī *kokdarbu amatu* pratēji. Izņemot podnieku un kalēju darbus (186. att.), citu saimniecības un iedzīves piederumu pagatavošanu sētas iemītnieki centās veikt pašu spēkiem, šo prasmi nododot no paaudzes uz paaudzi. Prata gatavot spīļu arkla koka daļas un tās pareizi salikt un nostiprināt. (Novērots, ka 1916. g. kāds Krievijas dzelzceļa ierēdnis, latvietis, uz Eiropas un Āzijas robežas, dzimto sētu prātā turēdams, sev par prieku pagatavojis glītu spīļa arkla modeli.) Taisīja arī zaru un koka tapu ecēšas, drāza izkopts kātus, gatavoja grābekļus un dažādas koka tvertnes — gan vienkopus (187. att.), gan pītus grozus un nereti arī stīpotus traukus. Vecāki vīri mēdza jau laikus taisīt sev zārkus,

186. Kalējs Kuldīgas apr. Raņķu pag., ap 1935. g.

187. Kuršu ķoniņu Peniķu dzimtas koka kauss Kuldīgas apr. Turlavas pag. Veckruķos

187A. Vēl saredzami Peniķu kausa rotājumi

„mūža namus”, „četrģaldu istabiņas”, glabājot tos klētsaugšā. Ļoti senlaicīgi bija bluķa zārki (188. att.). Galdnieku darbiem sētā parasti bija savs ēvelsols ar nepieciešamajiem rīkiem. Dažādiem *liekšanas* darbiem prata izraudzīt un sagatavot koka materiālu, to pienācīgi izsautējot. Zirgu loku, ragavu slieču un riteņu liekšanai dažā klētspriekšā bija zināmā kārtībā iedzītas spēcīgas koka tapas, ap kuŗām aplieca izsautēto koku. Cita amatniecības nozare, ko vīrieši piekopa īpaši ziemā, bija *virvju vīšana*, bet, neatkarīgi no gada laikiem, viņu ziņā bija iesala gatavošana *alus* darīšanai un pati darīšana. Tas bija viens no patīkamākiem pienākumiem sētas darbu virknē, jo iezīmēja, ka gaidāmi svētki vai cits izcils notikums sētas dzīvē. Atšķirīgu padzērienu ieguva pavasaros, kad turējās vēl beidzamās sniega atliekas. Tad bērzam ar svārpstu ieurba caurumu, iedzina tajā rūpīgi izdrāztu „mēlīti”, pa ko sula pilēja tai paliktajā traukā. Saldo

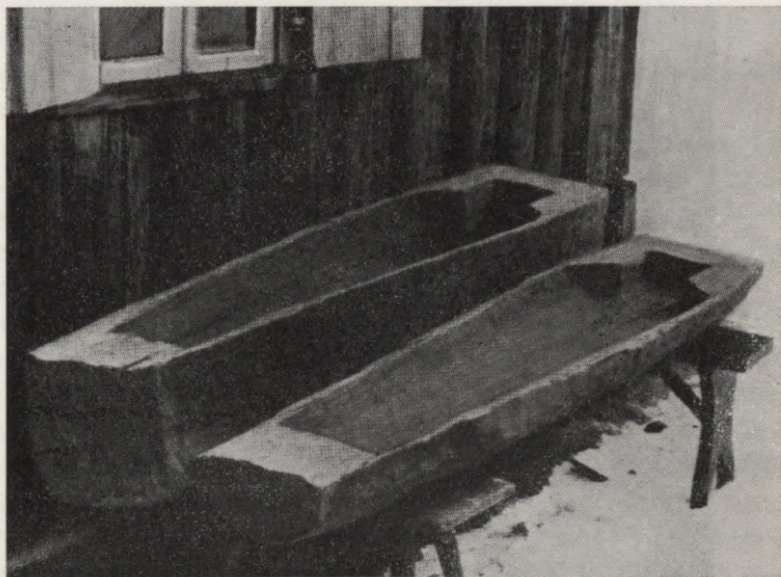
sulu dzēra svaigā veidā vai raudzēja to un pagrabā saglabāja līdz vasarai, kad karstā laikā tā ļoti atspirdzināja.

Sētas iemītnieku kopējo dzīvi 19. gs. pirmajā pusē raksturoja attiecības, ko apzīmē par *patriarchālām*. Kaut saimniekam un gājējiem parasti bija šķirtas telpas gulēšanai, viņi ēda pie viena galda saimnieces gatavoto ēdienu un kopīgi gāja visos saimniecības darbos. Tikai precētie kalpi, kas daļu atalgojuma saņēma naturālijās un varēja turēt arī kādus lopus, paši gādāja sev ēdamo.

Nevar teikt, ka savstarpējās attiecības saimnieku un gājēju starpā vienmēr bija ideālas, jo abās pusēs gadījās raksturi, kam nācās grūti sadzīvot, bet visumā sētas iemītnieki bija iekļāvušies tradicionālajā stāvoklī, kad visi skaitās par vienas saimes locekļiem un tās priekšgalā kā noteicēji atrodas saimnieks ar saimnieci. Ēšana no viena katla stiprināja kopības izjūtu un atturēja no žēlošanās par vāju uzturu. Ir gan zināmi gadījumi, kad, nolīgstot darbā, gājējiem šajā ziņā bijušas savas prasības. Tā, piem., Amatas krastu saimniecībās viņi prasījuši, lai gaļas vietā lasi nedodot biežāk par trim reizēm nedēļā.

Ēda pie noberzta galda no māla traukiem ar koka karotēm, saimniekam sēžot galda galā. Parastie ēdieni bija piena putra un miežu biežputra, biežpiens, sviests, skābēti kāposti, pelēkie zirņi, žāvēta cūkgaļa un speķis, retāk svaiga liellopa, teļa vai aitas gaļa. Vasarā piedzēra rūgušpienu vai paniņas. Daudz ēda rupjo rudzu maizi. Karašu palaikam cepa sestdienās, bet bīdēlētu kviešu baltmaizi svētkos.

Bija arī *īpaši ēdieni*, kas raksturoja atsevišķus novadus. *Vidzemnieki*, piem., aizdaram lietāja grūstas kaņepes, kas svešiniekam likās būt piķim līdzīgas. Kurzemnieku iemīļotais ēdiens bija *skābā putra*. Par to dzirdēts šāds nostāsts. Tā kā tā bija iecienīta arī muižnieku aprindās, kādās medībās karstā vasaras

188. Bluķa zārks Valkas apr. Sinoles pag. Linājos, darināts 18. gs. otrā pusē

dienā mednieki, apkārtejo muižu īpašnieki, mielojušies ar to kādās mežsarga mājās, īpaši slavējot skābputras gardos kunķuļus. Kad kāds no dalībniekiem gājis meklēt putras trauku, lai sev vēl iesmeltu kādu nieku, viņš aizdurvē ieraudzījis puspliku bērnu stāvam kādā toverītī. Jautājumam: „Ko tu te dari?” sekojusi vaļširdīga atbilde: „Tuntuļus meklēju.” Putras ēdēju sejas tad gan esot izstiepušās gaŗumā.

Atšķirība sētas saimes locekļu *sociālajā* stāvoklī visspilgtāk bija izjūtama Jurģu dienā, kad pēc ierastās kārtības gājēji, kas bija nolīguši pie cita saimnieka, kravāja savas mantas vezumā, lai dotos uz jauno darba vietu. Šī pārceļšanās parasti notika aiz materiāliem apsvērumiem, bet bieži arī gadījās, ka tai par iemeslu bija nesaderīgas rakstura īpašības, kas izpaudās ķildās, nesavaldībā, greisirdībā. Ja gājēji bija meitas vai puīši vieninieki, viņi par vietas maiņu maz bēdāja, pat priecājās tikt jaunā apkārtnē. Grūtāk nācās izkustēties precētiem kalpiem ar ģimeni, kam bija savi lopī un cita iedzīve. Vēlākos laikos gan notika, ka no šo kalpu vidus radās graudnieki, kas pārņēma kādas sētas saimniecību, ja tās saimnieks negribēja vai nespēja to pats vadīt un atdeva to uz pusgrauda vai trešdaļgrauda. Naudas saimniecībai attīstoties, graudošanas vietā stājās naudas noma, un gadījās, ka spējīgs nomnieks pamazām bija sakrājis tik daudz līdzekļu, ka varēja kļūt par kādas sētas īpašnieku. Šie pārkārtojumi sētu apsaimniekošanā aplūkojamā laikmetā gan vēl maz skāra sētas saimes ierasto darbu kārtību un dzīves veidu.

Viscaur bija pierasts darbā pavadīto nedēļu sestdienā noslēgt ar *pirti*, bet svētdienu ievadīt ar saimnieka noturētiem „*pātariem*”, jo 18/19. gs. mijā ne tikvien Vidzemē Brāļu draudzes ietekmē, bet arī Kurzemē un Zemgalē reliģiskā dzīve tautā bija jūtami pieņēmusies. Tā izpaudās arī centīgā dievkalpojumu apmeklēšanā, dodoties uz baznīcu gan braukšus, gan kājām, tērpjoties svētdienas drānās un ādas apavos. Tos nereti apāva gan tikai, baznīcai tuvojoties, jo ikdienā valkājot vīzes un pastalas, kāja nebija pieradusi pie ādas apavu žņaugiem. Lauku sētās arī manāmi atbalsojās baznīcas svētki, ciešanu laiks, iešana pie dievgalda. Sevišķi katoļticīgajā Latgalē baznīca ļoti jūtami ietekmēja tautas dzīvi.

Šāda nopietna nostāja pret dzīves dziļākajām problēmām sētās tomēr labi sadzīvoja ar veselīgiem *dzīves priekiem*. Meitas bieži pavadīja dziesmām savus mājas darbus. Sarunas nereti izvērtās asprātībās un jokos. Bet visu sētu pārņēma pavasarīgs prieks, kad, lopus pirmo reizi izlaižot ganos vai pēc kāpostu iestādīšanas, notika liela „rumulēšana” (sk. 256. lpp.). Prieka radītāji bija arī bērni, kas svētdienās vai no ganiem brīvajās dienās mājas pagalmā vai uz ceļa sita ripu, staigāja ar ķēģiem vai gāja citās rotaļās. Arī ziemā viņiem netrūka jautru nodarbību. Ar ragaviņām izveicīgi laidās no kalniem, pa ledu skrēja slidām, ko paši sev gatavoja, vecu nazi iedzenot piemē-

rotā koka klucī, ko auklām piesēja kājai. Dīķa ledū iesaldēja mietu, tam uzmauca riteni ar gaŗu kārti un ragaviņām galā. Kārti pie īsā gala ap mietu grieŗot, braucējiem vējš gar ausīm vien nosvilpa.

Sevišķi aizrautīgi sētās dzīvoja līdz senajiem visas tautas svētkiem — *Jāņiem*: meijām pušķoja vārtus, ēku priekšas un iekštelpas, bet vainagi rotāja pašus Jāņa bērņus, kas līgodami gāja no sētās sētā, cienāti ar sieru un alu; krēslai iestājoties, pakalnos iedegās jāņugunis — darvas mucas un ugunskuri, līgošanai turpinoties līdz rīta gaismai. Pilnīgākas ziņas par Jāņiem un citiem gada svētkiem atrodamas īpašos tiem veltītos rakstos.³ Plaši aprakstīta arī *ģimenes godu* atzīmēšana un senās tradīcijas, kas ar tiem bija saistītas. Šī darba robeŗās nav iespējams kaut īsumā atstāstīt svētku norisi, tāpēc lai būtu norādīts uz K. Strauberga plašajiem pētījumiem par ģimenes dzīvi latvju sētā un godiem, ko tur īpaši atzīmēja. Šie pētījumi aptver grūtniecību un dzemdības, bērņa godības, latviešu ģimeni un māti, jauno ļauŗu satiksmi, sievas lūkošanos, precības un derības, senās laulības, izdevas un laulības, kāzu godu, apdziedāšanos kāzās, vedības un ievēšanu precēto kārtā, atvadbības, kāzu noslēgumu un, beigās, ievēšanu mūŗības vārtos.⁴

Kāzās un citos godos 19. gs. sāka jau mazāk turēties pie senajām tradīcijām, bet joprojām šādos godos atraisījās jautrība un dažkārt bezbēdība, kas senāk radās kā spēcīga reakcija pret darba nastu un nopiestību, kam tauta bija padota dzimtbūšanas un klauŗu laikos. Cienīja arī *deju*, kas tautā laiku gaitā bija izkopusies dažādos veidos: kokļu un trijdekŗņu skaņām piekļaujoties, dejojāji savos krāŗņajos svētku tērpos raibā virpulī griezās svinībās izrotātajā istabā, sprakŗķot zirņiem vai zilēm, kas šim nolūkam bija izkaisīti uz klona vai grīdas. Pašdarinātais *alus* kāpināja jautro noskaņu, bet, ja tas kādam par daudz sakāpa galvā, cietuŗšais varēja klēts- vai kūtsaugŗā netraucēti „nolūzt” un savu ŷvinguli izgulēt. Kāzas parasti svinēja trīs dienas, bet, ja kādi viesi pēc tam vēl kavējās, tiem pusdienā pasniedza pelēkos zirņus, kas lika saprast, ka arī šiem norūditajiem draugiem jāprotas.

Smagāka problēma bija *krogu* apmeklēšana. Krogus muiŗas bija ierīkojuŗas lielā skaitā, labi nopelnīdamas, pārdodot zemniekiem muiŗās brūvēto alu un no labības tecināto „brandavu”. Tā kā šie dzērieni nebija pārāk dārgi un krogi bija vienīgās vietas, kur notika sabiedriska satikšanās, vīrieŗi ar vājāku raksturu pārāk bieŗi gāja turp „uztaisīt dūŗu” vai „slīcināt bēdas”. Tā gadījās, ka mājās nākŗšana nereti bija trokŗņaina un paģiras smagas. Šī dzeršanas kaite jūtami iedragāja tautas tikumus un morālo stāju, dažā labā sētā izjaukdama dzīves labo saskaņu. To apzinoties, kārtīgas sētu saimes centās pēc iespējas stāties šai parādībai pretim.

Šajā laikmetā tautas *morālais līmenis* visumā bija diezgan augsts. To panāca savrupsētās izkopusies vienotības izjūta sai-

mes locekļu starpā, spēcīgais reliģiskais noskaņojums, apziņa par cita mantas neaizkaņamību un bargie sodi likuma pārkāpējiem. Tāpēc zādzības lauku sētās bija neparasta parādība, bet laupīšanas un slepkavības, kas ļoti reti notika, satrauca plašu apkārtni. Jauniešu starpā nebija tās vaļības un izlaidības, kas raksturo daļu tagadējās jaunatnes. Vecākie ļaudis „nerātības” atzina par netikumiem, kam nav vietas kārtīgā mājas dzīvē. Daudzinātā „meitās iešana” notika pieklājības robežās, un samērā reti tautu meitas pazaudēja savu vainagu. Ārlaulības bērni lauku sētās bija ļoti neparasta parādība, jo gadījumos, ja kāds bija gaidāms, centās nodibināt kārtīgu ģimenes dzīvi. Lauku saimniecības darbi ar savu dabā pamatoto nozīmi un nepārtraukto plūsmu neļāva cilvēkiem novērsties no dzīvei nepieciešamās likumības un kārtības.

Attiecības *kaimiņu* starpā lauku sētās bija atkarīgas no to iemītnieku rakstura. Visumā centās neiejaukties citas sētas dzīvē un darīšanās, bet, ja bija kaimiņam jāizlīdz, to darīja labprāt. Sētu savrupība bija pierasta un iecienīta, tikai Latgales sādžās radās ciešāki sakari starp atsevišķo sētu iemītniekiem: ziņas par kādu neparastu notikumu drīz apstaigāja visu sādžu, un ātri sapulcējās tās iemītnieki, lai par to tuvāk pārliecinātos un to pārrunātu. Sanāca arī bariņā, lai kopīgi kādu gadījumu nosvinētu vai tāpat papriecātos.

Savrupsētās savstarpēji apmeklējumi notika reti, vairāk tikai radu starpā. Ja ieradās *čigāni*, tos ne labprāt ielaida sētā, bet gan raudzījās, lai nepazustu kāds putns vai jērs. Labāk ieredzēti bija „paunu žīdi”, kas pārdeva pilsētas sīkpreces, ko nesa paunā uz muguras. Šos kustīgos sveštautiešus gan piezobojā, bet nenoraidīja, pat priecājās, ja kāds no viņiem, patirgojies, piedevām uzņēmās apgleznot kādu pūralādi vai skapi. Autoru tad dažkārt nodeva uzgleznotais gada skaitlis, piem. 53 81, kas bija lasāms no labās uz kreiso pusi.

Par to, cik dziļi jaunu žīdu zēnu, kas ar paunu uz muguras apstaigājis Kurzemes un Zemgales sētas, ietekmējusi *laipnība*, ko viņš pieredzējis turienes lauku mājās, liecina šāds viņa dzīves stāsts, ko viņš, Bens Tots, nokļuvis Amerikas Savienotās Valstīs, atklājis kādā vēstulē. 11 vai 12 gadu vecumā viņš, tēva mudināts, uzsācis paunu žīda gaitas. Viņš, kā pats raksta, piedzīvojis daudz rūgtu un smagu dienu, bet arī visvērtīgāko, ko dzīve viņam devusi. Divās latviešu zemkopju ģimenēs Dobeles apkārtņē viņam parādīta tāda sirsniņa, ko viņš ne mūžam nevarot aizmirst. Kādas plašas ģimenes māte bijusi ieslēgusi arī viņu savā sirdī kā pašas saimes bērnu, viņu ēdinādama, apmazgādama, apģērbdama, guldīdama tīrā gultā un pamācīdama, kā krietnam zēnam jāizturas. Arī kaimiņu muižas rentnieka Gr. ģimene, īpaši tās trīs meitas, viņu vienmēr saņēmušas ar mājīgu siltumu un bagāti klātu galdu. Kad viņš kādreiz tur, būdams izsalcis, tūlīt meties ēst, kāda no meitām jautājusi: „Berke, kur palikusi tava galda lūgšana?” Dziļi nokaunējies, viņš šo atgādi-

nājumu paturējis prātā visu mūžu. Šie notikumi, kā viņš raksta, nav devuši viņam miera, un viņš tagad, vecs būdams, gribētu no savas pārticības, ko Amerikā ir ieguvis, atmaksāt to pateicības parādu, kas viņam guļ uz sirds. Kad dabijis zināt, ka Savienotās Valstīs saplūduši latviešu bēgļi, viņš centies noskaidrot, vai to starpā nav arī kādi no minēto ģimeņu locekļiem.

Kad šī ziņa nokļuva latviešu trimdinieku aprindās, izdevās noskaidrot, ka Kalifornijā kāda Gr. ģimenes jaunākā atvase, tagad jau pāri 60 gadus veca, strādā kā mājas apkopēja. Viņai Bens Tots aizsūtījis jūtamu naudas pabalstu, bet savā testamentā latviešu bērnu skološanai norakstījis 5000 dolaru un savu farmu Ohaio upes krastā. Viņa radi tomēr panāca, ka viņa testamentu atzina par nelikumīgu un farmu piešķīra viņiem, bet no naudas novēlējuma izmaksāja tikai nelielu daļu.⁵

Dzīves „reālitate” tomēr nevar mazināt latviešu zemkopju sievu cēlsirdību, kas kādreizējam paunu židiņam lika līdz mūža galam to atcerēties un šo pateicību parādīt tik cildenā veidā.

Noslēdzot pārskatu par darbu un dzīvi, kas raksturo latviešu sētu 18. gs. otrajā un 19. gs. pirmajā pusē, jāpiezīmē, ka tajā minētas parādības, kas likās būt sevišķi iezīmīgas. Šo pārskatu varētu gan vēl papildināt dažādos virzienos, bet tad tas būtu kļuvis pārāk plašs.

Vēl tikai jānorāda, ka šis laikmets latviešu tautas kultūrvēsturē bija nozīmīgs arī ar to, ka garīgo atmodu jūtami veicināja iespiestais vārds, kas sāka kļūt pieejams arī zemnieku sētās, ne tikvien garīgajos rakstos — bībelē un dziesmu grāmatā, bet arī laicīgajos izdevumos — latviešu laikrakstos un kalendāros. Pieņēmas zināšanas un attīstījās prāts, nacionālā apziņa un politisko notikumu izpratne. Pēdējā spontāni bija gan izraisījusies jau agrāk gadījumos, kad, drošsirdīgi uzstājoties pret netaisnību, zemnieki kopīgi sarīkoja pat atklātus nemierus.

Bet tie bija kā negaisi, kas pārskrēja sētu klusajai dzīvei, tikai īslaicīgi traucējot tās mieru. Arājam bija atkal jāsatveļ arkla balsti, sēkla dīga, un vārpas brieda, graudi pārvērtās jaunā maizē vai gaidīja, lai, zemes klēpī nokļuvuši, tie varētu atkal vairoties. Jauna dzīvība stājās aizejošās vietā, tikai sēta, kas jau daudzkārt bija noraudzījusies šādā dabas un dzīves norisē, kā sirma, zīmīga lieciniece palika tur, kur bija izaugusi.

Sēta folklorā

Veidojot lauku sētas kā savas dzīves telpisko apkārtni un paaudžu paaudzēm nodzīvojot tur savu mūžu darbā un atpūtā, latviešu tauta savās dziesmās un citās gara mantās apliecinājusi, ka viņa vienmēr dzīvi izjutusi šīs apkārtnes noskaņu un iekšējīgi uztvērusi izteiksmi, kas no tās izstaro.

Mazāk vērības dziesmās pievērsts sētu celtniecības lietišķo un tehnisko parādību attēlošanai. Ja tās piemin, tad dzejas gara ietvaros tām parasti zūd stingri reālais raksturs, tā vietā stājoties *symboliskai* izteiksmei. Tā, piem., bieži min vaŗu (pamatiem, grīdām, vārtiem), kā arī, daudzinot pie celtnēm sudrabu un zeltu, to dara, lai izceltu ēkas cēlumu vai izturību, kaut iztēles pamatos var būt arī kāds reāls kodols, piem., vaŗa lietāšana vārtu apkalumiem, celtnu daļu mirdzēšana sudraba vai zelta nokrāsā.

Grūti nākas folklorā nošķirot laikmetu slāņus. Nereti kādas senas parādības, kas nebija vairs saprotamas, dziesmās aizstātas ar jaunākām vai to rudimenti dažkārt saglabājušies pārprastos vai sakropļotos apzīmējumos. Tā izteiciens „pulierētas nama dores” (48235)* gan neliks secināt, ka pati dziesma radusies 19. gs. beigās, kad politūra varēja kļūt pazīstama lauku sētā, bet gan ka tajā laikā šāds epitets būs likts kāda senāka vietā, kuŗa nozīme bija kļuvusi sveša. Līdzīgi būs iekļūvis arī „širces” vārds 48228. dziesmā par dūmiem istabā, minot par iemeslu „pavārīma šircis dega”. Vairākkārt sastopamie apzīmējumi: „tiltiem griezti pagalmiņi” (48234) vai „dēļiem griezta istabiņa” (25816), būs gan radušies, pārveidojot vārdu „grīst”, ko senāk lietāja, apzīmējot koka grīdas likšanu.

Uzmanīgi un atjautīgi pētījot, ir tomēr iespējams folklorā, it īpaši tautasdziesmās, gūt aizrādījumus celtniecības jautājumos, kas pat sniedzas *tālākā* pagātnē par lietišķiem pierādījumiem, kā to apstiprina A. Bīlenšteina un P. Šmita pētījumi.⁶ Citos rakstos ir mēģināts noskaidrot, kā tautasdziesmās atbalsojas sētu celtniecības *dokumentētās* parādības.⁷

* Iekavās atzīmētie tautas dziesmu numuri bez iniciāliem attiecas uz izdevumu LTDZ.

Tauta savās dziesmās bieži iztēlo vai nu sevišķi cildenus telpiskus veidojumus, vai uzsver trūkumus celtnēs un to iekārtā, abos gadījumos lietājot kāpinātu izteiksmes veidu. Tā, no vienas puses, rodas pārmērīga *slavināšana*, bet, no otras, — trūkumu pārspīlēta *pelšana*. Samērā maz ir tiešu norādījumu, kādas bijušas caurmēra ēkas, to iekārta, uzbūve un izbūve. Mēģinot aizpildīt šķietamo tukšumu starp šiem ekstrēmiem, tomēr ir iespējams netiešā ceļā iegūt nojautu par to, kas tautas celtniecībā bija parasts un ilgstošām tradīcijām atbilstošs. Līdz ar to ņemams vērā, ka folklorā minētās celtniecības parādības pa lielākai tiesai ir tikai fons, ar ko saistīti dzejiskā iztēlē ietvertie pārdzīvojumi, novērojumi, padomi un spriedumi, kas radušies sētas dzīves norisē. Bet tie savukārt liecina, ka tauta jo cieši bija saaugusi ar savu telpisko apkārtni un ka šī vide spēcīgi iedarbojās uz viņas izjūtu.

Sekojošā piemēru sakopojumā izmantoti latviešu folkloras raksturīgākie materiāli, kur atbalsojas sētu iekārta un *sētu architektūra* šī jēdziena *plašākā* nozīmē. Šie piemēri labi pieklausies iepriekšējo nodaļu aprakstiem. Tur pievienotie attēli (155—161, 167, 88 u. c.) var noderēt arī šeit minēto parādību noskaidrošanai.

Šiem materiāliem ir sava īpaša nozīme kā pierādījumiem, ka lietišķos celtniecības pētījumos iegūtās atziņas apstiprina arī folkloru.

No folkloras dažādiem apcirkņiem šeit vispirms izmantotas tautasdziesmas,⁸ jo tajās tautas reālā dzīve un tās vide ietverta pilnīgāk nekā teikās un pasakās, kur fantastiskais elements apgrūtina parādību iztulkošanu. Miklas turpretim parasti pieskaņas tikai celtnu sīkdaļām, neiesaistot tās kādā celtniecības vienībā.

Sēta kā kopums tautasdziesmās bieži minēta. Tās tapšanas ceļi, sākot ar līdumu līšanu, nebija viegli: „Kraun, māsiņa, raudādama tautu listu līdumiņu: gařām koki, šķersu koki, caur' augušas atvasītes” (26014). Labi iekārtotu vai bagātu sētu tautumeita turpretim bijīgi apbrīno, šaubīdamās, vai pašai tur būtu vieta: „Iet iekšā vai neiet greznu ļaužu istabā? Dēļiem šūta istabiņa, riņķiem griezts pagalmiņš” (48306), un: „Nedrīkst iet, nedrīkst iet lepnu ļaužu sētiņā; stikla logi, vaŗa vārti, plaši tek neverami” (48211).

Šie piemēri spilgti raksturo tautas izjūtā pamatotās attieksmes pret sētas architektūru. Tās rada zināms pārdzīvojums: iedarbojas sētas kopaina (riņķiem griezts, resp. grīsts pagalms), celtnu apdare (dēļiem šūta istaba), tehniskās ērtības (vārti, kas plaši, resp. paši tek neverami). Šis pārdzīvojums, kas radies, raugoties mēmā architektūras veidojumā, ir tik spēcīgs, ka pārņem visu cilvēku: viņš sāk šaubīties („iet iekšā, vai neiet”) vai pat atmet savu nodomu („nedrīkst iet, nedrīkst iet”).

Sētu novietnes raksturo dažādi. Tikamas tās tēlotas šādās dziesmās: „Kalnā bija man muižiņa, lejā lopu laidarīts. Aiz

kalniņa licīti dābulainas ganībiņas” (25918); „Kādu vietu es gribēju, tāda manim gadījās: istabiņa kalniņā, avots čurkst lejiņā” (25883); „Māsiņ savu jauku dzīvi ezeriņa maliņā! Rītā tev gaiļi dzied, vakarā(i) gaigaliņas” (25888); „Visapkārt upe tek (var. „Visapkārt kļavi, oši”), vidū lieli tūrumiņi (var. „vidū saule ritināja”) (25917).

Kā redzams, sevišķu vērību veltīja *ūdenim*, gan praktisku apsvērumu dēļ, gan arī priecājoties par tā jaukumu.

Tautu dēli, katrs slavējot savu vietu, iztēlo tautu meitām labumus, dzīvojot *kalnā* vai *lejā*: „Nāc kalnā, lejas meita, kalnā jauka dzīvošana: kalnā koši ievas zied, lejā strauja upe tek; kalnā jauki pušķoties, lejā balti mazgāties” (LTD 49). Lejā dzīvotājs turpretim dzied: „Nāc lejā kalna meita, lejā laba dzīvošana; lejā auga rudzi, mieži, lejā bērī kumeliņi” (48259). Bet tautu meita spriež pēc savas izjūtas, kas to saista ar dzimto vietu: „Gana augsti šie kalniņi, gana zaļas šās birztiņas, vēl i tad nemīlēja kā savā dzimtenē” (25914). Kā dziesmu uzrakstīšanas vietas rāda, šie spriedumi atbilst zemes līdzenumiem vai kalnājiem, kas šīs vietas raksturoja un tur bija pierasti un iemīļoti.

Par ļoti nozīmīgu sētas piederumu turēja *kokus* un citus zaļumus, plikas sētas nebija tīkamas. „Tukša, klaja tautu sēta, kur aizveda mūs' māsiņ(u): ne mietiņa neatradu, kur piesiešu kumeliņ(u)” (48323); „Kam tie tādi klaji lauki, kam kuplaji ozoliņi? Tautām bija klaji lauki, bāliņam ozoliņi” (25921); „No tālienes es pazinu, kuŗa bija brāļa sēta: visapkārt oši, kļavi, vidū balta ābelīte” (LTD 20). „Kuplis auga ozoliņš pie bāliņa namdurīm” (3704). Lepnumu un cieņu piešķīra ozols, kas auga sētas vidū, bet tā vēl dižāka top, ja ozoli saauguši pudurī (25921) vai rindā (2803, 2). Ka sētu īpaši apdēstīja ozoliem, liecina 25906. dziesma. Līdz ar ozoliem, kļaviem un ošiem (25917, 4), apdzied arī citus kokus sētā: „Visapkārt zaļa birze” (48275); „Visapkārt ievas zied, vidū skaista ābelīte” (37477); „Vītols auga pagalmā” (37456); piemin kuplu bērziņu „pirtes taka maliņā” (1271,1), bet liepu pie pašas pirts: „Liepa auga pirts priekšā, zari lika pirtiņā” (1084).

Ar sētu cieši bija saistīti *dārzi*. Min dārzus puķēm, saknēm, apīņiem, bitēm, ābeļu dārzus. Arī košākus savvaļas kokus un krūmus audzēja dārzos. Visvairāk daudzina *rožu* dārzu. „Visiem rozēs dārzā zied, manas rozēs neziedēja” (37102); „Tumši brūnas rozēs zied bandinieka sētiņā” (39333); min arī baltu rožu dārzu (499,1) u.c. Norādījumi, ka rožu dārzu „purina” (36006), „ecē” (3523) un sēj (4637), liecina, ka šādos gadījumos nav runa par ziemciešu rozēm mūsdienu izpratnē. Tautā par rozēm būs sauktas arī citas puķes lieliem ziediem, jo tā vēl tagad apzīmē dažus lielziedu augus, piem., kāršu rozes, Mārītiņa rozes u. c. Arī tautas rotātājā mākslā nosaukumam „roze” ir plašāka nozīme nekā tagad.

Rožu dārzu rūpīgi kopa, laistīja (479), ravēja: „Es piedzimu māmiņai, rožu dārzu ravējot” (1192). Tam taisīja īpašu žogu: „Zēni sētu salauzuši, cūkas rozēs izrakušas” (6466). „Savam rožu dārziņam vaŗa stabus liedināju” (6485). Tas bija tikama atpūtas vieta: „Es gulēju dienasvidu savā rožu dārziņā” (6443).

Puķu dārzā audzēja dažādus ziedus: „Rūtenīte, samtenīte, abas auga dārziņā” (4629); „Sēj, māmiņa, man rozītes, bārenei magonītes” (4637). Puķu dārzu taisīja istabas logu priekšā (36343). Arī *ābeļu dārzs* parasti pieslējās istabai, un tur labprāt novietoja vasaras mītni — klēti, radot vietu mieram un atpūtai. „Ekur viena daiļa meita sēd ābeļu dārziņā” (5401). Mātes meitu salīdzina ar ābeli, kas „dārziņa vidiņā”, bet bārenīti ar to, kas „dārziņa stūrītī” (4497). Arī citiem košākiem kokiem bija sava vieta dārzā: „Māte mani audzināja kā liepiņu dārziņā” (5442). Bet ābeles savukārt kādreiz sētā aug savrup, piešķirot vietai īpašu glītumu: „Grazni auga ābelīte pirtes taka maliņā” (1084,1).

Bišu stropus sakopojot, radās īpašs *bišu dārzs*: „Bišu duorzeņu taisēju moltyveišu pakaļā” (36268). Kur tāda nebija, nopūtās: „Silā man bišu dārzs” (25808,1).

Min arī apīņu dārzu: „Uguni kūra apiņu dārzā, apiņu maikstītes nodedzināja” (2680,1). Apīņus parasti audzināja aiz klētīm.

Sakņu dārzā visbiežāk piemin kāpostus. Peļot teikts: „Es atradu dārziņā nenoņemtus kāpostiņus” (25898). Sētas neapkoptu un trūcīgu stāvokli raksturo tā: „Smilgas aug tīrumā, niedres dārza maliņā” (25915). Sētu peļ, ja tā ir „ar dadžiem izpušķota” (25829). Arī nātraine, protams, nav pieskaitāma sētas vai dārza košumam (1586, 4278), un nevīžīgi turēta mēslaine vai skaidiena bojā visas sētas glītumu. Šīs vietas, kas kārtīgā sētā bija pienācīgi apkoptas, gan bieži min kā jaunpiezimušu bērnu atradnes: „Es atradu vabolīti, mēslainē rotājot” (1160), „Es atradu skaidienē mazu mazu kukainīti” (1159).

Sētā, kas atradās kupla *meŗa malā*, bija jauka dzīve: „Kas kait man nedzīvot diŗa meŗa maliņā” (2661). Bet labu prātu neturēja uz sētām, kur visapkārt bija tikai skuju koki un kas atradās purva malā: „Purvu bridu raudādama, ŷagariņus lauŗidama; tēvs māmiņa iedevuŗi nelabā vietiņā” (25940); „Nav ne tīra ūdentiņa, kur rociņu nomazgāt” (25893). Bet grūtības ar ūdeni bija daŗkārt arī citur celtās sētās: „Pirmā vaina tā man bija: ūdens tāļu lejiņā” (25880).

Vilŗanās par sētu, kur līgava aizgājusi tautās, ļoti spilgti izteikta ŷādā izsmiekla pilnā dziesmā: „Slaveni ļaudis, plakana sēta: tupu līdu namā, rāpu istabā; maizīti mīcīju, ceļos metos; jau govju kūtē uz vēderiņa” (25826). Tāpēc apbrīnoja un cildināja *augstas ēkas*: „Sen slavēja tautiņās augstas ēkas būvējot” (25822). Bet diŗoŗanās ar augstām ēkām parasti bija tikai tukŗa lielŗanās: „Sen dzirdēju: ŷuburus augstas mājas būvējoti; nu atnācu, nu atradu kā tos čuru perēk[īŗ]us” (48213).

Jā nākamajai saimniecei pirmajā vietā ir praktiskais prāts, tā saka: „Es neraugu, tautas dēls, tavas cauna cepurītes, es raudzīju melnas zemes, kur maizīte balti aug” (25913); „Es neraugu augstas trepes, nedz rakstītas klētes durvis; tīrus laukus vien raudzīju, kur maizīte balta auga” (25911); „Es lūkoju klētī rudzus, stallī bērus kumeliņus” (48246); „Lūkojiet, bāleliņi, vai ir salmi gubenī; ja ir salmi gubenī, tad būs maize klētiņā” (25976). Jo gadījās arī, ka „Klētī viena veca tīne, trīs sēnalas dibenā, stallī viena veca ķēve, trīs stutēm atstutēta” (25970).

Tauta bieži apzinājās, ka laicīgi labumi vien nenodrošina cilvēka laimi: „Bagāts tēvs meitu deva bagātā vītiņā; kad Dieviņš nepalīdz, paliek abi nabadziņi” (25963). Nereti rodas vilšanās un atzišanās: „Prātam rudzi, prātam mieži, prātam lieli tūrumiņi; tik vien ir tās vainiņas, nav pa prātam ārjiņš” (25932).

Par sētas diženumu un glītumu sprieda arī pēc ēku sīkdaļām un pat pēc *vārtiem* un *žogiem*. „Nevienam tāda muiža kā manam svainīšam: dzelžu duris, vaļa grīda, sudrabotas ļovenītes” (25810); „Vasku logi, glāžu durvis, pašas teka neveroti” (25810,1); „Mūs māsiņa ieraduse eņģu durvis virināt; tautiešam tādas durvis — atgāžamas, aizgāžamas” (25806), vai „ceļamas durvis, ceļami logi, kur vēl kraujamie laidara vārti” (25780).

Apkoptai un daiļai sētai bija arī glīts žogs: „Sidrabiņa sētu pinu baltābeļu kalniņam” (3414), bet, kur tautietis dzīvo „skuju būdā”, „Tur nebija žoga posma, kur piesieti kumelīna; sētai dūru zobentīnu, tur piesēju kumelīnu” (25803,2).

Nozīmīgi bija sētas *vārti*. „Tec brālīti, aizcel vārtus, es tecēšu klētītēi” (LD 14578), saka tautumeita, izdzirdējusi tautas jājam. Ne vienmēr bija vārti tādi, kādus tos iztēloja: „Tautu dēlis lielījās, vaļa vārti sētiņai; kad aizgāju, tad atradu — ar ecēšu aizslaištīti” (25834). Bieži minēti *treji vārti*: „Kādu vietu es gribēju, tāda man gadījās: kalnā treji vaļa vārti, paši veņas neverami” (25797). Tiem bija savs praktisks uzdevums: noslēgt iebraucamo ceļu, olnīcu, kas veda uz ganībām, un ceļu, kas gāja uz riju un tūrumiem. Līdz ar to tiem piešķīra arī skaistu simbolisku nozīmi: „Pa vieniem saule lēca, pa otriem mēnestiņš, pa trešiem Dieviņš nāca, ik rītiņa, ik vakara” (LTD 96).

Atzīmējams, ka šie tautasdziesmās sastopamie iztēlojumi, kas dažkārt šķiet esam fantastiski un pārspīlēti, bieži balstās uz reāliem pamatiem. Senāk tautas celtniecībā bija sastopamas gan skuju būdas, gan arī ieceļami un izceļami vārti, logi un durvis (šādas durvis apzīmēja arī par atgāžamām — aizgāžamām). Nolaidīgās vai maz izkoptās saimniecībās vārtu vietas arī varēja būt bijušas „aizkrautas”, izmantojot šim nolūkam pat kādas zaru ecēšas. „Vasku logus” līdz šim gan nav izdevies dokumentēt, bet var pieņemt, ka vaska plāksnītes, šautra

vai aizbāžņa vietā, būs bijušas iestiprinātas sienā izcirstā „aci”, lai pa to iekļūtu mazliet gaismas. Ir saprotams, ka par lielu ieguvumu cildināja *stikla* logus, kad tie sāka ieviesties, bet par stiklotām durvīm lietišķu pierādījumu gan nav. Iespējams, ka par tādām nosauca durvis, kas izcēlās ar savu spožumu. Par vaŗu jau atzīmēts, ka tas varēja būt lietāts vārtu virām un citiem apkalumiem, bet, minot to kā materiālu grīdām, ar to būs tikai simbolizēts stiprums un izturība. Pītā sidrabiņa sēta, turpretim, būs bijis zīmīgs raksturojums niŗu jeb zedeŗu sētai, kas ar laiku tapusi sidrabaini sirma.

Pagalmā satecēja mājas *ceļi*, un tur dažādas *taciņas* maurā veidoja savus rakstus. Gadījās gan arī, ka „Tautu dēls lielījās — maurā zied āboliņis. Kad aizgāju, tad atradu laipu laipas galiņā” (25833,1). Ir laba tiesa dziesmu, kas veltītas *pirts takai*, jo šai celtnei bija sevišķa nozīme sētas dzīvē: „Jaunas sievas, jaunas meitas, ravējiet pirtes taku” (1075); „Mīļā Māra dusmas tur ... kam neslauka pirtes taku” (1079). Bet arī mājas priekšai bija jābūt tīrai: „Slotu nesu padusē ... nama priekša neslaucīta” (26006,1).

Pagalmā visiem redzamā un no dažādām vietām pieejamā vietā atradās *aka*, kur sētas iemītniekus varēja bieŗi satikt. Varbūt tāpēc dziedāja: „Vecais tēvs uz aku sēŗ” (2206).

Ja *govju laidars* dziesmās minēts kā sētas tieŗa sastāvdaļa, tad *zirgu aploks* parasti nebija vairs ietverts sētas apbūvē, bet saistīts ar brīvo dabu. „Kam tie bērī kumeliņi pa aploku spēlējās?” (1385) ir aina, kas liek nojaust, ka tā vērota ne pašā sētā, bet gabalu aiz tās.

Tautasdziesmās, kas noklausītas ārpus Latgales, *ciemu* piemin ļoti reti. Ja tāds nosaukums sastopams, tas lielākoties lietāts parastās viensētas apzīmēšanai: „Mazajā ciemiņā tur bij labi alu dzert, dzied meitenes istabā, es pa logu dārziņā” (36343). Bieŗi apdzied ciemā ieŗanu viesoŗanās nozīmē. Gadās, ka par ciemu dēvē dažas kaimiņos novietojuŗas viensētas, bet tādām apmeŗanās veidam nebija nekāda sādŗas rakstura.

Jāpiemin, ka tautas uztverē sētas redzamo veidojumu papildina skaņas, kas tam pieŗķiŗ īpaŗu izteiksmi. Dzirdot, ka „mana tēva sētiņā ik rītiņus dziesmas skan” (35861), tēva sēta kļūst prieka apstarota. Tāpat tautu dēla sēta top pievilcīgāka un jauka, ja līgava saka: „Dziedādama ietecēju tautu dēla sētiņā” (36502). Bet vesela novada pelēkās sētas ŗķiet atplaukstam, ja „balsiņas pāri skan ... devītā sētiņā”. Arī gaiļa rīta dziesma kļūst par sētas rotu, pārsteigumu sagādā iebraucēju zvanu skaņas (35932), brīdinot atbalsojas suņu rieŗana (2012,1), par sevi atgādina lopī ar savām balsīm, nepārtraukti čurkst avots (25883), skan putnu dziesmas kokos un krūmos: „Skaisti dzied lakstīgala pie lodziņa dārziņā” (36235). Ietverdama sētas telpiskajā veidolā arī dzīvi, kas tur izpaudās skaņās, tauta savās dziesmās pratusi tās ieŗūtīgi iesaistīt sētas kopveidojumā.

Tas sakāms arī par sētas saimes *izdarībām*, kas izpaudās darbā un atpūtā, priekos un bēdās, jo cieši iekļaudamās sētas telpiskajā apkārtnē. Kādā veidā darbs un mājas dzīve sētā noritējusi, aplūkots jau iepriekšējā nodaļā. Tā kā tur teiktais balstās arī uz norādījumiem, kas plašos apmēros iegūti folklorā, būtu lieki šeit sniegt vēl īpašus piemērus. Turpretim jāpiemin folkloras liecības, kas tieši skaņā parādības *sētu celtniecībā*.

Latvju sēta bija iesaugusi dabā. Apkārtnē to cieši ietvēra sevī. Mežs un lauki gādāja vielas tās izbūvei. Bet savu īpatnējo individuālo izteiksmi sēta guva no celtnēm, ko tās iemītnieki bija veidojuši ar savu senču uzkrāto pieredzi un savu iedzimto samērības un daiļuma izjūtu.

Tautasdziesmās ir daudz piemēru, kas norāda, cik vērīgi tautas izjūta atsaukusies uz telpiskajām parādībām, kas izpaudās celtnu ārienē un iekšienē.

Pievēršoties atsevišķām sētas celtnēm, atzīmējams, ka *savrupnams* nav pārāk bieži minēts, bet, ja par to saka: „Tautu dēlis manis dēļ stāvu koku namu taisa” (25828,1), vai „dara”, kā tas teikts variantā (25828), tad šajās dziesmās, kā tas jau agrāk aprādīts, varēja būt saglabājušies norādījumi uz ļoti senām mītnēm — stabu celtnēm, kas bijušas vientelpas, kur iedzīvotāji mitinājās ap atklātu pavardu. Minētajās dziesmās uzsvērts nama augstums — „lai galviņa nesitas” (25830), jo namam, arī vēlākos laikos, kad tas kļuva par dzīvokļa sastāvdaļu, griestus netaisīja pavarda dūmu dēļ. Uz šādu *nama telpu*, kā liekas, var attiecināt dziesmu: „Tais', bāliņi, augstu namu, taisi treju nama durvju. Pa vienām gaisma ausa, pa otrām saule lēca, pa trešām durvīnām mēnesnīca ritināja” (3724). Lai gan šajā dzejiski simboliskajā tēlojumā nav jāsaskata kāds reāls paraugs, jāšaubās, vai ierosinājums tam varēja rasties no savrupnama, kam trejas durvis lāga neiederas. Turpretim *nama telpa* ar vairākām durvīm ir bieži sastopama, īpaši Kurzemē.

Nams, kas kā telpa ietilpa dzīvojamā ēkā, skaidrāk tēlojas šādās dziesmās: „Tu iesi namā, es istabā; tevi suņi sarīes, mani brāļi saņems” (2240); „Ai manu māsiņu, tavu labu dzīvi: glāz' tavs namiņš, glāz' istabiņa” (25781). *Nama durvju* daudzinašanās bieži ir saprotams, ka ir runa par visas dzīvojamās ēkas *ārdurvīm*, piem., ja meita, piedzenot lopus pie vārtiem, dzied: „Lai dzird mana māmuliņa, nama durvis atvērusi” (639). Līdzīgā veidā būs tulkojami izteicieni „Līdz gāju namā, līdz sāku runāt” (1391); „Šķitu sauli patekam pie kūmiņu nama duru” (1657); „Ej gulēt, vēja māte, neklabini nama durvis” (2056). Nama telpā varēja atbalsoties arī tīkamākas skaņas: „Kad iešu namā, tad padziedāšu” (36539). „Kūkles skan namenā” (36549); „Namenā ... vijolītes” (36967). Katlu skandināšana 2946. dziesmā un citas dziesmas raksturo namu, kur darbi un dzīve saistās ar *pavardu*: „Putra būs vakarā, dūmi kūp namiņā (37558.).

Ir zīmīgi, ka šāda veida namu daudzina arī Latgalē noklausītajās dziesmās (36546, 37661, 3462), lai gan turienes zināmajās vecākajās dzīvojamās ēkās namam līdzīga telpa, „sinces”, bija tikai piebūvēta telpa, vējtveris, bez pavarda. Iespējams, ka dziesmās saglabājušās atmiņas par kādu izzudušu parādību šo ēku attīstībā.

Tautasdziesmās minēts arī „namiņš”, kas bija sastopams lauku sētās kā slieta vai guļkoku savrupceltne, kur īpaši vasarā vārīja uz atklāta pavarda: „Namiņš kūp, namiņš kūp, bāliņš dara alutiņu” (2632,1); „Lēni, lēni dūmi kāpj pār namiņa jumta galu” (3201). Pēdējā dziesma norāda, ka namiņš būs bijis celts guļbūvē un nosegts ar jumtu. Ir zīmīgi, ka *nama nosaukumu* arī tautasdziesmās jau lietā *izcilāku* celtnu apzīmēšanai, kā to dara tagadnē: „Visi Rīgas nami skan” (1005). Bet arī putnu un tauriņu mājvieta nosaukta par namu: „Tavs tēvs namu dara ūdeņu vidū” (37273).

Ļoti skaidri dziesmās iezīmējas dzīvojamās ēkas pārvēršanās celtnē, kas iegūst *istabas* nosaukumu, kad no nama atdala ar krāsni apsildāmu telpu — istabu: „Tupu līdu namā, rāpu istabā” (25826); „Drīz lecu namā, drīz istabā” (1391,1); „Ne-teikšu namā pādiņas vārdu, istabā tur teikšu, šūpoļa vietā” (1395). Istabai kā celtni veltītas šādas dziesmas: „Laime nes zelta arklu apkārt visu istabiņu” (1890); „Tā mūsu bāliņa jaun' istabiņa” (3686).

Sevišķi svarīga istabas sastāvdaļa bija *krāsns*: „Nu ir silta istabiņa, rītā salta istabiņa”. Krāsni sākumā kurināja no pašas istabas, un tai nebija dūmu novada: „Bārenīte pūru dara ... dūmojai istabā” (4907); „Vai tā tautu istabiņa zēvel' malku kurināta” (442); „Man patyka tāva sāta, dzymtuo dyumu ustabeņa” (37702). Citā dziesmā aizrāda, ka bērns jāglābj „no dūmojas istabiņas” (3027). Šīm dziesmām pieskaitāms arī zobgalīgais pants: „Tautu dēla istubīna zilu dūmu piekūpuse; pavārīma šircis dega zilajāma ugunīm” (48228). Pēc vietām, kur dziesmas ir savāktas, redzams, ka dūmistabas raksturo ne tikvien Latgali, kur tās bija sastopamas vēl nesenā pagātnē, bet ka tādas bijušas arī pārējos Latvijas apgabalos, kur tās gan reti bija saglabājušās, kaut tās bieži minētas 16. gs. un arī vēlāku laiku rakstos.

Dzīvojamo ēku, istabu, raksturojumus tautasdziesmās spilgti parādās uzsvērtā cildināšana vai barga pelšana. Cildinot neskopojas ar labumu fantastisku iztēlošanu, lai gan dažkārt ar apslēptas zobošanās pieskaņu: „Piln' istaba glāžu logu; nav neviena tumša kakta, kur miedziņu nogulēt” (25785,1); vai „kur mēsliņu saslaucīt” (25785). Bez šādām piezīmēm cildina istabu kalnā, kuņai „spoži glāžu logi bija, pulierētas nama dores” (48235), un citu, kuņai „visapkārti glāžu logi, vidū saule ritināja” (25818). Slavē arī citus labumus izbūvē un iekārtā: „Dēļ' ustaba, glāžu logi, sveces vien dedzināju” (3684); „Es uzaugu brālīšos dreijātā istabā” (25794); „sagšām jumta ista-

biņa" (25799); „Istabiņa izkaisīta zaļajām zīlītēm" (25796). Māsiņai laba dzīve, kur „glāz' istabiņa, sudraba slotiņa istabu slaucīt, zeltīts ķocīts mēsliņus nest" (25781).

Istabas *uzcirta guļbūvē*, kā to min arī tautasdziesmās: „Sācērt mani buoleliņi trejom durom ustobeņu" (39108). Sila priedi mierināja: „Neraud gauži sila priede, ne es tevi skalos cirtu; cērt istabas pamatos, tu skanēsi dziedājot" (LTD 189).

Peļot nelāga uzcirstu istabu, bieži piemin *pakšus*: „Cauriem pakšiem istabiņa" (48232); „cauri skrēja žagatiņa caur pakšiem svilpodama" (25777); „Es atradu tautiņām cauru pakšku istabiņu, nocirtīšu suņam asti, aizbāzīšu caurumiņu" (25791); „visapkārt cauri pakši, vidū cūkas ēdināja" (25835,1). Pieminēta velta lielīšanās ar *dēļu grīdu*: „Nu atnācu, nu atradu — laipas meta istabā" (25833) vai: „Nu aizgāju, nu atradu — cūkas kulu izrakušas" (25813) un „Tautu dēls lielījās: glāžu durvis, vaļa grīda; kad nogāju, tad atradu salmu durvis, dubļu grīdu" (48223).

Nopeļ arī *jumtu*: „Lai istaba ko istaba, dižans nams tautiņām: viena puse skujām jumta, otra Dieva debesīm" (25804), variantos: „... otra bērza tāsītēm" (25804,2) vai „... otra zaļām velēnām" (25804,3).

Istabām *griestus* taisīja zemus, lai telpā turētos siltums: „Griestu griestus izcilāju ar vaiņaga cekuliņu" (25822,1); „ar galvām iznēsāja tautām griestus istabā" (48203). Griestu izcilāšana norāda, ka tiem bija uz sijām uzklāts nasegums. Zoboja nevižīgi taisītus vai turētus griestus: „Brālam timsa ustabiņa," bet tautām „caur griestiem saule lēca" (25787).

Peļ „šķeltu apšu istabiņu" (25831) un „mellu alkšņu istabiņu" (25829). Izgājusi tautās, līgava žēlojas, ka istaba ir *maza*: „Kur bija man diet un lēkt? (LTD 125), „kur rociņu vēcināt?" (25783), „kur liks gultu, kur galdiņu, kur kārsimi šūpulīti?" (48205,1). Bet gadās arī, ka tautu meita saka: „Tur es gāju tautiņās, kur man tika prātiņam: lai tur būtu skuju būda, žagariņu istabiņ" (48233).

Ir daži norādījumi, ka istabām piedēvēja arī pārdabiskas īpašības: „Tautiņām četri kakti, visi četri buļmie" (25832).

Dziesmās piemin dažkārt *kambaru* telpas, kas radušās vēlākos laikos, istabas paplašinot. Par kambariem sākotnēji sauca neapsildāmas pieliekamas telpas: „Gan mācēju saimi rāt, maizi slēgti kambarī" (37523,1); „Tēvs ar māti sabārās, es pie putras kambarī" (2958); „Vaļā muotes kambarīts: svīkstu ēžu, sīru kūžu" (37581). Šādā kambarī novietoja arī *rokasdzirnavas*: „Es atradu tautiņās trejas dzirnavas kambarī" (25842). Ja saimnieks sev iekārtoja īpašu guļamtelpu, ko parasti apsildīja, to sauca arī par kambari, tāpat apzīmēja rijai piebūvētās dzīvojamās telpas. „Tautas jāja pār pagalmu, kur nu bēgu bālēliņ? Bēdz māsiņa caur istabu ozoliņa kambarī" (LTD 85). Dziesma: „Silta, silta saulīte kambara galā" (37586) norāda, ka, ēkas ceļot, dzīvojamās telpas centās iekārtot saules pusē. Cildenā

veidā par Dieva dēliem debesīs dzied: „Tie tur ēde, tie tur dzēre mīlas Māras kambarī” (2629).

Sastop dziesmās arī no muižas aizgūto apzīmējumu „ērbēģis”, ar ko raksturoja plašu dzīvojamo ēku: „Savā brāļa istabā, kā lielā ērbēģī” (3496). Līgava izteic savu vilšanos, kad dzirdējusi „jaun’ ērbēģi būvējam”, bet atradusi „vecu, vecu suņu būdu” (25819).

Mājas dzīvei visciešāk bija piesaistīta *klēts*, kas parasti bija celta istabas tuvumā: „Atvelc pelīte bērnām miedzīņu caur klēti, caur namu, caur istabiņu” (2055). Vietu klētij izraudzīja glītu „baltābola kalniņā” (*LTD* 286) vai dārzā; saimnieka meita „iet uz klēti, nāk no klēts, lec ābeļu dārziņā” (4063). Klēti cirta, stūru pakšus atbalstot uz prāviem akmeņiem un tā paceļot to virs zemes, „lai vējiņš cauri pūš, lai pūriņš nepelēja” (3489,2). Tādā veidā klēti pasargāja ne tikvien no mitruma un grauzējiem, bet arī paglāba no nelūgtiem viesiem meitas, kas tur gulēja: „Tautu meita klētī gul, tautu dēlis paklētē . . . kā sunītis smilkstēdams” (42197). Vārdiem „brālīts taisa augstu klēti, vēl augstāku pažobeli” (3474) raksturota augstā *paklēts* (pašas klēts telpas visumā bija zemas), līdz ar prāvu *klētsaugšņu*, ko nereti izmantoja gulēšanai, ar pieeju no *luktiņas*, kurp uzkāpa pa bluķa kāpnēm.

Bija *grandu* klētis un *drēbju* klētis. Tautu meita, pārbaudīdama tautieša *grandu* klēti, meta šautru apcirkņos un pēc skaņas zināja, kāda labība tur atradās (25853, 1, 2, 3); saredzēt to lāga nevarēja, jo klētim logu nebija.

Drēbju klēti ne tikvien glabāja apģērba gabalus, bet arī citus iedzīves piederumus. „Zobins klētī sidraba ragā, cepure vadzī pieciem pušķiem” (3422); „es iegāju klētiņā, apjozos zobentiņū” (13301). Nēzdaudziņa sarullēšanai „pate Māra parādīja zelta rullis klētiņā” (5032). Īpaša nozīme šādai klētij bija kā *pūra glabātājai*: „Māte deva lielu pūru, nelien tautu klētiņā” (18010); „klētij grīda ielīkusi māsas pūra vietīņā” (40096). Bet tas kādreiz notika pat ar čaklas bārenītes pūru (4870). Ka ne vienmēr klētis bija bagātības pilnas, liecina šādi asi izteicieni: „Klētī viena veca tīne, trīs sēnalas dibenā” (25970) un „pele badu nosprāguse tautu dēla klētiņā” (25858).

Klēti cēla no *izmeklētiem* kokiem, raugoties lai tie būtu izturīgi un stipri: „Ozoliņu klēti cirta, vaŗa lika pamatiņas” (3715); „Brālīs cirta ošu klēti”; „Viena pati es gulēju priežu baļķu klētiņā” (42204). Lai cildinātu celtnes cēlos materiālus, tos pielīdzināja vaŗam, sudrabam, zeltam: „Kam, tautieti, kaldināji vaŗa grīdu klētiņā? Man nebija zelta kurpju vaŗa grīdu čikstināt” (25855); „Sudrabiņa jumtu jumu” (24860, 5). Glīta un izsmalcināta liekas klēts, kas tā raksturota: „Niedru kaulu klēti cirtu, dzērvies spārnu jumtu jumu” (24860, 3), bet var būt, ka šādā iztēlojumā norādīts uz nedrošu, vieglu būves veidu. Pārdabīgs cēlums izpaužas, ja „Dieva dēli klēti

cirta, zelta spāres spārēdami; saules meita cauri gāja, kā lapiņa drebēdama" (LD 33754).

Klētīm lika *atslēgas*, lai nodrošinātu tur glabājamo zemnieka visvērtīgāko mantu: „Suņi rej, vārti čikst, zagļi lida klētiņā” (7862). Bet klēts slēgšana vērsās arī pret mājas cilvēkiem, pat pret bārenīti: „Sveša māte klēti slēdza, man maizītes nedodama” (4431). Pret šādu rīcību vērsās cita saimniece: „Slēdzat tautas drēbju klēti, maizes klētis neslēdziet” (48248). Bet klētī ieslēdz ne tikvien nedzīvo mantu: par gudru daudzina māti, kas „pate gula istabā, meitas slēdza klētiņā” (2335, 1). Arī pati meita to kādreiz vēlas: „Ieslēdz mani māmuliņe jaunā priēžu klētītē” (12508). Atslēgas cildina kā kaldinātas no sudraba vai tērauda: „Bālēliņa klētu durvis sudrabiņa atslēgām” (48249); „Slēdz, māmiņa, klētes durvis ar tērauda atslēdziņu”. Tautu meita, prieka pārņemta, atzīstas: „Dzīvodama nedomāju tādu mūžu piedzīvot: miežu rudzu klēti slēgt ar sudraba atslēdziņu” (25851).

Bet bija arī klētis un atslēgas citas pasaules mantai: „To mālīti samaluši, kur nu citu dabūsim? Ņemsim Laimas atslēdziņu, iesim Dieva klētiņā” (8243).

Dziesmās nav gadījies sastapt norādījumus par *koka atslēgām*, ko sētās prata jo veikli pagatavot, bet, izzobojojot tautu dēlus, dzied: „Tautu dēlu klētu durvis ar klūgām aizklūgotas” (48249).

Par to, cik nozīmīga klēts bija intimajai mājas dzīvei, īpaši liecina dziesmas, kas saistās ar *vedībām* un *kāzām*. Arī pirms tām meitas, klēti gulēdamas, ne vienmēr vairījās no puīšu apciemojumiem, kas pēc seniem tikumiem noritēja visumā pieklājīgi un godīgi: „Viena pate es gulēju priēžu maigļu klētiņā; tautu šķelmis man vaicāja: daudz villainu pūriņā?” (48262). Piesardzības dēļ bija tomēr vietā brīdinājums vainadziņam: „Nekrīt salmu gubenī . . . krīti tautu klētiņā” (6531), jo: „Smalkā priēžu klētiņā, tur laulību gulēsim” (24895). Līdz ar to tur pakāra arī jaunavas vainagu „zelta vadzi”: „Sit, tautieti, zelta vadzi savā priēžu klētiņā, kur pakārsi, kad noņemsi, manu skaistu vaiņadziņu” (24618). Bet grūtos, domājams, kaŗa laikos dod šādu padomu meitai, kas baidās par savu vainagu: „Nes klētī, kar pie vadža, pie brālīša zobeniņa” (24556, kur vainags nosaukts par „kroni”). Arī citās dzīves gaitās klēts bija vieta, kur netraucēti varēja parunāties, papriecāties un kādreiz arī izbārties.

Plašu, kā arī turīgāku, lauku sētu raksturoja lielāks skaits klēts celtnu, kas bija nozīmētas dažādām vajadzībām, arī *gājējiem* tur bija savas: „Ir kalpiņš klēti cirta, dzīrās ņemt līgaviņu” (11850). Bet bija gadījumi, kad praktiskais prāts maz bēdāja par šo celtnu glītumu vai krāšņu izveidojumu: „Es neraugu augstas trepes, ne rakstītas klētes durvis; tīrus laukus vien raudzīju, kur maizīte balti aug,” dzied nodrošinātas dzīves tikotāja tautu meita, ar to netieši apliecinot, ka greznām

klētīm bija augsti paceltas klēts priekšas un rotātas durvis.

Pirts tautasdziesmās raksturota, pieminot dažādos uzdevumus, ko tā pildīja kā miesas tīrības un veselības uzturētāja, kā dzemdību un kulta vieta, kā celtne īpašiem mājsaimniecības darbiem un arī kā trūcīgs dzīvoklis dzīves pabērņiem.

Skopi ir norādījumi par pirts celtnes veidu. Piemin pirts durvis: „Pirtiņā ieiedama, cieti vēru pirtes durvis” (1095), arī sliksni: „Svāta Muora pirti slauka, sliksnī kuojas atspēruse” (36594), tāpat logu: „Māte mani izsvieda caur pirtes logu” (2164), bet, ka pirts logs bijis aizbāžams, norāda paskaidrojums par veciem, salāpītiem svārkiem: „tie pirts loga aizbāžam” (25989). Daudzina pirts lāvu: „Kur tu ņēmi to bērniņ’? Pirtī ņēmu, palāvē” (1151), bet tur paliek arī jaunās mātes daiļums (1247). Piemin, ka pirtiņā ir „div’ pelēki akmentiņi: sieviņām uzместies grūtajās dienijās” (1083, 1). Par pirts slotu saka: „Rīgā man pirti kūra, Vāczemē slotu lauza.” Bez minētajām ir prāvs skaits citu dziesmu, kas saistās ar dzemdībām. *Dzemdības* pirts celtnei, kas savā uzbūvē un izveidojumā bija ļoti vienkārša un neizkopta, piešķīra dziļi nopietnu, tālejošu nozīmi: „Kur tie dzima staltie vīri? ... Pirtī dzima stalti vīri” (1147). Bet pirts varēja būt arī liktenīga vieta: „Izpinosi gaŗus matus, gāju Laimes pirtiņā; Dievs to zina mīla Laime, vai vairs nākšu saulītē” (1091). Jau minēts par pirts takas uzturēšanu kārtībā un glītumā. Tautu dēls gādīgi saka: „Es savai līgavai līdz pirtēi tiltu taisu, lai kājiņas neapmirka ar Laimiņas staigājot” (1082).

Lai šim gājienam pirts būtu pienācīgi izkurināta, lūdz to darīt tēvam. Kurināt pirti dzemdībām nācās gan rīta agrumā: „Rītā agri pirti kūru, tur pādīti cerējām” (1085); gan: „pusvakara pirti kūra, ciema sievu aicināja” (1086). Turpretim peŗoties „pusdienā pirti kūra, ar saulīti nopērās” (3088). Dzemdībām bija jākurina ar sausu malku, jo, rīkojoties citādi, „grūt manam mūžiņam, kam tu kūri oša malku” (1273). Gatavojoties kurināt pirti, kādreiz gadījās arī nesaskaņas: „Tēvs ar māti sabārās, pirtij malku skaldīdami” (1168).

Ne tikvien dzemdības un pēc tām „*saru pēršana*”, kā arī citas izdarības ar jaunpiedzimušo, saistījās ar senajiem ticējumiem, bet arī *kārtēji peŗoties* un dažādus *ārstniecības* paņēmiņus lietājot, ievēroja tradīcijas, kam dažkārt bija *rituāla raksturs*. Tā, piem., peŗoties nācās atturēties no trokšņiem, rupjām valodām un ālēšanās: „Rūjenieši, velna bērni, pirtī dzied pērdamies” (1021). Dziļā nopietnībā pirtī *apkopa miroņus* aizsaules ceļam, un pirts bija arī celtne, kur notika *veļu kults* un *dvēseļu mielošana*.

Pirts architektūru, kā jau minēts, raksturoja savrupība un atturība veidojumā. Kādreiz ieeju kuplināja jumta pārkare vai stabots lievenis. Uz šo jumta daļu būs attiecināms mudinājums jaunām sievietēm: „Pušķojiet pirtas jumtu,” lai viņas Dieviņš pušķotu ar dēliem un meitām (1080).

Pirts savā peticībā nereti kalpoja arī *mājsaimniecības* uzdevumiem, kam noderēja siltums un dūmi: tur gatavoja iesalu, izkaltēja ziemas kviešus, žāvēja gaļu, sutināja ādas, apstrādāja tabaku (36429).

Sastop arī dziesmas, kur pirts minēta kā apmešanās vieta, kur nekrietni bērni liek saviem vecākiem pavadīt mūža vakaru: „Piecu dēlu māmuliņa pirtī ēda launadziņu” (3339). Pirtī dažkārt mitinājās arī vaļinieki. Tad varēja gadīties, ka „pirtniecei skaista meita, tās jāsim bildināt”. Pastāvīgākais pirts iemītnieks tomēr bija cirčenis, kas savu iemīļoto apmešanās vietu atstāja tikai, aizejot tautās: „Cirčenītis sievu ved no pirtiņas istabā” (2734). Šāds izteiciens būs varbūt radies veidībās, kad līgava nokļūst greznākās mājās.

Pirts pamatnozīme tautas dzīvē izpaužas vārdos: „Nākat, bērni, pie manī svētvakaru pirtiņā” (36634), un cieņa pret to izteikta dziesmā; „Dieva dēlis pirti dara apakš kupla ozoliņa” (4978).

Tautasdziesmās bieži daudzina *maltuvi*, tāpēc ka tā ir lieciniece ne tikvien svarīgam saimniecības darbam lauku sievietes dzīvē, bet arī viņas iekšējiem pārdzīvojumiem un to izpausmēm.

Senākos laikos maltuve kā *savrupceltne* būs bijusi sastopama katrā prāvākā lauku sētā, kaut līdz nesenajai pagātnei tā tādā veidā saglabājusies ļoti reti. Biežāk tā sastopama kā neliela par kambari saukta telpa kādā lielākā celtņē: „Es atradu tautiņās trejas dzirņus kambarī” (25842).

Malēja vēlas, lai maltuvi taisa „liela ceļa maliņā, lai dzird manas daiļas dziesmas ceļa vīri staigājot” (36312), „kalna galiņā” (36313) vai citā atklātā vietā: „Dziedu brāļa maltuvē, atskan tautu sētiņā” (371, 1). Šāda novietne gan varēja būt arī bīstama: „Slēdz, māmiņa, maltuvīti ar sudraba atslēdziņu: vakar tautas lielijās zagtu vienu malējiņu” (8207). Tāpēc vietā ir mazā brāļa brīdinājums: „Maliet, māsas, nedziediet, pilna sēta svešu ļaužu” (680). Klusāka un milīgāka tuvināšanās malējai iztēlota tā: „Kaķīti, runcīti, eima abi ciemā! Tu līdi klētī, es maltuvē” (2241, 1).

Vairākkārt dziesmās uzsver maltuves glīto novietni: dārza malā (36304) vai kāda koka pavēnī: „Sudrabiņa bērziņš auga maltuvītes galiņā” (392, 1).

Maltuvei bijis savs lodziņš, kas noderējis arī tautu dēlam: „Pa lodziņu raudzījos, kuŗa mana līgaviņa: kuŗa droši dzirnas rāva, tā būs mana līgaviņa” (LTD 841). Palieloties min, ka pat „stikla logi maltuvē” (25843). Salīdzinot ar riju „platspārni”, maltuvi sauc par „gludgalvi” (LTD 372), tādā apzīmējumā raksturojot tās vienmērīgo salmu jumtu, kam nebija izvirzītu paspārņu. Dziedot: „Svešu ļaužu maltuvīte niedru kaulu sadarīta” (25846), to grib iztēlot kā cauru, no viegla materiāla darinātu.

Pašas *dzirnas* tautasdziesmās ir diezgan sīki aplūkotas. Ja brālis lielās, ka viņa māšai „rieksta kaula dzirnaviņas” (25840)

vai tautu dēls sola ligavai „vaska dzirnutiņas” (25849, 2), ar to ir netieši apliecināts, ka malšana ar parastajām akmens dzirnavām bijis smags darbs. Tāpēc malēja nopūšas: „Vai, pelēku akmentiņu, bij man tevi ritināt; ūdenī tev gulēt, viļņam tevi ritināt.” Gādīgs brālis savai māsai „liepu koka milnu taisa, lai nedila gredzentiņš” (LTD 574). Līdz ar milnu kā dzirnu sastāvdaļu min arī „kucīti” dzirnu palaišanai vieglumā (LTD 623), min arī „astra sietus” (25843).

Parasti pie katrām dzirnavām bija jābūt divām malējām: „Tautiets, mani precēdams, teica trejas dzirnaviņas. Kad tev trejas dzirnaviņas, kur tev sešas malējiņas?” (25848, 1). Ar visu to malšana sievietei bija smags slogs. Īpaši to dabūja izjust bārenīte: „Divi mala malējiņas, grūši tek dzirnaviņas; kā tās grūti netecēs, abas mala bārenītes” (LTD 517). Lielākās saimniecībās nācās malt katru dienu: „Seši rīti nedēļā, visus sešus maltu gāju.” Sirsnīgā māsa mala, bāliņam kaŗā ejot: „Sīki metu, smalki malu bāliņam kaŗa maizi, lai tā bija gardi ēst, viegli nest mugurā” (LTD 601). Bija jāprot dzirnakmeni pareizi ritināt, proti, pa sauli: „Apskaitās mīļā Māra, maltuvē iegājuse: atraduse dzirnaviņas pret saulīti ritinot.” Smagais malšanas darbs likās kļūstam vieglāks, malējām dziedot: „Dziedādama dzirnas griezu.” Bet stiprināja arī garīgie spēki: „Tumsā gāju mālu malt, tumsā Dievs palīdzēja, tumsā sēd mīļā Māra dzirnav' galda galiņā” (LTD 551).

Naida un rūgtuma pilns turpretim bija brīdinājums bargajiem kungiem: „Melna čūska miltus mala vidū jūŗas uz akmeņa; tos būs ēsti tiem kungiem, kas bez saules kalpināja.”

Smags bija arī darbs *rijā*: „Kūlējiņe Dievu lūdza, lai salūza sprigulītis; i rociņa atsapūta, sprigulīti salāpot,” un „Augsti cēlu sprigulīti, lēni laidu klājienā, lai rociņas nepiekusa, visu nakti cilājot” (28743). Spriguli min arī dziesmā: „Patais' man, bāleliņi, oŗa koka sprigulīti! Man jāiet rijas kult ozoliņa piedarbā” (28775). Kūla arī bauzēm: „Apkūlām mieŗus, rudzus ar ozola bauzītēm” (LTD 461). Min arī graudu izmīdiŗanu zirgiem: „Mīdeklim piederēja pieci bērī kumeliņi” (LTD 396). Sētā atskanēja kā rokas dzirnu rūkoņa, tā arī kulšanas troksnis no rijas: „Kas tur rīb, kas tur rūc tautu dēla sētiņā? Rijā rīb spriguliņi, maltuvē dzirnaviņas” (LTD 417).

Kulšana bija galvenokārt vīrieŗu pienākums: „Puiŗi kūla rudzu riju, meitas gāja maltuvē” (2107); „Sūtu tēvu piedarbā, māmuliņu maltuvē” (3332, 1). Bet, ja nebija jāiet malt, kulšanā piedalījās arī sievietes: „Kult es gāju rijiņā, ne spriguli vicināt: tur es savu tikumiņu tautietim izrādiŗu.” Lai mazinātu darba smagumu, kuŗot atskanēja dziesmas: „Kas bij rijas kūlējiņi, lai kuŗ riju dziedādami” (624); „Sak', rijās grūta dzīve, — rijā gāju dziedādama” (174). Dziesmas palīdzēja kūlējiem ieturēt rakstu, sprigulus cilājot, un uzturēja moŗu garu ilgstoŗā kulšanas darbā, it īpaŗi, ja tas notika naktī. Visumā paŗa riju pie-min bez naida: „Rindām aug ozoliņi gar tēviņa rijas taku”

(657); „Rijiņa tā mana vecā māte, tur teku rītā, tur vakarā” (28780). Tomēr atvieglota sajūta izpaužas dziesmā: „Apkuļam miežus rudzus, saveņam rijas durvis; nu gulēšu sav’ miedziņu bez nekāda sirdēstiņa” (28800). Ka darbu rijā turēja par augstu tikumu, apliecina dziesma: „Dod Dieviņi tā nomirt, kā nomira tēvs māmiņa: tēvs klonā kuldams mira, māte maizi micīdama” (3090).

Dziļš sašutums turpretim izpaužas dziesmās par *kunga riju*: „Ai lielā kunga rija, kāds velns tevi nokūlīs” (6631); „Naktī kūlu kunga rijas, tumsā gāju sētiņā, tumsā vērpu, tumsā audu, tumsā gauži noraudāju” (31589); „Kulies pati, kunga rija” (39459). Bet arī kunga rijā smago darbu dažkārt pavadīja dziesmas: „Nepieder kunga rija bez meitiņu dziedātāju” (655). Kunga rijas priekšstats baida īpaši bārenīti, vaicājot par tēvu un māmuliņu debesīs — vai viņiem tur nav jākuļ „Dieva rijas” (4988).

Liecības par *dzīvojamo riju* tautasdziesmās ir retas. Tās sastopamas tikai to apgabalu dziesmās, kur dzīvojamās rijas ir dokumentētas, pastiprinot atzinumu, ka šāds dzīvokļa veids citos latviešu apdzīvotajos apgabalos nav bijis sastopams arī senākos laikos. Ir noklausītas dziesmas par līgavas ievēšanu tautās „kuļamā rijiņā” Liezērē (25793) un Kalsnavā (25793, 2), vai „dūmainā rijiņā” Ērgļos (25793, 1); par tautu meitas vilšanās, kad solītā „ērbēķīša” vietā atrod „vienu pati vecu riju ar stutēmi atstutētu”, Cirstos (25823). Šīm dziesmām var vēl pievienot kādu no Tīrzas: „Pašu skaisto dziesmu dziedu pie vārtiem pieiedama; atveriet rijas durvis, lai dzird mana māmuliņa” (639).

Raksturīgi ir arī norādījumi, kas tautasdziesmās sastopami par *lopu mitekļiem* sētā — laidaru ar kūti jeb klāvu govīm un stalli zirgiem. Pats *laidars* bieži atradās sētas zemākajā vietā: „Purā govju laidariņš” (25884), tā ka tam jāmet laipas, jātaisa tilti vai bruģis: „Cielaviņa tiltu taisa manā govju laidarā” (37316); „Pils stels ber zierg, krustem brugs laiders” (48258). Konstruktīvais veids, saliekot krustām divas grodu kārtas, lietāts jau 10. gs., nostiprinot mīksto būvvieta Āraišu ezera salā.

Tā kā laidars bija jāaizsarga no vilku un citiem uzbrukumiem, to noslēdza ar ciešu žogu un stingriem vārtiem. Par trūcīgiem turēja vārtus, kas nebija veņami, bet tikai „aizkraujami” (48299). Apzīmējumu „riņķiem griezts pagalmiņš” (48306) varētu attiecināt uz Zemgales raksturīgajiem daudzstūru laidariem, „rinkām”, vai arī uz pagalmu, kas ir visapkārt „grīsts” — noklāts ar grodu grīdu.

Kūts ir saimnieces un meitu ziņā: „Eita, govīs, laidarā, man atjāja precinieki” (1047). *Stalli* rīkojas saimnieks un puiši: „Es savam kumeļam trīs gadiņus stalli taisu: stikla durvis, vaņa vārti, sudrabiņa redelītes” (LTD 301). Šāda lielīšanās nepaliek bez atbildes: „Ko lielies, tautu dēls, savu lielu bagā-

tību: viena pate lika ķēve steliņģeje bubināja" (48254), un tā pati „četrām stutēm atstutēta". Ne visai glaimojoši līgava atsaucas arī par tautu dēla kūtīm: „Slaveni ļaudis, plakana sēta", kur jālien „jau govju kūtē uz vēderiņa" (25826), vai: „Kādi jūsu govju klēvi! Visi sīki zvirbulīši cauri skrej ziņģēdami" (25862). Ka meitām un puīšiem darbalauks pie mājkustoņiem bija katram savs, norāda piekodinājums puisim: „Tu gul' zirgu stallītī, es telišu laidarā" (6528, 1).

Kādreiz kūtī gan neiztika bez vīrieša palīdzības, it īpaši, ja sievai tuvojās dzemdību laiks: „Tad sacīju tautiešam ... lai met vepri aizgaldā" (1063). Palīdzība būs bijusi vajadzīga arī šādā dēkā: „Jūgsim cūciņu silitē, brauksim Rīgas pilītē" (37116).

Svarīgākas bija tomēr vīriešu izdarības stallī; to puīši turēja par savu lepnumu: „Pilli stallī sirmu zirgu, pilli vadži iemauktiņ" (4890, 1); tur arī dzima „ķēvei brūni kumeliņi no dzeltainas auzu siles" (1146, 2). Stallis bija kārtīgi jākopj: „Celies agri, stallā vīris" (1327, 1), kā to dara „cīrulītis, stallā puisis" (37347). Kauninot puisī par neapkoptu kumeli, saka: „Tam pašam stallā durvis vakarēju vērumiņ" (3137). Stalli centās celt nevien izturīgu, bet arī greznu „Klētī zelta iemaviņi; ja iemautus pušu lauza, laidiet zelta stallītē" (578). Par „gudriem" zobo tautu dēlus, kas „nīdru stalli iztaisīja: pyuš vējiņš, nīdres skan, doncoj stallē kumeliņi". Stallim bija slēdzamas durvis: „Atslēdz, māte, stallā durvis, vai ir bērī kumeliņi" (48251). Atslēgām bija jābūt drošām zirgu zagļu dēļ: „Pēr' atjāja zirgu zagli, šogad krampju lauzējiņi" (36192). Stalli iemīlējuši putni: „Skaisti, skaisti zīle dzied stallā spāres galiņā" (1036); „Cielaviņa ligzdu taisa brāļa stallā galiņā" (2596).

Smagajiem saimniecības darbiem pieskaitāma kūts un stallā *mēšana*. Tāpēc bārenis, uzkāpis pa gaŗo pupu debesīs, vaicā Dieva dēlam: „Ko dar' manis tēvs māmiņa; vai tie kūla Dieva rijas, vai mēž Dieva laidariņi?" un saņem atbildi: „Tie nekūla, tie nemēza, vieglu darbu vien darīja" (4988).

Tautasdziesmās pieminēts arī *gubenis* un dažas sīkākas sētas celtnes, piem., peludes un pūnes, kas varēja gan būt arī kādu lielāku ēku sastāvdaļas.

No gubeņa sprieda, kāda ir visa saimniecība: „Ja ir salmi gubenī, tad būs maize klētiņā" (25976), bet biežāk to min sakarā ar jauniesu attieksmēm: „Man apsnīga balti sniegi ar meitāmi gubenī; kur, meitiņas, nu iesam, kur pēdiņas paslēpsim?" (12594); „Smukais puisis, dailais puisis vīla mani gubenī" (6597); tad kādreiz vainadziņš bija veltī brīdināts: „Nekrīt' salmu gubenēi ... krīti tautu klētiņāi" (6531), un meitai jāatzīstas: „Es kronīti pazaudēju sava tēva gubenī," (6543) vai „Es sav' godu nogodāju sava tēva pūnītē" (39374).

Dziesmās daudzināts arī *pagrabs*, kur glabājās ēdamais un dzeramais: „Mačiņš gāja pagrabā; tur būs pieniņš, tur būs mediņš" (2048); „Vēl mucīņa pagrabā, nosirmējšu muguriņi"

(2018). Dziedot: „Jāju, jāju rāceņus zagat uz tām Balderu priedēm”, puisim prātā būs bijis priežu sila smiltīs izrakts kartupeļu pagrabs.

Beidzot, lai būtu vēl pieminēta dziesma par nelielo celtni, kas uzņēma visus, kam Dievs bija lēmis dzimto sētu atstāt, dodoties aizsaules pagalmos. Tā ir dziesma par kluso *mūža namu*: „Balta koka namu daru, zaļa maura jumtu jumtu; mūžam durvis neatvēršu, mūžam saules neredzēšu.”

Ir arī prāvs dziesmu skaits, kur atbalsojas *celtņu iekšiene*, to iekārtas priekšmeti un dažādas dzīves parādības, kas tur izpaužas. Izsekojot visam tam, rodas pārlietu plašs materiāls. Nenoliedzot, ka tam ir ļoti svarīga nozīme sētu arhitektūras pilnīgākai izpratnei, šai darbā tomēr nav iespējams to sīkāk iztīrīt. Atstājot pie malas dzīves norisi šajās telpās, šeit sakopotī tikai daži zīmīgākie raksturojumi, kas dziesmās saistīti ar telpu iekšienes izveidojumu. Ņemams vērā, ka šim tematam veltīti daži īpaši raksti.⁹

Elementāra, bet dziļi izjusta telpas uztvere izpaužas strofā: „Četri kokti ustobā, četri svāti endzeleiši” (1113, 1). Tukša, neizkopta telpa raksturota lietišķi: „Ne tur duru, ne tur logu, tikai četri mājas stūri” (25236); gaismas pielijusi telpa izjūta, ja par to saka „nav neviena tumša kakta” (25785).

Cildināja *augstas* telpas, tiecoties pēc tām kā pēc ideāla, jo parasti dzīvojamām telpām un klētīm bija zemi griesti, tikai nams atšķīrās ar savu augstumu. Bet mīlam prātam arī zema telpa varēja būt tikama: „Zema tautu istabiņa kā cīruļa perēklīt's” (48237). *Gulķoku sienas*, kas norobežoja telpu, pēla, ja tās bija šķirbainas: „... šķirbā naudu glabājos ... peles naudu izvilkušas” (1783) vai „šķirbā nauda sapeļēja” (1797). Glīta sienas apdare tēlojas, ja dzied par gulēšanu priežu maigļu klētiņā (48262). Raksturīgi šķiro māla *kulu* un dēļu *grīdu*, īpaši istabās. Pādi ved *plānā* „dancāt” (36757), tai met dālderī „plāniņa vidū” (36753). Ja plāns nebija līdzens, to nodancoja līdzenu (1485, 1), bet lepnā mātes meita saka: „Neiešu, māmiņa, plānēi dancot; paklāj raibīti, tad iešu dancot” (1508). Arī citi dancotāji bija iecienījuši plānu. Par circeni un blusu dzied: „Kas pa plānu čabināja? Blusa kūla circenīti” (3732, 2). Blusas māka parādās arī vēl citā veidā: „Div' lēcieni pa plāniņu, trešais bija aizkrāsnē” (37419). Bet tautu meita par tautu dēla dobuļaino istabu saka: „Vista cāļus izperēja devītā dobulī” (25789).

Pretēji klusajam klonam, vēlāko laiku dēļu *grīda* bija skanīga. Lielajam bāliņam istabā ienākot „visa grīda nodrebēja” (37790). Dēļu grīdas krāšņums parādījās, ja tā bija balti nobertza un tīri turēta. Uz tās tad koši izcēlās „celiņu” un raibīšu krāsainība, bet dejojot sprakšķēja grīdā kaisītās zīles vai zirņi. Raksturojot grīdu sevišķo spožumu un izturību, dziesmās minētas arī zelta, sudraba, alvas un īpaši vara grīdas.

Par zemajiem *griestiem* jau iepriekš minēts, ka to „izcilāšana” norāda uz siju griestiem ar uzklātiem grodiem vai dēļiem.

Telpu vienmērīgajos un izskatā atturīgajos sienu laukumos redzami izcēlās durvis un logi. *Durvis* cildina, ja tās ir viegli veļamas; „Mūs’ māsiņa ieraduse eņģu durvis virināt” (25806). Min arī *apkalumus*: „Sien pie kliņķa kumeliņu” (25987), bet dzejiskā iztēlē sudraba un zelta atslēgas. Kāpināta izteiksme būs izpaudusies arī „glāžu” (25810, 1) un „pulierētas” (48235) durvis pieminot. Bieži norāda uz durvju sliekšni: „Miedzīņš bērnu kaitināja, uz sliekšniša tupēdams” (2069).

Logu min kā telpas piederumu, kas saista ar āru. Jauki tēlojas pa logu redzamais dārzs istabas priekšā, it sevišķi, ja tur dzied lakstīgala (36235). Ar ilgām gaida sauli pa logu istabā iespīdam; „Lec, saulīte, kur lek dama, lec pa logu istabā” (1361). Logs kalpo arī gara satiksmei: „Svētībiņa, gausībiņa, nāc pa logu istabā” (1416); „Dievs aiz loga klausījās, vai Dieviņu pieminēja” (1440, 1).

Senākos laikos tikai vāja gaisma būs ieplūdusi telpās, atbīdot „dēļu logu” — *šautru* (48224), tāpat arī, ja lodziņā būs bijusi iestiprināta pūšļa *plēve* vai *vaska* plāksnīte (25810, 1). Tāpēc spēcīgas gaismas pārplūdusi būs likusies istaba, kad tai lika *glāžu* logus, kas tad izraisīja gaišu prieku: „spoži glāžu logi bija” (48235), „visapkārt glāžu logi” (48224), „lai spīdēja, lai vizēja caur deviņi glāžu logi” (6092). Gaisma, kas ieplūda telpā, padarīja gaišu visu dzīvi: „Ai manu māsiņu, tavu labu dzīvi: glāz’ tavs namiņš, glāz’ istabiņa” (25781).

Namā dzīve noritēja ap atklāto pavardu. Ja tas bija izdzisis, šo mītni salīdzina ar „žurku būdu”: „Ne te logu, ne te durvju, ne guntiņa pavardā” (48199). *Namā* atskanēja katlu klabēšana (2946), suņu riešana (2240), bet dažkārt arī smieklī, dziesmas (36539), kokles (36546), vijoles.

Istabas apsildīšanai taisīja *krāsni*. Kamēr tai nebija dūmu novada, nācās pieciesties: „Lili vēji teikumā, sūri dūmi ustobā” (38351). Šo dūmu sekas bija „tumši logi, melni galdi” (25814, 2), dažkārt pat godos bija „malna kuozu ustobeņa” (48231).

Maizes cepamo krāsni dēvēja par *cepli*, un to arī izmantoja istabas apsildīšanai. Par maizes cepšanas kārtību un veidu dziesmās teikts: „Piekdien cepli kurināja, sestdien cepli iestellēja” (2217); dižojās, ka „pilnu cepli maizes cepa” (3070, 37556), bet gadījās arī, ka nācās staigāt apkārt izsalkušiem: „Rīgā rudzi spīķerī, sētā ceplis puškurē”. Cepla tuvumā stāvēja *abra* mīklas mīcīšanai un raudzēšanai, kā arī *maizes lize* kukuļu iešaušanai ceplī. Gadījās arī, ka citu ēdamo cepa krāsns vai cepla *pelnos*, piem. „vystu cepja palnūs”, lai gan šādu cepšanas veidu atzina par trūcīgu: „...buoreneite asareiti pelnūs cepja” (37565).

Tautasdziesmās *dūmistaba* atkārtoti pieminēta: bārenītei atmiņas par to nav nekādas patīkamās, atceroties pūra darināšanu „dūmojāi istabā” (4907), un tautu meita pukojās: „Vai

tā tautu istabiņa zēvelmalku kurināta” (442), bet ar patiku atceras dzimto dūmistabu tēva sētā (37702).

Saltā laikā iemīlota vieta bija *aizkrāsne*, sevišķi veciem ļaudīm; „Vecā māte pamācīja, aizkrāsnē tupēdama” (15). Tur pa laikam stāvēja arī laulības *gulta*, un nevienas vien māsiņas daiļums ir palicis „pie tautām aizceplē, mīkstajās cisiņās” (1248, 39404). Aizkrāsne saistīta arī ar bērnu dzīvi. Šūpuli gan centās kārt loga tuvumā, bet bērni paaugdamies labprāt kavējās siltumā: „Mielo, māmiņa, aizkrāšņa bērnus . . . tie grazni dzied” (977), bet tur tie arī metās glābties, kad „māte gāja bērnus pērt” (3042, 36999). Kristībās, godiem ieilgstot, novērotas arī tādas ainas: „Dižā kūma piedzēruse, aizlīduse aizkrāsnē” (1584, 2) vai: „Vārda pāde aizkrāsnē, nesējiņa pabeņķē” (1638). Aizkrāsni bija iemīlojuši laiskie un tūlīgi. Par tādu turēja arī iegātņi: „Iegātņiem laba dzīve . . . aizkrāsnē dzīvošana” (3832). Citā dziesmā viņa liktenis gan netēlojas tik patīkams: „Vietu taisa pie durvīm, ne istabas dibinā” (3833), bet pate saimnieka meita „guļ ar runci aizkrāsnē” (5205). Arī „vecām meitām tāda luste, kā gar mūri aizkrāsnē” (52781). Nopietnākās domās tur mūža rietu pavadija vecie ļaudis; „Vecais tēvs uz krāsnes sēž, savas dienas gaidīdams” (2107, 1).

Pa dienu aizkrāsnē nolika lietas, kas citur istabā būtu bijušas ceļā: ratiņus (36763), skalus (2262), krējuma ķērni (2233). Tur siltumā labi jutās arī circeņi, „krāsnī galvas sadūruši” (2731), un arī „circeņīša vedekliņa, aizkrāsnāi jostas auž” (2730). Tur vispār notika daudz joku. Bieži dziesmas sākas vārdiem: „Nāciet bērni skatīties, kādi ērmi aizkrāsnē”. Tur tad vai nu „pele kaķi piešmaukuse” (37177), vai „blusa kūla circeņīti (2723), „prusaks veda vedekliņu” (37420) u. tml. Nevīžīgi dzīvojot, aizkrāsne kādreiz pārvērtās mēslainē: „Svid rumpačas aizkrāsnē” (1809), un turp raida arī nevēlamo veļu māti: „Lien aizkrāsnes dibenā” (36799).

Blakus ceplim vai krāsnij parasti bija ietaisīts *siltuma mūrītis*. Uz tā bija laba gulēšana: „Guli, mans krustdēliņ, uz soliņa, uz mūriņa” (1870). Tur bērni vispār labprāt kavējās: „Tēvs ar māti strīdējās . . . es uz mūra lūrējos” (37577).

Dzīve istabā pārveidojās, kad ieviesās podiņu krāsns: „Glāž durs, pod krāš” (25811).

Ar dūmeni savienota krāsns, vakaros no istabas kurināta, deva tai arī savu tiesu gaismas, ko krāsns priekšā izmantoja dažādiem mājas darbiem. Parocīgāka tomēr bija *skala gaisma*: „Pyutit guni, dedzit skalus, spraudit ustabas vydā” (35926). „Dedz, māmiņa, gaišu guņi ustabiņas vidiņā. Buorineite sagšas audja tymsajā kaktiņā” (38318). Skalus dedzinot, gan radās dūmi un kvēpi: „Nokūpst mani balti vaigi ar tiem priežu dūmiņiem” (25924). Tāpēc ieteica nelietāt priežu skalus, bet apses vai egles (36306).

Daudz vairāk gan cienīja *sveču gaismu*, bet to parasti nevarēja atļauties ikdienā. Ar raksturojumu: „Dēļ' ustaba, glāžu

logi, sveces vien dedzināja" (3684), sētu jau pielīdzināja muižai. Sevišķi cienīja vaska sveces, kas bija „labas dzīves” iezīme: „Pie galdiņa vien sēdēju, vaska sveces dedzināju” (37997). Svecēm taisīja īpašus *svečtuņus*, metalla, koka un māla, gan galdā liekamus, bet metalla un koka arī sienā iespraužamus un griestos pakaramus (161. att.). Tautu dēla lielīšanās ar „sešiem zelta lukturīšiem” līgavai sagādāja rūgtu vilšanos: „Kad nogāju, tad atradu: divi māla lukturīši” (48321).

Lielākiem pārvietojamiem priekšmetiem istabā pieskaitāma *gulta*, kas sastopama pat vispieticīgākajos apstākļos. Pieminot mazu istabu, jautā: „Kur liks gultu, kur galdiņu, kur kārsimi šūpulīti?” (48205, 1). Puiši nereti gulēja uz *soliem*. Par dēliem dzied: „Tēvam beņķa gulētāji” (1969). Gultas pienācās precētiem ļaudīm un sievietēm: „Labāk trūka šūpoliša, nekā gultas istabā” (36923). Piemin gultas kājas, kas laulības gultām nereti bija uz augšu pagarinātas kā aizkara turētājas. Sievas dzemdībās „gauži raud jaunie vīri, gultas stabus turēdami” (1122). Bet par jaunpiedzimušo saka: „Spoža zvaigzne ieritēja manas gultas pagalvī” (1127, 1). Šūpuli pāraudzis bērns labprāt gulēja pie mātes: „Guldi mani, māmuliņa, savā gultas maliņā” (3178). Tikai vēlāk tas dabūja savu „striķētenu bērnu gultu” (36719). (Liekas, ka apzīmējums „striķēt” būs radies no „stērķēt” — gludi aptēst.)

Daudz dziesmu ir par *šūpuli*. Līksti cirta „ja meitiņa, tad liepiņas, ja dēliņis, tad ozola” (1676). Nederēja lika kārts: „Ej ellē, krustatēvs, ar to savu liku kārti! Vai savam krustdēlam gribi liku muguriņu?” (1694.) Nederēja arī purvā cirsta līksts: „Tā, mamiņ, tava vaina, ka dzērājs arājiņš: kam purā līksti cirti, man kārdama šūpulīti” (1672, 2). Par pašu šūpuli min, ka tas bija „doņu pīts” (1862), „kriju šūts” (1871) vai no balta liepaskoka darināts (36899).

Neskopojoties ar izskaistinājumiem, par šūpuli dzied, ka tas ir zelta (1731), sudraba (1655 u. c.), ievu ziedu (409), vizuļiem rotāts (1936, 1) u. c. Cildina mīkstu un jauki uzpostu šūpuli: „āboliņa cīsis liku” (1720), „raibīt klāju šūpolē” (36229), „tinu linu palagos” (1708), bet netrūkst arī žēlošanās: „Man uzklāja krustamāte īsu, mazu paladziņu” (1723).

Šūpulim bija nepieciešamas auklas, lai to pakārtu pie līksts. Senākos laikos auklām ņēma lūku: „Tas cēlās rītā agri virvai lūku darināt” (36810). Vairāk gan min linu vai kaņepāju auklas, piem., „linu striķus” (1862). Cildinot un ideālizējot dzied arī par „vaŗa virvi” (1861), „sudraba ķēdītēm” (1156), „zelta striķi” (1864). Ir gadījumi, kad šūpuli kāra rakstos austās jostās, piešķirot šūpuļa ietaisei jautru krāsainību.

Šūpuļu novietnei ieteic gaišu vietu pie loga, saulītē. Seko paskaidrojumi: „lai es augu daiļa meita, daiļu darbu darītāja” (1698), „lai izaugu rakstītāja, grāmatiņas lasītāja” (1700), „lai es augu sarkanbalta” (1701), „ka varēju raibes aust” (1699).

Gultas līdz ar šupuli aizņēma istabas vienu pusi, sākot no aizkrāsnes līdz gala sienai. Kaktā, uz kuņu skats vērsās, istabā ienākot, stāvēja *galds*, kur ēda. Goda vieta bija galda galā ar skatu uz ieejas durvīm. Tur parasti sēdēja ģimenes galva, bet to ierādīja brālim, sērstot pie māsas: „Es brālīti sēdināšu tautu galda galiņā” (1287). Tāpat vecomāti kristībās aicina: „Sēsties galda galiņā” (1435), arī pašu Māru: „Nāc, Māriņa, krustībās, sēdies galda galiņā (1445).

Tautasdziesmās pieminēti pirmatnējie „ecēšu galdi”, kā arī pilnīgākie, galdnieku gatavotie. Pēdējos taisīja no „galdiem”, ko „plēsa”, kādu koku sašķēlot. Galdus plēšot, bija jārikojas lietpratīgi: „Dzeltāns bija kūmu galds, kā ar vasku novaskots . . . vasar' plēsts saulītē” (1422). Bieži min baltos liepas galdus (26006 ar var.). Par tiem jautā: „. . . vai tie šķelti saulītē, vai mēneša lēkumā” (1421).

Dziesmās, kas sākas ar jautājumu: „Kālabad galdiņam līkas kājas nolīkušas?” (1425 un 1426), seko atbilde: „To darija tīra maize”. Šo jauko iztēlojumu būs ierosinājuši Kursas senie, raksturīgie galdi (155. att.), kam kājas abos galda galos bija satapotas rāmja veidā ar barokāli izliektiem izgriezumiem. 36657. dziesmā minētais galds ar „pīrūtītom kuojiņom” turpretim būs pieskaitāms vēlāko laiku galdiem ar stabu kājām. Samērā nesen būs izveidojusies dziesma: „Skolas bērni savas dziesmas . . . salikuši šūplādēs” (36455), neatkarīgi no tā, vai „šūplādes” bija galdos vai kumodēs.

Savu glītumu galdiem piešķīra arī *apdare*. Iecienīti bija vaskoti galdi: „Komu galdi vaskiem sisti, klāti baltiem linautiem” (1423). Bija goda lieta galdu turēt tīru un apkoptu. Kritiski noskaņota tautu meita pēc vietraudžiem tautu dēla mājā saka: „Galdiņam četri stūri, visi četri nemazgāti” (26005) vai: „Tautiešam liepu galdi zaļu piepi nopiepējši” (26006, 3). Galdu lietāja ne tikvien ēšanai — labi paēduši un padzēruši, to tricināja arī dziesmām (891, 36409). Min arī „spēļu galdu”, kas būs noderējis īpaši koklētājiem. Tēva vienīgais dēls, turēdamies vairāk pie laicīgās mantas, varēja teikt: „Pie galdiņa naudu skaitu” (3788).

Sēdēšanai istabā minēti iebūvēti *solī*, uz kuņiem arī gulēja, kā arī pārvietojami soli. Priecīgā sadzīvē tie nereti lūza: „Komi sēd, beņķi lūza” (1586). Tīšām solus centās salauzt meitas, ja puīši bija palīduši pasolē (48337; 48337, 1). Pēc pabeņķa tīrības sprieda par kārtību istabā un mājā: „Krēsli, beņķi necelēti, mēslu čupa pabeņķē” (3305). Tādos apstākļos labi iedērējās dziesma: „Pabeņķē blusas rej, aizkrāsnē circenīši” (36964).

Kā *sēdeklī vienam sēdētājam* tautasdziesmās piemin blūķi, ķebli un krēslu. Pēdējam arī pītu sēdeklī: „Pin, māmiņa, ziļu krēslu” (3226). Sēdekļus izpina meldriem, salmu grīstēm, kārklu sloksnēm, nereti īpašos rakstos. Bija arī „sudrabiņa sloksnītēm” *šūti* kriju krēsli (1208), citiem koka daļas bija

rotātas griezumu rakstiem: „Kūmu krēsli norakstīti vanadzīna nadziņiem” (1429). Tāda veida rotājums sastopams arī galdos. Svarīgiem gadījumiem koši darinātos sēdekļus raksturo kā vizuļu (1429, 1090, 1), sudraba (1296) un zelta (2150) krēslus. Sevišķi grezni bija līgavu krēsli, kas jaunajai sievai gāja līdz tautās (156A att.). Īpašus krēslus veidoja mirušiem, kur tos, pienācīgi apkoptus, novietoja pirms guldīšanas mūža namā — zārkā.

Viesmīlību, laipnību un godu parādot, „cēla” krēslus: „Labs labam krēslu cēla” (502); „maņ Laimiņa krāslu cēla” (36621). Dažkārt pārprasts ir izteiciens: „Ceļu krēslu uz krēsliņa” (3245 u. c.), iztulkojot to tā, it kā, sevišķu godu parādot, likuši vienu krēslu *virš* otra, lai gan izteikta doma, ka krēslu cēla atkārtoti, aicinot uz tā apsēsties.

Pūra un citu mantu glabāšanai istabā stāvēja dažādas *tvertnes*, kaut meitas savu pūru parasti glabāja klētī. Pirmatnēji bija *šūtie pūri*: „Kriju plēst, pūru šūt” aicina 1985. dziesma. Tikai „sērdienīte, nabadzīte, niedru pūru darināja” (4936). Mantas glabāja arī *tinēs*, senākos laikos izgrebjot tās no vienkoča celma, vēlāk sastīpojot tās no atsevišķiem galdiem tāpat kā mucas. Ar laiku *lādes* jeb *šķirsti* ar taisnām sienām un virās paceļamu vāku aizstāja šīs apaļās tvertnes. Visi šie minētie tvertņu veidi bija parasti rotāti rakstiem, lietājot dažādus paņēmienus, bet pūra lādes kuplināja apkalumi un gleznojumi. Par rakstītu pūru dzied 1014. dziesmā, min arī pūra vāku, kas greznots „sudrobiņa lapiņom” (38419) un uz kuŗa zied „trīs diženas santa rozēs” (4948, 4949, 4950). Bieži daudzīnāta pūra kalšana, pat ar „sudraba eņģītēm” (4896).

Maz atbalsojas tautasdziesmās sīkāki istabas iekārtas piedrumi, plaukti, skaltuŗi u. tml., kā arī pilsētnieku kultūras ietekmē darinātie skapji un kumodes. Šajā sakarībā pieminams kāds īpašs raksts, kur izsekots dažādiem tvertņu veidiem.¹⁰ Biežāk dziesmas pieskaŗas dažādiem pašdarinātiem traukiem, kas atradās istabās un ar savu formu un krāsu papildināja telpas iekšējo veidojumu. No viengabala koka bija izgrebti kausi, bļodas, karotes un cita veida „*koči*”. Raksturīgs ir vēsturiskais Peniķu koka *kauss*, kas redzams 187. attēlā. Izteicieni „mazgā baltus biķerīšus” vai piezīme, ka bļodas ir „piepēm nopiepējušas”, norāda, ka šie priekšmeti bija koka un, liekas, izgrebti.

Kad vienkoka izstrādājumus aizstāja mucinieku darbi, parastais dzeŗamais trauks, sevišķi alum, bija stīpota koka *kanna*. Viens no tās galdiņiem bija izstrādāts osas veidā, bet lejamai jeb *zaru kannai* pretējam galdam ņēma koka gabalu ar ieaugušu zaru, kam izdedzināja caurumu. Šādas kannas nereti veidoja ar lielu rūpību no ozola vai cita laba materiāla. Tās rotāja ielikuma tehnikā, lietājot atšķirīgu koku, arī rakstus iegriežot vai iedezinot. Teikts, ka arī bitīte medu nesa „ozoliņa kanniņā” (787).

No stīpotiem traukiem dziesmās vēl minēti: ķipītis (2151, 158. att.), kubuliņš (36905), ķērne, baļļa putrai un veļai (4703), spainis pienam un sēnēm (37577), bet sevišķi bieži muca sakarā ar alus brūvēšanu.

Glīti bija izstrādātas sīkākas tvertnes, *vāceles* un *grozi*, ko pina no salmiem vai klūgām un darināja no bērza tāss. Tā saucamās cibiņas sašuva no liepas koka plēstām lubiņām (157., 157A att.). Par šādu izstrādājumu rotājumiem liecina izteicieni: „Tais', brālīti, vācelīti, izrakstītu, izrobotu” (35825) un „vaska pīta vācelīte” (4882).

Sava vieta telpās bija arī podnieku gatavotiem māla traukiem, kas parasti izcēlās ar atšķirīgu krāsu, kā, piem., iemīlotā „zaļā krūze”, un arī ar iekausētiem rakstiem: „Skaistu rakstu i redzēju mazajā krūzītē” (1417).

Pie istabas dienīškās iekārtas vēl pieskaitāmi sieviešu *vērpjamie un aužamie rīki*. Īpatnēji veidotas bija senās sprēslīcas, kodeļu turētājas, uz kuřām vērpēja sēdēja, vērpjot ar vārpstu. Vērpjamie ratiņi un aužamie stāvi radija istabā arī īpašu jutoņu ar savām skaņām — ratiņu rūkoņu un atspoles šaudišanas, kam vēl pievienojās vērpēju dziesmas (703).

Tautasdziesmās ir daudz norādījumu par *tīribas* un *kārtības* uzturēšanu telpās: „Nu pārveda mūs' māsiņu, logu, galdu mazgātāju . . . istabiņas slaucītāju” (48339). Bieži peļ nolaidību telpu apkopšanā (25814, 2; 25824, 48392). Ar sevišķu rūpību mazgāja un berza visu mazgājamo, gatavojoties godiem un svētkiem. Nokvēpušās gulķoku sienas un sodrējainos dziedru griestus bija grūti notīrīt. Tāpēc sienas dažkārt uzposa ar salmu vai skalu pinumiem un audumiem, bet griestus dažādiem pakariem, klonam vai grīdai kaisot zīles vai zirņus: „Zilēm plāni pakaisīti, pakaroti griestu gali” (5285). Bagātīgi telpas pušķoja zaļumiem un ziediem: ozola vai bērza meijām (1392, 2023), liepu lapām un ievu ziediem (1106), mētrām (1288, 1). Bēru gadījumos salika eglītes un grīdu nokaisīja skujām, piešķirot telpai tik raksturīgo skumjo noskaņojumu, ko vēl pastiprināja skuju smarža.

Ņemams vērā, ka istabu un citu telpu iekārtas raksturs un līdz ar to telpu izveidojums bija atkarīgs ne tikvien no telpu uzdevuma, bet arī no iemītnieku rocības, kā arī no viņu tieksmēm un spējām izkopt savai dzīvei kārtīgu un glītu vidi.

Tautasdziesmas liecina, ka izpratne šajā virzienā bija dzīva un izjūta ļoti izteikta. Dziesmās sastopamie norādījumi, aptverot visu lauku sētu, nozīmīgi papildina citā pētniecības ceļā iegūtās ziņas par sētu apbūvi un izbūvi, liekot tai acu priekšā spilgti izpausties līdz ar dabu, kas to ietvēra, un dzīvi, kas tur noritēja.

Lietas un parādības, kas saistītas ar sētas celtniecību, kā arī priekšmetus, ko tur lietāja darbā un dzīvē, zīmīgi raksturo arī tautas mīklas, bet citā pieejā nekā tautas dziesmas.

„Uzmini manu mīklu” bija parastais ievads sacensībai, kur centās parādīt izdomu spējas, atrodot ikdienišķās lietās aizplīvurotā veidā analogiju ar cita rakstura parādībām. Šādas mīklas uzdeva jautājuma veidā, un tajās neizpaudās izjūtas apdvesta izteiksme kā tautas dziesmās, bet ar zināmu humoru saistīta attapības pārbaude.

Celtniecībā šim nolūkam sevišķi noderēja celtnu atsevišķas daļas vai konstrukcijas, parasti raksturojot tās mulsinošiem salīdzinājumiem. Bieži mīklas saistītas ar *gulbūvi*. Sienā iebūvētie koki ir atbilde mīklai: „Cits citu spiež.” Sienām ar sūnu blīvējumu rodas raksturojumi: „Siļķe uz siļķes, roņu tauki vidū” vai „Cik kungu, tik spilvenu”. Mīklai: „Viena puse silst, otra salst” atbilde ir apsildītas telpas ārsiena. Ja jautā: „Brālis ar māsu redzas, nekad nesatiekas”, atbilde ir *grīda un griesti*. *Spāres* raksturo tā: „Viena māsa vakaros, otra rītos, deguni abām kopā”, bet spāres galu ar saknes kāsi (*kabu*) tā: „Vectēva pīpe aiz loga”. *Dūmenis* ir „Vecs kungs, sēž uz jumta, kuplu dūmu laiž”, bet grūtāk atminamā veidā: „Izplētis muti, zvaigznes skaita”. Raksturojumam: „Visu mūžu iet, bet uz vietas stāv” atbilde ir *durvis*, bet durvju *slieksnis* ir: „Mazs, mazs kucēntiņš, visiem kāju ostītājs”, un *atslēga*: „Tērauda sunītis māju sargs” vai „Cūciņa kūtī, astīte laukā”.

Ir mīklas par pirmatnējo logu, kas ar šautru aizšaujams, bet arī par *stiklotu logu*: „Krustām šķērsām kauli likti, visa miesa cauri spīd”. Ir arī mīklas, kas veltītas sētas iekārtai un atsevišķām celtnēm. „Viena pate pele, bet ik uz ēku peles aste” nozīmē *istabu ar takām* uz citām sētas ēkām, bet: „Sidraba palags pa istabu laižas” — *dūmus* istabā. *Pirts* ir atbilde mīklām: „Balti ieiet, sarkani iznāk” un „Tiesas nams bez tiesneša, bet pērienu piespriež” vai „Veca māmiņa sētmalī sēž, ik sestdienas pīpē”. Mīklās: „Koka zirgs, pliks jātnieks, zaļa pātaga rokā” vai „Pats sev sit, zirgam nemaz”, iztēlota pēršanās uz pirts lāvas. Pirti gan apzīmē arī par „bezkaupu sētmalā”. *Klēts* ir prātā, prasot: „Akmeņu kājas, koka rumpis, salmu cepure galvā” un: „Rudenī bagāta, pavasarī nabaga”. *Aka* ir „Glāžu lodziņš sētmalā”, bet akas stabs ar sviru ūdens smelšanai raksturots: „Kad pienāk viesi, tad paklanās, kad aiziet viesi, tad atsēžas”. *Zedepu sēta* ir „Simts kumeļu vienā pavadā”, bet *sienakaudze un gubiņas*: „Nav māte vēl piedzimusi, jau bērni satupuši”.

Liels daudzums mīklu veltīts darba rīkiem, iekārtas un iedzīves piederumiem. Šeit tikai daži piemēri. *Sprigulis* — „Eglājs malā, auklājs vidū, ozols galā, dancā, dancā, beidzot uzlec laktā”. *Izkapts*: „Kož, bet neēd”, *izkapts pļaujot*: „Cūka skrien, mežs gāžas”! *Dzirnakmens*: „Pelēks avens ar vienu aci”. *Galds*: „Četras kājas, viena cepure”. *Krēsls* ar sēdētāju: „Nasta piekūst, nastas nesējs nepiekūst”. *Krāsns*: „Mute ir, zobu nav”. *Katls*: „Melnš suns aiz ausīm pakārts”. *Vadzis*: „Vakarā bagāts, dienā nabags”. *Slota*: „Mežā dzimis, mežā audzis, pārnāk mājā,

citus grūž laukā” jeb: „Kaķis iet vecumā, nagi asumā”. *Svece:* „Citam kalpo, pats sevi tērē”. *Karote:* „Pile ezerā, aste malā”.

Cits raksturs ir šādai mīklai, kur uzminamā darbība pielīdzināta guļbūves uzciršanai: „Pieci baļķi ēku taisa, visi pieci atliek”. Tai atbilde ir *adīklis*.

Kā redzams, šie piemēri nav tikai labi paraugi tautas spējām raksturīgi izteikt un ietērt savas asprātīgās izdomas, bet tie arī liecina, ka mīklas sniedz ļoti reālas ziņas par materiālās kultūras parādībām.

Spilgtas un dzīvas ainas par sētām un to iemītnieku darba un dzīves gaitām sniedz liels skaits mūsu rakstnieku sacerējumu.

Vecākās paaudzes latviešu rakstnieki tikpat kā visi dzimuši un auguši lauku sētās. Ja arī daudzi no viņiem kļuva par pilsētniekiem, jaunības atmiņas tik dziļi bija iegulušās viņos, ka tās neatvairāmi atdzima viņu literārajos darbos.

Tas notika dažādos veidos. Ir darbi, kur autori sīki un autentiski aprakstījuši sava dzimtā novada sētas, to celtnes un celtnu iekārtu. Citi turpretim tās parāda tikai kā raksturīgu vidi, kur iztēlota sētas dzīves norise un tās iemītnieku pārdzīvojumi. Bet ir arī daži darbi, kur atsegta sētas būtība kā latviešu tautas spēku un garīgo dotību šūpulis, sētai topot par simbolu pārļaicīgā nozīmē.

Kā materiāliem bagāts atmiņu sakopojums par novērojumiem *Vietalvas* novada sētās minams Kārļa Jürgena darbs *Mana vectēva nostāsti*.¹¹ Īstenībai atbilstošā veidā notēlota raksturīga *Ziemeļvidzemes* lauku istaba Jēkaba Zeibolta (1867—1924) romānā *Liktenis*.¹² Laba tiesa ziņu par *Tirzas* un *Lizuma* novadu sētām satur Apsīšu Jēkaba (1858—1929) stāsti, bet turienes Brāļu draudzei veltītajos Jāņa Poruka (1871—1911) darbos, kaut maz atbalsojas saiešanas namu arhitektūra, spilgti parādās garīgās atmodas sajūsma, kas bija pārņēmusi tautu.

Apzīmējot brāļu draudzi par „Hernhūti”, Poruks raksta:

„Hernhūte bija iemīļota, un ļaudis, atbrīvojušies svētvakaros no darba gaitām, steidzās lielos baros uz lūgšanas kambaļiem, dziedādami savas mīlās dziesmas.”

It sevišķi izceļas viņa tēlojumā Svētceļojums uz Linteni aprakstītais draudzes piekritēju kopējais gājiens no savām sētām Druvienas pagastā caur Zeltiņiem uz Linteni pie Veclaicenes, lai tur noklausītos „kādu slavenu sacītāju tētiņu”.

Brāļu Kaudzišu, Matīsa (1848—1926) un Reiņa (1839—

1920), romānā *Mērnieku laiki*,¹³ raibo notikumu starpā, kas norisinājušies Vec- un Jaunpiebalgas lauku dzīvē 19. gs. vidū, sastop diezgan sīkus aprakstus arī par sētu iekārtu, atsevišķām celtnēm un telpām, kur romāna darbība norit, to starpā aprakstot notikumus arī krogū un pagasta jeb „tiesas namā”.

Tipiskā dzīvojamā ēka raksturota šādā veidā:

„Kamēr Oļiņš vēl nebij precējies, tikām viņam bij viena pati dzīvojamā istaba; aiz tās tad nāca „dūmu istaba” un otrā galā pieliekamais kambars. Tātad, no āra durvīm ejot, stāvēja pa labai rokai pieliekamā, pa kreisai dzīvojamās istabas un taisni pretim „dūmu istabiņas” durvis. Skursteņa nebija, un, kad iekšā pavardos vai krāsni kurināja, tad dūmi nāca pa durvīm priekšīnā, no turienes pa vaļējiem griestiem istabas augšā un tad, tur labi izdzīvojušies, vilkās pa abiem brodiņiem jeb čukuriem lēnām laukā, it kā pasaulē nebūtu nekas steidzams.”

„Kad Oļiņš apprecējās, tad sieva uzstājās, lai pielaižot no „dūmu istabas” vēl vienu dzīvojamo istabiņu klāt, jo tā esot visiem lielmaņiem. Pēdīgi pierunāja vēl, lai pārsitot lielo istabu gaļām pušu, jo viņas tēvam arī esot trīs istabas. Tātad Oļiņam bija jau tolaik — paldies viņa lielmaņīgai sievai — māja tā iedalīta, kā tagad gandrīz visiem slātaviešiem . . .”

Kamēr šajā romānā celtnes, to iekārta, dzīves un darba pieredumi, tautas tērpi un paražas aprakstīti lietišķi un uzskatāmi, labi raksturojot novadu un laikmetu, personas, kas tur darbojas, liekas pārāk kariķētas esam. Samērā maz parādītas normālās darba gaitas lauku sētās.

To pašu laikmetu latviešu zemnieku dzīvē, ko brāļi Kaudzītes notēlojuši Piebalgas novadā, Jēkabs Janševskis (1865—1931) dokumentējis savos plašajos romānos, kas norisinās *Dienvidkurzemē*.¹⁴ Viņš toties centies tajos ieaust etnografiski nozīmīgas materiālās kultūras liecības, kā arī iztēlot paražas un kārtējo dzīves veidu turienes sētās.

Sētas celtnes raksturojot, viņš pastāsta par istabu ar pretistabu, saimnieka kambari, aizkrāsni — „aizoderi”, guldīšanu klētī u. c. telpām. Pieminēta arī kalpu dzīves iekārta, apzīmējot tos par zemniekiem bez zemes.

Raksturīga tradīcija sētās bijušas t. s. „meitu nedēļas” — 6—7 nedēļas pirms Lieldienām, kad meitas, lopus apkopušas un ēdienu izvārījušas, strādājušas tikai sev, locīdamas pūru, vērpušas, adījušas, audušas, šuvušas. Lai darbi naktī neturpinātos līdz gaiļiem, meitām gaismai iedeva noteiktu daudzumu skalu. (Tā radās Dienvidkurzemes krāšņie sieviešu tērpi!)

Īpatnēja paraža jauniešiem bija pavasaļos un vasarās brīvajā laikā pulcēties t. s. „auru kalniņos”. Par tiem Janševskis raksta:

„Savs auru kalniņš bija atrodams gandrīz katras sētas tuvumā, kur vien bija kāda augstāka, klajāka vieta ārpus sētas un dārza. Tur pavasaļos un vasarās bija ražena izprieca: auroja tur puīši, gavilēja meitas ne tikai no pašu mājām vien, bet arī no dažām apkārtējām sētām, jo vēlējās izpriecāties vairāk sētu saimes kopā. Svētdienas pievakarēs sanāca jo liela jauno draudze. Tad bija visāda iešana, skriešana un diešana. Gāja gan dzervītēs, gan citās tanīs rotaļās, kur vajadzīga veselās ļaužu rindas ātra griešanās uz visām pusēm. Te bija pavisam cita vaļība nekā pa Ziemassvētkiem vai me-

tenī, ejot šādās rotaļās istabas vidū. Un kur tad tā lieliskā galošanās un plosīšanās, bēgšana un ķeršana! atskanot pūstā āža raga ieskarbi skaļajām skaņām, dūku paklusai dūkšanai vai kokļu stīgu mīlīgi maigajai strinkšēšanai.”

Cieši saaudzis ar Ērgļiem un to apkārtni bija Rūdolfis Blaumanis (1863—1908), kas savos no tēva mantotajos Brakos sacerējis lielu daļu no saviem darbiem un turp atgriezās, tīkodams miera un atpūtas, kad bija iesaistījies pilsētas darbā un dzīvē.

Viņa stāsti un lugas parasti norisinās zemnieku sētās, kam paraugi aizgūti dzimtajā novadā. Viņa darbos tās tomēr reti sīkāk aprakstītas, jo noder tikai par vidi, kur noris stāsta darbība un tajā iesaistīto personu pārdzīvojumi. Sētu raksturīgās iezīmes dažkārt minētas tikai nedaudziem zīmīgiem vārdiem, bet to pietiek, lai lasītājs dzīvi izjustu latviešu sētas gaisotni.

Pat savos drāmatiskajos darbos Blaumanis dod tikai īsus norādījumus par celtņu un telpu skatuvisko veidojumu, kam jābūt tikai fonam latviešu zemnieku dzīves atveidam cilvēku raksturos un rīcībā. Pilnīgāka gan ir piezīme par pirts telpu *Indrānos*, minot krautu akmens krāsni, lāvu u. c. piederumus.

Blaumanim līdzīga pieeja, tēlojot dzīvi lauku sētās, vērojama Augusta Saulieša (1869—1933) darbos, lai gan tajos spilgtāk izjūtama autora pārliecība, ka cilvēks pieder pie zemes un bez tās viņš fiziski un morāliski novirzās no taisnā un skaidrā dzīves ceļa. Pats rīkojoties pēc šīs pārliecības, Saulietis no darba un dzīves pilsētā atgriežas savos dzimtajos Sauliešos *Cesvainēs* tuvumā, lai dzīvotu zemnieka dzīves apstākļos un veltītu savu literāro darbību lauku cilvēku problēmām, it sevišķi dzīves pabēru likteņiem. Var teikt, ka neviens no latviešu rakstniekiem nav tik uzticīgi pieķēries latviešu sētai kā Saulietis. Lai gan arī viņa darbos sētas ēkas un to iekārta nav sīki aprakstītas, tās līdz ar dabu tik cieši ieaustas sētu dzīves norisē, ka veido ar to nedalāmu vienību.

Reālie apstākļi sētas dzīvē un kārtējos lauku darbos, saistībā ar dabu un cilvēka veidoto apkārtni, ļoti spilgti un ar dziļu izjūtu tēloti Jāņa Akurātera (1876—1937) darbā *Kalpa zēna vasara*.¹⁵ Tur acu priekšā parādās viņa vasaras mītne — klēts, saimes istaba ar putras bļodu galda vidū, no kuņas katrs smel ar savu karoti, kuplais augļu dārzs, staļļa augša, kur smaržīgajā āboliņā ir tik labi svētdienās pavadīt dienasvidu. Spēcīgā izteiksmē raksturota aršana, sēšana, ražas ievākšana, linu mērķšana, bet it sevišķi siena laiks ar lielo pārdzīvojumu, ko izraisa daba un līdz ar to darbs, kas tik tuvu tai piesaistīts.

Zemgales sētu raksturīgie vaibsti parādās vairākos Annas Brigaderes (1861—1933) darbos, it sevišķi mazās Anneles gaitu aprakstos.

Jo sīki Vilis Plūdonis (1874—1940) ir iztēlojis mazā Anduļa bērnības atmiņas par ciemu, ēkām un telpām, kas viņam radušās, dzīvojot Taivas ciemā, *Latgalē*.¹⁶ Plūdoņa dzimtā sēta bija Vecsaules pag. Lejnieki.

„Bez mūsu mājām ciematā ir vēl sešas mājas, visas vecas, nolaistas, pus-sakritušas. Kailie spāru gali rēgojas uz noplīsušiem salmu jumtiem, kā izspiedušies žokļa kauli uz izdēdējušas sejas . . .”

„Istaba un saimniecības ēkas stāv četrstūrī, cieši cita pie citas. Cik tās līdzīgas salīkušām izdēdējušām vecenītēm, kas, uz ķēģīšiem turēdamās, čupā salīdušas, želojas par savu krustu un nelaيمي . . .”

„. . . ļauju skatieniem klejot apkārt pa istabu . . . Aiz resnajām sijām stāv aizbāztas: sīpolu buntas, ķimeņu kūlīši, krūzmētras, olekts un dzirkles . . . Pār tēva gultu kaktā karājas pūslis un tēva ūdens zābaki. Gar sienām pie vadžiem sakabināti visvisādi drēbju gabali, gan jauni, gan veci.”

„Mātes ratiņš vienmulīgi rūc, un man, gultā guļot, tā patīk klausīties šai vienmulīgajā rūkšanā. Klausos viņā un lūkojos tabakas zilajos dūmos, kas kā mākoņi peld pa istabu.”

Antons Austrīņš (1884—1934) savukārt, ar dziļu izjūtu prātodams, aprakstījis *Vecpiebalgas* sētas, raksturodams īpatnējo noskaņu, ko tām piešķir turienes ezeri, piekoptie mājas saimniecības veidi un tirdzniecība ar jēriem. Kā „katra ēka pievelk savu cilvēku”, pastāstīts tēlojumā *Klēts priekšā, bet kulšanai veltīts apcerējums Talks*:¹⁷

„Liekas, arī ēkās sajūtama svētku noskaņa. Klēts durvis plaši atvērtas un vēlīgi saņem maisu pēc maisa zelta savos dziļos apcirkņos un it kā kļuvis priecājas, ka visu gadu varēs dot no savas pilnības. Pūnī atkal salien tīri kā nokauņējušās pelavas; salmi samesti turpat ārā kaudzēs. Nu, ja ne vairāk, būs lopiņiem. Ērbēģis mierīgi, kā tēvainis pīpēdams, laiž dūmus pa skursteni un sutu no ķeķa gala — tur cepas un vāra saimniece, rikojas uzticības vīrs ap enkuriem un truciņiem, gatavodamies abi cienīgi uzņemt talciniekus un viesus. Tikai pirts tāda bārenīga stāv pļavas malā pie vītoliņiem. Tomēr viņa labi zin, ka sestdienas vakarā viņa atkal visus gaitniekus laidīs laukā vieglus, kā no baznīcas, nopērušos un nošķīstījušos no putekļiem un sārņiem. Ar Laimas svētību.

Bet vienīgā, kam netik šī jaunlaiku jārešanās, tā ir vecā rija aiz ābeļu dārza un visām citām ēkām. Raganīga, melna. Kā izkāmējusi viņa rij vēja atnestos putekļus, juzdamās izstumta galīgā tumsībā un tumši bažīdamās par savu nākotni . . . Bet rija tomēr vēl turas diezgan stipri savos pakšos, neskatoties uz sazaļojušo juntu un izkritušo suta lodziņu.”

Ar vērīga ganazēna acīm Jānis Jaunsudrabiņš (1877—1962) lūkojies uz sētu, kur viņam nācās pavadīt savus zēna gadus. *Baltā grāmatā* viņš attēlojis savus vērojumus, sniegdams ļoti uzskatāmu, ar daudz raksturīgām sīkdaļām papildinātu ainu, kur parādās kā pati sēta un tās apkārtnē, tā arī atsevišķās celtnes ar to telpām līdz ar notikumiem viņa bērnības pasaulē. Aprakstiem pievienoti autora bērna garā vienkāršotie ļoti izteiksmīgie līniju zīmējumi.¹⁸

Par „mūsmājām”, *Neretas* Riekstiņiem, kur Jaunsudrabiņš ar māti atraitni bija apmetušies un kur sāka savas gana gaitas, viņš raksta sekojošo:

„Kaut gan zemnieku mājas ir visas gandrīz vienādas, tad tomēr liekas, ka tādu otru visā Augškurzemē nav kā mūsmājas. Aizvien pār viņām debesis visaugstāk velvējās; tie mākoņi bija visbaltākie, kuņģos gulēja bērzu galotnes vecās istabas galā. Tik zaļa sūnu jumta nekur nebija kā mūsu istabai . . . Istabas āršienas bija pelēkas kā lapseņu pudura ārpusē . . . Istabas priekšā soliņš, kur kādreiz nosēsties vai apgāzt spaiņus . . .

Logi bija nevienādi: lielākajiem sešas rūtis, mazākajiem tikai viena. Stikli

dažās rūtīs bija ļoti skaisti, tie laistījās dažādās krāsās, tikai cauri redzēt šām rūtīm nācās grūti. Priekšnama durvis bija taisītas no trim dēļiem... Durvis augšā un apakšā labi nepiegūla, un sniegs nāca priekšnamā... Tad vistas rītos, tikko lēca no istabas augšas, knābāja balto nelūgto viesi. Pa nakti viņas bija ļoti izslāpušas... Istabas durvīm bija skaists klinģis, dzelzs, savīts pēc auklas un skaisti izliekts, ar sirdsveidīgu plānu mēlīti augšā.

Istabai bija plāns dobu dobēm. Lielākajās lēja ūdeni, kur vistām nodzerties... Krāsns bija liela, augsta, gandrīz līdz griestiem... Krāsns sānos gulēja plīts, veca plīts, salūzušiem riņķiem... Pie plīts vesels strēķis žagaru un skaidu; pa tiem plosījās un spiedza peles caurām naktīm.

Tāda bija mūsu istaba. Un kad ziemas svētdienās spīdēja saule un meta no mazajiem logiem līdz plānam zilas, mirdzīgas lentas, tad plašā, tīrā istaba ar daudzajām gultām un darba rīkiem izskatījās kā pasaka. Kas viņā ienāca, tam vajadzēja smaidīt un saņemt rokas.

No priekšnama otras durvis veda kamarītī. Kad šīs durvis vēra, tad klinģis miksti nozviedzās kā jauns kumeļš. Kamarītī dzīvoja saimnieks. Tas bija pavisam mazs aizgaldiņš: tikko telpa gultai un trim smagiem krēsliem.

Otru mājas galu aizņēma ēka. Tā bija pārdalīta uz pusēm, viena puse saimniekam, otra saimei... Un rudenī cūku barojamā laikā gandrīz ik-rītu ēka bija pilna rūkoņas. Un iz rūkoņas tad izlobījās sīka malējas balss, lēna, žēla malējas dziesma."

Baltā grāmata ir savā veidā nepārspēta parādība latviešu literātūrā. Tās nozīmi un vērtību nespēja sasniegt arī paša autora līdzīgs darbs *Zaļā grāmata*.

Pie savas dzimtās sētas Smiltenes Plānos cieši turējās Pēteris Ērmanis (1893—1969), kas ar lielu mīlestību un rūpību pratis aprakstīt ne vien sirmās ēkas, bet arī dārzus, atsevišķus kokus un svešai acij mazāk redzamas īpatnības sētā. Aprakstos izpaužas autora tieksme un spējas iejusties parādību būtībā, arī tādu, kas izveidojušās pilsētas kultūras ietekmē. Ērmaņa īpašs raksts par viņa sētas celtnēm savā laikā bija iespiests žurnālā *Daugava*.

Citā veidā Edvarts Virza (1883—1940) savā poēmā *Straumēni*¹⁹ attēlo šo viņa dzimto sētu *Zemgalē* Salgales pag. Billītēs. Turot latvju sētu par tautas un tās kultūras mūžseno dzīvības avotu, viņš Straumēnos saredz šai domai simbolu un dzejnieka iedvesmē cildina tos kā himnā. Bet līdz ar Zemgales sētas bajāriskajiem vaibstiem Straumēnos pavīd arī daža laba liriska noskaņa. Cik mīlīga, piem., ir aina ar zilo rudzu puķi, kas zied uz kūts vecā niedru jumta!

Šeit daži paša dzejnieka meistariskās izteiksmes paraugi:

„Straumēnus jau tāpat var pazīt bez prasīšanas. Augsts žuburains ozols kā erceņģelis sarga šo māju, un kļavas un liepas drūzmējas tam apkārt. Liela bērzu birzs tur saulē silda savas galotnes, un tās stāvi mirdz jums pretim spilgtā baltumā... Pašķīrot apiņus, kas vijas ap dārza sētu, jums atveras dārzs un aiz tā sētsvidus. Abeles ir lielās un vecas, un viņu zari augšā savijušies kopā. Gaŗas un sulīgas zāles aug zem tām... Pie katras ēkas noliktas tai piederīgas lietas, un tām jābūt ļoti vecām, jo viņu rokturi spīd..."

Bet lai šīs mājas nebūtu tikai ēku kopojums, tās cieši iežogo stipru egļu stāpiņu sēta...

Zem nojuma stāv kārtīgi sakrauta malka: sveķainā, kas der iekuram, at-

rodas atsevišķi no tās, ko dedzina katru dienu... Gaŗa gatve no kũts lĩdz ganĩbãm bija nostãdĩta baltajiem vĩtoliem. Veci, sarepuŗi un cauru-maini, tie savos galos uz visãm pusẽm kã zaŗus starus bija izŗãvuŗi spẽcĩgas atvases, kas savukãrt jau sãka novecot. Pavasaŗos tie pirmie uzziẽdẽja, un to gaŗã, dzeltenã bãrkstis izplatĩja visapkãrt medainu smarŗu ... Turpat pie Straumẽnu kũts atradãs ieŗogots aploks, kas nebija lemts zirgiem, bet bitẽm. Te auga visdaŗãdãkie koki, un uz to zariem, gareniski noguldĩti, no vissausãkiem prieŗu kokiem taisĩti, atradãs biŗu kluŗi. Tã bija vissvẽtãkã vieta Straumẽnu mãjai. Te labprãt neviens negãja, tikai pats vectẽvs, kam bija zinãmi biŗu vãrdi ...

Otra viŗa mãjvieta bija klẽts, uz kuŗas augŗienes viŗŗ gadiem ŷãvẽja lietaskokus ... Viŗŗ no tiem taisĩja visãda veida toverus, mucĩņas, karotes, drãzdams ar slĩmestu, grebdams ar grebli un beidzot izgcludĩnãdams tos gludus. Klẽti, kur vasarã viŗŗ arĩ gulẽja, spainĩŗos un mucĩņãs kã Dieva ausĩ glabãjãs viŗa medus rudens lapu rũsganumã un vaska lielie ripuŗi, kam bija nodzeltẽjuŗu kļavu lapu dzeltenums ...

Klẽts augŗienẽ arĩ glabãjãs viŗa, paŗa darinãts, zãrks ar skaidu pagalvi, un vectẽvs bez drebẽŗanas gaidĩja to dienu, kad viŗa gars atraisĩsies no vecãs saimes ...

Visneatlaidĩgãki uz laukiem raudzĩjãs rija un ŷķũnis, kas bija liela mũŗa ěka baltãm, kaļķiem apmestãm sienãm un biezu niedŗu jumtu."

Seko rijas, klona, rijas krãsns un ar tiem saistĩto darbu apraksts. Tãpat iztẽlota arĩ kũts ar gubeni, kur uz niedŗu jumta kãda rudzupuķe ziedẽja un kuploja ar katru gadu jo vairãk. Kũts bijusi celta no seviŗķi spẽcĩgiem kokiem, tãpat arĩ klẽts, liela ěka ar divãm telpãm, kuplu ãbeļu apẽnota. Tãs vienã telpã atradãs labĩbas apcirkņi, otra bija it kã vasaras istaba, kur, meklẽjot vẽsumu, gulẽja. Tur arĩ glabãjãs skapji, tĩne, meitu pũri u. tml.

Par dzĩvojamo ěku lasãms:

„Pa mazu verandiŗu, kas bija jaunãkã laikã taisĩta, varẽja ieiet saimnieka galã, kur bija ěttras istabas. Lielãkã istabã pastãvĩgi oda pẽc jãņzãlẽm, jo bija paradums, ka tos vainagus, ar kuŗiem saimnieku un saimniecĩ aplĩgoja Jãņos, kãra pie sienãm ...

Virš gultas uz plaukta, ãdas apvilktos dẽļu vãkos, spoŗiem misiŗa klam-buŗiem, stãvẽja dziesmu un sprediķu grãmata un bĩbele. Senu dienu un paaudŗu mantojums, tãs bija nokvẽpuŗas melnas, tãpat kã ŷķĩņķi lielajã skurstenĩ ...

Kad tur ap galdu svẽtdienas rĩtos ļaudis sanãca pãtaros, vĩri baltos kreklos izmetuŗies un gludi noskũtãm bãrdãm un sievas no pũra lãdẽm izņemtiem lakatiem, kas oda pẽc vaivariņiem, melnã bĩbele un dziesmu un sprediķu grãmata nonãca no plaukta galdã. Desmit lapas gaŗo sprediķi lasot, visi stãvẽja kãjãs un istabã ilgu laiku nekas nebija dzirdams kã Manceļa stingrie un sulĩgie vãrdi par grẽcinieku mokãm un baloŗu milĩgã dũķŗana aiz loga bũri.

Starp saimnieka un kalpu galu, taisni mãjas vidũ, atradãs lielais melnais skurstenis, kur vasarã, lai istabas nesakarstu, katrs pãris pie sava kãŗa vãrĩja ědienu ... Skurstenis pa ilgiem gadiem bija melni nokũpẽjis, bet debesis caur viŗa galu vairs neredzẽja vẽlos rudeņos, kad to no augŗas lĩdz apakŗai pilnu piekãra ar gaļu, desãm un ŷķĩņķiem un tad ŷãvẽja paegļu dũmos veselu nedẽļu ...

Kalpu galã, lielã un plaŗã istabã, dzĩvoja trĩs ģimenes, gultas novietojũsas katru pie savas sienas, ar galdiŗu blakus un plaukciem, kur atradãs ŷķĩvji, bļodas un karotes. Visas citas mantas stãvẽja ikvienam savã klẽti, un koka krampji un aizŗaujãmie gãdãja, lai durvis neatgrũŗ vaļã vẽjŗ, jo svẽ-

tums gulēja tajos laikos uz ikviena sliekšņa, neļaudams svešam paņemt to, kas viņam nepiederēja...

Kalpi Straumēnu mājā dzīvoja gadiem ilgi, jo viņus šeit nesaistīja saimnieka laipnība vien. Viņiem katram bija pa vienai vai divām govīm... Bet viņus visvairāk Straumēnos turēja mājas gars, ierastu darbu nemainīgā kārtība, un tam viņi kalpoja vairāk nekā saimniekam."

Vēl pieminētas rokas dzirnas istabas priekšnamā un pirts vītoli paēnā pie upītes. Pirts sīki aprakstīta ar visu kurināšanu, pēršanos un tīkamo atslābumu, pēc tam mielojoties ar svaigi ceptām rupju kviešu karašām.

Lai gan autors, sacerot *Straumēnus*, savu darbu apzīmējis par poēmu, nedaudzie šeit sniegtie izraksti rāda, ka tajā līdz ar dzīvo garu, kas tur izpaužas, atklājas arī daudz lietišķu parādību, kas raksturo sētas izbūvi.

Sirmās lauku celtnes bija ļoti tuvas arī Kārļa Skalbes (1879—1945) sirdij, bet viņš tās parasti nemēdza sīki notēlot. Kā izņēmums minams viņa apraksts par Lejzemnieku sētu pie Auces 1914. gadā, pirms tā Pirmajā pasaules karā tikusi nopostīta. Pretstatā zemajai istabai, kur vectēvs aizkrāsņē, savā gultā uz zirnājiem snauzdams un pīpēdams, vada savas dienas, krāsns kaktā dzied circeņi un nav nevienas nedzīvas lietas, Skalbe apraksta šai mājā arī jaunlaiku „zāli” ar mīkstām mēbelēm, grāmatu skapi ar glāžu durvīm, rakstāmgaldu un klavierēm. Tur dzīvo ļaudis, kas „iet laikiem līdz”, bet dēls — gaida iesaukšanas pavēli.²⁰

Savos citos darbos, bet it īpaši dzejās, Skalbe bieži cenšas ēkās un ēciņās atklāt kādu dziļāku nozīmi un saturu, izjuzdams, ka „pat siena šķūnītim ir sava dvēsele”.²¹

Šeit kādi piemēri:

Pirtiņa

„Pie purviņa, kur dīķis smagi zied,
No zemes pirtiņa kā sēne ārā lied.
Kā velēna uz jumta zaļi brūna,
Aug piku pikiem mīksta samta sūna.
Ar pakšiem sašķiebtiem pussakritusi
Snauž būda, lupstājos līdz jumtam iegrimusi. (...)
Es pieri piespiežu pie tumšā loga stikla,
Kā sapnī acs top manīm mikla:
No zelta biķeŗa tur pati Laima dzeŗ
Un tumsā likteņus ar baltu roku sveŗ.”

Jāņu klētiņa

„Nāc man pie vārtiem pretī,
Lai mani nerej suns.
Es esmu nabaga bēglis
Un baidos no ļaudīm un guns. (...)
Ver durvis, vedi iekšā
Starp tumšiem apcirkņiem.
Nāk viegla miltu smarža
No maisiem atvērtiem.
Zem vecām sijām kroņi
No jauniem ozoliem.
Uz galda zara kannā
Ar bāliem apiņiem.”

Dabīgā sakarā ar celtnēm Skalbes dzejās parasti parādās arī dzimtā *Vecpiebalgas* novada ezeriem rotātā skaistā daba.

Vēl vairāk ideju pasaulē latvju sētu iesaistījis Jānis Rainis (1865—1929), apcerot tautas likteņgaitas. Paceldamies pāri ikdienai, viņš to, piem., lugā *Pūt vējiņi*, parāda kā spēcīgu simbolu, kas tautu vieno tās nacionālā esamībā.

Pieminami divi rakstnieki, kas katrs latvju sētai veltījis īpašu nelielu dzejas grāmatu.

Kārlis Ieviņš (dz. 1888. g.) Pirmā pasaules kara laikā 6 gadus pavadījis Zviedrijā, tad 15 gadus atjaunojis kaŗā izpostīto tēva sētu Zemgalē, pats strādādams lauku darbus, un tad atkal pārcēlies uz Zviedriju, ko nav vairs atstājis. Bija kļuvis pazīstams ar saviem romāniem, kur tēlojis lauku dzīvi, radīdams populāro Putras Dauķa un Medulāja tipu. 1968. g. par jaunu izdotajā dzejas grāmatā *Latvijas vasara* spilgti izjūtama dzejnieka pieķeršanās dzimtenes laukiem un dzīves notikumiem lauku sētā.²²

Dzejolis Vecās latvju mājas sākas vārdiem „Par visu miļākas man vecas latvju mājas” un beidzas ar pantu:

„Kur citur rudzu maize, piens tik saldi garšo!
Ar kalpiem saimnieks ēd pie viena galda . . .
Kūp siltas rijas rudenos, un augļi smaršo,
Bet drūmo ziemu pasakas un meiču dziesmas valda.”

Mazliet skarbāk ieskanas Mēslu laiks:

„Nu zemnieks pilnām dakšām stipras vielas kaisa —
No viņu smaršas visas malas pildītas . . .”

Par to maigāks tēlots Spietu laiks:

„Caur ābeļdārzu, pīpi kūpinādams,
Iet vecais tēvs uz bišu stropiem.
Tek Pinka nopakaļis, asti luncinādams . . .
Skan sētā spaiņi, meitas rīkojas ar lopiem.”

Bet pienāk rudens, un līdz ar to pēdējais darba cēliens sētā:

„Riju kurināt man prieks — kā agrāk tēvu tēviem (. . .)
Rīta agrumā es seru rijā vaļā raisu —
Klājiet klonā klājienu! (. . .)
Turat rakstu! . . . Svētvakarā siltā pirtī
Akotaino kreklu novilksim,
Atpūtu un mieru baudīsim —
Beigās kāzas svinēsim
Cits citam, cits citam,
Tīdiritam,
Cits citam . . .”

Atšķirīgā veidā Andrejs Iksens (1888—1962), izcīnījis trīs kaŗus, kļuvis par Lāčplēša ordeņa kavalieri un savas gaitas noslēdzis trimdā Austrālijā, sacerējis savu „slavinājumu pantos” — *Latvju sēta*.²³ Visi tur ievietotie panti rakstīti oktāvās. Noslēdzot krājumu, autors dzejoli Izskaņa saka:

„Paldies tev, oktāva, tu daiļais pants,
tu sajūsmo un apmulsini mani;
es atkal sajūtos kā mazais gans,
un apkārt gavilē man citi gani . . .”

Līdz ar īpatnējo pantmēru arī spilgtā izteiksme piešķir šiem Iksena dzejoļiem savdabīgu, ar tematiem saskanīgu raksturu. Šo tematu ir daudz, un katram veltīts savs „slavinājums”.

Pirmais saucas Dieviņš latvju sētā:

„Lai kādā kurienē tev maldās skats,
lai maizi dienīšķo dod zeme kuŗa —
to neaizmirsti: mūsu Dieviņš Pats
mūs kopā apvieno un saimē tura.
Bez viņa ziņas nekritīs ne mats,
ne pagale no mūsu ugunskura.
Šis mūsu Dievs mīt katrā latvju sētā,
tik bezcerīgi tagad piemeklētā . . .”

Nākamie slavinājumi veltīti klētij, rijai un citām sētas celtnēm, kā arī sīkākiem sētas piederumiem: akai, zedeņu žogam, bišu dravai, linu mārkam, lietas kokiem, spīļu arklam, sētuvei, piestai, šūpulim u. c., kā arī ganāmpulkam, vecajam zirgam un rudzu statiem.

Klēts

„No baļķiem apaļiem tai stāvs ir celts
pēc senas parašas un jausmas kādas.
Kas darbā sūrā kopā nests un velts,
tas klusā bagātībā šeitān rādās:
pa labi apcirkņi, tur — lauku zelts,
pa kreisi tīnes stāv un lielas lādes.
Un saknes, zālītes klāj visas sienas,
un vainagi no pērnās Jāņu dienas.”

Rija

„No ēku pudura tā atstatāk,
kur nevelkas vairs kājceliņu mija,
kur piekalnē jau lauki plesties sāk, —
kā zemē grimusi stāv vecā rija . . .”

Pirts

„Aiz dārza ielejā, kur mirgo strauts (. . .)
tur strautmalā aiz kokiem un aiz žogiem
stāv pirtiņa bez skursteņa un logiem . . .
Nu pirtsvakars tik ilgotais ir klāt,
Jau lāva gaidīja un bērza slota.
Nu tikai garu mest un sutināt,
lai miesa svīst un kļūst kā atjaunota.”

Spīļu arklis

„Viens gadu simtenis vismaz ir gājis,
kopš spīļu arklis bija zemes rīks
pats galvenais. Līdz viņam blakus stājas
kāds svešinieks, tāds dzelža šļūcējs līks (. . .)

Sētuve

„No priežu saknēm sētuve bij pīta
pie skala gaismas ziemas vakaros;
kā liela ciba, apaļa un glīta,
tā kalpoja daudz gadu gājumos (. . .)

Piesta

„Kas nākuši no pilsētas vai miesta,
tie nezinās, kāds varens piederums
bij lauku sētā resnais bluķis — piesta,
un kāds no viņa nāca ieguvums (. . .)”

Šie aprautie piemēri, kuŗiem pa daļai šeit pat pantmērs pārtraukts, gan nespēj izteikt ne dzejas pilnīgo saturu, ne arī ļauj izjust noslēgto pantu nobeigtību. Tie var tikai noderēt kā paraugi iztēles daudzpusībai un autora ciešai saistībai ar viņa dzimtā novada, *Odzienes*, lauku sētu.

No trimdas laikā aizsaulē aizgājušiem autoriem, kuŗu rakstos atmirdz dzīve sētās, kur viņi izauguši, vēl nākas minēt Jāni Grīnu (1890-1966), kas savās atmiņās kavējas *Augšzemē*, un Ludi Bērziņu (1870—1965), kas ne tikvien pats savos literārajos darbos ietvēris daudz atmiņu par tēva mājām Džūkstes pag. *Zemgalē*, bet arī savās lekcijās un semināros Latvijas Universitātē, ievadīdams folklorā valodnieku jaunaudzi, bija to cieši pietuvinājis latviešu zemnieka dzīves videi — lauku sētai.²⁴

Ludis Bērziņš ir arī spilgtākais pārstāvis to latviešu autoru vidū, kas savā garīgajā dzejā iesaistījuši dzimto sētu, tās druvas un zemnieka darbu kā Dieva dotās svētības nesējus.

Kā redzams Latvijas ev.-lut. baznīcas dziesmu grāmatā, šāda rakstura dziesmas bijušas sacerētas arī agrākos laikos. Kā garīgs rakstnieks arī Juris Mancelis (1593—1654) lietājis savos sprediķos spilgtus piemērus no dzīves lauku sētās,²⁵ bet lauku darbi, druvas, klētis un citas ar sētu saistītas parādības minētas arī vēlāko laiku baznīcas dziesmās. Dažas no vecākām atrodamas pēdējā dziesmu grāmatas izdevumā,²⁶ un to autori ir Kristofors Fīrekers (mir. ap 1685. g.), Svante Gustavs Dīcs (1670—1725) un Kārlis Garve (1763—1841).

No latviešu autoriem, līdz ar Ludi Bērziņu, šajā dziesmu grāmatā pārstāvēti Augusts Briedis (1877—1937), Kārlis Kundziņš (1883—1967), Augusts Saulietis (1869—1933), kas katrs savā veidā izteic savus reliģiskos pārdzīvojumus, ko izraisījusi latviešu sēta ar tur izkopto dzīves veidu.

Nevar paiet gaŗām gadījumam, kas liecina, ka arī rakstnieks, kļūdams populārs ar saviem jautrajiem feļetoniem, nopietnā brīdī jo dzīvi atceras lauku sētas gaisotni līdz ar daudz raksturīgām sīkdaļām. Feļetonista Ačuka (īstajā vārdā Ruberta) atmiņas iespiestas Liepājā 1944. g. *Tēvijas* Ziemsvētku numurā. Tajās ar zināmu smeldzi iztēlots svētku vakars lauku mājās šā gadsimta sākumā. Par spīti 1944. gada beigu drūmajam noskaņojumam, arī šajā iejūtīgajā aprakstā sprēgā autora gaišais humors, kas pēc tam gan būs apsisis, jo Ačuks palika Latvijā, kur pēckaŗa gados ir miris.²⁷

Atklātībā mazāk pazīstami *Latgales* rakstnieku darbi, kur tēlotas turienes saimniecības līdz ar apbūvi, dzīves un darba veidiem un tautas paražām. Šajā ziņā raksturīgs ir Antona Rūpaiņa romāns — triloģija *Māra mostas*, ko var salīdzināt ar

Jekaba Janševska Kurzemei veltītajiem romāniem. Daži ap-
raksti prozā atrodami Jōņa Mozgas, Madsolas Jōņa un Jōņa
Silkalna darbos, bet dzejā tiem pieskāries Aleksandrs Ancāns.²⁸
No citiem latviešu rakstniekiem Antons Austriņš un Ādolfs
Erss apcerējuši Latgales zemnieku dzīves vidi.

Kā īpatnējs mēģinājums iztēlot dzīvi un notikumus sense-
nās latviešu sētas ietvaros minams Latvijas patstāvības laikos
sarakstītais Ilonas Leimanes darbs *Vilkaču mantinieci*, kur
izmantotas senās tautas celtniecības liecības un ar tām saistītie
apzīmējumi, kas tagad liekas neparasti.

Latvju sēta ir dzīva arī *trimdas* rakstnieku prozas darbos.
Daugavas lejasgala krastos noris vecsaimnieku un jaunsaim-
nieku darbs un dzīve Alfreda Dziļuma romānos, bet Vidzemes
Malienā — Valentīna Pelēča stāstos. *Tirzas* novada lauku ap-
stākļus raksturojusi Aida Niedra (1899—1972), bet dažādos
apvidos tos notēlojusi Irma Grebзде, kas Latvijā bija publicē-
jusi ļoti dzīvu un zīmīgu stāstījumu par piena pārraudzes pie-
redzējumiem lauku sētās.

Ievēribu pelna Elzas Klaustiņas atmiņās iespraustais ap-
raksts par gatavošanos svētvakaram un svētdienai Vidzemes
lauku sētā *Vijciema* pagastā, bet it īpaši par dziļo pārdzīvo-
jumu, ko viņa izjutusi, piedaloties svētdienas sanāksmē Brāļu
draudzes saiešanas namā, kur skanīgi un koši plūdušas lielā
sirsnībā dziedātās dziesmas.²⁹

Ir zīmīgi, ka Latvijas lauku sēta un tās celtnes parādās arī
trimdas laikmetīgās rakstniecības pārstāvju darbos. Pieminams
Aivara Ruņģa stāstījums par *riju*.³⁰

„Rijā nokļuva caur piederību. Piederība bija augsts, bez griestiem. Es
iegāju tanī kā dievnamā, pieliekdamiem nokļuvu rijā pašā ... Krāsns ku-
rējās. Lēnām no tās, gandrīz sajūtams, saožams, sataustāms nāca un izpla-
tījās siltums. ... Pamazām mani bija apņēmis rijas mājīgais siltums. ...
Grūtajos posta gados ... rijās dzīvojuši ... Bet man senās sejas pie
skalu uguns šodien liekas kā pasakā, spriguļu klauzdzēšana skan ritmā ar
dziesmām, smagais darbs liekas bijis kā rituāls apliecinājums dzīvei, dzīvo-
šanas jēgai. Cilvēkam bija tik maz: materiālā kultūra bija tik vienkārša,
dzīves iespējas tik minimālas. Taču šai vienkāršajā pasaulē dominējis cilvēks
ar savu dvēseli, savu sirsnību, savu spēku.

Viņš bija kā no viena gabala tēsts, kā no krama cirsts, un tāpēc viņš
izturēja. Viengabalainais latvju cilvēks izturēja, uzvarēja. Atstāja mums
savu dzīves ziņu: skaidru, vienkāršu, veselu.”

Atzīmējama parādība, ka *trimdas* dzīvē dažu mūsu rakst-
nieku atmiņās kāpinātā veidā izpaužas dzimtenes sētas gaisot-
ne, kurai līdzīga nav atrodama nekur citur pasaulē.

Bet vēl vairāk pārdomu modina iezīmes, ka arī *okupētās*
Latvijas rakstniecībā jauno dzejnieku darbos atdzīvojas iek-
šējās saistības ar lauku sētu, kas tagad lemta bojā ejai, un dzī-
ves ziņu, kas tur bija izkopusies. Šeit daži piemēri, kas aizgūti
no žurnāla *Jaunā Gaita*.³¹

Māris Čaklais (dz. 1940. g.) dzejoli Mājas sāk vārdiem:

„Kāds savāds miers pār Lejeniekiem . . .
Un miers pār Kaibēniem un Brakiem,
Pār cilvēkiem un viņu takām,
Un akām, neaizbērtām akām . . .”

Dzejolis izskan vārdiem:

„Kāds savāds miers . . . Cik dižs un svēts ir tas!
Tāds miers ir cilvēkiem, kas sevi apzinās.”

Velta Kaltiņa (dz. 1931. g.) savā dzejolī Tā nu reiz nieki pie malas apliecina sevi par īstu lauku cilvēku:

„Ar mēslu dakšām izmēzu visu, kas lieks.
Un visus kambarus un priekškambarus
Deviņām slēdzenēm slēdzu.
Vēl aizspraudu pīlādžu zaru. (Stāsta — pret nelabo līdžu). (. . .)
Ar vectēva lāpstu izgāju ziemei patikt . . .
Smieklīgi, teiksiet, zinu, un nav jau pēc plāna arī:
Aizskalots pīlādžu zars, un atslēgas salauztas sen —
Tieši caur sirdi Daugava ūdeņus dzen.”

Laima Līvena (dz. 1943. g.) dzejo par vecās mātes segu, kas no lupatiņām austa; par rasu tumšdzeltenās auzās, zivīm kārklu pacerēs, ganu suņiem, puiku, kas, vezdams zirgu, svilpoja, un — klusumu, kad „dzirdēt varēja, ka dārzā plūmes krīt”.

Ar lielu pārliecību un sirsniību Miervaldis Birze cildina senās lauku sētas architektūras izteiksmi, salīdzinot to ar tieksmi piešķirt jauncelāmiem kolchozu ciematiem pilsētnieciskus vaibstus. (Sk. *Literatūra un Māksla*, 1970. g. 15. nr.).

Arī Imants Ziedonis savā grāmatiņā *Kurzemīte* (Rīgā 1970) ar pilnu krūti iestājas par seno sētu raksturīgās un izteiksmes pilnās vides saglabāšanu, prasot „saglabāt lauku ainavā skais-tāko viensētu koku pudurus un alejas, tāpat kā jaukākās birsta-las”, bet, pieskaņodamies jaunajam režīmam, ieteic „lauku cie-matu tuvumā šajās senajās un iekoptajās mājvietās pēc veco ēku nolietošānās celt moderna tipa ēkas” un piebilst, ka ir cil-vēki, kas „izliekas šīs ne tikai estētiskās, bet būtībā arī racio-nālās prasības nesaprotam un aicina nolīdzināt viensētu vietas tikai tāpēc vien, ka tās kādreiz bijušas privātīpašnieciskas” (145., 146. lpp.).

Kāda sena sēta raksturota šādi:

„. . . Mēģinu atcerēties, kas tajās mājās bija . . . Labā attālumā no mājas abās celiņa malās bija divas liepas. Divas milzīgas debesīs kāpjošas liepas. Zem tādām liepām varētu bērniem vārdus dot un izsniegt arājiem goda rakstus . . . tāds milzu koks varēja kļūt bijīgai dvēselei par upurkoku . . . Te kāds stāvējis ar kannu rokā sagaidot un izvadot . . . Zem liepām stāv paegļu zārdu koki, arī tādus es redzu pirmo reizi. Cik gadus viņi veci, to tā nevar pateikt, paeglis ir ciets koks . . . Kas vēl tajā sētā bija stīprs? Dīvaini paegļu ielenķi, izauguši un iztēsti taisnleņķi . . . iesisti kaktos, kur priekšnama piebūve pieskaras mājas sienai. Lievenītis vecs, māja arī veca, un šiem paegļu leņķiem nu jāpiesien palievenis pie mājas, lai neizšķiebjas uz vienu vai otru pusi.”

Bet par saistību ar zemi autors raksta:

„Un katru pavasari vecais vīrs neliekas mierā, pareizāk sacīt, zeme tam

nedod miera, kamēr zirgs un arklis sadabūts un vagas izvilktas. Tā ir mūžsenis trenētā zemnieka dzirde, kas dzird zemi saucam, pavēlam un lūdza-mies. Es pašlaik domāju, kāpēc to rakstu? Tā taču patriarhalā darba ētika. Vai kolektīvajam darbam kāda daļa par to? Ir daļa!" (23. lpp.)

Autors gan viscaur parāda cenšanos attaisnot notikušās pār-grozības un kolektīvā darba vajadzību, bet nav noslēpis pār-liecību, ka sprauto mērķu sasniegšanai nepieciešamas spēcīgas individuālītātes, cieņa pret senām, krietnām tradīcijām un aug-sta darba ētika.

Vai no pieminētiem dzejdarbiem neizskan latviešu mūžsenā un nenoslāpējamā piederības sajūta pie dzimtās zemes un tēvu tēvu sētas? Vai šī liktenīgā saistība nebūtu ķīla par latviešu tautas pastāvēšanu savā zemē uz paaudžu paaudzēm?

Beidzot nākas vēl pieskarties latvju sētai, kāda tā parādās latviešu *veidotājas mākslas* dažādu nozaļu darbos.

Tā bija jo tuva *vecākās* paaudzes gleznotājiem Ādamam Alksnim (1864—1897), Jānim Rozentālam (1866—1916), Teo-doram Ūdrim (1868—1915) un grafiķim Richardam Zariņam (1869—1939). Sevišķi Zariņš, kas ar lielu neatlaidību vāca ma-teriālus par latviešu tautas mākslu, savos darbos ir bieži attēlo-jis ar lauku sētu saistītus motīvus, gan savā veidā tos romanti-zēdams. Plaši pazīstamas kļuva Eduarda Brencēna (1885—1929) ilustrācijas brāļu Kaudzišu *Mērnīeku laikiem*. Tajās pārsvarā ir romāna raksturīgo personu attēli toreizējos tērpos. Sētas un celtnes parādītas, pieskaņojoties vietējās senākās tautas celtniecības piemēriem. No ilustrātoriem, kas savos darbos arī iekļāvuši lauku sētu celtnes, citu starpā minami Indriķis Zebe-riņš (1882—1969), Niklāvs Strunke (1894—1966), Alberts Kronenbergs (1887—1958). Jau norādīts uz Jāņa Jaunsudrabi-ņa ļoti zīmīgajām ilustrācijām paša sarakstītajās grāmatās, kas veltītas lauku sētai.

Arī *vidējās* paaudzes mākslinieku starpā netrūkst tādu, kas savos darbos iesaista lauku sētu, bet pārsvarā gan risinot tajos pirmā vietā gleznieciskas problēmas. Īpatnēja pieeja ir Jānim Kalmītem (1907—), kas par savas glezniecības pamatproblēmu izraudzījies *riju*, gan neparādot to reāla dokumenta veidā, bet cenšoties izteikt tās būtību mistiskā noskaņojumā. Ir minēts, ka viņš šim tematam pievērsies kādas 600 reizes.

Mūsu gleznotāji parasti veidojuši arī telpisko ietērpu *skatu-ves darbiem*, kuŗu norisē iekļauta lauku sēta. Viņi centušies to darīt, pieskaņojoties lugas raksturam, gan turoties reālītātes ro-bežās, gan ļaujot vaļu fantāzijai, ja to attaisno skatuves darba teiksmainais saturs. Katrā gadījumā skatuves veidotājiem bija jāapgūst zināšanas un izpratne par tautas celtniecības īsto rak-sturu. Ne vienmēr tas noticis. Sevišķi inscenējot lugas, kas norisinās latviešu pilīs, viņi dažkārt, cenzdamies pēc reālītātes, nav izsekojuši lietišķiem datiem par piļu celtniecību, radot ap-lamus priekšstatus par seno piļu architektūras veidu. Tas bieži noticis arī, grāmatas ilustrējot.

No gleznotājiem, kuņu darbība bija cieši saistīta ar tautas celtniecības iekļaušanu skatuves veidojumos, kā celmlauzis minams Jānis Kuga (1878—1969). Eduards Brencēns (1885—1929) centās celtnes tvert iespējami reāli, bet Niklāvam Strunkem bija sava īpatnēja uztvere, šādus uzdevumus risinot. Arī citu gleznotāju pieeju šādiem darbiem dažkārt noteica viņu individuālitate.

Ne tikvien gleznotāju skatuves ietērpos, bet arī *architektu* darbos latviešu lauku sēta atstājusi savas redzamas iezīmes.

Gan apzinoties, ka, dzīves prasībām un tehniskām iespējām mainoties, architektūra rada savus laika garam atbilstošos veidus, 20. gs. sākumā daži latviešu architekti bija guvuši ierosinājumus risinājumiem un formām arī no savas tautas celtniecības, līdzīgi kā tas toreiz notika ar citām tautām, sevišķi Eiropas ziemeļos. To, piem., apliecina Aleksandra Vana-ga celtnes un arī Eižena Laubes jaunības darbi.

Latvijas patstāvības laikos latvju sētas celtnes, kļūdamas par pētniecības objektu, iegulās studiju laikā jauno architektu apziņā kā piemērs organiskas architektūras tapšanai latviešu dzīves telpā pagātnē, pamudinot centienus tādu radīt arī Latvijas valstī. Autoritātīvā režīma laikā šie centieni pieņēmas dažādos virzienos, bet nespēja nobriest. Vispārējā tendence bija, turoties pie architektūras klasiskajiem principiem, tos izvērst laikmetīgos risinājumos un formās, kas atbilstu latviešu tautas nacionālās kultūras centieniem un viņas īpatnējai mākslas izjūtai.

Bet pārdzīvojamais laikmets bija pārāk īss un nemierīgs, lai architektūra varētu iegūt nacionālu nokrāsu, kā tas ilgstošā attīstībā bija noticis latvju sētā.

Noslēdzot šo monografiju par latvju sētu, lai būtu šeit kop-sakarīgi minētas svarīgākās domas un atziņas, kas raksturo sētas nozīmi latviešu kultūrvēstures tapšanā un izveidošanā.

Vispirms nākas atgādināt, ka kopš aizvēstures laikiem, kad latvji kļuva par zemkopju tautu, līdz 19. gs. vidum tikpat kā visas latviešu paaudzes dzimušas un izaugušas lauku sētā.

Šis fakts par sevi liek jau nojaust, cik lielai un svarīgai no-zīmei tautas fiziskajā un garīgajā izaugsmē un tās rakstura vei-došanā vajadzēja būt ar sētu saistītam dzīves un darbības vei-dam, kas turpat 2000 gadu tecējumā būtībā maz bija mainījies.

Paaudze aiz paaudzes pārņēma no iepriekšējām ģenerāci-jām līdz ar dzimto sētu arī dzīves paražas, sadzīves kārtību un darba paņēmienus, kas, ilgstošas pieredzes pārbaudīti, bija tur izveidojušies. Līdz ar to sētu iemītnieki izvairījās no straujām pārmaiņām un jauninājumiem, kas neatbilda dzīves vajadzī-bām. Tā radās tautas raksturam atbilstošas *tradīcijas*, kas pie-šķīra viengabala saliedētu raksturu arī kultūrai, kuŗa lauku sētā izplauka jau senatnē un turpināja tur pastāvēt līdz pat 20. gadsimtam.

Šīs tradīcijas nebija sastingušas normas. Tās spēja sevī ie-klaut arī jaunus veidus, kas atbilda laiku gaitā notiekošajām pārmaiņām. Arī tie, tautas īpatnībām pieskaņoti, iegūlās viņas kultūras apcirkņos.

Latviešu tautas kultūra neizveidojās pilnīgā atšķirtībā no ār pasaules. Savas patstāvības laikos aizvēsturē latvieši, saskar-damies ar apkārtnes tautām, ar *savu* kultūru kļuva par līdz-veidotājiem sava veida kopkultūrā, kas apņēma Baltijas jūru. Vēlākos laikos, svešiem kungiem valdot, latvieši gan vairāk noslēdzās sevī, necenšoties pielāgoties virsslāņa paražām, lai gan arī tad gadījās, ka viņi no tām pievienoja savai kultūrai, kaut „modes” dēļ, kādu jauninājumu, ko pielāgoja savām va-jadzībām un savai gaumei.

Šīs tautas kultūras ēras vietā 19. gs. otrajā pusē iestājās tautas atmodas laikmets, kad, no lauku sētām nākdami, plašāku izglītību ieguvušie tautas locekļi sāka mudināt no dzimtbūšanas atbrīvoto tautu izkopt savas spējas, lai panāktu visu savu tautas locekļu labklājības celšanu un viņu nacionālās apziņas izkopšanu un nostiprināšanu, piekļaujoties Rietumeiropas kultūras lokam.

Šī kustība ievadīja strauju uzplaukumu latviešu saimnieciskajā un kultūrālajā dzīvē, sagatavojot tautu valstiskās patstāvības sasniegšanai. Līdz ar to arī sāka izveidoties jauna latviešu laikmetīga nacionāla kultūra, kas 20. gs. kļuva par līdztiesīgu dalībnieci citu Vakareiropas tautu kultūrālos centienos. Tā svešu varu virskundzības laikos pastāvējušai, sevī noslēgtajai tautas kultūrai sekoja jauns laikmets ar tagadnes sabiedriski un starptautiski iesaistīto nacionālo kultūru.

Abu šo latviešu kultūras posmu tapšanā vērojama lauku sētas ietekme, bet tā tajos izpaudās atšķirīgos, laikmetam atbilstošos veidos.

Kamēr latvieši bija tikpat kā viengabalaina zemnieku tauta, viss, kas notika viņas kultūras attīstībā, bija tieši saistīts ar lauku sētu.

Zemkopības pirmatnējā stāvoklī, kad labību zemē iestrādāja ar koka, akmens un, beidzot, dzelzs kapļiem, arī kultūra latvju zemē atradās vēl savas attīstības pirmsākumos: raža bija skopa, apgērbs neizkopts, mājokļi trūcīgi. Atrastie amatniecības izstrādājumi tomēr liecina, ka arī jau toreiz tautā izpaudās ievērojamas mākslinieciskas spējas un arī savi maģiski-reliģiski priekšstati.

Sētu rašanās iezīmēja svarīgu pagriezienu latviešu zemkopja dzīvē un kultūrā: viņš bija sev iekopis noteiktu zemesgabalu, uz tā uzcēlis patstāvīgu mītni paša dzīvei, kā arī telpas mājkustoņiem, ražas apstrādāšanai un savu ieguvumu glabāšanai. Bija radies drošs pamats eksistencei, kas bija cieši saistīta ar zemi un spēja tās kopējiem arī turpmākajās paaudzēs sagādāt iespēju dzīves augšupejai, izkopjoties fiziskām un garīgām spējām.

Turoties pie kultūras parādību parastās šķirošanas materiālās, gara un sabiedriskās kultūras laukos, vispirms minams, ko lauku sēta materiālā ziņā devusi latviešu tautai.

Sēta bija tautas dzīvā spēka uzturētāja un vairotāja. Zemi kopjot un mājlopus turot, zemnieks sagādāja sev un savai saimei pārtiku un apgērbu, bet apkārtējā daba deva tam būvvielas sētas celtnēm. Pēc atkārtotiem kaŗa postījumiem un sērgām, kas prasīja smagus upurus, latvieši arvien ir savas sētas atjaunojuši un ar savu vitālītāti atkal panākuši tautas dzīvā spēka strauju pieaugumu.

Lai vairotu savas saimniecības ieguvumu, zemniekam nācās ne tikvien fiziski smagi strādāt, bet arī ar asinātu prātu atrast ceļus un veidus, kā savu saimniecību un sētu uzlabot un iz-

kopt. Tā visās saimniecības nozarēs nemitīgi norisinājās *technisks progress*.

Laukkopībā, kaut ilgi turējās pie spīļu arkla, zaru ecēšām un līdumu lišanas, pakāpeniski ieviesās trīslauku sistēma un paplašināta augu maiņa; *laukkopībā* — piena pilnīgāka izmantošana; *celtniecībā* — konstrukciju, telpu iekārtas un apkures ietaišu pilnveidošana; *mājas amatniecībā* — visu vajadzīgo darba rīku un citu iedzīves piederumu pagatavošana.

Līdz ar to pieņēmas arī spējas un attapība *organizētā* veidā vadīt sētas saimniecību, lai katrs darbs notiktu savā laikā un katrs darba darītājs zinātu savu uzdevumu pienācīgi veikt.

Fiziskais darbs kā tīrumā, tā sētā prasīja daudz izturības, bet tas arī norūdīja, attīstīja miesas un gara spēkus ne tikvien vīriešiem, bet arī sievietēm, jo visi kopīgi veica lielāko tiesu lauku darbu, kā arī smagos kulšanas darbus rijā. Norūdīšanās sākās jau no bērnu dienām, kad ganos bija jāiet neatkarīgi no laika apstākļiem, nereti basām kājām skrienot pat pa rugājiem.

Norūdīšanās lauku darbos nāca par labu arī *kaņa gaitās*, kas jau kopš aizvēstures laikiem latviešu kaņavīriem bija jāuzņemas, lai aizsargātu savu zemi.

Visai sētas saimei sadarbojoties, varēja panākt, ka saimniecības stāvoklis sētās pakāpeniski uzlabojās. Uzplaukumu gan jūtami kavēja līdz ar posta laikiem arī beztiesīgais stāvoklis, kam bija padots zemnieks un viņa zeme. Bet bija laikmeti, kad laba tiesa zemnieku bija kļuvusi pat turīga. Tā tas bija tautas patstāvības laikos aizvēsturē, kā arī viduslaiku beigu posmā 16. gs. un 19. gs. pēc māju iepirkšanas.

Lai sasniegtu tādu stāvokli, nācās saražot vairāk par to, kas bija vajadzīgs pašu patēriņam un dažādo nodevu nomaksām, pārpalikumu pārdodot, vai sagādāt sev kādus blaku ienākumus. Tā materiālās kultūras uzplaukums bija saistīts arī ar *tirdzniecību*. Nav gan iezīmju, ka latviešu zemnieks būtu bijis dzimis tirgotājs, bet vienam otram arī šajā nozarē būs bijušas savas spējas, kā senajā maiņtirdzniecībā, tā arī naudas saimniecības laikā.

Nav noliedzams, ka garīgas dotības izpaudās arī materiālo vērtību radīšanā. Pilnībā tās tomēr varēja parādīties tikai *gara kultūras novadā*.

Viskrāšņākās un visbagātākās liecības par to, ko latvju sēta devusi savas tautas gara kultūrai, ir *tautasdziesmas*, teikas, pasakas, mīklas u. c. gara mantas, kas, sētu iemītnieku sacerētas, kopš sendienām saglabājušās paaudžu atmiņā. Tajās atbalsojas tautas dzīves gaita no dzimšanas līdz aiziešanai veļu valstī, ar tās raksturīgām paražām, it īpaši tām, kas bija saistītas ar svētkiem un godiem.

Tautasdziesmās, kas sauktas arī par *dainām*, līdz ar reālām parādībām izpaužas jo plaša domu un jūtu pasaule reliģijas, ētikas un praktiskās dzīves novados. Tur sniegti padomi un

norādījumi, cildināti tikumi un peltas nolaidības, slavēti sasniegumi un izzobotas ačgārnības.

Šajā tautas izkoptajā dzejas mākslā viscaur valda iejūtīgas lirikas noskaņa, ietveŗot tajā dabu, darbu, mātes mīlestību, bāreŗu asaras, jaunieŗu attiecības un daudz citu jūtu pasaules parādību. Mazāk pavīd šajā dzejas veidā episki vai drāmatiski iztēlojumi.

Dainām cieŗi piekļaujas tautas *skaŗu māksla*, jo dainas visnotaļ tika dziedātas. Bagātais *dziesmu* krājums ir otra sētas nozīmīga un koŗa deva tautas kultūrai. Tai pievienojas vēl paŗdarināto *instrumentu* — kokļu, tauŗu, stabuļu un dūdu skaŗu raksti, kas parasti bija saistīti ar daŗāda veida deŗām.

Lauku sētā raduŗies arī tikpat kā visi *mākslas amatniecības* darbi, kas savā īpatnējā darināŗanas veidā, kā arī formu un krāsu raksturā, liecina par tautas ievērojamām spēŗām veido-tājas mākslas laukā.

No sievieŗu darbiem minami krāŗņie *tautastēŗpi* un citi tekstiliju izstrādājumī. Vēŗpa un auda parasti ziemas vakaros pie skala gaismas. Krāŗsoŗanas darbiem prata izmantot dabā atrodamās krāŗvielas. Tekstilo mākslu īpaŗi izkopa jaunās meitas, gatavojot sev pūru. Apbrīnas cienīgas ir īpatnējas daudzveida kompozīcijas rakstos un krāŗās, kas rotā jau aizvēstures audumu atradumus.

Vīrieŗi, savukārt, bija izkokuŗi veiklību un māku, sētas dzīvē vajadzīgās *koka lietas* pagatavojot. Tajās izpaudās tautas raksturīgā formu valoda, kā kopveidā, tā rotājumu rakstos.

Minamas daŗāda veida tvertnes, ko darināja no tāsīm vai pina no klūgām, vienkoka vai stīpoti trauki, galdnieku tehnikā gatavotas lādes, krēŗli, galdi un skapji, daŗus no ŗiem priekŗmetiem rotāŗot gleznojumiem. Izveīcība un formu izjūta parādījās arī daŗādu darba rīku gatavoŗanā, *kalēju* darbos un *podniecībā*. Īpaŗi podnieku darbi izcēŗās ar savām īpatnējam formām un krāŗainību.

II nodaļā jau sīkāk aprādīts, kā *celtniecībā* izpaudās veido-tājas spēŗas, kas lietiŗķības robeŗās pieŗķīra celtnēm arhitektonisku izteīksmi un formu krāŗņumu.

Sētas gara dzīve, kas neizpaudās redzamos darinājumos un to veidos, vispilnīgāk izteīcās tautas dziesmās. Sētās centās turēties pie ideālu pilnas dzīves ziņas, vadoties no labām domām un krietniem tikumiem. Noraidīja nesaticību, skaudību, nenovīdību, mēŗnesību, laiskumu u. tml. nelāga parādības. Par augstu tikumu turēja darbu, kas sagādāja fizisku un morāŗlisku gandarijumu. Necerēja, ka viņā saulē nebūs darba, bet gan, ka tas būs viegls. Ievēroja pieticību un taupību, kas palīdzēja dzīvi izkopt, bet pēŗa skopumu un neieredzēja kungus, kas smagi kalpināja un zemniekus nospīeda nabadzībā. Mājas dzīvē saticību vērtēja vairāk par pilnām klētīm.

Seviŗķi augstas prasības ētikā un morāŗē izkopās Brāŗu draudzes ietekmē, panākot, ka atplauka tautas tikumiskie spēŗi,

kas dzimtbūšanas laikos bija jūtami iedragāti. Apskaidrotā dievticībā tauta ieguva spēkus pārvarēt dzīves grūtības un ieviesušos netikumus.

Ja arī mājas dzīvē dažkārt radās nesaprašanās, kārtīgiem saimniekiem un apzinīgiem saimes locekļiem sirdsprāts bija vērst uz to, lai dzīve sētā, izkoptas sirdsapziņas vadīta, ritētu mierīgi un godīgi.

Jau pirms kristīgās ticības ieviešanās tautai bija savi *religiski* priekšstati, savas dievības un kulta veida tradīcijas, kas tautā nebija vēl izzudušas līdz pat 19. gs. vidum, kaut tās bija daļēji pārveidojušās kristīgās baznīcas ietekmē. Tautasdziesmās bieži piemin Dievu, Dieva dēlus, Māru, Laimu, mirušo dvēseles, aizkapa dzīvi. Pēc reformācijas oficiālajai baznīcai nācās grūti latviešu zemniekus sev piesaistīt, jo mācītāji bija svešautieši, kas vāji pārvaldīja latviešu valodu un pieklāvās muižnieku sabiedrībai. 19. gs. otrā pusē reliģiskā dzīve bija tomēr iesakņojusies arī lauku sētās: tur svētdienās noturēja pātarus, bet nopietni ievēroja arī *baznīcas* kārtību un piedalījās visos ar to saistītos notikumos. Sevišķi spēcīga bija baznīcas ietekme katolicīgajā Latgalē.

Cieši ar baznīcu bija saistītas arī pirmās *lauku skolas*, kas kļuva par austošas „gara gaismas” nesējām lauku sētās. Labi panākumi turklāt bija mājas mācībai, kad skolotāji gāja no sētas uz sētu. Vēlāk arī jaunieši, kas bija izmācījušies lasīt un rakstīt, apmācīja savā apkārtnē pieaugušos. Skolu tiklam nodibinoties, lauku bērni, skolā ejot, tur ar līdzpaņemto pārtiku dzīvoja tikai mācību pasniegšanas dienās, neatsvešinoties no dzīves un darba lauku sētā. Tad dažs labs ganiņš bija jau grāmatas lasītājs un papildināja ar to savas praktiskās gana izdarības.

Apzinoties izglītības svarīgo nozīmi turpmākajā dzīvē, kā vecāki, tā bērni netaupīja pūles, lai pašķirtos ceļi no pagasta un draudzes skolām uz *tālāku izglītību* pilsētu mācību iestādēs. Tā sētas līdz pat 19. gs. beigām izskoloja topošo latviešu intelligenci, kas tikpat kā visa tur bija cēlusies. Tās sastāvā bija ne tikvien saimnieku bērni. Arī censoņi no gājēju saimēm un „atraitnes dēli” nereti tur bija sastopami kā izcilnieki. Par skolām sakāms, ka pat Latvijas patstāvības laikos tās, ieskaitot Universitāti, bez lauku sētas nav iedomājamas.

Līdz ar individuāliem raksturiem, kas veidojušies lauku sētās, svarīga nozīme gara kultūras izkopšanā bija arī *sadzīves veidam*, kas tur pastāvēja.

Pirmajā vietā minama ģimene. Tā sētās bija visas sociālās iekārtas pamats. Tautasdziesmas liecina par lielo vērību, ko veltīja visiem notikumiem ģimenes dzīvē un to atzīmēšanai, sākot ar bērna piedzimšanu pirtiņā, līdz ģimenes locekļa aiziešanai Dieva pagalmos. Viscaur ģimenes dzīvē uzsvēra vajadzību pēc saderības, jauniešu uzaugšanas labos tikumos un vecāku turēšanas godā.

Ģimeneskas attiecības centās uzturēt arī ar *gājējiem*, lai visa sētas saime saliedētos vienā likteņkopībā. Dzīve sētā jau nebija arī pasargāta no sadzīves nelabajām parādībām — ķildām, skaudības, aprunāšanas, alkohola posta, bet, atzīstot šo ļaunumu smagās sekas sadzīvē, centās tos ierobežot. Kaut saspīestā dzīve kopējās telpās nereti veicināja nesaskaņu rašanos, tā, no otras puses, līdz ar ēšanu pie viena galda, neļāva saspīlējumiem ieilgt.

Dzīvojot *savrupētās*, to iemītnieki bija ieauguši savā noslēgtajā dzīves lokā, jūtoties no apkārtnes neatkarīgi. Ja neradās kādi īpaši strīdi robežu vai citu nopietnu iemeslu dēļ, centās ar kaimiņiem uzturēt labas attiecības. Tās parasti tomēr neizvērtās ciešākās sabiedriskās saistībās vai apmeklējumos laika kavēkļa dēļ, lai pārrunātu jaunumus, ēdot vai dzerot. Tikai sādžu iekārta Austrumlatvijā vedināja uz tāda veida sabiedrisku tuvināšanos.

Citur apmierinājās, apmeklējot radus, bet ar apkārtnes tautu varēja svētdienās tikties *baznīcā* un pēc tam baznīcas priekšā aprunāties ar paziņām vai aiziet uz tuvējo *krogu* „sasildīties”.

Bija gan vīrieši, kas šo iespēju pārāk centīgi izmantoja, nereti arī darbdienās uz krogu aizstaigājot. Tā kā krogu īpašnieces bija muižas, kam bija savi alus brūži un degvīna tecinātavas, muižturī bija ieinteresēti šo ražojumu patēriņā, tā veicinot dzeršanu, kas tautā atraisīja ļaunās rakstura īpašības. Dzimtbūšanas un klaušu laiku nokalpinātie zemnieki kļuva par *dzērājiem*, cerēdami aizmirst savas rūpes un nedienas, bet ar to jo dziļāk iestīga postā, ieraujot tajā arī savas ģimenes un visu sētas saimniecību.

Raksturīgs saimnieciskās kopdarbības veids, kas pastāvēja sētās, bija *talkas*, ko sarīkoja, saaicinot no kaimiņiem darbiniekus, lai ātrāk būtu padarīts kāds lielāks darbs, piem., mēslu vešana, būvmateriāla piegāde u. tml., bet jaunākos laikos it īpaši labības kulšana ar kuļammašīnu — „dampi”. Darbus nobeidzot, aicinātāji sarīkoja dalībniekiem kārtīgu pacienāšanu, kas aizstāja cita veida atlīdzību. Gaidīts notikums lauku dzīvē bija gada tirgi, kur sanāca tauta no plašas apkārtnes. Vēlākos laikos *kapu svētki* kļuva par vasarīgas satikšanās vietu arī ar tiem radiem un paziņām, kas gan bija jau iesaistījušies pilsētas dzīvē, bet nebija vēl aizmirsuši savus kapos guldītos piederīgos un savas dzimtas sētas.

Gaišs piemērs, ka latviešu zemnieki kopīgā *sadarbībā* bez kādas atlīdzības ir veikuši visai cildenus pasākumus, ir viņu pašu iecerētie un pašu spēkiem celtie Brāļu draudzes *saiešanas nami*, kas sētās radās pat dzimtbūšanas apstākļos.

Cita veida sabiedriskos darbos nācās vingrināties zemniekiem, kas bija par locekļiem *pagasta valdēs* vai tiesās. Šī darbība nebrīvības laikos bija ļoti ierobežota, bet nav šaubu, ka līdz vāciešu ienākšanai zemniekiem bija daudz atbildīgāki uzdevumi zemes pārvaldē.

Zināmas sociālas problēmas sētās ir pastāvējušas visos laikos saimnieku un gājēju starpā, bet *natūrālās* saimniecības laikā tās reti izraisīja kādus asākus konfliktus vai šķelšanos kopējā saimē, ko vienoja *patriarchālais* gars. Ja sētā valdīja satiecība, labu sadzīvi netraucēja arī dažādība laicīgās mantas stāvoklī, ja tik saimnieks nebija iestrēdzis mantkārībā.

19. gs. otrajā pusē, kad ieviesās *naudas saimniecība*, atalgoto laukstrādnieku un saimnieku starpā radās tieksme sabiedriski *norobežoties*, ar ko panāca, ka laukos izveidojās divas šķiras — zemturi un bezzemnieki. Šāds stāvoklis 20. gs. sākumā saasinājās, iegūdamas arī politisku nozīmi, ko izlīdzināja agrārreforma Latvijas patstāvības laikā.

Nacionālā apziņa lauku sētās arvien bijusi dzīva, bet asāk tā sāka izpausties, kad svešo kungu bardzība uzgūlās latvju zemei. Tad, līdz ar pretestību muižniecības varai un patvarībai, notika pat sacelšanās pret ienācējiem. Nacionālās piederības sajūta vienoja arī Brāļu draudzes kustības dalībniekus un, beidzot, pārņēma visu tautu *tautas atmodas* laikmetā, kas sākās 19. gs. otrajā pusē. Kaut šo atmodu izraisīja skolotie latvieši, kas dzimtās sētas bija jau atstājuši, vispārējā tautas izglītība toreiz bija jau tik tālu pacēlusies, ka jaunais laika gars atbalsojās arī lauku sētās. To palīdzēja kopt jaunaudze, kas, skolu mācības apguvusi, bija palikusi dzimtajās sētās vai, pārgājusi citā darbā, sakarus ar to nebija pārtraukusi. Liela nozīme bija arī *iespiestajam vārdam*, jo nebija toreiz daudz tādu vietu laukos, ko tas nesusiedza. Uzplauka rakstniecība.

Daudz darīja *lauku skolotāji*, pulcēdami ap sevi jauniešus un pusmūža entuziastus, kas gribēja un spēja piedalīties dažādos kultūras pasākumos. Radās dziedāšanas biedrības, kori, tika sarīkotas *teātra* izrādes. Šāda veida sadarbība drīz izplatījās pa visu latvju zemi. Sevišķi nozīmīgi, aptverot visu tautu, kļuva periodiski sarīkoti vispārējie *dziesmu svētki*, kas redzami pacēla latviešu pašapziņu un tuvināja tautu politiskam briedumam.

Atzīmējams, ka pārvācošanas tieksmes, kam šajā laikā bija padevušies daži t. s. „kārklū vācieši” latviešu pilsoņu aprindās, latvju sētās neieviesās. Tāpat krievu ierēdniecība un garīdzniecība nespēja panākt latviešu zemnieku pārkrievināšanu, kaut kāda daļa zemnieku bija pieņēmusi grieķu ortodokso ticību.

Nacionālās pašdarbības un neatkarības gars, pieņemoties apņēmībā un drosmē, beidzot sasniedza sākumā vēl nedroši minēto mērķi — Latvijas *patstāvību*. To panāca visas tautas redzamāko pārstāvju kopējā mērķtiecīgā darbība, svarīgu lomu tajā uzņēmoties latviešu zemniecībai.

Līdz ar šī notikumiem bagātā laika ieskaņām iezīmējās lielas pārvērtības latviešu kultūras laukā. Sevī *noslēgtās* tautas kultūras vietā izveidojās brīvā *latviešu nacionālā kultūra*, kas savas saites ar pagātnes tradīcijām nepārtrauca, bet, izkopjot savas īpatnības, pieslēdzās plašās rietumu kultūras centieniem.

Arī šajā vēstures posmā lauku sētas dzīvais spēks un tur izauklētā dzīvesziņa ieplūda jaunās latviešu kultūras straumē: visus sasniegumus zinātnē, mākslās, rakstniecībā, tautsaimniecībā, teknikā, vārdu sakot, visās kultūras nozarēs panāca Latvijas zemē augušie censoņi un viņu pēcnācēji. Īsā laikā šī kultūra uzplauka, tuvodamās Vakareiropas līmenim.

Traģiskie pasaules notikumi laupīja iespēju šiem sasniegumiem tālāk izveidoties netraucētā gaitā. Latvija no jauna nokļuva zem svešas varas, kas tautu sašķēla divi daļās.

Dzimtenē palikušie tautieši ir tagad spiesti padoties ienācēju izrīcībai: latvju sētas sāk pazust no zemes virsas, iepludinātie sveštautieši grasās apdraudēt latviešu tautas pastāvēšanu tālākā nākotnē.

Latvieši, kas savu zemi atstājuši, gan nokļuvuši brīvībā, bet izklīduši pa tālām pasaules malām, kaut arī svešumā cenšas kopā turēties, saglabāt savu latvietību un izkopt tālāk savu kultūru. Lai gan trimdas zemēs daudz grūtāk nākas izcīnīt sev labus dzīves apstākļus lauksaimniecībā nekā ar rūpniecību saistītos pasākumos, netrūkst latviešu zemkopju, kas, īpaši Kanādā un ASV, saimnieko savās sētās, vietām pat apmetoties kaimiņos kā savos „pagastos”. Veclatviešiem Brazīlijā turpretim zemkopība ir joprojām galvenais dzīves pamats.

Ir arī kāds piemērs, ka latvietis svešumā nav aizmirsis dzimto sētu, bet, turoties pie tajā izkoptā būves veida, uzcēlis sev tādu, piemērojoties jaunajiem apstākļiem. *Archīva XIII* sējumā, kas iznācis Melburnā 1973. g., 7. lpp. atrodamas zīmīgas ziņas par veclatvieti Kārli Pļaviņu, kas pēc ierašanās Kanādā strādājis kā mērnieks un zemkopis — pionieris. Kļuvis turīgs un vieni-

189. K. Pļaviņa sētas kopskats Peace River novadā, Albertas provincē, Kanādā. Sēta celta ap 1920. g. Egles ir K. Pļaviņa stādītas, lai sētu aizsargātu no vējiem

189A. Dzīvojamās ēkas daļa K. Pļaviņa sētā

nieks būdams, viņš pirms savas nāves 1969. g. novēlējis 32 000 dolaru stipendijām mūzikas studentiem no Albertas provinces ziemeļu novada, kur bija apmeties. Provincas valdības izglītības departamentam viņš novēlēja arī savu lauku īpašumu, lai no tā ienākumiem izsniegtu aizdevumus šā novada studentiem. Šādus aizdevumus izsniedz vēl tagad. Bet nolaistā stāvoklī atrodas ēkas Pļaviņa celtajā sētā. Tās ir guļkoku celtnes, kas vēl tagad ir izcilas liecības par viņa amatnieka māku. Lielajā mājā ir dzīvojamās telpas ar prāvu akmens kamīnu, plaša darbnīca un pirts. Ir īpatnēja kūts cūkām un liellopu kūts ar šķūni. Pēdējais nesen nodedzis, bet lielajā mājā tagad dažkārt mitinās klaidoņi.

Edmontonas laikrakstā, no kuŗa šis ziņas aizgūtas, uzsverts, ka šo ēku cēlējs gan būs bijis iecerējis, ka tajās arī turpmāk saglabāsies viņa iedzimtais ziemeļnieka gars. Guļbūves šajā Kanādas novadā ceļ gan arī vēl šodien, bet ne ar tādu prasmi, kā to darījis Kārlis Pļaviņš. Žēl, ka šai latvju sētai nav bijis lemts saglabāties kā latvju tautas celtniecības lieciniecei tālajā kontinentā turpmākajām paaudzēm (189., 189A att.).

Visspilgtāk svešumā tomēr izpaužas dzimtenes sētās izveidojusies latviešu jauniešu dziņa pēc izglītības, par ko liecina to censoņu skaits, kas apmeklē vai beiguši akadēmiskās izglītības iestādes zemē, kur atraduši patvērumu, nereti arī kļūstot tur par mācības spēkiem.

Iepriecina zīmes, ka arī lielais vairums Latvijā palikušo tau-

tas locekļu, nelūkojoties uz okupācijas spaidiem, vēl no sirds ir pieķērušies dzimtajai zemei kā savas būtības pamatam, un, cik spēdami, pūlas uzturēt savu nacionālo kultūru rietumpasaules līmenī, nereti pat nokļūstot apslēptā cīņas stāvoklī ar svešas varas prasībām.

Ir zīmīgi, ka pat tik lielu pārmaiņu laikā rakstura īpašības un tradīcijas, kas vēstures gaitā bija izveidojušās latvju sētā, ir saglabājušās abos šī mūsu tautas koka sazarojumos, kam šimbrīžam nav lemts brīvi saskarties. Cik plašā veidā šis kopējais mantojums vēl izpaužas tagadnes apstākļos dzīvesziņā, rīcībā un jūtu pasaulē, ir problēma, kas nav atrisināma bez īpašiem pētījumiem dažādās dzīves nozarēs. Ir izdarīti daži mēģinājumi, bet tie līdz šim ir vēl nepilnīgi. Atliek cerēt, ka šajā darbā sniegtie materiāli varētu būt noderīgi šīs problēmas risināšanai nākotnē.

Šimbrīžam jāsamierinās ar to, ka latvju sētai sagatavots ceļš aiziešanai vēstures tālēs. Šeit sakopotās ziņas lai palīdz tai tur iegūt pienācīgo vietu, kā arī saglabāt to nākamo paaudžu atmiņā.

Briest turpmākās vēsturiskās pārmaiņas. Nevar uzdrošināties pareģot, kad un kādā veidā tās izvērtīsies. Var tikai atgādināt, ka tieksmes likt vēstures norisei iet cilvēku nelāgo iedomu nospraustos ceļus līdz šim beigušās nesekmīgi, pat katastrofāli. Liekas, ka šāds liktenis piemeklēs arī ietilgušo vardarbību, kas pus pasaules tautām laupa brīvību un apspiež viņu gara kultūru.

Tautu likteņu noteikšana lai paliek taisnīgā Dieva ziņā, bet daudzkārt piemeklētajai latvju tautai nākas rūdīt spēkus, lai tā varētu izturēt arī šo smago pārbaudi.

¹ Leinasare; Vārsbergs.

² Sniegtajām ziņām par lauku darbu kārtību un veidu pa daļai izmantotas K. Augenberga (dz. ap 1890. g.) atmiņas par Cēsu apr. Ērgļu pag. sētām. Šīs ziņas saņēmu no inž. K. Ielejas († 1970. g.).

³ K. Straubergs 1956-a; Senkēviča.

⁴ K. Straubergs 1952-a, 1952-b, 1953-a, 1953-b, 1953-c, 1954-a, 1954-b, 1954-c, 1954-d, 1954-e, 1954-f, 1955-a, 1955-b, 1956-a, 1956-b.

⁵ K. K. [K. Kundziņš, jun.].

⁶ Bielenstein; Šmits, 1912-a, 1923, 1926.

⁷ P. Kundziņš 1955, 1956-a; Legzdiņš 1960.

⁸ LD, LTD, LTDZ (citētas tikai ar numuriem).

⁹ Ārends 1932; P. Kundziņš 1956-b.

¹⁰ Andermanis 1931.

¹¹ Jürgens.

¹² Zeibolts.

¹³ Kaudzītes.

¹⁴ Janševskis, 1968, 1969; Akurāters.

¹⁵ Akurāters.

¹⁶ Plūdonis.

¹⁷ Austrīņš.

¹⁸ Švābe.

¹⁹ Virza.

²⁰ Skalbe 1952.

²¹ Skalbe 1953.

²² Ieviņš.

²³ Iksens.

²⁴ Draviņš 1967.

²⁵ Mancelius.

²⁶ *Latvijas ev. lut. baznīcas dziesmu grāmata* 1967.

²⁷ *Laiks*, 20.12.1969.

²⁸ Bukšs.

²⁹ Klaustiņa.

³⁰ Ruņģis.

³¹ *Jauņā Gaita* 1968, 67. nr.

Pielikumi

Avoti un literatūra

Gada skaitlis pirms darba nosaukuma norāda uz izmantoto izdevumu, kas ne vienmēr atbilst pirmpublicēšanai.

- ĀBELE-RUĻIKOVA, I.
1971 Pirts tautas etnoloģiskā aspektā un latviešu tautas dziesmās. *Akademiskā Dzīve*, 13. nr.
- AČUKS (Ruberts)
1969 Atmiņu pēdās. *Laiks* 20. 12. 1969. Brooklyn, N. Y.
- ADAMOVIČS, L.
1963 *Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks 1710—1740*. Lincoln, Nebr.
- ADELUNG, C.
1827 *Baron Meierberg i putješestvije jevo po Rossiji*. St. Peterburg.
- AIZSILNIEKS, A.
1968 *Latvijas saimniecības vēsture 1914—1945*. Sundbyberg.
- AKURĀTERS, J.
1970 *Kalpa zēna vasara*. Rīgā.
- ALVING, H.
1938 *Egil Skallagrimssons saga*. Stockholm.
- ANCELĀNE, A.
1969 Mīklas. *Latvijas PSR Valodas un literatūras institūts*. Rīgā.
- ANDERMANIS, K.
1928 Senā latvju istaba. *LTD* II. Rīgā.
1931 No tīnes līdz kumodei. *LTD* VIII. Rīgā.
1933 Tautas celtniecība Rēzeknes un Ludzas apriņķī. *PV Materiālu krājumi. Celtniecības pieminekļi* I. Rīgā.
1934 Pūra lādes Kurzemē un Zemgalē. *Zeltene*, 8. nr. Rīgā.
1937 Tautas celtniecība un ēku iekārta Talsu novadā. *Talsu novads*. Rīgā.
- ANDERSONS, E.
1970-a *Tur plīvoja Kurzemes karogi*. Brooklyn, N.Y.
1970-b *Senie kurzemieki Amerikā un Tobāgo kolonizācija*. Stockholm.
- ANDERSONS, V.
1940 Jaunie laiki lauku saimniecību izbūvē. *Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs*. Rīgā.
- ANTEINS, A.
1960 Dzelzs un tērauda izstrādājumu struktūra un izgatavošanas tehnika senajā Latvijā (līdz 13. gs.). *Arheoloģija un etnogrāfija* II. Rīgā.

- APALS, J.
1968-a Hidroarheoloģiskās ekspedīcijas darbs 1967. g. Izrakumi Āraišu ezera mītnē. *Latvijas PSR ZA Vēstures institūts. Zinātniskās atskaites sesijas referātu tēzes.* Rīgā.
1968-b Vai Burtnieku pili atradīs? *Zinātne un tehnika.* Rīgā.
ARCH
Architekts. Žurnāls. Stockholm.
- Archīvs XIII*
1973 Celtniecība un celtnieki. Elwood, Vic.
- ĀRENDS, P.
1932 Kā latvieši senāk istabas iekārtojuši un apgaismojuši. *LTD VIII.* Rīgā.
1936-a Latviešu istabas apkure. *Latviešu aizvēstures materiāli.* Rīgā.
1936-b Valmieras skolas rija. *SM II.* Rīgā.
1937 Kuršu sēta. *SM II.* Rīgā.
1938 Arhaiski elementi mūsu etnografiskā celtniecībā. *SM.* Rīgā.
Sk. arī Balodis, F. und P. Arends.
- Arheoloģija un etnogrāfija*
Latvijas PSR ZA Vēstures institūta izd. Rīgā.
- AUSTRINŠ, A.
1960 *Sirmā stunda.* Izlase. Rīgā.
- BAJĀRS, A.
1969 Nekotoryje prijemny rešenija dekorativnych form opor v lатыšskom narodnom zodčestve. *Arhitektūra un pilsēt būvniecība Latvijas PSR.* Rīgā.
- BALODIS, F.
1926 Vēlais dzelzs laikmets. *Latvijas arhαιoloģija.* Rīgā.
1936-a 9.—12. gadsimtenis Latvijā. *SM II.* Rīgā.
1936-b Mākslas pieminekļi latviešu 9.—12. gs. apmetnēs un kapos. *SM IV.* Rīgā.
1940 *Det äldsta Lettland.* Stockholm.
- BALODIS, F. und P. ARENDS
1938 *Lettland. Landschaft, Volksleben, Baukunst und Museen.* Riga.
- BERĶIS, A.
1966 Ernesta Birona valdīšana Kurzemē un Krievijā, *Latviešu kultūra laikmetu maiņās.* Stockholm.
1969 *The History of the Duchy of Courland (1561—1795).* Towson, Maryland.
- BĒRZIŅŠ, L.
1946 *Senā sēta dzīves spoguļi.* Hanau.
- BĒRZIŅŠ, O.
1958 *Latviešu zemnieku māju architektūra.* Rīgā.
- BĒRZKALNS, P.
1958 Latvijas mazās dzīvojamās ēkas XVII gadsimtā. *Pētera Stučkas Latvijas valsts Universitātes zinātniskie raksti XXI.* Rīgā.
- BEUNINGEN, F.
1893 Das lettische Haus. Anhang: Zwei Berichte über das lettische Haus in Südost-Livland. *Magazin, herausgegeben von der Lettisch-literarischen Gesellschaft XIX, 2. d. Mitau.*
- BEZZENBERGER, A.
1886 Ueber das litauische Haus. *Altpreussische Monatsschrift XXIII.*
- BIČOLIS, J.
1937 Latviešu lauku sētas etnografiskā vērtība. *Ceļi VIII.* Rīgā.
- BIELENSTEIN, A.
1907, 1918 *Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten.* St. Petersburg.
- BIEZAIŠ, H.
1955 *Die Hauptgöttinnen der alten Letten.* Uppsala.

- BIĻĶINS, V.
 1954 *Viestarts kā zemgaliešu valstsvīrs*. New York, N. Y.
 1967 *Kursa un kuršu cīņas*. Lincoln, Nebr.
- BIRZE, M.
 1970 *Sk. Literatūra un Māksla*, 15. nr. Rīgā.
- BLOMKVIST, E.
 1956 *Krestjanskije postroiki russkich, ukraincev i belorussov. Vostočnoslovjanskij etnografičeskij sbornik*. Moskva.
- BOSSE, H.
 Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit. *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte* XXIV. Riga.
- BRAND, J.
 1702 *Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland, Plesscovien, Gross Naugardien, Tweerien und Moskovien*. Wesel.
- BRASTIŅŠ, A.
 1967 *Māte Māra*. Cleveland, Ohio.
- BRASTIŅŠ, E.
 1923-1928 *Latvijas pilskalni I—IV*. Rīgā.
- BREŽGO, V.
 1937 *Latgale XVII gs. Sējējs*. Rīgā.
- BRIŠKA, B.
 1969 *Latgales zemnieks un tō zeme symts godūs (1861—1961)*. *Dzeive*. München.
- BRĪVKALNE, E.
 1960 *Rakstītās ziņas un arheoloģiskās liecības par 9.—13. gs. Mežotni*. *Arheoloģija un etnogrāfija* II. Rīgā.
- BROKS, K.
 1968 1001 — ne pasaka, bet agropilsēta. *Dzimtenes Bals* 11. 10. 1968. Rīgā.
- BROTZE, J.
 1771-1818 *Sammlung verchiedner Liefländischer Monumente... etc*. Latvijas PSR ZA Fundamentālajā bibliotēkā, Rīgā.
- BUKŠS, M.
 1957 *Latgaļu literatūras vēsture*. München.
- CAMPE, P.
 1951-1955 *Lexikon liv- und kurländischer Baumeister, Bauhandwerker und Baugestalter von 1400—1850 I—II*. Stockholm.
- CARLISLE, A.
 1669 *Relation of Three Embassies*. London.
 1701 *Des Graffen von Carlisle abgelegte drei Gesandschaften... etc*. Frankfurt und Leipzig.
- CELMS, M.
 1954 *Latvju sēta*. 3 uzskata tabulas, zīmējis V. Krūmiņš. ALA Kultūras biroja izdevums.
- CIMERMANIS, S.
 1961 *Celtniecība, koka un metala izstrādājumi. Latviešu tautas māksla XIX—XX gs*. Rīgā.
 1964, 1966 *Latvijas etnografiskais brīvdabas muzejs*. Rīgā.
 1969 *Latviešu tautas dzīves pieminekļi. Celtnes un to iekārta*. Rīgā.
- DAVIDSONS, K.
 1969 *Vidzemes sēta. Latvijas etnografiskais brīvdabas muzejs*. Rīgā.
- DOROŠENKO, V.
 1959 *Seljskoje chozjaistvo feodalnoj Lifljandii (Vidzeme) v XIII—XIV vekach. Materialy po istorii seljskovo chozjaistva i krestjanstva SSSR III*. Moskva.

- DRAVIŅŠ, K.
 1967 Profesors Ludis Bērziņš Latvijas Universitātē. Rakstu krāj. *Zvaigžņu sega*, red. A. Dravnieks. Brooklyn, N.Y.
 1970 Vedinišu sāta Viļakas pagastā. *Dzeive*, 99. nr. München.
- DRAVNIĒKS, G.
 1969 *Hus och härd*. Malmö.
- DRIPE, A.
 1968 Ezera saliņa, tās burvis un dažas nākotnes problēmas. *Zvaigzne*, 2. nr. Rīgā.
- DUNSDORFS, E.
 1955 *Senie stāsti*. Melburnā.
 1956 *Deviņvīru spēks*. Stockholm.
 1962-a *Latvijas vēsture 1600—1710*. Uppsala.
 1962-b Vidzemes mājvārdu vecums. *Archīvs III*. Sidnejā.
 1964-a Heinrich von Stadens livländische Ortsnamen. *Språkliga Bidrag*, Vol. 4, nr. 19. Lund.
 1968 Būt vai nebūt. *Laiks* 16. 11. 68. Brooklyn, N. Y.
 1970 Pirmā grāmata par mums (problēma par latviešu ciltīm). *Archīvs X*. Melbourne.
- DUNSDORFS, E. un A. SPEKKE
 1964 *Latvijas vēsture 1500—1600*. Stockholm.
- DUNSDORFS, E. un B. JĒGERS
 1969 Jāņa Reitera dzīve avotu gaismā. *Archīvs IX*. Melbourne.
- DZENĒVICS, A.
 1928 Sentēvu ēkas un viņu daļas Zemgalē. *Zemkopis*, 21. nr. Rīgā.
Dziesmu grāmata
 1967 Latvijas ev. lut. baznīcas virsvaldes izd.
- DZIRKALIS, K.
 1969 Latviešu karogam 690 gadi. *Laiks* 27. 12. 1969. Brooklyn, N.Y.
- ECKARDT, J.
 1868 *Die baltischen Provinzen Russlands*. Leipzig.
- EINHORN, P.
 1649 *Historia lettica*. Dorpat.
- EISEN, J.
 1764 Eines liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführt ist. *Sammlung Russischer Geschichte IX*.
- ERIXON, S.
 1935-a *Den lettiska folks kulturen och dess förbindelse med Sverige*. Stockholm.
 1935-b *Svensk byggnadsteknik i jämförande belysning. Nordisk kultur*, XIV.
 1957 *Technik und Gemeinschaftsbildung im schwedischen Traditions-milieu*. Stockholm.
- FABRICIUS, D.
 1853 Dionysii Fabricii... Livonicae historiae compendiosa series. *Scriptores rerum Livonicarum II*. Riga und Leipzig.
- GERIS, O.
 1968 Atklāta aizgadsimtu dzīve. *Ciņa* 12. 10. 1968. Rīgā.
- GIMBUTAS, J.
 1948 *Das Dach des litauischen Bauernhauses aus dem 19. Jhrh.* Stuttgart.
 1958 Lietuvių sodžiaus architektūra. Mažoje Lietuvoje. *Studia Lituanica I*. New York.
- GUAGNINI, A.
 1578 *Sarmatiae Europae Descriptio*. Cracoviae.

- GUBERTUS, S.
1673 *Guberti Salomonis weiland Pastor zu Sonsel in Liefland. Strata-gema Oeconomicum oder Acker-Student.*
- GUN, O.
1814 *Dopolnenije k mediko-topografičeskomu opisaniju Lifljandiji s prisovokuplenijem tabel'ei o sostojanii ospy i čertježei krest-janskich izb i banj.* St. Petersburg.
- ĢĒRMANIS, J.
1961 Par Latgales ciemu plānojumu un apbūvi. *Latvijas Lauksaim-niecības akadēmijas raksti*, 10. Rīgā.
- ĢINTERS, V.
1936-a Daugmales pilskalna 1935. g. izrakumi. *SM I*. Rīgā.
1936-b Daugmales pilskalna 1936. g. izrakumi. *SM IV*. Rīgā.
1939 Senā Mežotne. 1938. gada arhaioloģiskie izrakumi pilskalnā un kapu laukā. *SM I*. Senā Mežotne. 1939. gada izrakumi. *SM IV*. Rīgā.
1940 Kādas nezināmas senas kultūras pēdas Lielupes krastos. *SM I*. Rīgā.
1953-a Latviešu tautastērps. *LTDZ II*. Kopenhāgenā.
1953-b Sieviete mājas darbā. *LTDZ III*. Kopenhāgenā.
1968 *Karogi senajā Latvijā*. Sundbyberg.
- HAGEMEISTER, H.
1838 *Sipņas par Drustu draudses basnizu, muischahm un semneekeem, kur warr redeht, ka wezzos laikos sche bija un taggad irr.* Riga.
- HARNACK, T.
1860 *Die Lutherische Kirche Livlands und die Brüdergemeinde.* Erlangen.
- HAXTHAUSEN, A.
1856 *Transkaukasien I.* Brockhaus XVIII. Leipzig.
- HELLMANN, M.
1954 *Das Lettland im Mittelalter. Beiträge zur Geschichte Osteuro-pas 1.* Münster/Köln.
- HENRICUS
1224-1227 Henrici *Chronicon Livoniae*, sk. *Inland* 1838, Dorpat.
- HOLCMANIS, A.
1969 Pētījumi par Vecrīgas apbūvi XIX gs. pirmajā pusē. *Arhitek-tūra un pilsēt būvniecība Latvijā I*. Rīgā.
- HUHN, O.
1820-1822 *Topographisch-statistische Beiträge Lieflands.* Rokraksts, LPSR Centrālā valsts archīvā, Rīgā.
- HUPEL, A.
1777 *Topographische Nachrichten von Lief- und Ebstland II.* Riga.
1796 *Ökonomisches Handbuch für Lief- und Ebstländische Gutsber-ren I.* Dorpat.
- IELEJA, K.
1969 Vēja patmaļas Latgolā un cetur. *Dzeive*, 98. nr. München.
- IEVIŅŠ, K.
1968 *Latvijas vasara.* Eksjō.
- IKSENS, A.
1962 *Latvju sēta.* Brisbane.
Indriķa chronika sk. HENRICUS.
- JANNAU, H.
1786 *Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ebstland.*
- JANSONS, G.
1969 Vecrīgas koka celtnes. *Arhitektūra un pilsēt būvniecība Latvi-jā I*. Rīgā.

- JANŠEVSKIS, J.
 1968 *Līgava*. Minneapolis, Minn.
 1969 *Dzimtene*. Minneapolis, Minn.
Jaunā Gaita
 Žurnāls. Hamilton.
- JAUNSUDRABIŅŠ, J.
 1957 *Baltā grāmata*. Rīgā.
- JAUNZEMS, J.
 1937 Zengales sēta. *SM IV*. Rīgā.
 1939-a Bluķa zārki. *SM II*. Rīgā.
 1939-b Kādas senlaiku kuršu dzīvojamās ēkas stāsti. *SM I*, Rīgā.
 1939-c Kursas dižie laidari. *SM III*. Rīgā.
 1940-a Brāļu draudzes saiešanu nami. *SM I*. Rīgā.
 1940-b Senā latviešu sēta, atsevišķās ēkas un to iekārtojums. *Latvijas zeme, zemnieks un viņa darbs*. Rīgā.
 1943 *Kurzemes sēta*. Rīgā.
 1944 *Der kurische Bauernhof*. Riga.
- JOHANSEN, P.
 1927 Siedlungsforschung in Estland und Lettland. *Deutsche Siedlungsforschungen VI*. Leipzig/Berlin.
- JOHANSONS, A.
 1953 *Latviešu literatūra*. Stokholmā.
 1962/1963 Das Bauopfer der Letten. *Arv 18/19*. Uppsala.
 1964 Der Schirmherr des Hofes im Volksglauben der Letten. *Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Comparative Religion 5*. Stockholm.
- JUŠKEVIČS, J.
 1932 *Hercoga Jēkaba laikmets Kurzemē*. Rīgā.
- JÜRGENS, K.
 1934 *Mana vectēva nostāsti*. Rīgā.
- KAMINSKIS, V.
 1947 *Latvija*. Esslingen.
- KARNUPS, A.
 1936 Izrakumi Talsu pilskalnā 1936. g. *SM IV*. Rīgā.
 1938 Izrakumi Talsu pilskalnā 1937. g. *SM II*. Rīgā.
- KAUDZĪTES M. un KAUDZĪTES R.
 1964 *Mērnīeku laiki*. Rīgā.
- KAUDZĪTES M.
 1878 *Brāļu draudze Vidzemē*. Rīgā.
 — Vecpiebalga. *Latvijas novadi I*. Rīgā.
- KEUSSLER, F.
Mitteilungen aus der livländischen Geschichte XVI, 1.
- KIEKEBUSCH, A.
 1918-a Die Bedeutung altlivländischer Holzbauten für die Entwicklungsgeschichte des europäischen Holzbaues und des griechischen Tempels. *Livland-Estland Ausstellung Berlin 1918*, red. E. Stieda.
 1918-b *Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts. Archäologischer Anzeiger I, II*. Berlin.
- K. K. [KUNDZIŅŠ, K., juniors].
 1964 Mazie notikumi. Tie, kas neaizmirst. *Ceļa Biedrs*, 9. nr. Minneapolis.
- KLAUSTIŅA, E.
 1968 *To nevar aizmirst*. Brooklyn, N. Y.
- KLAUSTIŅŠ, R.
 1914 Kā Egils Skalagrimesons braucis vīķingos uz Kurzemi. *Druva*, Rīgā.

- KOHL, J.
1841 *Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen I, II.* Dresden-Leipzig.
- KRASTIŅA, A.
1959 *Zemnieku dzīvojamās ēkas Vidzemē kļaušu saimniecības sairšanas un kapitalisma nostiprināšanās laikā.* Rīgā.
1962 Lauku celtniecības veidošanās Gulbenes rajonā. *Arheoloģija un etnogrāfija IV.* Rīgā.
- KRŪMIŅŠ, A.
1939 Latgales koka baznīcu celtniecība Romas katoļu draudzēs XVIII gs. *LU Raksti.* Rīgā.
1958 Par kādu teoriju Latvijas arhitektūras vēstures zinātnē. *Latvijas PSR arhitektūras mantojums I.* Rīgā.
- KUNDZIŅŠ, K. (seniors).
1926 Smiltene. *Latvijas novadi II.* Rīgā.
1935 *Mana mūža gājiens.* Atmiņas un apcerējumi. Rīgā.
- KUNDZIŅŠ, P.
1918 Mūsu sirmā lauku būvniecība. *Jaunā Latvija.* Valkā.
1923 Mūsu lauku būvniecības tradīcijas. *II Latvijas inženieru un tehniķu kongresa darbi.* Rīgā.
1925 Brīvdabas mūzejs. *Latvijas Saule*, 27. nr. Rīgā.
1926-a L'architecture lettonne. *La Revue Belge.*
1926-b Latviešu senceltnes. *Latvijas arhαιoloģija.* Rīgā.
1927 Brāļu draudzes saiešanas nami Latvijā. *Ilustrēts Žurnāls*, 1. nr. Rīgā.
1927-1940 Latvju arhitektūra [un raksti par atsevišķiem latviešu tautas celtniecības objektiem]. *LKV.* Rīgā.
1928-a Senās latvju sētas celtnes. *LTD II.* Rīgā.
1928-b Tanīsa kalnā atraktās celtnes. *PV Arhαιoloģijas raksti IV*, 1. Rīgā.
1928-c The Latvian Rural Architecture. *Art and Archeologie.* Washington, D. C.
1930-a Die alte lettische Baukunst. *Die Letten I.* Rīga.
1930-b Die Volkskunst der Letten. *Diplomatenzeitung.* Berlin.
1930-c L'Art populaire letton. *Encyclopaedia Antverpiensis.*
1931 La maison lettonne. *L'Art populaire.* Paris.
1932 Latviešu celtniecība. *Latvieši II.* Rīgā.
1934-a Dzīvojamā rija Latvijā. *LU Raksti, AF serija I*, 7. Rīgā.
1934-b Latviešu tautas celtniecība. *Mākslas vēsture.* Rīgā.
1936-a Viduslaiku formas stabu rotājumos latviešu tautas celtniecībā. *SM II.* Rīgā.
1936-b Mūsu lauku dzīvojamās mājas arhitektūra. *Sējējs*, 4. nr. Rīgā.
1937-a Einiges über die Dachkonstruktionen bei lettischen Volksbauten, *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury Politechniki Warszawskiej.* Warszawa.
1937-b Ripa kā rotājums latviešu koka celtniecībā. *SM IV.* Rīgā.
1938 Architektonische Schmuckformen des frühen Mittelalters an den Holzbauten des Ostseegebietes. *Liber saecularis. Literarum societas esthonica 1838—1938.* Tartu.
1939-a Mārcis Sārums. *Latvijas Arhitektūra*, 2. nr. Rīgā.
1939-b Vēl viens Gaides staba variants. *SM.* Rīgā.
1940-a Die Verbreitung der Riege und ihre Formtypen. *Folk-Liv.* Stockholm.
1940-b Latviešu klēts arhitektūra. *SM II.* Rīgā.
1943 Latvju sēta. *Latvju Mēnešraksts*, 1. nr. Rīgā.
1946-a Den lettiska brödräfsamlingens bönehus. *Ditt land.* Örebro.
1946-b Latvian Architecture. *The New Word I.* Minden.
1949-a Latvian ethnological and folklore studies between 1939 and 1944. *CIAP Information.* Paris.

- 1949-b Zur Einordnung einiger Bauernhaustypen Westpreussens in die Volksbaukunst der Ostseeländer. *Contributions of BU*, 58. nr. Pinneberg.
- 1950-1955 Tautas celtniecība [un raksti par atsevišķiem tautas celtniecības objektiem]. *LE*. Stokholmā.
- 1952 *Zwei bezeichnende Schmuckformen in der frühen Holzarchitektur Nordeuropas*. Stockholm.
- 1955 Sēta. *LTDZ VIII*. Kopenhāgenā.
- 1956-a Sētas celtnes. *LTDZ IX*. Kopenhāgenā.
- 1956-b Celtnu iekšējais veidojums. *LTDZ X*. Kopenhāgenā.
- 1962 Brāļu draudzes saiešanas nami Latvijā. *Architekts*, 11/12. nr. Stockholm.
- 1963 Latviešu celtniecības celmlauži. *Trimdas Skola*, 23. nr. Solna.
- 1965-a Būvniecība kolchozos. *ARCH*, 13. nr. Stockholm.
- 1965-b Latviešu būvuzņēmības sākumi. *ARCH*, 13. nr. Stockholm.
- 1966-a Pakši. *Technikas Apskats*, 49/50. nr. Lincoln, Nebr.
- 1966-b Latviešu tautas celtniecības pētniecība. *Technikas Apskats*, 51. nr. Lincoln, Nebr.
- 1967-a Latviešu tautas celtniecība starptautiskā jomā. *Archīvs VII*. Melbourne.
- 1967-b Architecture. *Latvia, Country and People*. Sundbyberg.
- 1968 Latviešu Brāļu draudzes saiešanas nami. *Ceļa Biedrs*, 3. nr. Minneapolis, Minn.
- 1970 Jauni atklājumi par tautas celtniecību Latvijas aizvēsturē. *Technikas Apskats*, 60. nr. Montreālā.
- KURŠIS, A.
- 1968 Latviešu vietvārdi Zviedrijas rūnakmeņos. *Archīvs VIII*. Melbourne.
- LAID, E.
- 1954 Über den Ursprung der nordosteuropäischen Riege. *Folk-Liv XVII/XVIII*. Stockholm.
- Laiks*
- Laikraksts. Brooklyn, N. Y.
- LATKOVSKIS, L.
- 1965 Latgolas sāta. Noms, nomenš, priekšnoms, kuliņš, siņces. *Acta Latgalica I*.
- 1969 Saimisteības nūsaukumi. *Dzeive*, 98. nr. München.
- Latvia, Country and People*
- 1967 Latviešu Nacionālā Fonda izd. Stockholm.
- Latvija 20 gadus*
- 1938 Rakstu krājums, red. R. Bērziņš-Valdēss un S. Vidbergs. Rīgā.
- Latvijas aprakstu centrāle
- Melburnas Latviešu Biedrības bibliotēka (Latvian Library, Elwood, Vic. Australia).
- Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs*
- 1940 Lauksaimniecības pārvaldes izd. Rīgā.
- Latvju raksti*
- 1957-1961 I—II. A. Ozoliņa apg. Vācijā.
- LD
- 1894-1915 *Latvju dainas I—VI*. Sak. Kr. Barons un H. Wissendorffs. Jelgavā, Pēterburgā, Petrogradā.
- LE
- 1950-1955 *Latvju enciklopēdija*. Stokholmā.
- LEGZDIŅŠ, R.
- 1928 Senā latvju klēts, pirts, kūts un rija. *LTD II*. Rīgā.
- 1929-1930 Brāļu draudzes saiešanas nami Latvijā. *Senatne I—II*. Rīgā.
- 1960 Vidzemes sēta. *Latviešu tautas māksla. Celtniecība*. 1. Stokholmā. A. Ozoliņa apg. Vācijā.

- 1962 Brāļu draudze un Vidzemes latvieši. *ARCH*, 11/12. nr. Stockholm.
- LEINASARE, I.
1969 Latvijas iedzīvotāju kultūra un dzīves veids pirmspirmatnējās kopienas laikmetā. *LET*. Rīgā.
- LENTILIUS, R.
1924 *Curlandiae quaedam notabilia* (1692). *LU Raksti XI*. Rīgā.
- LET
1969 *Latviešu etnogrāfija*. Latvijas PSR ZA Vēstures institūta izd. Rīgā.
- LIGERS, Z.
1942 *Die Volkskultur der Letten*. *Ethnographische Forschungen I*. Rīga.
1952 *Latviešu etnografija*. Bayeux.
- LINNUS, F.
1938 *Ueber die materielle Kultur der Esten im Mittelalter*. *Õpetatud Eesti Selts Aastaraamat I*. Tartu.
- Literatūra un Māksla*
Žurnāls. Rīgā.
- Livländische oekonomische Societät
1811-1825 *Neueres ökonomisches Repertorium für Livland I—IX*. Dorpat.
LKV
1927-1940 *Latviešu konversācijas vārdnīca*. Rīgā.
- LOORITS, O.
1949-1957 *Grundzüge des estnischen Volkesglaubens*. Skrifter utgivna av Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning XVIII: 1—3. Lund.
- LR
1924-1931 *Latvju raksti*. Valstspapīru spiestuves izd. Rīgā.
- L. SK. (SKALBE, L.)
1946 Kā Egils Skalagrimssons brauca vikingos uz Kurzemi. *Latvju Ziņas*, 7. nr. Stokholmā.
- LTD
1928-1932 *Latvju Tautas Daiņas I—XII*. Red. J. Endzelīns. Sak. R. Klaustiņš. Rīgā.
- LTDZ
1952-1956 *Latviešu tautas dziesmas I—XII*. Red. A. Švābe, K. Straubergs, E. Hauzenberga-Šturma. Kopenhāgenā.
- LTM
1961 *Latviešu tautas māksla XIX—XX gs.* Rīgā.
- MANCELIUS, G.
1654 *Lang-gewünschte Lettische Postill*. Rīga.
- MANNINEN, J.
1933 *Die Sachkultur Estlands II*. Tartu.
- MAZULANS, J.
1962 *Along Lenins Bright Road*. Stockholm.
- MAZVĒRSĪTIS, J.
1932 Latvju senā rija un viņas nozīme Rietum-Eiropas lauksaimniecībā. Referāts Latvijas agronomu biedrības VIII kongresā 1932. g. Rīgā. (Manuskripts.)
- MEIERBERG, Baron — sk. ADELUNG, C., un SUVORIN, A.
- MERKEL, G.
1797 *Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts*. Leipzig.
- MLB
1921-1931 *Materiāli par Latvijas būvniecību*. LU AF izdevums I—V. Rīgā.
- MOLLYN, N. (izd.)
1593 *Kost und Kleiderordnung*. Rīga.

- MOORA, H.
1929, 1938 *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr.* I—II. Tartu.
1952 *Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā.* Rīgā.
- MÜLENBACHS, K., un J. ENDZELINS
1953 *Latviešu valodas vārdnīca.* Čikāgā.
- MÜLLER, L.
1585 *Polnische, Liffländische, Moschowiterische, Schwedische vnd andere Historien.* Frankfurt a. M.
- NERLING, G.
1956 *Die Herrenhuterfrage in Livland im 19. Jahrhundert.* *Baltische Kirchengeschichte.* Göttingen.
- NERMAN, B.
1967 *Svenskar i Balticum under „Grobinstiden“.* *Saga och sed,* Uppsala.
- NICOLAYSEN, N.
1882 *Langskibet fra Gokstad ved Sandefjord.* Kristiania.
- NIEDRA, A.
1938 *Sieva.* Rīgā.
- NOVOSJELOV, J.
1923 *Geografija Latvii.* Riga.
- OLEARIUS, A.
1647 *Neue orientalische Reisebeschreibung.* Schleswig.
- OPOLOVNIKOV, A.
1968 *Muzei derevjannova zodčestva.* Moskva.
- ORLEANS, J.
1937 *Latviešu lauku sēta. Latvijas zeme, daba un tauta III.* Rīgā.
Osebergfundet.
1917-1928. Kristiania — Oslo.
- PARROT, G.
1937 *Considérations sur la servitude ... (1802).* (A. Altementa publ.) *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls IV.* Rīgā.
1814 *Ueber Rauch-Stuben und Aufklärung, Neuere ökonomisches Repertorium für Livland II.* Dorpat.
- PASSARGE, L.
1878 *Aus baltischen Landen VIII.* Glogau.
- PAULSON, I.
1967 *Haus- und Hofgeister im Volksglauben der Esten.* *Arv 23.* Stockholm.
- PĀVULIŅA, K.
Krustpils, Ļaudona, Cesvaine, Tirza, Piebalga. *LR II.* Rīgā.
Pieminekļu valdes Brīvdabas muzejs
1938 *I. M. Pieminekļu valdes izd.* Rīgā.
- PIRANG, H.
1926-1930 *Das baltische Herrenhaus I—III.* Riga.
- PLITT, H.
1861 *Die Brüdergemeinde und die lutherische Kirche in Livland.* Gotha.
- PLUDONIS, V.
1969 *Saule un smiltis.* Minneāpolē.
- PLUTTE, W.
1896 *Katalogs Latweeschu etnografiskai isstahdei pa X arķeoloģiskā kongresa laiku Rīgā 1896.* Riga.
- RAISTERS, A.
1922-a *Lauksaimniecības būvniecība.* Rīgā.
1922-b *Lauku saimniecību izbūve.* Rokas grāmata. Rīgā.
1932 *Saimniecības ēku iekārta.* Rokasgrāmata. Rīgā.

- RANK, G.
 1939 Saaremaa taluehitused. *Õpetatud Eesti Selts*, 5. Tartu.
 1962 *Das Bauernhaus im baltischen Raum*. Würzburg.
 1971 *Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland*. Uppsala.
- RENNER, J.
 1876 *Livländische Historien*. Herausgegeben von R. Hausmann und K. Höhlbaum. Göttingen.
- RICHTER, A. v.
 1858 *Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen II*. Riga.
- ROZIŅŠ, F.
 1958 *Latviešu zemnieks* (1906). Rīgā.
- RUŅĪS, A.
 1968 *Tik pie Gaujas, tik pie Gaujas*. Brooklyn, N. Y.
- RUPAINIS, A.
 1951-1956 *Māra mostas I—III*. Waverly, Iowa.
- RUTKIS, J.
 1957 Dažas piezīmes par Latvijas lauksaimniecības kolektivizēšanu un tās rezultātiem. *Kolchozi — posts un verdzība*. Izd. M. Goppers. Stokholmā.
 1960 *Latvijas ģeografija*. Stockholm.
- SAXO GRAMMATICUS
 1886 *Gesta danorum*. Strassburg.
- SCHLIPPENBACH, U. v.
 1809 *Malerische Wanderungen durch Kurland*.
- SCHLYGINA, N.
 1964 Siedlungsformen, Bauweise und Hausrat. *Abriss der estnischen Volkskunde*. Tallinn.
- SCHREINERT, K.
 1937 Hans Moritz Ayrmanns Reisen durch Livland und Russland in den Jahren 1666—1670. *Acta et commentationes universitatis Tartuensis*. Tartu.
- SENKĒVIČA, B.
 1969 *Jāņi — vasaras saulgrieži*. Stockholm.
- SIETIŅSONS, A.
 1968 Academia Petrina. *Universitas*, 22. nr. Varel.
- SKALBE, K.
 1952 *Uz Ventu. Raksti. Sarkanās lapas*. Stockholm.
 1953 *Raksti. Dzeja*. Stockholm.
- SM
Senatne un Māksla. Žurnāls. Rīgā.
- SOEDER, H.
 1918 *Das Dorf Tritschuny im litauisch-weissruthenischen Grenzgebiet*.
Sogur Danakonunga Knytlinga Saga.
 1919-1925. Koebenhavn.
- SOOM, A.
 1954 *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*. Lund.
- SPEKKE, A.
 1934 *Vecākie latvju tautas apģērbi zīmējumi*. Rīgā.
 1935 *Latvieši un Livonija 16. gs.* Rīgā.
 1951 *History of Latvia*. Stockholm.
 1957 *The Ancient Amber Routes and the Geographical Discovery of the Eastern Baltic*. Stockholm.
 1959 *Baltijas jūra senajās kartēs*. Stokholmā.
 1967 *History and the Latvian People. Latvia, Country and People*. Stockholm.

- STEPERMANIS, M.
 1940 Latviešu zemessargu bataljoni Lielajā Ziemeļu kaņā Vidzemē. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. Rīgā.
- STOBE, M. (izd.)
 1797 *Latviska gada grāmata*.
- STRAUBERGS, J.
 1952 *Sen to Rīgu daudzinaja*. Stokholmā.
 1953 Latviešu saktu kalēju amats un Rīgas latviešu rotas. *LTDZ II*. Kopenhāgenā.
- STRAUBERGS, K.
 1949 *Lettisk folktro om de döda*. Stockholm.
 1952-a Grūtniecība un dzemdības. *LTDZ I*. Kopenhāgenā.
 1952-b Bērnu godības. *LTDZ I*. Kopenhāgenā.
 1953-a Jauno ļaužu satiksme. *LTDZ III*. Kopenhāgenā.
 1953-b Latviešu ģimene un māte. *LTDZ II*. Kopenhāgenā.
 1953-c Senās laulības. *LTDZ IV*. Kopenhāgenā.
 1954-a Apdziedāšanās kāzās. *LTDZ VII*. Kopenhāgenā.
 1954-b Atvadības. *LTDZ VII*. Kopenhāgenā.
 1954-c Precības un derības. *LTDZ V*. Kopenhāgenā.
 1954-d Sievas lūkošana. *LTDZ V*. Kopenhāgenā.
 1954-e Izdevas un laulības. *LTDZ VI*. Kopenhāgenā.
 1954-f Kāzu gods. *LTDZ VI*. Kopenhāgenā.
 1955-a Kāzu nobeigums. *LTDZ VIII*. Kopenhāgenā.
 1955-b Vedības un ievēšana precēto kārtā. *LTDZ VIII*. Kopenhāgenā.
 1956-a Latviešu gada svētki. *LTDZ IX*. Kopenhāgenā.
 1956-b Pie mūžības vārtiem. *LTDZ IX*. Kopenhāgenā.
- STRAUSZ, J.
 1678 J. Strauszens *Sehr schwere, wiederwertige und denkwürdige Reysen durch Italien, Griechenland, Livland, Moskau, Tartarey etc. 1647—1673*. Amsterdam.
- STRODS, H.
 1969 Senatnes pētnieka vasara. *Dzimtenes Balss*, 48. nr. Rīgā.
- STUBAVS, A.
 1962 Arheoloģiskā pētniecība Padomju Latvijā 1945—1960. *Arheoloģija un etnogrāfija IV*. Rīgā.
- SUVORIN, A.
 1903 *Aljbom Meierberga. Vidy i bytovyje kartiny Rossii XVII veka*.
- ŠMITS, P.
 1912-a A. Bilenšteina grāmata „Die Holzbauten der Letten I”. *RLB ZK Rakstu krājums*, 16. nr. Rīgā.
 1912-b Kuo valuodniecība māca par latviešu, leišu un prūšu senātni. *Etnografisku rakstu krājums I*. Rīgā.
 1912-c Stāvu kuoku nami. *Etnografisku rakstu krājums I*. Rīgā.
 1923 Seno latviešu māja. *Etnografisku rakstu krājums III*. Rīgā.
 1926 Senātnes dzīves apstākļi pēc mūsu tautas dziesmām. *Latvijas arhaioloģija*. Rīgā.
 1932 Dažādi laikmeti tautas dziesmās. *Latvieši II*. Rīgā.
 1939 *Ievads baltu filoloģijā*. Rīgā.
- ŠTĀLS, A.
 1926 J. K. Broces „Dažādu Vidzemes pieminekļu, skatu krājums”. Rīgā.
- ŠTRAUSS, J.
 1932 *Būvniecības jautājumi un atbildes*. Rīgā.
 1933, 1934 *100 padomi būvniecībā*. Rīgā.
 1939, 1940 *Būvniecības norādījumu sakopojums*. Rīgā.
- ŠTURMS, E.
 1939 Mezolita atradumi Latvijā. *SM I*. Rīgā.

- 1940 Sārņates purva mītnes. *SM* I. Rīgā.
- 1954 Der ostbaltische Bernsteinhandel in der vorchristlichen Zeit. *Commentationes Balticae* 1953, I. Bonn.
- ŠULCS, A.
- 1960 Lībiešu dzīvojamā māja Kurzemē (19—20. gs. sākumā). *Arheoloģija un etnogrāfija* II. Rīgā.
- ŠVĀBE, A.
- 1921 *Latviešu kultūras vēsture*. Rīgā.
- 1926 *Pagasta vēsture* I. Rīgā.
- 1950-a Arklis. *LE* 1. Stokholmā.
- 1950-b Ciems. *LE* 1. Stokholmā.
- 1951-a Dzimts satversme. *LE* 1. Stokholmā.
- 1951-b Jurģis. *LE* 1. Stokholmā.
- 1952 Tautas dziesmu likteņi. *LTDZ* I. Kopenhāgenā.
- 1954-a Tiesību vēsture. *LE* 3. Stokholmā.
- 1954-b Vēsture. *LE* 3. Stokholmā.
- 1956 Latviešu sociālais stāvoklis. *LTDZ* X. Kopenhāgenā.
- 1962 *Latvijas vēsture 1800—1914*. Stockholm.
- TACITUS, C.
- Germania* (98).
- TALVE, I.
- 1960 *Bastu och torkhus i Nordeuropa*. Stockholm.
- 1961 *Den nordosteuropæiske rian*. København.
- TILMANIS, O.
- 1928 Par sētas novietni. *LTD* II. Rīgā.
- TIPAINIS, N.
- 1950 *Gosudarstvennyj muzej narodnavo byta Latvii*. Rīga.
- WAHR, F.
- 1780 *Kartoppeļu Dahrs, ko tapehz lai mihli Widsemmes Latweeschi ne wairs us preekschu gruhtu Baddu zeesch, weens no wiņņu ustizammeem Dsihwes Beedreem sche Rakstos stahda*.
- VĀRSBERGS, J.
- 1956 Seno latviešu zemkopība. *LTDZ* X. Kopenhāgenā.
- VASILJEVS, J.
- 1969 Pilsētu iedzīvotāju dzīvojamās ēkas. *Latviešu etnogrāfija*. Rīgā.
- VĪKSNINŠ, N.
- 1968 *Latvijas vēsture jaunā gaismā*. Oak Park.
- VIRZA, E.
- 1946 *Straumēni*. Stokholmā.
- WERNER, H.
- 1908 Ansichten aus Mitau. *Jahrbuch für bildende Kunst in den Ostsee-provinzen* II. Rīga.
- WILLKOMM, M.
- 1872 *Streifzüge durch die baltischen Provinzen*. I, Liv- und Kurland. Dorpat.
- ZAGORSKIS, F.
- 1965 Jauni materiāli par neolitu Latvijas austrumu daļā. *Latvijas PSR ZA Vēstis*, 6. nr. Rīgā.
- ZANDBERGS, A., un R. ZANDBERGA
- 1958 Vidzemes vidienas muižu saimniecības ēku arhitektūra XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē. *Latvijas PSR arhitektūras mantojums* I. Rīgā.
- ZEIBOLTS, J.
1956. Liktenis. *Raksti* I. Rīgā.
- ZIEDONIS, I.
- 1970 *Kurzemīte*. Rīgā.

Attēlu saraksts

Lineārie zīmējumi vienveidības dēļ grafiski saskaņoti.

1. Pie Lubānas ezera atrastā, mezolītā darinātā kaula harpūna ar caurumu auklai, ko iesēja, lai medījums neaizbēgtu. (Šturms 1939, 1, 1. att.)
2. Mītne Sārņates purvā: grīda zem pavarda un virsbūvei saspraustie kāršu gali. (Šturms 1940, 6. att.)
3. Sārņates apmetnē atrastais koka smeļamais kauss ar kātu pīles galvas atveidā. (Šturms 1940, 13. att.)
4. Aizvēstures māla trauks, rekonstruēts no Bauskas apr. Codes pag. Plūdoņos apaļa plāna mītnē atrastā poda lauskām; pods bijis veidots bez podnieka ripas. (Ģinters 1940, 13. att.)
5. 10. gs. apmetne Āraišu ezera salā. 1967. g. izrakums. (A)
- 5A. Bērza tāss, atrasta 1967. g. izrakumos Āraišu ezera salā. (A)
6. Dzelzs laikmeta šaurasmeņa cirvis. (Balodis 1940, 145. lpp.)
- 6A. Dzelzs laikmeta platasmeņa cirvis. (Balodis 1940, 227. lpp.)
7. 10—12. gs. koka celtnes pakši Raunas Tanīsa pilskalnā. (LKV 11. sēj., pret 21460. sleju)
8. 13. gs. krāšņu atliekas Mežotnes pilskalnā. (Ģinters 1939-a, 6. att.)
9. „Stabulētājs” 13. gs. krāsns māla apmetumā Tērvetes pilskalnā. (LET 69, 1. att.)
10. Vēlā dzelzs laikmeta svečturis Talsu pilskalnā. (Balodis 1940, 184. lpp.)
11. Daugmales 12. gs. pils rekonstrukcija. (LE, 1955. lpp.)
12. Talsu pils, rekonstruējis A. Karnups. (LE, 1956. lpp.)
13. Agrā dzelzs laikmeta kakla rota no Jēkabpils apr. Saukas pag. (Balodis 1940, 96. lpp.)
14. Vēlā dzelzs laikmeta kājauti ar bronzas ieaudumiem, no Ventspils apr. Dundagas pag. (Balodis 1940, 206. lpp.)
15. 12. gs. mēļa vilnas sagša ar bronzas rotājumiem, no Madonas apr. Stāmerienes pag. (rekonstrukcija). (Balodis 1940, 207. lpp.)
16. Rīgas Pārdaugava 1612. g. pēc N. Mollina iespiestā oriģināla. (Brotze)
17. Latviešu artileristu zvērests 17. gs. (Spekke 1951, XXIII tab.)
18. Vidzemes sēta ar kāziniekiem, Oleārija 1635. g. ceļojuma aprakstā. (P. Kundziņš 1943, 1. att.)
19. Bērzaune 1661. g. (Meierberga albuma 124. att.)
20. Zeltiņu ciems 1661. g. (Meierberga albuma 128. att.)
21. Tadaiki 1661. g. (Meierberga albuma 101. att.)
22. Celtne, gar kuŗu ap 1690. g. iebrauca Rīgā no Vidzemes. (A. Oriģināls kaŗa archīvā Stokholmā, 26. nr.)
23. Stepiņa Kraukļa attēls (1700. g.). (Spekke 1951, XXIII tab.)
24. Latviešu bēres Nītaures draudzē 18. gs. beigās. (Brotze 6, 228.)
25. Brāļu draudzes saiešanas nams Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag. Ilzēnos. Kopskats 1934. g. (P. Kundziņš 1934-b, 13. lpp.)

26. Rucavas istaba Liepājas novadpētniecības muzejā. (*LE*, 2199. lpp.)
27. Rakstītas ragavas no Rīgas apkārtnes 18. gs. beigās. (Brotze)
- 27A. Rakstītas kamanas Rīgā 18. gs. beigās. (Brotze)
28. Celtuve pāri Aiviekstei 18. gs. beigās. (Brotze 8, 49)
29. Ciemats Ogres krastā pie Turkalnes 18. gs. beigās. (Brotze 6, 166)
- 29A. Latvju zemnieka — līdumnieka saimniecība Zādzēnē 18. gs. beigās. (Brotze)
30. Lauku sēta pie Mūrmuižas (Vilces pag.) Zemgalē 1769. g. (Brotze 7, 165)
31. Lauku sēta pie Šīpes kroga, pie Pliskavas ceļa 24 verstis no Rīgas, Daugavas krastā. (Brotze)
- 31A. Zemnieku mājas Zasulaukā 1794. g. (Brotze)
32. Kungu māja Pantenes muižā 18. gs. (Krūmiņš 1958, 9. att.)
33. Mežsarga saimniecības jaunceltne Smiltenes virsmežniecības līdumā. (Rutkis 1960, 273. att.)
- 33A. Jaunsaimniecība ziemā. (Mazulans, 16. lpp.)
- 33B. Jaunsaimnieka dzīvojamā māja pie Siguldas. (Kaminskis)
- 33C. Latvijas brīvības cīņu dalībnieka jaunsaimniecība. (*Latvija 20 gados*, 206. lpp.)
34. Vecsaimniecība Zemgalē. (*Latvija 20 gados*, 298. lpp.)
35. Sabrukusi dzīvojamā māja lauku sētā ap 1960. g. Viens ēkas gals vēl apdzīvots un salabots. (Mazulans, 15. lpp.)
36. Kuldīgas apr. Turlavas pag. Pliķu brīvciems. Novietnes plāns ap 1935. g. (Pēc: Jaunzems 1944, 11. lpp.)
37. Pliķu brīvcieņa kopskats 1929. g. (Jaunzems 1944, 1. fotoatt.)
38. Kuldīgas apr. Sātiņu pag. Tērpi. Novietnes plāns ap 1935. g. (Pēc: Jaunzems 1944, 21. lpp.)
39. Liepājas apr. Nīcas pag. Tupeši. Kopskats 1937. g. (Jaunzems 1939-b, 103. lpp.) Istaba kopš 1938. g. BDM.
40. Liepājas apr. Bārtas pag. Starosti. Novietnes plāns ap 1935. g. (Pēc: Jaunzems 1944, 18. lpp.)
41. Liepājas apr. Rucavas pag. Dejas. Kopskats ap 1935. g. (P. Kundziņš 1943, 12. att.)
42. Rija Ventspils apr. Usmas pag. Mazputniņos. Ārskats ap 1925. g. (*MLB III*, III fotoatt.)
43. Lauku sēta Jelgavas apr. Zaļenieku pag. 1939. g. (A. Silenieces krāj.)
44. Jelgavas apr. Valgundes pag. Mastiķi. Novietnes plāns ap 1935. g. (Pēc V. Zēbauera zīm.)
- 44A. Mastiķu kopskats ap 1935. g. (V. Zēbauera krāj.)
45. Jelgavas apr. Sīpeles pag. Kundziņi. Dzīvojamā ēka ap 1880. g. (K. Kundziņš [sen.] 1935, 6. lpp.)
46. Jelgavas apr. Sīpeles pag. Kundziņi. Novietnes plāns 1944. g. (G. Kundziņa krāj.)
- 46A. Kundziņu kopskats no gaisa ap 1935. g. (G. Kundziņa krāj.)
47. Kundziņu kopskats 1946. g. (G. Kundziņa krāj.)
48. Jelgavas apr. Sīpeles pag. Griezes. Novietnes plāns ap 1900. g. (G. Kundziņa krāj.)
- 48A. Griežu dzīvojamā ēka ap 1900. g. (K. Kundziņš [sen.] 1935, 12. lpp.)
49. Bauskas apr. Taurkalnes pag. Sēļi. Novietnes plāns ap 1935. g. (Pēc V. Zēbauera zīm.)
50. Kūts Bauskas apr. Taurkalnes pag. Sēļos. Kopskats ap 1935. g. (V. Zēbauera krāj.)
51. Cēsu apr. Lielstraupes pag. Līpi. Kopskats ap 1930. g. (P. Kundziņš 1943, 3. att.)
52. Valkas apr. Smiltenes pag. Pinnītes. Novietnes plāns ap 1920. g. (Pēc: *MLB II*, 16)
- 52A. Pinniņu kopskats ap 1922. g. (A)
53. Lauku sēta Gaujas senlejā, Cēsu apr. uz Kārļu un Lielstraupes pag. robežas. (Rutkis 1960, 102. att.)

54. Cēsu apr. Ogres pag. Skuķi. Novietnes plāns ap 1940. g. (K. Ielejas krāj.)
55. Valmieras apr. Ainažu pag. Krūmiņi. Novietnes plāns ap 1930. g. (Pēc: *MLB* V, 2)
56. Valmieras apr. Salacas pag. Mežmenieki. Dzīvojamās rijas un vārāmā namiņa kopskats ap 1930. g. (P. Kundziņš 1934-a, 150. att.)
57. Pirts ar vārāmo namiņu no Madonas apr. Tīrzas pag. Ķoderiem, kopš 1933. g. BDM. (Daugavas apg. krāj.)
58. Dzīvojamā rija Madonas apr. Litenes pag. Vecgāršniekos. Ārskats. (Cimermanis 1969, 66. att.)
59. Ludzas apr. Ciblas pag. Degteŗu sādža. Kopskats ap 1930. g. (Andermanis 1933, 1. att.)
60. Sēta Ludzas apr. Šķaunes pag. Maču sādžā. Plāns un pretskats ap 1930. g. (Pēc: Andermanis 1933, 9. zīm.)
61. Jaunsaimniecība Saules kalnā, Daugavpils apr. Krāslavas pag. (Baltische Zentrale Bibliothek, Bildarchiv, V. Upīša uzņ.)
62. Valmieras apr. Ainažu pag. Eiboku sētas vārāmais namiņš — slietenis, pārcelts uz BDM 1928. g. (L. Zilbertes krāj.)
- 62A-B. Vārāmie namiņi — slieteņi. A. — apaļa plāna — Eibokos, B. — taisnstūrīga plāna, arī Valmieras apr., ap 1925. g. (Pēc: P. Kundziņš 1937-a, 71. lpp.)
63. Slietenis Cēsu apr. Liepas pag. ap 1800. g. (Brotze)
64. Ap 18. gs. vidu stabos celts namiņš Ventspils apr. Pizas (Miķeļbākas) ciema Olmaņos (Ibiešu sētā). Plāns un pretskats ap 1960. g. (Šulcs, 8. att.)
65. Zemnieku dzīvoķķu tipu kartogramma austrumos no Baltijas jūras. (Pēc: Rānk 1962, 20. att.)
66. Apvālkdūmenis („manteļskurstenis”) Kurzemē. (Pēc: Rānk 1962, 40. att.)
67. Rūd. Blaumaņa dzīvoķķamā ēķa Cēsu apr. Ērgļu pag. Brakos ar namu, kas jaunāķķos laīķķos piecīrstis īstabaī. (A)
68. Divposmu īstabas celtnē Valmieras apr. Sēļu pag. Žūķurītī. Plāns un preskats ap 1925. g. (Pēc: *MLB* III, 6.)
- 68A. Divposmu īstabas celtnē Madonas apr. Vestienas pag. Leķķastīšos. Ārskats ap 1925. g. (P. Kundziņš 1943, 4. att.)
- 68B. Divposmu īstabas celtnē no Madonas apr. Vestienas pag. Skāldiem, celta 1780. g. Kopš 1930. g. BDM. Mugurpuses skats. (Latviešu Nac. Fonda Skāndināvijā krāj.)
69. Trīsposmu īstabas celtnē: nams ar rovi, īstaba un pretīstaba (ķambaris) Cēsu apr. Raunas pag. Speīķķstos. Plāns un pretskats ap 1930. g. (Pēc: Krastiņa 1959, 25. att.)
70. Trīsposmu īstabas celtnē Liepāķķas apr. Nīķķas pag. Tupešos 1937. g., preskats. (Jaunzems 1939-b, 105. lpp.) Kopš 1938. g. BDM.
- 70A. Tupešu dzīvoķķomāķķ ēķas plāns. (Pēc: Jaunzems 1939-b, 101. lpp.)
- 70B. Tupešu īstabas īekšķķskats (O. Bērziņš, 50. lpp.)
71. Trīsposmu īstabas celtnē Valmieras apr. Vāidāvas pag. Pīdķķēnos. Plāns, preskati un griezums ap 1920. g. (Pēc: *MLB* I, 10)
72. Trīsposmu īstabas celtnē Cēsu apr. Drābešu pag. Vēķķos. Ārskats ap 1920. g. (A)
73. Īstaba Liepāķķas apr. Nīķķas pag. Ārskats ap 1925. g. (P. Kundziņš 1934-b, 6. lpp.)
74. Nams Liepāķķas apr. Rucāvas pag. Nīdas ciemā. Īekšķķskats ap 1935. g. (Jaunzems 1944, 16. fotoatt.)
75. Īstaba ar ķūti un laīdaru Daugāvpīķķs apr. Krāslāvas pag. Strodu sādķķā, celta 1910. g. Kopskats. (Cimermanis 1969, 116. att.)
76. Īstābu plānu ķķēmas Rīetum- un Austrumlatvijā. (A)
77. Pirts krānsns, sakrauta no vaļēķķiem āķķmeķķiem. (LR)
78. Pirts Rēķķeknes apr. Dricēnu pag. Kakarviešu sādķķā, celta 1840-os gados. (Andermanis 1933, 144. att.) Kopš 1931. g. BDM.
79. Pirts Limbažu āķķķārtņē 19. gs. sāķķumā. (Huhn)

80. Pirts ar vārāmo namiņu Madonas apr. Vecgulbenes pag. Dziesniekos. Plāns ap 1935. g. (Pēc: Krastiņa 1959, 96. att.)
81. Pirts ar dzīvojamo kambari Valmieras apr. Sēļu pag. Jaunrūnās, celta ap 1815. g., kopš 1948. g. BDM. (Daugavas apg. krāj.)
82. Latvijā sastopamo pirts plānu schēmas. (A)
83. Klētis Valkas apr. Blomes pag. Riņģos. Kopskats ap 1925. g. (P. Kundziņš 1940, att. starp 48. un 49. lpp.)
84. Klēts Rēzeknes apr. Kaunatos. Plāns, pretskats un griezums ap 1925. g. (Pēc: *MLB* II, 10)
85. Klēts Valmieras apr. Tūjas pag. Ābolniekos. Plāns, pretskats un griezums 1922. g. (Pēc: *MLB* III, 13)
86. Klēts priekša Valkas apr. Mālupes pag. Kopskats ap 1923. g. (P. Kundziņš 1940, 76. lpp.)
87. Klēts ar luktiņu Rīgas apr. Kokneses pag. Kopskats ap 1925. g. (P. Kundziņš 1940, 51. lpp.)
88. Rindu klēts ar rakstītām durvīm Liepājas apr. Nīcas pag. Kopskats ap 1925. g. (P. Kundziņš 1940, 66. lpp.)
89. Klēts ar stabu lieveni Ilūkstes apr. Salienas pag. Kopskats ap 1925. g. (P. Kundziņš 1940, 58. lpp.)
90. Klēts ar lokailu lieveni Kuldīgas apr. Turlavas pag. Dižgaiļos, celta 1788. g. Kopskats ap 1925. g. (P. Kundziņš 1940, 63. lpp.)
91. Klēts celtņu schēmatiskie veidi Latvijā. (Pēc: P. Kundziņš 1940, 40. lpp.)
92. Divstāvu klēts ar stabotu apeju augšstāvā Ludzas apr. Zvirgzdenes muižā. Celta 1757. g., kopš 1935. g. BDM. (Daugavas apg. krāj.)
93. Divstāvu klēts ar mūra apakšstāvu Liepājas apr. Nīcas pag. Sproģos. Kopskats ap 1925. g. (P. Kundziņš 1940, 56. lpp.)
94. Klēts lieveņa stabi Cēsu apr. Lenču pag. Celpī. Kopskats ap 1939. g. (P. Kundziņš 1939-b, 64. lpp.)
95. Klēts durvis Ventspils apr. Užavas pag., ap 1925. g. (P. Kundziņš 1940, 65. lpp.)
96. Klēts priekša ar bluķa kāpnēm Cēsu apr. Priekuļu pag. Kopskats 1922. g. (P. Kundziņš 1930-a, 10. att.)
97. Klēts apcirkņi Jelgavas apr. Sīpeles pag. Gaņajās Vecvagarēs. Iekšskats ap 1935. g. (P. Kundziņš 1940, 67. lpp., E. Grīnvalda krāj.)
98. Rijas un dzīvojamās rijas izplatība. Kartogramma. (P. Kundziņš 1934-a, 4. att.)
99. Kretulis labības vētīšanai Vidzemē. (*LET*, 17. att.)
100. Rija Ludzas apr. Zvirgzdenes pag. Melešķu sādžā. Plāns un pretskats ap 1925. g. (Pēc: *MLB* IV, 11)
101. Krāsns schēmas Latvijas rijās. (A)
102. Rijas krāsns Madonas apr. Cesvaines pag. Baltgalvjos ap 1930. g. (P. Kundziņš 1934-a, 123. att.)
103. Rijas paspārne Valkas apr. Smiltenes pag. Kažaučos ap 1925. g. (Legzdiņš 1960, 128. att.)
104. Rija Valmieras apr. Umurgas pag. ap 1920. g. (Pēc: *MLB* II, 7)
105. Rijas celtņu schēmatiskie veidi Latvijā. (A)
106. Rija Liepājas apr. Rucavas pag. Ārskats ap 1925. g. (P. Kundziņš 1934-b, 10. lpp.)
107. Rija Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag. Ārskats. (*LTM*, 74. att.)
108. Rija Daugavpils apr. Krāslavas pag. Braslavas sādžā, celta 19. gs. vidū. Ārskats. (Cimermanis 1969, 61. att.)
109. Dzīvojamā rija bez kambaņa Alūksnes apkārtņē. Hūna materiāli 1820—1822. g. (P. Kundziņš 1934-a, 35. att.)
110. Dzīvojamā rija ar neapsildāmu sānkambari, celta ap 1720. g. Cesvainē, Grema Jezika sētā. (Beuningen)
111. Dzīvojamā rija ar gala un sānkambari Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag. Lejas Ķūģos. Plāns, pretskats, griezums, sīkdaļas un kopskats ap 1930. g. (Pēc: P. Kundziņš 1934-a, 17. un 18. att.)

112. Dzīvojamā rija ar 3 kambaļiem un rovi Cēsu apr. Rozulas pag. Salās. Plāns un griezumums ap 1930. g. (P. Kundziņš 1934-a, 31. att.)
113. Latvijas dzīvojamo riju plānu schēmas. (P. Kundziņš 1934-a, 13. att.)
114. Dzīvojamās rijas Latvijā laikā no 1800—1920. g. (Pēc: P. Kundziņš 1934-a, 7. att.)
115. Valmieras skolas rija, celta ap 1770. g., atjaunota 1823. g., kopš 1933. g. BDM. (*Pieminekļu valdes Brīvdabas mūzejs*, 62. lpp.)
- 115A. Valmieras skolas rijai mācībām piebūvētais kambaris. (Turpat, 67. lpp.)
116. Dzīvojamā rija Cēsu apr. Vecpiebalgas pag. Kūrēnos. Kopskats ap 1930. g. (P. Kundziņš 1934-a, 97. att.)
117. Dzīvojamā rija Rīgas apr. Vidrižu pag. Ausiņos. Kopskats ar klēti ap 1930. g. (P. Kundziņš 1934-a, 133. att.)
118. Dzīvojamā rija Cēsu apr. Drabešu pag. Biržakās. Plāns, griezumums, sīkdaļas. (Pēc: P. Kundziņš 1934-a, 27. att.)
- 118A. Biržaku dzīvojamās rijas kopskats ap 1925. g. (Turpat, 28. att.)
- 118B. Biržaku dzīvojamā rija pēc pārbūves 1926. g. (Turpat, 177. att.)
- 118C. Biržaku dzīvojamā rija 1970. g. (A)
119. Dižais laidars Liepājas apr. Rucavas pag. Dejās, celts ap 1810. g. Kopskats BDM, kur pārcelts 1939. g. (L. Zilbertes krāj.)
120. Kūts Cēsu apr. Vecpiebalgas pag. Kopskats ap 1930. g. (Legzdiņš 1960, 79. att.)
121. Maltuve Madonas apr. Vestienas pag. Dzeņos, celta 19. gs. pirmajā pusē. Kopskats BDM, kur pārcelta 1929. g. (Daugavas apg. krāj.)
- 121A. Dzeņu maltuves iekšskats. (*Pieminekļu valdes Brīvdabas mūzejs*, 47. lpp.)
122. Rokas dzirnu šķērsgriezums. (Pēc: Legzdiņš 1960, 83. att.)
123. Pagrabs Liepājas apr. Bārtas pag. ap 1925. g. (P. Kundziņš 1930-a, 11. att.)
124. Tiklu būda Ventspils apr. Dundagas pag. Košraga ciemā, celta ap 1830. g. (L. Zilbertes krāj.) Kopš 1938. g. BDM.
125. Zivju žāvējamais namiņš, sasliets no diviem laivas galiem, Ventspils apr. Dundagas pag. Pitraga ciemā. Kopskats ap 1935. g. (Jaunzems 1944, 39. fotoatt.)
126. Dārza vārti Rēzeknes apr. Viļēnu pag. Žagatiņu sādžā ap 1925. g. (Andermanis 1933, 15. zīm.)
127. Žogu veidi Kurzemē ap 1935. g. (Pēc: Jaunzems 1944, 8. un 9. att.)
- 127A. Žurbuļu žogs Ludzas apr. Pildas pag. Škirpānu sādžā. (Andermanis 1933, 14. zīm.)
128. Žogs Ludzas apr. Kārsavas pag. ap 1925. g. (P. Kundziņš 1930-a, 3. att.)
129. No guļus liktiem žagariem pīts žogs Kuldīgas apr. Turlavas pag. Kalēju brīvciemā. (F. Balodis & P. Arends, 139. att.)
130. Sēta Talsu apr. Ārlavas pag. Kopskats ar sklandu žogu 1930. g. (Jaunzems 1944, 8. fotoatt.)
131. Siena šķūnis Cēsu apr. Drabešu pag. pie Vēķu ezera ap 1930. g. (*LE*, 80. lpp.)
132. Krucifiksa namiņš Rēzeknes apr. Viļēnu pag. Pilskalna sādžā, darināts 1864. g., attēlots ap 1930. g. (*LR*)
133. Brāļu draudzes saiešanas nami Latvijā. Kartogramma ar namu celšanas gadiem. (A)
134. Saiešanas nams Ilzēnos, Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag. Celts 1813. g. Plāns un griezumums ap 1925. g. (Pēc: *MLB*)
135. Cepļu saiešanas nams Cēsu apr. Vecpiebalgas pag. Celts 1817. g. Ārskats ap 1930. g. (*ARCH* 1962)
136. Tētiņa kambaļa logs Mežuļu saiešanas namā Valkas apr. Plāņu pag. Saiešana celta 1785. g. Kopš 1940. g. BDM. (Jaunzems 1940-a, 4. att.)
137. Durvju apkalumi Augstāru saiešanas namā Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag. Saiešana celta 1822. g. (*ARCH* 1962)

138. Baltaču saiešanas nams Valkas apr. Bilskas pag. ar sanāksmes dalībniekiem ap 1920. g. (A)
139. Gaides saiešanas nams Valmieras apr. Kauguru pag., celts ap 1765. g. Kopskats ap 1925. g. (ARCH 1962, 14. att.)
- 139A. Gaides saiešanas nama iekšskats. (ARCH 1962, 5. att.)
140. Mežuļu saiešanas nams Valkas apr. Plāņu pag., celts 1785. g. Kopš 1940. g. BDM. Iekšskats ap 1930. g. (ARCH 1962, 1. att.)
141. Žagariem izpīta siena dzīvojamās rijas gubēnim Bauskas apr. Ceraukstes pag. Kopskats ap 1930. g. (P. Kundziņš 1934-a, 81. att.)
- 141A. Zedeņu siena rijas gubēnim Ludzas apr. Nirzas pag. (LKV, 21474. sleja)
142. Pakšī izcirsts trīsstūra caurums Bauskas apr. Ceraukstes pag. Lejas Tīreļos. (P. Kundziņš 1934-a, 68. att.)
- 142A. Pakša galā iecirsts maģisks krusts Cēsu apr. Mārsnēnu pag. Dzirkaļos. (P. Kundziņš 1934-a, 67. att.)
143. Pakšu konstruktīvie veidi (A—H), sijas kā slieto spāņu saturētājas (I), pakšu pieres (K) un kaķēšana (L). (Pēc: P. Kundziņš 1966-b, 1., 2. un 3. att.)
144. Guļkoku pagarināšanas veidi, galus sametinot. (Pēc: P. Kundziņš 1934-a, 78. att.)
- 145A. Guļkoku sienu pieduršanas jeb piecīšanas veidi. (Pēc: P. Kundziņš 1934-a, 73., 74., un 75. att.)
146. Pirts no Liepājas apr. Nīcas pag., celta ap 1862. g., tagad BDM. (Latviešu Nac. Fonda Skandināvijā krāj.)
147. Režģu būvē celts saimniecības ēkas gals 1661. g. sētā Liepājas apr. Tāšu pag. Padurē. (Meierberga albums, 102. att.)
148. Nojume ap 1770. g. celtajai skolas rijai Valmierā. Kopš 1933. g. BDM. (L. Zilbertes krāj.)
149. Četrslīpju un divslīpju jumtu izplatība Latvijā. Kartogramma. (P. Kundziņš 1937-a)
150. Salmu jumtu konstrukcijas sīkdaļas. (P. Kundziņš 1934-a, 93. att.)
151. Lubu jumtu izplatība Latvijā pēc 1673—1898. g. datiem. Kartogramma. (P. Kundziņš 1934-a, 100. att.)
152. Jumta konstrukcija ar zemiņu guļkoku starpās iecirstām jumta kārtīm. (P. Kundziņš 1930-a, 13. att.)
153. Dzīvojamā ēka Ziemeļvidzemē. Sākotnējais četrslīpju salmu jumts segts jumstiņiem. (Latvija 20 gados, 379. lpp.)
154. Istaba Madonas apr. Vestienas pag. Skaldos, celta ap 1780. g. Kopš 1930. g. BDM. Lai piekļūtu skurstenim, jumtam uzkabinātas pulku kāpnes. (Pieminekļu valdes Brīvdabas muzejs, 43. lpp.)
155. Godu galds Liepājas apr. Rucavas pag. (LTM, 82. att.)
156. Tautas piekoptā krēslu pagatavošana 18. gs. beigās. (Brotze)
- 156A. Līgavas krēsls Liepājas apr. Nīcas pag. (LTM, 92. att.)
157. Krijas vācele Cēsu apr. Jaunpiebalgas pag. (Cimermanis 1969, 132. att.)
- 157A. Vācele (ciba) ar salmu aplikāciju, darināta Ventspils apkārtnē 1766. g. (Cimermanis 1969, 134. att.)
158. Vedeklas ķipītis, darināts ap 1830. g. Liepājas apr. Otaņķu Cielavās. (LTM, 156. att.)
159. Pūra lāde, darināta 1848. g. Valkas apr. Naukšēnu pag. Straumēnos. (Cimermanis 1969, 125. att.)
160. Sprēslīcas: A. — Ventspils apr. Dundagas pag., darināta 1880. g. B. — Kuldīgas apr. Kurmāles pag. (LTM, 188. att.)
161. Svečturis Latvijas valsts vēsturiskajā muzejā. (MLB II, 20. att.)
162. Jumta āži Liepājas apr. Rucavas pag. Deju kūts jumtā. Kopš 1939. g. BDM. (L. Zilbertes krāj.)
- 162A. Āžu veidi dažādos Latvijas novados. (LR)
163. Klēts un ratnīca Valkas apr. Smiltēnes pag. Pukšos. Kopskats ap 1925. g. (LR)

164. Madonas apr. Kalsnavas pag. 1832. g. celtās klēts nojumes rotājums. (Pēc: Krastiņa 1959, 142. att.)
- 164A. Ripasveida rotājumi klēts nojumes pakšu galos Valkas apr. Ērģemes pag. Lejas Ciņos. (Cimermanis 1969, 10. att.)
165. Kuldīgas apr. Rendas pag. Mazāpēs 1821. g. celtā klēts ar lokailu lieveni un ripasveida rotājumiem, ap 1940. g. (Pēc: Jaunzems 1944, 17. att.)
- 165A. Mazāpju klēts lieveņa lokaila (LKV, 21463. lpp.)
166. Durvis Kuldīgas apr. Kuldīgas pag. Dižliķos 1767. g. celtajā klētī. Kopš 1932. g. BDM (Cimermanis 1966, 22. att.)
167. Durvju dzelzs kloķi dažādos Latvijas novados. (LR)
168. Dēļu apšuvuma rotājumi istabas galam Ludzas apr. Kārsavas miestā. Kopskats ap 1935. g. (LTM, 36. att.)
169. Dzīvojamās rījās iegrieztas maģiskas zīmes:
- A. — saule, Cēsu apr. Lizuma pag. Kolangos (Pēc: Kundziņš 1934-a, 143. att.),
- B. — krusts taisniem zariem, Rīgas apr. Līgatnes pag. Melngalvjos. (Pēc: P. Kundziņš 1934-a, 144. att.),
- C. — lietuvēna krusts, Cēsu apr. Rozulas pag. Jaunsalās. (Pēc: P. Kundziņš 1934-a, 144. att.)
170. Akmenī iekaltas maģiskas zīmes un gadaskaitlis Valkas apr. Smiltenes mācītāja muižas 1794. g. celtā laidara pamatā. (MLB III, II fotoatt.)
171. Īpašuma zīmes Talsu apr. Nogaļas pag. Kaltenes zvejnieku ciemā. (Pēc: Jaunzems 1944, 4. att.)
172. Ziemeļeiropas koka celtniecībā sastopamie stabu veidojumi ar plastisku vidusdaļu un lokveida izgriezumi ar ripas rotājumu. Kartogramma. (Pēc: P. Kundziņš 1952, 7. att.)
173. Vikingu laika koka stabu un loku rotājumi, darināti 9. gs. pēc Kr., atklāti Norvēģijā. (Pēc: P. Kundziņš 1952, 16. att.)
174. Pelnu urnas, darinātas ap 500. g. pr. Kr., atklātas Vācijā, Pomerānijā. (Pēc: P. Kundziņš 1952, 21. att.)
175. Klēts uz bumbuļstabu kājām, ap 1920. g. Karēlijā. (Pēc: P. Kundziņš 1952, 21. att.)
176. Stabu rotājumi Āzijā. (P. Kundziņš 1952, 35. att.)
177. 16. gs. koka baznīca Vangažos. (Brotze)
178. Arājs Kuldīgas apr. ap 1935. g. (Jaunzems 1944, 50. fotoatt.)
179. Ecēšu veidi Latvijā. Kartogramma. (Leinasare 1962, 22. att.)
180. Mēslu vešana Kuldīgas apr. Lutriņu pag. ap 1935. g. (Jaunzems 1944, 30. fotoatt.)
181. Āboliņa vešana Kuldīgas apr. Saldus pag., ap 1935. g. (Jaunzems 1944, 56. fotoatt.)
182. Rudzu pļauja Kuldīgas apr., ap 1935. g. (Jaunzems 1944, 37. fotoatt.)
183. Rudzu pļaujā lietātie darba rīki Latvijā. Kartogramma. (Leinasare 1962, 37. att.)
184. Slaucēja kūti Liepājas apr. Rucavas pag. Nidas ciemā, ap 1935. g. (Jaunzems 1944, 27. fotoatt.)
185. Bišu drava 18. gs. beigās. (Brotze)
186. Kalējs Kuldīgas apr. Raņķu pag., ap 1935. g. (Jaunzems 1944, 38. fotoatt.)
187. Kuršu ķoniņu Peniķu dzimtas koka kauss Kuldīgas apr. Turlavas pag. Veckruķos. (F. Balodis & P. Arends, 143. att.)
- 187A. Vēl saredzami Peniķu kausa rotājumi. (Cimermanis 1969, 126. att.)
188. Bluķa zārks Valkas apr. Sinoles pag. Linājos, darināts 18. gs. otrā pusē. (Jaunzems 1939-a, 45. lpp.)
189. K. Pļaviņa sētas kopskats *Peace River* novadā, Albertas provincē, Kanādā. Sēta celta ap 1920. g. Egles ir K. Pļaviņa stādītas, lai sētu aizsargātu no vējiem. (A. Štāla uzņēmums 1973. g.)
- 189A. Dzīvojamās ēkas daļa K. Pļaviņa sētā. (A. Štāla uzņēmums 1973. g.)

Paskaidrojumi par tekstā lietātiem nosaukumiem

Tā kā daļai lasītāju, it īpaši jaunākajai paaudzei, var būt sveši nosaukumi, kas saistīti ar Latvijas lauku dzīvi un būvniecību, raksturīgākajiem šai nodaļā dots to nozīmju izskaidrojums.

Aila: sienas posms starp statņiem; brīvstāvošu stabu starpa; neaizpildīta sienas daļa, īpaši durvīm vai logiem.

Aizdars, pavalgs: sviests, biezpiens, tauki, siļķe vai cita piedeva maizei vai putrai.

Alnis: briedis platradzis (lat. *alces alces*, angl. elk, moose).

Apcirknis, arods: klētī iebūvēts, parasti uzcirsts nodalījums atsevišķai graudu šķirnei (97. att.).

Aploda: sienas ailā (sk.) iebūvēta aptvere, kur iekāra durvis vai ierīkoja logu. Aplodas sānus veidoja statņi, augšējo noslēgumu paloda, apakšējo — sliksnis durvīm, palodze logam (95., 136. att.).

Apmetne: apdzīvota vieta, kur cilvēki apmetušies vienkopus, atšķirībā no savrupsētām, kas celtas katra par sevi.

Apšuvums: ietērps, ko sienu vai durvju ārienei piestiprināja izturības vai glītuma dēļ, parasti lietājot dēļus (88., 166., 168. att.).

Aptēst: sk. tēst.

Apvalkdūmenis, dižais skurstenis, manteļskurstenis, skursteņa nams: dūmenis, kam apakšējā daļa aptver visu telpu (namu), kur kūrās pavards. Sašaurinoties uz augšu piramīdas veidā, dūmenis virs jumta izbeidzas ar četrstūra prizmas galvu (66. att.).

Ārdi: uz sijām nolikti pārbīdāmi apaļkoki sera sakraušanai rijā; pie istabas vai pirts griestiem pierīkotas kārtis drēbju vai citu piederumu žāvēšanai.

Arkls: velkams darba rīks zemes apstrādāšanai, to uzirdinot līdztekus vilktām vagām; senāka mēra vienība saimniecību platības un ienesības noteikšanai.

Arods: sk. apcirknis; apgūts un ilgstoši piekopts nodarbības veids.

Astri: zirga krēpes vai astes sari (sk.); doņi, meldri (sk.).

Atgāznis: slīps koka atbalsts.

Atmata: nearts, neapsēts lauks.

Atspole: laiviņas veida aužamais piederums ar spoli, ko „šāva” turp un atpakaļ, ievilkot metos (sk.) audus.

Audi: dzija vai diegi, ko šķērsvirzienā ieauž metos (sk.).

Auklas keramika: aizvēstures māla trauki, kam raksti veidoti ar savītas auklas iespiedumiem.

Āva: cērtamais ierocis, kaņa cirvis.

Aušāt: pakšus izveidojot, apaļkoka galam aptēst sānus, „vaigus” (143. att.).
Aznīca: kastveida ierīce, parasti virs pirts griestiem, iesala kaltēšanai.
Āži, sk. arī dzērvītes, tupeles: salmu un niedru jumtu korē (sk.) uzsēdīnātie, krustiski saliktie koki, kas kavē vējus kori izjaukt. Īpaši izrotātus āžus (ragus, gaiļus) lika gar brodiņu (sk.) malām (73., 106., 177. att.).

Bāliņš: brālis, brālītis; citi jaunekļi radinieki un dažkārt apkārtnes jaunekļi, kas nebija radi.

Balsteklis: izvērta konstrukcijas daļa, kas nes kādu slodzi. Guļbūvēs to parasti veido pagarinātie pakšu vai siju gali (96., 103., 164. att.).

Balsti: abas arkla daļas ar roktuļiem tā vadīšanai, sauktas arī ragi (178. att.); zemi stāvkoki ragavām un kamanām, kas savieno slieces (sk.) ar virsbūvi (27. att.).

Balja: prāva stīpota tvertne bez vāka, kur parasti mazgāja veļu.

Banda: zemesgabals, ko kalps (bandinieks) saņēma lietāšanā algas vietā.

Bānis: osains māla trauks, ko īpaši bērni lietāja dabiskām vajadzībām.

Bauze: sitamais koks, ar ko kūla labību; sprigulim (sk.) piesietā kustamā daļa.

Bendele: spāru augšdaļā iestrādāts šķērskoks, kas satur kopā spāru pāri (109. att.).

Bīdelēt: iegūt smalkus miltus, izsijājot tos caur šķidru nātņu audumu.

Bise: šautene.

Bizāles: šaujamaiss pulveris.

Blietēt: daudzot vai kuļot cieši sablīvēt zemi vai mālus, izveidojot klonu jeb kulu (sk.), kleķa (sk.) sienas vai cepļus.

Bluķa zārks: no viena koka izcirsts zārks vienkocis (188. att.).

Bomis: rokas resnuma kārts, ko lietāja kā sviru (sk.) vai vezuma siešanai; arī aužamo stāvu daļa.

Brīvības grāmata: dokuments, kas noteica brīvzemnieka (sk.) tiesības uz viņa zemi un ar tām saistītos pienākumus.

Brīvnieks: zemnieks, kam viņa zemes valdīšana bija apstiprināta ar brīvības grāmatu (sk.); retāk tā apzīmēja arī vaļiniekus (sk.).

Brīvzemnieks: zemnieks, kas dažādās pakāpēs bija atbrīvots no kļaušām un nodevām. Tos, kas bija paturējuši plašākas priekšrocības un bija līdzīgi vasaļiem (sk.), sauca par ķoniņiem (sk.), leimaņiem (sk.).

Brodiņš: trīsstūņa aila jumta galā, pa ko izplūda kurtuvju dūmi, ja nebija īpaša dūmeņa (39., 72., 111. att.).

Bruģis: mikstas zemes nostiprinājums, zemi nokļājot kokiem vai akmeņiem.

Brūzis: nama veida celtne, īpaši muižās, vārīšanai, veļas mazgāšanai, alus darišanai — „brūvēšanai”.

Bulta: aizbīdnis durvju vai loga noslēgšanai (sk. arī šautrs); šautra, ko izšauj no loka (sk.) vai stopa (sk.).

Bulverķa žogs: ciešs guļkoku žogs, kam koku gali iegropēti stabos (127. att.).

Cauna: neliels meža dzīvnieks ar iecienītu kažokādu (lat. martes, angl. marten).

Ceplis: mūrēta vai māla kleķa būvveidā taisīta krāsns ar pārvelvētu kurtuvi, kur cepa maizi; ietaise kaļķu un ķieģeļu dedzināšanai vai rūdas kausēšanai.

Ceplītis, rūķis: neliela kurtuve istabā vai piedarbā, kur dedzināja samalcinātu malku telpas apgaismošanai.

Ceri: nelieli akmeņi pirts vai rijas krāsnī, kas sakarsēti ilgi turēja siltumu un pirtī tiem uzlieto ūdeni pārvērta sutā (77., 79., 101. att.).

Ciba: ar vāku aiztaisāms trauks, ko sašuva un satapoja no plēstām liepu lubām. To ņēma līdz darbos un braucienos, saliekot tajā aizdaru (sk.).

Ciemats, ciems: tautas valodā dažādos novados nešķir šos nosaukumus, ar abiem apzīmējot kā savrupsetu, tā arī viensētu sakopojumu. Šajā darbā apzīmējumi šķiroti; (1) savrup celtu setu saucot par viensētu jeb savrupsetu; (2) par ciematu saucot viensētu sakopojumu ar nedaudzām savrupsetām, kur sākotnēji parasti saimniekoja pušelnieki; (3) par ciemu apzīmējot viensētu plašu sakopojumu, kur sētas tomēr celtas savu saimniecību robežās, atšķirībā no sādžām (sk.).

Cilpa (durvju): pirmatnējo durvju viru (sk.) daļa, ādas vai koka.

Cirkuls: svētbrīdis ar lūgšanām un dziesmām Brāļu draudzes saiešanu namu priekšā.

Cirtnis: pakšu savienojumiem uzcirsta guļkoku celtne.

Cisas: guļamvietai paklāti salmi, siens vai zirnāji, ko parasti sabāza īpaši guļamā maisā.

Čugums: sk. kore.

Čukurs: sk. kore.

Dābols, dāboliņš: āboliņš (lat. trifolium), iecienīts kā lopbarība, bet arī košuma dēļ.

Dālderis: naudas vienība, kas Latvijā apgrozījās īpaši 17. gs., sk. arī vecdālderis.

Deputāts: atalgojums graudā.

Desmitā tiesa: ražas desmitā daļa, ko kā nodevu no zemniekiem prasīja, sākot ar viduslaikiem. Šis apzīmējums pastāvēja arī turpmāk, kad šo nodevu paaugstināja, dažkārt pat līdz ceturtaī tiesai.

Dīndōrzs: Latgalē lietāts nosaukums laidaram (sk.).

Dižais skurstenis: sk. apvalkdūmenis.

Doņi, astri, meldri: stiebru augs bez lapām (lat. juncus scirpus), kas aug seklā ūdenī.

Dore: bišu mītne koka dobumā, arī cilvēka gatavots strops (sk.; 185. att.).

Drava: vienkopus novietoti bišu stropi. Dravnieks — biškopis.

Drellis: vergs, par ko kļuva kaņa gūsteknis vai par īpašiem nodarījumiem sodīts noziedznieks.

Dūmenīca: celtne vai telpa, ko apsildīja krāsns bez dūmeņa (sk.), kāpēc dūmi izplūda telpā.

Dūmenis: dūmu novads, kas pavarda vai krāsns dūmus ievada jumta telpā vai cauri jumtam izvada ārā.

Dūmistaba: sk. dūmenīca.

Dūmu krāsns: krāsns bez dūmeņa, kāpēc, krāsni kurinot, dūmi ieplūda telpā.

Durvju kloķis ar mēlīti: no dzelzs izkalts rokturis, ko piestiprināja durvīm ar pierikotu nospiežamu mēlīti, kas pacēla kloķi durvju otrā pusē, lai varētu durvis atvērt (137., 167. att.).

Dzērvītes: āži (sk.), ko gatavoja no kārts resnuma kokiem, īpaši Vidzemē (106., 108., 115. att.).

Dzija: vilnas pavediens.

Dzimta: lielģimene; iegūt zemi par dzimtu — iegūt to īpašumā ar mantošanas tiesībām — „uz bērnu bērniem”.

Dzimtbūšana: zemnieka stāvoklis, kad viņš ar savu ģimeni un zemi pārvērsts par dzimtkunga-muižnieka īpašumu; sākumā dzimtbūšana nozīmēja ierobežotu brīvību — zemnieka piesaistīšanu pie novada vai sētas, vēlāk izvērtās verdzībā.

Dzimtcilvēki, dzimtaudis: zemnieku kārtai piederīgie, kas padoti dzimtbūšanai (sk.).

Dzīpars: krāsaina dzija (sk.).

Dzirkalis: dzirnakmeņu kalējs, akmeņkalis.

Dzirnas: ierīce labības sasmalcināšanai, dzirnavas.

Ecēšas: velkams darba rīks zemes sasmalcināšanai pēc aršanas. Zaru e. — „eglenes” taisīja, saklūgojot zarainas egles šķilas; „pītām” e. zaru vietā bija koka tapas, ko saturēja ciešs kārkla vai bērza slokšņu (sk.) pinums; „rāmju e.” sastāvēja no koka rāmī iedzītām koka vai dzelzs tapām.

Ecēšu galds: no koka šķilām gatavots galds, kam atstātie zari noder par kājām.

Eglenes: sk. ecēšas.

Ēka: slēgta un apjumta celtne, bet Augšzemē par ē. sauc pretistabu (sk.).

Elks: tēls vai cits priekšmets, kam piedēvēja pārdabīgu spēku un ko tāpēc turēja par svētu.

Enģe: sk. vira.

Ērbegis: dzīvojama celtne muižās, parasti muižas darbiniekiem. Lauku sētā ē. kā plašāka dzīvojama ēka minēts jau 1679. g.

Ezerrieksts: viengadīgs ūdensaugš (lat. trapa natans) ar augli — riekstu; Latvijas aizvēsturē nozīmīga pārtikas viela, tagad sastopams tikai nedaudzos Latvijas ezeros.

Gaiļi: sk. āži.

Gājējs: algots laukstrādnieks, ko parasti līga uz vienu gadu un kas tad uz nolīgto sētu pārcēlās Jurgos, 23. aprīlī.

Galds: sākotnēji plēsts un plakani aptēsts koks, ko vēlāk aizstāja zāģēts dēlis. No tādiem kokiem lika grīdas, taisīja durvis, apcirkņus, istablietas. No mazākiem galdiem gatavoja stīpotus traukus. Galda nosaukumu ieguva istablietas ar plankanu, no galdiem taisītu virsu, kas balstījās uz kājām un ko lietāja ēšanai un mājas darbiem (155. att.).

Galvasnauda: personisks nodoklis valstij.

Garķūļu salmi: jumšanai noderīgi rudzu salmi, ko izkūla spriguliem, salmus nesalaužot.

Glūda: trekns māls, parasti zilganā krāsā.

Godi: svinami gadījumi mājas dzīvē, ko atzīmēja, saaicinot viesus un tos cienājot ēdieniem un dzērieniem.

Gramba: lauku ceļā ratu iebraukta padziļināta sliede (117. att.).

Grīst: cieši noklāt kokiem staigņu ceļu vai pagalmu, tilta virsu, grīdu, lietājot apaļkoka grodus (sk.), bet telpās arī plēstus grodus, galdus (sk.) vai dēļus.

Grīste: zāļu, salmu vai klūgu (sk.) kušķis, kas savītā veidā bija noderīgs siešanai.

Grīzeklis: istabas griestos un grīdā iestiprināta grozāma kārts ar pierīkotu stīpu. Ieliekot tajā bērnu, tas iemācās turēties kājās un staigāt ap šo kārti.

Grodi: apaļkoki, kas, cieši salikti, veidoja tiltu pārklājus, grīdas un griestus. Sastopami arī šķelti un aptēsti grodi.

Grope: kokā iestrādāta padziļināta rieva, kur, kokus savienojot, ielaida otrā kokā izveidotu izcilni.

Guba: rūpīgi sakrauta siena, labības vai salmu kaudze.

Gubenis: telpa sera (sk.) un salmu glabāšanai, kur novietoja arī dažādus rīkus.

Guļkoku celtnes, guļbūves: celtnes, kam sienas uzcirstas no guļus noliktiem kokiem, stūrus savienojot pakšiem (sk.).

Guļkoku pagarināšana: dažādiem paņēmieniem veicama guļkoku galeņiska savienošana, ja sienas ir garākas par parasta koka izmēriem (144. att.).

Iebūvietis: vaļinieks (sk.), kas bija uzcēlis sev mītņi uz neliela no sētas atdalīta zemesgabala un atkalpoja par to saimniekam ar darbu.

Iegātnis: saimnieka znots, kas bija apprecējis sētas mantinieci, tā kļūdamas par nākamo sētas saimnieku.

Iere: vertikāls siltumvads krāsni; pret telpu atvērta sprauga starp šādiem vadiem.

Iesals: izdiedzēti mieži alus gatavošanai.

Ilksis: pie braucamā rīka piestiprināts kārts resnuma apaļkoku pāris, ko, zirgu iejūdzot, pievieno sakām (sk.) kā iejūga daļu, ar ko braucamo rīku velk.

Irkots jumts: jumts, kam korē (sk.) sarindotas dzērvītes (sk.) vai tupeles (sk.).

Istaba: ar krāsni apsildāma dzīvojamā telpa; dzīvojamā ēka.

Java: saistviela mūrēšanai, ko iegūst, ar ūdeni atšķaidot mālus, bet kaļķiem vai cementam pirms tam piejaucot smiltis vai granti.

Jūdze: gaŗuma mērs; Vidzemes jūdze 7,1 km.

Kaba, kakaža, sakārnis, vārša: saknes kāsis vai citādi kokam izaudzis kāsis, ko izmantoja spāres apakšējā galā kā atbalstu jumta segumam, īpaši jumtot lubām (sk.; 109. att.). Ar kabām arī saistīja piebūves pie pamatcirtņiem (sk. piecirst, 145. att.). Tās lietāja arī ragavu sliecēm (sk.).

Kakaža: sk. kaba.

Kaķis: guļbūvē lietāts rīks, ar ko apzīmēja robežas guļkokam iecērtamai gropei, lai tas cieši uzgultos apakšējam kokam; tādejādi izcirstā trīs-stūŗa grope.

Kalme: ūdensaugš ar plakanām, smaržīgām lapām (lat. *acorus calamus*).

Kalve: kalēja darbnīca.

Kamanas: braucams rīks ar sliecēm (sk.) personu pārvadāšanai pa sniegu, bet senāk pilsētnieki tajās brauca arī dubļu laikā (27A att.).

Kambaris: telpa, kas sākotnēji nebija apsildāma, piem., dzīvojamai rijai piebūvēts k., dzirnu k. Vēlāk taisīja arī apkurināmus k., īpaši saimnieka k., ko piebūvēja istabām.

Kambarnieks: iebūvietis (sk.) uz pilsētas zemes, kas nomu par zemi maksāja pilsētas kasē — „naudas kambarī”.

Kamiene: egles miza.

Kaplis: zemes irdināšanai pagatavots zemkopības rīks ar kātu; pirmatnējais k. bija akmens vai koka, vēlākais — dzelzs.

Kārniņš: jumšanai gatavota dedzināta māla plāksne ar viļņotu šķērsgriezumu. K. pakāra uz jumta kārtīm vai latām.

Kauss: izdobts koka smeļamais rīks ar kātu, dzeŗamais vai bļodas veida trauks (3., 187. att.).

Klabata: pie sētas mietiem pakārts galdiņš, ko rakstā sita ar koka vālitēm, dodot ganiem ziŗu, ka lopi jādzen mājās.

Klājiens, metiens: piedarba klonā (sk.) izklātais sers (sk.), ko izkūla vienā paņēmienā.

Klāsts: koki vai priekšmeti, kas vienmērīgi noklāti vai sakārtoti.

Klaušas: piespiedu darbs, ko zemniekiem nācās strādāt muiŗai vai pagastam.

Klāvs, klēvs: Latgalē lopu kūts.

Kleķis: sablietēts māla maisījums, kam parasti piejauca salmus vai viršus (sk. blietēt). Kleķi taisīja arī no kaļķiem un grants.

Kleperis: nodzīts, kārtējam darbam nederīgs zirgs.

Kloķis: sk. durvju kloķis; arī izvīrīts vai cilpas veida rokturis traukam vai trauka vākam (sk. osa).

Klons, kuls, pārts (Latgalē pods): blietētu mālu kārta, kas pilda grīdas uzdevumu rijās, piedarbos, namos un agrākās istabās. Par klonu un kulu sauc arī piedarbu (sk.).

Klūga: kārkla, lazdas, bērza vai cita sīksta koka rīkste, ko lietā siešanai un piŗšanai.

Knute, maikste: tieva kārts, ko jumjot virs katras salmu kārtas piesēja ar klūgām (adatiņām) pie jumta kārts un nosedza ar nākamo salmu kārtu (150. att.).

Kodeļa: vilnas vai linu šķiedru kušķis, ko vērpšanai uzsprauda sprēslīcai (sk.; 160. att.).

Koms: kūms Latgales izloksnē.

Kore, šķore, čugums, čukurs: līmeniskā jumta mugura, ko saduroties veido jumta slīpie sāni (50., 51., 87., 88. att.).

Kraģis: zems sēdeklis ar zaru vai tapu kājām (184. att.).

Krampis: neliels dzelzs kāsis, ar ko noslēdz durvis.

Krāsns: apsildīšanas ierīce, ko sākotnēji taisīja, sakraujot vaļējus akmeņus un izveidojot krāvumā kurtuvi (77. att.). Krāsni kurinot, siltums uzkrājās akmeņos un vēlāk izplūda telpā — istabā, rijā, pirtī. Latgalē taisīja krāsni, kur gatavoja arī ēdienu. Maizes krāsns — sk. ceplis.

Kretulis: piedarba griestos pakaņams, no kārkla sloksnēm gatavots prāvs siets augstām malām, kur iebēra izkultos graudus (99. att.). To kratot caurvējā piedarba vārtos, sietā palika rupjie atkritumi, bet graudus no pelavām pēc tam atšķīra, vēl īpaši vētījot (sk.).

Krija: liepas miza.

Križs: sk. moka.

Kubls: prāva izmēra stīpots koka trauks, parasti ar kājām, kas izveidotas no pagarinātiem trauka galdiem (sk.).

Kuce, kucīte: ierīce, ar ko nostāda rokas dzirnās māļa (sk.) smalkumu (122. att.).

Kulda: ugunsкура bedre vai vieta, sk. pavards.

Kūlis: ar salmu grīsti (sk.) pārsiets, ar roku aptveņams labības klēpis.

Kuls: sk. klons.

Ķeģis, sk. ķekata, arī kruķis: spieķis ar zaru stakli, ar ko staigā klibie.

Ķekata: kārts ar kāpsli. Ar ķ. pāri staigāja kā ar „dzērves kājām”.

Ķemmes keramika: māla trauki, kas rotāti rakstiem, ko iespieda ar ķemmi līdzīgu daiktu.

Ķempelis, tempelis: apaļkoku slogs, ko uzguldīja lubu jumtam, lai vējš lubas neizārdītu (57., 109., 165. att.).

Ķērne: koka trauks krējumam un sviestam, arī sviesta kulšanai.

Ķērpji: zemākā tipa augi, kas aug uz koku stumbriem, akmeņiem, klin-
tīm.

Ķilis: sk. vadzis.

Ķiņķēziņi: dažāda veida sīki rotājumi, ar ko godos (sk.) pušķoja telpas, piem. pakari (sk.), vārķļi (sk.).

Ķīpis: stīpots koka trauks, kam viens galds bija pagarināts uz augšu, veidojot rokturi. Ķ. lietāja slaukšanai, gara mešanai pirtī u. c. mājsaimniecības vajadzībām (158. att.).

Ķirpa, stirpa: neliela siena vai labības kaudze.

Ķocis: neliela tvertne, kas pīta, no koka mizas sašūta, izgrebta vai stīpota.

Ķoniņi: sk. brīvzemnieki.

Labietis: dižciltīgs vai dižs, turīgs vīrs.

Lāča pakaja: pa pusei vai pilnīgi nošļaupts jumta gals, parasti ar brodiņu (sk.; 72., 73. att.).

Lāča žogs: sk. mietu žogs (127., 128. att.).

Lāde, šķirsts: no galdiem taisīta četrstūraina tvertne ar vāku, īpaši meitu pūram (sk.; 159. att.).

Laidars: norobežota ārtelpa kūts ieeju priekšā, kur sadzina lopus.

Laipa: strautam pārlikts šaurs koka tiltiņš staigāšanai. Arī laidara dubļos vai citā slapjā vietā noliktus grodus sauca par laipām.

Lākturis: caurumota skārda vai stiklota ietvere, kur dedzināja sveci vai ellā iemērktu degli.

Lauska: trauka šķemba.
Lāva: virs klona vai grīdas iebūvēts koka klāsts gulēšanai. Pirts lāva, kur pērās, bija iebūvēta kāpienu veidā, lai varētu sautēties dažādās siltuma pakāpēs (79. att.).
Leimānis: sk. brīvēznieks.
Lemesis: arkla gals, kas dzen vagu (sk.).
Līdums: sk. list.
Liecībnieks: ārkārtējās muižas vai pagasta klaušās nozīmēts darbinieks.
Liedags: līdzens, smilšains jūras krasts.
Liedēt, liedināt: aukstas metalla daļas savienot ar kausētu metālu, parasti alvu vai svīnu.
Liekšķere: koka gaŗkāta lāpsta labības vētīšanai; izdabta koka lāpsta ar īsu kātu graudu vai miltu pārbēršanai.
Lievenis: apjunta vaļēja āra telpa ēkas ieejas priekšā (22., 78., 83. att.).
Līgavas krēsls: rūpīgi gatavots un glīti rotāts krēsls vedībām un kāzām, kas pūram nāca līdz, līgavai izejot tautās (156A att.).
Līkste: atspērīga kārts, ko, aizspraužot aiz griestu sijas, īpaši lietāja šūpuļa pakāršanai.
Līst līdumu: pārvērst meža zemi tīrumā, nocērtot kokus un krūmus, ko turpat sadedzināja, lai pelni būtu par mēslojumu 2—3 gadiem, pēc tam ap 20 gadus līdumu atstāja atmatā (sk.).
Lokaila: aila (sk.) ar lokveida palodu (sk.) starp stabiem (165., 165A att.).
Loks: saliekts koks, kas, zirgu jūdzot, savieno ilksis (sk.) ar sakām (sk.; 180. att.); ar stīgu savilkts atspērīgs koks šaušanai (sk. bulta un stops).
Luba: koka miza; no priedes koka plēšot, iegūst ap 2×15×200 cm izmēra l.; skals jumšanai (42., 109., 165. att.).
Lubstājs: lubu jumtam uz spāru sakņu kāšiem, kabām (sk.), guļus nolikts koks ar gropi, kur atbalstījās pirmā lubu kārta un ķempeļi (sk.).
Lūks: liepas vai kārkla mizas sloksne.
Lūsis: plēsīgs meža dzīvnieks ar iecienītu kažokādu (lat. un angl. lynx).
Lukta: klēts augšas pieejai izbūvēta atklāta priekša, kas no zemes sasniedzama pa kāpnēm (87., 93. att.).

Maikste: sk. knute.
Mālis: labības daudzums, kas, darbu sākot, nozīmēts samalšanai, kā arī no tā iegūtie milti.
Mangale, vangale: apaļkoks, kam velējot (sk.) uztina izmazgāto veļu un to ritināja, resp. rullēja; apaļkoks, ko palika būvkokiem, lai tos veļot nogādātu būvvietā.
Manteļskurstenis: sk. apvalkdūmenis.
Marga: tiltam, kāpnēm, paaugstinātai klēts priekšai ietaisīts nožogojums (93. att.).
Margots: vizuļots (vainags); raibināts (audums).
Mārka (Rīgas): naudas vienība, kuŗas vērtība 17. gs. bija 1/15 daļa no vecdālderā (sk.).
Mārks: zemā vietā izrakta četrstūra ūdens tvertne, kur rudeņos mērcēja noplūktos linus, tos noslogot grodiem un akmeņiem.
Maurs: zālājs, īpaši ap māju.
Meldri: sk. doņi.
Meti, velki: auduma garenvirzienā sakārtotā dzija vai diegi, kam šķērsvirzienā ieauda audus (sk.).
Mētras: dažādi augi, kas bija iecienīti sava zaļuma vai smaržas dēļ un ko nereti savija vītņēs.
Mēzt: izgrābt mēslus no kūts vai staļļa.
Mīdekļis: kulšanai izklātais sers, ko izmīdīja zirgiem.
Mietu žogs, lāču žogs: zemē cieši blakus iedzīti vai ierakti mieti ar noasinātiem augšgaliem (127., 128. att.).

Milna: dzirnakmenim piestiprināta kārts, ar ko akmeni ritināja maļot (122. att.).

Modernieks, modere: lopu un lopu kūts pārraugš, resp. pārraudze.

Mokas, križi: Latvijas katoļticīgo novadu sētās sastopamie kokā grieztie krucifiksi, kas novietoti ceļmalās, ietverot tos architektūras veidojumā (132. att.).

Mūrītis, pārts: līdztekus grīdai izvirzīts līmenisks krāsns siltuma vads, kas bija iecienīts sēdēšanai un dažkārt arī gulēšanai.

Namelis: sīkzemnieka vai vaļinieka (sk.) neliela dzīvojamā ēka, parasti zem viena jumta ar saimniecības telpām.

Nišu vai riķu žogs: cieši izpīts žogs no stāvus liktiem nodarinātiem egles zariem, pamišus apliecot tos ap 3 kārtīm, kas guļus iestiprinātas zemē ieraktos stabos.

Nātne, snātne: no liniem vai citām augu šķiedrām gatavots audums vai tāda veida lakats, ko sievietes valkāja, apņemot to ap pleciem.

Nojume, paspārne, pažobe: plašāka jumta pārkare vai uz stabiem atbalstīts jumta izvirzījums (103., 148. att.).

Nospārnīca: guļkoku sienas augšējais vainags (sk.), kam iecirta robus, kur uzkabināt spāres, tām iecērtot attiecīgus zobus.

Novada būšana: zemnieku piecietināšana pie zemes, ko viņi apstrādāja, atņemot viņiem tiesības pārcelties uz citurieni.

Novadnieks: par novadnieku dažkārt apzīmēja brīvzemnieku.

Novads: zemes īpašums, ko mantoja dēls no tēva; apgabals, ko aptvēra muiža, pagasts, draudze.

Nūja, kūja: tievs apaļkoks apm. 1 m garumā, ko lietāja atbalstam stāigājot.

Odere durvīm: apšuvums (sk.), ko lika durvju ārpusei no gropētiem dēļiem, nereti izveidojot rakstus (88. att.).

Olis: neliels, dabas spēku gludi noberzts akmens; dolomīta plāksne, ko lietāja krāsns mūrīšu (sk.) noseģšanai.

Olnīca: žogiem norobežots ceļš, pa kuŗu lopus dzina ganībās.

Osa: sk. kloķis.

Paisīt (linus): pēc linu mērķšanas un žāvēšanas salauzīt stublāju, lai pēc tam ar kulstišanu iegūtu tīru šķiedru.

Pakari: sk. ķiņķēziņi; agrāko laiku durvju viras (sk.).

Paklēts: brīva telpa, kas rodas zem grīdas klētij, ceļot to uz stūros paveltiem prāviem akmeņiem.

Paksis: stūŗu savienojums guļkoku sienām (41., 81., 86., 123., 124., 142., 143., 163. att.).

Pakulas: atkritumi, kas rodas linus vai kaņepājus kulstot.

Paloda: sk. aploda.

Palodze: sk. aploda.

Pāju būves: aizvēstures laiku celtnes, kas celtas ūdeņos uz stabiem.

Pamatnīca: pirmais vainags (sk.), ko liek uz zemes vai pavijām (sk.), guļkoku sienas uzcērtot.

Paniņas: šķidrums, kas atdalās no krējuma, sviestu kuļot.

Pārkare: pāri celtnes sienai izvirzītā jumta mala.

Pārts: sk. klons, kuls, mūrītis; pavards krāsns mutes priekšā.

Paspārne: sk. nojume.

Pavalgs: sk. aizdars.

Pavaļas: līdzens māla uzpildījums, norobežots ar guļus noliktu apaļkoku ārpusē gar istabas vai rijas sienu, lai aizturētu aukstumu. P. lietāja arī sēdēšanai.

Pavards: ugunskurs, ko izmantoja arī ēdiena gatavošanai; ugunskura vietu vai bedri sauca par kuldu.

Paviļas: celtnes pamatam zem pamatnīcas (sk.) noguldīti akmeņi.

Pažobele: nojume (sk.) vai jumta telpas sāni.

Pelavas, pelus: atkritumi, kas rodas no vārpām, labību kuļot, un ko no graudiem atdala vētījot.

Pelude: celtnes vai telpa pelavu glabāšanai.

Piecirst, piedurt: pamatceltnei pievienot jaunu daļu, piecirtni, parasti esošai sienai piecērtot trīs jaunas (145. att.).

Piedarbs: sākotnēji rijai piecirsta (sk.), „piedarīta” telpa labības kulšanai, vēlāk to cēla vienlaicīgi ar rijas telpu.

Piedurt: sk. piecirst.

Piepe: sēnesveida izaugumi kokiem.

Piere (kokam): koka plakana gals.

Pirtnieks: pirts iemītne, parasti nespējnieks vai vaļinieks (sk.).

Plakums (pilskalnā): kalna nolīdzinātā virsa, kas apjozta aizsardzības celtnēm un apbūvēta savrupēkām.

Podiņš (krāsns): dedzināta māla vienvēda elements krāsns čaulai. Pirmatnējie p. bija iedobti, līdzīgi podam — traukam, no kā tie ieguva savu nosaukumu (26. att.). Vēlākie bija plakani, nereti krāsaini vāpēti (sk.).

Pods: sk. klons; dedzināta māla trauks (4. att.).

Pretistaba (Augšzemē „ēka”): dzīvojamās ēkas telpa, kas pieslēgās namam iepretim istabai un sākotnēji nebija apsildāma.

Priekšnams: vējtveris (sk.) vai cita veida ieejas telpa dzīvojamā vai sabiedriskā ēkā.

Pūne: neliela celtnes vai atsevišķi piebūvēta telpa, kur glabāja mazvērtīgākus zemnieka ražojumus, piem., salmus, pelavas u. tml.

Pūrs: tvertne, ko lietāja kā tilpuma mēru (ap 65 litru); līgavas manta, īpaši viņas vērpnie, austie un adītie izstrādājumi, kas parasti bija rakstiem rotāti un ko kriju pūros un pūra lādēs aizveda viņai līdz, izejot tautās.

Purva rūda (blīvais limonīts): rūda, ko izmantoja dzelzs iegūšanai aizvēsturē, kā arī hercoga Jēkaba rūpnīcās. Latvijā atrasta apm. 80 vietās.

Pušelnieks: zemnieks, kas neapstrādā visu sētas zemi, bet kam nodalīta daļa no tās. Tur tam bija sava atsevišķa sēta, bet pirmatnējai sētai uzliktās klaugas un nodevas tas pildīja kopīgi ar pārējiem sētas pušelniekiem.

Rācenis: biete, Kurzemē kartupelis.

Radze: dolomīta akmens.

Ragavas: zems braucams rīks satiksmei ziemā pa sniegu, īpaši vedot kokus, malku, sienu, labību, kā arī pašiem braucot (27. att.); tās lietāja arī citos gada laikos, lai izvairītos no satricinājumiem, piem., vedot liķi uz kapiem vai nedēļnieci uz pirti.

Ragi: sk. āži.

Raibe: raibs, ap pleciem apņemams lakats.

Raitnieks: jātnieks, ziņnesis.

Raksts: rotājums tekstilos izstrādājumos, klēts durvīm (15., 88., 95., 166. att.), koka un māla priekšmetiem; burtu sakopojums vārdos; ritms.

Redeles: divi līdzteku koki, kas savienoti ar tajos iedzītu pušķu rindu, tā veidojot vieglu norobežojumu, piem., barības ielikšanai lopiem. Taisīja arī redeļu kāpnes.

Režģu sienas: no koka statņiem celtas sienas ar guļus ielaistiem savienojuma kokiem, tā veidojot režģi, kam tukšumus aizpildīja pinumiem, māla kleķi, ķieģeļiem vai citiem materiāliem.

Riķu žogs: sk. nišu žogs (127. att.).

Rinka: poligonāla „riņķī griezta” vai pakavveida kūts, kas aptver laidaru.

Riņķī griezts jumts: jumts četrām slīpēm (32., 39., 51., 67., 68., 69., 83., 107., 118. att.).

Rokasdzirnas: ar roku darbināma miltu maļamā ierīce (122. att.).

Rovis: ugunsdrošs pārsegums virs pavarda, kas nereti pārklāj visu nama telpu (69., 71., 112. att.).

Rūķis: sk. ceplītis.

Rumba: riteņa daļa, kas uzmaukta ratu asij un griežas ap to.

Rumulēšana: jautra savstarpēja aplaistīšanās ar ūdeni sakarā ar darbu sākumu, kas iezīmēja pavasara iestāšanos: aršanu, lopu izlaišanu ganos, kāpostu stādīšanu u. tml.

Rumpačas: rupji audumi.

Sacītājs: sk. tētiņš.

Sadums: īpašs zemesgabals zvejnieku ciemos, jūras krastā, kur katram zvejniekam bija neliela celtne zvejas piederumiem.

Sadura: konstruktīva salaiduma vieta, piem., guļkoku vainagiem un piedurtām (sk.) celtņu daļām.

Sādža: apmetne, kur zemnieku sētas celtas viena otrai blakus un nav tieši saistītas ar šo sētu apstrādājamiem laukiem.

Sagša, seģene: ap pleciem aplikams lakats.

Sakārnis: sk. kaba.

Sakas: iejūga daļa, ko zirgam uzmauca kaklā, piestiprinot tai strenģes (sk.) vai ilksis (sk.) ar loku (sk.).

Sakta: metalla vai dzintara daikts ar mēlīti apģērba daļu saspraušanai, parasti veidots kā rota.

Sari: rupjie mati, kas raksturīgi cūkai vai veido zirga krēpes un asti. Tautas ticējumos arī izsitumi — kašķis, no kā jaunpiedzimušos centās pasargāt, tiem pirtī „sarus peņot”.

Sautēt: padarīt mīkstu karstumā, parasti karstā ūdenī vai sutā.

Savrupseta: sēta, kam apbūvētā daļa atrodas apstrādātās zemes robežās un nesaskaņas ar citas sētas apbūvi.

Seģene: sk. sagša.

Sers: neizkultā labība.

Sērt: salikt seru (sk.) uz rijas ārdiem (sk.).

Sira (sirot): apkārt klejotājs, īpaši karavīrs vai partizāns, kas kļuvis par laupītāju.

Skabūzis: nolietojusies celtne.

Skalturis: ietaise skala iespraušanai, kad to dedzināja istabas vai piedarba izgaismošanai; tā parasti bija koka, dažkārt ar dzelzs daļu skala turēšanai un ūdens tvertni, kur nokrist skala oglei.

Sklandu žogs: taisīts no guļus noliktām kārtīm, kas pa lielākām atstarpām iestiprinātas starp mietu pāriem, tos saklūgojot (127., 130. att.).

Skriemelis: akmens, dedzināta māla vai koka ripiņa, kas, vērējot ar vārpstu (sk.), griežas ap tās ass koku; mugurkaula veidotāja daļa.

Skursteņa nams: sk. apvalkdūmenis.

Slidas (guļbūvi ceļot): sienas augšējos pakšos slīpi iecirstos robos pieslieti bomji (sk.), pa kuņģiem ar virvēm uzvēla guļkokus augšējiem vainagiem.

Slieces: ragavu un kamanu uzbūvē limenisku koku pāris, kas slīd pa sniegu. S. priekšgali uzlocīti uz augšu, bet virsbūve ar tām savienota balstiem (sk.).

Slieksnis: sk. aploda.

Slietenis: kona veidā vai ap taisnstūra plānu slīpi saslieta kāršu celtne (19., 56., 62A, B, 63. att.).

Slīpe: slīpa jumta plakne.

Sloģi (lubu jūmtam): uz lubu galiem guļus nolikti koki, kas piespieda

lubas pie jumta kārtīm. Šos sloģus atbalstīja līdztekus spārēm uzgul-dīti tempeļi (sk.), kas savukārt balstījās uz lubstāja (sk.).

Sloksne: mizas strēmele, pāršķelta sakne vai klūga, ko lietāja pišanai vai mizas izstrādājumu sašūšanai.

Snātne: sk. nātne.

Sniķeris: galdnieks, retāk kokgriezējs.

Sola (Latgalē): savrup izveidojies sētu puduris.

Spaļi: linu stublāju atkritumi, kas rodas, linus kulstot.

Spieķi (ritenim): koki, kas iekalti rumbā (sk.) un savieno to ar riteņa loku.

Spīļu arkls: stakles (sk.) veida arkls ar diviem lemešiem (sk.).

Spraislis: loga dalītājs šķērsis, ja lietāja mazāka izmēra rūtis.

Sprēsliņa: vērpjamās ierīces daļa, kas turēja kodeļu (sk.; 160. att.).

Sprigulis: koks ar galā piesietu kustīgu vālīti, ar ko kūla labību.

Sprielsis: velvēts loks pilnīgāk izveidotā rijas vai pirts krāsnī. Virs tādiem lokiem un to spraugu starpām sakrāva cerus (sk.).

Spunde: mucā ierīkots caurums tās pildīšanai vai tukšošanai.

Stakle: dakšasveida sazarojums.

Stats, statīņš: neliels kaudzes veida sakrāvums, ko tīrumā salika no ziemas labības kūļiem vai brīvi sakrāta vasarāja.

Stāvi (aužamie), **stelles:** no koka darināta ierīce aušanai ar atspoli (sk.).

Stāvkoku celtnes: veidotas no zemē ieraktiem stabiem vai citādi stāvus nostiprinātiem kokiem; arī slieteņus (sk.) dažkārt apzīmē par st. c. 64. attēlā stabu starpas aizpildītas guļkokiem.

Stelles: sk. stāvi.

Stērķēt, striķēt: koku redzamo virsmu plakani un gludi aptēst.

Stīpa: klūgas (sk.) vai dzelzs sloksne, kas aptver un satur mucinieka gatavoto koka trauku atsevišķos galdus (sk.).

Stirpa: sk. ķirpa.

Stobrs: šautenes (bises) cauruļveida daļa, pa kuŗu izšauj lodī vai skrotis.

Stops: loks (sk.); šaujamaiss ierocis, ko darbina loks, izšaujot bultu; šķidruma mērs (1,2 l).

Streņģe: iejūga velkamā virve.

Strepju žogs: sk. žurbuļu žogs (127A att.).

Strops: sk. dore (185. att.).

Stulpiņš: krēsls ar stabiņa veida atzveltni, kas noderēja arī dažādiem amatniecības darbiem, piem., ādu izstrādāšanai.

Sudmalas: apzīmējums dzirnavām Kurzemē un Zemgalē.

Svārpsts: urbšanas rīks.

Svētelis: stārķa apzīmējums dažos novados, piem., Krustpilī un Ērgļos.

Svira: koks, ar ko pēc līdzvara principa izceļ no zemes akmeņus, celmus vai vispār paceļ smagus priekšmetus, pielietājot cilvēka spēku sviras gaŗajā galā. Akas svira svārstās stabā, tai tievgaļi piekabināta kārts ar smeļamo spaini, bet resnais gals darbojas kā pretsvars (22., 50. att.).

Šautrs: aizšaujams galdiņš nelielam logam; koka lāpstīņa labības graudu grābšanai.

Šķēpu jeb šķēpeļu žogs: sk. žurbuļu žogs (127A att.).

Šķiltavas: rīks, ar ko šķīla dzirksteles uguns iegūšanai.

Šķirsts: sk. lāde (159. att.); zārks.

Šķore: sk. kore.

Šķūtis: kļaušas, ko uzlika zemniekiem, liekot viņiem vedamo pārvadāt ar pašu zirgiem un braucamiem rīkiem muižas, pagasta vai kaŗaspēka vajadzībām.

Šļaupsts: slīpi noseģts jumta gals (32., 39., 51., 67., 68., 69., 83., 107., 118A att.).

Šļaupt: izveidot slīpu nobeigumu, īpaši jumtam, sk. šļaupsts.

Šļūte: ar zirgu velkams lāpstveida rīks zemes pārvietošanai un nolīdzināšanai.

Šūts pūrs: no koka mizas, īpaši krijas (sk.) gatavota tvertne, tai malas sašujot ar mizas sloksnēm (sk.).

Šuva (mūros): ar javu (sk.) pildīts akmeņu vai ķieģeļu salaidums.

Talka: darba veids, ko saaicinātie kaimiņi brīvprātīgi veica un par ko tos pacienāja ar ēdamo un dzeramo.

Tapa: neliels nosmailināts apaļkoka gabals, ko iedzina mucas spundē (sk.), iestiprināja pītās vai rāmju ecēšās, kā arī lietāja dzelzs naglu vietā.

Tarba ganam: kulīte maizei, aizdaram un sīku piederumu glabāšanai.

Tāss: bērza miza.

Tautietis, tautu dēls: ģimenei nepiederīgs vīrietis; precinieks. Iziet tautās — iziet pie vīra, apprecieties.

Tempelis: sk. ķempelis.

Tēst: ar cirvi noplacināt apaļkoka virsmu.

Tētiņš: Brāļu draudzes sludinātājs, „sacītājs”.

Tīne: no koka celma izgrebta tvertne vai mucinieka gatavots paprāvs trauks, dažkārt ar vāku. Tīnēs meitas glabāja savu pūru, bet saimnieces mājsaimniecības ražojumus (97. att.).

Toveris: prāvs stīpots ūdens trauks, dažkārt ar osām, caur kuņģam izvilka kārti nešanai.

Trinītis: strīpota rakstura audums, ko auda trīs nītīm (nīts — aužamo stāvu daļa, kur iever metus).

Tuņu žogs: sk. žurbuļu žogs (127A att.).

Tupeles (juntā): sk. āži. Tupeles gatavoja no šķeltiem kokiem, tos savienojot atslēgas veidā. Visvairāk sastopamas Dienvidkursā.

Ūdris: plēsējs dzīvnieks ar iecienītu kažokādu, dzīvo ūdeņu piekrastēs (lat. lutra, angl. otter).

Ūtrupe: pārdošana atklātā vairāksolīšanā.

Vaba: zemē iedzīts miets ar šķērskoku. Vabu rindas zvejnieki ierīkoja jūrmalā tīklu žāvēšanai.

Vācele: pīta, no koka sloksnēm gatavota vai stīpota tvertne, kam bija cieši piegulošs vāks (157. att.).

Vadzis: ķīlim līdzīgs, plakani nosmailināts koka gabals, ko iedzina guļkoku plaisā dažādu lietu pakāršanai. Arī spārēm iedzina vadžus, uzguldot tiem jumta kārtis.

Vaga: arkla ceļš, kas rodas arot.

Vainags guļbūvē: četru guļkoku savienojums taisnstūrī. Šādi v., viens uz otra likti, veidoja guļkoku celtnu sienas.

Vaku grāmata: dokuments, ko dzimtbūšanas un klaušu laikos izsniedza zentuņiem, minot sētas novērtējumu, kā arī nodevas un klaušas, kas viņiem bija jāpilda.

Vāle: koks, kam viens gals ir resns, bet otrs rokā turams. V. senlaikos lietāja par ieroci; saimniecības darbos tā noderēja labības izdauzīšanai rijā, kamēr vēl nebija piedarba, bet, taisot spriguļus (sk.), tā kļuva tiem par kustīgo daļu; mazgājot veļu, ar v. no tās izdauzīja lieko ūdeni.

Vālinieks: laukstrādnieks — bezzemnieks vai amatnieks, kas sētā dzīvoja saimnieka telpās, atkalpodams par tām ar darbu.

Vāls: noplauta, vienmērīgi gar plāvēja ceļu nogulusies zāle vai biežā kārtā žāvēšanai izlaists siens.

Vangale: sk. mangale.

- Vāpe:** no samalta krama un svina, piejaucot ūdeni, gatavots šķidrums, ar ko pārklāj neapdedzinātus māla izstrādājumus; apdedzinot tos, tiem virsma kļūst stiklaina, bet piejaucot vāpei dažādus metalla oksidus, iegūst atšķirīgas krāsas.
- Vārķšļi:** savērti rotājumi, ar ko godos (sk.) pušķoja telpas, arī pakari, ķiņķēziņi.
- Vārpsta:** vērptomā ierīce, kas sastāvēja no skriemeļa (sk.) ar koka asi, ko vērptomā spēcīgi gaisā sagrieza, lai vērptomā šķiedra, kas tai bija piestiprināta, savītos dziļā vai diegā; rokas dzirnās — paceļamā un nolaižamā dzirnakmens ass, ar ko nostādīja māļa (sk.) smalkumu.
- Vārstalas:** aizbīdāmas kārtis, ko lietāja žoga vārtu vietā.
- Vārša:** sk. kaba.
- Vasarājs:** labība, ko sēj pavasarī un plauj rudenī, piem., mieži, auzas, vasaras kvieši.
- Vecdālderis:** sidraba nauda, kas Latvijā bija apgrozībā 17. un 18. gs.; pieņemta naudas vienība grāmatvedības vajadzībām.
- Vēja dēlis:** jumta zelma (sk.) malai piestiprināts dēlis, kas kavē vējus izjaukt jumta segumu.
- Vējtveris:** neliela ieejas telpa, kas aiztur aukstumu satiksmē ar apsildāmām telpām.
- Velēt:** dauzīt, īpaši veļu, to mazgājot (sk. mangale, vāle).
- Velis:** mirušā gars vai dvēsele, kas vēl mīt šajā pasaulē.
- Velki:** sk. meti.
- Vētīt:** graudus atdalīt no pelavām (sk.), izmantojot vēju, piedarba vārtu caurvējā metot labību gaisā ar liekšķeri (sk.).
- Vienkocis:** no viena koka izgriezts lielāks priekšmets: tvertne, sile, laiva, zārks u. tml. (185., 187., 188. att.).
- Vienmāja:** celtne, kas ietvēra sevī visas zemniekam vajadzīgās dzīvojamās un saimniecības telpas.
- Viensēta:** sk. savrupsēta.
- Vientelpa:** celtne, kur ir tikai viena telpa.
- Villaine, vilnaine:** vilnas lakats, sagša (sk.), ko sievietes valkāja, apņemot to ap pleciem (16. att.) vai ap vienu plecu, otru v. malu pasitot padusē.
- Vira, pakars, epģe:** ietaise, kas pierīkota durvīm, tās savienojot ar aplodu (sk.), tā ka durvis atvērās un aizvērās, grozot tās ap v-as asi; šķidra veida ēdiens.
- Virlops:** kārts galā piestiprināts koka spainis smelšanai no dabīgas ūdens tvertnes.
- Vistiņas (jumjot):** salmu jumta apakšējai kārtij piesietie salmu višķi, kas nodereja par pamatu gaŗkūļu salmu segumam (150. att.).
- Zārds:** tīrumā vai plāvā no kārtīm vai žuburiem (sk.) uzcelta ierīce vasarāja (sk.), āboliņa, retāk siena, žāvēšanai. Z. veidi ir dažādi un bieži noder par novadu raksturojumu.
- Zaru ecēšas:** sk. ecēšas.
- Zedeņu žogs:** sk. nīšu, riķu žogs; arī žogs no stāvu pienaglotām kārtiņām, atstājot starp tām spraugas.
- Zelminis:** ēkas ārsiena, kas trīsstūŗa veidā paceļas jumta telpā un balsta jumta slīpās malas (16., 30., 33—33C att.).
- Zemesgrāmata:** sakopojums zemesīpašumu dokumentiem, ko sastāda un glabā valsts iestāde.
- Zemesklēts:** klēts, kas pa daļai iegremdēta zemē, lai tur glabājamās ēdamvielas, kas ātri bojājas, stāvētu vēsas.
- Zemnica:** celtne, kas iegremdēta zemē un parasti arī pārsegta ar zemi.
- Ziemājs:** labība, kas sēta un sadīgst rudenī, pārziemo un nogatavojas vasaras beigās, piem., rudzi un ziemas kvieši.
- Zīle:** ozola auglis — sēkla; stikla pārle, parastā vainaga rota; mazs putns (lat. parus, angl. titmouse).

Zīrnāji: zirņu laksti — stieбри un kāti — līdz ar pākstīm.

Zvanturis: paaugsta savrupceltne pie baznīcas vai kapos zvana pakāršanai.

Žuburs: sazarojums; kārts ar zaru galiem.

Žurbuļu žogs, strepju, šķēpu, tuņu žogs: taisīts no kārtīm vai plēstiem kokiem, kas viens pie otra slīpi iesprausti zemē un ko satur saklūgoti mietu pāri (127A att.).

Summary in English

Summary in English

Index

	Page
Introduction	420
I. History of the farmstead	
Prehistoric period (7500 B. C.—1200 A. D.)	421
The German period (1200—1561)	423
The Polish period (1561—1621)	425
The Swedish period (1621—1710)	427
The Russian period (1710—1918)	429
The time of Latvia's independence (1918—1940)	432
Occupation by foreign powers (1940—)	433
II. The buildings of the farmstead	
Research on the building types	435
Layout of the farmstead	435
The "nams" (original dwelling and cook-house)	437
The "istaba" (dwelling-house)	437
The "pirts" (steam bath-house)	438
The "klēts" (granary, store-house)	439
The "rija" (threshing-house with drying kiln)	439
The "dzīvojamā rija" (combined threshing- and dwelling house)	440
The "kūts" (cow-house)	441
The "maltuve" (grain-grinding mill)	441
Other elements shaping and complementing the farmstead	442
The Prayer Halls of the Brothers' Congregations	442
Building techniques	443
The farmstead architecture	444
The Latvian farmstead and foreign architecture	445
III. The living farmstead	
Work and home life	447
The farmstead in Latvian folklore	448
The farmstead in literature and other forms of art	448
The significance of the farmstead in the Latvian cultural history	449

Introduction

This book has been written, because after nearly 2000 years of existence the Latvian farmstead is now on the verge of extinction.

After the Soviet Russian occupation of Latvia in 1944 the privately owned farms were nationalized and replaced by collective farms.

By gathering information on the former farmsteads and on the activities and the life which took place there, an effort has been made to preserve the data and evidences available and pertaining to the age-long history of the culture of the Latvian people. Almost all Latvians up to the middle of the 19th century had been growing up on farms.

Mention is made, with gratitude, of all persons who have been helpful in the implementation of this task.

I. HISTORY OF THE FARMSTEAD

Prehistoric period (7500 B.C.—1200 A.D.)*

The ancient dwelling places of the original inhabitants of Latvia on the shores of lakes can be attributed to the mesolithic period when after the last glacial epoch the climate became warmer. Tools made of bone which have been found (ill. 1) give evidence that hunters and fishermen lived there.

To the neolithic period (2500—1500 B.C.) belong objects which show shapes of human and animal figures and some ornamentation. Pottery appears with comb-marked decoration. Around 2000 B.C. originated ceramic vessels with string-imprint ornamentation, which points to a settling of Indo-European ancient Balts on the eastern shores of the Baltic Sea. There are indications that they came from the basins of the rivers Elbe, Oder, Vistula, and the Dniepr tributaries. The ancient Balts, from whom the Latvians, Cours, Lithuanians and ancient Prussians evolved, were also hunting and fishing tribes, but already kept small domestic animals and knew how to use hoes and sowed grain.

The end of this era and the transition to the Bronze Age (1500—700 B.C.) is characterized by a settlement near lake Sārņate in Kurzeme (Courland). There more than 30 separate buildings have been discovered which were built of wooden stakes stuck in the ground around a hearth (ill. 2). They probably had been covered with a tent-like roof which may be assumed to have been made of reeds of the nearby lake, while the wattle-walls were faced with turf sods. Some characteristic objects made of wood have been preserved: boats hollowed out of tree trunks, oars, skis, hoes, dipper-like wooden vessels with carved shapes of birds (ill. 3), a carved human figurine and amber ornaments.

In this period the Baltic area was also inhabited by Finno-Ugrian tribes. At the beginning of the Iron Age (400 B.C.—1200 A.D.) the Latvians crossed the river

Daugava and pushed them back as far as the present northern border of Latvia.

Farms of herdsmen-husbandmen developed before the Christian era. People lived in structures made of raised poles converging at the peak or ridge, or of upright stakes. These abodes were later reinforced with piled-up rocks or boulders and woven fences. During the first centuries A.D., husbandry had become the main occupation, and light ploughs or iron hoes were in use. People already knew how to produce iron from bog-ore. Pottery was still made without a potter's wheel (ill. 4). At this period they began to build fortified castle-hills where the inhabitants of the neighbouring countryside, who lived in their settlements on their tilled land, could find shelter in case of danger.

Beginning with the Iron Age, some information about the territories east of the Baltic Sea is to be found in written reports. About 500 B.C. the Greek historian Herodotus wrote that the people who lived there sowed and ate grain. About 30 B.C., Piteus, another Greek, mentions that they used to thresh grain there in large buildings. The Roman historian Tacitus, in 98 A.D., writes about the Aisti, who lived there, that they were industrious husbandmen. It is accepted that all this information can be generally applied to the Baltic tribes.

There is no doubt that with the beginning of the Roman period of the Iron Age (0—400 A.D.) rural farmsteads were to be found throughout the whole Latvian territory. It is true, archaeologists have only discovered incomplete remnants of them, because those locations have often been inhabited as late as the recent past. The construction of the castle-hills, on the other hand, has been thoroughly investigated. The relics of the wooden buildings there provide sufficient clues also to the character of the farmstead buildings of that period, because inside the fortified wooden fences on the sides of the castle-hills were buildings which were typical also of the farmstead buildings of later periods, such as cook-

* The chronological dating applies to the territories in question

houses, dwellings, granaries, mill-houses a.o. separate outbuildings. These structures show that with the coming into use of iron axes buildings of heavier timber were erected. From the 6th to the 8th cent. A.D., log construction with interlocking corner joints developed, the upright pole construction being still used for separate cook-houses with an open hearth. No threshing-houses have been found on castle-hills, because no agriculture was practised on them. The buildings found there served to house the defenders of the castle and to store food supplies. In cases of danger, the peasants of the surrounding district and their cattle found shelter there. For the latter, in the vicinity of the castle, a special cattle-refuge was built on the hill. No buildings of a more elaborate or richer appearance have been found on the castle-hills. The outer fortifications were built in a manner to prevent and withstand the destructive activities of the attacking enemy. The access places were fortified with ramparts or earth banks and ditches, while on the hill-sides, following the slopes of the hill, an underground gridwork of timber was built to prevent undermining. To reduce possibilities of arson by the enemy, the wooden constructions were daubed with clay and had flat timber ceilings with a top layer of clay, but no sloping roofs.

In the vicinity of the castle-hills frequently compact settlements of small buildings have been discovered. They accommodated craftsmen and their workshops and other people necessary for the maintenance and provisioning of the castles.

The settlement in an island of lake Āraiši, discovered in 1967—1969, may have served such a purpose. After lowering the water level of the lake, the remnants of more than 50 identical log structures, 4,0 by 4,0 m, closely built together, were excavated. They were built in the 9th or 10th cent. A.D. (ill. 5, 5-A). The horizontal log walls were held together at the corners by pairs of upright stakes. In other places of that period already interlocking corner joints were used in log constructions (ill. 7). To secure a tight fitting of the horizontal logs, shallow longitudinal grooves were cut on the underside of each log. Broad-axes (ill. 6-A) were used for carpenters' work, while the felling of trees in the woods was done with a narrow-blade axe (ill. 6). The buildings on the castle-hills were usually one-room structures, however, some 2- and 3-room dwelling-houses have also been found. The castles were often destroyed during fighting, but were always rebuilt. In the more ancient layers of the castle-hill grounds, remnants of tent-shaped structures with an open hearth were found, which served as dwellings. Later, tent-shaped pole structures or small buildings in log construction were used exclusively for cooking food, while dwellings were built in log construction and were heated by stoves, made of piled-up rocks or small boulders (ill. 8). For baking bread, clay ovens were built. Some objects and relics give evidence of an artistic skill and ability in shaping interior decoration and furnishings, such as a decorative drawing on

a clay-daubed wall (ill. 9), and a 2-branched iron candle-holder (ill. 10).

A network of these castles—defence structures—covered the Latvian country, especially in the regions exposed to inroads by the neighbouring tribes. Some 400 Latvian castle-hills have been registered, of which a great number was located along the eastern border. Efforts have been made to reconstruct in drawings the appearance of some of the castles on the basis of the information yielded by the excavations (ill. 11, 12).

The erection, maintenance and defence of the castles was done by a common effort of the peasants of the surrounding districts and accomplished under the guidance of their elders. Therefore it can be safely assumed that the buildings on the castle-hills and those in a farmstead were of a similar character, because there are no indications that the castles were built for the representation of a higher social class of the population. The erection of castles for defence purposes was necessitated by the frequent enemy inroads from the outside. From the 2nd to the 4th centuries A.D. the Goths passed through the country and in the 5th cent. A.D. the invasion of the Huns would hardly have left the country unscathed. The Scandinavian Vikings began raiding the Latvian territory before they established a transit trade route from the Baltic Sea to Byzantium and Arab countries. From 650—800 A.D. the Swedes had a trading post at Grobiņa, Kurzeme (Courland). At this period also the Russians tried to penetrate into the country from the east, until, in the 13th cent., the Germans from the west subjected it to their rule. During all these wars and attacks the Latvians defended themselves with tenacity, the Cours, being a particularly warlike tribe and, like the Vikings, terrorized the Swedes and Danes, often capturing a rich booty. In this period the principal regions of Latvia took shape: Vidzeme—along the Baltic Sea in the north, Kurzeme—in the south, east of Vidzeme—Latgale, and east of Kurzeme—Zemgale and Augšzeme.

A significant description of a farmstead in Kurzeme is found in the epic of the Viking Egil Skallagrímsson of the middle of the 10th century A.D., in the so-called Egil Saga. Along with his heroic deeds he mentions a farmstead amidst extensive cultivated fields, and its buildings: a one-room cook-house, a one-room dwelling-house where a feast was taking place, a 3-room outhouse (probably the threshing-house, with the threshing-floor, the kiln-room and the store-room), and a granary with an upper floor, where the peasant slept, and the lower floor where he kept his valuables which became the booty of Egil and his men. Some constructive details are also mentioned: the heavy timber of the threshing-house (which might have been a log building), the bark roofing of the dwelling-house, the porch on the upper floor of the granary, the open hearth of the cook-house.

Instructive evidence of the general level of culture of this era is provided by the inventory found in graves and

separate finds: coins of distant foreign countries, acquired through trade connections, bronze (ill. 13) and amber ornaments, weavings with rich ornamentation (ill. 14), where variations of the swastika motif are frequently found (ill. 15). Clay pottery was made on the potter's wheel. The numerous weapons found prove that the peasant had to be also a warrior. For the use in war campaigns, horses were bred, especially in Kurzeme, which were also coveted by the neighbouring tribes.

There is less factual evidence found about the social structure of the prehistoric Latvians. From folklore, indications have been derived that from the original family clans and tribes, headed by the elders, districts developed, which gradually consolidated into small states. Their leaders were the elders, called "lords" and "kings", and their advisers (see annot. 47).*

The majority of the Latvian population consisted of peasants with a certain number of independent craftsmen, tradesmen and merchants. Prisoners of war became slaves and so did criminals by way of punishment. There were also landless rural people who were hired by

peasants as farm-hands. From among the people's elders, the more efficient and wealthy peasants and war leaders, there emerged a class of an élite (*labieši*). The present Soviet occupation regime in Latvia is concerned to have the ancient social structure of the Latvians represented according to the marxist-leninist dogmas. Even the distinguished pre-war scholar H. Moora in his work on Latvian archaeology (see annot 5), published in 1952, was obliged to regret his former bourgeois ideology and to promise to "...promote a scientific marxist-leninist history of the Baltic peoples..." (his death, in 1968, released him from this duty).

The scholars of Soviet-occupied Latvia therefore strive to represent Latvian history in the light prescribed by the communist party, dividing it into periods of development of the social structure, according to their dogma, which in no way can be proved by the findings and factual information provided by archaeology.

It is customary to conclude the prehistoric era in Latvia with the arrival, in the 13th century, of the Germans in the Latvian territory.

The German period (1200—1561)

Information on this period and insight into the history of the Latvian farmstead has been supplied by writings, mentioned in the annotations 56—60. Important documents on the Middle Ages are those of the papal envoy, dealing with the covenant of 1230 with Lamekin, king of the Cours, and another, of 1272, with Zemgallian elders which granted personal freedom to the peasants if they became Christians and payed tribute in grain (2 *pūri* — approx. 2×0.065 cub.m. from every plough or working horse. In Zemgale it could be replaced by delivering pelts of wild animals or by paying it in money).

The peasants had also to fulfill certain public statute labour and extra jobs, like building castles for the occupants. There is a lack of detailed information about the Latvian farmsteads; however, many districts are mentioned, the names of which have been preserved to the present day. The designation of the settlement types in the documents, especially those of a later time, are vague and even contradictory.

Sēta, or *viensēta*, *savrupsēta* is called a separate farm with the farmstead buildings within the borders of the farmland.

Ciemats—a farm or a small group of farmsteads, built in the vicinity of each other, usually created by dividing up a large farm among members of the family or farming partners.

Ciems—a greater number of farmsteads built closely together, forming a sort of common settlement,

each farm, however, representing an independent unit and located on its own farmland.

Sādža — a row or cluster of farmsteads, closely built together along a common road, on small lots, but without direct connection with their tilled fields.

The documents of the early Middle Ages mention the separate, individual farmsteads as the characteristic inhabited places in the Latvian territory, as is evidenced by the so-called "Rhymed Chronicle" of 1278/79. Inhabiting *ciemi* was customary with the Livs and Estonians. The *sādža* type in later times developed in Latgale and Augšzeme when those regions were under Polish and Russian rule. The German occupants were economically dependent on the local peasants who continued to farm their land and build in their own way and traditions. This is evidenced by the mention of buildings in the documents, such as bath-houses, in 1196, the *rija* in 1240 and a mill-house mentioned in the Rhymed Chronicle of 1278/79.

However, before too long, the local inhabitants lost their political rights to manage their own matters of self-government, although to retain their rights they repeatedly rose against the Germans and defeated them. In the subsequent fights the Germans got the better of them. As a result, in 1290, a great number of Zemgalians went to Lithuania into exile. Gradually, the Germans developed two separate political and administrative domains in the Latvian territory. The one was subject to the bishopric, the other was ruled by the Masters of the Order of the Knights, while the conditions of the Latvian peasants were similar in both of them. A certain degree and status of independence was preserved by the Latvian metropolis, Riga, a Hanseatic town.

* The works of authors referred to in the annotations are listed in the bibliography on pages 383 to 395.

The conquerors of the country made haste to erect throughout the land safe defence structures—stone castles which were built exploiting the free statute labour of the peasants.

For collecting the tribute imposed on the peasants, the new rulers availed themselves of the administrative pattern, developed during the peasants' independence, while the different districts were given in fief to their own vassals who were enlisted in the armed forces of the new rulers. In cases of war, also the peasants were called to arms. Mention has been made of a mobilized unit of Latvian warriors, which, in 1279, coming from Cēsis, entered Riga flying a red-white-red flag (such were also the national colours of the Latvian State after its foundation in 1918).

In peace-time the vassals started to establish on the peasants' lands private farms of their own which later developed into manors or estates of the German nobility. The labour for these farms, as late as the 15th cent., was provided by slaves, while for seasonal jobs teams from among the neighbouring Latvian farms were called together and treated with food and drink for their work. Gradually, the tribute from the peasants was increased and additional statute labour was imposed on them, thus preventing them from properly managing and looking after their own farms. The Germans did not try to interfere with the ways of traditional building in the farmsteads or to introduce building types or shapes, used in their homelands, nor did they settle German peasants in the Latvian territories.

To retain these territories, the Germans had to wage frequent wars with the Russians who as early as pre-historic times had invaded several eastern districts of Latvia and introduced there the Greek-Orthodox faith.

In 1294, on the ice of lake Peipus, the Novgorod and Pskov Russians, under Alexander Nevsky, defeated the army of the Master of the Order. This army mainly consisted of Latvian, Liv and Estonian peasants. On the other hand, the Latgallians, in 1375, made inroads into the Polotsk region of Russia, while in 1481 began repeated Russian invasions of Latgale and Vidzeme which resulted in burning down the farmsteads, massacring the inhabitants or carrying them off into captivity.

When the Russian aggression was eventually stopped, and the Hanseatic commerce with Russia started to develop, the Livonian State, under the leadership of the Master of the Order, was formed. It flourished visibly, while the Latvian peasants were more and more deprived of their rights. When, in the 15th cent., the "Landtag" — the administrative assembly of the new state—prohibited the keeping of slaves, the vassals forced the peasants to work also on their newly formed manors, thus turning into overlords of the peasants of the district. At the end of the 15th cent. the peasants were tied in bondage to the noblemen and were not allowed to move from their farms. In due course this bondage turned into complete serfdom, with which feudalism reached its peak.

The nobility also tried to prevent the peasants from

selling the surplus of their produce and the products of their home industry in the towns, and to force them to deliver these goods to the manors for a price fixed by the lords. Although the town delegates to the 1521 "Landtag" protested against such an action, the peasants started to carry arms when taking their products to town. There was a case when, in 1564, on their way to Riga, the peasants killed a party of noblemen who tried to take away their goods.

In the general economic boom of the country, even in some rural farmsteads a certain prosperity could still be observed. A characteristic resolution, adopted in 1437 by the authorities, recommended not to "inconvenience" the peasants by paying them in gold, lest they become haughty. At that period the Latvian peasants who had succeeded in settling in Riga and making a living there, especially as goldsmiths and skippers, had reached an honourable social status there, some of them even becoming members of the Society of the Black Heads, an exclusive organization of wealthy merchant citizens.

The excessive statute labour and increased tribute, imposed by the nobility on the peasants, in some places caused the latter to show resistance, which, in Kurzeme, in 1549 was even supported by a nobleman, von Sacken. A significant case was the arbitrary action of the castle steward at Grobiņa in 1560. When he collected more tribute than the stipulated amount, he explained that as a lord of the district he was fully entitled to do so.

In order to raise their income, the peasants tried to do extra jobs like preparing wood material, burning charcoal, hunting fur animals, fishing and bee-keeping (before the Reformation there was a great demand for bees-wax for church candles). In Kurzeme also dairy farming began to be practised. Buyers from Prussia came on horseback to buy up butter, cheeses, even oxen. However, the nobility tried to put a stop to such extra activities: they prohibited the felling of trees in the woods and hunting.

In the 16th cent. the peasants were already recorded in land registers, the so-called "land-books", where their farms were also assessed in terms of "ploughs" (*arkli*), that is the area of land worked by a horse and plough. Later, the value of a "plough" was determined by the productivity of the tilled land as the basis for the imposition of statute labour and tribute. Those latter had increased 3 times as compared to those fixed in the contracts of the 13th century.

The fields of the peasant farms were regularly manured, but wood-land, after rooting out the trees and burning the branches and shrubs, was turned into arable land without applying manure to it. This so-called *lidums* was used for 2 to 3 years. There were 3 horses on an average farm, of which one was used for statute labour, 4 cows, 5 goats, 9 sheep and a number of pigs. There were cases when oxen instead of horses were used in farm-work. In the 16th and 17th centuries, more manors were established on peasant lands which turned from fiefs into vassal properties.

In the early 16th cent. the peasant farms made up 90% of the total area of arable land, while in 1688 the percentage had dropped to 75%. The income of the lords of the manors, by using unpaid compulsory labour, amounted to 40% of their total revenue, not counting the tribute collected. The heavy labour burden which oppressed the peasants often made them leave their farms, in spite of severe prohibition, in search of "better masters". Those noblemen who were in need of labourers were quite willing to take in these fugitives. The peasants also fled to Riga where they could acquire citizen rights after a certain period.

In the 16th cent. the Latvian peasants had still preserved their self-respect and a certain freedom of action. They carried arms which they were forbidden to do, and used them to defend their honour. This is evident from a case when, in 1544, a peasant was accused by a neighbour of having displaced his borderstone. In their homes the peasants continued their traditional way of life. Self-esteem and independence were manifest especially when celebrating on festive occasions, like weddings which according to the ancient custom often lasted for several days at a stretch. The nobility took pains to limit these customs, in order to prevent the peasants from neglecting their statute labour. They also forbade the women to wear silk or velvet, and golden or gold-plated silver ornaments.

According to descriptions from the 16th cent., everyday wear was simple, but specific. The variety of women's head-gear and their amber jewelry and metal ornaments were mentioned. It can be assumed that the wealth of the peasants also manifested itself in the farmstead architecture. The peasants still avoided to introduce untested innovations, while occasionally they adapted some new forms which they took over from the official architectural styles.

There existed, among the peasantry, some distinction of status. The so-called "free peasants" (*konipi*) enjoyed the greatest privileges. They held their farms on feudal tenure. To some of these "free peasants" their privileges were granted as late as the 18th century. Others became ordinary peasants, and a few lost their national identity. Another type of "free peasants"—craftsmen who worked

for the manors — were exempt from statute labour. The vast social class, however, consisted of the farm owners. Craftsmen and casual labourers had small farms and subsisted on odd jobs. On large farms also hired farm-servants worked. They were mostly paid in kind.

The emotional life of the people found expression in a great number and variety of characteristic self-composed lyrical songs which were sung both on festive occasions and during the farm and household work. These songs, of which quite a considerable part was handed down by previous generations, reflected in a lyrical way a variety of experiences, knowledge, and contained wisdom of life and didactic advice.

The people still adhered to some of their ancient beliefs: they deposited sacrificial gifts at the base of holy trees, buried their dead outside the parish cemeteries and practised the cult of the ancestral spirits.

The Catholic church, though approaching the people with its rituals and the observation of church holidays which freed the peasants from their compulsory service on the manors, did not succeed in establishing closer ties with the population.

Also the Reformation which began in 1522 failed to capture the hearts of the peasants, because it seemed to be imposed on them by the nobility. However, it succeeded in introducing the Latvian language in church service and it established a network of schools in the country. In 1558 the "Landtag" imposed a special school tax on the peasants and promoted the printing of books in Latvian. In 1532 a peculiar case in Kurzeme may be mentioned, when a pastor who did not know the Latvian language was given half a "plough" of land and required to prepare a Latvian youth for the pastoral office.

The fall of the Livonian State was initiated by the inroads of the Russians and the destructions worked by them. In 1501, in conjunction with the Tartars, they succeeded in penetrating as far as the central part of Vidzeme, and in 1558, under the command of Ivan the Terrible, they reached Riga, which they could not, however, take. In 1561 they thoroughly defeated the armies of the Order. The Order then surrendered to Poland.

The Polish period (1561—1621)

Exhausted by the wars, the Livonian State came to an end in 1561 when it surrendered to Sigismund II Augustus, king of Poland, head of the Polish-Lithuanian Union, while Kurzeme, including Zemgale, but with the exception of the northern part of Kurzeme which was acquired by the Danes, became a duchy under Polish protectorate. Estonia was threatened by a conflict between the Russians and the Swedes during the growth of Sweden's power in northern Europe. Eventually Sweden got a foothold in Estonia and also ruled in Finland.

These historical events were accompanied by armed encounters and heavy devastation, in which Latvian farmsteads were destroyed. The frequent changes of ruling powers increased the general insecurity, and the peasants were often mobilized or joined groups of partisans. Calling to arms the peasants of the manors which the Polish conquerors had seized from the Livonian State and also from the German noblemen who had showed resistance, the Poles released them from serfdom. That was an important gain towards improving the social con-

ditions of the Latvians. Few changes, however, occurred in their economic situation, although the Polish administration tried to curb the arbitrary actions of the German nobility. The Poles were primarily interested in deriving economic benefits from the country. The planned judicial reforms and the care of educational matters were of secondary importance to them. The activity of the Roman-Catholic church during the Counter-Reformation was more benevolent towards the Latvian peasantry: in 1585 the Catechism of Canisius, the first so far known book in Latvian, was published.

In 1571 the Russians were still able to devastate vast areas of Latvia. When they besieged the Cēsis castle, its garrison blew it up, in order to avoid falling into the hands of the Russians, and with it perished all those civilians who had found refuge there. Later, Latvian military units, under the command of their officer, Būrinck, reconquered Cēsis and a number of other castles. In subsequent fights the Polish rule consolidated itself in Vidzeme and Latgale. The consequences of all these wars were severe. The peasant population was heavily decimated, the farmsteads devastated. Several subsequent plague epidemics added their share to the misery. The process of renewing the farm economy was slow and very incomplete. The existing conditions around 1550 and 1600 are characterized approximately by the following data, to which are added the respective figures for the subsequent centuries.

The approximate demographic data of the Latvian peasant population and their forms of settlement at that and later periods are as follows:

Table 1

Peasant population in:	around 1550	around 1600	around 1700	around 1800
Vidzeme	158,000	110,000	138,000	226,000
Kurzeme and Zemgale	128,000	96,000	198,000	342,000
Latgale	86,000	56,000	98,000	161,000
Total	372,000	268,000	434,000	729,000

Table 2

(*Ciemati* are here called settlements, consisting of one single farmstead or a cluster of such, composed of an average of 3 farmsteads)

Types of settlement around 1550 in:	farmsteads	<i>ciemati</i> , in a <i>ciemats</i>	average number of farmsteads in a <i>ciemats</i>	single farmsteads out of the total of <i>ciemati</i> 90 %
Vidzeme	17,800	15,000	1.2	90 %
Kurzeme and Zemgale	22,500	15,500	1.4	77 %
Latgale	6,700	4,500	1.5	73 %
Total	47,000	35,000	—	—
Average	—	—	1.4	80 %

The demographic data show that during the wars of the second half of the 16th cent. nearly one third of the total population of Latvia had perished, but during the subsequent 200 years it had grown rapidly and almost tripled.

Among the rural settlement types of the 16th cent. a great majority were separate individual farms. They are included in the group of *ciemati* and made up approximately 80 % of those, while in several clustered farmsteads statistics show that there were on an average 1.4 separate farms in each cluster. For Vidzeme it is possible to assume that about 4600 farmsteads were destroyed during the inroads of Ivan the Terrible and were not renewed. Adding to them those which were rebuilt, the number of devastated farmsteads may have reached 50 % of the total number of farmsteads in Vidzeme.

The *ciemati*, mentioned in the 16th and 17th cent. may have been neighbouring separate individual farmsteads, built in an existing cultivated area. Assuming that the area of tilled fields of a farm was about 6.5 ha like that registered in the "land-books" of the subsequent period, the farmsteads may have been at least at a distance of 150 m from one another. These *ciemati* did not have a common administration, however, in some cases the cattle was pastured on a communal basis. The settlements of the "free peasants" (*ķoniņi*) and those of the fishermen were more closely built together. In the 15th cent. in Zemgale, near Bauska, a number of prisoners of war, Vots from Ingeria, were settled. They erected their customary dwellings there: the combined threshing-dwelling-house. This type of dwelling, together with their language and peculiar folk-costumes, had been preserved until the recent past. The major group of an alien stock in Latvian territory were still the Livs.

Information on the Latvian farmsteads of this period in Kurzeme is found in the report of the court councillor Müller. He mentions wooden ploughs with iron shares, threshing-houses with a large stone kiln for drying grain sheaves before threshing them with wooden flails. Grain treated in this way, he says, keeps well and is being exported to Spain and even as far as India. He also describes the way the Latvians brewed beer which "... has a particularly pleasant flavour..." Rural buildings of that period, in the vicinity of Riga, are shown in ill. 16.

It may be mentioned here that some Latvian family names with the endings -evitch and -insky date from the Polish period.

Latgale was subjected to a prolonged Polish administration which came to an end when that province, in 1772, was incorporated in Russia which, it is true, had already previously occupied it for a time and started settling Russian peasants there.

During the Polish period the agricultural and juridical conditions in Latgale differed considerably from those in the rest of Latvia. The land was practically dominated by 60 Polish noblemen's families which acted like in-

dependent rulers, frequently warring against one another and destroying the Latvian farmsteads belonging to the manors of their adversaries.

There exists, for example, a report in which a case is described where a nobleman, whose hunting dog was found trapped and dead in a snare, placed for catching hares, assaulted the neighbour on whose land the dead dog was found and drove away 600 peasant cattle from his manor. When the neighbour offered resistance the attacking nobleman hired assassins who murdered the neighbour. In the course of events, other manors were plundered and their owners slayed, while the peasants eventually killed the offender, his wife and children for his misdeeds.

This kind of demoralization and use of power is characteristic of the conditions of that period. Hence, it is easy to understand why, during the ensuing war with Sweden, Latgale did not hesitate to go over to the Swedish side. The Latgalian farms and settlements were, in all likelihood, similar to those in the rest of Latvia. The building of *sādžas* developed during the Russian reign at a later period. The nobility of Latgale adopted

The Swedish period (1621—1710)

After the conquest of Riga, the war activities, the looting and burning of Latvian farmsteads still continued, particularly in the central parts of Vidzeme, in Latgale and Zemgale. Heavy contributions followed, which the Swedes imposed to maintain their armies. A revision of the "plough" system disclosed that 49% of the rural farms were abandoned and left untilled, while 33% were poorly cultivated. A survey of 5758 farmsteads showed that they had only a total of 2991 horses and 3143 head of cattle.

During the 25 years of peace which followed the end of the Swedish-Polish war, the Swedes still continued to collect increased tribute, requiring from the peasants the delivery of grain, butter, chickens, and salt in addition to a special tax imposed on them for the needs of the Swedish cavalry, because the financial situation of Sweden was badly shaken by the wars of expansion.

Such actions caused disappointment in a part of the population which had hoped for an improvement in its general conditions. Only gradually some of the reforms planned by the Swedes were implemented. An important cultural achievement was the founding, in 1632, of the university in Dorpat, Estonia, where also Latvian students were able to attend the courses. However, particularly significant were the 40 years of peace after the end of the war activities against the Russians (1655—1660), when, after reaching Riga, they were thrown back. Then the Latvian peasants, after the endured years of hardship and misery, started to recuperate fast on their farms, and to regain their self-respect. Until the recent

a principle of their own, according to which the farmland and the peasants' labour were owned by the manors, while the buildings in the farmsteads, built by the peasants, belonged to the latter.

In 1600 the Swedes conquered northern Vidzeme with the purpose of consolidating their power on the eastern shores of the Baltic Sea, planning to implement there a more modern land reform, to carry out the emancipation of the peasants, and to establish a new juridical and educational system. However, the war became embittered and prolonged. The devastation of the farmsteads was followed by cannibalism and plague. Particular cruelty was shown by the Poles and the Cossacks who had joined the Swedes. Also the peasants took up arms. In a large forest in Kurzeme some 4000 partisans had fortified their positions, inflicting heavy losses on the Polish-Lithuanian armies. Several districts repeatedly changed hands, until, in 1621, Gustavus Adolphus, king of Sweden, took Riga, thus actually terminating the Polish rule. Still it took 8 more years before a final truce settlement was reached. The Poles had ruled in Latvia for 60 years, and of those only 17 had been years of peace.

past, those years of peace still lived in the memories of the Latvian people as the "good Swedish times".

The Latvian peasants specially benefitted from the so-called "reduction of the manors", by which the Swedish government took over a great portion of the privately-owned manors and of the former government-owned landed property.

Care of the improvement of the judicial conditions of the peasants was taken by the newly formed law-courts, which even provided possibilities for the peasants to appeal directly to the king. This right of appeal has repeatedly been used by intrepid justice-seeking peasants who crossed the Baltic Sea to Stockholm.

Thus, for instance, Mačs Priekulis submitted his case to the king, in which he complained about the tenant of the Cesvaine manor, who had demanded of the peasants 6 days of statute labour a week, inflicted heavy corporal punishment just on suspicion, and forced a peasant to exchange his ox for a useless horse which died soon after, etc. Similar cases of chicanery made several peasant families leave the manor. The tenant of the manor, however, knew how to delay the inquest and evade punishment. It is true, the nobility was deprived of their rights of jurisdiction over the peasants, but they were allowed to practise "home correction", applying it with "Christian moderation".

Very little was changed in the conditions of serfdom. Even the Supreme Court held the view that the farmland was not the peasant's property, but by inheriting it, he only got the right to usufruct it, of which the lord of

the manor could deprive him, if he, the peasant, was incapable of "adequately" managing it. In the 17th cent. it was generally and legally accepted that the lord of the manor had "private power" over the peasants, without their being his private property. It must be pointed out that in this period similar conditions existed throughout all eastern Europe: Prussia, Lithuania, Poland and Russia. In Latvia serfdom was legally established first in Kurzeme (1611—1617), later in Vidzeme (1671), although the serfs were still considered "persons". They became disposable objects during the Russian domination in the 18th century.

Foreign inroads never ceased entirely, even during the periods between the major wars. In 1661, for instance, the Poles jointly with the Lithuanians devastated more than a half of 311 farmsteads near Bauska, Zemgale. The list of losses mentions: buildings, grain, butter, lard, bacon, salt, honey, bees-wax, beer, kettles, chests with clothes, fur-coats, coats, hats, silver brooches and money. This list proves that the peasants had attained quite a considerable state of wealth.

Because of the incursions mentioned (similar, occurring in 1675, reached the central parts of Vidzeme), the Swedes were forced to have their military units in readiness. The noblemen had to take care of the regular army soldiers who were Germans, Swedes and Finns. The greater part of the army, however, consisted of Latvian peasants, mustered into military service. They had a reputation of being good marksmen who knew how to handle their self-forged muskets, but they also served as artillery-men. There has been preserved in Latvia the wording of an oath of the artillery-men (ill. 17). Numbers of Latvian peasants, who had united in self-defence, killed about 6000 Russians in 1656, who, after an unsuccessful siege of Riga, were scattered and roamed the country, looting and devastating.

The conditions in the duchy of Kurzeme (Courland) under the Polish protectorate were more peaceful, so as to enable the peasants to reach a certain degree of wealth. Duke James (1642—1681) engaged a great number of peasants as artisans in his industrial enterprises: ship-building, iron works, linen-weaving, and charcoal-burning. The Latvian customs of that period were described by Einhorn (1649), who also mentions the individual, self-contained farms, the farmstead buildings and the skill of the Latvians as artisans and craftsmen. Similar information is also given by other authors, some of them providing even illustrations: Olearius (1647, ill. 18), Meierberg (1661, ill. 19), Carlisle (1669), Strausz (1678), Lentilius (1680). These authors, for the most part, were travellers-diplomats who passed through Latvia on their way to Russia. Because of the recent wars, the majority of the travellers mention the poor living conditions and the primitive buildings, although they observe the differences of the structures according to the districts. The illustrations show: a cone-shaped cook-house, built of poles (ill. 19), a threshing-house with a grain-drying kiln (ill. 21), a granary with a porch

(ill. 18.). About this period, glazed windows in houses came into use. In a drawing of the late 17th cent. a house outside Riga is shown which has a porch and a straw-thatched roof and which is similar to a granary in a Latvian farmstead (ill. 22).

On the Latvian farms the fields were still cultivated in a three-crop rotating system. A maximum of cattle was kept for the sake of the manure, which resulted in the farmlands yielding higher crops than the cultivated land of the manors, and produced a sixfold harvest of rye and barley. In the vegetable gardens cabbage and cucumbers were grown which were pickled for the winter season. The agricultural tools were home-made. The fields were worked with a forked plough and a wooden branch-harrow, the grain was threshed with flails or trodden out by horses or oxen. For cutting rye, different kinds of scythes were used: in Kurzeme they cut it with long-handled scythes, in Vidzeme — with a short-handled one, worked with one hand. In eastern Latvia sickles were used.

When taking the surplus crop to town for sale, the peasants sold it to certain merchants from whom they bought salt, iron, and herring, sometimes getting it on credit, and not unfrequently running into heavy debts. Among the peasants, other than Latvian, the Livs had diminished in numbers, owing largely to a plague epidemic. In some places where Finnish ex-soldiers of the Northern War were settled they became absorbed by the Latvian peasantry.

The number of Latvian artisans, who had fled from their severe feudal lords, was growing in the towns, especially in Riga. In that city they acquired the rights of citizens after a period of one year and one month, and, since 1605, after residing there for 2 years. In the 17th cent. about 270 Latvian building craftsmen were known to reside in Riga. Several of them became master-artisans or elders in their craft. Being quite well-off, they tried to provide a good education for their children. One of them, Jānis Reiters, studied theology and became a minister in a country parish. However, defending the peasants against the despotism of the noblemen, he lost his post.

Among the master-builders who practised outside Latvia were: Matīss Anciņš who, in 1671, built the Trading Yard (*Gostinny Dvor*) in Arkhangelsk, Russia, and Juris Grabiņš, who, in 1677, built a stone church near Pärnu, Estonia. Peniķis, a member of the "free peasants" (*ķoniņi*), went out into the world and became a colonel abroad. The court register of the duke of Kurzeme (Courland) contained 42 persons with Latvian names, among them two *ķoniņi* by the name of Peniķis, and their wives.

In the Swedish period the Lutheran church tried to tie the Latvian peasants more closely to the church, and every peasant was registered in the parish of his district and had to fulfill the ritual duties and to pay taxes to sustain the pastor.

On the other hand, the church raised the level of

education by taking care of the schools and the printed word. Quite an event was the printing of the Bible in Latvian in 1694, after it had been translated into Latvian under the supervision of dean Glück. This translation helped the pastors, who for the most part were Germans, to acquire a knowledge of the Latvian language. Gradually also Latvian priests and pastors began to appear. In the 17th cent. there are reports of 2 Roman-Catholic and 6 Lutheran Latvian clergymen.

A 40-year period of peace and prosperity was interrupted by the outbreak of the Northern War (1700—1721). With coordinated attacks the Russian czar Peter I the Great laid siege to Narva, while Augustus II, king of Saxony, besieged Riga. At Narva, a Latvian by the name of Stepiņš Krauklis (ill. 23) led the Swedish army, headed by the 18-year old Swedish king Carolus XII, into the rear of the Russian forces and thus helped the Swedes to defeat the Russian regiments. Carolus XII then liberated Riga after crossing the river Daugava with his army. The crossing was accomplished under the guidance of Nariņš, the elder of the Latvian Fishermen's Brotherhood. After occupying Kurzeme and pursuing the Russians, the Swedes lost the decisive battle of Poltava. There followed the surrender of Riga to the Russians in 1710, which made them the masters of the conquered part of Latvia and Estonia.

The Russians having utterly devastated the country, Sheremetyev, the Russian commander-in-chief, was able to report to the Russian czar: "... there is nothing more left to destroy in the enemy country."

Farmsteads were laid waste in several devastating waves, in 1702, 1705, 1708 and 1709, and the inhabitants slaughtered or led into captivity. According to a list of losses in 1702, in the Vecpiebalga district out of 125 farmsteads only one remained untouched. In the Smiltene district, out of 285 farmsteads 204 were destroyed. Among the buildings were mentioned dwellings, granaries, threshing-houses, cook-houses and bath-houses. The amount of grain and possessions captured by the enemy gives evidence of the wealth of the peasants.

The Russian period (1710—1918)

In Vidzeme the Russian domination began with the surrender of Riga in 1710 and was consolidated by the peace treaty of Nystad in 1721. Latgale was captured from the Poles in 1772, while the duchy of Kurzeme (Courland) was incorporated in Russia in 1795.

The 18th and the early 19th cent. turned out to be the hardest period for the Latvian peasantry. A certain time elapsed before life was renewed after the misery caused by war and plague, and before the fields started to yield crops and buildings were erected. There were cases when the peasant abandoned his devastated or unproductive farm and moved to a more fertile region.

In places ransacked a second time by the Russians in 1708, the farmsteads had often been renewed, so as to yield new ample booty. In one district, out of 460 renewed buildings only 10 were dwelling-houses, while 27 were grain-drying kilns, among them two also containing living quarters, but most of them without threshing-floors. Threshing-houses with kilns had to be rebuilt in farmsteads to provide possibilities for threshing the grain, the kiln giving heat also in the winter, which enabled the farm people to use these buildings also as dwellings.

Vidzeme was most affected by the wars. In 1705 Kurzeme suffered a heavy Russian inroad which was soon liquidated by the Swedes. Latgale was affected least of all because of its swamps and forests, and the poverty of the peasants. During the war and raiding activities, the peasants used to arm themselves for self-protection, although frequently the Swedes mobilized them for the army as special local battalions for the defence of the country. By way of ammunition, saltpeter, sulphur and lead was issued to them, for they themselves knew how to make gunpowder and cast bullets for their fire-arms.

The peasants generally favoured the Swedes more than did the nobility, because they hoped from them an improvement in their conditions. Several well-to-do peasants even loaned money to the Swedish government for waging the war. For this service they were made "free peasants".

The approximate number of Latvian peasants before and after the Russian invasion was:

	in 1700	in 1712	Percentage of survivors of the total in 1700
In Vidzeme	138,000	52,000	approx. 40 %
In Kurzeme and Zemgale	198,000	59,000	approx. 40 %
In Latgale	98,000	49,000	approx. 50 %
Total	434,000	160,000	approx. 40 %

To prevent this kind of migration from the lordly estates, the Russian governor issued a barbarous decree by which the offenders were penalized by having their ears or nose cut off and their forehead branded.

Czar Peter I revoked the reduction of manors and re-established to the nobility their former rights.

The noblemen made the most of it by increasing the statute labour, in order to renew their devastated manors or annex the destroyed farms. The peasants gradually turned into slaves. Baron Rosen tried to justify this condition by his declaration of 1739.

Striving to increase their income, the lords of the

manors began to build distilleries and taverns on their land where the peasants could consume the spirits distilled on the manor. In Vidzeme alone there was an average of one tavern to every 52 peasants. There was a hamlet, in which of the 10 existing buildings 7 were taverns! The peasants started drinking in order to forget their hardships and to avoid thinking of the morrow. A dangerous moral decline ensued.

On the manors, however, there developed, in the second half of the 18th cent., a sumptuous and opulent way of life.

It was in this period that several pastors and German men of letters published writings, in which the inhuman living conditions of the peasants were pointed out. Pastor Hupel mentions that the child of a serf could be bought for 10, but a whole family for 100 rubles. Farmhands were even traded for horses, dogs or pipe bowls. Some noblemen took a more humane attitude towards the peasants. Councillor Schulz re-established on his manors the peasant rights which they enjoyed during the Swedish rule. The empress Catherine II, wanting to be a liberal monarch, made the governor-general Brown take steps to alleviate the general conditions of the peasantry, but, meeting the resistance of the nobility, she renounced the idea.

At this time there started spreading among the peasants a religious pietist movement which was introduced by preachers of the Bohemian Brotherhood. They found quite a considerable number of sympathizers among the peasants and some among the nobility and the clergy. All around, small groups formed to improve and cultivate their religious life, which the official church had not succeeded in doing. For their gatherings they erected special buildings on the farms, which were quite considerable achievements in the Latvian rural architecture. The meeting-hall, built at Mežūļi in the Plāņi community in 1765, is now to be found in the Open Air Museum near Riga. To this period belong also a number of other farmstead buildings, which are described in part II of this book. The movement of the Bohemian Brothers considerably enhanced the self-respect and freedom of action of the peasants, which seemed to the nobility to be dangerous. They succeeded in inducing the government to forbid this movement for a certain period.

During the first hundred years of Russian rule the Baltic nobility exercised a great influence at the Russian court and the governors of Vidzeme were usually appointed from their midst. Thus, the actual power remained in the hands of the noblemen. In Vidzeme there were about 2600 noblemen and their family members, that is only 0.5% of its total population. However, in Vidzeme they owned about a quarter million Latvian and as many Estonian serfs who were outside the pale of the law. Since during the Russian domination an additional state tax — the capitation tax — was imposed on the peasants, their sporadic uprisings never ceased. The most serious revolts occurred in 1771, 1776 and 1783, but these were suppressed by military government

troups, which were called out by the nobility and which inflicted death penalties, deportation and cruel corporal punishments on the uprisers.

These occurrences eventually made the administrative authorities aware of the real cause of the insurrections—the despotism of the nobility. The empress Catherine II therefore reduced their power in 1786. When in a lawsuit the accused nobleman was confronted by the court with the complainant, a peasant, the entire nobility was up in arms, regarding it as a blow in the face. They raised 100,000 rubles as a “loan” to count Zubov, the favourite of the empress, and succeeded, after the death of Catherine II, in renewing their former rights. However, it was Alexander I who held more liberal views and who began to settle affairs in the Baltic governments—Estonia, Vidzeme (Livonia) and Kurzeme (Courland), especially after the so-called “Kauguri rebellion” in 1802. This uprising was conducted by a number of Latvians who worked on the manors and had been reading reports on the French revolution. The rebellion was suppressed in the usual way. However, Alexander I substituted the death penalty by deportation and penal servitude for life. On this as also on subsequent occasions, the emperor took heed of the advice of the president of the Dorpat University, Parrot, a Frenchman. Also the fiery publication by G. Merkel, *Die Letten*, smoothed the way for the initiation of reforms. In 1804 a law was issued by which the peasants ceased to be the personal property of the noblemen, but which still kept them tied to their farmland, although with the right of hereditary tenancy of their farms.

After the subjection of Vidzeme to Russia in 1710, the duchy of Kurzeme (Courland) continued to exist as a protectorate of Poland. However, making use of the weakness of Poland, Russia, in 1737, installed Ernst Biron, the favourite of the czarina Anna, as duke of Kurzeme (Courland). He was a native of Kurzeme, and of humble origin. With the help of Russian government funds and the free peasant labour, he started to act on a large scale. He built several grandiose palaces, which were designed by the Italian architect B. Fr. Rastrelli, the author of the Winter Palace in Petersburg. However, 4 years later Biron fell into disgrace and was exiled for 22 years to Siberia.

In the meantime, the noblemen, each in his own domain, were acting like independent rulers. The conditions of the peasants did not differ much from those in Vidzeme, although their relationship with the nobility was more of a patriarchal character. In places where the peasants were less exploited, they managed to erect larger and finer buildings than those of their counterparts in Vidzeme. However, there existed manors, particularly those which were let on lease, where the peasants suffered under a heavy burden of tribute and serf-labour, as for example was the case on the Zūras manor where they had to pay a yearly tribute of 630 *pūri* (approx. 630×0.065 cub. m.) of grain, besides supplying a number of domestic animals and a variety of

home-craft items, even thread and yarn, in addition to 460 old-talers in money. By their statute labour they provided to the manor a yearly income of 1900 old-talers, each farm, in addition supplying a man and horse for 26 weeks a year, and a farm-worker for the same period of time. In some places the discontent of the peasants in Kurzeme resulted in uprisings against the noblemen, especially after 1794, when the Polish patriots revolted against the division of Poland.

During the Napoleonic wars, when Kurzeme was occupied by the king of Prussia, the peasants took up arms to defend themselves against the occupants who ravaged their farmsteads. In 1795 Kurzeme was incorporated in Russia as a special government. Latgale was annexed in 1772, separating it from Poland, and was joined to the region of Byelorussia in the Vitebsk government, thus disconnecting it even more from Latvia.

In Latgale the farmlands and the peasants were owned by a small number of noblemen's families, each family owning approx. a total of 5000 ha.

The peasants lived in small *ciemi*—clusters of 6 to 8 farmsteads. They were able to buy themselves off from statute-labour. They farmed small lots, but had to feed large families, and the land was badly divided up. The noblemen knew how to exploit the peasant labour commercially. They hired serfs from the state-owned manors and lent them to the builders of highways and railroads. In this way, by paying the state one ruble for a "soul" and lending "it" for 25—30 rubles a year, a nobleman was able to make a yearly profit of 7500 to 17,500 rubles from manipulating 300 to 700 "souls".

In the first half of the 19th cent. the Russian administration started, after the Russian village pattern, to build for the peasants the *sādža* type settlements, previously mentioned.

Under such conditions, also in Latgale flared up unrest, and the flight of peasants to Vidzeme and Kurzeme became quite frequent.

There exist the following figures showing the approximate population of Latvia at the end of the 18th century:

In the rural districts:	Vidzeme (1782)	Kurzeme (1795)	Latgale (1782)
Noblemen and clergy	2,100		
Other free people	21,400	14,500	4,500
Serfs	226,100	339,900	161,000
In the towns:	33,400	19,700	4,500
Total	283,000	374,100	170,000

which gives a total population of approx. 830,000 in the entire country.

Compared with the data of 1712, this shows a 5-fold increase during little less than 100 years of peace.

By way of comparison, it may be mentioned that in 1750 the population of Denmark was 745,000 and that of Norway — 705,000.

In the first quarter of the 19th cent. the so-called "emancipation" of the peasants finally took place. It occurred first in Estonia in 1816 where the noblemen hastened to give their consent to the manumission on condition that the land of the peasants be considered the property of the noblemen. On the same conditions the emancipation took place in Kurzeme in 1817, and in Vidzeme in 1819. In Latgale it was delayed until 1861 when the bondage of the Russian peasants was abolished.

By this enactment the Latvian peasants became landless and had to pay off the lease of their former land by statute labour to the manor. This was the beginning of the hard "servitude times" which only gradually came to an end in the next generation when the peasants were able to make use of the rights provided in the emancipation law, by paying for the land which then became their hereditary property. During this transition period the nobility re-organized their economy by employing paid labour which they got from among those peasants who were unable to fulfill their lease norms by statute labour. Their lands were then annexed to the manor. Such a "blowing-up" of farms in Kurzeme is exemplified by the following figures: in 1817 there were about 16,000 peasant farms within the boundaries of the private manors, in 1840—about 14,200, but in 1883 not quite 12,000. Thus, in 66 years after the emancipation more than 4000 farms, or 25 % of the total of 1817 were absorbed by the manors.

The nobility also tried to exploit for their own benefit the re-surveying work of the land which was initiated by the government, which also created resentment among the peasantry.

Under such conditions, disturbances among the peasants never ceased. They acquired an increased political and national tinge, because the young generation had grown up with a more thorough school-education. It is true, the folk customs and traditions were still observed, such as celebrations of festivities, singing, the wearing of characteristic folk-costumes, even some remnants of old-time beliefs. However, in the 18th cent. the ties with the Lutheran and the Roman-Catholic churches became closer.

About the middle of the 19th cent., the Russians started their policy of russification in the Baltic. Lending an ear to the rumours that pieces of land would be allotted to those who would embrace the "czar's religion", one part of the peasantry turned Greek-Orthodox and prepared to emigrate to Russia. When the nobility stepped in, new disturbances arose. The most serious occurred in 1841 at Jaunbebri, Vidzeme, which as usual were suppressed by military force. The punishment was to "run the gauntlet" through a line of 1000 or 500 soldiers.

There were about 220 peasants from Vidzeme who succeeded in getting land in Russia in the Don district.

They had to travel about 2000 km by horse and cart, only to become disappointed when they arrived in an area infected by malaria.

In 1797 began the levy of Latvian peasants for the Russian army. Those to be conscripted were chosen by the lords of the manors. In this way the lords got rid of undesirable peasants, because the military service lasted for 25 years. For this last reason many young men of military age fled from their farms and went into hiding. In 1874 universal compulsory military service was introduced. As late as the 20th cent. there were people who still remembered their participation in the Russian-Turkish war (1872—1878). The emancipation law also prescribed the giving of last names to the peasants who until then were called by their first names together with the name of their respective farm. Besides genuine Latvian names, other as, for example, German, Polish and Italian names were also given. These last were enforced by the noblemen, usually for their fun.

Gradually the government became aware that the conversion of the emancipated peasants into landless people had been an error. Among the nobility, Hamilkar von Foelkersam was the first to acknowledge this mistake. In 1849 the government passed a law, by which statute labour was to be replaced by payment of rent and with the help of bank credits the peasants were enabled to redeem their farms and turn them into hereditary property. However, it was not until 1868 that statute labour was completely abolished. At the beginning, the new rights of acquiring property of their own could only be exploited by the peasants on a limited scale for lack of cash. A true buying fever set in in the 70-ties, before that time not more than 10 % of all peasant farms were paid for. In 1885 such were already as many as 70 %, and in 1910 — about 95 %.

After the change from an economy in kind to a monetary one, there appeared in the farmsteads manufactured goods and products. Changes took also place in the buildings of the farmsteads: traditional ways of the past were replaced by new techniques and influenced by urban tastes. Still, as late as the 20th cent., many old buildings had survived, providing sufficient material for doing research work on the development of the farmsteads and its course back into a distant past.

The time of Latvia's independence (1918—1940)

After the republic of Latvia was founded in 1918, an extensive land reform was initiated as early as 1920, with a view of enabling the Latvians, who had regained their independence, also to re-acquire land of their own. The estates of the lords were expropriated, leaving each of them an area of 50 ha of cultivated land. The expropriation was done without remuneration on the grounds that the manors had been established on

In the 2nd half of the 19th cent. increased the struggle of the peasantry to get finally rid of the remnants of the feudal system. The relations between the German and Latvian population became more tense. The peasantry hoped to get support from the Russian government, towards which their attitude was a loyal one. These hopes, however, turned out to be futile. The russification hit the Latvian people both in the schools and in the administration. In spite of it, the Latvians began to initiate and develop enterprises of their national culture. Of particular significance were the general Song Festivals which were organized periodically and in which mixed regional choirs participated, whose members were rural people from all parts of the country.

After the nobility had changed over to a monetary economy and started employing farm-workers on their lands instead of statute labour, the latter, jointly with the hired farm-servants began to shape a new extensive society of landless people who, as early as 1897, made up about 60 % of the rural population. Many of them moved into the towns and became factory workers.

In this way national frictions and opposition started to develop which caused, in 1905, the outbreak of a general revolution. The causes were the demands of the landless people for land of their own and were directed against the lords of the manors, and the marxist propaganda which originated in the revolutionary Russia and spread among the working population in the towns. This revolution was oppressed in Latvia with ample bloodshed by Russian military forces, without producing essential changes in the conditions of the Latvian people.

When, in 1914, the First World War broke out, the Latvian people was to experience a new tragedy. When the German armies approached Kurzeme, about 400,000 peasants were ordered by the Russian High Command to abandon their farms and homes, to destroy the crops and to move as refugees away from the war zone to be scattered all over the expanse of Russia, while the mobilized Latvian youth shed their blood in the different sectors of the front. That war reduced the 2.5 million population of Latvia to 1.8 millions.

land owned by the peasants who were not paid for it, but were, on the contrary, forced to till it without any compensation. The expropriated manor land was divided up into new farm lots and assigned to the landless. Prior to this reform, there were about 1300 manors in Latvia (some of them covering areas from 30,000 to 70,000 ha), with a total of 3,160,000 ha (48 % of the total land area), and 150,000 peasant farms of an

average of 43 ha (in Latgale 11 ha) each, covering an area of 2,580,000 ha (39 % of the total land area). After the land reform of 1920 the number of peasants—small-lot owners reached 275,000 with a total of 490,000 ha, to which some 68,000 new small farms were added in Latgale by converting *sādžas* (villages) into individual separate farms. Within a short period of time the productivity of the peasant farms exceeded that of the previous peace-time period. Also live-stock farming showed a rapid increase in production which helped to enlarge the export trade.

Of great importance was the political effect of the

land reform: the former landless people became closely tied to their newly acquired land, got rid of utopian ideas and became a strong support of their State.

The erection of buildings on the new farms developed in a hurry and the young government did not always succeed in maintaining a desirable order. Gradually, however, with the aid of sample blueprints, publications and certain guide-lines and supervision, it was possible to reach adequate building standards and make the buildings fit their purposes and acquire a local character (ill. 33—33-C).

Occupation by foreign powers (1940—)

Violating the non-aggression pact, Soviet Russia occupied Latvia in 1940 and established a communist regime there. During the Second World War the communists had to leave Latvia in 1941. Shortly before their withdrawal they carried out mass deportations which took a toll of about 30,000 inhabitants, among them a great number of peasants. Latvia was then occupied by Nazi Germany. The Germans tried to enforce the peasants to deliver to the occupation authorities the greatest possible amount of farm products, thus creating a severe food crisis. The continuation of the war resulted in a failure of the German armed forces and Latvian military units to cope with the Russian Red Army. In 1944 the latter re-occupied Latvia. The communist regime, renewed by the Russians, soon started to force the peasants into the *kolkhoz* and *sovkhos* farming communities, in which the free Latvian peasant again became a servant. Resistance to the new order resulted in new deportations. The existing peasant farms were now used for accommodating farm-workers and cattle. Efforts were later made to erect *ciemī* (a kind of village) in the *kolkhoz* communities, with groups of family housing mostly for the administrative personnel, as well as with clubs, extensive cow-sheds and workshops. The latest trend now, at the time of writing of this book, is to build "agro-towns" with multi-storied apartment blocks and public buildings. Data published in 1968 indicate that the *ciemī* (communal settlements) house only 17 % of the rural population. The rest still live in the old farmsteads. The transition to *ciemī* or "agro-towns" is supposed to take 30 to 40 years, when they are to reach the number of 800 with 500 to 1000 people in each. But even then about 18 % of the farm-workers are still supposed to live on specialized farms. According to a resolution of the Moscow party central committee one or two such model settlements are to be erected between 1969 and 1975 in the Latvian *kolkhoz* and *sovkhos* communities. This means that it will take some time before the Latvian rural farms will disappear.

In the farmsteads the dwelling-houses were left to the former owners who had stayed on the farms. However, these houses will be the first to fall into decay, because their owners have no means to carry out the necessary repairs. The available data on the productivity of the collective farms provide the following comparison with previous years:

	in 1909	in 1939	in 1963
Present staple food —			
potatoes (in quintals)	6,385	16,401	12,688
cattle (in thousands)	996	1,273	920
pigs (in thousands)	557	890	690

In addition it should be mentioned that in spite of the increasing mechanization on the collective farms 700,000 people have to be employed there, as compared to a total of 679,000 who were working on individual farms in Latvia in 1935.

The cultivated land in Latvia was distributed during different historical periods as follows:

About 1500	manors of the lords	10 %	peasant farms	90 %
in 1688	manors of the lords	25 %	peasant farms	75 %
in 1920 (before the land reform)	manors of the lords	48 %	peasant farms	39 %
after the land reform	manors of the lords	3 %	peasant farms	95 %
in 1963	<i>kolkhoz</i> and <i>sovhoz</i> collectives	98 %	privately used lots	2 %

Private lots, up to 0.5 ha each, were allotted to every *kolkhoz* farm-worker for his own use with the

right also to keep a certain number of domestic animals. But from this land the *kolkhoz* workers were able not only to provide additional food for their families, certain rations being given them by the *kolkhoz*, but also by putting the surplus on the market to help to sustain even town people and ward off a lasting food crisis.

The above figures very clearly characterize the "achievements" of the collectivization of the land. What they do not, however, show is the new sufferings the collectivization has brought to the land-worker in his new servitude, instead of the joy and happiness he was promised.

II. THE BUILDINGS OF THE FARMSTEAD

Research on the building types

The previous chapter provided information on the discoveries of the prehistoric structures of the Latvians. The first seriously to start a documentation of the farmstead buildings in later times was the historian Brotze (1771—1818). He was followed in this task by the physician O. Huhn who collected material by way of questionnaires (from 1802 to 1822). A. Bezzenberger (1886) tried to analyze the peasant dwelling-houses, while A. Bielenstein in 1907 published the first scientific work which comprised all wooden buildings of the Latvian farmstead. These authors were not of Latvian origin.

Research on Latvian rural architecture developed when there appeared scholars among the Latvians. During the All-Russian 10th Archaeological Congress in 1895 they organized an ethnographic exhibition in Riga, which also included buildings. These were described by V. Plutte in the exhibition catalogue which also provided documentary drawings by J. Krēsliņš.

Later, ancient rural buildings were investigated from an ethnological point of view by the philologist P. Šmits and their architectural features by the architects A. Vagnags and the author of this book.

When, in 1919, the University of Latvia was opened, Latvian folk architecture was a subject in the curriculum of the Faculty of Architecture which prepared a number of students for research work in this particular

field (K. Andermanis, J. Biķis, P. Ārends, J. Jaunzems, R. Legzdiņš, A. Teivens). They continued their work for the Board of the Preservation of Monuments, which, among other tasks, collected material on rural architecture, according to the guide-lines laid down by the author of this book. He also launched the idea of organizing an open-air museum outside Riga with a view of preserving the most characteristic rural buildings, and directed it from 1924 till 1934.

A certain co-operation in the field of Latvian folk architecture also started with scholars and scientists from the neighbouring countries: S. Erixon (Sweden), A. Hämeleinen (Finland), V. Manninen, E. Ederberg, G. Ränk, E. Laid and I. Talve (Estonia), J. Gimbutas (Lithuania), O. Lehmann, W. Pessler and H. Phleps (Germany), and J. Strzygowski (Austria). Research work has been continued also by Latvian architects who have preferred the safety of the free world to communist occupation (P. Kundziņš, R. Legzdiņš, A. Teivens, V. Zēbauers and historian K. Ieleja). At first the attitude of the Soviet occupants of Latvia towards Latvian folk architecture was a negative one. The Open-Air Museum was regarded as a bourgeois undertaking. Later, the circumstances changed. The museum is now being taken care of and extended, and research work of folk architecture is being continued (S. Cimermanis, A. Krastiņa, A. Šulcs).

Layout of the farmstead

In treating the layout more in detail, use has been made of examples and material preserved from the 17th, 18th and 19th centuries. The dominating type of settlement in the rural areas in those times was the separate individual farm. In Latgale and Augšzeme *sādžas* (vil-

lages) predominated in the 19th century. On the one hand, the general character of the farmstead was determined by the separate buildings which had developed types of their own for each separate function and, on the other hand, by the use of log construction. The

separate buildings which made up the farmstead were: the *istaba* (dwelling-house), the *klēts* (granary), the *pirts* (steambath-house), cowsheds or barns, and the *rija* (threshing-house). It was only during periods of misery that in some regions the peasants used the threshing-houses also as living quarters. Important features of the general aspect of the farmstead were also fences, gates, orchards, gardens, trees and shrubs.

The character of the farmstead varied from region to region. In Kurzeme, besides separate farmsteads, also village-like settlements were to be found, among them the peculiar *brīvciemi* (free farms) (ill. 36, 37). Quite often the farmstead also included the houses (*nameļi*) of the small-holders. The granaries and cow-houses were erected around the farm-yard and, thus, were visible from the dwelling-house (ill. 38). Frequently, two yards were to be found in the farmstead, one, the proper, or "neat" one, on one side of the dwelling-house, adjacent to the granary or granaries and the orchard, and another, facing the sheds for the cattle and pigs (ill. 39). The threshing-house and the bath-house were located outside those yards or just on their borders (ill. 40). Fences with gates enclosed the yards. Quite a characteristic type of cow-shed was to be found in the western part of Kurzeme: it was a horseshoe-shaped structure around a cattle-yard.

The farmstead buildings were frequently constructed of side-dressed logs. In long walls the tongued log-ends were set into grooved wooden uprights. The interlocking corner joints without projecting ends were squared off (ill. 41).

There were different way of treating the roofs: for southern Kurzeme, hip-roofs, thatched with reeds or straw and ridges held down by a series of carved pieces of wood, were characteristic. In northern Kurzeme, saddle-roofs, covered with split wooden boards, and rafters having natural hook-shaped roots at the eaves were to be met with (ill. 42). In some parts of Kurzeme granaries are frequently found with wide roof overhangs, supported by wooden posts, with elaborately shaped wooden arches connecting them (ill. 90, 165).

On the fertile plains of Zemgale the farm buildings were often grouped around rectangular farm-yards, the sides of the yards being planted with trees, and with an orchard behind the dwelling-house (ill. 44, 44-A). In the western part of Zemgale, which rises above the plain, the grouping of the buildings is less rigid (ill. 45, 46). A special feature of that region are the polygonally built cattle-sheds, which are to be found here and there (ill. 48). In the eastern parts of Zemgale, with its wooded and swampy plains, the farmstead buildings are closing up tightly around the farm-yard—an indication of the danger of wolves in the past. It is only the threshing-house and the bath-house which remain outside the farm-yard proper (ill. 49). In contrast to the thatched and, later, the tiled roofs in other parts of Zemgale, here the roofs are covered with boards or shingles, with the gable ends also built in log construction (ill. 50).

More towards the east, in Augšzeme, with its hilly relief, the buildings are rarely grouped in a regular geometric pattern.

In the Vidzeme farmsteads the layout is less uniform owing to the variety of the topography of the region (plains, hills, plateaus, forests), and of the ethnic character (the influence of the Zemgals, Livs and Estonians, to which the Vidzeme Latvians in places were exposed). Generally, the Vidzeme farmsteads are characterized by the individual detached buildings and the yards between them (ill. 51). Differing from the log buildings of Kurzeme, in Vidzeme for logs, as a rule, round timber was used. In the second half of the 19th cent. the building foundations were made of boulders, remnants of the glacial period, those of the cow-sheds being particularly high. In the central parts of Vidzeme straw-thatched hip-roofs were common, the granaries and hay-sheds quite often having gables on the entrance side, with an access to the loft. The buildings were grouped in a free manner and fitted into the relief of the terrain: the dwelling-house and granaries were built on a dry spot, the cow-sheds on a lower elevation, the threshing-house in a more elevated position, the bath-house in the vicinity of water (ill. 52, 52-A). A conspicuous feature of the threshing-houses were the far-projecting low eaves which frequently gave these buildings quite an imposing character. Along the lower course of the river Daugava we encounter a certain similarity to the farmsteads of Zemgale (ill. 54).

The stretches along the Baltic Sea are flat and there quite often a layout of the farmstead buildings around a rectangular farm-yard is to be found.

The combined threshing-dwelling-houses are most frequent in the regions, inhabited in the past by Livs, and also in northern Vidzeme, in the Estonian border district (ill. 55). Rarely the threshing-dwelling-houses are isolated and left without a farm-yard and out-buildings around it (ill. 56).

In these regions the so-called *žurbuļi* fences, characteristic of the Finno-Ugrians, occur quite frequently. These fences consist of split wooden stakes driven obliquely into the ground. The eastern part of Vidzeme which is rich in forests shows an arrangement and types of buildings similar to those in the rest of Vidzeme. A difference in the treatment of the exterior is reached by using saddle-roofs which developed through the use of wooden roof coverings, *lubas* (ill. 57), and the custom later to add wings or lean-tos of various heights (ill. 58).

There developed in Vidzeme also clusters of farmsteads, *ciemati*, by dividing up larger farms for members of the family and farming partners.

In the eastern parts of Latvia, in Latgale and Augšzeme, a kind of village, *sādžas*, developed during the Polish, but particularly the Russian, domination, mostly after 1830. These agglomerations showed a row of smallish farmsteads, each with its own farm-yard, located on small lots along a common road, and each having a modest cattle-yard with a gate to the road. The thre-

shing-houses and bath-houses were built outside the village. The cultivated fields did not adjoin the farmsteads and consisted of narrow strips of land. There were also to be found scattered *sādžas* with a layout similar to that of the farmstead clusters in the rest of Latvia. After the land reform of 1920 about 68,000 new individual farms were created.

The "nams" (original dwelling and cook-house)

In ancient times the *nams* was a separate building — a dwelling-house with an open hearth. Up to the recent past, such structures, cone-shaped, made of poles or of rectangular log construction have been preserved as separate cook-houses, used especially during the summer (ill. 62—62-B) or as temporary dwellings (ill. 63). The *nams*, made of uprights, mentioned in folklore and dating back to prehistoric times, was possibly characteristic of the transition from the cone-chaped pole structure to the building in horizontal log construction. Traces of such prehistoric pole structures (ill. 64) have been found. The log cook-houses were ceilingless, just roof-

The "istaba" (dwelling-house)

The original primitive *istaba* was a one-room structure, heated by a stove. The name *istaba* was later used for the multi-room dwelling-house.

The dwelling-house was developed by the Latvian peasant in two different shapes, each in its own region. In western Latvia it developed in conjunction with the *nams*, with an open hearth for cooking the meals. In eastern Latvia the initial form was that of a one-room structure with a stove, which was also used for preparing meals (ill. 65, map). Investigations of these forms of dwellings are mentioned in the annotations (partly in 73 and 65). In addition, there were other structures in the farmstead, used as living quarters, as, for instance, threshing-houses and bath-houses, which however, were only used for such purposes under compelling circumstances.

In prehistoric times also in western Latvia one-room dwellings were used, although the cooking was done in a *nams*. The Skallagrímsson epic mentions a separate cook-house with a dwelling-smoke-room in a special dwelling-house. The same principle was also used by several other European peoples to the west of Latvia. In western Latvia the *nams* (dwelling-cooking portion) of the house was located at one end of the building, being a ceilingless cook-room with a hearth from where the smoke escaped through the roof-ends. The other end comprised the living-quarters—the *istaba-dūmenīca*—

All over Latvia the original farmsteads developed and grew with the addition of new buildings replacing the old ones, and farmsteads with all original buildings still existant are rarely to be met with.

ed over. Adjoining these *nami* often were bath-houses (ill. 57). In Lithuania *namas* even in historical times designates a peasant's dwelling, heated by a hearth under a common roof with the other rooms. Subsequently, as late as the 20th cent., the name of *nams* was applied to a room in the Latvian dwelling-house where, on an open hearth, the meals were cooked and from which usually the stove of the living quarters was also heated.

When the *nams*, as a separate room, disappeared, its name still continued to be used to denote the entrance vestibule. It is worth mentioning that in modern usage major public buildings are called by that name.

which had a ceiling and a stove, built of small-size boulders without an exit for the smoke. The entrance into the house was at one end of the front side leading into the *nams*, and from there into the living-room. For the sake of fire security, a hood—a spark catcher—over the hearth was later introduced, often shaped like a vault and made of woven twigs and daubed with clay. In later times the walls of the *nams* were built of stone and covered with a vault. To draw off the smoke, a small opening through the vault into the attic was provided, which later was turned into a smoking-chamber over the cook-room with its upper part narrowed down to a chimney-size flue which projected over the roof ridge (ill. 66, 67). The facilities of the *istaba* were also improved. In order to get rid of the smoke, an oven-like stove was built which was fired from the *nams*, from which the smoke of the stove was drawn off with the hearth smoke (ill. 68). By dividing up the *istaba* with a longitudinal partition over the stove, two living-rooms were made out of the original one room.

A further extension of the two-part dwelling-house was obtained by dividing off the so-called *pretistaba* (opposite living-room) at the other end of the *nams*. This room originally was unheated, but later was provided with a stove and also divided up into 2 rooms (ill. 69, 70). In this enlarged house one end was usually occupied by the master of the farm, the other—by the

farm-servants. Such a tri-partite solution was reached without building lean-tos or outhouses, just by subdividing the interior of the building (ill. 70, 71, 72, 73). There are some exceptions which show a deviation from this principle. Thus, for instance, local conditions and an individual approach created solutions with a cellar where the cooking was done.

The traditional dwelling-house underwent changes in the 19th cent. when the patriarchal way of life and the economy in kind were replaced by a more intensive production, a monetary economy and a social differentiation. For the farmer and his family the *kambargals*—a special addition—was built, and the former rooms left to the enlarged household. This development was frequently influenced by samples of town or manor buildings, although there are to be found cases where attempts were made to conform these innovations to the character of the traditional folk architecture.

The architecture of the dwelling-houses usually reflected characteristic regional peculiarities. Externally, they showed differences in the massing of the structures, the shaping of the roofs, and the roof materials used. In the interior, differences were reached by the treatment and arrangement of the *nams* with its living hearth-fire as its centre (ill. 74). The mantle-vault over the hearth was frequently filled with hams and meat hung there to be smoked. The appearance of the interiors of the *istaba* was determined by the log walls which were often left untrimmed and by the clay floor which was rarely replaced by a floor of split wooden planks. In the 19th cent. wooden board-flooring came into use. The ceiling showed exposed beams, over which a ceiling of closely placed halved round timber, or of staggered boards was laid. Different types of stoves added to the character and, often, to the beauty of the room (ill. 26). The original windows were just "eyes" — small openings, the height of a log, cut into the log wall, which could be closed by sliding wooden shutters, and which were covered with a piece of stretched pig's bladder, before glass panes came into use. The first glass windows had small panes in a lead setting. Windows with divisions

had larger or smaller panes, each type characteristic of its period. For artificial lighting wax or tallow candles were dipped. Most often, however, narrow pieces of split or chipped fire-wood were burned in different types of holders or special niches, blackening parts of the walls and ceiling. On festive occasions these spots were covered with mats of woven wood shavings, textiles or decorative objects.

As late as the 19th cent., pieces of furniture and household equipment were very simple. They were home-made, mostly of wood, but quite often showed decorative embellishments of some kind. Clay earthenware, made by rural potters, was also ornamented. A bright appearance was added to the interiors of the rooms by the colourful hand-woven blankets and floor runner-mats.

In eastern Latvia, especially in Latgale, the development of the dwelling-house took a different course from that in the rest of Latvia. Here, too, it was originally only a smoke-room, but the stove was not made of piled-up boulders: it was an oven, in the mouth of which the meals were cooked. In this one-room structure of unsquared log construction the first additional room was a kind of closed porch, or vestibule, of light build, in front of the entrance door: the so-called *sinces*, which was unheated. Further extending the dwelling-house, an independent room was added adjoining the vestibule, with an entrance from it. By means of partitions, several rooms were made out of the original one, and another room being divided off from the back of the vestibule. In Latgale quite often the logs of a new building were put together in the forest, then dismantled and taken to and built up in the *sādža* (village). The buildings had saddle-roofs because of the construction of the board-covered roof. In later times straw-thatched saddle-roofs became prevalent. The buildings in the *sādža* were frequently erected by Russian craftsmen who often manifested their taste by lavishly decorating them with boards, patterned with the saw in open work, gingerbread-fashion (ill. 59, 75).

Illustration 76 diagrammatically shows the layout development of the Latvian peasant's dwelling-houses.

The "pirts" (steam bath-house)

The bath-house is one of the smallest and most primitive structures of the farmstead. Its purpose is to preserve the bodily cleanliness and health of the farm people. However, it was also connected with ancient beliefs and cult, practised in connection with child-birth and attendance to the dead, which took place in the bath-house. For this reason this building is often mentioned in folklore. The literature on the bath-house is indicated in annotations 86 to 91. As a rule, the *pirts* was erected outside the farm-yard on a location in proximity of water. Some trees or shrubbery usually

concealed it from view. Many samples have been preserved of one-room bath-houses with stoves made of piled-up small boulders or rocks (ill. 77). When heated, the smoke stayed inside the room which had a ceiling. This room did not differ greatly from other smoke-rooms. After getting the smoke out of the bath-house, the heated stove-boulders kept the heat for a long time and turned the water poured on them into steam. The bathers lay down on shelf-like benches along the wall and started perspiring which they intensified by lashing themselves with whisks of leafed birch twigs. This type

of bath-house was used by the Baltic peoples, the Finno-Ugrians (the "sauna" of the Finns) and the ancient Slavs. In a western direction it expanded in later times, also reaching Scandinavia.

The roof of the one-room bath-house was later extended over the front end to form an open porch and sometimes supported by posts (ill. 78). This porch was gradually converted into a vestibule-changing room by closing it in with walls. Also the stove underwent modifications (ill. 79). In the loft of the bath-house quite often malt was spread to dry, and in certain poor farmsteads even sheaves of grain were dried there before the threshing. There were cases where the bath-house adjoined the *nams* (cook-house, ill. 57, 80). In emergency circumstances the bath-house was used as a temporary

dwelling and turned into a permanent one when a heated room was added (ill. 81). It was then often used by the hired farm-workers.

Diagrammatic plans of bath-houses are shown in ill. 82. The bath-house was regularly used on Saturday evenings. In cases of child-birth, it was heated when needed. The bathing procedure was a kind of ritual and performed without fuss. Very often, after the bath, the young men jumped into a pond or dipped into a close-by stream to cool off, and in winter even rolled about in the snow.

Special traditions were connected with child-birth, the treatment of the sick with popular methods, and attendance to the dead. Therefore the bath-house had acquired, as it were, the character of a sanctuary.

The "klēts" (granary, store-house)

One of the finest buildings of the farmstead was the granary. In it were kept the results of the peasant's labour — grain and other produce, objects of his home-crafts, the maidens' trousseau. Another function of it was that it also provided sleeping accommodation during the warm season. Usually there were several granaries in the farmstead each with a function of its own. After the crowded conditions in the dwelling-house in winter-time, the members of the household—the peasant, the married farm-servants, the maids, the young men, got their rooms in the granaries where they could feel undisturbed. There existed isolated granaries, and in Kurzeme also row-granaries, where the separate rooms were united under a common roof.

Prehistoric granaries-store-houses have been documented on castle-hills. Mention is also made in the Skallagrimsson epic of a two-storied granary. In historic times granaries were built near the dwelling-house and adjoining the orchard. The log-buildings were raised above the ground and supported at the corners by sizable boulders or rocks to provide a good airing of the below-floor area. The floor and ceiling were made of closely laid half-timber, and windows were avoided for safety's sake. The front of the granary often had a wide roof-over-

hang, forming a sort of open porch, and given a variety of architectural treatment (ill. 18, 83, 85). Quite peculiar solutions were reached when the granary loft was utilized (ill. 86, 87). A 2-storied granary, built in 1757, has been transferred to the Open Air Museum near Riga. The row-granaries of Kurzeme were often provided with an open front porch, not unfrequently with a row of wooden posts and arches (ill. 90). The diagrammatic illustration 91 shows existing varieties of granaries, their layout, roof shapes and porches.

A special treatise on Latvian granaries is mentioned in annotation 95, while annotation 32 mentions the findings of A. Kiekebusch referring to types of Latvian granaries (ill. 83, 89, 92) and their similarity in plan to the characteristic solutions of the Greek temples: *in antis*, *prostylos* and *peripteros*. This analogy may point to a connection between the wooden architecture of the Baltic peoples and the beginnings of the Greek culture, connections which can also be found in their languages.

The architectural expression of the Latvian granaries was often enhanced by the use of various ornamental details: carved parts of posts and corner joints (ill. 90, 94, 97), a decorative treatment of and application of colour to entrance doors (ill. 88, 95).

The "rija" (threshing-house with drying-kiln)

It is possible that the information on buildings, provided by the Greek Piteus about 300 B.C., refers to the threshing-houses of the Baltic peoples. The description in Skallagrimsson's epic (about 950 A.D.) of the largest building of a Kurzeme farmstead most certainly applies to the threshing-house. In a document of 1240 A.D. direct mention is made of a threshing-house in Latvia.

Between the 16th and 18th cent., during the post-war miseries, these buildings quite often were one-room structures with a kiln, where the harvested sheaves of grain were dried and afterwards threshed. The general trend, however, was to add a covered threshing floor and on larger farms also a storage space for the unthreshed grain and straw. Such a building is probably

referred to in the Skallagrímsson epic of 950 A.D. The problem of the threshing-house has extensively been investigated (see annotations 96 to 100). The harvested grain was also dried with artificial heat in different primitive ways by the Finno-Ugrians in the far east of Europe. In the regions more to the west, the initial open fire was gradually replaced by a special kiln in a closed structure. The Latvian kiln-house is a log construction with a tight ceiling and, at mezzanine height, with widely spaced beams carrying loose horizontal poles on which the harvested sheaves of grain were spread to dry. The kiln, made of piled-up boulders and often built in a depression of the floor, was located in a corner of the room. When the kiln was heated, the room filled with smoke which was allowed to escape through a small window when the grain was dry.

The distribution of the threshing-houses is shown on a map (ill. 98). It is generally acknowledged that the threshing-house originated east of the Baltic Sea, among the Finno-Ugrian tribes, where the building got its name *rija*. Finnish settlers introduced it to Scandinavia.

By adding to the drying-kiln structure a covered threshing-floor, an area was obtained where the sheaves of the harvested and dried grain were spread on the clay floor and threshed with flails or tramped out by animals. Afterwards the grain was sieved or winnowed by throwing it into the air on the draughty threshing floor to separate it from the chaff (ill. 99). For this reason the threshing-houses were erected on elevated sites or places exposed to the wind. Sometimes the threshing-floor had no solid exterior walls (ill. 100), but was provided with wide exterior doors, while the drying-kiln portion was only accessible from the threshing-floor. Another farm product—flax—was also processed in the threshing-house.

The “dzīvojamā rija” (combined threshing- and dwelling-house)

It has already been mentioned that in emergency cases the Latvian peasants lived in the threshing-houses. With the Estonians this was their usual dwelling. Illustration 98 shows that in Latvia the threshing- plus dwelling-houses were to be met with only in Vidzeme. Several publications deal with this building type (annotations 109—111), of which a special monograph was published in 1934 (annot. 112).

The travel description by Brant, written in 1673, mentions the threshing-dwelling-house of Vidzeme. A document of 1679 also indicates Vidzeme as the region where it is to be found, while in the early 18th cent. it is repeatedly noted in reports on war damage.

The initial threshing-dwelling-houses were structures just for drying the harvested grain sheaves. The heat from the kiln made the farm people use the building as

During the period of bondage, the threshing on the peasant farm was usually done at night-time and was often not finished until spring-time. To alleviate the physical strain of the job, the threshers would sing appropriate songs of their own, following the threshing rhythm.

Starting with the second half of the 19th cent., the threshing was done by means of wooden rollers, drawn by horses. The kilns were also improved with a view of reducing fire hazards (ill. 101, 102). In some districts the noblemen had the kiln-part of the threshing-house built in stamped clay instead of in log construction, to make the walls fireproof. A characteristic feature of the threshing-houses were the wide and low roof overhangs at the eaves, which in the case of straw-thatched roofs were not heavy and did not need additional supports (ill. 103), while with board-covered roofs they had supporting posts. These roofing methods gave the structures a variety of appearance (ill. 104, 105). Illustration 105 diagrammatically shows different solutions, both on plan and in elevation, with a variety of roof slopes of the threshing-houses which had developed in Latvia. There are also to be found characteristics due to differences in regional traditions. We notice such when we compare threshing-houses from southern Kurzeme (ill. 106), northern Kurzeme (ill. 42), from the Piebalga plateau (ill. 107), and from the wooded areas of Maliena (ill. 58) and Latgale (ill. 108).

The isolated threshing-house with its dark, smoke-blackened drying-kiln room was a place where many a weird story which has been preserved in folklore took its origin from. In the summer the cool threshing-house was the place where a deceased member of the farm household came to a last halt before his final journey to the cemetery.

more or less adequate living quarters. To make them more convenient, they gradually were modified in order to introduce daylight and to get rid of the smoke. Direct access doors from the outside were built (ill. 109), a small room for food products was added (ill. 110), and the kiln was later moved close to it so as to make that room fit for living in (ill. 111). To the end of the building gradually more rooms were added, the place with the heating devices was attached to the kiln which was also used for cooking. To the new living-rooms eventually a kitchen was added like that in a dwelling-house (ill. 112). Separate dwelling-houses were also to be found in districts where threshing-dwelling-houses were generally to be met with. Their number increased specially during the second half of the 19th century.

The threshing-dwelling-house was the typical home

of the Estonian peasants who inhabited the northern part of the government of Livonia, which was established in the 18th cent., while the Latvians lived in the southern part.

This type of dwelling was very much to the taste of the nobility, for it required less timber and firewood from their forests. For this reason they favoured the building of such dwellings in the Latvian part of the government. It is true, at the turn of the 18th cent, arguments were raised against the unhygienic living conditions in the threshing-houses (see annot. 115). In this connection the Russian government issued a "supreme decree" in 1810 on the separation of the peasant dwelling from the threshing-house. However, the lords of the manors succeeded in an "instruction" being issued which allowed to live in the two rooms provided with windows and annexed to the threshing-house.

The buildings of threshing-houses also served other

purposes during the hard war- and post-war times. In the 17th cent. and after the Northern War they were often used as school-houses, even religious services were held there, and there were even cases when a nobleman temporarily made them his living quarters when his manor was destroyed.

Architecturally it was often impossible to achieve an organic unity of the building (ill. 58). However, sometimes it was reached by using a common roof with wide and low eaves overhangs (ill. 116). A characteristic feature of the later threshing-dwelling-house is the chimney at one end of the roof. Very seldom any of those buildings have been adapted to meet the requirements of contemporary living standards (ill. 110, 118).

With the introduction of threshing-machines the existence of the threshing-house in the farmstead came to an end.

The "kūts" (cow-house)

In the past little was done to protect the cattle from the inclemencies of the weather, but rather care was taken to guard them from the attacks of robbers and wolves. Therefore the cattle-yard was securely fenced in, and gradually shelters and closed sheds were attached to it. Such an arrangement is reflected in the horse-shoe-shaped cow-houses in Kurzeme (ill. 119) and the polygonal structures in Zemgale (ill. 47). The cow-sheds of Vidzeme were more open, sometimes L-shaped on plan or consisted of 2 parallel structures with the cattle-yard between them. Quite peculiar were some cow-houses in some Latgalian villages, where a small cattle-yard with a gate to the road was adjacent to the dwelling-house, the gate being roofed over by the overhang of the cow-house roof (ill. 75).

The Latvian cow-houses were log constructions, whose bottom logs rapidly decayed because of the accumulating manure, which was taken out of the cow-house to the fields usually once or twice a year. Using straw as litter, the manure became well fermented in such "deep cow-sheds" and added greatly to the fertility of the soil. Similar may have been the stables of the ancient Greeks, of which we are told by the feat of Heracles who cleaned out the stable of king Augeas.

When the technique of masonry became popular in the Latvian farmsteads, the foundations of the cow-shed were built of stone to the height of the accumulating manure. Characteristic features of the cow-houses were the roof overhangs on the entrance side of the building, which provided a sheltered walkway and a possibility to store up straw and hay in the loft. From there it was easy to get it down into the shed, for the ceiling consisted of movable parallel poles. The roofs were generally thatched with straw, which kept the shed warm in the winter and provided coolness in the summer. There were but small openings or "eyes", cut in the exterior log walls, for the wide doors on to the cattle-yard stood open most of the time. The feeding appliances—racks and troughs—were movable.

The buildings of the cow-sheds or stables were usually divided up into separate sections for the cattle and other domestic animals, for fodder and litter, for the carts and wagons and other storage space. The stable for the horses was usually a separate, more elaborate, building. With the development of dairying, more attention was given to the cow-house. From an architectural viewpoint the cow-houses are frequently quite expressive buildings.

The "maltuve" (grain-grinding mill)

As late as the 19th century in almost every Latvian farmstead a hand-mill was still to be found, for it was customary to grind the grain at home. Such rotated mill-stones have been used as early as the 10th and 11th centuries, as the mill-stones found on castle-hills testify.

On the still existing old farms the grain-mill was located and worked in a special room of the dwelling-house or the threshing-house. Until not so long ago there had been preserved a few special separate buildings where the grinding by hand was done. One such is now in the

Open Air Museum near Riga (ill. 121). In the past, separate mill-houses were to be found in many farmsteads. Not unfrequently several mill-stones were installed in one mill-house, usually in its corners (ill. 122). The grinding was the duty of the young maids who tried to forget the hard work by singing folksongs. The grinding

Other elements shaping and complementing the farmstead

Cellars were used in the farmsteads already in the distant past. They were located under granaries, but also under dwelling-houses or excavated under the clay threshing-floor. Separate cellar buildings were originally in log construction, with only a few log heights above ground level, and roofed over with pole roofs (ill. 123). Later, vaulted stone cellars came into use.

Specific structures were built in farmsteads for different craftsmen practising their trades (ferriers, potters, turners of the woodwork for spinning-wheels, a.o.). The fishermen's farmsteads had characteristic devices for drying nets, and small sheds for storing their fishing gear and equipment and for smoking fish (ill. 124, 125).

Special features in the rural farmsteads were the ruts made by the cart wheels (ill. 117) across the grassy areas, and the fences and gates (ill. 126, 127, 127-A).

Solid picket fences (ill. 128) were erected for protection from attacks of forest animals, while on the fortified castle-hills and during the Viking inroads they served as obstacles against raiders and attacking enemies.

As late as the second half of the 19th cent. no sanitary installations were to be found in farmsteads. Discreetly hidden places "behind the corner" of a building were

of oats for the horses, however, was done by the male farm-hands. Mill-houses and milling are often mentioned in folklore. In the 2nd half of the 19th century the peasants began to take their grain to water-mills or windmills, which were built by the lords of the manors.

chosen to ease oneself, leaving it to nature to do the rest.

The Latvian farmstead was set off by a rich vegetation of trees and shrubs which were often specially planted (ill. 83, 118, 130). Around the dwelling-house, a carefully tended flower-garden was usually to be found (ill. 68), often with a bench for relaxation. In the farmyard there was also the well, mostly a draw-well, worked by lever action, and not unfrequently a pond. At Easter time swings on long poles were hung between trees and became a meeting place for the young people of the neighbourhood.

Outside the farmsteads, in the farther meadows, special hay-sheds were erected which with their simple functional shape fitted well into the surrounding landscape.

The Latgallian Roman-Catholic peasants frequently erected wayside crucifixes of their own make on the crossroads (ill. 132).

Not all Latvian farmsteads were well built. Poverty and excessive statute labour burdens were often the reasons why the buildings were sometimes neglected and not adequately maintained or repaired.

The Prayer Halls of the Brothers' Congregations

On some farms in Vidzeme, Prayer Halls of the Brothers' Congregations were to be found where they were erected by the Latvian peasants by voluntary action in a spirit of brotherly co-operation. The peasants provided free materials and labour and they themselves determined the shape of the building and interior layout: a large room for the devotional service, where the men sat on one and the women on the other side, and generally three smaller rooms—one for the preacher and two waiting rooms, one each for men and women (ill. 135, 25). The whole service was conducted by the peasants themselves.

In Latvia the movement of the Brothers' Congregations was initiated by missionaries of the Bohemian Brothers and was supported by a number of noblemen and pastors. The first Congregation Hall was

built at Valmiermuiža in 1739 by Mrs. Hallert, the owner of the estate. Soon afterwards, in Straupe parish, the peasants themselves erected three halls. In spite of the prohibition of the activities of the Brothers' Congregations from 1743 until 1770, the erection of halls continued. Illustration 133 shows a list of the locations of these halls, a total of 133, in Latvia in 1915. As late as 1944 two of the oldest halls were still in existence: the one at Gaidas, Kauguri parish, built about 1765 (ill. 139), and the other at Mežuļi, Plāņi parish, built in 1785 (now in the Open Air Museum near Riga). In the early times of the congregations, the prayer meetings were also held in threshing-houses. The halls were built of good-sized logs and the work was carefully and neatly done. It happened that doors, windows, and wrought-iron fittings were donated by different persons,

which accounts for the diversity of them in some halls (ill. 136, 137). Quite characteristic were the wooden columns which supported the ceiling beams in the interior (ill. 139-A, 140). Similar decorated wooden posts of ancient origin were also found in other farmstead buildings (ill. 94, 132). The Congregation Halls also showed a variety of interior details and furniture, elaborately done, such as chandeliers, tables, chairs, benches, wrought-iron work (ill. 137). In the summer

the interior of the halls was decorated with greenery and flowers, in the winter—with evergreens. The meetings were held in a simple and sincere manner of togetherness (ill. 138), in fine weather often outdoors, under the trees.

The Congregation Halls are significant monuments of sacral Latvian architecture which give evidence of an enhanced expressiveness of Latvian rural building art.

Building techniques

The building materials were obtained from natural resources and the erection was done with a limited number of tools. Earthwork was extensive when shaping the prehistoric castle-hills. Sods and peat were used for the early primitive abodes. Clay was used to daub parts of wooden buildings to provide fire resistance. Stamped clay floors were in use in dwellings and threshing-houses. Stamped clay walls were exceptional. Prior to 1830, natural stone was used without lime-mortar for building foundations. It was when the peasants started to blast large boulders with self-made powder that more solid foundations were built with lime-mortar, especially for cow-houses. The peasants knew how to burn limestone to get lime without special kilns. Kiln-baked clay bricks were hard to come by and therefore mostly used for vaults, chimneys and stoves. In the second half of the 19th cent. baked clay roof-tiles came into use. The most important building material has always been wood, originally wooden poles, and branches, also tree bark, and reeds and switches which were woven together. Such a technique was preserved also in later periods for lighter constructions and roofs. When iron axes came into use, timber of heavier dimensions was used, initially as up-rights, but during the late Iron Age laying the timber horizontally in log construction, with solid corner joints. There are also instances where the ends of the horizontal logs were held in place between pairs of vertical stakes. For the felling of trees the traditional moon phases were observed. For construction mostly spruce and pine, occasionally oak, was used. Frequently the logs were brought down the rivers in rafts (see the hole cut in a log in ill. 142). When selecting a building site, attention was given to the ants, snails and earthworms, found in that place. The construction work was begun in a full moon, and when there was a wind from the north.

A special carpenter's axe had been developed as early as prehistoric times (ill. 6-A). The cross-cut saw for felling trees and working the logs was not widely used before the 19th century. The logs were usually put together untrimmed. Only in Kurzeme they often dressed the sides of them, particularly when erecting dwelling-houses. The shaping of the corner joints depended on the type and execution of the structure (ill. 143). For heated buildings they were made as tight-fitting as possible (ill.

143: B). The logs at the corner joints were usually squared and allowed to project over the corners. For walls of more than ordinary length, different methods of log-splicing were used (ill. 144). In order to obtain horizontally a tight longitudinal fitting of the logs, every upper log was provided with a groove along its underside and filled with moss. For marking the groove, a special iron tool (*kaķis*) was used (ill. 143: L). Half-timber walls were seldom built, although they are shown in a picture from the 17th cent. (ill. 147).

The typical roof construction was with rafters, tied at the ridge, in the manner of the ancient pole-structures (ill. 123). In order to counteract the horizontal thrust on the opposite walls, cross-beams were used. Wide roof overhangs were obtained by projecting the rafter-ends over the walls (ill. 148), or by extending the ends of the ceiling beams and end-wall logs and placing on them purlins to support the rafter-ends at the eaves (ill. 96). The general shape of the roof was determined by the roofing material used. Straw- and reed-thatched roofs had 3 or 4 slopes (hip-roofs), board-roofs had 2 slopes (saddle-roofs). The distribution in Latvia of these roof forms around 1930 is shown in ill. 149. They were generally different in agricultural and wooded regions. But it also happened that with the extension of grain-growing, saddle-roofs were occasionally thatched with straw (ill. 59) and in cases of a lack of straw, the old thatched hip-roofs got a board-roofing (ill. 42). In ancient times also tree-bark was used as a roofing material. The roofing with fibrous plant material was done by tying it together with switches or by weaving it. To prevent the roofing from sliding down the roof slopes, the bottom ends of the crude rafters had a root portion, forming a sort of crook (ill. 150). Also the heavy roofs of split planks had such rafter crooks. The roofing planks were split, knot-free timber, and were about 1.8 m long and 2.5 cm thick. Between the layers of the split planks, a layer of spruce or birch bark was laid. In order to keep the split roof-boards in place, they were weighed down by a grid-work of heavier timber. These roofs were poor in drawing off the rain water and deteriorated fast, besides requiring a considerable amount of valuable timber. So the nobility who owned the forests tried to limit this roofing method. In 1696 the duchy of Kur-

zeme prohibited the felling of trees for this roof type.

When erecting gable walls in log construction, a method was used of placing roof-poles horizontally in openings cut into each gable log, thus obtaining a certain stability of the structure. When using round logs instead of poles, a certain continuation of the side walls, following the roof slope, was reached which created a tight space enclosure. Such buildings are no longer found in Latvia, but still exist in eastern Lithuania and Byelorussia.

The drying-kiln portion in threshing-houses, and bath-houses with a tight ceiling of split timber and a fire-protecting layer of clay on top, sometimes had no roof. Also in dwelling-houses tight split-timber ceilings were built for reasons of better insulation, and in granaries for security purposes. In later periods the ceilings in dwelling-houses were made of staggered boards over the beams and a layer of dry leaves mixed with sand on top. Door and larger window openings had vertical jamb-posts with grooves to receive the tongued log ends. Doors had high thresholds and low transoms to reduce heat loss. The ancient doors were removable and also sliding doors were used. The early swing-doors were hinged in wooden loops. Later, the doors of dwelling-houses and granaries were provided with iron hinges, handles and keys, forged by local blacksmiths and frequently given elaborate decorative shapes (ill. 137). Quite intricate were the home-made wooden door-locks and keys. Doors were sometimes faced with boards with moulded edges, arranged in decorative geometrical patterns and fastened with locally forged nails. The shaping and forms of windows have been mentioned in the

chapter treating dwelling-houses. Ladders were often hewn out of round logs with the steps notched in (ill. 96). Rung ladders could be hooked on to the roof to reach the chimney (ill. 154). The heating installations have been described when treating the separate buildings and their rooms, the cook-house, the bath-house and the threshing-house. Ovens were made by building up firewood in the shape of a vault, then covered with clay, and the firewood burned up.

When building their farmsteads, the peasants acted independently. However, when releasing the wood material for building purposes, the lords of the manors occasionally imposed their restrictive conditions. As late as the turn of the 18th cent., some measures were taken to improve the dwelling conditions of the peasants. In the 19th cent. in some districts the parish administrations or co-operative organizations assisted the peasants in building new houses when the old ones were destroyed by fire.

In 1837, in Latgale, a Russian government decree ordered that the building of peasant settlements in the pattern of Russian villages was begun. This task was entrusted to the lords of the manors, who, however, were reluctant to fulfill it. The Russian character of some other Latgalian farm-buildings must be ascribed to the Russian carpenters who were the main building craftsmen there. In the other regions of Latvia the erection of farmstead buildings was done by imaginative local men who knew how to proceed in the building line. Very rarely a special master-builder was consulted. In this manner the traditions characteristic of Latvian folk architecture were preserved and further developed.

The farmstead architecture

Architectural symptoms are to be found both in the farmsteads as a whole and in its separate buildings and their exterior and interior details as well, where a rational approach was inspired by feeling and intuition which is also testified by folklore. The farmsteads fitted into their natural environment as an organic part of it, by a treatment which showed individuality, purposefulness, experience and a feeling for aesthetics.

The buildings belong, as it were, to one family, showing the same materials, the same roof slopes (ill. 39, 51). The unbroken roof shapes gave each building a character of wholeness, not unfrequently even an imposing appearance (ill. 107). A certain diversity was created by wide open eaves or eaves supported by columns (ill. 109). The interior of the houses was characterized by a variety of layouts, and peculiarities which were perceived both by the auditory and the olfactory senses. The furniture showed a diversity of forms, in part natural, as for instance seats and stools made of split tree trunks with fitting branch stumps, or were of elaborated joinery

(ill. 155—156-A). There existed a great variety of wooden containers and vessels. Some were made of wood bark (ill. 157), or hollowed out of pieces of solid wood, or shaped like boxes, round or oval, with lids (ill. 157-A), or made up of staves in the cooper's technique (ill. 158) or in joinery (ill. 157-A). Besides, there existed a great number of smaller wooden household objects: carved distaffs (ill. 160), branched candle-holders (ill. 161), and specific room decorations for festive occasions. Colourful accents were provided by bright hand-loomed blankets, runner-rugs, and glazed clay pottery. Many of these objects were also found in the granaries which, during the summer, served as living and sleeping quarters and were always decorated with fresh greenery and flowers. The architecture of the exterior was enhanced by construction details, arranged in a decorative manner, such as on roof ridges (ill. 106, 162), projecting corner logs, treated separately or as a group (ill. 163). One decorative feature, a disk-shaped detail, was quite frequently used (ill. 164). It was also to be found in wooden arched transoms on

porches (ill. 165). A peculiar feature was the knob-shaped central part of wooden posts (ill. 94, 139-A, 140). Both these forms have been investigated in special treatises (annot. 155).

There was a general trend towards a neat and elaborate treatment of doors, especially those of granaries, with carved wood details (ill. 95), an arrangement of facing boards in a decorative geometrical pattern (ill. 166), and with imaginative wrought-iron metal-work and hardware.

The buildings in Latgallian villages were often decorated with sawn open-work wooden trimmings on roof edges and around windows and doors, made by Russian craftsmen (ill. 168). However, decorative elements akin to those found in the rest of Latvia are also to be met with.

The Latvian farmstead and foreign architecture

Settlements similar to the individual Latvian farmstead were also characteristic of the north-western part of Lithuania (Žemaitia) and the Klaipeda region. East Prussia, West Prussia, Lower Saxony and Westphalia also produced individual farmsteads, along with village settlements. In eastern Lithuania and the Slavic countries villages predominated. In Latvia they were characteristic of Latgale and the extreme eastern part of Augšzeme. The Livs and the northern neighbours of the Latvians—the Estonians—predominantly inhabited *ciemi* (small settlements).

Mention has already been made of those foreign neighbours which lived in houses similar to the Latvian peasant's dwelling. The common principles of development of the dwelling-houses may have originated in prehistoric times when the Latvians had free relations with their neighbours.

In the respective chapters the manner has also been indicated in which the bath-house, the threshing-house and the threshing-dwelling-house in Latvia are connected with those buildings in the neighbouring countries, while about the Latvian granary it has been stated that its forms showed some possible connections with ancient Greece. The strongest tie which connected the folk architecture of northern Europe was the use of timber. Log construction was characteristic of those regions which abounded in forests of tall and straight coniferous trees. However, the technique of log construction did not develop simultaneously in all countries. In Scandinavia it did not replace the ancient upright timber structures before the Viking period. S. Erixon supposes that log construction began under the influence of the eastern Baltic countries (see annot. 158). The wall-supported rafter construction of roofs was also typical of western Lithuania and Estonia, while in eastern Lithuania and Byelorussia the roof rafters were supported by purlins.

It may be assumed that the disk- and knob-shaped decorative details had some hidden symbolic meaning, while the animal-shaped roof-end decorations may have been remnants of an ancient fetishism. A definite magic significance had the various symbols like crosses, pentagrams, which were to be found carved in foundation stones, wooden lintels and transoms, thresholds and on doors (ill. 169). There are instances where the cross was painted with blood (ill. 166). Some protective symbols are to be seen carved in 1794 in a foundation stone of a cow-house (ill. 170). A partially decorative character is also evident in the property marks cut into wooden objects (ill. 171).

This latter type sporadically was to be found in the Latvian regions adjoining those neighbouring countries. The few instances of half-timber buildings in southern Kurzeme and Zemgale may have found their way from the southwest. A close analogy has been established between the structures of the prehistoric wooden castles in Latvia, Estonia, Lithuania, East Prussia, Poland and Russia. Their development was presumably furthered by the war campaigns when one tribe came to know the defence structures used by another.

Far back into the remote past may also be traced the similarities found among the decorative building parts of the different tribes and nations. The animal-shaped board ends at the roof-gables—symbols of ancient beliefs (ill. 162), outside Latvia were wide-spread along the southern shores of the Baltic and the North Sea. These decorative details were also to be found on ancient buildings in the Near East (ill. 176: 1), while in the Far East these emblems bear a particularly close resemblance to those on Latvian farmstead buildings (ill. 176: 29). In the distant past, also two abstract wood details which have already been mentioned, were widely used—wooden posts with a knob-shaped central part, and wooden arches with a disk-shaped detail. Samples, variations, distribution and some chronological data of these features have been investigated and described in a special monograph (see annot. 161). Their distribution is shown on a map in ill. 172. Chronologically important are finds from the 9th cent. A.D. in Norway (ill. 173) and in Pomerania from around 500 B.C. (ill. 174). On an ash-urn found in Pomerania is shown the form of a building, the like of which in Scandinavia and among the Karelians in northern Russia was still to be found in historic times (ill. 175). These characteristic forms in the ancient wooden architecture of northern Europe are similar points of identification as are the capitals and

bases of columns in the developed Classical architecture around the Mediterranean. Both these cultures existed simultaneously and had points of contact.

During the migration of nations, the northern peoples rendered their wooden architectural forms in stone in southern Europe, and these details found their way even into Romanesque and Gothic architecture. In later periods, on the other hand, Classical architecture also subjected northern Europe to its trends. The appearance of the mentioned wooden architectural details in the Far East may be explained by the Indo-European migrations. This phenomenon also corresponds with the affinity of the Indo-European languages. In Lykia and Iran these forms have been preserved in stone (ill. 176: 1, 2, 17), while in Afganistan, Pakistan and Celebes they kept their original wooden shape (ill. 176: 10, 19, 23, 24, 29). A contact with these wooden forms is also evident in the origin and development of the Ionic capital (ill. 176: 17, 18). This information shows that Latvian rural architecture was not isolated and self-contained, but took part in developing and shaping the ancient common culture of northern Europe.

The situation changed when the Germans became the rulers in the Latvian territory. They introduced the architectural style of the upper social strata, while the Latvian peasants continued their inherited traditions of rural building and home-craft. However, a certain diffusion could not be avoided. While, generally, the Latvian peasant was averse to innovations from abroad, he could not help accepting certain suggestions from the new masters, especially when he as a craftsman and artisan had to work on the manor or in a town. On the other hand, he also frequently left traces in his work there of the developed folk traditions of his people.

The names of Latvian building craftsmen and masters have been documented as early as the 15th century. The wooden church at Borne, built in the 16th cent., shows the characteristic disk ornament, which proves that it was the work of a Latvian. Farmstead architecture is

also reflected in the Vangaži church, built at the same period (ill. 177), and, later, also in Roman-Catholic churches in Latgale, especially also in the roadside crucifixes and sculptures, made by the peasants (ill. 132).

In the 17th cent. mention is made of several independent Latvian master-builders, even in Russia and Estonia. In Riga some 270 building craftsmen were registered in the same century, a great many of them, or of their parents, coming from the rural farmsteads. Mārcis Sārums had close ties with a farmstead of his own. In the first half of the 19th cent. he built or remodelled 7 churches and 13 manor houses, having trained a number of efficient assistants of peasant stock. The ancient manors, especially during periods of economic depression, were laid out much like farmsteads. They consisted of the dwelling-house, the cook-house (also used for brewing beer), granaries, the threshing-house, cow-house and stable for the horses. These buildings were erected in the same manner and technique as those of the farmstead. In the 18th cent., after the Northern War, the architecture of the manor houses took on a new, more expansive, and richer appearance with all the attributes of the western architecture of that period. The porches with their row of wooden posts—characteristic features of the farmstead granaries—turned into colonnades of Classical design in a similar way, as it may have happened in the primitive stage of development of the Mediterranean culture. Latvian builders became directly involved in the Classical architectural trend. When building the palace-like Kazdanga mansion in 1800, the architect employed Latvians in all construction and architectural work, even in producing the decorative stucco and plaster-of-Paris details. On the other hand, Latvian building craftsmen introduced traditional ways and features of rural architecture, even when shaping town buildings, especially in the provincial towns of Jelgava, Dobeles, Cēsis, Valmiera a.o., where behind the street front were to be found yards with granaries, cow-sheds, stables and coach-houses.

III. THE LIVING FARMSTEAD

Work and home life

This chapter gives an insight into the work and home life in a Latvian farmstead, which characterized the function of the farmstead buildings until the middle of the 19th century.

The work was connected with agriculture, cattle-breeding, bee-keeping, the production being for home consumption, tribute and the sale of surplus products. The whole household was engaged in working, and work was considered a virtue. The men worked the fields (ill. 178) and tended the horses, the womenfolk took care of the cattle and other domestic animals (ill. 184), the orchard, the garden and the house. A common job was the carting out and spreading of manure (ill. 180), hay-making, cutting clover (ill. 181), grain harvesting (ill. 182) and threshing. The children had to herd the cows and pigs. All tools and equipment, whenever possible, were home-made, which, however, changed with the times, as, for instance, the harrows (ill. 179), and according to the regions, as did the harvesting tools (ill. 183). The outdoor work was done in conformity with nature and weather conditions. During breaks, songs were frequently sung. Singing was even heard when threshing in the dust of the threshing-floor and while milling the grain by hand, in order to forget the exertion of the hard job.

The statute labour in the manors' threshing-house was very hard and therefore hateful to the threshers, while, on the other hand, the hay-making in the meadows of the farm was usually full of gaiety and merry-making. In the winter the men drove with their sledges to get the timber and the firewood out of the woods.

On farms, where environmental conditions were favourable, fishing and hunting was also practised. While being with the cattle out on pastures, the children not only became intimate with nature and grew up healthy, but also sharpened and developed their minds and perception. At times it happened that their games turned into bad and naughty pranks, for which occasionally they had to bear the painful consequences.

The house-work of the women was mostly connected with the cooking of meals, handling the milk and laundering. In the summer the washing was usually done outdoors and was accompanied by gossiping and singing. The older women were kept busy weeding the vegetable gardens. During the winter, indoors was heard the humming of the spinning-wheels and the clatter of the hand-loom, to the accompaniment of songs, while the men were busy making tools. The room was lighted by burning strips of resinous wood which the children had to look after. It was only the potters and blacksmiths (ill. 186) who worked in separate sheds. Traditionally, elderly people used to make coffins for themselves to have them ready when needed (ill. 188). During the winter months the mother introduced the children to the rudiments of reading and writing. The common life in the farmstead of the early 19th cent. had a patriarchal character. Although the farmer and his family usually had their own sleeping quarters separated from those of the farm-servants, they all had their meals, which were prepared by the housewife, in common and did all the farming together. The bill of fare showed a variety of dishes which differed from region to region: a fermented sour milk-and-barley soup, eaten cold, was characteristic of Kurzeme. Roasted and ground hemp-seed was popular in Vidzeme. Home-brewed beer was made for festival occasions. Birch-sap provided a refreshing beverage in summer: it was tapped in early spring and filled in casks to ferment.

It is true, the personal relationship among the household members was not always ideal, however, they all felt to be members of one family with the farm-owner and his wife as the acknowledged authorities. The differences of the social status became more obvious on St. George's Day (April 23) which was the moving day for the hired farm-hands, when they packed up their scanty possessions and drove away to a new place of work.

It was the custom to conclude the week's work with

an invigorating steam bath in the bath-house. The Sabbath rest was strictly observed and introduced by scripture-reading and prayer, after which church-going was usual. This serious attitude, however, did not clash with a healthy enjoyment of life which was manifested, among others, in splashing and dousing each other with water after the completion of some spring-time job in the garden or field, or in playing games etc. The high spirits reached a peak on festive family occasions, such as weddings and christenings, when many ancient traditions were observed.

During the summer solstice, on St. John's Day, the farm people would go visiting from farmstead to farmstead, decked out with wreaths, singing special songs, and would gather around solstice bonfires.

In the middle of the 19th cent. the drinking habit was on the decrease. It had developed and flourished during the hard years of bondage and statute labour when the taverns of the manors were much frequented.

Also the morals improved. Thefts in farmsteads be-

came rare, and if a person was murdered, the people of the surrounding area were shocked and disturbed. There was nothing of the loose and permissive freedom of behaviour which is so common nowadays. Children born out of wedlock were an unusual occurrence, because everybody was concerned about establishing an honourable and regular family life.

Life in the individual farmsteads did not lend itself to frequent communication with the neighbours. It was only in the Latgallian villages that social life was more developed. The farmsteads were periodically visited by wandering gypsies and ambulant pedlars. The first were often thievish, while the latter were regarded as welcome visitors. One of these former hawkers, who had emigrated to the United States of America, has recently left a will, in which he showed his gratitude to the Latvian peasants by providing considerable means for the welfare of children of Latvian immigrants (see annot. 5).

The farmstead in Latvian folklore

The farmstead and its buildings are often mentioned in Latvian folklore, especially in folksongs. Being generally of a lyrical character, they do not lay stress on much factual information, by which it would be possible to establish a chronological dating. Although the folksongs, numbering several hundred thousands, have often been handed down from ancient times, they have frequently been modified during the centuries, and the ancient element in them can often be only surmised.

Expert research, however, has disclosed also concrete indications, for instance about the *nams* (cook-house).

In the folksongs the people show their relationship to their own created environment. There they tell us what is and what is not commendable. Often overstatements are used. In a poetic licence, gates and floors are often of copper, keys—of silver, and rafters—of gold, and are praised, while neglected houses, where birds

can flow in and out through holes in the corner joints and the roof is often the sky, are censured and ridiculed.

The different ways of layout of the farmsteads are appraised to the point, not only stressing their practical, but also their aesthetic side. Since the peasant's life was connected with all farmstead buildings, we find almost all types mentioned and characterized in the folksongs. A few indications are also to be found regarding some constructive peculiarities, room shapes, the variety of furnishings, working tools. No mention has been found of the threshing-dwelling-house, which shows that it was not part of the tradition of the people. The bath-house occurs frequently in the folksongs in connection with child-birth and ancient mythology. Generally the folksongs give evidence of the desire to develop an orderly and pleasant atmosphere and background for life.

The farmstead in literature and other forms of art

In the works of Latvian authors characteristic scenes with descriptions of the former farmstead and the ways of life and activities in it are often to be met with. Authentic observations on the farmsteads and their buildings in different regions of Latvia are to be found in the works of: K. Jürgens, J. Zeibolts (1867—1924), J. Apsītis (1858—1929), J. Poruks (1871—1911), M. and R. Kaudzītes (1848—1926 and 1839—1920 respectively), J. Janševskis (1865—1931), J. Jaunsudrabiņš (1877—

1962), V. Plūdonis (1874—1933), and A. Austrīņš (1884—1934).

Farmsteads and their buildings and rooms, as the surroundings and background for the various activities and occurrences, are depicted by R. Blaumanis (1863—1908), J. Akurāters (1876—1937), A. Brigadere (1861—1933), J. Ērmanis (1893—1969). A powerful poetical glorification of a Zemgale farmstead is given by E. Virza (1883—1940) in his novel *Straumēni*, while K.

Skalbe (1870—1945) expresses deep feeling in his poetry about the different features of the farmstead. A special volume of poetry about the farmstead was written by K. Ieviņš (born 1888) and K. Iksens (1888—1962). K. Ieviņš' poetry reveals his strong attachment to the Latvian farmstead. K. Iksens, who had gone through 3 wars, defending his native country, and emigrated to Australia, composed there songs of praise in octave verses not only of each separate farm building, but also of the characteristic furnishings and working tools.

The rural farmstead has also been mentioned in religious hymns since their early days, connecting it with religious experiences.

The farmstead and its buildings have often been the topic of Latvian authors in emigration, and even in occupied Latvia some works of the young authors convey their sometimes perhaps even subconscious ties with the farmstead environment.

The Latvian farmstead and the life and activities in it have been represented and treated by Latvian painters

and graphic artists: A. Alksnis (1864—1897), J. Rozenāls (1866—1916), T. Ūdris-Ūders (1868—1915), R. Zariņš (1869—1939), E. Brencēns (1885—1929), J. Zemberiņš (1882—1969), N. Strunke (1894—1966). Also some of the younger painters have chosen features of the Latvian farmstead as topics for their art: J. Kalmīte (born 1907) has been captured by the different aspects of the threshing-house which he has represented in some 600 paintings. Rural buildings and interiors often served as scenes on the theatre stage in plays connected with rural life. J. Kuga (1878—1969) was the pioneer in this domain. A richness of imagination has been evident when representing the prehistoric castles, although in doing so the information provided by archaeology on the actual character of those structures has often been ignored. Latvian folk architecture has also interested Latvian architects and studies of it have often supplied them with creative ideas for their contemporary work.

The significance of the farmstead in the Latvian cultural history

The beginnings of Latvian cultural history are connected with prehistoric times, and it kept pace with the development of the farmstead until the middle of the 19th century. During these 2000 years, the physical and intellectual capacities and power of the Latvian people originated and developed in the farmstead, where the younger generation took them over from their elders, further shaping and adding new impulses to them. Thus a unified whole culture took shape, absorbing new elements from the outside, and adapting and modifying them to their peculiar needs and requirements. This culture manifested itself in the way of cultivating the land with their own hands and with a sharp mind and a feeling for beauty, and creating on it the place to live in: the farmstead with its separate buildings, the household equipment and the home-made tools. These achievements of a material nature went hand in hand with the development of the innate intellectual and spiritual gifts, of a deep ethical attitude and of the creative talents and skills in the different branches of arts and crafts.

When, in the second half of the 19th cent., the period of national awakening began, it was connected with the rural way of life, because the educated people who started and popularized it in the urban schools had themselves grown up in the country, in the farmsteads. Therefore the culture of the new era was based on the experiences and achievements of the previous generation and its spiritual heritage, its practical wisdom, intellectual resources and artistic talents.

The centuries of bondage had, it is true, reduced the capabilities of the people to pursue in a united way any social or political aims, although the repeated efforts of

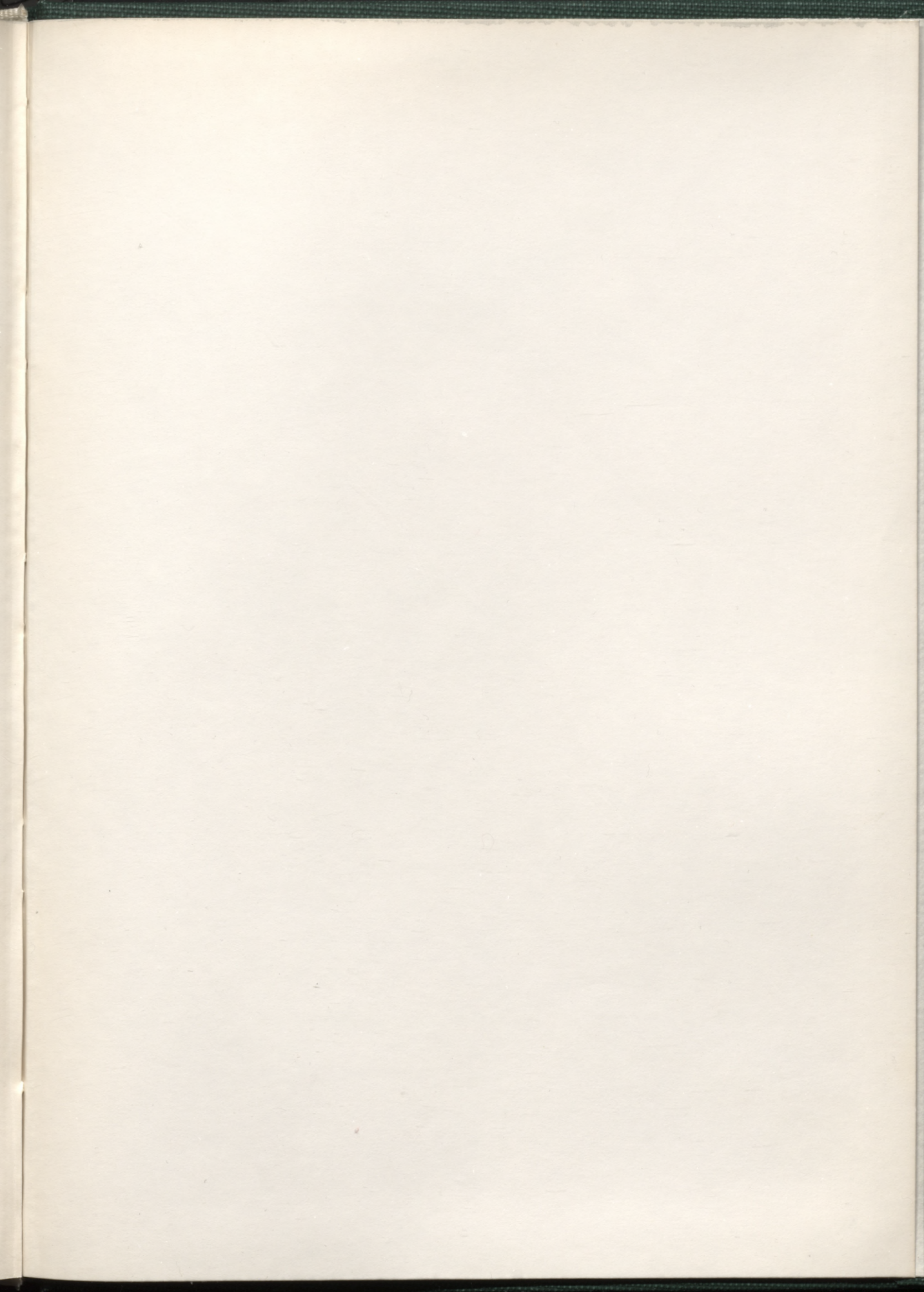
insurrection against the oppressors give evidence of the existence of such trends.

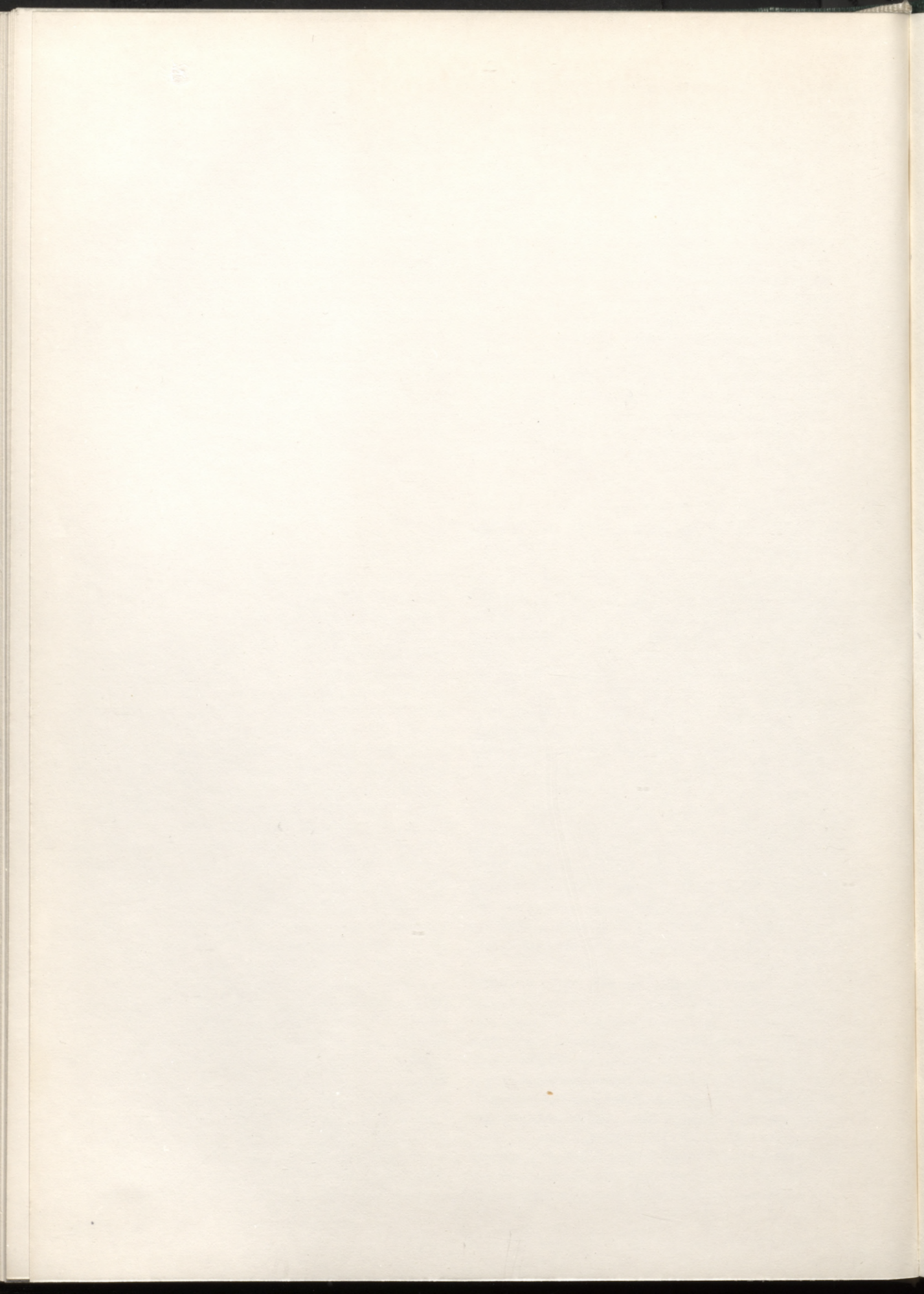
It is possible that such a failure was due to the life in separate, rather isolated, farmsteads. However, the movement of the "Brothers' Congregations" shows that in a peaceful way and selfless co-operation the Latvian people was able to unite and work for a noble idea.

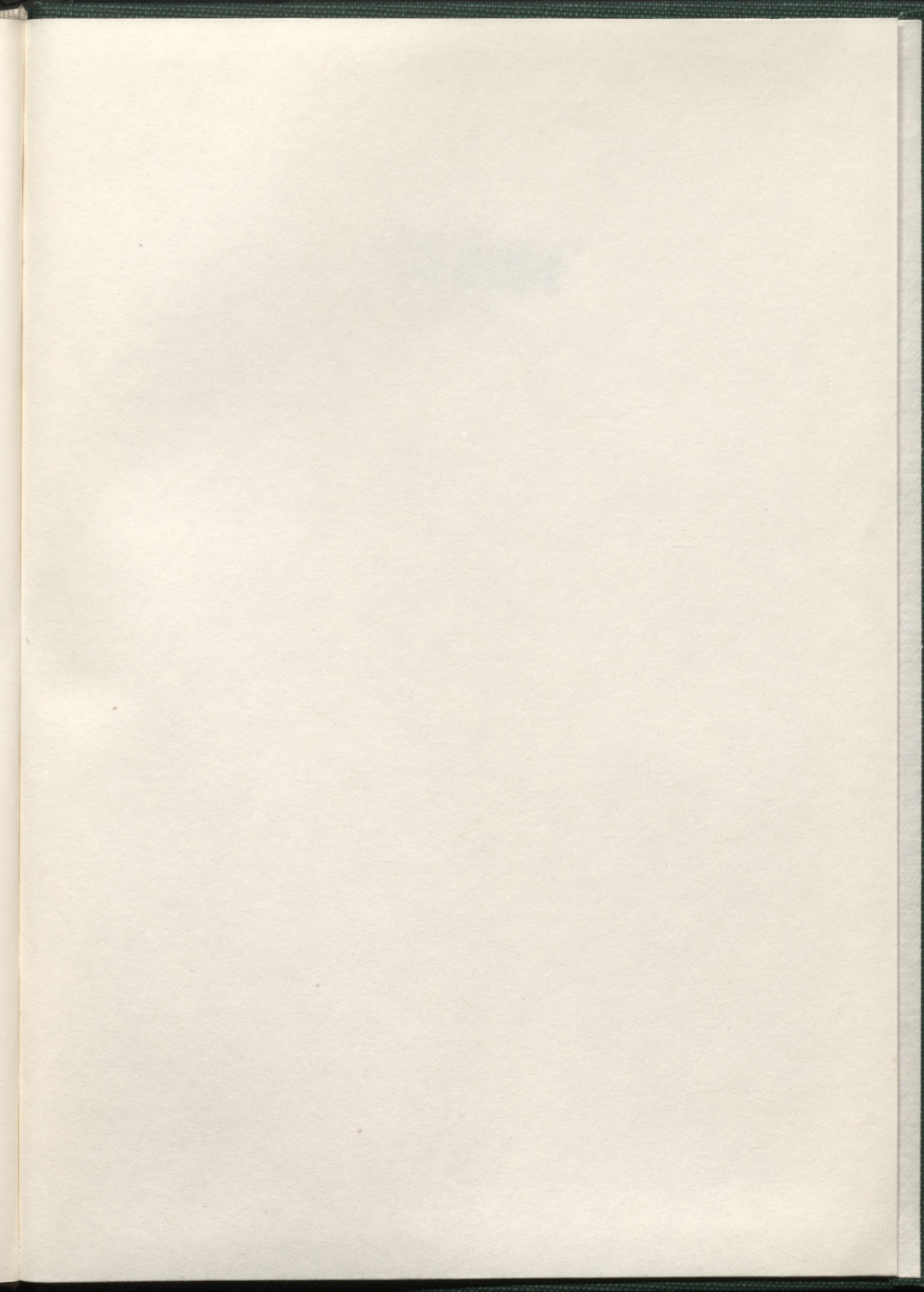
When the powers, suppressed and impeded during centuries, eventually matured, the Latvian people regained their freedom, which they had lost 700 years earlier, after hard fights and with heavy sacrifices. In 1918 they founded their own State of Latvia after the Latvian soldiers had been fighting for the freedom of their country and their farmsteads.

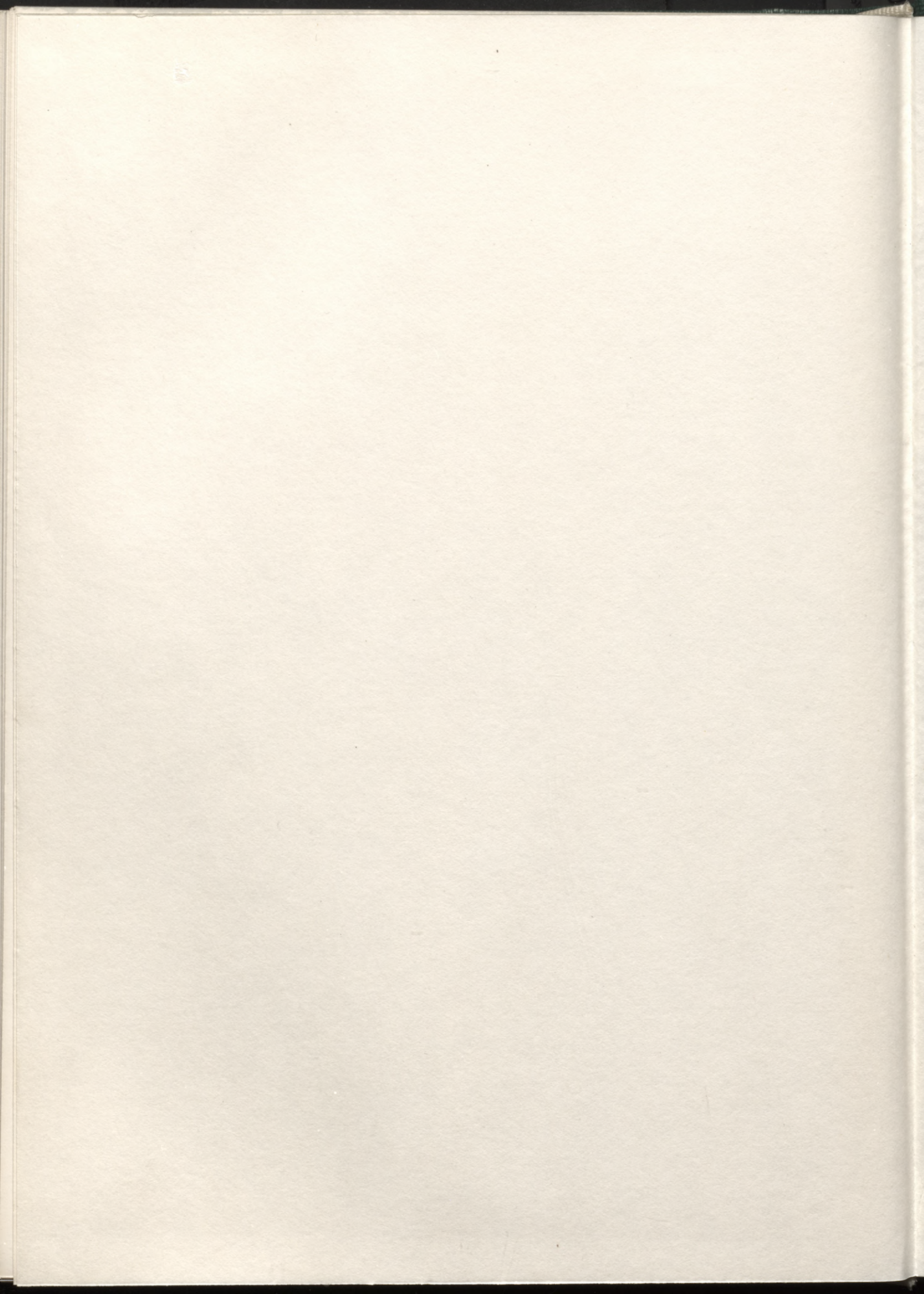
From among the Latvians who left their country prior to World War I and emigrated to the New World, the case of Karlis Plavins is worth mentioning. He went to Canada and in 1911 settled in Alberta where he acquired 1/2 a square mile of land and started farming. He built himself a farmstead in traditional Latvian log construction (ill. 189, 189-A). He became quite wealthy and made a substantial donation to the University of Alberta to be used for student scholarships. Being a bachelor, he bequeathed his farm to the government of Alberta. After his death the farmstead buildings were left without proper maintenance and are now falling into decay.

The author hopes that the material collected in this book may secure for the Latvian farmstead an appropriate place in history, into the remoteness of which it seems at the present time to be moving away. He would wish that the Latvian farmstead may thus remain alive in the memory of the Latvian people.

4.48 L5

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0309006432

